

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

Г. Б. ДЖАУКЯН

ОСНОВЫ ТЕОРИИ
СОВРЕМЕННОГО
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1974

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵՁՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՖՐԵՎԱՆ

1974

Գիրքը նվիրված է ժամանակակից հայերենի կա-
տուցվածքի համակողմանի ուսումնասիրությանը՝
ներածության մեջ տրված սկզբունքների հիման վրա
հետևողականորեն քննարկված են արտահայտության
ուսմունքի (արտահայտաբանության), բերականու-
թյան (ձևաբանության ու շարահյուսության) և բերու-
կանական միավորների փոխկադապարման (փո-
խանցման ու փոխակերպման) բոլոր էական հար-
ցերը:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ռ Ա Ն

Այս աշխատությունը ներկայացնում է ժամանակակից հայոց
լեզվի կառուցվածքի ամբողջական բնութայունը՝ «ժամանակակից
հայերենի հոլովման համակարգը» (Երևան, 1967) և «Հայոց լեզվի
գարգացումը և կառուցվածքը» (Երևան, 1969) մենագրություններում
չարայրված ընդհանուր սկզբունքներով: Այդ մենագրություններում
բերված ձևաբանական նյութը (հոլովման և խոնարհման բնութայու-
նը) այսպես լրացված է արտահայտաբանության (արտահայտու-
թյան ուսմունքի՝ հնչարանության, գրաբանության, շարժաբանու-
թյան) և շարահյուսության բաժիններով: Ձևաբանությանը բեր-
ված է գրեթե նույնությամբ. կատարված են մասնակի փոփոխու-
թյուններ, որոնք բխում են ներկա աշխատության ընդհանուր կա-
տուցվածքից և հիշյալ մենագրությունների մասին գրախոսողների
արած առանձին դիտողություններից¹:

Ինչպես հայտնի է, լեզվական կառուցվածքի բնութայունը իր
եղանակը հեղինակը կոչել է հարաբերակցական՝ այն համառոտակի
բնութագրելով հետևյալ կերպ. «Այսպես կոչված՝ հարաբերակցա-
կան բերականությունը կառուցված է երկու հիմնական սկզբունքով.
1) բերականական կառուցվածքի նկարագրությունը տարվում է
բնական խոսքի մեջ արտահայտության միջոցների հաշտորդման
կարգին խստորեն համապատասխան, ընդ որում նախ արտածվում
են ընդհանուր կանոններ, ապա բնկվում է ամեն մի օրակն առան-
ձին. 2) նկարագրության բոլոր փուլերում կատարվում է երեք գոր-
ծողություն՝ արտահայտության սլանի կառուցվածքի տարրերի բա-
ցահայտում՝ անկախ բովանդակության սլանից, ապա բովանդակու-
թյան սլանի կառուցվածքի տարրերի բացահայտում՝ անկախ ար-

¹ Հմմտ. Բ. Խշխանյան, *ԼԻՐ*, 1968, № 6, ԲԵԶ, 1969, № 3. *R. Godel*,
REA, VIII, 1971. *H. A. Козинцева*, *ВЯ*, 1972, № 2.

առահայտության պլանից և, վերջապես, կառուցվածքների փոխհարաբերության, այսինքն՝ ընդհանուր կառուցվածքի սահմանում: Այլ կերպ ասած՝ ֆենոլոյունը կատարվում է հետևյալ սկզբունքով՝ «նախ տարբերել և նաևաչել առանձին-առանձին, ապա միացնել և նաևաչել ներքին կապը»²:

Գեոևս մեր «Լեզվաբանության պատմություն» առաջին հատորում նշված էր, որ լեզվաբանության զարգացման առաջին շրջանի համար բնորոշ է լեզվի և մտածողության ու գիտակցության շտաբերակված, երկրորդ շրջանի համար՝ տարբերակված, երրորդ շրջանի համար՝ հարաբերակցված ֆենոլոյունը: «Առաջին շրջանում լեզուն և գիտակցությունը ըմբռնվում են միասնաբար, նրանց տարբերության հարցը գրեթե չի դրվում. երկրորդ շրջանում, համեմատական հետազոտությունների հետ կապված, հանգում են դրանց տարբերության գաղափարին. երրորդ շրջանում ուշադրությունը կենտրոնացնում են դրանց փոխհարաբերության պարզաբանման վրա»³:

Սակայն երրորդ շրջանին վերագրվող հարաբերակցության սկզբունքը ավելի շատ դիտվում է որպես զարգացման ընդհանուր միտում, քան որպես սկզբունքի իրականացում: Լեզվաբանությունը և լեզվաբանական շատ ուղղություններ գտնվում էին և գտնվում են հարաբերակցային ֆենոլոյուն իրականացման որոնումների նախապահին: Այդ տեսակետից բնորոշ է ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության անցած ուղին. սկզբնապես լիովին ձևական ֆենոլոյուն որոնումներ, ապա փոխակերպման սկզբունքի լայն կիրառման միջոցով կամուրջի նետում ձևական ֆենոլոյունից դեպի իմաստը և, վերջապես, խորհային ու մակերեսային կառուցվածքների տարբերակումից հետո, ուշադրության կենտրոնացում խորհային կառուցվածքների բացահայտման և, հետևաբար, իմաստային (բովանդակային) կողմի խորացված ֆենոլոյուն վրա, — այսպիսին է այդ լեզվաբանության անցած ուղու համառոտ բնութագիրը: Ընդհանուր առմամբ վերջին շրջանում ավելի ու ավելի է ծավալվում լեզվի բովանդակային կողմի ուսումնասիրության մեթոդների կատարելագործման պահանջը:

Արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցված ֆենոլոյուն ուղղությամբ կատարվող որոնումները որոշ առումով նպատակ ունեն հաղթահարել ֆերականության մեջ արտահայտության և բովանդակության պլանները խառնելու, դրանք հրատակորեն շտաբերակելու, անհետևողական կերպով մեկից մյուսը անցումներ կատարելու փաստերը: Առաջին դեպքում նպատակ է դրվում երկու պլանները առանձին-առանձին ֆենոլոյուն և ապա արդյունքները համադրել. երկրորդ դեպքում հետևողական տարբերակման պահանջ չի դրվում:

Շտաբերակցային մոտեցումը կառուց է հանդես գալ երկու ձևով. կարելի է սկսել կամ արտահայտության պլանից ու արտահայտության միջոցներից և գնալ դեպի բովանդակության պլանը, կամ վարվել հակառակ ձևով: Ըստ այսմ կարելի է տարբերել արտահարաբերակցական («ձև-հարաբերակցական») և ներհարաբերակցական («իմաստ-հարաբերակցական») ֆերականություններ: Մեր հիշյալ մենագրություններում և այստեղ ֆենոլոյունը կատարվում է արտահարաբերակցական սկզբունքով. սրա պատճառը մասամբ այն է, որ «մենք դեռևս չունենք բովանդակության տարբերի բացահայտման այնպիսի մի ընդհանրական բանալի (համընդհանուր ուսմունք), որ հնարավորություն տառ քափանցելու բոլոր լեզուների բովանդակային կողմի մեջ»⁴ (եղած ընդհանրական ֆերականությունները շատ հեռու են այդ պահանջը բավարարելուց), մասամբ էլ նկատի է առնվում այն, որ նախքան այդպիսի իմաստաբանական ուսմունքի ստեղծումը ամեն մի այլ իմաստաբանական ուսմունքի կիրառումը կհանգեցնի կամ լոգիցիզմի (ֆենոլոյուն ընդհանուր տրամաբանական սխեմաներով), կամ պոսիտիվիզմի (լեզվի բնությունը զուտ հոգեբանական հայեցակետով), կամ տվյալ լեզվի կառուցվածքի մեջ նրան ոչ հատուկ երևույթների ու կարգերի ներմուծման:

Պետք է ասել, որ ներկա աշխատության հեղինակին հաջողվել է գտնել այնպիսի ընդհանրական կատեգորիաներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ընդգրկելու լեզվի կառուցվածքի բոլոր կողմերը: Սակայն մինչև ընդհանուր տեսության վերջնական մշակումը առայժմ հարկ համարեցինք տալ «արտահարաբերակցական» ֆերականության ամբողջական շարադրանքը, «ներհարաբերակցականներ» բողոքելով հետագային: Մտնով նախ կամբողջաբան այն գործը, որ

² Г. Б. Джаукян, Важнейшие направления научных исследований Института языка АН Арм. ССР, ИАН СССР, 1972, № 2, էջեր 157—158:

³ Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1960, էջ XXXVII:

⁴ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 99:

սկսվել է հիշյալ մենագրություններով, ապա հետագայում, նոր սկզբունքի կիրառումից հետո, ավելի ակնառու կդառնա երկու մոտեցումների տարբերությունը: Կարելի է ասել, որ ներկա աշխատության հեղինակը արդեն առաջ է անցել իր աշխատության կառուցվածքից: Այստեղ լեզվի բովանդակային կողմի համակարգայնությունը անվում է ըստ արտահայտության պլանի համակարգայնության: Կադապարների առանձին հատվածների արտահայտության միջոցների բնությունից բաշխման և փոխակերպման միջոցով անցում է կատարվում դեպի բովանդակության պլանը: Բովանդակության տարբեր համակարգվում են ըստ արտահայտության միջոցների կադապարային դիրքի՝ ըստ արտահայտության ձևերի ու եղանակների տարբերության. ժամանակի միեկույն հասկացությունը, օրինակ, հանդես է գալիս ամենատարբեր միջոցներով, և միևնույն տեղում գաղափար չի արվում նրա լեզվական արտահայտության բոլոր եղանակների մասին: Նրե արտահարաբերակցական երականության մեջ տարբեր իմաստները միավորվում են ըստ ձևական ընդհանրության, ապա ներհարաբերակցական (իմաստահարաբերակցական) երականության մեջ տարբեր ձևերն են միավորվում ըստ իմաստային ընդհանրության:

Լեզվի և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլանների բնության լիակատար համակարգայնությունն ապահովելու և լեզվի կառուցվածքը նշտորեն կադապարելու (մոդելավարելու) համար պահանջվում են դեռ լրացուցիչ որոշ ջանքեր:

Մեր կողմից բացահայտված ընդհանրական կարգերի, լեզվական կադապարների բնույթի, լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության, երականության տարբեր տեսակների, լեզվաբանության կառուցվածքի (բաժինների) վերաբերյալ մի շարք հարցեր, որոնք նախորդ մենագրություններում բավաբար չավտվ չեն մեկնաբանվել, բնեված են ներածության մեջ: Այդ հարցերը հեղինակին զբաղեցրել և շատ կողմերով նրա գլխում ձևավորվել են վաղուց՝ դեռևս ուսանողական շրջանից սկսած՝ մոտավորապես 1930-ական րվականների վերջերից: Աշխատության տեսական դրույթների մեջ քեթև ընդհանուր շատ բան կա նորագույն լեզվաբանության որոշ դրույթների հետ, բայց դրանք իր իսկ հեղինակի խորհրդածությունների արդյունքն են: Ինտրոկ, ավելի բան երեք տասնամյակի ընթացքում փոփոխություն են կրել ոչ միայն հեղինակի որոշ հայացքներ, այլև մեծ չափով լեզվաբանությունը: Սակայն այն սկզբունքները, որոնք հեղինակի մոտ հենց սկզբից ձևավորվել են, այդ րվում հատկապես

լեզվի և խոսքի, գիտակցության և մտածողության փոխհարաբերության վերաբերյալ նրա պատկերացումները, մնացել են հիմնականում նույնը: Դեռ ավելին. իր իսկ հեղինակի առանձին բնագավառներում կատարած աշխատանքները և վերջին տասնամյակներում երևան եկած լեզվաբանական աշխատությունները նրան համոզել են այդ հիմնական սկզբունքների նշմարտության մեջ:

Կարելի է հարցնել, քե ինչո՞ւ իր որոշ սկզբունքների շարադրանքով հեղինակն ավելի վաղ հանդես չի եկել: Մեա մի պատճառը նրա անընդհատ մտորումներն ու որոնումներն էին, առանձին մանրամասների հարուցած դժվարությունները, ամբողջ կառուցվածքը դեռևս լիովին ավարտված չտեսնելը: Սակայն աշխատության ձգձգման գլխավոր օրյեկտիվ պատճառները սովետական լեզվաբանության մեջ տիրող ընդհանուր վիճակի հետ էին կապված: Մինչև 1950 թ. բանավեճը անհնար էր զարգացնել մի տեսություն, որ Ն. Յա. Մառի «լեզվի նոր ուսմունքից» տարբեր էր կամ չէր համընկնում լեզվաբանական աշխատանքի՝ նրա կողմից գծած սկզբունքների հետ: Հնարավոր չէր հանդես գալ նման մի աշխատությամբ նաև 1950 թ. անմիջապես հետո ընկած ժամանակաշրջանում, երբ իշխում էր Խ. Վ. Ստալինի լեզվաբանական հողվածների ազդեցությունը, այդ րվում՝ ձևաբանության և շարահյուսության նրա ավանդական ըմբռնումը: Բացի սրանից, հեղինակն զբաղված էր մասամբ հայ և ընդհանուր լեզվաբանության, մասամբ էլ հայոց լեզվի պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրություններով, որոնք չէր կարելի կիսատ քողնել: Նվ ահա հայ բարբառագիտության հարցերին նվիրված իր աշխատության ավարտումից հետո նա ձեռնամուխ եղավ ներկա աշխատության իրագործմանը:

Սկզբնապես հեղինակը ցանկանում էր նախ հանդես գալ մի ընդհանուր տեսական աշխատությամբ, շարադրել իր լեզվաբանական սկզբունքները, ապա անցնել հայոց լեզվի նկատմամբ նրանց կիրառմանը: Սակայն որոշ հանգամանքներ փոխեցին այդ մտադրությունը, և արդյունքը եղավ ներկա աշխատությունը, որ յուրատեսակ գիտափորձ է: Մրանից հետո հեղինակը ամենայն հավանականությամբ կանցնի ներածության մեջ արծարծված գաղափարների ավելի հանգամանալից ու ամբողջական շարադրմանը:

Քանի որ հեղինակը վաղուց ի վեր գրել է և հույս ունի մոտ ապագայում հրատարակել արևելաանայ երականական ուսմունքների պատմությանը նվիրված հատուկ աշխատություն, նա այստեղ, զբքի նպատակներին համապատասխան, չի տալիս երակա-

նական առանձին հարցերի վերաբերյալ հայտնված կարծիքների հանգամանակից շարադրանքը՝ ընդհանուր ծանոթության համար նդելով իր «Հայ լեզվաբանական միտքը XVIII—XIX դդ.» դոկտորական դիսերտացիային և «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» գրքի «Հարցի պատմությունից» հատվածին (էջ 69—91):

Ն Ե Ր Ա Ց Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐ

«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ հիմնական դժերով տրված է լեզվական կաղապարների մեր ըմբռնումը: Ըստ այդ ըմբռնման՝ լեզվական կաղապարները բառաձևերի որոշակի կարգերի հետևողական շարքեր են, որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարտադրականությամբ: Բերված կաղապարային բանաձևերում կաղապարը կազմող կարգերի քանակը և դիրքը նշանակվում է համապատասխան տառանշանների քանակով և դիրքով, իսկ պարտադրականությունն ու ոչ պարտադրականությունը՝ փակագծերի բացակայությամբ և առկայությամբ: Այսպես, ֆաղաֆ-նեեր-ից գոյականական բառաձևի համար տրվում է $A(+a(+b))$ բանաձևը, որ նշանակում է, թե՛ 1) կաղապարը եռանդամ է՝ բաղկացած A գոյականական հիմքից և a (թվանիշ) ու b (հոլովանիշ) մասնիկներից, 2) A հիմքը նախորդում է a կարգի (թվանիշ), սա էլ b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկներին, 3) a կարգի (թվանիշ) և b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկները առկայությունը պարտադիր չէ (A հիմքը կարող է հանդես գալ առանց այդ երկու մասնիկների կամ դրանցից մեկնումեկի): Կտեսնեմ և շտեսնեմ բայական բառաձևերի համար տրվում է $(a+)A+b+c$ բանաձևը, որ նշանակում է, թե՛ 1) կաղապարը բառանդամ է՝ բաղկացած a (եղանակիչ-ժխտական), b (կերպարան) և c (դիմա-թվային) կարգի մասնիկներից, 2) a կարգի մասնիկները նախորդում են հիմքին, b կարգի մասնիկները՝ հաջորդում, իսկ c կարգի մասնիկները եզրափակում, 3) a կարգի մասնիկների առկայությունը պարտադիր չէ (հիմառ. կգնամ և գնամ), իսկ b ու c մասնիկների առկայությունը պարտադիր է [տվյալ կա-

դապարի բայաձևերը չեն կարող հանդես գալ առանց այդ մասնիկների, այսինքն՝ հնարավոր չեն (կ)փախչ և (կ)փախեմ տիպի ձևերը:

Այն դեպքերում, երբ բերականական տվյալ կարգին պատկանող իմաստներն արտահայտվում են ոչ թե մասնիկներով, այլ հերթագայություն (a/b) կամ տեղափոխություն (ab/ba), այս միջոցները հավասարեցվում են մասնիկներին և բերվում մասնիկների ձևով: Այսպես, բազարի բառաձևի կաղապարը կիրառելի է նաև տան բառաձևի նկատմամբ՝ տուն+ու/ա ձևով:

Հիշյալ աշխատության մեջ մենք սահմանափակվում էինք միայն համադրական բառաձևերի կաղապարներով, ուստի և խոսվում էր միայն հիմքի և մասնիկների մասին: Ուսումնասիրության շրջանակների ընդլայնումը և բառաձևերի փոխարեն բառակապակցությունների ընդգրկումը, — լինեն դրանք ստորոգական թե ոչ ստորոգական (նախադասությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ստորոգական բառեր և բառակապակցություններ), — սկզբունքային տարբերություններ չի բերում կաղապարների ուսմունքի մեջ. տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում մենք գործ ունենք հիմքերի և մասնիկների, երկրորդ դեպքում՝ բառակապակցության հիմնական (միջուկային) և լրացական անդամների՝ բառերի հետ: Մասնիկների կարգերի փոխարեն այստեղ հանդես են գալիս բառերի կարգերը, մասնիկների բերականական կարգերի փոխարեն՝ բառերի բերականական կարգերը:

Նկատի ունենալով կաղապարի հասկացության՝ մեկ համար կենտրոնական լինելը, խոսենք նաև կաղապարների տեսակների մասին, որոնք մասամբ քննված են մեր հիշյալ աշխատության մեջ:

1. Ըստ բոլոր լեզուների, թե մեկ լեզվի համար կառուցվելու պետք է տարբերել ընդհանրական և առանձնական կաղապարներ: Ընդհանրական կաղապարը կառուցվում է բոլոր լեզուների համար՝ մակածական (ինդուկտիվ) և արտածական (դեդուկտիվ) մեթոդների համակցմամբ, այսինքն՝ առանձին լեզուների փաստերն ընդհանրացնելու և տրամաբանական ընդհանուր դրույթներից գեպի առանձինները գնալու միջոցով. «...Թեև ամենից ավելի զարգացած լեզուները ունեն ամենից ավելի քիչ զարգացած լեզուների հետ ընդհանուր օրենքներ և սահմանումներ, բայց համընդհանուրից և ընդհանուրից ունեցած տարբերությունն էլ հենց այն է, որ կազմում է նրանց զարգացումը»¹:

¹ К. Маркс, К критике политической экономии, М., 1953, т. 2, 195:

2. Յուրաքանչյուր լեզվի յուրաքանչյուր մակարդակային և աստիճանային միավորի համար² ըստ կաղապարի անդամների քանակի լրիվության կարելի է տարբերել լրիվ և մասնակի (թերի) կաղապարներ: Լրիվ կաղապարը կամ լրակաղապարը ընդգրկում է բոլոր հնարավոր կարգերը և կարող է չունենալ ոչ մի կոնկրետ դրսևորում (օրինակ, նմուշ). այսպես, եթե կառուցենք որևէ լեզվի նախադասության լրակաղապարը, ապա դժվար թե կարելի լինի կազմել այնպիսի մի օրինակ, որի մեջ ընդգրկված լինեն նախադասության բոլոր հնարավոր անդամները: Մասնակի (թերի) կաղապարը կամ մասնակաղապարը ընդգրկում է միայն որոշ թվով կարգեր՝ դրանց պարտադրականության տարբեր աստիճաններով. այսպես, յուրաքանչյուր լեզվում հանդես են գալիս նախադասությունների որոշակի տեսակներ, որոնց համար կարելի է կառուցել մասնակաղապարներ՝ համապատասխան բանաձևերով և բանաձևերի համար բերվող օրինակներով (նմուշներով): Ընդհանրական կաղապարը հարաբերում է առանձին լեզուների համար կառուցված լրակաղապարներին այնպես, ինչպես սրանք՝ իրենց մասնակի կաղապարներին:

3. Ըստ կաղապարի՝ ամբողջին թե մասին վերաբերելու կարելի է տարբերել հիմնական և լրացական (ստորադաս) կաղապարներ: Հիմնական կաղապարը կամ հիմնակաղապարը ընդգրկում է տվյալ միավորի հիմնական (գործառուպես համարժեք) կարգերը, լրացական կաղապարը կամ ենթակաղապարը՝ այդ կարգերից յուրաքանչյուրի ենթակարգերի կաղապարը: Հիմնակաղապարի տիպի որ վերլուծելի չեն տվյալ կաղապարային աստիճանում և վերլուծելի են ենթակաղապարային աստիճանում: Այսպես, բառակաղամական միավորների կաղապարները ենթակաղապարներ են ձևաբանական, սրանք էլ շարահյուսական միավորների համար:

4. Ըստ կաղապարի առանձին հատվածների՝ այլ կաղապարների հետ ունեցած հարաբերության կարելի է տարբերել համասեռ և ոչ համասեռ կաղապարներ: Համասեռ կաղապարն ինքնակա բնույթ ունի, տարասեռ կաղապարը ներկայացնում է երկու կամ ավելի ինքնակա կաղապարների խառնուրդ: Տարասեռ կաղապարների դեպքում խախտվում է ինքնակա կաղապարներում հանդես

² Մակարդակային մենք համարում ենք ստորոգական և ոչ ստորոգական միավորների (նախադասության և ոչ նախադասության), աստիճանային՝ բառաձև և բառակապակցության տարբերությունը:

եկող կարգերի հաջորդականությունը: Այսպես, մոտ-եց-վ-եց-իր բառաձևը կաղապարված է մոտ-եց-(ար) և (վտխ-)վ-եց-իր բառաձևերի կաղապարների խառնուրդով՝ $[A + b(+c)] + [(B +)d + b + +c] \rightarrow A + b + d + b + c$:

Յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ քննելիս պետք է կառուցել նրա կաղապարը: Վերջինս ոչ թե լեզվաբանի բնահամ կառուցում է, այլ խոսողի մոտ տեղի ունեցող պրոցեսի արտացոլում: Կաղապարը տալիս է հնարավոր կառուցվածքները, որոնք իրականացվում են խոսքային ակտերի մեջ:

Այսպիսով, պետք է տարբերել քննության հետևյալ կազմիչները. 1) լեզվական տարրեր, որոնք տարբեր աստիճանների և մակարդակների համար տարբեր են, 2) լեզվական կաղապարներ, որոնք ընդգրկում են այդ տարրերի բոլոր հնարավոր կարգերը և 3) դրանց նկատմամբ կատարվող գործողություններ (պրոցեսներ): Կաղապարից դեպի տարրերը գնալիս մենք կատարում ենք վերլուծություն, տարրերից դեպի կաղապարները գնալիս՝ համադրություն: Խոսողը կատարում է տարրերի ընտրություն և համադրություն տվյալ լեզվական կաղապարների սահմանում՝ լցնելով կարգերի մերթ այս, մերթ այն բաց տեղերը (իրացնելով հնարավոր կարգերը իրական լեզվական միավորներով): Լեզվաբանը կատարում է վերլուծություն և դասակարգում՝ առանձնացնելով կաղապարի անդամների իրացումները և դրանք խմբավորելով՝ բուն կաղապարների բացահայտման նպատակով: Ըստղը համադրում է և վերլուծում՝ անընդհատ զուգադրելով իր և խոսողի կաղապարները:

Լեզվական կաղապարների մեջ հատուկ նշանակություն ունեն, այսպես կոչված, սերող կաղապարները, որոնց նկարագրությունը սրված է Ն. Խոմսկու և ուրիշների կողմից: Սերող կաղապար ընդունված է կոչել այն կանոնների ամբողջությունը, որոնց կիրառումով կարելի է ստանալ տվյալ լեզվի համար քերականորեն ճշգրիտ միավորներ: Այդ կաղապարները ապահովում են ստացվող միավորների, հատկապես նախադասությունների քերականական ճշգրտությունը, բայց ոչ իմաստայնությունը: Ստացված քերականորեն ճշգրիտ միավորների մեջ կարող են լինել և՛ իմաստալից, և՛ ոչ իմաստալից տեսակներ: Լեզվաբանության որոնումները այժմ գնում են այնպիսի կաղապարների ստեղծման ուղղությամբ, որոնք ի վիճակի կլինեն սերելու ոչ միայն քերականորեն ճշգրիտ, այլև բոլոր դեպքերում իմաստալից լեզվական միավորներ: Առաջ է քաշվում մակերեսային և խորքային կառուցվածքների գաղափարը, և

նպատակ է դրվում թափանցել լեզվի իմաստային կառուցվածքի մեջ:

Չի կարելի ասել, թե լեզվաբանության որոնումները արդեն հանգեցրել են որոշակի արդյունքների: Կառուցվածքային լեզվաբանության որոնումները որոշ առումով եղած ծայրահեղությունների հաղթահարման որոնումներ են: Սկզբնական ծայրահեղ ձևականությունից փոխակերպման գաղափարի միջոցով անցում իմաստային կողմի հաշվառմանը, այս խորքային կառուցվածքի գաղափարի առաջաքաշմամբ վերադարձ դեպի իմաստային կողմի բազմակողմանի հաշվառումը, — այսպիսին է ժամանակակից լեզվաբանության ուղին: Սակայն, ինչպես առաջաբանում նշվել է, իմաստային կողմի մեջ թափանցելու արդի որոնումների արդյունքները չի կարելի նույնացնել հնից եկող քերականական տարտամ և հաճախ ճշգրիտ չձևակերպված գաղափարների հետ: Այս դեպքում ճշգրտությունը և օբյեկտիվությունը դառնում են լեզվի կառուցվածքի առանձնահատկությունների բացահայտման գլխավոր սկզբունքները:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ն. Խոմսկու, Ս. Կ. Շահումյանի և ուրիշների կողմից որպես բացարձակ նորություն ներկայացվող գաղափարները իրականում պայմանավորված են լեզվաբանության նախորդ նվաճումներով:

Ինչպես կտեսնենք փոխակերպմանը նվիրված հատվածում, այդ գաղափարը, որի ներմուծման պատիվը վերագրվում է Ջ. Հառիսին և Ն. Խոմսկուն, իրականում վաղուց է հայտնի լեզվաբանությանը և հանդես է գալիս լեզվի ոճա-ճարտասանական վարժությունների, այլև տրամաբանական քերականության՝ միևնույն տրամաբանական-հասկացական կարգերը՝ լեզվական տարբեր ձևերով արտահայտվելու հնարավորության սկզբունքի մեջ:

Այս նույն ձևով էլ պետք է ասել, որ Ս. Կ. Շահումյանի հարակցական սերող կաղապարի (аппликативная порождающая модель) հասկացության ելակետային միավորները լիովին նույնական են Լ. Տենիերի կատեգորիական շարահյուսության մեջ առանձնացված խոսքի մասերի հետ, ընդ որում այսպես կոչված հարակցային գերիշխման (аппликативная доминация) գաղափարը համապատասխանում է Տենիերի բայական հանգույցի, հիմնակազմային գերիշխման (конститутивная доминация) գաղափարը՝ անվանական հանգույցի գաղափարներին: Էլ չենք խոսում Օ. Նապերսենի և ուրիշների համատիպ բաժանումների մասին: Ավել-

լորդ չէ ասել, որ Շահումյանի կողմից ելակետային միավորների առանձնացումը խիստ պայմանական է, և, եթե նկատի չունենանք որոշ կարգի լեզուներ, շատ դեպքերում դժվար իրադրոճելի:

Ինչպես հայտնի է, Լ. Ելմսլեր ժամանակին խնդիր էր դրել տալ այնպիսի սկզբունքներ, որոնք հավասարապես կիրառելի լինեն լեզվի բոլոր կողմերի, այդ թվում թե արտահայտության ու բովանդակության պլանների, թե հարացուցային ու շարակարգային աստիճանների նկատմամբ: Սակայն նրա տված սկզբունքներով իմաստային վերլուծության որևէ ծավալուն փորձ չի կատարվել:

Ինչպիսի՞ն պետք է լինի լեզվի ընդհանրական իդեալական կադասյարը:

1) «Լեզվաբանական միավորների և նրանց տարբերիչ հատկանիշների փոխհարաբերության մասին» հոդվածում³ մենք գրել ենք. «Ընդհանուր լեզվաբանության իդեալը այնպիսի կադասյարի ստեղծումն է, որ լինի բավականաչափ տնտեսող (առանց բաց վանդակների), բավականաչափ ընդհանրական (բոլոր լեզուների նկատմամբ կիրառելի), բավականաչափ միասնական (հատկանիշների խստիվ համակարգային ընտրության դեպքում միևնույն սկզբունքներից ելնող) և բավականաչափ սպառիչ (լեզուն, langage իմաստով, իր բոլոր գրսեկորումներով ընդգրկող)»⁴: Այսպիսով, ընդհանրական սերող կադասյարում՝ ա) բոլոր միավորները պետք է ոչ միայն քերականորեն ճիշտ լինեն, այլև իմաստալից (ի տարբերություն զոյություն ունեցող սերող կադասյարների), բ) կադասյարը պետք է կիրառելի լինի բոլոր լեզուների նկատմամբ, գ) ընդգրկի լեզվի բոլոր կողմերը և դ) սպառիչ բնույթ ունենա:

2) Մենք ելնում ենք առաջին հայացքից շատ բնական թվացող մի սկզբունքից, որը, սակայն, լեզվաբանության մեջ դեռևս հիմքեր չի նետել, և առանց որի չի կարող լինել լեզվի սպառիչ, միասնական և ընդհանրական ուսումնասիրություն: Այդ սկզբունքն այն է, որ լեզվի համակարգն ուսումնասիրելու և հասկանալու համար պետք է դուրս գալ այդ համակարգի սահմաններից: Լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նյութական (մատերիական, սուբստանցիական) աշխարհի մի արտահայտությունը: Քանի դեռ մենք լեզուն փորձում ենք հասկանալ լեզվի միջոցով, կպտտվենք կախարդական շրջանում և չենք կարողանա ստեղծել ոչ-հակասական համակարգ, որ

³ Տե՛ս «Теоретические и практические вопросы преподавания иностранных языков», ժողովածու, Մ., 1970, էջ 7—22:

⁴ Նույն տեղը, էջ 22:

լեզվաբանության գլխավոր խնդիրն է: Սա նշանակում է, որ մենք պետք է նախ՝ քննենք իրական աշխարհի փոխհարաբերությունների հնարավոր տիպերը, ապա անցնենք լեզվին, որպես այդ փոխհարաբերությունների գրսեկորումներից մեկի: Լեզվի արտահայտության պլանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նյութական աշխարհի գրսեկորում, լեզվի բովանդակային կողմը՝ նյութական աշխարհի արտացոլում: Այսպիսով, մեր մոտեցումը տրամադժորեն հակառակ է, և՛ Սոսյուրի ու Ելմսլերի իմանենտիզմին, և՛ Ն. Խոմսկու ու մյուսների ռացիոնալիզմին: Մեզ համար, ի տարբերություն Ն. Խոմսկու և Ս. Կ. Շահումյանի, ելակետային միավորները ոչ թե ցուցակով տրվող կամ ինքնին (հաճախ ապրիորի կերպով) առանձնացվող միավորներն են, այլ ոչ լեզվական՝ դոյաբանական-ֆիզիկական ավելի ընդհանուր միավորների հիման վրա առանձնացվող միավորներ: Այսպիսով, սերումը մեզ համար ունի երկու էտապ՝ գոյա-լեզուացաբանական և լեզվա-հաղորդակցային: Առաջին դեպքում մենք դուրս ենք գալիս լեզվի սահմաններից և մտնում փիլիսոփայության, սեմիոտիկայի և մյուս դիստրիբյուցիաների մեջ (մի բան, որ լեզվաբանները սովորաբար համարում են արտալեզվաբանական խնդիր) և կառուցում ընդհանուր-նյութական կադասյար, երկրորդ դեպքում մենք մտնում ենք լեզվի սահմաններում և կառուցում լեզվական կադասյար: Այս տարբերակումը չպետք է շփոթել Ս. Կ. Շահումյանի՝ արդի փիլիսոփայությունից (տրամաբանությունից) փոխ առած զննության և կոնստրուկտի աստիճանների առանձնացման հետ, որովհետև զննության աստիճանը դարձյալ ենթադրում է զննող սուբյեկտ, մինչդեռ մենք վերանում ենք սուբյեկտիվից և սուբյեկտիվը քննում որպես օբյեկտիվ:

3) Ինչպես նշվել է մեր մի շարք աշխատություններում և ինչպես կտեսնենք ստորև, լեզվաբանական ընդհանրական ուսմունք ստեղծելու համար պետք է նկատի առնել հատկանիշներն ու հարաբերությունները, առանձին լեզուները քննելիս՝ և՛ հատկանիշներն ու հարաբերությունները, և՛ դրանցով բնորոշվող միավորները:

4) Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության մեր ըմբռնումը տարբերվում է եղած ըմբռնումներից. ինչպես կտեսնենք, մենք գտնում ենք, որ լեզուն ու խոսքը փոխհաջորդում են միմյանց, և դրանց փոխհարաբերությունը ճիշտ ներկայացնելու համար հարկավոր է կառուցել այնպիսի կադասյար, որ հանդես բերի այդ փոխհաջորդումը: Սերող քերականությունը փոխհաջորդական քերականություն

է և մակաժորեն (ինգուլտիվ կերպով) հենվում է լեզվի ու խոսքի նշված բմբռնման վրա:

Լեզվի և խոսքի մեր բմբռնումը զարդացվել է Երևանի պետական համալսարանում կարգացած մեր դասախոսություններում և առաջին անգամ գրավոր ձևով ակնարկվել «Լեզվաբանության պատմություն» II հատորում: Խոսելով լեզվի և խոսքի հակադրության մասին՝ մենք նշել ենք, որ այս դեպքում «բավարար շարիով հաշվի չեն առնվում դրանց անցումները», որ դրանք «դրվում են կողք-կողքի, խստորեն հակադրվում միմյանց»⁵:

Սոսյուրի ժամանակներից ընդհանրացած այս տարբերակումը ժամանակակից լեզվաբանության մեջ գրեթե արքիմատիկ բնույթ է ստացել: Այն վերանայելու կամ անտեսելու փորձերը առայժմ գրեթե ասպարդյուն են անցել: Պետք է կարծել, որ լեզվի և խոսքի տարբերակումը հատուկ է լեզվի էությունը: Հազորդման (ինֆորմացիայի) տեսության ձևավորումից հետո առաջ բաշվեց կող-հազորդում զուգահեռ տարբերակումը, որը յուրատեսակ ձևով լրացրեց ու հաստատեց լեզու—խոսք տարբերակումը:

Սակայն եթե մի կողմից՝ լեզու—խոսք տարբերակումը թվում է լեզվի էությունը ներհատուկ, ապա մյուս կողմից՝ մինչև այժմ էլ չի կարելի ասել, թե կա այդ տարբերակման բնույթի մասին ընդհանուր ձևաաշում գտած պատկերացում: Միաժամանակ՝ ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչները առաջին հայացքից կարծես թե «յուրա են գնում» առանց այս տարբերակման. սովորաբար ասվում է, որ նրանց ուսումնասիրության բուն առարկան խոսքն է: Ինչո՞ւմն է բանը:

Սոսյուրը լեզուն և խոսքը տարբերում է հատկապես նրանով, որ առաջինին հատկացնում է հասարակական բնույթ, երկրորդին՝ անհատական: Ճի՞շտ է սա արդյոք: Ամենից առաջ՝ այս դեպքում թույլ է տրվում հարցի դիալեկտիկական անբմբռնողություն: Խոսքն իրականանում է լեզվական միջոցներով և իր բնույթով սովորաբար ենթադրում է ընկալող, հետևաբար խոսքի և նախադրյալը, և նպատակը հասարակական են. այսպես կոչված ներքին խոսքն ու մենախոսությունը ածանցյալ բնույթի են, և նրանց ժամանակ կիրառվում են այն միջոցները, որոնք առկա են երկախոսության ժամանակ: Երկրորդ՝ լեզու հասկացությունը միատարր չէ: Լեզու ասելով հասկանում ենք դերազանցապես երեք բան՝

1. մարդկային լեզուն որպես մարդուն հատուկ խոսողական կարողություն, 2. ժողովրդի (կամ նրա մի հատվածի) լեզուն, որպես տրվյալ ժողովրդի (կամ նրա մի հատվածի) ներսում հաղորդակցումն իրականացնող ընդհանուր միջոց և 3. անհատական լեզուն որպես տվյալ անհատի հաղորդակցումը հնարավոր դարձնող միջոց: Ճիշտ է, դրանց միջև ընկած են միջակա աստիճաններ՝ պատմական (համատ. մի բանի լեզուների համար վերականգնվող նախալեզուները), հասարակական (համատ. տվյալ ժողովրդի ներսում գոյություն ունեցող զանազան հասարակական խմբերի «լեզուները»), ֆունկցիոնալ-ռեալական (համատ. ժողովրդի լեզվի մեջ գրական, խոսակցական և այլ կարգի տարբերակները), տերիտորիալ (համատ. տվյալ ժողովրդի ներսում բարբառային, ենթաբարբառային, խոսակցական տարբերակները), բայց դրանց գործողության մեխանիզմը կարելի է հասկանալ մի կողմից՝ ժողովրդի լեզվի մեխանիզմի քննությունը, մյուս կողմից՝ հասարակության գոյության ոչ լեզվական պայմաններով: Այդ պատճառով էլ մենք առայժմ դրանց քննությունը բաց ենք թողնում:

Ո՞րն է լեզվի և խոսքի զլխավոր տարբերությունը: Անկասկած այն, որ խոսքը որոշ պրոցես է, լեզուն՝ այդ պրոցեսի նախադրյալն ու արդյունքը: Ըստ Սոսյուրի՝ «պատմականորեն խոսքի ակտը միշտ նախորդում է լեզվին»⁶: Իրականում այդպիսի հարցադրումը ճիշտ չէ: Խոսքը պատմականորեն և հաջորդում է լեզվին, և նախորդում: Սոսյուրի և նրա շատ հետևորդների զլխավոր թերությունն այն է, որ նրանք լեզուն և խոսքը դնում են իրար կողքի. Սոսյուրը նույնիսկ կարծում է, որ լեզուն «անհատի նկատմամբ արտաքին երևույթ է, որ ինքնին չի կարող ոչ ստեղծել լեզու, ոչ այն փոխել»⁷: Մինչդեռ հենց այն փաստը, որ վերոհիշյալ բաժանման մեջ մենք տարբերեցինք նաև անհատի լեզուն, ինքնին խոսում է այս պնդման սխալ լինելու մասին: Ո՞ւմն արդյոք անհատը իր լեզուն: Անշուշտ: Այն յուրացվում է մանկությունից և ուղեկցում անհատին մինչև մահ՝ կազմելով ժողովրդի լեզվի մասը: Այդ լեզուն է, որ անմիջապես հնարավոր է դարձնում անհատի առանձին խոսողական ակտերը և ընդհանրապես նրա խոսքը: Անհատի լեզուն նրա խոսքի նախադրյալն է, բայց ոչ այդ խոսքի արդյունքը. այն սկզբնապես յուրացվում է ուրիշների խոսքի հիման վրա և հետագայում անընդհատ

⁵ Վ. Բ. Ջահուկյան, *Լեզվաբանության պատմություն*, II, Երևան, 1962, էջ 471:

⁶ Փ. Դե-Կոսյոր, *Курс общей лингвистики*, М., 1933, էջ 42:

⁷ Նույն աեղը, էջ 39:

անվում ուրիշներին խոսքով: Այսպիսով, լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության մասին մենք չենք կարող խոսել ընդհանրապես, հաշվի չառնել, թե ում դիրքերից ենք մոտենում՝ խոսողին, թե լսողին, հաղորդողին, թե ընդունողին:

Լեզվի յուրացման շրջանում ուրիշների խոսքի ընդունումը գերակշռում է հաղորդման նկատմամբ. հետագայում հաստատվում է որոշ հավասարակշռություն: Ինչպես նշվել է, ընկալման պրոցեսը գերազանցապես վերլուծության պրոցես է, հաղորդմանը՝ գերազանցապես համադրության: Այլ կերպ ասած՝ հասկացումը առաջին հերթին վերլուծություն է, հասկանալի դարձնելը՝ առաջին հերթին համադրում: Չնայած համադրության կարևորությանը՝ կարելի է ասել, որ մինչև վերջին ժամանակներս լեզվաբանությունն զբաղվում էր միայն վերլուծությամբ. պատահական չէ, որ հին հնդկերենի մոտ քերականությունը կոչվում էր հենց վերլուծություն (vyākāraṇa): Թերևս մասամբ այս է պատճառը, որ լեզուն և խոսքը Սոսյուրը և ուրիշները դնում են կողք-կողքի, լեզուն դիտում որպես անհատի համար արտաքին մի բան, որ յուրացվում է նրա կողմից վերլուծության ճանապարհով: Որպեսզի հասկանանք լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության էությունը, հարկավոր է քննել անհատի լեզվի գործողության մեխանիզմը: Լեզուն միջոցների մի ամբողջություն է, որ հնարավոր է դարձնում վերլուծությունը (հասկանալը) և համադրությունը (հասկանալի դառնալը), որոնց ամբողջությունը հենց հաղորդակցումն է: Հաղորդման և ընդունման, որպես խոսքային երկու դրսևորումների, երկրորդ գլխավոր տարբերությունը լեզվից նրա անմիջականությունն է: Կարելի է ասել, որ այն ամենը, ինչ հանդես է գալիս որպես անմիջական պրոցես, վերաբերում է խոսքին. այն ամենը, ինչ գրկվում է անմիջականությունից, դադարում է պրոցես լինելուց և դառնում հիշողության պահեստային փաստ, վերաբերում է լեզվին: Լեզվականը խոսքայինն է՝ գրկված անմիջականությունից և պահեստացված, խոսքայինը՝ լեզվականն է՝ ստացած անմիջական բնույթ և առնված պրոցեսի մեջ: Այս առումով էլ լեզուն և խոսքը չի կարելի պատկերացնել որպես կողք-կողքի դրված երևույթներ՝ լեզու-խոսք, խոսք, խոսք... հաջորդականությամբ, այլ խոսքի հետ միահյուսված և նրան փոխհաջորդող՝ լեզու-խոսք-լեզու-խոսք... հաջորդականությամբ: Խոսքի մեջ շատ կրկնվողը և հիշվողը դառնում է լեզվի համար բնորոշ, քիչ կրկնվողը՝ անցողիկ: Այլ կերպ ասած՝ լեզուն հնարավորություն է տալիս մարդուն խոսել, խոսելը հարստացնում և հաստատում է լեզուն. լեզվա-

յան միավորը, ստանալով անմիջականություն, դառնում է պրոցես և հանդես գալիս որպես խոսքի միավոր, խոսքի միավորը զրկվելով անմիջականությունից վերածվում է լեզվական միավորի. լեզուն կողք և կառուցվածք համարելը պայմանական է. լեզուն միայն կողք չէ, այլ նաև հաղորդելի միավորների անընդհատ փոփոխվող և հարստացող ամբողջություն. լեզուն միայն կառուցվածք չէ, այլ նաև կառուցվող տարրերի անընդհատ փոփոխվող ամբողջություն: Այս առումով մեր պատկերացումը տարբեր է կառուցվածքային լեզվաբանության հիմնական պատկերացումից և ցույց է տալիս, որ ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանությունը միայն խոսքը չէ, որ ուսումնասիրում է. այն իրականում քննում է և՛ խոսքը, և՛ լեզուն, բայց անմիջական փոխհաջորդման մեջ (խոսքի միջոցով որոշում է լեզվականը). այնինչ Եվրոպական ստրուկտուրալիստները լեզուն առանձնացնում են և դնում խոսքի կողքին: Ինչպես կտեսնենք, այս եզրակացությունը խիստ կարևոր է մեր հետագա քննության համար և իր հաստատումն է դառնում մեքենական թարգմանության պրոցեսի մեջ:

Լեզվի և խոսքի գլխավոր հակասություններից մեկն էլ լեզվի կառուցվածքայնության (ծավալայնության) և խոսքի գծայնության մեջ է:

Լեզվի և խոսքի տարբերակման կապակցությամբ հարկավոր է նկատի առնել, որ տարածամանակայնությունը (դիախրոնիան) բացարձակ բնույթ ունի, համաժամանակայնությունը (սինխրոնիան)՝ հարաբերական: Լեզվի գործադրման, այսինքն՝ խոսքի գեղարվում տեղի է ունենում համաժամանակյա միավորների ներքաշում պրոցեսի մեջ, դրանց տարածամանակացում. խոսքը որպես պրոցես ծավալվում է ժամանակի որոշ հատվածում: Սակայն դինամիկը շպետք է նույնացնել պատմականի հետ: Եթե խոսքը դինամիկ երևույթ է, ապա այն ինքնին առնված զուրկ է պատմությունից. բառիս բուն իմաստով այն անցողիկ երևույթ է՝ ամբողջելի ու համեմատելի այլ խոսքերի հետ այն շահով, որ շահով՝ ամբարձրվում է որպես լեզու: Իսկական պատմության կրողը լեզուն է, որի առանձին դրսևորումները կարող են համեմատվել ըստ հաջորդակա-նության: Միաժամանակ՝ խոսքը անընդհատ բնույթ ունի (դադարները նույնպես իմաստի կրողներ են և մտնում են խոսքի մեջ որպես անհրաժեշտ տարր), լեզուն՝ ընդհատական (դիսկրետային):

Լեզվի և խոսքի տարբերակումը իր զուգահեռն ունի գիտակցու-թյան և մտածողության տարբերակման մեջ: Այսպիսով, ճիշտ կլի-

նի խոսել ոչ թե լեզվի և մտածողության, այլ լեզվի և գիտակցության, համապատասխանաբար նաև խոսքի և մտածողության կապի մասին: Եվ իրոք: Մտածողությունը, ինչպես խոսքը, անմիջական և պրոցեսային բնույթ ունի, գիտակցությունը՝ ոչ. այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որոշ առկա վիճակ: Մտածողության յուրաքանչյուր ակտ հենվում է գիտակցության վրա և վերածվում գիտակցության փաստի: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ լեզվի մեջ կարևոր դեր են խաղում և ոչ գիտակցական երևույթները (հմմտ. ձայնարկությունները):

5) Նախադասությունը այն միավորն է, որի մեջ հանդես են գալիս լեզվական բոլոր իմաստները և ձևերը: Այդ պատճառով էլ ընդհանրական լեզվական կաղապարը կարող է լինել առաջին հերթին նախադասության կաղապար. այդ կաղապարից կարող են որոշ փոխակերպմամբ ստացվել մյուս կարգի կաղապարները: Այս առումով նախադասության կաղապարը կլինի լիակաղապար մյուս կարգի (մասնակի) կաղապարների համար, հանդես կգա որպես ընդհանուր լեզվական կաղապարի հիմք: Սակայն, ինչպես նշեցինք, նախադասությունն ինքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրական աշխարհի որևէ կողմի լեզվական դրսևորումը: Ուստի և նախադասության կաղապարի կառուցումը կարելի է սկսել միայն և միայն իրական աշխարհի հարաբերությունների և իրերի հատկությունների ուսումնասիրություններից:

Վերջին ժամանակներս մաթեմատիկայի մեջ նույնպես միտում կա դուրս գալու մաթեմատիկայի լեզվի (տեսություն) վերացական առարկաների սահմանից և քննություն սկսելու առանձնակի իրական առարկաներից⁸:

Այսպիսով, մեր կառուցելիք կաղապարը կարելի է կոչել ընդհանրական նյութա-համակցային կաղապար (универсальная субстанционально-комбинаторная модель)։

Յուրաքանչյուր նախադասության բովանդակություն ստացվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ որոշ կողմերի դրսևորմամբ: Օբյեկտիվ առումով նախադասության բովանդակությունը իրական աշխարհի որևէ հարաբերության արտահայտություն է՝ լինի այդ հարաբերությունը նյութական թե հոգեկան բնույթի. հոգեկան բնույթի լինելու դեպքում այն հանդես է գալիս որպես հաղորդման օբյեկտ, այսինքն՝ սուբյեկտիվն օբյեկտիվանում է: Սուբյեկտիվ առումով նախադա-

սությունը բնորոշվում է որոշ իրադրությամբ (սիտուացիայով), որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հաղորդման հարաբերությունը դեպի արտահայտողը (հաղորդողը), հաղորդակիցը, հաղորդման առարկան և հաղորդման ընդհանուր շղթան (կոնտեքստը): Այսպիսով, նախադասության մեջ արտահայտվող կարգերը (կատեգորիաները) և՛ օբյեկտիվ-հաղորդային, և՛ սուբյեկտիվ-հաղորդակցային բնույթի են: Հարցը բարդանում է նրանով, որ հաղորդողն ու հաղորդակիցը կարող են լինել հաղորդման առարկաներ, և, այսպիսով, ողջ հաղորդումն ստանում է սուբյեկտիվ-իրադրական երանգ, զվարացնում հաղորդման օբյեկտիվ կատեգորիաների բացահայտումը:

Նախադասության օբյեկտիվ բովանդակությունը որոշվում է նախադասության հնարավոր անդամների ամենատարբեր համակցումներով (կոմբինացիաներով): Այսպիսով, նախադասության օբյեկտիվ բովանդակության լիակաղապարը կազմելու համար պետք է թվել նախադասության բոլոր հնարավոր անդամները՝ բառերի և բառակապակցությունների բոլոր հնարավոր գործառությունները: Այս անելու դեպքում մենք կստանանք բոլոր ածականների և բայերի օբյեկտիվ տիպերը, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ առարկաների զանազան տարբերությունների և հարաբերությունների դրսևորումներ: Սրանցից էլ կարելի է ստանալ զոյականներ ու մակբայներ:

Ինչպես նշվել է, կաղապարման պրոցեսը կունենա երկու փուլ: Առաջին փուլում որոշ հատկանիշների հիման վրա կառանձնացվեն զոյաբանական ընդհանուր կարգեր, որոնք վերջին հաշվով նախադասության անդամների նշանակումներ են. մեր ըմբռնմամբ՝ լայն առումով, նախադասության անդամների և զոյաբանական կարգերի (կատեգորիաների) զաղափարները կհամընկնեն. հմմտ. սուբյեկտ, օբյեկտ, տարածություն, ժամանակ, պատճառ, նպատակ, պայման և այլն՝ մի կողմից և ենթակա, խնդիր, տեղի պարագա, ժամանակի պարագա, պատճառի, նպատակի, պայմանի պարագաներ և այլն՝ մյուս կողմից: Այս կատեգորիաներն ստանալուց հետո կարելի է կառուցել նախադասության ընդհանուր կաղապարը, որտեղ իրար կհաջորդեն հիշյալ կարգերը՝ տալով տարբեր կարգի համակցություններ: Այս համակցությունների միջուկները կլինեն ընդհանրական բայատիպերը, որոնք կոնկրետ լեզուներում կիրականանան տարբեր շափերով և տարբեր հոմանիշներով: Սրանց հետ կմիանան սուբյեկտիվ-իրադրական կարգերը:

Գոյաբանական (օբյեկտիվ-հաղորդային) կարգերն ստանալու համար պետք է ընտրել առարկաների ամենաէական հատկու-

⁸ Հմմտ. Л. А. Рвачев, Математика и семантика, Киев, 1966.

թյունները այնպես, որ դրանք չխառնվեն⁹, կարելի է նշել այդպիսի հինգ հատկանիշ:

1) Պարունակայնություն.— Յուրաքանչյուր առարկա (obiectum) ամենից առաջ բնորոշվում է որոշ պարունակությամբ (բովանդակությամբ): Եթե օբյեկտը որպես հատկանշվող նշանակենք M-ով, իսկ պարունակությունը (պարունակվող լինելը) որպես հատկանիշ (m)՝ a-ով, ապա պարունակայնությունը (օբյեկտի առնվելը իր պարունակությամբ) կարելի է արտահայտել M(a) բանաձևով:

2) Բաղկացականություն.— Յուրաքանչյուր առարկա կարող է հանդես գալ որպես որոշ բաղկացություն (ամբողջ): Եթե բաղկացությունը նշանակենք b-ով, ապա M(b) բանաձևով կարելի է արտահայտել բաղկացականությունը՝ առարկայի (օբյեկտի) հանդես գալը որպես բաղկացություն:

3) Հաշվականություն (ֆանակականություն).— Ամեն առարկա (օբյեկտ) կարող է առնվել որպես հաշվական միավոր՝ մի այլ առարկայի շարք, կարգը և այլն որոշելու համար: Եթե թիվը նշանակենք c-ով, ապա M(c)-ով կարելի է արտահայտել առարկայի (օբյեկտի) հաշվականությունը:

4) Վիճականություն.— Ամեն մի առարկա բնորոշվում է որոշ վիճակով, ընդ որում առարկայի ամեն մի վիճակ (առարկայական վիճակ) կարող է հանդես գալ որպես ինքնուրույն առարկա (օբյեկտ): Վիճակը (status) նշանակելով d-ով՝ M(d) բանաձևով կարող ենք արտահայտել վիճականությունը՝ առարկայի հանդես գալը որպես վիճակ:

5) Նշանայնություն.— Վերջապես, ամեն մի առարկա (օբյեկտ) կարող է հանդես գալ որպես մի այլ առարկայի փոխարինող-նշան: Նշանակելով նշանը e-ով՝ M(e) բանաձևով կարող ենք արտահայտել նշանայնությունը՝ առարկայի հանդես գալը որպես նշան: Նշանը նեղ առումով՝ հանդես է գալիս որպես լեզվի նշան (առաջին հերթին որպես հնչանշան):

Ի մի բերելով առարկայի հատկությունների բանաձևերը՝ մենք կունենանք հետևյալ ընդհանուր բանաձևը՝

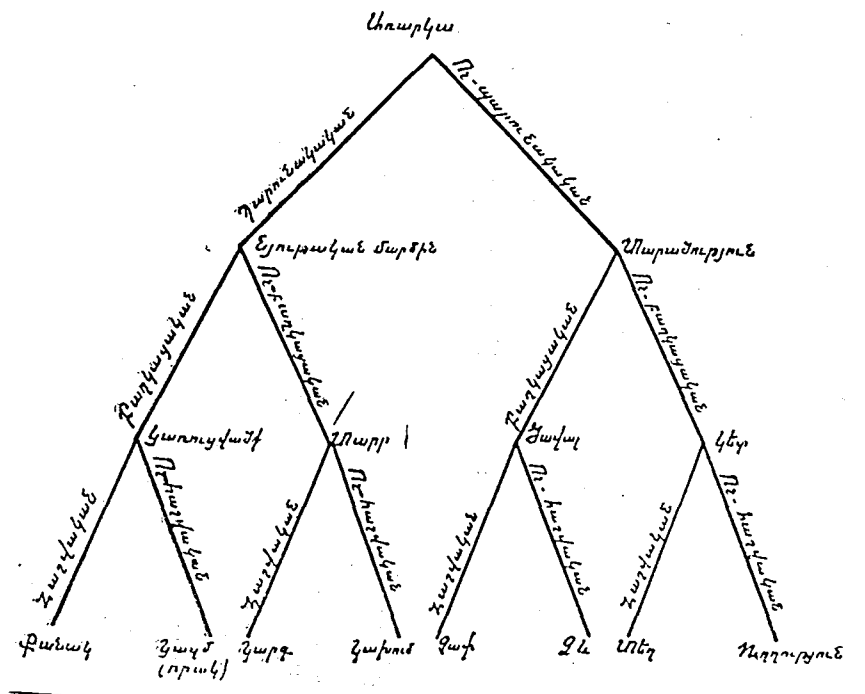
$$M(a(b(c(d(e)))))) \text{ կամ } M(a+(b+(+c(+d(+e))))):$$

⁹ Աբսոլումատիկ-արտածական համակարգերին ժամանակակից տրամաբանությունը և մաթեմատիկան ներկայացնում են երեք հիմնական պահանջ՝ անհակասականություն, լիություն (տվյալ արսիոմներից տվյալ բնագավառի բոլոր հնարավոր նախադասությունների արտածման հնարավորություն) և փոխանակալություն (մեկի մյուսից շարտածվելու պայման):

Գծվար չէ հաշվել, որ առարկայի՝ բերված հատկությունների առկայության և բացակայության հաշվառմամբ կունենանք $2^5 = 32$ կարգ (կատեգորիա):

Աղյուսակը շքարդացնելու և կախումների ծառը խիստ շնեծացնելու նպատակով առայժմ մի կողմ թողնենք վերջին՝ նշանայնության, հատկությունը. միայն թե հիշենք, որ նշանը որպես իրական աշխարհի դրսևորում ունի միևնույն հատկությունները, ընդ որում գրային նշանը՝ միայն առաջին երեքը, հնչական նշանը՝ նաև վիճականությունը: Ավելի հանդամանորեն այդ մասին կխոսվի հետո: Ֆիզիկական իրերի հատկությունների և համապատասխան գոյաբանական կարգերի (կատեգորիաների) փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 1-ին աղյուսակով (էջ 26):

Այս նույն բանը կարելի է արտահայտել նաև կախումների ծառով, որտեղ, ի տարբերություն աղյուսակի, կարելի է ցույց տալ նաև միջակա կարգերը¹⁰: Առայժմ տանք միայն առաջին երեք հատկությունների ծառը (գծադիր 1)՝ հիշելով, որ վիճականության դեպ-

¹⁰ Աղյուսակի կարգերի թիվը հաշվվում է 2ⁿ բանաձևով (n-ը հատկությունների բանակն է), նորային և միջակա բոլոր կարգերի թիվը՝ 2.2ⁿ⁻¹ բանաձևով:

Փորձարանական կարգեր (կատեգորիաներ)

դարձվել են				
(տղիս)կտատող				+
ևզՏ			+	
կտպրոփ			+	+
դՃ		+		
(դճոհ -տզվի) կտառ		+		+
փոճ		+	+	
Տևողություն		+	+	+
բնակ	+			
դարձ -տառահաստ	+			+
եմու	+		+	
եմդի (դճոհ կտառ) մեղի) ժեղում	+		+	+
բնու	+	+		
(դճոհ կտառ -տառահաստ) բնուկտառ	+	+		+
կտպր	+	+	+	
դարձ -տառահաստ	+	+	+	+
Առավելակ հասկանալի				
Պարունակայինություն	M(a)			
Բազմաբանություն	M(b)			
Հաշվադրություն	M(c)			
Վիճակայինություն	M(d)			

քում եռաչափ ծավալի փոխարեն հանդես կգա միաչափ դժայնությունը:

Փոյաբանական այս կարգերը հավասարապես կիրառելի են ոչ միայն բովանդակության, այլև արտահայտության պլանների նկատմամբ, որովհետև արտահայտության պլանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրական աշխարհի մի մասնակի գրսևորումը. թե՛ հնչանշանները, թե՛ դրանշանները, թե՛ շարժանշանները վերջին հաշվով իրական աշխարհի մասնակի գրսևորումներն են, և նրանց տարբերությունները՝ չափի, ձևի, տեղի, ուղղության և այլ կարգի տարբերություններ:

Եթե նկատի առնենք, որ՝ ա) նախադասության բովանդակությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ առաջին հերթին նյութական առարկաների իրական հարաբերության (շարժման, գործողության) կամ մտավոր հարաբերության (համեմատության, տարբերացման) նշանակում, բ) գոյաբանական հիշյալ կարգերից ոչ-վիճակայինները հանդես են գալիս որպես հարաբերության որոշիչներ, իսկ վիճակայինները՝ որպես հարաբերությունների (որոնք առնվում են իբրև վիճակներ) հարաբերությունների որոշիչներ, ապա կարելի է առաջնային (միջուկային, սկզբնային) նախադասությունների համար տալ հետևյալ ընդհանուր բանաձևը՝

$$[(R)r^{1...16}(R)] r^{17...32} [(R) r^{1...16}(R)],$$

որտեղ R-ը հարաբերվող եզրն է, r-ը՝ հարաբերությունը, r₁-ը՝ հարաբերությունների (որպես վիճակների) հարաբերությունը:

Նկատի ունենալով, որ՝ 1) յուրաքանչյուր առարկա բնութագրվում է որոշ վիճակով, 2) յուրաքանչյուր հարաբերություն հանդես է գալիս որպես որոշ վիճակ, 3) նշանայնությունը, որպես առարկայական աշխարհի՝ մեզ համար հատուկ կարևորություն ունեցող գրսևորում, կարող է ներկայացվել առանձին հանգամանալից սխեմայով (կադապարով), — այս բանաձևի մեջ կատարենք մասնակի փոփոխություններ. 1) առաջին կարգի հարաբերությունները ներկայացնենք որպես վիճակներ, և առարկան ու վիճակը դիտենք իրարից անբաժան. 2) վիճակը սրանով իսկ դիտենք որպես օբյեկտ (հարաբերվող եզր) և ոչ թե որպես հարաբերություն, իսկ հարաբե-

այսպես, 5 հատկության դեպքում եզրային կարգերի թիվը 2⁵ = 32 է, բոլոր կարգերինը՝ 2.2⁵ - 1 = 63:

բությանը տանք անկախ արժեք. 3) այս կապակցութեամբ ուշադրութեան կենտրոնում պահենք օբյեկտն իր վիճակով և, հանենք հարաբերութեան եզրերից մեկը. 4) առայժմ հանենք նշանայնութեան հետ կապված կարգերը և դրանք բնենք ընդհանուր գոյաբանական կարգերի քննութեանից հետո: Այս դեպքում, նկատի ունենալով, որ հարաբերիչ բառերը (բայերը, կայերը, շաղկապները) սովորաբար արտահայտում են երեքից ոչ ավելի առարկայական եզրերի (լինեն դրանք եզակի թե հոգնակի օբյեկտներ) և երկուսից ոչ ավելի վիճակային եզրերի հարաբերություն, կունենանք $(Rr(Rr))RS^1 \dots^8 (rS^1 \dots^8)$ մասնակի բանաձևը, որտեղ R-ը առարկան է, S-ը՝ վիճակը, r-ը՝ հարաբերությունը:

Վիճակի և հարաբերութեան այսպիսի տարբերակումից հետո մեզ համար հարկավոր է պարզել հարաբերութեան կարգերի բնույթը (հարաբերութեան տարբեր գրանորոմները): Կարելի է տարբերել հարաբերութեան երկու գրանորոմ՝ համեմատություն և բուն հարաբերություն: Պայմանավորվենք հարաբերությունը լայն առումով՝ որպես համեմատության և բուն հարաբերության միասնություն՝ կոչել վերաբերություն, նրա երկու գրանորոմները՝ համեմատություն և հարաբերություն: Հասկանալի է, որ համեմատությունը հիմնական սուբյեկտիվ-իմացական ակտն է (վերջին հաշվով նաև նախադասության հանգույցը), հարաբերությունը՝ օբյեկտիվ վերաբերություն: Համեմատությունը նշանակենք =, հարաբերությունը (նեղ առումով)՝ → նշաններով: Այս դեպքում $R=R$ -ը կարտահայտի օբյեկտների, $S=S$ -ը՝ վիճակների նույնությունը, $S^1=S^1$, $S^2=S^2 \dots S^8=S^8$ բանաձևերը՝ տվյալ գոյաբանական կատեգորիայով որոշվող վիճակների նույնությունը (դիրքի կամ տեղի, ուղղության, չափի, ձևի և այլն): Ոչ նույնությունը (տարբերությունը) կարտահայտվի \neq , հարաբերության բացակայությունը («անհարաբերությունը»)՝ → նշանով: Համեմատությունը և հարաբերությունը իրարից անկախ են, այսինքն՝ =-ը չի բացառում →-ը և ընդհակառակն. և՛ նույնական, և՛ տարբեր օբյեկտները կարող են հարաբերվել (օբյեկտը կարող է հարաբերվել և՛ ինքն իր, և՛ այլ օբյեկտների հետ):

Ըստ վերաբերության տիպերի բնենք $(Rr(Rr))RS(rS)$ բանաձևի տարբեր գրանորոմները: Այս կապակցությամբ նշենք, որ վերաբերությունը շարակարգային բնույթ ունի, որ, ինչպես բազմիցս նշվել է մեր կողմից, կարող է վերածվել հարացուցային առանձին եզրերի:

$R=R$ համեմատության յուրաքանչյուր եզրը կարող է բնութագրվել = հարաբերությամբ և համեմատվող եզրով, այսինքն՝ մենք կարող ենք առանձնացնել

- 1) $R(=)$
- 2) $(=)R$
- 3) $R(=R)$
- 4) $(R=)R$

հարացուցային միավորները, որոնց համար փակագծերի մեջ առնուվաժ հարաբերիչները և հարաբերվող եզրերը կարող են ծառայել որպես տարբերիչներ (որոշիչներ): Այսպես, «Շունը է կենդանի» նախադասության մեջ, որտեղ շունը և կենդանի բառերը համեմատվող եզրերն են, իսկ է-ն՝ համեմատիչը (= -ի արժեք ունեցող), եզրերից յուրաքանչյուրը կարող է բնութագրվել և տարբերվել (որոշվել) հետևյալ կերպ՝

- 1) Շունը (է).
- 2) (է) կենդանի.
- 3) Շունը (է կենդանի).
- 4) (Շունը է) կենդանի:

Առաջին դեպքում կունենանք ենթակա, երկրորդ դեպքում՝ ստորոգելի, երրորդ դեպքում՝ որոշյալ (տարբերյալ), չորրորդ դեպքում՝ որոշիչ (տարբերիչ), ընդ որում և փակագծերում առնված միավորները, և բերված անվանումները պետք է հասկանալ լայն առումով. առանձին առնված ենթակայի, ստորոգելիի, որոշյալի և որոշյալի նիշերը կարող են լինել քերականական արտահայտության տարբեր միջոցներ (բառեր, մասնիկներ, շարադասություն, առողանություն):

$R=R$ վերաբերությունը (համեմատությունը) երկու էական հատկություն ունի. ա) եզրերի բանակի փոփոխությունը որակական տարբերություն առաջ չի բերում. բ) այդ հարաբերությունը համարժեքային է (эквивалентный), այսինքն՝ անդրադարձ է, համամասն և փոխանցելի:

Այլ է դրությունը $R \rightarrow R$ վերաբերության (հարաբերության) դեպքում: $R \rightarrow R$ հարաբերությունը կարող է առնվազն հետևյալ շորս հարացուցային եզրերը.

Դ՞նչ պատկեր է բացահայտում բառաձևերի ծավալումը: Անվանական բառակապակցության անդամների կաղապարը կլինի հինգանդամ, ինչպես բառաձևի անդամների կաղապարը. առաջին դեպքում կենտրոնական (սլախավոր) անդամ կլինի ինքը գոյական անունը, երկրորդ դեպքում՝ գոյականական բառաձևը: Ի տարբերություն բառաձևային կաղապարի, որ միասնական է, և որտեղ թեքույթները միացն ետադաս դիրք են գրավում կենտրոնական անդամի նկատմամբ, բառակապակցական կաղապարը երկակի է, և լրացական անդամները գրավում են կամ միացն նախադաս դիրք, կամ թե՛ նախադաս (տարբերիչները), թե՛ ետադաս դիրք (հարաբերիչները): Համեմատության համար սլախավորով բառաձևի թեքական մասնիկների տառային նշանակումները՝ ըստ իմաստային-գործառական ընդհանրության՝ կատանանք գոյականական բառակապակցության հետևյալ երկու կաղապարները.

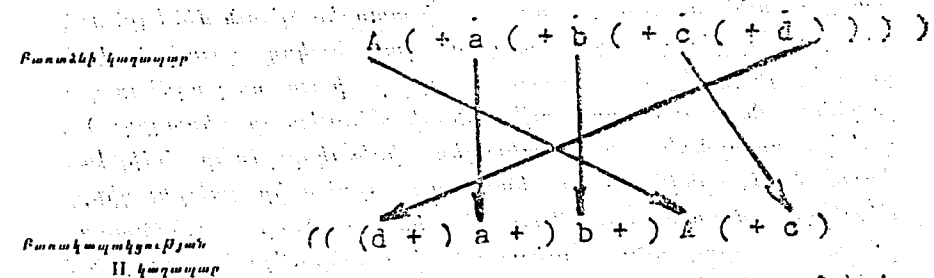
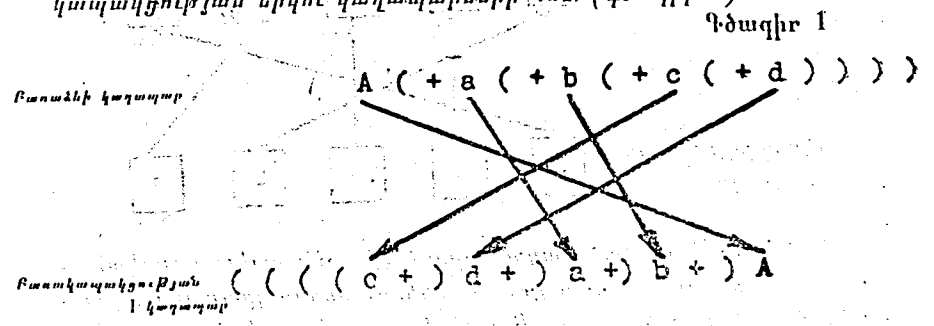
1. (((c+) d+) a+) b+) A
Գեպի այն երկու նոր տները
2. (((d+) a+) b+) A (+c)
Այն երկու նոր տների մոտ

Առարկայանիշ-անվանական բառակապակցության կաղապարներից առաջինը ակնհայտորեն պատմականորեն ավելի հին է և ժամանակակից հայերենի համար ոչ տիպական:

Անվանական բառակապակցության և անվանական բառաձևի անդամների իմաստային համեմատությունը բացահայտում է հետևյալ պատկերը. 1) բառակապակցության c անդամը, որ հանդես է գալիս որպես առաջին կաղապարի առաջին և երկրորդ կաղապարի վերջին բաղադրիչ, համասարատասխանում է բառաձևի c անդամին. բառակապակցության մեջ այն կապն է (նախադրություններ ու ետադրություններ), բառաձևի մեջ՝ հոլովական թեքույթը. 2) բառակապակցության d անդամը համասարատասխանում է բառաձևի d անդամին. բառակապակցության մեջ այն դերանվանական որոշիչն է, բառաձևի մեջ՝ որոշյալության կարգի թեքույթը. 3) բառակապակցության a անդամը համասարատասխանում է բառաձևի a անդամին. բառակապակցության մեջ այն թվական որոշիչն է, բառաձևի մեջ՝ թվանիշ թեքույթը. 4) բառակապակցության b անդամը համասարատասխանում է բառաձևի b անդամին. բառակապակցության մեջ այն գոյական անվան ածական որոշիչն է, բառաձևի մեջ՝ դասանիշ թեքույթը. երկուսն էլ ծառայում են առարկաների

որակական խմբավորմանը՝ երկրորդը՝ ընդհանուր գծերով՝ հասարակության մեջ ամենից ավելի կարևոր համարվող հատկանիշներով, առաջինը՝ ավելի հանգամանորեն:

Ինչպես տեսանք, բառակապակցության անդամների և բառաձևի անդամների իմաստային խմբերի՝ կաղապարի մեջ զրաված դիրքը տարբեր է. սա խոսում է ձևական և իմաստային կողմերի դրսևորման մակարդակային և աստիճանային անհամապատասխանությունների մասին: Համեմատանք բառաձևի կաղապարը բառակապակցության երկու կաղապարների հետ (գծագիր 1).

Այս բանը ավելի ակնառու ձևով կարելի է արտահայտել 2-րդ գծագրով (էջ 296).

Բոլոր որոշիչ բառերը կարող են ուղեկցվել ուժեղացնող (եղանակավորող) բառ-մասնիկներով՝ հենց այն, հենց երկու, հենց նոր և այլն, որոնց մասին կխոսենք փոխկաղապարման ենթաբաժնում: Բանի որ գոյականական բառակապակցության լրացական անդամների թիվը չորս է, մենք կունենանք տիպերի նույն քանակն ու փոխհարաբերությունը, այսինքն՝ 1 միանդամ, 4 երկանդամ, 6 եռանդամ, 4 քառանդամ և 1 հինգանդամ տիպ (աղյուսակ 1; էջ 297).

Գոյականական բառակապակցության կաղապարի քննության հետ կապված ծագում է մի քանի հարց, որոնք հարկավոր է պարզաբանել:

- 1) $R (\rightarrow)$
- 2) $(\rightarrow) R$
- 3) $R (\rightarrow R)$
- 4) $(R \rightarrow) R$

Եթե սա մեկնաբանենք որպես հատկացման հարաբերություն (կախման դրսևորում), ապա օրինակ կարող է ծառայել «Հակոբն ունի գիրք» նախադասությունը, որ կունենա հետևյալ շորս եզրերը.

- 1) Հակոբն (ունի).
- 2) (ունի) գիրք.
- 3) Հակոբն (ունի գիրք).
- 4) (Հակոբն ունի) գիրք:

Փոխակերպման դեպքում առաջին եզրը վլիների հատկացուցիչ («ունեցող»՝ Հակոբի), երկրորդը՝ հատկացյալ, երրորդը՝ տվյալ հատկացյալով բնութագրվող («գիրք ունեցող», «որ գիրք ունի»), չորրորդը՝ տվյալ հատկացուցչով բնութագրվող («Հակոբին պատկանող», «որ Հակոբին է պատկանում»):

Քանի որ միևնույն հարացուցային եզրը կարող է բնութագրվել հակադիր հարաբերություններով, ուստի և մեկ առարկան որպես հարաբերության եզր բնութագրելու դեպքում մենք կարող ենք փոխել ոչ թե հարաբերիչի գիրքը ($R \rightarrow$ և $\rightarrow R$ ձևով), այլ շրջել հարաբերիչը ($\rightarrow R$ և $\leftarrow R$ կամ $R \rightarrow$ և $R \leftarrow$ ձևով). այլ կերպ ասած՝ ոչ թե հարաբերվող եզրերը կտեղափոխվեն, այլ կփոխվի հարաբերության ուղղությունը: Այսպիսին է վիճակը նախադասության կառուցման դեպքում, երբ ենթական մնում է կենտրոն, և նրա հարաբերությունները որոշվում են հարաբերվող անդամների ու նրանց հարաբերության ուղղության տարբերությամբ: Այսպիսով, նախադասության յուրաքանչյուր ոչ կենտրոնական անդամ կորոշվի \rightarrow և \leftarrow հարաբերիչներով, որոնք կտան հետևյալ շորս եզրերը՝ 1) \rightarrow , 2) \leftarrow , 3) \rightarrow (և՛ \rightarrow , և՛ \leftarrow), 4) \leftarrow (և՛ \rightarrow և ո՛չ \leftarrow). վերջինս հարաբերության բացակայությունն է, օրյկիտը՝ բացարձակ գիրքում, ուստի և հանենք քննությունից: Կունենանք \rightarrow , \leftarrow և \rightarrow հարաբերիչները, որոնք եզրերի նույնությունն և տարբերության դեպքում կստանան հետևյալ տեսքը.

1) $R=R$ (եզրերի նույնության կամ մեկ եզր). այս դեպքում $R \rightarrow R$, $R \leftarrow R$ և $R \rightarrow$ հարաբերությունները կունենան միևնույն արժեքը՝ առարկայի ինքնուրույնություն, ինքն իրենից

կախում և այլն, բոլոր դեպքերում մեկ եզրը կունենա R) (կամ $\rightarrow R$) տեսքը:

2) $R \neq R$ կամ $R=R_1$ (եզրերի տարբերություն կամ երկու եզր). այս դեպքում կունենանք՝ ա) $R(\rightarrow(R_1))$, բ) $R(\leftarrow(R_1))$ և գ) $R(\rightarrow(R_1))$ հարացուցային եզրերը:

3) $R \neq R \neq R$ կամ $R=R_1=R_2$ (երեք տարբեր եզր). այս դեպքում կունենանք տարբեր համակցություններ ($R \rightarrow R_1 \rightarrow R_2$, $R \rightarrow R_1 \leftarrow R_2$, $R \rightarrow R_1 \rightarrow R_2$ և այլն). սրանցից առաջին և վերջին եզրերի հարացուցային բնութագրերը կտարբերվեն երկու հարաբերության օրոշվող եզրերի բնութագրերից միայն միջնորդվածությամբ. ուստի և միջին եզրի համար էլ միայն $\rightarrow R \rightarrow$ գրսևորումը կտա նոր որակ. մյասները կտան միայն քանակական տարբերություններ (կախման դեպքում՝ $\rightarrow R \leftarrow$ կրկնակի կախում, $\leftarrow R \rightarrow$ կրկնակի կախումակություն, $\leftarrow R \leftarrow$ առաջին և վերջին եզրերի հարաբերության ազդության փոփոխություն և այլն):

Այսպիսով, եթե ուղղություն կենտրոնում գտնվող օբյեկտը («ենթական») զիտենք որպես հարաբերության ձախակողմյան եզր, ապա աջակողմյան հարացուցային եզրերը կենթադրվեն 1) $=R$, 2) $\rightarrow R$, 3) $\rightarrow R$, 4) $\leftarrow R$, 5) $\rightarrow R$ կամ $\leftarrow R$ և 6) $\rightarrow R \rightarrow$ կամ $\rightarrow R$ ձևով: Եթե $\rightarrow R \rightarrow$ եզրը պայմանականորեն մեկնաբանենք որպես «ո՛չ-ո՛չ» հարաբերությամբ եզր, ապա վերջին չորսը կբնութագրվեն որպես երկու հատկանշով (\rightarrow և \leftarrow) միավորված շորս եզր՝ 1) \rightarrow , 2) \leftarrow , 3) \rightarrow կամ \leftarrow (և՛-և՛), $\rightarrow \rightarrow$ (ո՛չ-ո՛չ):

Իրադրա-հաղորդակցական առումով մենք կունենանք հաղորդման վրա մակաշերտվող այնպիսի հատկանիշներ, որոնք որոշվում են հաղորդակցման կոնկրետ պայմաններով՝ հաղորդակցման անմիջական իրադրությամբ, հաղորդակցվողների վերաբերմունքով, հաղորդման կոնտեքստով, այսինքն՝ տվյալ հաղորդումը ներկայացնող նախադասության ուղեկցող նախադասություններով: Վիճակակիր առարկաների դեպքում սրանք հանդես են գալիս որպես դեմք և որոշյալ-անորոշություն, վիճակի դեպքում՝ որպես եղանակ և հարց ու պատասխան: Եթե այլ դեպքերում ելակետ (համեմատության եզր) են ծառայում օբյեկտիվ աստիճաններ և երևույթներ, ապա այս դեպքում իբրև այդպիսիք հանդես են գալիս հաղորդակցման մասնակիցներն ու հանգամանքները:

Իրադրա-հաղորդակցական կարգերի ավելի հանդամանակից բնութայունը թողնելով ներկա աշխատության համապատասխան

հատվածներին՝ այստեղ նշենք, որ այդ կարգերը բուն լեզվական կարգեր են: Դրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ միևնույն գոյաբանական կարգերի այնպիսի գրանցումները, որտեղ հարաբերության եզրեր են ծառայում հաղորդակցվողները կամ հաղորդողի հոգեվիճակները (ընդհանուր ոչ-վիճակային և վիճակային կարգերի իրադրական տեսքատային գրանցումները): Բոլոր ձայնարկությունները և եղանակային բառերը (լայն առումով) կարող են վերածվել համապատասխան գլխավոր նախադասությունների, որոնց ենթական սովորաբար խոսողն է, և որոնց համար երկրորդական նախադասություններն են բուն հաղորդումն արտահայտող նախադասությունները. համտ. «Վահ, Հակոբն արդեն եկել է» → «Ես զարմանում եմ, որ Հակոբն արդեն եկել է», «Բնականաբար, այս հարցը դրվում է ընդհանուր քննության» → «Պետք է բնական համարել (= Ես բնական եմ համարում), որ այս հարցը դրվում է ընդհանուր քննության», «Այո՛, Հակոբը դալու է» → «Ես հաստատում եմ, որ Հակոբը դալու է» և այլն: Այսպիսի կապակցություններում գլխավոր նախադասությունները ձևականորեն են գլխավոր. բուն հաղորդումը սարունակում են երկրորդական նախադասությունները, և այդ սլաճառով էլ այս տիպի շատ գլխավոր նախադասություններ դառնում են կամ միջանկյալ բնույթի, կամ անցնում եղանակային բառերի շարքը. «Ես կարծում եմ, որ Հակոբը սխալվում է» = «Հակոբը, կարծեմ (կարծես, կարծես թե, իմ կարծիքով), սխալվում է»:

Վիճակային իրադրահաղորդակցական կարգերին հակառակ ոչ-վիճակայինները՝ զերանունները և հոգերը, կարող են արտահայտվել երկրորդական նախադասություններով և անձերի ու իրերի՝ խոսքի նկատմամբ ունեցած հարաբերություններն արտահայտող բառերով՝ «Ես (= անձը, որ խոսում է, խոսողը) գնացի», «Ինչ-որ մարդ (= մարդ, որին ես չեմ նանաչում, որ ինձ հայտնի չէ) եկավ» և այլն:

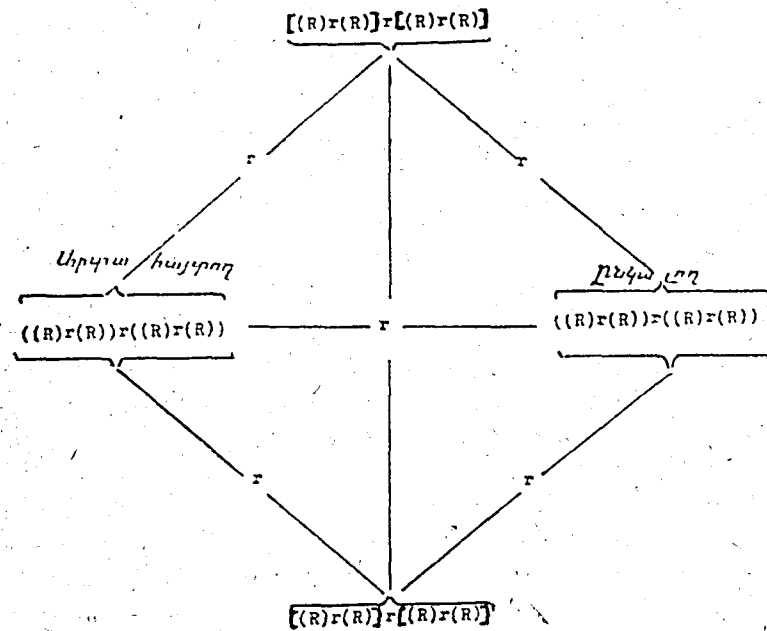
Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ իրադրահաղորդակցական կարգերն արտահայտող բառերը, բառախմբերը և մասնիկները կարելի է դիտել որպես հաղորդակցման եզրեր, հաղորդողի վերաբերմունքն ու գնահատումն արտահայտող նախադասությունների յուրատեսակ փոխակերպումներ: Եթե այս բոլորն առնենք անկախ փոխակերպումից, կունենանք գոյաբանական կարգերի ընդ-

11 Նշանն արտեղ օդտագործված է փոխակերպում (փոխարկիկություն) ցույց տալու համար:

հանուր բանաձևի բառակի կրկնված և փոխհարաբերված արտահայտությունը, որոնցից մեկը կարտահայտի հաղորդողի հոգում կատարվածը, երկրորդը՝ հաղորդման բովանդակությունը (բովանդակության գոյաբանական սլանը), երրորդը՝ հաղորդման նյութական արտահայտությունը (արտահայտության սլանը) և չորրորդը՝ հաղորդակցի հոգում կատարվածը: Հաղորդման ընդհանուր կառուցվածքը կարելի է արտահայտել 2-րդ և 3-րդ գծագրերով (էջ 33 և 34), թեև հաղորդման մեջ այդ սլանները կամ զուգակցվում են (արտահայտության և բովանդակության սլանները) և հանդես դալիս միասին, կամ հաջորդում են միմյանց, կամ շղթայակցվում (իրադրահաղորդակցական մասերը ներառվում են բուն հաղորդման մասի մեջ):

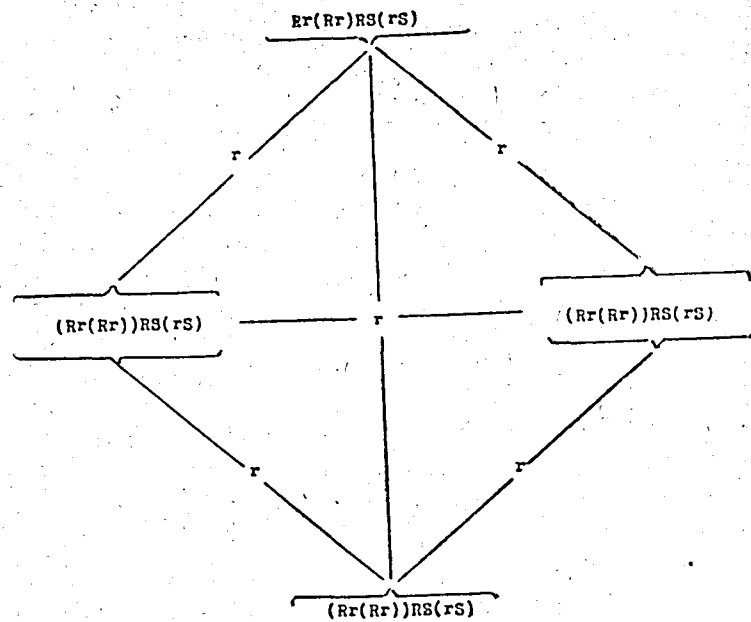
Գծագիր 2

Նյութական բովանդակություն

Նյութական արդատայություն

Վերևում բերված կարգերի քննության ժամանակ մենք հիմք ընդունեցինք մի սկզբնական մարտը «Իդեալական» վիճակ, որտեղ գոյականն արտահայտում է նյութական առարկա, Դ-ը՝ հարաբերություն և հատկանիշ, ԴԼ-ը՝ հարաբերության հարաբերության և հատ-

կանչի հատկանիշ: Սակայն իրականում լեզվում հնարավոր են բազմազան անցումներ և փոխակերպումներ. գոյական անունը կարող է արտահայտել առարկայացված (ինքնակայացված) հատկանիշ և վիճակ (կարմուրջուն, լույս), հատկանիշը՝ նյութական առարկա՝ առնված որոշ հարաբերություններ (տնային) և այլն: Այս կապակցությունները հարկավոր է տարբերել գործառական կարգեր՝ գոյական, որոշիչ (ածական՝ այս բառի լայն առումով) և մակորոշիչ (մակբայ՝ այս բառի լայն առումով): Այս երեք կարգերը միմյանցից տարբերվում են լեզվական կախմամբ, ուստի և կարող ենք տարբերել կախունակ և կախյալ բառեր, այսինքն՝ հիմք ընդունել կախունակության և կախյալության հատկանիշները (աղյուսակ 3, էջ 35):

Գոյաբանական և գործառական կարգերի փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել $[(R)r(R)]r_1[(R)r(R)] \rightleftharpoons (Sb \rightleftharpoons Ad \rightleftharpoons Adv)$ կամ, որ նույնն է, $[(R)r(R)]r_1[(R)r(R)] \rightleftharpoons (M \rightleftharpoons m \rightleftharpoons m_1)$ բանաձևերով, որտեղ Sb-ն նշանակում է գոյական (լայն առումով), Ad-ը՝ ածական (լայն առումով), Adv-ը՝ մակբայ (լայն առումով), M-ը՝ հատկանշիչ (գոյական), m-ը՝

Հատկանիշներ	Կարգեր			—
	Ածական (որոշիչ)	Գոյական	Մակբայ (մակորոշիչ)	
կախունակություն	+	+	-	-
կախյալություն	+	-	+	-

հատկանիշ, m_1 -ը՝ հատկանիշի հատկանիշ: Սակայն հիշյալ բանաձևերը չեն պարզում գործողությունների իրական հաջորդականությունն ու ստիճանականությունը: «Իդեալական» վիճակում (բուն, նախնական գործածություն) R-ը համապատասխանում է M-ին (Sb-ին), r-ը՝ m-ին (Ad-ին), r_1 -ը՝ m_1 -ին (Adv-ին). մեխանիզմի գործողության հետևանքով հարաբերվող եզրը կարող է դառնալ գոյական, հետո փոխվել ածականի և հանդես գալ որպես հարաբերիչ. հարաբերությունը կարող է դառնալ հատկանիշ, հետո փոխվել գոյականի և հանդես գալ որպես հարաբերության եզր և այլն: Ավելի ճիշտ կլինի հիշյալ բանաձևերն արտահայտել հետևյալ ձևով՝ $\{[(R)r(R)] \rightleftharpoons (M \rightleftharpoons m)\} \rightleftharpoons \{[(r)r_1(r)] \rightleftharpoons (m \rightleftharpoons m_1)\}$:

Իդեալական վիճակով r-ը կարտահայտի կապային և համապատասխան բայական իմաստ (մոտ է, մոտենում է), r_1 -ը՝ շաղկապական իմաստ, R-ը՝ նյութական առարկա, M-ը՝ գոյական, m-ը՝ որոշիչ (հատկանիշ), m_1 -ը՝ մակորոշիչ (հատկանշի հատկանիշ): Մեխանիզմի գործողությունը հանդեցնում է մի վիճակի, երբ M-ի, m-ի և m_1 -ի նախնական արժեքները փոխվում են (համատ. աշակերտ, աշակերտական, աշակերտարար. գեղեցիկ, գեղեցկություն, գեղեցկարար և այլն) և ամեն մի լեզվում նախնական իմաստների բացահայտումը դառնում է արտակարգ դժվար:

«Ածական» և «մակբայ», «որոշիչ» և «մակորոշիչ» անունների տակ շեղարք է հասկանալ անսպասման բառային առանձնակի դրսևորումներ. այդ իմաստները կարող են արտահայտվել լրացյալների կազմում. համատ. տնակ = փառ տուն, տեք = տիրող (ունեցող) անձնավորություն և այլն:

Ամփոփելով մինչև հիմա ասվածները՝ կարելի է նշել, որ, այսպիսով, ընդհանրական լեզվական կաղապարի թնությունը պարու-

նակում է հետևյալ շորս կարգի հասկացությունների հետևողական բացահայտումը.

1. Գոյաբանական. — Այս դեպքում ամեն ինչ հանգեցվում է քննությունն առարկայի համար որոշակիորեն ընտրված հատկանիշների հիման վրա (պարունակականություն, բաղկացականություն, հաշվականություն, վիճակայնություն և նշանայնություն) երեսուներկու կատեգորիաների առանձնացմանը, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իմաստային նվազագույն բաղադրիչներ: Ընդհանրապես սրանց մեջ կարելի է առանձնացնել առաջին հերթին առաջին երեք հատկանիշի հիման վրա ստացվող ութ կարգեր [կարգի, կախման, քանակի, կազմի, շարի, ձևի, տեղի (դիրքի) և ուղղության], որոնք հետևողականորեն կարելի է կիրառել առարկայական, վիճակային և նշանային եզրերի նկատմամբ: Սակայն՝ քանի որ մենք ամեն ինչ հանգեցնում ենք օբյեկտը բնորոշող կատեգորիաներին, ապա սրանով իսկ թողնում ենք մեկ եզր, իսկ վիճակայնությունը և նշանայնությունը դիտում որպես այդ եզրը (որպես քննվող առարկան՝ «ենթական») բնութագրող լրացուցիչ հատկանիշներ:

2. Իմացաբանական-տրամաբանական. — Այս դեպքում նկատի են առնվում հիշյալ եզրերի միջև ըստ տվյալ կատեգորիաների հաստատվող հարաբերությունները: Տարբերվում է այդպիսի երեք կարգի հարաբերություն՝ ա) համեմատություն (A—A)՝ երկու եզրով համեմատելի [A=(A)] և համեմատյալ [(A)=A], բ) հակադրություն (A→A)՝ երկու եզրով՝ հակադրելի [A→(A)] և հակադրյալ [(A)→A], գ) հակոտություն (A—A)՝ երկու եզրով՝ ժխտելի (դրական) [A—(A)] և ժխտյալ (բացասական) [(A)—A կամ \bar{A}]: նկատի առնելով՝ ա) համեմատվող եզրերի նույնությունն ու տարբերությունը և բ) քննությունն աստիճային («ենթակային») միջա սկզբնական դիրք հատկացնելու հետևանքով միայն հաջորդող եզրերը նշանակելով օժտելու անհրաժեշտությունը, մենք մտցնում ենք →-ին հակադիր ← նշանը և ստանում վեց հնարավոր հարաբերիչ՝ 1) =, 2)), 3) →, 4) ← 5) ↔ (↔) և →→ (→→):

3. Լեզվա-գործառական. — Այս դեպքում նկատի են առնվում տվյալ հատկանիշներն ունեցող և հարաբերվող եզրերի՝ լեզվական-նշանային կազմիչների գործառական արժեքները. տարբերվում են ա) ինքնին հարաբերվող՝ «անկախ» միավորներ կամ «գոյականներ», բ) գոյականներից կախված՝ առաջին աստիճանի կախյալ միավորներ՝ «որոշիչներ» («ածականներ») այս բառի լայն առումով)

և գ) «որոշիչներից» կախված՝ երկրորդ աստիճանի կախյալ միավորներ՝ «մակորոշիչներ» («մակբայներ») լայն առումով): Հարկավոր է նկատի առնել, որ տվյալ դեպքում հաշվի են առնվում ոչ միայն բառերը, այլև մասնիկները և սրանց փոխարինող միջոցներով արտահայտվող միավորները. այսպես, «գոյական» ասելով պետք է հասկանալ ոչ միայն ես, քաղաք, Պետրոս բառերը, այլև, օրինակ՝ գնաց-ի-ի՛ ի-ն, որ ցույց է տալիս առաջին դեմքի հարաբերվող եզր (=ես). «որոշիչ» ասելով պետք է հասկանալ ոչ միայն այս, նոր, փոքր բառերը, այլև, օրինակ, տեղի-ի ակ-ը, որ կատարում է «որոշիչ» բառի դեր (տե-ակ=փոքր առնել) և այլն:

4. Իրադրա-կոնստրուկցիոն. — Այս դեպքում նկատի են առնվում այն տարրերը, որոնք ներկայացնում են առաջին երկու կարգի հասկացությունների իրականացումը ըստ հաղորդման իրադրության և կոնստրուկցիոն, այսինքն՝ որոշում են առարկաների և վիճակների հարաբերությունը հաղորդման և կոնստրուկցիոն շրջապատի նկատմամբ (դեմք, եղանակ, որոշյալ-անորոշություն, փոխարինում-ակնարկում):

2. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Լեզվաբանության մեջ մինչև հիմա էլ հստակորեն չեն տարբերակում լեզվաբանական գիտակարգերն ու բաժինները: Եթե այս դեպքում ևս կիրառենք մեր կողմից քննարկված ընդհանրական կարգերը (կատեգորիաները), ապա կարելի է ասել, որ գիտակարգերի առանձնացման համար պետք է հիմք ծառայի օբյեկտի տարածա-ժամանակային ընդհանրականության աստիճանը, բաժինների համար՝ օբյեկտի բաղկացականությունը: Գիտակարգերի առանձնացման հատկանիշները կլինեն ընդհանրականությունը և պատմականությունը: Ըստ այս հատկանիշների կարելի է տարբերել, եթե հաշվի չառնենք ընդհանուրին հակադրվող եզրերի (մասնավորման տարրեր աստիճանների) հնարավորությունը, 1) ընդհանրական պատմական և 2) ընդհանրական ստատիկ (ոչ-պատմական), 3) առանձնական պատմական և 4) առանձնական ստատիկ (ոչ-պատմական) գիտակարգեր: Իհարկե, ամեն մի առանձնական լեզվաբանություն, եթե այդ անվան տակ հասկանանք առանձին լեզուների ուսումնասիրությունը, իր հերթին, որպես տվյալ լեզվի ընդհանրացած (սովորաբար գրական լեզվի ընդհանուր կառուցվածքի) քննություն, կարող է իր հերթին հակադրվել ավելի մասնակի բնույթ

ունեցող այնպիսի գիտակարգերի, ինչպիսիք են բարբառագիտութիւնը (լեզվի տարածական տարբերակների ուսումնասիրութիւնը) և ոճաբանութիւնը (լեզվի գործառական, իրադրական և անհատական տարբերակների ուսումնասիրութիւնը):

Ընդհանրական և առանձնական լեզվաբանութիւնների միջև սրպէս «մասնակի» լեզվաբանութիւններ հանդէս կգան լեզուների տիպաբանութիւնը և համեմատական լեզվաբանութիւնը: Լեզուների տիպաբանութիւնը կամուրջ է ընդհանուր և առանձնական լեզվաբանութիւնների միջև. բուն տիպաբանութիւնը նպատակ ունի պարզելու, թէ ինչպե՞ս են իրականանում ընդհանրական լեզվաբանութիւնի բացահայտած ընդհանուր իմաստային կարգերը (կատեգորիաները) արտահայտութիւնի պլանի տարբեր դրսևորումներով, այսինքն՝ իմաստների իրականացման հնարավոր տիպերը. լեզուների բնութաբանութիւնը (խարակտերոլոգիան) զբաղվում է այս կամ այն լեզվի կառուցվածքային ընդհանուր բնութագրութեամբ՝ ի տարբերութիւն այլ լեզուների. այլ կերպ ասած՝ լեզուների ընդհանուր տիպաբանութիւնը ընդհանրականից գնում է դեպի առանձինը, բնութագրաբանութիւնի ուշադրութիւն կենտրոնում առանձինն է՝ ըստ մյուս առանձիններից նրա ունեցած տարբերութիւնի և ըստ ընդհանուր հնարավորութիւնների իրականացման տրվելու եղանակների: Բոլոր այն դեպքերում, երբ ուշադրութիւն կենտրոնում իմաստային կողմն է (նրա իրականացման տիպերով), առանձնական լեզվաբանութիւնը կհամընկնի բնութագրաբանութիւնի հետ:

Համեմատական լեզվաբանութիւնը, ի տարբերութիւն լեզուների տիպաբանութիւնի, զբաղվում է լեզուների կառուցվածքայնութիւնի (բաղկացական) ընդհանրութեամբ. այնպիսի «մասնակի» լեզվաբանութիւններ, ինչպիսիք են՝ հնդեվրոպականը (սրա մեջ էլ իրանականը, սլաւոնականը, գերմանականը և այլն), որոնք գործ ունեն լեզուների որոշ խմբերի հետ ըստ ծագման ընդհանրութիւն, փաստորեն առանձնական պատմական լեզվաբանութիւններ են, որոնք փորձում են համեմատութիւն միջոցով վերականգնել իրենց ուսումնասիրութիւնի բուն առարկաները՝ մի ժամանակ գոյութիւն ունեցած որոշակի լեզվական կառուցվածքները:

Եթէ նկատի առնենք, որ տիպաբանութիւնը ևս կարող է լինել պատմական և ոչ պատմական, ապա բուն ընդհանուր լեզվաբանութիւնը կունենա շորս հիմնական մասնապիտակարգ. 1. ընդհանրական քերականութիւն, որի նպատակն է լեզվի, որպէս մարզու խո-

տողական կարողութիւն ընդհանուր, բոլոր լեզուների համար կիրառելի սկզբունքների ուսումնասիրութիւնը. 2. ընդհանրական տիպաբանութիւն, որի խնդիրն է այդ ընդհանուր սկզբունքների և լեզուների առանձնահատկութիւնների փոխհարաբերութիւնի ուսումնասիրութիւնը. 3. ընդհանրական պատմական քերականութիւն, որի խնդիրն է լեզվի ծագման և դարգացման ընդհանուր սկզբունքների ուսումնասիրութիւնը. 4. ընդհանրական պատմական տիպաբանութիւն, որի խնդիրն է այդ ընդհանուր սկզբունքների և լեզուների զարգացման առանձնահատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը: Եթէ ընդհանրական քերականութիւնը և ընդհանրական տիպաբանութիւնը կառուցվեն այնպէս, որ ցույց տրվի լեզվական իմաստների և արտահայտութիւնի եղանակների աստիճանական բարդացման ուղին, այսինքն՝ տրամաբանականը համընկնի պատմականի հետ, ապա հիշյալ գիտակարգերը կամա թե ականա կպարունակեն նաև ընդհանրական պատմական քերականութիւնը և ընդհանրական պատմական տիպաբանութիւնը:

Ամեն մի առանձին լեզվի ուսումնասիրութիւն չի կարող չհենկել ընդհանրական քերականութիւնի փաստերի վրա, մասնավանդ, եթէ դրանք կառուցված են ճիշտ կերպով և իրոք ընդհանրական բնույթ ունեն: Ընդհանրական և առանձնական քերականութիւնների նպատակները և խնդիրները չպետք է շփոթել: Մինչև այժմ ընդհանրական քերականութիւնի ուսումնասիրութիւնի բուն առարկան փաստորեն փոխարինվել է առանձին լեզուների՝ այս կամ այն լեզվաբանին հայտնի փաստերի դուզադրական նկարագրութեամբ: Իսկական ընդհանրական քերականութիւնը պետք է ունենա հետևյալ կարևոր առանձնահատկութիւնները.

1) Այն կարող է կատարյալ լինել միայն արտածական (դեգուկտիվ) լինելու դեպքում, թեև, իհարկէ, չի կարելի այս դեպքում շունենալ թիշ թե շատ լրիվ ինֆորմացիա և շատուզել արդյունքները մակածական (ինդուկտիվ) ճանապարհով ձեռք բերված արդյունքներով: Ընդհանրական քերականութիւնը պետք է կառուցվի ոչ թե առանձին լեզուների հայտնի փաստերի հիման վրա, որոնք բոլոր դեպքերում էլ չեն կարող լիակատար լինել (միշտ էլ կարելի է ենթադրել լեզու, որի փաստերը հաշվառված չեն), այլ որոշ ընդհանուր սկզբունքների հետևողական ծավալմամբ. ընդհանրական քերականութիւնի բուն առարկան որոշ ենթադրական իրեալական վիճակ է:

2) Ընդհանրական քերականութիւնը գործ ունի հատկանիշների և հարաբերութիւնների բնութիւնի հետ՝ ի տարբերութիւն առանձ-

Նախան քերականությունների, որոնք գործ ունեն առաջին հերթին գլխավոր հատկանիշներն ունեցող կամ տվյալ հարաբերություններով կապված միավորների հետ: Այսպես, ընդհանրական քերականության մեջ չեն կարող քննվել հնչույթները, այլ հնչույթների հնարավոր տարբերակիչ հատկանիշները և հարաբերությունների տիպերը. սրա պատճառն այն է, որ տարբեր լեզուների նույնական համարվող հնչույթները, որպես տարբեր համակարգերի տարբեր, չեն համընկնում. դրանց միջև կարելի է ենթադրել անցողիկ տիպեր և առանձնացնել լրացուցիչ հատկանիշներ: Այդպիսին է վիճակը նաև այլ միավորների, այդ թվում՝ բառերի իմաստների դեպքում: Ընդհանրական քերականությունը խոսում է միայն տարբերակիչ հատկանիշների մասին, բայց չի խոսում այդ տարբերակիչ հատկանիշներն ունեցող միավորների մասին. տվյալ հատկանիշների իրականացման ուղիների մասին խոսում են տիպաբանությունը և առանձնական քերականությունները: Այս դեպքում նախ՝ պետք է էլնել իրական հնարավորություններից (հնչույթների հատկանիշների առանձնացման դեպքում՝ մեր արտասանական օրգանների բնախոսական առանձնահատկություններից և գործառությունից) և երկրորդ՝ կապել հատկանիշները համակարգորեն՝ հետևողական քաղցածան և ենթադասության (սուբորդինացիայի) սկզբունքներով՝ հիշելով, որ լեզվի մեջ ոչինչ չի կորչում, ամեն ինչ օգտագործվում է: Այս երկու սկզբունքները չեն պահպանված Ռ. Յակոբսոնի, Մ. Յանտի և Մ. Հալբի «Լեզվի վերլուծության ներածության» մեջ առանձնացված տասներկու հատկանիշների դեպքում: Մեր սկզբունքը տարբերվում է նաև Լ. Նլմսլեի սկզբունքից, որի մոտ մի կողմից՝ էական են միայն հարաբերությունները, մինչդեռ հարաբերության քննությունը պետք է հենվի հարաբերվող եզրերի քննության վրա և ընդհակառակն (հարաբերության տիպը պետք է որոշվի հարաբերվողի տիպով, և ընդհակառակն), մյուս կողմից՝ չի որոշված հարաբերությունների և հատկանիշների փոխհարաբերությունը:

Ընդհանրական քերականությունը պետք է տա այն բոլոր ընդհանուր հատկությունների նկարագրությունը, որոնց առանձին համակցություններով (կոմբինացիաներով) կառուցվում են առանձին լեզուները: Այլ կերպ ասած՝ ընդհանրական քերականությունը գործ ունի միայն հնարավորությունների հետ: Նրան հետաքրքրում են դասակարգման և հարաբերման սկզբունքները, հատկանիշներն ու հարաբերությունները, որոնք բխում են դասակարգվող և հարա-

բերվող եզրերի բնույթից: Առանց դասակարգվող և հարաբերվող եզրերի հատկությունների իմացության հնարավոր չէ ընտրել դասակարգման հատկանիշները և որոշել հարաբերությունների տեսակները: Առանձնական լեզվաբանության է վերաբերում տվյալ լեզվում հատկանիշների և հարաբերությունների այս կամ այն տեսակներն ունեցող միավորների քննությունը:

3) Ընդհանրական քերականության մեջ պետք է հստակորեն առանձնացվեն արտահայտության և բովանդակության պլանները: մի բան, որ գրեթե հնարավոր չէ և նպատակահարմար չէ առանձնական քերականությունների դեպքում. այստեղ տվյալ իմաստը միշտ ձևավորված է տվյալ միջոցներով: Եթե ընդհանրական քերականության մեջ արտահայտության և բովանդակության պլանները դրվում են իրար կողքի, ապա առանձնական քերականության մեջ՝ դրանք կապվում են փոխհաջորդմամբ՝ մակարդակից մակարդակ և աստիճանից աստիճան անցումով: Եթե առանձին լեզուների դեպքում արտահայտելի և արտահայտիչի (իմաստի և ձևավորման) բացարձակ տարբերակումը գրեթե անհնար է (բուն լեզվական իմբավորումները չեն կարող կատարվել զուտ ձևական և զուտ իմաստային հատկանիշներով), ապա իդեալական վիճակով այդ լիովին թույլատրելի է և անհրաժեշտ: Այսպիսով, ընդհանրական քերականության (և ընդհանրապես ընդհանուր լեզվաբանության) առաջին գլխավոր խնդիրներից մեկը արտահայտելի և արտահայտիչի տարբերակումն է:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սուստիկ ուսումնասիրության մեջ իշխում է երկատման սկզբունքը, որ հենվում է հակադրությունների վրա: Պատմական ուսումնասիրության մեջ պետք է իշխի եռակի բաժանումը, երբ տրվում է երկու հակադիր կողմերի անցման օղակը՝ հասկանալի դարձնելով զարգացումը: Այս տարբերությունը հեշտ կլինի հասկանալ, եթե նկատի առնենք Կանտի և Հեգելի տրամաբանական սկզբունքների հարաբերությունը:

Վերևում նշվեց, որ լեզվաբանության բաժինների առանձնացման համար հիմք են ծառայում նրա ուսումնասիրության առարկայի՝ լեզվի, բաղկացական մասերը, իհարկե, ըստ դրանց փոխհարաբերության արտացոլման առանձնահատկությունների: Ինչպես ամեն մի երևույթի, այնպես էլ լեզվաբանության բաժինների առանձնացման համար պետք է ընտրել լեզվի կառուցվածքն արտացոլող կարևորագույն հատկանիշները: Որոնք են այդ հատկանիշները:

1) Լեզվի մեջ մենք ամենից առաջ գործ ունենք արտահայտության կամ, եթե նկատի առնենք արտահայտության ուղղվածությունը (ո՞ւմ ուղղված լինելը), նշանակման հետ: Արտահայտման համար որպես հարաբերվող եզրեր հանդես են գալիս արտահայտելին կամ արտահայտվողը (այն, ինչ արտահայտվում է) և արտահայտիչը (այն, ինչով արտահայտում են), այլ կերպ ասած՝ բովանդակության և արտահայտության պլանները: Նշանակման դեպքում հանդես է գալիս երրորդ եզրը՝ արտահայտության ընկալողը (այն անձը, որին արտահայտությունն ուղղված է): արտահայտության առաջին եզրը կհամապատասխանի նշանակելիին (նշանակվողին) երկրորդ եզրը՝ նշանակիչին: Այս մոտեցման դեպքում բովանդակության պլանը կներկայանա որպես նշանային (նշանակվող) բովանդակություն, արտահայտության պլանը՝ որպես նշանային արտահայտություն:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ բոլոր դեպքերում չէ, որ այս եզրերը հստակ կերպով տարբերում են, և այդ պատճառով առկա է տերմինային շփոթ: Արտահայտությունը հարաբերություն է, մինչդեռ նրանով նշանակվում է արտահայտության եզրերից մեկը՝ արտահայտման միջոցների (արտահայտիչների) ամբողջությունը («արտահայտության պլան» ասելով հասկանում են արտահայտության միջոցները): «Բովանդակության պլան» տերմինը ևս հստակ չէ. նրանով սովորաբար նշանակում են և՛ արտահայտվող առարկաները, և՛ արտահայտության հարաբերությունը: Վիճակը բարեհաջող չէ նաև «իմաստաբանություն» տերմինի դեպքում. նախ՝ «իմաստ» բառը հայերենում նկատի ունի միջնորդված (ուրիշի միջոցով) ստացված իմացությունը և ոչ թե անմիջական հարաբերությունը դեպի առարկան՝ նշանակությունը (այս առումով «նշանակաբանություն» բառը ավելի մոտ կլինեք «բովանդակության պլանի ուսմունք» տերմինին). երկրորդ՝ այս դեպքում էլ նկատի է առնվում և՛ նշանակվողը, և՛ նշանակման հարաբերությունը (նշանակությունը):

Եթե արտահայտիչ-արտահայտելիի և, համապատասխանաբար, նշանակիչ-նշանակելիի փոխհարաբերությունը դիտենք որպես պլանային (պլանների) տարբերություն և առաջժամ պահպանենք եղած տերմինները, ապա լեզվաբանությունը գործ ունի ամենից առաջ արտահայտության և բովանդակության պլանների տարբերության հետ: Երկուսն էլ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մատերիական աշխարհի (սուբստանցի) դրսևորումները. մի սուբստանց (արտահայ-

տիչը կամ նշանակիչը) հիմք է ծառայում մի այլ սուբստանցի (արտահայտելիի կամ նշանակելիի) արտահայտման կամ նշանակման համար: Այսպիսով, մեր մոտեցումն արմատապես տարբերվում է Լ. Նլմսլեի և շատ ուրիշների ըմբռնումից, որոնց համար արտահայտության պլանը արտահայտման միջոցների փոխհարաբերությունն է՝ անկախ սուբստանցիոնալ (մատերիական) հիմքից: Արտահայտության պլանի բնությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արտահայտության միջոցների՝ արտահայտչական (նշանակչական) շարժումների (ժեստերի, միմիկայի և այլն), հնչական կամ ձայնական (լսելի) և գրային (տեսանելի) միջոցների բնություն: «Արտահայտության պլանի» ուսմունքը կարելի է կոչել արտահայտաբանություն՝ երեք հիմնական դրսևորմամբ՝ ժեստաբանություն կամ շարժաբանություն (կինեսիկա), հնչաբանություն և գրաբանություն: Մենք առաջժամ խուսափում ենք «նշան» բառից որպես բազմիմաստ տերմինի. նշանը մի սուբստանց է, որի միջոցով մի երկրորդ սուբստանց (անձ) տեղեկանում է մի երրորդ սուբստանցի մասին: Բովանդակության ուսմունքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ա) նշանակվողների, բ) նշանը հաղորդողների և գ) նշանն ընդունողների բնություն և փոխհարաբերության ուսմունք:

2) Երկրորդ կարևոր հատկանիշը, որով պետք է տարբերակվեն լեզվաբանության բաժինները, այսպես կոչված մակարդակային տարբերությունն է, որ մեր ըմբռնմամբ¹² խարսխված է ստորոգման վրա: Ստորոգումը սուբյեկտիվ ախտ է օբյեկտիվ իրականության որևէ կողմի մասին, որի դեպքում եզրեր են ծառայում ուշադրության առարկան (ենթական) և առարկայի՝ տվյալ պահին կարևոր համարվող, որպես նորություն դիտվող հատկանիշը: Ըստ այսմ կարելի է տարբերակել ստորոգական և ոչ ստորոգական մակարդակներ:

3) Լեզվաբանության բաժինների առանձնացման երրորդ կարևոր տարբերությունը, այսպես կոչված, աստիճանային տարբերությունն է: Աստիճանային ենք կոչում հարացուցային և շարակարգային տարբերությունները, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հատկանշվողի ու հատկանիշի և հարաբերվողի ու հարաբերության տարբերություններ: Հարացուցի դեպքում մենք գործ ունենք համեմատության հետ, ընդ որում առկա են համեմատվողներից մեկը և համե-

¹² Հմտ. Г. Б. Джаукян, О взаимоотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, ТПВПИЯ, М., 1970.

մատիչ հատկանիշը: Շարահարգի դեպքում մենք գործ ունենք հարաբերության հետ, որի երկու եզրերն էլ առկա են: Կաղապարների քննության ժամանակ մենք տեսանք, որ հարացուցային աստիճանի կաղապարն է $M \supseteq m \supseteq m_1$, որտեղ M -ը հատկանշվողն է (գոյականը), m -ը՝ հատկանիշը (ածականը), m_1 -ը՝ հատկանշի հատկանիշը (մակբայը): \supseteq նշանը ցույց է տալիս խոսքի մասերի անցման բնույթը և փաստորեն հանդես է գալիս գոյականակերտ, ածականակերտ և մակբայակերտ մասնիկների, ինչպես նաև հարաբերական դերանունների ու շաղկապների միջոցով: Ինչպես նշվել է, լեզվի ամեն մի փուլում սկզբնական հիմքը արդեն խարխալված է. հանդես են գալիս գոյականացված ածականներ, ածականացված գոյականներ և այլն: Շարահարգային աստիճանի կաղապարն է $(RrR)T_1(RrR)$, որտեղ R -ը հարաբերվող եզրն է, r -ը՝ հարաբերությունը, T_1 -ը՝ հարաբերությունների հարաբերությունը: Նշվեց, որ առաջնային բնույթով R -ը փոխակերպվում է գոյականի, r -ը՝ հատկանշի, T_1 -ը՝ հատկանշի հատկանշի:

Եթե այժմ նկատի առնենք, որ բովանդակության և արտահայտության պլանների քննարկումից հետո պետք է պարզվի դրանց փոխհարաբերությունը, և որ յուրաքանչյուր լեզվի նկարագրության ժամանակ պետք է տրվեն հնարավոր հատկանիշներից տվյալ լեզվի բնորոժ հատկանիշները և այդ հատկանիշների նշած միավորները, ապա կստացվի 4-րդ աղյուսակը (էջ 45):

Ներկա աշխատությունը կառուցված է լեզվաբանության բաժինների հիշյալ սխեմային և հարաբերակցական քերականության սկզբունքներին համապատասխան՝ արտահայտաբանական քերականությունից և ներկա աշխատության նպատակներից բխող մասնակի վերապահումներով: Քանի որ ներկա աշխատության մեջ քննվում են կառուցվածքի հետ կապված հարցերը, այսինքն՝ լայն առումով՝ քերականությունը, և առայժմ բացառվում է բառադիտական-իմաստաբանական բուն հարցերի քննությունը, ուստի և աշխատության նպատակներին համապատասխան ընդգրկվում են միայն լեզվի կառուցվածքին վերաբերող բաժինները՝ 1) արտահայտության պլանի միավորների ուսմունքը՝ կամ արտահայտաբանությունը և 2) երկպլանային (թե արտահայտության, թե բովանդակության պլաններով բնորոշվող) միավորների ուսմունքը՝ ձևաբանությունը և շարահարգությունը: Արտահայտաբանության մեջ մտնում են, ըստ արտահայտության նյութի,

Պլաններ	Մակարդակներ			
	Ոչ-ստորոգական		Ստորոգական	
	Աստիճաններ			
	Հարացուցային	Շարահարգային	Հարացուցային	Շարահարգային
Արտահայտության պլան	Հարացուցային արտահայտաբանություն	Շարահարգային արտահայտաբանություն	Հարացուցային առողաբանություն	Շարահարգային առողաբանություն
Բովանդակության պլան	Հարացուցային իմաստաբանություն	Շարահարգային իմաստաբանություն	Հարացուցային ստորոգաբանություն	Շարահարգային ստորոգաբանություն
Պլանների փոխհարաբերություն	Բառի հարացուցաբանություն	Բառակապակցության ուսմունք	Նախադասության հարացուցաբանություն	Բարդ նախադասության ուսմունք

հնչաբանությունը (հնչյունաբանությունը), դրաբանությունը և շարժաբանությունը: Երկպլանային միավորների ուսմունքի մեջ մտնում են՝ ա) ձևաբանությունը՝ երկու դրսևորմամբ «նշանային» կամ ոչ-ստորոգական ձևաբանություն (հոլովման հարացուցցի ուսմունքը) և ստորոգական ձևաբանություն (խոնարհման հարացուցցի ուսմունքը). բ) շարահարգությունը՝ նույնպես երկու դրսևորմամբ՝ «նշանային» կամ ոչ-ստորոգական շարահարգություն (ոչ-ստորոգական բառակապակցությունների ուսմունքը) և ստորոգական շարահարգություն (ստորոգական բառակապակցության և նախադասության ուսմունքը):

Ե՛վ միապլանային, և՛ երկպլանային միավորները բնութագրվում են որոշակի կաղապարներով. այդ կաղապարների և նրանց անդամների միջև կարող են հաստատվել տարբեր կարգի հարաբերություններ, որոնց քննությունը մենք կենտրոնացնում ենք փոխկաղապարային արտահայտաբանության, փոխկաղապարային ձևաբանության և փոխկաղապարային շարահարգության մեջ: Կարելի է նշել փոխկաղապարային երկու կարգի հարաբերություններ՝ փոխակաղմական և փոխակերպական: Փոխակաղմական ենք կոչում

հավելման և զեղչման (հանման), փոխակերպական՝ փոխարինման և տեղափոխության հարաբերությունները: Հայտնի է փոխակազմության երկու դրսևորում՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ-վերաբերողական:

Օբյեկտիվ փոխակազմությունը ավանդաբար հայտնի է որպես համադասություն և հանդես է գալիս պարզ կցմամբ, զեղչմամբ ու համապատասխան շաղկապներով: Այս դեպքում երկու միավորներ միավորվում են այնպես, որ նրանց ընդհանուր տարրերը սովորաբար դուրս են ընկնում. «Ես գնում եմ տուն» + «Հակոբը գնում է դպրոց» → «Ես գնում եմ տուն, (իսկ) Հակոբը (գնում է) դպրոց». «Ես գնում եմ տուն» + «Հակոբը գնում է տուն» → «Ես և Հակոբը գնում ենք տուն». «Ես գնացի տուն» + «դու շինացիր տուն» → «Ես, գնացի տուն, (իսկ) դու՝ ոչ» և այլն. «զեղչում» տերմինն այս դեպքում տեղին չէ, որովհետև այստեղ «զեղչումը» արտահայտության ավելորդ մասերի կրկնության վերացումն է. ընդհակառակն, կրկնությունը պետք է դիտել կամ որպես ավելորդություն, կամ որպես սաստկացման դրսևորում:

Սուբյեկտիվ-վերաբերողական փոխակազմությունը տեղի է ունենում տրամաբանական շեշտի և կամաբերական (եղանակաչին) բառ-մասնիկների օգնությամբ. սրանք արտահայտում են վերաբերմունք միավորների կազմի փոփոխության նկատմամբ՝ զիջում, սահմանափակում, սաստկացում, ընդգծում՝ միայն ես (կարմիր, առագ...), նույնիսկ ես (կարմիր, առագ...). գառն ես (կարմիր, առագ...) և այլն:

Փոխակերպման համար կարելի է նշել նույնպես երկու դրսևորում՝ փոխանցում և բուն փոխակերպում: Փոխանցումը բառերի կաղապարային դիրքի փոփոխությունն է՝ առանց բառակազմական փոփոխության: Փոխանցման հետևանքով մի բառը կարող է անցնել ձևաբանական նոր հարացույցի կամ կորցնել իր հարացուցային ձևակազմիչները: Փոխակերպումը բառային միավորների դեպքում բառակազմական փոփոխությամբ ուղեկցվող փոխանցումն է, այլ միավորների դեպքում (լայն առումով)՝ կաղապարային փոփոխությունը՝ սովորաբար առանց կաղապարը կազմող միավորների և նրանց քանակի փոփոխության: Փոխակերպման միջոցով տեղի է ունենում՝ ա) կաղապարակազմ միավորների միաժամանակյա տեղափոխություն («Հակոբն սպանեց Գրիգորին» → «Գրիգորն սպանվեց Հակոբի կողմից»), բ) հիմնակաղապարի վերածում լրացական կաղապարի, այսինքն՝ մի կաղապարի ներմուծում մի

այլ կաղապարի կազմի մեջ որպես նրա որևէ անդամի փոխարինողի («Հակոբը ծաղիկներ է խնամում» + «Հակոբը քնից շուտ է արթնանում» → «Հակոբը, որ ծաղիկներ է խնամում, քնից շուտ է արթնանում» կամ «Ծաղիկներ խնամող Հակոբը քնից շուտ է արթնանում» կամ «Ծաղկախնամ Հակոբը քնից շուտ է արթնանում» և այլն): Այսպիսով, նախադասությունների կապակցության (բարդ նախադասության) ուսմունքը մեր կողմից ամբողջապես ներառվում է փոխակերպության մեջ:

Հնչաբանությունը (ինչպես և արտահայտության մյուս բնագավառները), այսպիսով կունենա, երկպայանային միավորների քննության եղանակին համապատասխան, երեք բաժին՝ 1) հնչութաբանություն (հարացուցային հնչաբանություն)՝ երկու դրսևորմամբ՝ ա) ոչ-վանկարար հնչույթների (բաղաձայնների) և բ) վանկարար հնչույթների քննություն. այս բաժինը հարաբերակից են ձևաբանությանը՝ նրա երկու դրսևորմամբ՝ ոչ-ստորոգական և ստորոգական ձևաբանություն. 2) շարահյուսական հնչաբանություն՝ երկու դրսևորմամբ՝ բ) բաղաձայնական կապակցությունների ուսմունք և բ) վանկի ուսմունք. այս բաժինը հարաբերակից է շարահյուսությանը՝ նրա երկու դրսևորմամբ՝ ոչ-ստորոգական բառակապակցությունների ուսմունք և ստորոգական բառակապակցությունների ու նախադասության ուսմունք. 3) փոխկաղապարային հնչաբանություն, որտեղ կբննվեն՝ ա) հնչափոխությունը (շեշտափոխական, անմանական-տարնմանական, հնչահավելում-հնչանկում) և բ) վանկային կապակցությունների շարքերը, որի դեպքում մի վանկը ենթարկվում է մյուսին, վանկաշարքային մի կապակցությունը (հնչաբանը)՝ մյուսին և այլն՝ մինչև հնչադասություն (հնչանախադասություն):

Այս բոլոր դեպքերում մենք որոշ տուրք ենք տալիս ավանդական քննությանը, այլպես հարկ կլիներ կատարել հետևյալ փոփոխությունները.

1) Քանի որ բոլոր մյուս կաղապարները ներառվում են նախադասության կաղապարի մեջ, ուստի և կարելի էր ամբողջ քերականությունը վերածել նախադասության քննության՝ մնացած բոլոր միավորները դիտելով որպես փոխկաղապարման արդյունք: Այս դեպքում նախ կբննվեր նախադասության ուսմունքը, որ կներառեր ստորոգական շարակարգի ուսմունքը և ստորոգական բառաձևերի ուսմունքը, ապա փոխակերպմամբ ստացվող միավորների՝ ոչ-ստորոգական բառակապակցության և ոչ-ստորոգական բառաձևերի ուսմունքները:

2) Քանի որ բառը ներառվում է բառակապակցության մեջ, և բառի կաղապարը կազմում է բառակապակցության կաղապարի մի հատվածը (լրացական կաղապարը), ուստի և բնական կլինեն քրննությունը կատարել ընդհանուրից դեպի լրացական կաղապարները, մանավանդ որ լրացական կաղապարը կարող է ստացվել ընդհանուրից՝ փոխկաղապարմամբ: Սակայն մեզ մոտ առայժմ քննությունն սկսվում է բառային միավորներից, և բառակապակցությունը դիտվում է որպես նրա ծավալման արդյունք:

3) Լեզվի իսկական կաղապարը պետք է լինի դիմամիկ (սեբրող) կաղապար՝ լեզու-խոսք-լեզու-խոսք... անընդհատ անցումների հետ կապված կաղապար-փոխկաղապարում-կաղապար-փոխկաղապարում... անընդհատ անցումներով: Մինչդեռ առայժմ քերականությունը մենք կառուցում ենք ավանդական ձևով. քննվում են ողջ ձևաբանությունը և ողջ շարահյուսությունը առանձին-առանձին, ապա տրվում է նրանց փոխկաղապարումը: Առաջին մոտեցմամբ իրականացվող քերականությունը մենք կկոչենք փոխհաջորդական, երկրորդ տիպին՝ զուգահեռային: Ներկա քերականությունն ընդհանուր կառուցվածքով զուգահեռային է, թեև առանձին հատվածներում իրականացված է փոխհաջորդական մոտեցումը: Պետք է նշել, որ փոխհաջորդական քերականության ըմբռնումը նույնը չէ սերող քերականության ըմբռնման հետ, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ համադրական փոխհաջորդական քերականություն, և որին հակառակ կարող է լինել վերլուծական փոխհաջորդական քերականություն:

Լեզվական կաղապարների քննության կապակցությամբ հարկավոր է խոսել, այսպես կոչված, հարաբերիչ բառերի՝ կապերի և շաղկապների մասին: Ինչպես հայտնի է, կապերը կապվում են առաջին հերթին գոյականների, շաղկապները՝ դիմավոր բայերի հետ: Նրանք փաստորեն մտնում են գոյականների և դիմավոր բայերի վերլուծական հարացույցների մեջ և մեր կողմից քննվում են կամ գոյականական բառակապակցության, կամ բայական բառակապակցության ու նախադասության կաղապարների մեջ: Սակայն նրանց բուն էությունը ոչ թե հատկանշումն է, մի գոյականը կամ մի բայը մի այլ գոյականից կամ բայից տարբերելու գործառությունը (ֆունկցիան), այլ դրանք հարաբերելու, դրանց հարաբերության բնույթը ցույց տալու գործառությունը (ֆունկցիան): Կապերը և շաղկապները հարացույցային արժեք են ձեռք բերում՝ հանդես գալով որպես բառերի քերականական տարբերիչներ և, հետևաբար, որպես

խոսքի մասային պատկանելության հատկանիշներ: Կապերի (և հոլովների) բուն դերը առարկաների հարաբերությունների արտահայտումն է, բայց առարկաների հարաբերություններն արտահայտում են նաև բայերը՝ իրենց մեջ փաստորեն կրելով կապային (և հոլովական) իմաստները և դրանք ավելի որոշակի դարձնելով կապերի հարաբերությամբ լհմմտ. «Հակոբը մտավ քաղաքի մեջ (քաղաք)» և «Հակոբը քաղաքի մեջ (քաղաքում) է»]. այսպիսով, կապերը արտաքնապես հանդես են գալիս որպես գոյականների և բայերի հարաբերությունների արտահայտիչներ, թեև վերջին հաշիվով, բայերի հետ միասին արտահայտում են առարկաների (լեզվի մեջ՝ առարկաների, լեզվական նշանակումների՝ գոյականների) հարաբերություններ: Նրանք կարող են հարել բայերին որպես բայական կազմիչներ և գոյականների որպես կապեր (հմմտ. «Մտնել դործի մեջ» և «Գործին միջամտել»):

Շաղկապները, ի տարբերություն կապերի, արտահայտում են առարկաների հարաբերությունների հարաբերություններ և, վերջին հաշիվով, առարկաների հարաբերությունների՝ ինքնին առնվելու դեպքում, վիճակների հարաբերություններ, Իհարկե, ըստ լեզվի առանձնահատկությունների, կապերը ևս կարող են արտահայտել վիճակների հարաբերություններ, եթե դիմավոր բայերը փոխակերպվում են բայական գոյականների՝ բայանունների և անորոշ դերբայների (հմմտ. «Նրե դու գաս, կգնամ» → «Քո գալու դեպքում կգնամ»):

Ստացվում է մի դրություն, երբ հարաբերիչ բառերը մտնում են գոյականի կամ դիմավոր բայի կաղապարի մեջ, բայց ցույց են տալիս երկու գոյականի, կամ երկու դիմավոր բայի հարաբերություն: Այլ կերպ ասած՝ նրանք դրվում են հարացույցային կաղապարների մեջ, մինչդեռ ցույց են տալիս կաղապարների շարակարգային հարաբերություններ: Սրա հետևանքով հարաբերիչ բառերը քննվում են երկու անգամ՝ և՛ հարաբերվող կողմերի առանձնակի քննության դեպքում, և՛ դրանց միացյալ քննության դեպքում: Ո՞րն է հարաբերիչ բառերի հարացույցային և շարակարգային քննությունների տարբերությունը: Այստեղ առկա է նույն հարաբերությունը, ինչ հոլովների դեպքում. ձևաբանական հարացույցի մեջ հոլովները քննվում են հարաբերվող մեկ կողմի տեսանկյունից՝ ա) որպես այդ կողմի հարաբերության հնարավոր միջոցներ, և, բ) որպես անփոփոխակային որոշ իմաստների կրողներ. շարակարգի մեջ նրանք առնվում են հարաբերվող երկու կողմերի (ամբողջի) տեսանկյունից՝

ա) որպես այդ կողմերի կապի (կախման) եղանակի արտահայտիչ-
ների և բ) հարաբերության մեջ ստացած փոփոխակալին իմաստ-
ներով («շարահյուսական գործածություն»): Յուրաքանչյուր կա-
պակցություն (կախում) կարող է արտահայտվել կամ վերհնչու-
թային միջոցներով (շարադասություն, հնչերանգով, դադարի
տարբեր աստիճաններով), կամ հնչութային միջոցներով (հեր-
թագայություն, վերջավորություններով, օժանդակ բառերով),
առաջին դեպքում առկա է առդրական կապ, երկրորդ դեպքում՝
կառավարություն (խնդրատություն) և համաձայնություն. կառավա-
րության դեպքում կառավարվողը և համաձայնության դեպքում՝ հա-
րաբերվող կողմերից յուրաքանչյուրը ունի հնչութային համապա-
տասխան արտահայտություն: Կախման երեք եղանակների փոխ-
հարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ ձևով՝

- 1) առդրություն՝ A—B.
- 2) կառավարություն՝ A—Ba.
- 3) համաձայնություն՝ Aa—Ba.

Այսպիսով, հարացուցային քննությունը գործ ունի միջոցների և
անփոփոխակալին իմաստների, շարակարգային քննությունը՝ եղա-
նակների և փոփոխակալին իմաստների հետ:

Ընդհանուր առմամբ կարելի էր կապերը քննել գոյականի ձևա-
բանական հարացույցի մեջ՝ որպես վերլուծական հարացույցի կազ-
միչներ. սակայն մենք գերադասում ենք դրանք, որպես բառային
միավորներ, քննել գոյականական բառակապակցության կազա-
պարի մեջ, այլապես՝ ա) շաղկապները հարկ կլինեն համապատաս-
խանաբար քննել բայի ձևաբանական հարացույցի մեջ. բ) պարզ
չէր լինի կապերի դիրքային առանձնահատկությունների պատկերը,
որ որոշվում է ըստ գոյականական բառակապակցության և ոչ թե
ըստ առանձին գոյականի (հմմտ. «Այս երկու գեղեցիկ տների մոտ»
և «Դեպի այս երկու գեղեցիկ տները»):

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ԱՐՏԱՅԱՅՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏԱՀԱՅՏՉՍԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Արտահայտաբանությունը արտահայտության երեք տեսակի միջոցների՝ արտահայտչական շարժումների (շարժամիջոցների), հնչական կամ արտասանական միջոցների (հնչամիջոցների կամ ձայնամիջոցների) և գրային միջոցների (գրամիջոցների), ուսումնասիրությունն է: Ըստ ընկալման շարժամիջոցները և գրամիջոցները տեսողական բնույթի են, հնչամիջոցները՝ լսողական բնույթի: Արտահայտչական շարժումների, ուսումնասիրությամբ զբաղվում է շարժաբանությունը, հնչամիջոցների ուսումնասիրությամբ՝ հնչաբանությունը և գրամիջոցների ուսումնասիրությամբ՝ գրաբանությունը:

Արտահայտչական երեք կարգի միջոցներն էլ կարող են լինել ոչ-պայմանական (անմիջական, անհրաժեշտ) և պայմանական: Լեզվաբանական առումով ուսումնասիրության առարկա կարող են լինել հատկապես պայմանական միջոցները (նշանները): Ոչ-պայմանական միջոցները անմիջականորեն (անհրաժեշտաբար) կապված են արտահայտվող երևույթների հետ, ինքնին ընկալելի են և, հետևաբար, լեզվաբանական հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն: Դրանք լեզվաբանին հետաքրքրում են միայն պայմանական միջոցների ծագումնաբանական քննության դեպքում, երբ հարկավոր է ցույց տալ անցումը ոչ-պայմանական (բնական) միջոցներից դեպի պայմանականները:

Պայմանական միջոցները անհրաժեշտաբար հանդես են գալիս որպես նշաններ, այսինքն՝ նախատեսվում են ընկալման (տեսնվելու կամ լսվելու և հասկացվելու) համար: Ոչ-պայմանական միջոցները կարող են ինքնին նշանային արժեք չունենալ, այլ այդպիսին ձևեր բերել երկրորդաբար. զայրույթի հետ կապված միմիկան և ձևերի շարժումները (մատների սեղմումը՝ բռունցք կազմելը) անպայմանորեն չեն նախատեսված ընկալման համար, թեև կարող են

ընկալվել և հիմք տալ ուրիշի հողելիճակը հասկանալու համար: Ոչ-պայմանական միջոցները յուրատեսակ «բնական» միջոցներ են և կամային ուղղվածություն չունեն (ակամա բնույթի են): Ոչ-պայմանական բնույթի են, օրինակ, դեմքի և ձեռքերի հուզա-զգայական (ուրախություն, վիշտ, զայրույթ և այլն արտահայտող) շարժումները (միմիկան և ժեստերը), հուզա-զգայական շտաբերակված ճիշերը, առարկաների նկարները (ինքնին առնված՝ առանց իրենց մեջ պայմանական իմաստ ունենալու): Պայմանական են խուլուհամբերի հաղորդակցման համար նախատեսված մատնաշարժումները (մատնախոսությունը, դակտիլոգրիան), մարդկային հաղորդակցական ձայները, գրանշանները:

Արտահայտչական միջոցների փոխհարաբերության բնությունն է հետ կապված պետք է նշել հետևյալը.

1) Արտահայտության այս երեք միջոցների աղբյուրը վերջի-վերջո զանազան շարժումներն են. տարբերությունն այն է, որ արտահայտչական շարժումների դեպքում այդ շարժումները արտահայտության անմիջական աղբյուրներն են. ձայնական միջոցների դեպքում արտասանական ապարատի տարբեր մասերի շարժումները լոկ ձայնի արտահայտչական ձևավորման աղբյուր են և միայն երկրորդաբար (խուլուհամբերի հատուկ վարժեցման դեպքում) կարող են ընկալվել անմիջաբար. գրամիջոցների դեպքում նախ՝ շարժման աղբյուրը սահմանափակ է (միայն ձեռքը) և երկրորդ՝ այն սովորաբար նույնիսկ երկրորդաբար չի ծառայում որպես անմիջական ընկալման աղբյուր:

2) Արտահայտչական շարժումները կարող են ուղեկցել ձայնական միջոցներին: Առաջին հայացքից դրանք կարծես հավելուրդային են, բայց իրականում հաճախակի հանդես են գալիս որպես բանավոր խոսքն ուժեղացնող և ճշգրտող միջոցներ: Վերջին ժամանակներում այս կարգի արտահայտչական շարժումները հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել, այսպես կոչված, հարալեզվաբանության (պարալինգվիստիկայի) մեջ:

3) Չտարրոշված բնույթի զանազան ձայները (ճիշերը) զգալի չափով տարբերվում են մարդկային լեզվի տարրոշված հուզական ձայներից՝ ձայնարկություններից, որոնք որոշ պայմանականություն ունեն, լեզվից լեզու տարբերվում են, ուստի և միջին տեղ են գրավում կենդանական ճիշերի և մարդկային լեզվի նշանների միջև: Բնական ձայների մարդկային ընդօրինակումները՝ բնածայնությունները ակնհայտորեն պայմանական բնույթ ունեն. նախ՝ դրանք

սովորաբար նախատեսված են հաղորդակցման համար, եթե հաճույքի հետ կապված ընդօրինակման արդյունք չեն. երկրորդ՝ բնական ձայների նույնական կրկնություն չեն, այլ ընդօրինակում՝ ըստ լեզուների արտասանական առանձնահատկությունների. և մարդկանց ստացած տպավորությունների. այս է պատճառը, որ բնածայն բառերը տարբերվում են լեզվից լեզու:

4) Գրային ամեն մի համակարգ սկիզբ է առնում պատկերագրությունից՝ իրերի պատկերագրումից: Հաղորդակցման ընդլայնման և արագացման պահանջները հանգեցնում են մի կողմից՝ իրերի նկարների փոխաբերական դորժածության, մյուս կողմից՝ դրանց պարզեցման. խզվում է նշանակելիի և նշանակիչի սկզբնական բնական կապը, և վերջինս ընդունում է պայմանական բնույթ: Իհարկե, ամեն մի գրություն կարող է ավելի կամ պակաս շափով պահպանել պատկերագրության սկզբնական տարրերը:

5) «Նշան» բառի դորժածությունը արտահայտչական միջոցների նկատմամբ որոշ պայմանականություն ունի. ա) այս դեպքում ամենից առաջ նկատի են առնվում ոչ թե նշանները իրարից տարբերող տարրերը (հնչույթները, գրույթները, շարժույթները), այլ ամբողջական նշանները՝ անկախ տարրերի քանակից. եթե արտահայտչական միջոցներն առնվում են ինքնուրույնաբար՝ անկախ նշանակելիներից և ենթարկվում վերլուծության, ապա հանդես են գալիս ֆիգուրները՝ հնչույթները, գրույթները, շարժույթները և դրանց շարակարգային զուգակցության տարրերը. բ) պայմանական շարժամիջոցներն ու գրամիջոցները սովորաբար հանդես են գալիս երկրորդաբար՝ որպես հնչույթների նշաններ. ստացվում է մի վիճակ, երբ ոչ-նշանը կարող է երկրորդաբար արտահայտվել նշանով. այսպես, ա-ն, որ ինքնին ոչնչի նշան չէ, այլ նշանի տարբերիչ, կարող է ունենալ իր նշանը շարժամիջոցների և գրամիջոցների մեջ:

6) Բոլոր կարգի արտահայտչական միջոցները իրարից տարբերվում են. այս տարբերությունն է, որ հնարավորություն է տալիս հաղորդակցվելու: Կարելի է ասել, որ բնության մեջ՝ ընդհանրապես և լեզվի մեջ մասնավորապես չկա բացարձակ նույնություն, այլ կերպ ասած՝ լեզվի մեջ չկա բացարձակ համանունություն: Այն դեպքում, երբ նշանները արտաքին բոլոր հատկանիշներով համընկնում են, հանդես են գալիս լրացուցիչ տարբերակիչները՝ կապակցելիությունը (իրադրային և կոնտեքստային) և հաճախա-

կանությունը. առաջինը գծային բնույթի է, երկրորդը՝ ոչ գծային. եթե տվյալ միավորները նույնական են նաև կապակցելիությամբ (բառախաղեր), ապա նրանց տարբերակումը հենվում է հաճախադիպության (հաճախադեպի կամ սովորականի և ավելի քիչ հաճախադեպի կամ քիչ սովորականի) վրա:

Այս կապակցությամբ մենք ցանկանում ենք առաջ քաշել ֆոնի և երանգի դաղափարները: Քանի որ միավորների դասակարգումը տարվում է ենթադասության սկզբունքով, ուստի և անհրաժեշտորեն ծագում են այդ երկու դաղափարները. մի միավորը ֆոն է ծառայում երկրորդ միավորի համար, վերջինս էլ՝ մի ուրիշի համար և այլն: Այսպես, շունը ֆոն է ծառայում հնչման, հնչումը՝ ձայնի, ձայնը՝ արձագանքի, արձագանքը՝ աղմուկի համար. հակառակ հարաբերությամբ առնված՝ աղմուկի տարբեր տիպերը երանգավորում են արձագանքը, արձագանքի տարբեր տիպերը՝ ձայնը, ձայնի տարբեր տիպերը՝ հնչումը, հնչման տարբեր տիպերը՝ շունը: Այս նույն ձևով էլ ձեռքի շարժումը ֆոն է ծառայում մատների շարժումների համար:

Սկզբունքային տարբերություն չկա արտահայտչական տարբեր միջոցների դասակարգման սկզբունքների միջև: Վերջիվերջո այս երեք դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն ընդհանրական կարգերի մասնակի դրսևորումների հետ: Այսպես, արտահայտչական շարժումների դեպքում նրանց հաղորդակցական արժեքը որոշվում է այն բանով, թե ո՞ր օրգանը կամ սրա ո՞ր մասն է մասնակցում, ի՞նչ ձև է ընդունում, շարժման ի՞նչ տևողություն և ինտենսիվություն ունի: Արտասանության համար կարևոր է, թե արտասանական ապարատի ո՞ր շարժական օրգանն է մասնակցում, ի՞նչ ձև է ընդունում, ի՞նչ տևողությամբ և ինտենսիվությամբ է գործում: Գրերի դեպքում հանդես կգան ներածության մեջ նշված բոլոր կարգերը, բացի վիճակայիններից (գրանշանների դիրքը, ձևը և այլն):

ՀՆՉԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

I. ՀՆՉՈՒԹԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՀԱՐԱՅՈՒՅԱՅԻՆ ՀՆՉԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

1. ՀՆՉՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. Արտասանական օրգաններ

Հնչանշանները (հնչական կամ ձայնական նշանները) միմյանցից տարբերող նվազագույն միավորները հնչույթներն են, որոնք, ինչպես ամեն տեսակի այլ միավորներ, իրարից տարբերվում են որոշակի հատկանիշներով:

Քանի որ մարդկային ձայնի բոլոր դրսևորումների ազդյուրը մարդու արտասանական ապարատն է, ուստի և հնչույթների բոլոր հնարավոր հատկանիշները որոշելու համար պետք է դիմել այդ ապարատի հնարավորություններին:

Ձայնը կարելի է բննել ֆիզիկական (ակուստիկական), բնախոսա-կազմախոսական և լեզվական առումներով: Բնականաբար այս երեք դեպքում մենք ունենք հնարավորության և իրականության տարբեր հարաբերություններ: Ձայնի ֆիզիկական ոչ բոլոր հնարավորություններն են, որ կարող են իրականանալ մարդու բնախոսա-կազմախոսական կարողություններով: Այս վերջինների ընձեռած ոչ բոլոր հնարավորություններն են, որ կարող են օգտագործվել լեզուների կողմից նշանների տարբերակման համար: Ընդհանրական հարացուցային հնչարանության նպատակն է այն բոլոր ձայնական հնարավորությունների բացահայտումը, որոնք այս կամ այն չափով կարող են օգտագործվել տարբեր լեզուներում: Այս հնարավորությունների ուսումնասիրությունը կարող է ամբողջական լինել միայն ֆիզիկական և բնախոսա-կազմախոսական հնարավորությունների համակցված քննության դեպքում:

Ֆիզիկապես (ակուստիկորեն) ձայնը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այս կամ այն պատճառով հարուցված օդի մասնիկների տատանում: Պարբերական (հավասար երկարություն) տատանումը կոչվում է երաժշտական ձայն (տոն), ոչ պարբերականը՝ աղմուկ: Ձայնը ունի

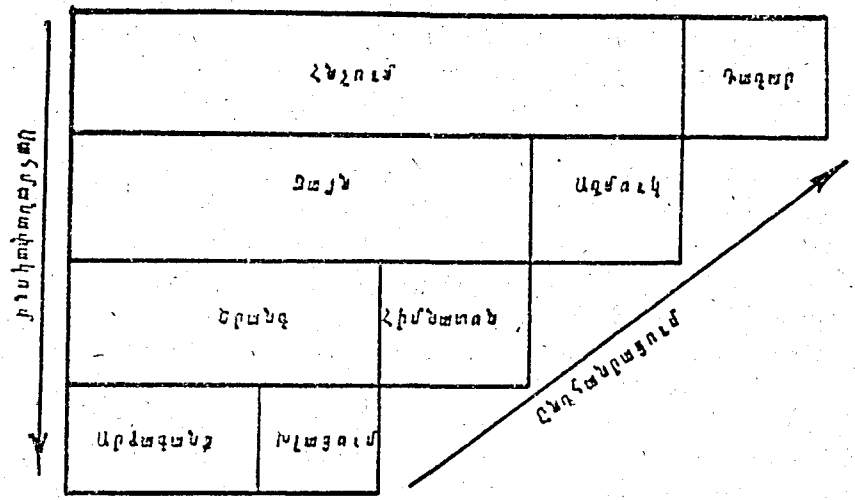
հետևյալ հատկությունները՝ 1. ուժգնություն (որոշվում է տատանման ալիքի ամպլիտուդայի մեծությամբ): 2. բարձրություն (որոշվում է ժամանակի տվյալ միավորին ընկնող տատանումների քանակով) և 3. երանգ (որոշվում է հիմնական տոնին ուղեկցող մասնակի տոներով կամ օբերտոներով. սրանք առաջանում են ձայնի աղբյուրի, ասենք՝ լարի, լրացուցիչ մասնական տատանումներից, որոնք կարող են ուժեղանալ տարբեր արձագանքարանների՝ այդ օբերտոներին համապատասխանող արձագանքով):

Ակուստիկական-հնչյունաբանական դանազան աշխատություններում խոսում են հնչյունի զանազան հատկությունների մասին՝ սովորաբար առանց նրանց ընդհանրացական ստորագրությունը որոշելու: Իրականում հնչյունի հատկությունները ըստ ընդհանրացականության աստիճանի կարող են դասավորվել հետևյալ կերպ. 1. տևողությունը հատուկ է շարժման ամեն մի արտահայտության՝ ներառյալ և շարժման բացառումը՝ հանգիստը կամ դադարը. 2. ուժգնությունը հատուկ է միայն շարժման որոշ ձևերի՝ գործողությունների (ազդեցական շարժումներին), այդ թվում երաժշտական ձայնին և աղմուկին. 3. բարձրությունը հատուկ է ձայնին ընդհանրապես. 4. երանգը հատուկ է միայն արձագանքավորվող ձայնին (նկատի ունենք հատկապես մարդու արտաբերությունը):

Հատկանիշները կարող են տարբերվել ըստ 1. ընդհանրականության (ընդհանրական, մասնական, առանձնական), 2. փոխադարձելիության (իրար նկատմամբ կիրառելի կամ անկիրառելի), 3. լրացականություն (մեկը մյուսին լրացնող կամ չլրացնող):

Հատկանիշների փոխհարաբերությունը կարելի է որոշել հետևողական բացառման և հետևողական սահմանափակման սկզբունքներով. առաջին դեպքում կարելի է առնել ամենաբարդ, երկրորդ դեպքում՝ ամենապարզ (մեկ հատկանիշով) միավորները: Այդ երկուսը կարելի է արտահայտել 1-ին աղյուսակով (էջ 59):

Մարդու արտասանական և լսողական ապարատները բնական զանազան ձայների բոլոր հնարավորությունները չեն կարող օգտագործել. նախ՝ մարդու շնչառության հետ կապված՝ ձայնը չի կարող շնդհատվել որոշ դադարներով. երկրորդ՝ մարդը կարող է լսել միայն որոշ ուժի և որոշ բարձրության ձայներ. երրորդ՝ մարդկային ձայների զանազան երանգները կախված են գերազանցապես արտասանական ապարատի արձագանքարաններից, հատկապես բերանի ու բիբի խոռոչներից, որոնցից բիբի խոռոչի շափերը և ձևերը չեն կարող փոխվել. պետք է ասել, սակայն, որ մարդու ար-

տասանական ապարատի արձագանքարանների համակարգը բավականաչափ հարուստ հնարավորություններ է տալիս:

Ինչպես նշեցինք, ձայնական տարբերությունների աղբյուրը մարդու արտասանական ապարատի շարժուն մասերի տարբեր բնույթի շարժումներն են. այդ շարժուն օրգաններն են թոքերը, ձայնալարերը, երախի ետնամասը, մակալեզուն (սոսորդը), լեզվակը, լեզուն, ներքին ծնոտը և շրթունքները: Թոքերը ծառայում են որպես շնչի աղբյուր և կարող են առաջացնել մի շարք տարբերություններ՝ շնչի անկայունությունը կամ բացակայությունը, արտաշնչումը և ներշնչումը, ուժգնության և տևողության տարբեր աստիճանները: Մրանց միանում են մյուս օրգանների առանձնակի կամ համակցված գործողությամբ, նրանց ընդունած տարբեր դիրքերով ու ձևերով, շարժումների տարբեր ուժգնությամբ ու տևողությամբ առաջացած տարբերությունները: Այդ օրգանները կարող են ստեղծել բացվածքի տարբեր աստիճաններ՝ լայն բացվածքներ, նեղվածքներ, փակվածքներ, սրանց տարբեր տիպի հաջորդումներ ու զուգակցումներ: Լայն բացվածքների դեպքում հատկապես լեզվի, շրթունքների, ներքին ծնոտի և լեզվակի տարբեր շարժումներով դոյանում են տարբեր ծավալի և ձևի արձագանքարաններ, որոնց առաջացրած արձագանքային տարբեր տոները ստեղծում են երանգային տարբերություններ: Նեղվածքների դեպքում առաջանում է շփում, փակվածքի դեպքում՝ հպում, որոնք որպես աղմուկի տար-

բեր ձևեր հնչութային տարբերություններ են ստեղծում: Հնարավոր են՝ ա) անցումնային լայնբացվածք-նեղբացվածքային կամ նեղբացվածք-լայնբացվածքային (երկբարբառները), փակվածք-նեղվածքային (հոլաշփականները կամ կիսաշփականները) և բ) համակցական՝ փակվածք-բացվածքային (որոշ ձայնորդներ) տիպեր: Այս բոլորը առաջացնում են երաժշտական ձայնի և աղմուկի, երանգի, ուժի, տոնի և տևողության տարբերություններ, որոնք և տարբեր լսողական ընկալում են տալիս:

Հնչութային հատկանիշների անվանումները կարող են լինել երեք տիպի՝ ֆիզիկական (ակուստիկական), արտաբերական և լսատույզային: Այս անվանումները երբեմն խառն կերպով գործածվում են հնչաբանական դրականության մեջ: Քանի որ ֆիզիկական (ակուստիկական) բնութագրումները չեն կարող լեզվականորեն լիովին գոհացուցիչ համարվել և արտասանողին չեն կողմնորոշում այս կամ այն հնչույթը արտաբերելու մեջ, իսկ լսատույզային բնութագրումները չեն կարող լիովին փոխարինել արտաբերականներին և սրանց համեմատությամբ բավարար չափով տարբերակված չեն (հմտ. «ռեզյանություն»), ուստի և մենք գերադասում ենք դիմել արտաբերական բնութագրումներին (անվանումներին), ընդ որում, ըստ հնարավորության, զուգահեռաբար տալիս ենք և մյուսները: Արտաբերական բնութագրման դեպքում էլ պետք է նկատի առնել երկու կարգի մոտեցում՝ ըստ մասնակցող (գործող) օրգանի և ըստ մասնակցության (գործողության) բնույթի, այսինքն՝ ըստ օրգանի և ըստ նրա լեզվական գործառության բնութագրելու հնարավորությունը:

Հնչման աղբյուրը թոքերն են, ուստի և, հավատարիմ մնալով հիերարխիկ (ենթադասական) դասակարգման (հատկապես աստիճանական բարդացման) մեր սկզբունքին, ամենից առաջ նշենք տարբերակման համար միայն թոքերի հետ կապված երկու կարգի հատկանիշների օգտագործման հնարավորությունը՝ 1) թոքերի գործելը կամ շղործելը, այսինքն՝ շնչի առկայությունը կամ բացակայությունը (շունչը և դադարը), 2) շնչի առկայության դեպքում՝ արտաշնչականությունը և ներշնչականությունը. բնականաբար ավելի տարածված են արտաշնչական հնչույթները, բայց տեսականորեն բոլոր հնչույթները կարող են լինել և ներշնչական (այս տիպի հնչույթները հանդիպում են գլխավորապես պայթականների մեջ՝ ճթթոցային հնչյունները):

Թոքերի և մյուս բոլոր օրգանների մասնակցությունը կարող է արտահայտվել հետևյալ ընդհանուր հատկանիշներով. 1) մասնակ-

ցության տեղականությամբ. ըստ այսմ նախ՝ կարող են տարբերվել տեղականներ՝ ու ոչ տեղականներ և, քանի որ լեզուն օգտագործում է ամեն մի փոքր հնարավորություն, տեղականները կարող են տարբերակվել ըստ տեղականության աստիճանների (հաճախ երկու աստիճանով՝ երկար և կարճ, թեև կարող են լինել և երկարության տարբեր աստիճաններ). 2) արտաբերման ուժով. թեև բոլոր հնչույթները, արտաբերման բնական տարբերություններին համապատասխան, ըստ արտաբերման ուժի կազմում են որոշ աստիճանական սանդուղք, բայց նրանք կարող են տարբերակվել սովորական և սովորականից ավելի ուժեղ արտասանությամբ (կարող են լինել նաև ուժգնության տարբեր աստիճաններ). 3) լարվածության աստիճանով (տոնային տարբերություններով). թեև այս դեպքում ևս հնչույթները ըստ լարվածության կազմում են աստիճանական շարք, բայց շարքի անդամները կարող են տարբերակվել ըստ լարվածության աստիճանների. լարվածության տարբերությունների օգտագործման հնարավորությունն աճում է լարվածության բնական նվազման (թուլացման) համապատասխան, այլ կերպ ասած՝ լարվածության բնական տարբերությունները հակառակ համեմատական են հնչութային տարբերակման համար նրանց օգտագործման հնարավորություններին. ամենաբիշ լարված հնչույթների («ձայնավորների») դեպքում դրանք կարող են լինել հավասար (հարթ) և ոչ հավասար ոչ հավասար լարվածությունը (տոնը) կարող է լինել բարձրացող և իջնող. հնարավոր են դրանց բազմազան համակցություններ՝ երկբարդ (հարթ-իջնող, հարթ-բարձրացող, իջնող-հարթ, բարձրացող-հարթ, բարձրացող իջնող, իջնող-բարձրացող), եռաբարդ և այլն:

Հնչութային մնացած բոլոր տարբերությունները ֆիզիկական (ակուստիկական) առումով երանգային տարբերություններ են: Այդ տարբերությունները կարելի է հանգեցնել երկուսի՝ մասնակցող օրգանները և մասնակցության բնույթը: Եթե թրթռումները դիտենք որպես բացվածք-փակվածքների կամ բացվածք-նեղվածքների պարբերական հաջորդումներ, ապա մասնակցության տիպը կարելի է հանգեցնել բացվածքի տարբեր աստիճանների ստեղծմանը: Այսպիսով, հնչութային մնացած (երանգային) տարբերություններն ստեղծվում են մասնակցող օրգանների ու նրանց մասերի առաջացրած բացվածքի տարբեր աստիճաններով: Բացվածքի մեծությունը հակադարձ համեմատական է արտաբերական հնարավոր տարբերակների թվին, այսինքն՝ որքան մեծ է բացվածքը, այնքան պա-

կլաս են հնչույթների տարբերակման հնարավորությունները, և ընդհակառակին:

Ըստ բացվածքի տվյալ տիպի պահպանման կամ շարահայանման կարելի է տարբերել միատիպ կամ անփոփոխ և բազմատիպ (ոչ միատիպ) կամ փոփոխական բացվածքով տիպեր: Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է միայն տվյալ մասի բացվածքային տիպի շարահայանմանը, այլապես հիմնական բացվածքի տիպը կարող է ուղեկցվել այլ մասերում առաջացող փակվածքներով, նեղվածքներով կամ թրթռումներով, որոնք կարող են լինել կամ հավելավորդային, ավելի ճիշտ, ծառայել լիահնչույթյանը, լսելիության ուժեղացմանը, կամ լրացուցիչ երանգ տալ: Խստորեն ասած, իհարկե, շկան բացարձակ միատիպ հնչույթներ, և որոշ միատիպ հնչույթներ կարող են այդպես կոչվել միայն պայմանականորեն: Միատիպ բացվածք ունեցողները կարող են տարբերակվել տեղայնացվածների (համեմատաբար լայն բացվածք ունեցողների՝ բացվածքայինների կամ ձայնավորների) և շտեղայնացվածների (նեղվածքով կամ փակվածքով արտասանվողների՝ բաղաձայնների). առաջինների դեպքում մասնակցող գլխավոր օրգանների (հատկապես քմավարադուրի, լեզվի տարբեր մասերի և շրթունքների) միջոցով ստեղծվում են տարբեր շարիերի և ձևերի արձագանքարաններ, որոնք և որոշում են հնչույթների բնույթի տարբերությունները. երկրորդների դեպքում արտասանությունը կենտրոնանում է մի տեղում՝ փերազանցապես իրար մոտեցող կամ հպվող օրգանների օգնությամբ:

Չտեղայնացվածները կարող են լինել շահմանափակված և սահմանափակված բացվածքայիններ: Սահմանափակված բացվածքայինները լեզվից լեզու կարող են տարբերվել բացվածքայնության տարբեր աստիճաններով, որոնց ճշգրիտ սահմանումը ընդհանուր լեզվաբանության առումով անիմաստ է. կարելի է միայն նշել բացվածքի տարբեր աստիճանների տարբերակիչ հնարավորությունները. հնարավոր է, իհարկե, սահմանափակ բացվածքայինների համար տարբերել դերասահմանափակված և թույլ սահմանափակված բացվածքայիններ, որոնք իրենց հերթին կարող են ունենալ բաց ու փակ տիպեր. այս մանրամասն տարբերությունները ստացվում են միայն լեզվի մասնակցությամբ. մյուս օրգանները (օրինակ՝ շրթունքները) այդչափ տարբերություններ տալ չեն կարող:

Տեղայնացվածները (ոչ բացվածքայինները) կարող են լինել նեղվածքայիններ (շփականներ կամ տեսականներ) և փակվածքա-

յիններ (պայթականներ կամ վայրկենականներ): Թերևս նեղվածքայինների դեպքում հնարավոր է նեղվածքի աստիճանի տարբերությունների լեզվական օգտագործում, սակայն պայմանով, որ նեղվածքի օգնությամբ առաջացող շփման աղմուկը պահպանվի:

Բազմատիպ (ոչ միատիպ) բացվածքով հնչույթները կարող են լինել մենահաջորդական և բաղմահաջորդական (թրթռուն): Մենահաջորդականները կարող են լինել ըստ բացվածքների հիշյալ աստիճանների տիպերի՝ 1) բացվածքափոփոխայիններ (երկարբառներ, եռաբարբառներ և այլն), 2) փակվածք-նեղվածքայիններ (հպաշփականներ կամ կիսաշփականներ) և 3) բացվածք-փակվածքայիններ (ա. բերանային բացվածք և փակվածք՝ կողմնականները, բ. բերանային փակվածք և քմավարադուրային բացվածք՝ ընդային ձայնորդները):

Ըստ տվյալ հնչույթների արտաբերման երանգը որոշող օրգանների բանակի տարբերվում են միակենտրոններ և բազմակենտրոններ (ոչ միակենտրոններ): Այստեղ ևս հարկավոր է նշել, որ նախ՝ փակվածքայինները (պայթականները) հարաբերական առումով միակենտրոն են, երկրորդ՝ բացարձակ իմաստով միակենտրոններ չկան. վերջին հաշվով թորերը մասնակցում են բոլոր հնչույթների արտաբերմանը, իսկ ձայնալարերը կարող են մասնակցել ոչ թե լրացուցիչ երանգ հաղորդելու, այլ լսելիությունը ավելացնելու նպատակով (ինչպես ձայնավորների դեպքում): Այսպիսով, խոսքը վերաբերում է հիմնական ձևավորող օրգանների գործողությանը: Այդպիսիք կարող են լինել ակտիվ (շարժական) օրգանները, որոնք ըստ ո՛ր օրգաններին մերձենալու կարող են ստեղծել հնչույթների տարբերակման լրացուցիչ հնարավորություններ: Ընդունված է հնչույթները դասակարգելիս սկսել բերանի առջևից դնալ ետ, բաց ավելի ճիշտ կլինի հակառակ կարգը, որովհետև այն համապատասխանում է օդի շարժման բնական ուղղությանը և հնարավորություն է տալիս հնչման աղբյուրից դնալ դեպի ձևավորիչները՝ աստիճանական բարդացմամբ: Ըստ այսմ կարող ենք տարբերել 1. ձայնալարայիններ և ոչ ձայնալարայիններ («զուտ աղմկավորներ» կամ խուլեր). 2. կոկորդայիններ (ստորերախայիններ) և ոչ կոկորդայիններ. 3. քմայնայիններ (վերքմայնայիններ) և ոչ քմայնայիններ. 4. քմավարադուրայիններ և ոչ քմավարադուրայիններ (ընդայիններ և ոչ ընդայիններ). 5. լեզվակայիններ և ոչ լեզվակայիններ. 6. ետնալեզվայիններ և ոչ ետնալեզվայիններ. 7. միջնալեզվայիններ և ոչ միջնալեզվայիններ. 8. առաջնալեզվայիններ և ոչ առաջնալեզվայիններ՝ առաջնալեզվայինների հնարավոր

տարբերակումներով՝ ա. բուն առաջնալեզվայիններ և լեզվածայ-
րայիններ, բ. առամնայիններ և ոչ առամնայիններ. գ. ընդային-
ներ և ոչ ընդայիններ, դ. բմայիններ և ոչ բմայիններ. 9. շրթնային-
ներ՝ ա. երկշրթնայիններ և բ. շրթնատամնայիններ:

Այս օրգանները կարող են առաջացնել բացվածքի ոչ բոլոր
տիպերը. ամենաշատ տիպեր կարող են ստեղծվել լեզվի ծայրով,
շրթունքներով, և ձայնալարերով. մնացած դեպքում կարող են չլինել
միայն նեղվածքներ ու բացվածքներ (կոկորդը), կամ միայն թր-
թրոումներ և փակվածքներ (քմավարագույր՝ լեզվակուլ), կամ բաց-
վածքներ, նեղվածքներ և փակվածքներ (լեզվի ետին և միջին մա-
սերը):

Բազմակենտրոն արտաբերումներ կարող են գոյանալ հիշյալ
օրգանների տարբեր զուգակցումներով. ձայնալարա-կոկորդային,
ձայնալարա-երախային և այլն; կոկորդա-ետնալեզվային, կոկոր-
դա-առաջնալեզվային և այլն: Կարևոր է նշել նաև փափկացումն ու
կոշտացումը (լրացուցիչ միջնալեզվային կամ երախային երանդը),
ոնգայնացումն ու շրթնայնացումը (քմավարագույրի՝ թթի խոռո-
չը բացելը և շրթունքների կլորացումը), սուլականությունն ու շշա-
կանությունը (առաջնալեզվային մասի բարձրացմանը լեզվի միջին
կամ ետին մասի բարձրացման ուղեկցելն ու շուղեկցելը) և այլն:

բ. Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները ըստ ընդհանրական կարգերի

Հնչույթները նյութական աշխարհի որոշ գրանցումներ են,
ուստի և նրանց տարբերությունները որոշելի են ըստ ներածություն
մեջ նշված ընդհանրական կարգերի: Այս դեպքում հարկավոր է
նկատի առնել, որ հնչույթները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ առարկայա-
կան որոշ վիճակների՝ արտասանական օրգանների զանազան շար-
ժումների արդյունք: Նշանակում է հնչույթների բնությունը կընդ-
գրկի ինչպես ոչ-վիճակային (առարկայական), այնպես էլ վիճա-
կային (վիճակարար) կարգերի հետ կապված տարբերությունները:
Ոչ-վիճակային կարգերը բնութագրում են արտասանական օրգան-
ների հետ կապված տարբերությունները և, հետևաբար, բնախոսա-
կան բնույթ ունեն: Վիճակային կարգերը կապված են հնչման, որ-
պես շարժման որոշ աեսակի, հատկությունների հետ և թե՛ բնա-
խոսուկան, թե՛ ֆիզիկական բնույթի են:

Ներածության մեջ մենք տարբերեցինք առարկայական (ոչ-
վիճակային) ու թ կարգ՝ ա) նյութական՝ քանակ, կարգ, կազմ և

կախում, բ) տարածական (ոչ-նյութական)՝ դիրք (տեղ), շափ,
ուղղություն և ձև: Հասկանալի է, որ հնչույթների տարբերույթյուն-
ները հիմնված են արտասանական օրգանների այս կարգի տարբե-
րությունների վրա. 1) ինչքան օրգաններ են մասնակցում (քանակ),
2) ի՞նչ հաջորդականությամբ (կարգ), 3) ո՞ր օրգաններն են մաս-
նակցում և որո՞նք՝ ոչ (կազմ), 4) ի՞նչ հարաբերության մեջ են
արտասանությանը մասնակցող օրգանները՝ իրարից անկախ են թե
որոշ կախման մեջ (կախում), 5) որտե՞ղ (ո՞ր խոռոչներում) են
տեղավորված մասնակցող օրգանները (տեղ կամ դիրք), 6) ի՞նչ
շափեր ունեն և այլ օրգաններից ինչքան են հեռու (բացվածքի ի՞նչ
աստիճան են ստեղծում՝ զրո բացվածքից կամ հավասարից մինչև
ամենալայն բացվածքը) (շափ), 7) ի՞նչ ուղղությամբ են շարժվում
(ուղղություն) և 8) ի՞նչ ձև են ընդունում:

Վիճակային կարգերի դեպքում պետք է նկատի առնել ինչպես
առանձին հնչույթների արտասանական փուլերն ու կազմությունը,
այնպես էլ հնչույթները կազմող ձայնական արժեքների կազմությունն
ու հատկությունները:

Հայտնի է, որ հնչույթների արտասանությունը կարող է ընդ-
գրկել մինչև երեք հաջորդական փուլ՝ ա) նախապատրաստական,
երբ արտասանական օրգաններն ընդունում են տվյալ հնչույթի
արտասանության համար անհրաժեշտ դիրքը, բ) բուն արտասանա-
կան, երբ նրանք մնում են այդ դիրքում, և գ) ավարտական, երբ նը-
րանք սկսում են դուրս գալ տվյալ հնչույթի արտասանության համար
ընտրող դիրքից: Նախապատրաստական փուլը կոչվում է մուտք կամ՝
հնչասկիզբ, բուն արտասանականը՝ կացք, ավարտականը՝ ելք կամ
հնչավերջ: Փակվածքային հնչույթների դեպքում առաջին փուլը
հանդես է գալիս որպես հպում, երրորդը՝ պայթում, երկրորդ փուլը
տեսական չի լինում, այլ վայրկենական (անցումը հպումից պայ-
թումին կատարվում է միանգամից, կտրուկ կերպով): Որոշ հնչույթ-
ների դեպքում հպումը կարող է միավորվել նեղվածքի հետ. սրանք
կոչվում են հպաշփականներ կամ կիսաշփականներ: Կիսաշփական-
ների տիպի բաղադրյալ կազմություններ կարող են լինել նաև բաց-
վածքային հնչույթների դեպքում, երբ տարբեր բացվածքի հնչույթ-
ները իրար հաջորդում են սահուն կերպով՝ հանդես գալով մեկ հնչույթ-
ի արժեքով: Այսպիսով, հնչույթները կարող են կազմվել հպման,
պայթման, նեղվածքային շփման, նեղ, միջին և լայն աստիճանի
բացվածքների, որպես հնչույթների արտասանական տարբերի,
տարբեր քանակով, կարգով, կազմով, կախումով, ժամանակով

(միաժամանակություն և հաջորդում), տեղականությանը, ուղղությանը (մեկ ուղղությանը թե տարբեր ուղղություններով) և անցման (կցույթի) ձևով:

Ֆիզիկական առումով պետք է հաշվի առնել ձայնական ալիքների կազմիչ տարրերի (տատանումների) փոխհարաբերությունը և հատկությունները: Այսպես, տատանումների բանակը (հաճախականությունը) բնորոշում է ձայնի բարձրությունը (տոնը): տատանումների կազմը (լրացուցիչ բարձր տոների կամ օբերտոնների և երաժշտական ձայնի ու աղմուկի տարբեր համակցություններն ու համամասնությունը)¹ երանգը, տատանումների տեղությունը՝ չափը և այլն:

Այս կապակցությանը մասնավորապես պետք է նշել, որ ձայնին, որպես վիճակի մի դրսևորման, հատուկ են չափի մի բանի դրսևորումներ՝ տեղություն, արագություն (տեմպ), ուժգնություն: Սրանք որպես չափական հատկանիշներ բնութագրում են վիճակի տարբեր դրսևորումները՝ ըստ վիճակի սահմանափակման աստիճանների: Վիճակին, լինի այն շարժում թե հանգիստ, ընդհանրապես հատուկ է տեղությունը. շարժմանը (շարժման վիճակին) հատուկ է արագությունը. ազդեցական շարժմանը հատուկ է ուժգնությունը: Վիճակի և վիճակային չափի տարբեր դրսևորումների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 2-րդ աղյուսակով, որ կազմված է հետևողական բացառման սկզբունքով.

Աղյուսակ 2

1. Վիճակ	Շարժման վիճակ		1. Տեղություն
		Հանգիստ վիճակ	
2. Շարժում	Ազդեցական շարժում	Անազդեցական շարժում	2. Արագություն (տեմպ)
3. Գործողություն	Գործողություն	3. Ուժգնություն	

Ինչ վերաբերում է ձայնի մյուս հատկություններին՝ բարձրությանը (տոնին) և երանգին, ապա նրանցից առաջինը որոշվում է տատանումների բանակով, երկրորդը՝ կազմով՝ հիմնական տոնին ուղեկցող լրացուցիչ (բարձր) տոներով (օբերտոններով):

Մարդու արտասանական օրգանների ստեղծած բաղձամաթիվ

¹ Այս մասին տե՛ս շարահյուսության բաժնում՝ մակբայների և բայերի կապակցությունների բնույթի մեջ:

տարբերություններից հայտնի լեզվի (ինչպես և յուրաքանչյուր այլ լեզվի) հնչույթները տարբերակելու համար օգտագործվում է մի փոքր մասը միայն: Տեսնենք, թե հայերենում ինչպիսի՞ տարբերակիչ հատկանիշներ են հանդես գալիս, այսինքն՝ կատարենք հայերենի հնչույթների դասակարգում:

2. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀնՁՈՒՅԹՆԵՐԻ ԳԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ա. Հնչույթների երկու հիմնական խմբերը՝ բաղաձայններ և ձայնավորներ

Ներածության մեջ լեզվաբանության բաժինների փոխհարաբերությունը քննելիս մենք զուգահեռ անցկացրինք բաղաձայն—ձայնավոր և զոյական—բայ տարբերակումների միջև: Այս զուգահեռը դործառական բնույթի է և հենվում է ավելի բարձր մակարդակի ու աստիճանի միավորների մեջ բառերի (բառույթների) և հնչույթների խաղացած դերի վրա: Ինչպես կտեսնենք, նախադասությունը, սուբյուստանցիոնալ մեկնաբանության դեպքում, ներկայացնում է որևէ իրական հարաբերություն՝ լինի այն ֆիզիկական, թե հոգեկան բնույթի, թեև բառային արտահայտության առումով ա) կարող են արտահայտված լինել հարաբերության ոչ բոլոր անդամները, բ) հարաբերվող եզրերը և հարաբերիչը կարող են հանդես գալ ոչ անպայման երեք առանձին բառերի միջոցով, այլ որոշ համակցություններով (հմտ. «Գրիգորը մարդ է», «Գրիգորը գնաց», «գնացի» և այլն): Նախադասության անհրաժեշտ տարրը՝ հարաբերիչը, սովորաբար բայական արտահայտություն է ունենում, և, հետևաբար, բայը հանդես է գալիս որպես նախադասություն կազմող («նախադասարար») միավոր: Սրան հակադրվում է գոյականը որպես հարաբերվող եզր: Մտավորապես նույն հարաբերությունն է առկա ձայնավորների և բաղաձայնների միջև, եթե դրանք առնելու լինենք ըստ շարակարգային նվազագույն միավորի՝ վանկի հետ ունեցած հարաբերության, այսինքն՝ վանկի մեջ կատարած դերի (դործառության): Գործառական առումով ձայնավորները միայնակ կարող են վանկ կազմել, բաղաձայնները՝ ոչ (ձայնավորները վանկարար միավորներ են, բաղաձայնները՝ ոչ): Վանկի կազմում բաղաձայնները հանդես են գալիս որպես յուրատեսակ հարաբերվող եզրեր, կապվում են (հարաբերվում են) ձայնավորների միջոցով: Զիշտ է, սակայն, որ այս անալոգիան թույլ կողմեր ունի: Մասնավորապես պետք է նշել, որ բայը որպես երկպառակի միավոր կա-

րող է հանդես գալ դոյականական, բաժանական և մակբայական գործածութեամբ, մինչդեռ հայերենում ձայնավորներն ընդհանրապես չեն կարող բաղաձայնական գործածութեան ունենալ (ուրիշ լեզուներում հնարավոր է ձայնավորների ոչ-վանկարար գործածութեան երկբարբառների կազմում):

Ձայնավորների և բաղաձայնների գործառական տարբերակումը հենվում է վանկի վրա, որ մենք սխտր է հետո քննենք: Այսպիսով, այստեղ նախ քննվում են տարրերը, այսինքն զբաղման գրված միավորները, թեև հետևողական լինելու դեպքում պետք է ընդունվի հակառակ կարգը: Եթե գոյականի և բայի տարբերման համար հիմք է ծառայում նրանց ձևաբանական հարաբերությունների տարբերությունը, այս աչքով ձայնավորների և բաղաձայնների տարբերակման այդպիսի որոշակի հիմքեր չկան: Մնում է գործառական հիմքը փոխարինել բնախոսական հիմքով՝ այդ հնչույթների կազմավորման տարբերությամբ: Հնչույթների այս երկու խմբերի հիմնական տարբերությունն այն է, որ ձայնավորները բացվածքային միավորներ են, արտասանվում են ազատ կերպով՝ առանց արգելքների, պարունակում են միայն ձայն (երաժշտական ձայն, որպես ձայնավորների տատանման արդյունք), բայց ոչ աղմուկ. շարժուն (ակտիվ) օրգանները միայն երանգավորում են ձայնավորները՝ փոխելով արձագանքարանների շարժերը և ձևերը: Այս ազատ արտասանությունն էլ հնարավորություն է տալիս ձայնավորներին հանդես գալու որպես հարաբերվող տարրեր, ֆոնետիկ թուլություն բաղաձայնների համար: Բաղաձայնները հանդես են գալիս որպես հնչանշանների հիմնական տարբերակիչներ, բնորոշվում տարբեր փուլերում գոյացող հսկվածքով և նեղվածքով, որոնք առաջացնում են զանազան երանգի աղմուկներ:

Հայերենի համար կարելի է տարբերել բացվածքի չափի 5 աստիճան՝ 1) զրո բացվածք կամ հսկվածք (փակվածք), 2) նեղվածք, 3) նեղ բացվածք, 4) միջին աստիճանի բացվածք և 5) լայն բացվածք: Բացվածքի առաջին երկու աստիճանները հատուկ են բաղաձայններին, ընդ որում հսկվածքի արագ բացումը առաջ է բերում պայթման աղմուկ, նեղվածքը՝ շփման աղմուկ. մյուս երեք աստիճանները հատուկ են ձայնավորներին: Ուրիշ լեզուներում կարող են տարբերվել բացվածքի լրացուցիչ այլ աստիճաններ, առանձնապես 3-րդի և 4-րդի բաց և փակ տարատեսակներ: Քանի որ ձայնավորները ղերթ են աղմուկից, ուստի բուն ձայնը, որ առաջանում է ձայնալարերի թրթռումից, դառնում է նրանց անհրաժեշտ տարրը:

Հայերենի 36 հնչույթներից ձայնավորներ են 6-ը՝ ա, է (բառամիջում գրվում է ե), ր, ի, ու, օ (բառամիջում գրվում է ո), բաղաձայններ 30-ը՝ ք, գ, դ, զ, ք, ժ, յ, խ, ծ, կ, հ, ձ, ղ, հ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ո, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ք, ֆ:

բ. Բ ա դ ա ձ ա յ ն ե ռ

Հնչույթների հնարավոր բոլոր հակադրություններից ժամանակակից հայերենում իրանում է միայն որոշ քանակ: Այդ քանակը որոշելու համար հարկավոր է գտնել հատկանիշների այն նվազագույն թիվը, որոնցով նրանք տարբերվում են: Քանի որ հայերենի հնչույթների ընդհանուր քանակը 36 է, ուստի և նրանց դասակարգման համար բնորոշ հատկանիշների նվազագույն քանակը կլինի վեց. հինգ հատկանիշը բավարար է միայն մինչև 32 հնչույթ դասակարգելու համար ($2^5=32$): Ընտրվելիք վեց հատկանիշները իրական համակարգի դեպքում բավարար են 64 հնչույթ տարբերակելու համար ($2^6=64$), սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հայերենի հնչույթների քանակը 36 է, և նույնիսկ այդպիսի վեց հատկանիշ գտնելու դեպքում մենք կունենանք դատարկ վանդակներ: Իրականում հայերենի բոլոր հնչույթները տարբերակելու համար դործող հատկանիշների քանակը վեցից անցնում է:

1) Ամենից առաջ դժվար չէ համոզվել, որ բաղաձայն և ձայնավոր հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները տարբեր բնույթի են. ա) ձայնավորների դեպքում հիմք ընդունվող բացվածքի տարբեր աստիճանների առաջացրած տարբերությունները լիովին հավելուրդային են բաղաձայնների տարբերակման համար. բ) ընդհանրապես, բաղաձայնների հակադրություն ստեղծող այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են փակվածքն ու նեղվածքը կամ ձայնի և աղմուկի համամասնությունը, հավելուրդային են ձայնավորների տարբերակման դեպքում: Մնում է մի ելք. բաղաձայնների և ձայնավորների դասակարգման համար բնորոշ տարբեր հատկանիշներ, որոնք արտացոլում են հնչույթների այդ ենթահամակարգերի ներքին հակադրությունների իրական տարբերությունները:

2) Բաղաձայնների մեջ առկա է մի հատուկ խումբ, որի անդամները, այսպես կոչված՝ ձայնորդները, զուգակցում են բաղաձայնների ու ձայնավորների որոշ հատկությունները, թեև հայերենում դրանք վանկարար չեն և, հետևաբար, մտնում են բաղաձայնների մեջ. այլ լեզուներում դրանք կարող են հանդես գալ գիրքային երեք կարգի տարբերակների ձևով՝ որպես վանկարար տարրեր:

կամ ձայնավորներ (բաղաձայնների միջև, ընդ որում տվյալ դեպքում բաղաձայնական արժեք ունի նաև սահմանային ազդանշանը, որ հաճախ հանդես է գալիս դադարի ձևով), որպես ոչ-վանկարար տարրեր կամ բաղաձայններ (ձայնավորների միջև) և իբրև միջին կարգի միավորներ կամ իսկական ձայնորդներ (ձայնավորների ու բաղաձայնների կամ բաղաձայնների ու ձայնավորների միջև): Կազմախոսական-արտաբերական առումով ձայնորդները բնորոշվում են երկու կարևոր հատկությամբ: Առաջին՝ նրանք զուգակցում են բաղաձայններին հատուկ արգելքի՝ փակվածքի կամ նեղվածքի, և ձայնավորներին հատուկ բացվածքի տարբեր տիպեր: Վեց ձայնորդներից (մ, ն, լ, ր, ու, յ)՝ ա) մ-ն և ն-ն կազմվում են շրթնային ու առաջնալեզվա-ատամնային (լեզվածայրա-վերատամնային) փակվածքների և ուղղաձայն բացվածքի միաժամանակյա առկայությամբ, ուստի և հայտնի են որպես ուղղաձայն ձայնորդներ. բ) լ-ն կազմվում է առաջնալեզվա-վերատամնային (լեզվա-ծայրա-ատամնային կամ, ըստ դիրքի, լեզվածայրա-լնդային) փակվածքով և լեզվի երկու կողմերի իջեցման միջոցով կազմվող բացվածքների միաժամանակյա առկայությամբ, ուստի և կոչվում է կողմնական ձայնորդ. գ) ր-ն և ո-ն կազմվում են առաջնալեզվա-ատամնային և առաջնալեզվա-վերատամնային (լեզվածայրա-լնդային) փակվածք-բացվածքների հաջորդումով՝ թրթռումով, ընդ որում ո-ի դեպքում թրթռումն ավելի ինտենսիվ է. այս երկու ձայնորդները կոչվում են թրթռուն ձայնորդներ. դ) վերջապես, յ-ն ամենավերին բարձրացման ի ձայնավորի ավելի նեղ (փակ) տարբերակն է, որ ըստ դիրքի մերթ-մոտենում է իսկական նեղվածքային բաղաձայններին (միջձայնավորային դիրքում՝ կայաբան), մերթ միջին դիրք դրավում նեղվածքային բաղաձայնների և նեղբացվածքային ձայնավորների միջև (ձայնավորի և բաղաձայնի միջև գտնված դիրքում՝ մայր): Երկրորդ՝ ձայնորդների մեջ դերակառուցում է ձայնը, մյուս բաղաձայնների մեջ՝ ազմուկը. ուստի և ձայնորդները հակադրվում են «աղմկային» բաղաձայններին ըստ ձայնի և աղմուկի համամասնության:

Բաղաձայնների երկու խմբերի և ձայնավորների արտաբերական փոխհարաբերության մասին դադափար է տալիս 3-րդ աղյուսակը (էջ 71):

Աղմկային բանջորս բաղաձայնների առանձնակի դասակարգման համար հարկավոր է առնվազն հինգ հատկանիշ: Սակայն, ըստ հայերենի աղմկային բաղաձայնների համակարգի բնույթի ու արտա-

Հատկանիշներ	Հնչույթների կարգեր			
	Ձայնորդներ	Աղմկային բաղաձայններ	Ձայնավորներ	—
Արդելքայնություն (փակվածքի կամ նեղվածքի առկայություն)	+	+	-	-
Բացվածքայնություն	+	-	+	-

սանական օրգանների առանձնահատկությունների, հնարավոր չէ բավարարվել հինգ հատկանիշով, և մենք ստիպված ենք թույլ տալ մեկ հատկանիշի հավելուրդայնություն՝ կանոց առնելով հետևյալ վեց հատկանիշների վրա՝ 1) առաջնալեզվայնություն, 2) ետնալեզվայնություն, 3) ըմպանայնություն (հազագայնություն, շնչեղություն), 4) ձայնեղություն (ձայնալարերի մասնակցություն՝ թրթռում), 5) հյականություն և 6) շիականություն (նեղվածքայնություն): Ինչպես տեսնում ենք, առաջին շորս հատկանիշը որոշվում են ըստ ակտիվ օրգանների մասնակցության, վերջին երկուսը՝ ըստ բացվածքայնության աստիճանների, որոնք տվյալ դեպքում բնութագրվում են որպես արդելքայնության աստիճաններ՝ փակվածք (հրպ-վածք) և նեղվածք: Երթնային բաղաձայնները կրնուիթագրվեն առաջնալեզվայնության և ետնալեզվայնության հատկանիշների բացակայությամբ, այսինքն՝ այս հատկանիշների միաժամանակյա բացասական գնահատմամբ: Ընդհանրապես վեց հատկանիշը կարող են տարբերակել վաթսուներորս միավոր ($2^6=64$), ուստի և հարկ կլինի կազմել 64 վանդականոց վերլուծական տիպի աղյուսակ (աղյուսակ 4):

Բոլոր վաթսուներորս վանդակների լրացվելու դեպքում մենք պետք է ունենայինք հատկանիշների $\sum_{n=0}^m C_m^n$ բանակ ունեցող միավորներ՝ վեց հատկանիշ ունեցող 1, հինգ հատկանիշ ունեցող 6, չորս հատկանիշ ունեցող 15, երեք հատկանիշ ունեցող 20, երկու հատկանիշ ունեցող 15, մեկ հատկանիշ ունեցող 6 և զրո հատկանիշ ունեցող 1, ընդամենը 64 աղմկավոր բաղաձայն հնչույթ: Սակայն իրականում հայերենում առկա է 6 հատկանիշ ունեցող 1 (չ), 5 հատկանիշ ունեցող 2 (ջ, ց), 4 հատկանիշ ունեցող 3 (ծ, ն, ձ), 3

Հատկանիշ ունեցող ծ (շ, ք, դ, գ, ծ, ք, գ, դ), շ հատկանիշ ունեցող ծ (ա, ս, կ, խ, փ, հ, բ, վ) և 1 հատկանիշ ունեցող շ (պ, ֆ) այդպիսի հնչույթ:

Շայնքների աղմկային բաղաձայն հնչույթների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 5-րդ համադրական աղյուսակով: Աղյուսակ 5

Հատկանիշներ	Առաջնային				Ոչ-առաջնային			
	Չային		Ոչ-ձայն (խուլ)		Չային		Ոչ-ձայն (խուլ)	
	Հղական	Ոչ-հղական	Հղական	Ոչ-հղական	Հղական	Ոչ-հղական	Հղական	Ոչ-հղական
Նտնային	Ոչ-ըմպանային (չհնչական)	Ոչ-ըմպանային (չհնչական)	Շփական	Ոչ-շփական	Հղական	Ոչ-հղական	Շփական	Ոչ-շփական
	Զվայն	Շփական	Զվայն	Շփական	Հղական	Ոչ-հղական	Զվայն	Շփական
Ոչ-նտնային	Ոչ-ըմպանային (ոչ-ըմպանական)	Ոչ-ըմպանային (չհնչական)	Շփական	Ոչ-շփական	Հղական	Ոչ-հղական	Շփական	Ոչ-շփական
	Զվայն	Շփական	Զվայն	Շփական	Հղական	Ոչ-հղական	Զվայն	Շփական

Աղյուսակ 4

Աղմկային բաղաձայններ	Չային (ձայնավոր)	Ոչ-ձայն (խուլ)	Տարբերակիչ հատկանիշեր			
			Չային (հղական)	Ոչ-ձայն (հղական)	Չային (ոչ-հղական)	Ոչ-ձայն (ոչ-հղական)
Աղմկային բաղաձայններ	Հ	Չ	Բ	Վ	Ձ	Մ
	Չ	Զ	Չ	Շ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ

բանակ բնորից) սկզբունքը, այսինքն՝ թույլ տանք հատկանիշների ավելի մեծ հավելորդայնություն, և դասակարգումը կատարենք ոչ ըստ հնչույթների արտաբերման փուլերի, այլ ըստ ամբողջական հնչույթների², այսինքն՝ որոշ տուրք տանք ավանդական դասակարգումներին, այս կատարելի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 6)։

Աղյուսակ 6

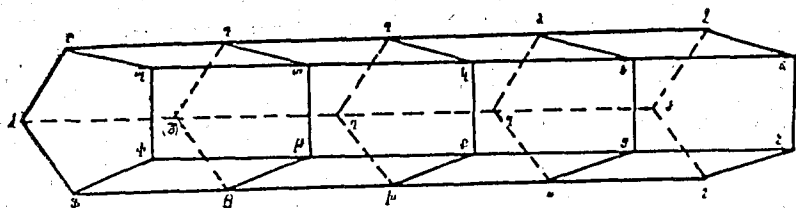
Հատկանիշներ	Շրթնային		Առջնա- լեզվային	Երկրորդ (առաջնա- ետևյալից- վային) (ս) վային	Նտնալեզ- վային	Բայանդանային	
	Երկ- շըջըթ- նային	Շրթնա- արտա- նային					
Պաթմափուն	Չայնեղ	բ	—	դ	—	դ	—
	Խուլ	պ	—	տ	—	կ	—
Շփափուն	Շնչեղ-խուլ	փ	—	թ	—	բ	—
	Չայնեղ	—	վ	դ	ժ	դ	—
	Խուլ	—	ֆ	ս	շ	խ	հ
Հարզփուն	Չայնեղ	—	—	ձ	ջ	—	—
	Խուլ	—	—	ժ	ճ	—	—
	Շնչեղ-խուլ	—	—	յ	չ	—	—

Եթե փորձենք հայերենի աղմկային բաղաձայնները դասավորել այնպես, որ ամեն մի հնչույթ տարբերվի իր հետ գծիկով միացած հնչույթներից միայն մեկ հատկանիշով (բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հպակիաններից անցնում ենք հպաշփակիաններին), այս կատարելի կառուցվածքային հետևյալ պատկերը (գծագիր 1, էջ 74)։ Կարելի է նկատել, որ հնգական շարքերը հայերենում խախտված են երկու դեպքում. ա) շկան դ, տ, ք շարքին համապատասխան ձայնեղ և խուլ շփական (նեղվածքային) ծ և Ծ հնչույթները (համա-անդլերենը), բ) առկա է հ հնչույթը, որ միջին դիրք է զբաղում խ-ի և ք-ի միջև՝ առաջինի հետ առնչվելով որպես շփական, երկրորդի հետ՝ որպես ըմպանային (հաղադային, շնչական)։

Հայերենի վեց ձայնորդների դասակարգման համար հարկավոր

² Այսպես, օրինակ, հպաշփակիանությունը առանձնացնելը որպես հատկանիշ, փոխանակ այն դիտելու հպակիանության և շփակիանության հատկանիշների միացում։

Գծագիր 1

է՝ անովազն երեք հատկանիշ (երկուսը բավարար չէ՝ $2^2=4$): Որպես այդպիսի երեք հատկանիշ կարելի է ընտրել 1) վերատամնայնությունը (լեզվի ծայրի բարձրանալը ատամներից վեր, ինչպես ա-ի, լ-ի և ն-ի ժամանակ. բ-ի դեպքում լեզվի ծայրը ավելի ցած՝ ատամնային զիրք է զրավում), 2) ռնդայնությունը (քմավարագույրի մասնակցությունը) և 3) թրթռականությունը (աղյուսակներ 7 և 8).

Աղյուսակ 7

Հատկանիշներ	Չայնորդներ							
	—	ն	ա	լ	—	մ	ր	յ
Վերատամնային	+	+	+	+	—	—	—	—
Ռնդային	+	+	—	—	+	+	—	—
Թրթռական	+	—	+	—	+	—	+	—

Աղյուսակ 8

Հատկանիշներ	Վերատամնային		Ռչ-վերատամնային	
	Ռնդային	Ռչ-ռնդային	Ռնդային	Ռչ-ռնդային
Թրթռական	—	ա	—	բ
Ռչ-թրթռական	ն	լ	մ	յ

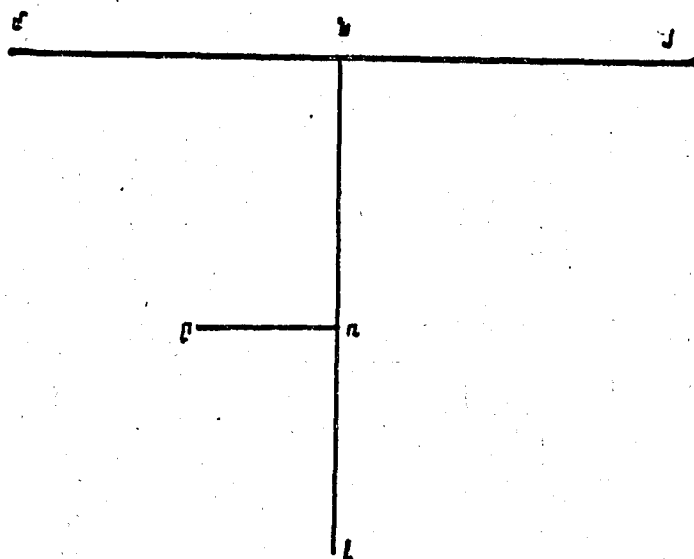
Առանց տնտեսման սկզբունքի հաշվառման կունենանք հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 9, էջ 75):

Չայնորդների փոխհարաբերությունը կարելի է պատկերացնել կառուցվածքային 2-րդ գծագրով (էջ 75):

Աղյուսակ 9

Հատկանիշներ	Շրթնային	Առաջնալեզվային		Միջնալեզվային
		Ատամնային	Վերատամնային	
Ռնդային	մ	—	ն	յ
Թրթռական	—	բ	ա	—
Կողմնական	—	—	լ	—

Գծագիր 2

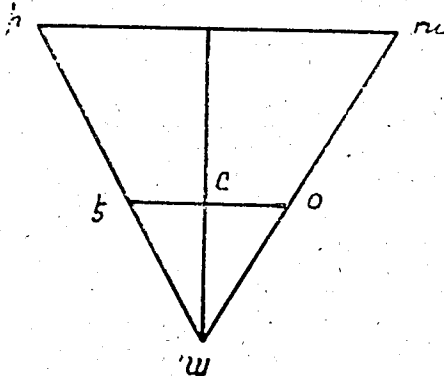
գ. Չայնավորներ

Չայնրենի վեց ձայնավորները կարելի է դասակարգել ոչ պակաս, քան երեք հատկանշով: Ըստ տնտեսման (խնայողության) սկզբունքի դասակարգման լավագույն տարբերակը կլինեն հենց երեքից ոչ ավելի հատկանիշների ընտրությունը: Սակայն հայերենի ձայնավորների համակարգի անդամները հակադրվում են երեքից ավելի հատկանիշներով, և մենք ստիպված ենք դիմել հետևյալ

Հատկանիշներ	Առաջին շարքի	Միջին շարքի	Ետին շարքի	
			Շրթնայնացած	Ոչ-շրթնայնացած
Վերին բարձրացման (նկարացվածքային)	բ	—	ու	—
Միջին բարձրացման	է	ը	օ	—
Ստորին բարձրացման (գերբացվածքային)	—	—	—	ա

կապված են լեզվի տարբեր մասերի բարձրացման և շրթունքների կլորացման կամ հանդիստ վիճակների, շափի տարբերությունները՝ լեզվի տարբեր մասերի բարձրացման տարբեր աստիճանների (բացվածքի աստիճանների) հետ: Այս տարբերությունները հայերենում

Գծագիր 3

ընկալվում են որպես ձայնավորների որակական տարբերություններ, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես էական (ոեկանստ) հատկանիշներ: Սրանց հետ միասին կարող են հանդես գալ, այսպես կոչված, վերհնչության կամ առողանական տարբերություններ, որոնք հնչույթների վիճակարար (վիճակային) հատկությունների տարբերություններ են⁴: Այս տարբերությունները

⁴Սրանում հնչա է համարվել, եթե նկատի առնենք, որ այս հատկանիշներն արտահայտող բաները հանդես են գալիս որպես բայերի տարբեր հարաբերություններ որոշող մակբայների՝ «եկար բայել», «ուզվն հնչել», «բարձր խոսել»:

տևողության, տոնի (ելևէջի, բարձրության) և ուժգնության տարբերություններն են: Ուրիշ լեզուներում տևողության տարբեր աստիճանները և բարձրության տարբեր տիպերը կարող են հանդես գալ որպես էական (ոեկանստ) հատկանիշներ, այսինքն՝ իրարից տարբերել հնչույթները և արանսով իսկ ծառայել լեզվական նշանների իմաստային տարբերակմանը: Հայերենում այդ տարբերությունները ծառայում են վանկերի տարբեր քանակի կապակցությունների, հնչաշղթայի տարբեր հատվածների, բնույթի ու փոխհարաբերության և արտահայտվող անձի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի դրսևորմանը⁵:

Վերհնչության հատկանիշները հայերենում հազվադեպ են հանդես գալիս «մաքուր» ձևով, ավելի հաճախ են դրանց տարբեր տիպի համակցությունները (կոմբինացիաները): Այս հատկանիշներից տևողությունը և ուժգնությունը կարող են տարբերություններ ստեղծել ոչ միայն ձայնավորների, այլև բաղաձայնների դեպքում, թեև նրանք ամենից ավելի բնորոշում են ձայնավորների ուժի և տևողության տարբերությունները: Բարձրությունը, որ, ըստ հնչույթների արտաբերման սուանձնահատկությունների, ինքնին տարբեր է հնչույթների տարբեր խմբերի մեջ, ձայնավորների դեպքում առաջ է բերում զանազան կարգի լրացուցիչ տարբերություններ: Տոնի տարբերությունները կազմվում են երկու հակադիր հատկանիշներով՝ բարձրացում և իջեցում (ցածրացում), որոնք տալիս են հետևյալ եզրերը (աղյուսակ 13):

Աղյուսակ 13

Հատկանիշներ	Եզրեր			
	Փոփոխական տոն	Բարձրացող տոն	Իջնող տոն	Հարթ (հավասար) տոն
Բարձրացում	+	+	—	—
Իջեցում	+	—	+	—

Նշենք, որ հարթ տոնը կարող է լինել բարձր և ցածր, իսկ փոփոխական տոնը, բացի բարձրացման և իջեցման երկու համակցումից (բարձրացնող-իջնող և իջնող-բարձրացող), կարող է տալ

⁵ Թերևս բացառություն է կազմում ու-ն, որ ու-ին հակադրվում է ոչ միայն արտաբերության տեղով, այլև ուժգնությամբ:

1. ԲԱՂԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղաձայնական կապակցությունը վանկի նկատմամբ ունի նույն հարաբերությունը, ինչ գոյականական բառակապակցությունը նախադասության նկատմամբ: Ինչպես որ բայը կարող է միայնակ նախադասություն կազմել կամ, ըստ արժույթի, լրացվել դոյականներով ու գոյականական բառակապակցություններով, այնպես էլ ձայնավորը կարող է միայնակ վանկ կազմել կամ լրացվել բաղաձայններով ու բաղաձայնական կապակցություններով: Վանկի և նախադասության միջև անցկացվող այս անալոգիան հնարավորություն է տալիս շարահյուսական հնչաբանությունը կառուցել ինչպես բուն շարահյուսությունը. բննել նախ բաղաձայնական կապակցությունը (հմմտ. գոյականական բառակապակցություն), ապա վանկը որպես անկախ միավոր (հմմտ. նախադասություն) և վերջապես վանկերի կապակցությունն ու փոխկաղապարումը (հմմտ. նախադասությունների կապակցություն ու փոխկաղապարում):

Բաղաձայնական կապակցությունները, — ի տարբերություն գոյականական բառակապակցությունների, որոնց կառուցվածքը կախված չէ նախադասության մեջ զրաված դիրքից, — տարբեր կառուցվածք ունեն վանկի սկզբում և վանկի վերջում: Վանկի սկիզբը հայերենում ենթակա է որոշ սահմանափակումների. ա) որոշ կարգի բաղաձայններ (բ, դ) բառասկզբում քիչ են հանդիպում, բ) բաղաձայնական կապակցությունները ունեն միայն սրոշակի, և այն էլ անկայուն, կաղապարներ (անկայուն այն իմաստով, որ, ինչպես կտեսնենք, այդ կապակցությունները կարող են մեկնաբանվել որպես լրացուցիչ վանկեր ը. ձայնավորով և բանաստեղծություններում հաշվվել որպես լրացուցիչ վանկեր):

Բառասկզբնային բաղաձայնական կապակցությունները կազմվում են «առաջնալեզվային շփական (C₁) + ետնալեզվային պայթական (C₂) + չ ձայնորդ (C₃)»՝ (C₁)(C₂)(C₃) կաղապարով, ընդ որում խուլերն ու ձայնեղները իրար հետ չեն կապակցվում, այլ հանդես են գալիս որպես առանձին ենթակաղապարների տարրեր: Առաջնալեզվային խուլ շփականներն են ս, շ, ձայնեղները՝ գ, ծ. Ետնալեզվային խուլ պայթականները՝ պ, տ, կ, փ, բ, ք, ձայնեղները՝ ք, դ, գ: Այսպիսով, տեսականորեն հնարավոր է ընդհանուր կաղապարի 36 իրականացում՝ խուլերի 24՝ սպ, ստ, սկ, սփ, սք, սք, սք,

տարբեր համակցումներ նաև հարթ տոնի՝ հետ: Հնարավոր են, իհարկե, նաև երկուսից ավելի եզրերի համակցումներ: Այս բոլոր տարբերությունները, որ կապվում են տեղություն և երբեմն էլ ուժի տարբերությունների հետ, ինչպես կտեսնենք, նշանակալից դեր են խաղում լեզվի մեջ, ընդ որում սուբյեկտիվ-վերաբերմունքային տարբերությունները սովորաբար գրության մեջ նշվում են՝ առոգանություն հատուկ նշաններով (՛, ՛, երբեմն էլ ՛); իսկ հնչաշարթային հատվածների փոխհարաբերության տարբերությունները սովորաբար չեն նշվում. դրանք ի հայտ են գալիս, ինչպես կտեսնենք, տրոհման տարբեր տիպերի նշանակման հետ կապված:

Ձայնի բարձրության (տոնի) տարբերությունները սովորաբար ընկալվում են որպես դիրքի («բարձր», «ցածր», «միջին» ու «ոլորտն») և ուղղության («բարձրացող», «իջնող», «հարթ», «հավասար» և «փոփոխական») տարբերություններ:

Ուժգնությունը հանդես է գալիս սովորական և սաստիկական աստիճաններով. սովորական ուժգնությունը գրության մեջ չի նշանակվում, թեև այն կարող է տարբեր լինել ըստ հնչաշարթային հատվածների փոխհարաբերության. սաստիկականը՝ նշանակվում է հատուկ նշանով՝ շեշտով (՛): Սակայն սաստիկական շեշտը, բացի ուժգնության հավելումից, ուղեկցվում է նաև տեղության և տոնի հավելմամբ:

Տեղության փոփոխությունը սովորաբար օժանդակ դեր է խաղում բարձրության և ուժգնության փոփոխությունների համար: Ծիշտ է, գրության մեջ կա երկարության հատուկ նշան (՛), բայց այն արտահայտում է հատկապես տոնի հետ կապված փոփոխություն:

Լեզվաբանության, հատկապես ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեջ ընդունված է տոնի, ուժգնության և տեղության տարբերությունները դիտել որպես ինքնուրույն հնչույթներ՝ առոգանություններ (պրոսոդեմաներ). սակայն այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե միավորների, այլ հատկանիշների հետ, հատկանիշներ, որոնք կարող են ստեղծել հնչույթային տարբերություններ կամ ծառայել խոսքի ձևավորմանն ու սուբյեկտիվ վերաբերմունքի արտահայտմանը:

չպ, շտ, շկ, շփ, շբ, շգ Երկանդամ ու համապատասխան եռանդամ (յ պարունակող) կապակցություն և զբ, զգ, զգ, ժբ, ժդ, ժզ Երկանդամ ու համապատասխան եռանդամ (յ պարունակող կապակցություն): Սակայն փաստորեն բոլոր հնարավոր 36 դեպքերից իրականանում է,— Եթե չհաշվենք հնացած (համտ. շկանել), բարբառային բառերը և նորագույն փոխառությունները,— միայն 12 դեպք, այսինքն հնարավոր դեպքերի մեկ երրորդը՝ սպա, ստեպ, սկիզբ, սկյուտ, սփոփ, սփյուտ, սրափ, սհանչ, շտապ, շպար, գրադ, զգույշ:

Այս առնչությամբ հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալը.

1) Այսպիսի կապակցություններ պարունակող վանկերում շփականները հաճախ պատմականորեն վերլուծելի տարրեր են. համտ. գ-բադ, գ-գույշ և այլն: Մի շարք դեպքերում էլ մենք գործունեք հին փոխառությունների հետ (համտ. սկյուտ): Այսպիսով, հայերենի բնիկ բառերում այս կապակցություններն էլ ավելի սահմանափակ են:

2) Ինչպես թուրքի կերպով նշվեց, այսպիսի կապակցությունների սկզբում լավում է թույլ բ, որ լիովին կորչում է այս վանկերի՝ բաղադրությունների մեջ ձայնավորի հաջորդելու դեպքում (ենթասպա, հիսսահանչ և այլն) և ուժեղանում ոտանավորների մեջ, եթե բ-ն դիտվում է որպես առանձին վանկի կրող (ըստ-ուսուլ, բշտապ և այլն):

3) Ը-ն թույլ է հնչում հատկապես նոր սերնդի արտասանության մեջ՝ մանավանդ փոխառյալ բառերում (շտոֆ, սպարտ, ստանդարտ և այլն) և նրանց ազդեցությամբ:

4) Ըստ վանկասկզբնային կապակցելիության աղմկային բաղաձայնները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) վանկի կազմում այլ աղմկային բաղաձայնների հետ կապակցվելու ընդունակ բաղաձայններ՝ նախադիրքային՝ ս, շ, գ, ծ ու ետդիրքային՝ պ, տ, կ, փ, բ, ք, դ, զ և բ) այդպիսի կապակցությունների մեջ մտնելու անընդունակ բաղաձայններ՝ հպաշփականներ՝ ծ, ձ, ց, ն, ջ, շ և ոչ-առաջնալեզվային շփականներ՝ վ, ֆ (?), խ, դ, և:

Եթե բացառենք յ շփականը, իմաստակիր բաղաձայնների առաջացած լրացուցիչ շարքերը (համտ. ք աժանցը պարտ-ք, կուրծ-ք տիպի բառերում) և նորագույն փոխառությունները, ապա կարելի է ասել, որ աղմկային բաղաձայնների վանկավերջային կապակցությունը ներկայացնում է վանկասկզբնային կապակցության ընդարձակված տարբերակը: Ընդհանուր առմամբ կարելի է սահմանել աղմկային բաղաձայնների վանկավերջային հետևյալ

կաղապարը՝ «ձայնորդ (C₃) + շփական բաղաձայն (C₁) + հպաշփական բաղաձայն (C₄) + պայթական (հպապայթական) բաղաձայն (C₃)», որտեղ օգտագործված են վանկասկզբնային կապակցությունների նշանները, և ավելացված է հպաշփականների համար C₄ նշանը: Պետք է նշել, որ՝ ա) հպաշփականների դիրքի որոշումը կատարված է խիստ հազվադեպ օրինակների (համտ. սց, ծկ՝ հասցնել, եթե ց-ից հետո բ չի արտասանվում, ծածկ, բայց ոչ ցս, կծ) և հնչաշղթայում հնչույթների հաջորդման ավելի սովորական կարգի հիման վրա. բ) ի տարբերություն վանկասկզբնային կապակցության՝ վանկավերջային կապակցության մեջ ձայնորդները և շփականները ավելի մեծ չափով են իրացված. այստեղ տվյալ դիրքերում կարող են հանդիպել բոլոր ձայնորդները և բոլոր շփականները. դ) ձայնորդները և շփականները կարող են ունենալ իրենց մանրակաղապարները. այսպես, ձայնորդների համար հնարավոր է «ջ կիսաձայն ձայնորդ+բ, ո, լ ձայնորդ+մ, ն ոնգային ձայնորդ» մայր, բարձ և այլն), շփականների համար՝ «առաջնալեզվային շփական + ետնալեզվային շփական» (վաշխ, ստաշխ, խաբխխ) մանրակաղապարները. դ) ձայնորդների և շփականների դեպքում հնարավոր են կաղապարային կարգերի որոշ խախտումներ՝ պայմանավորված պատմական գործոններով (դ-ն, որ հնում եղել է ձայնորդ լ-ի տարբերակը, կարող է նախորդել մ-ին՝ կողմ, հողմ. գ-ն կարող է նախորդել մ-ին հին փոխառություններում և բաղադրություններում՝ ուզվմ, պատերազմ, հավանաբար կազմ և այլն). ե) ինչպես վանկասկզբնային, այնպես էլ վանկավերջային կապակցությունները կազմում են ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների շարքեր, սրոնց նկատմամբ ձայնորդները շեղոք են, այսինքն՝ կարող են կապակցվել և՛ խուլ, և՛ ձայնեղ բաղաձայնների հետ. ստացվում է հետևյալ ընդհանուր կաղապարը.

$$C_3 + \begin{cases} C_1^+ + C_4^+ + C_2^+ \\ C_1^- + C_4^- + C_2^- \end{cases}$$

զ) ինչպես վանկասկզբնային կապակցությունների դեպքում, այստեղ ևս իրականանում են կաղապարային ոչ բոլոր տիպերը (տեսականորեն հնարավոր է 1 քառանդամ, 4 եռանդամ, 6 երկանդամ, այլև 4 միանդամ տիպ) և ոչ բոլոր հնարավոր կոնկրետ դեպքերը. է) ի տարբերություն վանկասկզբնային կաղապարի, այստեղ հնարավոր չէ գտնել լիանդամ նմուշ, որ ունենա բոլոր շորս անդամ-

ները. հնարավոր են միայն երկանդամ և եռանդամ մասնակազապարների նմուշներ, ընդ որում վերջիններս էլ ք վերջաբաղաձայնով կուրծ-ի):

2. Վ Ա Ն Կ

Վանկի բնույթի և կազմության հարցերը վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի են դրավում լեզվաբանների ուշադրությունը: Վանկի ուսումնասիրությունը կատարվում է միաժամանակ և՛ գործառական-կառուցվածքային, և՛ փորձառական-ակուստիկական ճանապարհներով⁶, որոնց տված արդյունքները նշանակալից չափով առաջ են մղում վանկի մասին մեր ունեցած գաղափարները:

Սկսել են ուշադրության արժանանալ նաև հայերենի վանկի կազմության, վանկատման և հնչույթների կապակցությունների հարցերը⁷:

Այս բոլորով հանդերձ վանկի ուսումնասիրության վիճակը դեռևս շատ հեռու է բավարար լինելուց. վանկի տեղը լեզվաբանական միավորների շարքում մնում է դեռ բավարար չափով չպարզաբանված:

Վանկի նկատմամբ հնարավոր է երկու կարգի մոտեցում, որ մենք պայմանականորեն կկոչեինք համադրական և վերլուծական: Առաջին դեպքում մասերից (հնչույթներից) են դնում դեպի ամբողջը (վանկը), երկրորդ դեպքում, ընդհակառակն, ամբողջից (հնչաշղթայից) դեպի մասերը (այդ թվում և վանկը): Առաջին մոտեցմամբ վանկը սահմանվում է որպես հնչյուն (հնչույթ) կամ հնչյունների (հնչույթների) կապակցություն, որ արտասանվում է օդի մեկ մղումով: Երկրորդ մոտեցմամբ վանկը դիտվում է որպես արտասանական շղթայի մի հատված, որտեղ առավել հնչեղ և նվազագույն չափով լարված հնչումն ընկած է ավելի քիչ հնչեղ և ավելի մեծ

⁶ Հմմտ. առանձնապես *Е. Курилович, Вопросы теории слога, «Очерки по лингвистике», М., 1962. Н. И. Жинкин, Механизмы речи, М., 1958. Произнесение слов—концепция глоточного образования слога, IJSLP, I, II, 1959 և այլն. Տե՛ս նաև Օ. С. Ахманова, Фонология, морфонология, морфология, М., 1966.*

⁷ *С. Б. Тошьян, Слогораздел и строение слога в армянском языке, ВЯ, 1969, 3, էջ 116—124; А. Арамян, Некоторые выводы по дистрибутивному анализу смычных литературного армянского языка, ВОН Арм. ССР, 1969, № 5. А. Хачатрян и В. Айрапетян, Экспериментальное исследование согласных армянского языка, Е., 1972: Հմմտ. նաև Ա. Սարգսյան, Գրարարի տիպաբանական բնութագիրը, Թեկնածուական դիսերտացիա (անտիպ):*

չափով լարված հնչումների միջև: Համադրական սահմանումն իր հիմքերն ունեն դեռևս անտիկ աշխարհում, որտեղ քերականության քննության միավորներն էին համարվում հնչյունը (հին ըմբռնմամբ՝ տառը որպես խոսքի տարր), վանկը, բառը և նախադասությունը («բանը»): Հետագայում Մերկելի, Ստորմի և այլոց աշխատություններում այն ստանում է վերևում բերված տեսքը: Վերլուծական սահմանումը կարող էր հանդես գալ հնդկական քերականության մեջ, որտեղ քննությունն սկսվում էր նախադասությունից, եթե հնդիկները քերականության մեջ ուշադրություն դարձնեին վանկի վրա, մի բան, որ չէր արվում: Հին աշխարհում ընդհանրապես վանկն ուշադրություն էր դրավում որպես տաղաչափության ուսումնասիրության առարկա: Վանկի վերլուծական սահմանումը հիմքեր է գցում միայն նոր ժամանակներում, հատկապես Օ. Եսպերսենի և ապա Լ. Վ. Շչերբայի աշխատություններում, որոնցից առաջինն առաջ է բաշում հնչեղության, երկրորդը՝ արտաբերական օրգանների լարվածության աստիճանի չափանիշները:

Ավելորդ համարելով վանկի վերաբերյալ Ե. Կուրիլովիչի, Ն. Ի. Ժինկինի և ուրիշների հայացքների շարադրանքը՝ մենք այստեղ ցանկանում ենք հետևողականորեն կիրառել ու զարգացնել մեր նախորդ աշխատություններում առաջ բաշված որոշ սկզբունքներ, որոնք հիմք են տալիս վանկի բնույթի և վանկի ու հնչույթի փոխհարաբերության ըմբռնման համար⁸: Ամենից առաջ մենք նկատի ունենք՝ 1) վանկի մեր ըմբռնումը որպես արտահայտության սլանի շարակարգային նվազագույն միավորի և 2) կաղապարի մեր ըմբռնումը որպես հնարավոր բոլոր տիպերն ընդգրկող կառուցվածքային նումը որպես հնարավոր բոլոր տիպերն ընդգրկող կառուցվածքային սխեմայի: Եթե ձևաբանության մեջ իբրև տիպեր են դիտվում իմաստակիր ձևաբանական միավորների միևնույն քանակն ունեցող ամբողջությունները (մասնիկների դեպքում՝ միամասնիկ, երկմասնիկ, եռամասնիկ և այլն տիպերը), ապա այս դեպքում մենք նկատի ունենք հնչույթների կապակցությունների տիպերը: Ինչպես որ քերականական կարգերը մենք տարբերում էինք ըստ բառաձևային կաղապարի, այնպես էլ հնչույթները կարելի է դասակարգել ըստ վանկային կաղապարի մեջ գրաված դիրքի: Այսպիսով, վանկը բնակվում է ըստ կազմիչ տարրերի՝ հնչույթների հետ ունեցած հարաբերության, և հնչույթների խմբերը (կարգերը) որոշվում են ըստ

⁸ Հմմտ. Գ. Բ. Ջանուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1968, Գ. Բ. Դճապյան, О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, ТПВПИЯ, М., 1970.

V(+C(+C(+C))) ընդհանուր բանաձևին համարատասխան⁹, հետևյալ տիպերը՝ 1 միանդամ (V), 2 երկանդամ (CV, VC), 3 եռանդամ (CCV, CVC, VCC), 3 քառանդամ (CCVC, CVCC, VCCC), 2 հինգանդամ (CCVCC, CVCCC) և 1 վեցանդամ (CCVCCC), ընդամենը 12 տիպ՝ ա, կա, ալ, լյա, տատ, արչ, ձյուն, գործ, անցք, կյանք, պարտք, *կյանք¹⁰: Ձայնավորով վերջացող վանկերն ընդունված է կոչել բաց, բաղաձայնով վերջացողները՝ փակ վանկեր:

III. ՎԱՆԿԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՓՈՆԿԱՂԱՊԱՐՈՒՄ

1. ՎԱՆԿԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՆՁԱՇՂԹՍ

Վանկը արտասանության (արտահայտության պլանի հնչական դրսևորման) շարակարգային նվազագույն միավորն է, հնչաշղթան՝ առավելագույնը: Հնչաշղթան կարող է բազկացած լինել վանկերի Ո բանակությամբ կապակցություններից, բայց այն կարող է բազկացած լինել նաև մեկ վանկից. այս դեպքում վանկը կներկայացնի հնչաշղթայի բոլոր հնարավոր միավորները:

Ինչպես որ առանձին հնչույթների կազմավորման բնութագրության ժամանակ հաշվի առանք նրանց արտասանական փուլերի և առանձին վանկերի բնութագրության ժամանակ՝ նրանց կազմիչ հնչույթների որակը (բնույթը, կազմը), քանակը, կախումը (միացման տիպը) և կարգը (հաջորդականությունը), այնպես էլ հնչաշղթայի ուսումնասիրության ժամանակ հաշվի կառնենք այն կազմող հատվածների բնույթը (կազմը, որակը), քանակը, կախումը և կարգը: Քանի որ հնչաշղթան կազմող միավորները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ վանկեր, որոնք բնութագրվում են որոշ քանակի հնչույթներով և դրանց վերհնչութային հատկություններով (տևողություն, տոն, ուժգնություն), ուստի և հնչաշղթան կբնութագրվի այդ վանկերի որոշ քանակով, կազմով (համասեռ և տարասեռ

⁹ Բաղաձայնները բերում ենք առանց կարգերի տարբերակման և V-ին անմիջապես նախորդող C-ի տակ նկատի ենք առնում յ կիսաձայնը՝ բացառելով սպ, ստ, սի տիպի կապակցությունները:

¹⁰ Աստղանիշով նշանակում ենք ենթադրական (հնարավոր, բայց չիրականացած) ձևերը:

վանկեր), կարգով (հաջորդականությամբ) և կախումով (միացման բնույթով), այլև տևողության, տոնի և ուժգնության որոշակի հարաբերությամբ:

Վանկերի և այլ միավորների միացման կարգը (կատեգորիան) կոչենք կցույթ, հաջորդականության կարգը (կատեգորիան)՝ շարահատություն, տևողության, տոնի և ուժգնության հարաբերակցությունը՝ հնչերանգ:

Կցույթը հնչաբանական մի միավոր է, որ հակադրվում է մյուս բոլոր հնչույթներին որպես դրանց ժխտումը. այդ բանը դժվար չէ որոշել, եթե նկատի ունենանք հետևյալ երկու հանգամանքները. 1) կցույթների (այդ թվում՝ նաև դադարների) և հնչույթների փոխհարաբերությունը նույնն է, ինչ մի կողմից՝ ժխտական դերանունների և անունների ու մյուս դերանունների, մյուս կողմից՝ աչ-ի և հաստատական բայերի փոխհարաբերությունը. հմմտ. ես, դու, Հակոբը, աշակերտը... և ոչ ոք. այսպես, այդպես, լավ, հեռոսաբար... և ոչ մի կերպ. գրում եմ, կարդում եմ, երգում եմ և ոչ. այս առումով առանձին հնչույթներին հակադրվում են նրանց ժխտական ձևերը (հմմտ. բ և ք, գ և զ և այլն), առանձին բառերին՝ նրանց ժխտված ձևերը (ես—ոչ ես, Գրիգորը—ոչ Գրիգորը, գեղեցիկ—ոչ գեղեցիկ և այլն կամ ես—ես և այլն), իսկ բոլոր հնչույթներին՝ կցույթը (ներառյալ դադարը), բոլոր բառերին՝ ժխտական դերանուններն ու ժխտական բառերը, որպես բոլորի ժխտումներ. 2) կցույթը, դադարով հանդերձ, ունի, հնչույթների նման, տևողության հատկություն, այսինքն՝ ինչպես հնչույթները, այնպես էլ կցույթը կարող է ունենալ որոշ տևողություն. կցույթին ուժի և բարձրության հատկությունները հատուկ չեն:

Կցույթները կարող են լինել մի բանի աստիճանի՝ սկսած զրո աստիճանից (միավորների անմիջական և աննկատելի հաջորդումից) մինչև ղզալի տևողությամբ դադարը: Կցույթը կարող է լինել միացական և տրոհական (անջատական). վանկերը բառի ներսում միացնող կցույթը միացական բնույթի է, հնչաշղթայի ընդհանուր ավարտը նշող դադարը՝ տրոհական բնույթի. մնացած կցույթները միաժամանակ և՛ միացական, և՛ տրոհական արժեք ունեն. ավելի փոքր աստիճանի կցույթների համեմատությամբ նրանք տրոհական են, ավելի մեծ աստիճանի կցույթների (դադարների) համեմատությամբ՝ միացական:

Հնչերանդը հանդես է դալիս որպես հնչաշղթայի վերհնչութային հատկությունների որոշ հարաբերություն, որ ուժգնության, տևողության և բարձրության տարբերությունների պարբերականության և կանոնավորության դեպքում դրսևորվում է որպես ռիթմ: Չափածո խոսքը ռիթմական խոսք է:

Հնչերանդը կազմող ուժգնության սովորական շեշտերը տարբեր ուժի են լինում ըստ միավորների ենթադասության. պարունակող միավորների ընդհանուր շեշտը, որ ընկնում է որևէ բառի վրա (այն լինում է վերջին բառը, իսկ սաստկական շեշտ ունեցող բառ լինելու դեպքում՝ այդ բառը), ավելի ուժեղ է լինում, քան պարունակվողների:

Հնչերանդը կազմող տոնային տարբերությունները կազմում են յուրատեսակ ալիք, որ բնութագրվում է որոշ բարձրացումներով ու իջեցումներով և սովորական առողանության խոսքի դեպքում ավարտի ժամանակ իջնում է: Եթե հնչաշղթայի մեջ կա սովորականից տարբեր տոն ունեցող բառ, ապա տոնի տարբերությունները (ելեէջումը, ինտոնացիան) որոշ յուրահատկություններ են ձևը բերում. սպասողական խոսքը (օրինակ՝ հարցումը) սովորաբար ուղեկցվում է բարձրության աճով, որ արտահայտում է խոսողի ներքին լարումը:

Հնչաշղթան կարող է բաժանվել որոշակի հատվածների, որոնք բնութագրվում են սկզբնային և վերջնային տևական դադարներով, ավարտային ելեէջումով: Այս հատվածները երկպլանային միավորների մեջ համապատասխանում են նախադասություններին և կարող են կոչվել հնչական նախադասություններ (հնչական ֆրազներ) կամ, համառոտակի, հնչադասություններ:

Հնչադասությունների մեջ այն վանկերը և վանկերի այնպիսի կապակցությունները, որոնք ունենում են ուժգնության մեկ շեշտ, որ երբեմն կարող է ուղեկցվել (երկար միավորների դեպքում) մեկ կամ մի քանի թույլ շեշտով, կոչվում են հնչաբառեր: Հնչաբառերը երկպլանային միավորներից համապատասխանում են բառերին, թեև որոշ դեպքերում մեկ հնչաբառը կարող է պարունակել մեկից ավելի բառեր: Ինչպես հայտնի է, բառերի առանձնացման համար հիմք է ծառայում նրանց ձևաբանական և դործառական ինքնությունները, տեղափոխելիությունն ու անխոցելիությունը (բառի մեջ բառ չի դրվում). մինչդեռ հնչաբառի դեպքում հիմք է ծառայում շեշտակրությունը. այս պայմաններում անշեշտ բառերը, լինեն դրանք նախահար (պրոկլիտիկ), թե վերջահար (էնկլիտիկ), միանում են

շեշտակիր բառերին և կազմում մեկ հնչաբառ. հմմտ. մի մա'րդ, գն'ում եմ, որոնք մեկական հնչաբառեր են, բայց բաղկացած են երկուական բառերից: Հնչաբառերի դեպքում կցույթը կարող է ներկայանալ և՛ որպես դադար, և՛ որպես նկատելի անցում՝ սահմանային ազդանշան:

Հնչաբառերի և հնչադասությունների միջև կարող են հանդես գալ միջին կարգի միավորներ, այսպես կոչված՝ հնչատակտերը (արտասանական տակտեր). սրանք բառեր կամ բառերի այնպիսի կապակցություններ են, որոնք, ի տարբերություն բառերի, բնութագրվում են սկզբնային և վերջնային որոշակի՝ հնչադասություններից ավելի փոքր դադարներով և ելեէջային որոշակի բնութագրով: Երկպլանային միավորներից սրանք համապատասխանում են շարույթներին, որոնք կարող են դրսևորվել բառերի կամ բառակապակցությունների ձևով. այսպես: «Ես երեկ առավոտյան գնացի տուն» հնչադասությունը բաղկացած է երեք հնչատակտից՝ 1) ես, 2) երեկ առավոտյան և 3) գնացի տուն:

Այսպիսով, հնչաշղթան բաժանվում է հնչադասությունների, հնչադասությունների՝ հնչատակտերի, հնչատակտերը՝ հնչաբառերի, հնչաբառերը՝ վանկերի, այլ կերպ ասած՝ վանկերը կազմում են հընչաբառեր, հնչաբառերը՝ հնչատակտեր, հնչատակտերը՝ հնչադասություններ, ընդ որում յուրաքանչյուր ստորակարգ միավոր կարող է, որոշ պայմաններում, ներկայացնել բարձրակարգ միավորները. հմմտ. վա'հ, որ և՛ վանկ է, և՛ բառ, և՛ հնչատակտ, և՛ հնչադասություն:

Հնչաբառերը ըստ իրենց պարունակած վանկերի քանակի կարող են լինել միավանկ և բազմավանկ: Մեկ բառի մեջ մտնող վանկերի քանակը հայերենում սովորաբար չի կարող մեկ տասնյակից անցնել: Այսպիսի սահմանափակումներ կան նաև ավելի բարձրակարգ միավորների բաղադրիչների քանակի հարցում, թեև տեսականորեն հնչադասության բաղադրիչ հնչատակտերի քանակը կարող է անվերջ լինել:

Հիշյալ միավորների դեպքում մենք հաշվի չառանք հնչադասությունների տարբեր տիպի կապակցությունները, որոնց դեպքում մի հնչադասությունը որոշ փոխակերպմամբ հատկացվում է մյուսին կամ ավելի սերտորեն միացվում նրա հետ. սրանք քանակական և ոչ թե որակական տարբերություններ են: Այս նույն հիմունքով չի խոսվում նաև զանազան միջադաս բառերի, բառակապակցությունների և նախադասությունների մասին, որոնք բնութագրվում են և մյուսներից առանձնանում որոշ հարթ ելեէջումով:

Հնչազգթայի ստորակարգ միավորները բարձրակարգ միավորների կազմում կարող են ազդել միմյանց վրա և ենթարկվել որոշ փոփոխությունների: Հայերենում հնչաբառերը հնչատակտերի և հնչատակտերը հնչադասությունների կազմում ենթարկվում են միայն վերհնչութային՝ շեշտի և տոնի փոփոխությունների՝ ըստ հաղորդման բովանդակության, հաղորդողի վերաբերմունքի և հաղորդման տարրերի հարաբերակցության: Այլ է վիճակը վանկերի դեպքում, որոնք հանդես են գալիս հնչաբառի կազմում. այս դեպքում վանկերը կարող են ենթարկվել ոչ միայն վերհնչութային, այլև հնչութային փոփոխությունների:

Քանի որ հայերենում հնչաբառը բնութագրվում է մեկ շեշտով, այսինքն՝ սովորական շեշտի հիմնական դերը (ֆունկցիան) բառի ձևավորումն է, ուստի և բառի մեջ մտնող վանկերից մեկն է ունենում շեշտ, մյուսները կամ զրկվում են շեշտից, կամ ունենում շեշտակիր վանկի համեմատությամբ թույլ շեշտ: Այստեղից բխում է, որ տոնային (բարձրության) փոփոխությունները կապվում են շեշտակիր վանկի հետ: Կարելի է ասել, որ հնչաբառի անշեշտ վանկերը զրկվում են վերհնչութային-առողանական հատկանիշներից ընդհանրապես: Այսպիսով, ինչպես վանկի ներսում գոյություն ունի միակողմանի կախում վանկարար և ոչ վանկարար տարրերի միջև, այնպես էլ բառի կազմում գերադաս դիրք է զբաղում շեշտակիր վանկը: Արդեն նշել ենք, որ հայերենում սովորական (ոչ-սաստկական) շեշտը իմաստային ծանրաբեռնվածություն չունի, այլ ծառայում է հատկապես բառի ձևավորմանը և, երկրորդաբար, հնչազգթայի միավորների ենթադասության արտահայտմանը: Սա սլայմանավորված է հայերենի շեշտի դիրքային կապվածությամբ. հայերենի շեշտը, հազվադեպ բացառություններով, վերջավանկային է. բացառություն են կազմում հետևյալ դեպքերը. ա) Ը-ն ընդհանրապես շեշտ չի ստանում, ուստի և շեշտն ընկնում է այն սլարուսակող վանկին նախորդող վանկի վրա՝ տո՛ւնը, Բա՛ղց(ը)ք, մե՛նդ(ը)ր(ը) և այլն. բ) մի՛րե, մա՛նավանդ, նա՛մանավանդ բառերի դեպքում շեշտը սկզբնավանկային է, երոզ-ով վերջացող դասական թվականների դեպքում ընկնում է երոզ-ին նախորդող վանկի վրա՝ հի՛նգեբոզ, տա՛մեբոզ և այլն:

Բացի վերհնչութային փոփոխություններից, բառի կազմում վանկերը բառակազմական և ձևաբանական հավելումների հետևանք-

րով կարող են ենթարկվել հնչութային էական և դիրքային տարբեր փոփոխությունների:

1) Վանկի մասնատում.— Քանի որ վանկակիրը սահմանափակումներ ունի, — այն կարող է սկսվել սովորաբար մեկ բաղաձայնով կամ «բաղաձայն +յ» կապակցությամբ, — ուստի և վանկերի միացման դեպքում կարող են լինել բաղաձայնների տեղափոխումներ՝ մարդ+ու → մար-դու, հաց+ի → հա-ցի:

2) Առնմանություն.— Եթե իրար կողքի հանդիպում են երկու բաղաձայն հնչույթներ, որոնք տարբերվում են արտասանական որևէ մեկ հատկանիշով, ապա մոխորդ բաղաձայնը կարող է նմանվել հնչորդին, այսինքն՝ կորցնել այդ տարբերակիչ հատկանիշը. սա հատկապես լինում է ձայնեղների և խուլերի հանդիպման, հազվադեպ՝ նաև արտաբերության տեղի տարբերություն ունեցող բաղաձայնների դեպքում՝ վագ+ք → վասք, Բաչ+ք → Բաչք, ան+րիծ → ամքիծ և այլն. նշենք, որ՝ ա) զրական արտասանության մեջ ըստ հնարավորին աշխատում են խուսափել այս կարգի նմանեցումից (առնմանության տվյալ դեպքերից), բ) զրության մեջ այս կարգի փոփոխությունները չեն նշանակվում:

3) Հարմարեցում (ակոմոդացիա).— Եթե բաղաձայնը հանդիպում է ձայնավորից առաջ, ապա հարմարվում է նրան ըստ իր արտասանության. այսպես, օրինակ, առաջին շարքի ձայնավորներից (Է.ի) առաջ բաղաձայնն արտասանվում է ավելի փափուկ, քան մյուս շարքերի ձայնավորներից (ա, օ, ու, ր) առաջ. հմմտ. կ-ի համար ալ+ի → ալի. ձուկ+ան → ձկան. այս կարգի հարմարեցումը (ակոմոդացիան)՝ դիրքային է և հնչութային նկատելի տարբերություններ չի առաջացնում¹¹. այսպիսի փափկացում (քմայնացում) լինում է նաև յ-ից առաջ՝ հանգիստ+յան → հանգստյան:

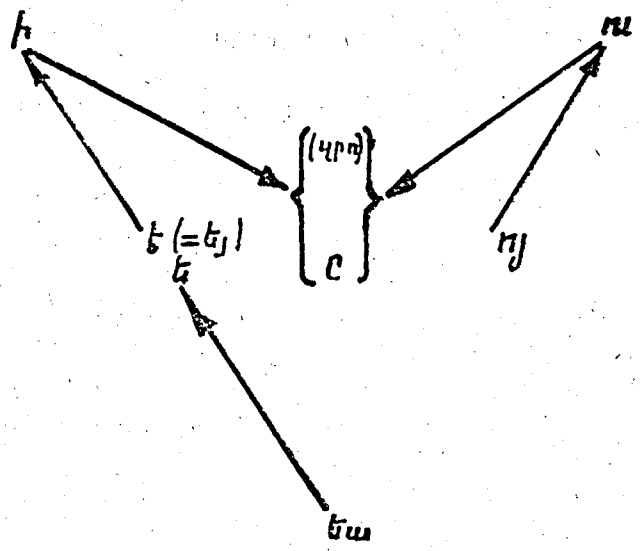
4) Ամփոփում (սանդի).— Ի և ու ձայնավորները հանդիպելով այլ ձայնավորների՝ կարող են ենթարկվել անկման և փոփոխության. ա) ի-ն կարող է ընկնել (սղվել)՝ թշնամի+ական → թշնամական. բ) ի-ն միանալով ա-ի հետ կարող է տալ ե՝ տաբի+ական → տաբեկան. գ) ու-ն միանալով այլ ձայնավորների հետ կարող է փոխվել վ-ի՝ կատու+ի → կատվի: Պետք է նշել, որ այս փոփոխությունները ժամանակակից զրական լեզվում գործուն օրինաչափություններ չեն, այլ կամ ժառանգված են հնից, կամ գործում

¹¹ Այդ տարբերությունները ենթահնչութային են (այլահնչակային՝ արտֆոնային):

են համարանությամբ (նմանակությամբ, անալոգիայով): Այս պատճառով էլ նորագույն փոխառությունների ու զրական նորակազմությունների դեպքում այդպիսի փոփոխություններ չեն կատարվում՝ ֆաղաֆցի+ական → ֆաղաֆցիական, քեկնածու+ական → քեկնածուական և այլն:

5) Շեշտափոխական հնչուրափոխություն.— Շեշտափոխության վանկերի որոշ ձայնավորներ և երկբարբառակերպներ կարող են ենթարկվել սղման և փոփոխության: Հին հայերենում (գրաբարում) այս փոփոխությունները տեղի էին ունենում կանոնավոր կերպով, գրեթե առանց բացառության. ժամանակակից հայերենում դրանք պահպանվել են մասամբ, շատ դեպքերում ժառանգվելով պատրաստի ձևով. այդ պատճառով էլ բառակազմության ժամանակ նման փոփոխություններ առկա են ավելի հաճախ, քան ձևաբանական փոփոխությունների ժամանակ: Պատրաստի ձևով ժամանակակից լեզվին են անցել նաև միջին հայերենին, արևմտահայ գրական լեզվին և բարբառներին հատուկ հնչութափոխական որոշ դեպքեր՝ ֆաղաֆ+ենի → ֆաղեենի, օռուր+ան → օրուան և այլն: Շեշտափոխական հնչութափոխության ենթարկվում են առաջին հերթին փակ վանկերի ձայնավորներն ու երկբարբառակերպները. բաց վանկերի ձայնավորները ենթակա են միաժամանակ և՛ ամփոփման, և՛ շեշտափոխական հնչութափոխության. հմմտ. գրաբարում բարի+աց → բարեաց և բարի+ա+կամ → բարեակամ → բարեկամ: Մեր «Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը» գրքում (Երևան, 1959, էջ 200—201) մենք տարբերել ենք գրաբարի շեշտափոխական հնչութափոխության երկու դեպք. ա) վերին բարձրության ի և ու ձայնավորները «վերածվում են ամենակարճ ը ձայնավորի կամ սղվում՝ սի՛րտ—սրտի՛, մարմի՛ն—մարմնո՛յ, ջո՛ւր ջրո՛յ և այլն»: բ) «եա. ոյ երկբարբառները և է երկար ձայնավորը վերածվում են համեմատաբար ավելի փակ բնույթի ձայնավորների և կարճանում՝ եա—ե, ոյ—ու, է—ի՛ կեա՛նք—կենա՛ց, բարուքեան՝ —ի բարուքենէ՛, լո՛յս—լուսո՛յ, երեո՛յք—երևուքի՛, է՛շ—իշո՛յ, Բէ՛ն—Բիեն՛ու և այլն»: եայ—է հնչութափոխությունը մեր կողմից դիտվում է որպես եա-ի հնչութափոխության մի դեպք՝ եայ—եյ—է: Գրաբարի հնչութափոխության բնույթի մասին զաղափար է տալիս 5-րդ գծագիրը:

Ինչպես նշվել է, արդի գրական լեզվում հնչութափոխության այս դեպքերը [ի—(ը), ու—(ը), յա—ե, ույ—ու, ե—ի ձևով] զգալիորեն սահմանափակվել են. ա) դրանք ամբողջական ձևով հանդես են

զալիս դերազանցապես պատրաստի ժառանգված կամ փոխ առնված բարդությունների, ածանցումների և հիմքային ձևերի, երբեմն էլ համարանությամբ կազմված ավելի նոր ձևերի մեջ. բ) հոլովման մեջ գործող շեշտափոխական հնչութափոխության դեպքերի հանգամանակից բնությունը թողնելով ձևաբանությանը՝ այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ այդտեղ գործուն են միայն ի—(ը), ու—(ը) հնչութափոխությունները, այն էլ միավանկ բառերի և բազմավանկ՝ ոչ-փոխառյալ բառերի եզակի թվի ձևերի դեպքում. օրինակ՝ գի՛ր—գ(ը)րի՛ [հմմտ. գրաբար գի՛ր—գ(ը)րո՛յ], ջո՛ւր—ջ(ը)րի՛ [հմմտ. գրաբար ջո՛ւր—ջ(ը)րո՛յ], հանգի՛ստ—հանգ(ը)ստի՛, ուսուցի՛շ—ուսուցչի՛ և այլն, բայց տանի՛ք—տանիքեն՛ք, կամուրջ—կամուրջեն՛ք, գաստրի՛տ—գաստրիտի՛, կյա՛նք—կյանքի՛ (հմմտ. գրաբար կեա՛նք—կենա՛ց), մատյան—մատյանի (հմմտ. գրաբար մատեա՛ն—մատենի՛—մատենի՛ց), լո՛յս—լուսի՛ (հմմտ. գրաբար լո՛յս—լուսո՛յ), պարտե՛զ—պարտեզի՛ (հմմտ. գրաբար պարտե՛զ—պարտիզի՛—պարտիզա՛ց) և այլն. սիրո, հուտո ձևերը պետք է համարել ոչ գործուն և ոչ տարածված՝ դրաբարատիպ ձևեր:

Գ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Գ Ի Ա Ն Շ Ա Ն Ն Ե Բ Ի Ռ Պ Ն Ս Ա Բ Տ Ա Հ Ա Յ Տ Ա Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Կ Ա Ր Գ

1. Գ Ի Ա Ն Շ Ա Ն Ն Ե Բ Ի Ա Ռ Ա Ն Ձ Ն Ա Հ Ա Տ Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Բ Ի

Գրանշանները արտահայտաբանության ամենից ավելի հեշտությամբ ընկալելի համակարգն են, ուստի, և նրանց ուսումնասիրությունը լեզվաբանական ընդհանուր տեսության կառուցման և հատկապես ընդհանրական կարգերի (կատեգորիաների) դրսևորման առանձնահատկությունները հասկանալու տեսակետից առաջնակարգ նշանակություն ունի: Այդ սլատճառով էլ նրանց վրա կանգ կառնենք փոքր-ինչ ավելի հանդամանորեն և առաջին հայացքից ավելորդ թվացող մանրամասնությամբ: Ծիշտ է, գրանշանները հնչանշանների և երբեմն շարժանշանների նկատմամբ ունեն երկրորդային բնույթ՝ հանդես գալով որպես նշանների նշաններ, բայց նախ՝ գրավոր խոսքը իր հաղորդակցական արժեքով գրեթե չի զիջում բանավորին և երկրորդ՝ գրական լեզվի յուրացումը սովորաբար սկսվում է գրանշանների յուրացումից:

Գրանշանները հնչանշանների համեմատությամբ ունեն երեք կարևոր առանձնահատկություն՝ ստատիկություն, երկուղղություն և մենաղբյուրություն: Ստատիկություն ասելով մենք հասկանում ենք գրանշանների այն առանձնահատկությունը, որ նրանք շարժման հետևանք են, բայց իրենք ինքնին առնված շարժում չեն պարունակում (դինամիկ միավորներ չեն ի տարբերություն հնչանշանների, սրտնք ինքնին շարժման կրողներ են): Երկուղղություն ասելով հասկանում ենք գրանշանների այն առանձնահատկությունը, որ նրանք ծավալվում են ոչ թե մեկ ուղղությամբ, ինչպես հնչանշանները, այլ երկու ուղղությամբ, այսինքն՝ ոչ միայն ձախից աջ, այլև վերև ու ներքև՝ ըստ այն տարածության մակերեսային (երկշափ) բնույթի, որտեղ նրանք հանդես են գալիս: Մենաղբյուրություն ասելով հասկանում ենք գրանշանների այն առանձնահատկությունը, որ նրանք ունեն կազմավորման միայն մեկ աղբյուր՝ ձևերի շարժումը՝ սովորաբար միջնորդված այնպիսի միջոցներով, որոնք տեսանելի հետք են թողնում. մինչդեռ հնչանշանները կազմավորվում են մի քանի աղբյուրի օգնությամբ. այս է պատճառը, որ հնչանշանների

լեզվաբանական բնույթի ժամանակ աղբյուրի մատնանշումը որակաբար է և անհրաժեշտ, գրանշանների բնույթի ժամանակ՝ ոչ: Ավելորդ չէ նշել, որ բոլոր դեպքերում մենք ունենում ենք համեմատության որոշ սկզբնական (շատ դեպքում ենթադրական կամ սլայմանական) էտալոն՝ կետ, ուղիղ գիծ, հարթ մակերես, որի նկատմամբ եղած բոլոր տարբերությունները արժեքավորվում են՝ համապատասխան կոորդինատներով:

Գրանշանները շարժանշանների համեմատությամբ նույնպես ունեն երեք կարևոր առանձնահատկություն՝ ստատիկություն, երկուղղություն և մենաղբյուրություն՝ այն տարբերությամբ, որ շարժանշանները հնչանշանների նման դինամիկ են և տարաղբյուր, բայց տարբերվում են երկուսից էլ նրանով, որ կարող են ծավալվել երեք ուղղությամբ՝ ոչ միայն ձախից աջ կամ աջից ձախ և վերև կամ ներքև, այլև առաջ և ետ՝ ըստ աղբյուրների բնույթի:

Միաժամանակ նշենք, որ գրանշանները սովորաբար հաղորդակցական արժեք ունեն, հնչանշանները և շարժանշանները՝ նաև ոչ-հաղորդակցական. սովորաբար «հենց այնպես» չեն գրում:

Ինչպես նշվեց, գրանշանները երկրորդական (ածանցյալ) բնույթի են. նրանցով երկրորդաբար նշանակվում են հնչանշանները և շարժանշանները: Գրաստումը կարող է լինել նմանողական (հմտ. օ-ն որպես շրթոնքների կտրացմամբ ստացվող ձայնի նշանակում, ձևերի տարբեր շարժումների միջոցով հաղորդելու վերաբերյալ ձևաբանների մեջ համապատասխան նկարները) և պայմանական: Հայերենի և շատ ուրիշ լեզուների գրանշանները դերադանցապես պայմանական բնույթի են:

Եթե համեմատելու լինենք գրանշանների՝ իրար հաջորդող շարքերը, ապա կտարբերենք ընդհատական և ոչ ընդհատական շարքեր: Հայերենի դեպքում տպագիր տեքստում ամեն մի գրանշան գրվում է առանձին՝ ընդհատական շարքում, ձևագիր տեքստում գրանշանները գրվում են մասամբ միացած, մասամբ՝ անջատ. անջատ գրելը կախված է երբեմն արտահայտվող իմաստից և լեզվական արժեք ունի, երբեմն գրանշանի գծադրության ընձեռած հնարավորությունից կամ գրողի անհատական հակումներից ու նպատակներից: Հնչանշանների դեպքում ընդհատականությունը (եթե խոսողի հետ արտակարգ բան չի պատահել) լեզվական-հաղորդակցական արժեք ունի. իմաստային միավորները սովորաբար հանդես են գալիս ընդհատումով, նրանց մեջ եղած հնչանշանները՝ կապված: Ծարժանշաններն ընդհատական բնույթի են ընդհանրա-

պես: Լեզվական արժեք ունեցող ընդհատումները գրավոր խոսքում նշանակվում են կամ բացատրով (տպագիր խոսքում այն առանձին նշանների միջև եղած տարածությունից ավելի է), կամ հատուկ նշաններով, որոնք ցույց են տալիս ընդհատման տարբեր աստիճաններ:

Ինչպես լեզվական այլ միավորներ, այնպես էլ գրանշանները կարելի է բնենել ըստ հարացույցի, այսինքն՝ ըստ համակարգը կազմող նշանների հետ ունեցած ընդհանրությունների ու տարբերությունների, և ըստ շարակարգի, այսինքն՝ ըստ տեքստը կազմող միավորների կապակցելիության հնարավորության (կապակցվում են, թե չեն կապակցվում) ու հաճախականության (շատ են կապակցվում թե քիչ): Սակայն գրանշանների՝ բաղադրյալ լինելու պայմաններում գրանք ըստ իրենց կազմիչների նույնպես հանդես են բերում հարացուցային և շարակարգային տարբերություններ՝ ըստ կազմիչների տարբերության և հաջորդման: Այսպիսով, հարացուցային և շարակարգային հարաբերությունները հանդես են գալիս և՛ նշանի կազմիչների, և՛ տարբեր նշանների, և՛ նշանների տարբեր խմբերի միջև: Տվյալ դեպքում գրանշանների հարացուցային քննությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նրանց կազմիչների հարացուցային և շարակարգային քննություն. գրանշաններն էլ իրար կարող են հաջորդել և ըստ այդմ կազմել հարացուցային և շարակարգային շարքեր, օրինակ, բացատրով առանձնացած միավորների մեջ, սրանք էլ՝ ավելի մեծ միավորների մեջ և այլն: Յուրաքանչյուր դեպքում մենք կունենանք քննության որոշ մակարդակային սահմաններ: Գրանշանների կազմիչների հարացուցային և շարակարգային քննությունը գրաբանության նյութն է, նրանց կապակցությունների քննությունը գրաբանական ինքնուրույն արժեք չունի և վերաբերում է այլ բաժինների:

2. ԳՐԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայերենի գրանշանները բոլոր տեքստերում հավասար գործածություն չունեն. որոշ նշաններ հանդիպում են բոլոր տեքստերում, այլ նշաններ՝ միայն որոշ բնույթի տեքստերում: Բոլոր տեքստերում հանդիպող նշանները հետևյալներն են (փակագծերում բերվում են նշանների անվանումները).

- 1) Ա,ա (այբ), 2) Բ,բ (բեն), 3) Գ,գ (գիմ), 4) Դ,դ (դա), 5) Ե,ե (եչ), 6) Զ,զ (զա), 7) Է,է (է), 8) Ը,ը (ըթ), 9) Թ,թ (թո), 10) Ժ,ժ (ժե), 11) Ի,ի (ինի), 12) Լ,լ (լյուն), 13) Խ,խ (խե), 14) Ս,ծ (ծա),

- 15) Կ,կ (կեն), 16) Ղ,ղ (ղա), 17) Պ,պ (պա), 18) Ղ,ղ (ղա), 19) Ճ,ճ (ճե), 20) Մ,մ (մեն), 21) Յ,յ (հի), 22) Ն,ն (նու), 23) Շ,շ (շա), 24) Ռ,ռ (ռ), 25) Չ,չ (չա), 26) Պ,պ (պե), 27) Ջ,ջ (ջե), 28) Ռ,ռ (ռա), 29) Ս,ս (սե), 30) Վ,վ (վել), 31) Տ,տ (տյուն), 32) Ր,ր (րե), 33) Ց,ց (ցո), 34) Ի,ւ (վյուն), 35) Փ,փ (փյուր), 36) Ք,ք (քե), 37) և (և), 38) Օ,օ (օ), 39) Ֆ,ֆ (ֆե), 40) : (վերջակետ), 41) . (միջակետ), 42) (ստորակետ), 43) ' (բուլ), 44) ' (շեշտ), 45) ^ (հարցական նշան), 46) ~ (բացականչության նշան կամ երկար), 47) < > (չակերտներ), 48) () (փակագծեր), 49) ... (կախման կետեր), 50) (բազմակետեր), 51) — (անջատման դիմ), 52) - (միութային դիմ), 53) - (ենթամնա), 54) ' (ապաթարց): Սրանցից վերջինը արեւելահայ գրական լեզվում գրեթե չի հանդիպում, իսկ միութային դիմը և ենթամնան սովորաբար նույնացվում են:

Բերված նշանների մեջ կան այնպիսի զույգեր, որոնք ունեն միևնույն անունը. գրանք 37 հատ են, եթե հաշվի չառնենք 34-րդ կետի առաջին նշանը, որ հանդիպում է միայն տպագիր տեքստերում, բայց չի հանդիպում ձեռագրերում: Այսպիսով, առանց Ի-ի հայերենի ընդհանուր գործածական նշանների թիվը 91 է: Եթե սրանց գումարենք 55) բացատր՝ այդպիսին համարելով նշանների միջև հատուկ կերպով թողնվող տարածությունը, և պայմանականորեն նշանակելով .. ձևով, կունենանք 92 նշան:

Սովորաբար դիտական, հազվադեպ գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպում են 56) 1, 57) 2, 58) 3, 59) 4, 60) 5, 61) 7, 62) 8, 63) 9, 64) 0 նշանները, որոնցից 2-ը ձեռագրում գրեթե նույնական է Զ-ի, 3-ը՝ 3-ի, 0-ն՝ 0-ի հետ, սակայն սրանք հանդիպում են միանգամայն տարբեր հարացուցային շարքերում և, հետևաբար, համանուն են, այն էլ որոշ տիպերում:

Քննելով 34-րդ և 37-րդ նշանների բաշխումը՝ մենք տեսնում ենք, որ՝ ա) և-ը հանդիպում է միայն ո-ի մոտ և, հետևաբար, նրա հետ մեկ ամբողջություն է կազմում. բ) և-ը գրություն որոշ ձևերում ու դիրքերում փոխարինվում է եվ-ով: 34-րդ կետը փոխարինելով Ռ,ա և 37-րդը՝ եվ,և (եվ) զույգերով՝ մենք կունենանք 1—39-րդ կետերի դեպքում զույգ տիպեր, ընդ որում 34-րդի երկու անգամները և 37-րդի հատկապես առաջին անգամը ներկայացված կլինեն երկու նշանով: Այս փոփոխությունից հետո քննենք բերված նշանների ընդհանուր բաշխումը:

Եթե մենք ոչինչ չիմանայինք հայերենի գրանշանների տիպերի մասին, այս նրանց բաշխման հիման վրա կարելի կլիներ առանձ-

նացնել որոշակի խմբեր: Ամենից առաջ դժվար չէ նկատել, որ որոշ նշաններ կարող են հանդիպել առանձին գործածված և իրար հետ ազատ կերպով շարքեր կազմել. բացատրելի միջև գտնվող այդպիսի նշանների շարքերի (բառերի) մեջ գրանշանների թիվը կարող է հասնել մինչև երկու տասնյակի (հազվադեպ ավելի): Նշանների մյուս խումբը կարող է հանդիպել միայն առաջին խմբի նշանների և նրանց խմբերի հետ միասին (բացառվում են լեզվաբանական տեքստերը): Առաջին տիպի են 1—39 և 56—65-րդ նշանները, երկրորդ տիպի՝ 40—55-րդ նշանները: Առաջինները կոչենք անկախ, երկրորդները՝ կախյալ կամ, ինչպես ընդունված է ասել, կետագրական նշաններ: Անկախ նշաններից 1—39-րդ և 56—65-րդ ենթատիպերը տարբերվում են նրանով, որ առաջինները առանց բացատրի և կետագրական նշանների չեն հանդիպում երկրորդ տիպի նշաններից առաջ, իսկ նրանցից հետո հանդիպում են միայն որոշ սահմանափակ զուգորդություններով և այն էլ միութայն գծիկով միացած (համտ. 1-ին, 2-րդ, 5-ական և այլն): Երկրորդ ենթատիպի նշանները որոշ տեքստերում կարող են փոխարինվել առաջին ենթատիպի նշանների՝ բացատրելի միջև գտնվող որոշակի զուգորդումներով և, հետևաբար, ամբողջ բառի արժեք ունեն: Ընդունված է առաջին ենթատիպի անկախ նշանները կոչել տառեր կամ տառանշաններ, երկրորդ ենթատիպի անկախ նշանները՝ թվանշաններ: Առաջին կարգի անկախ նշանների (տառերի) ամբողջությունը, դասավորված որոշակի կարգով, կոչվում է այբուբեն:

Ինչպես տեսանք, այբուբենը կազմող 1—39-րդ նշանները (տառերը) հանդես են գալիս զուգերով: Դժվար չէ համոզվել, որ սրանց գործածությունը զիրքային սահմանափակություն ունի. զուգերի երկրորդ անդամները չեն կարող հանդիպել վերջակետից հետո, առաջին անդամները հանդիպում են որոշակի դիրքերում, հատկապես վերջակետից հետո և որոշակի բառերի (օր.՝ հատուկ անունների) մեջ՝ միայն բառակարգում: Այսպիսով, եթե տառերը դիտենք որպես գրույթներ (գրաֆեմներ), ապա դրանք հանդես կգան երկուական դիրքային տարբերակներով, որոնցից առաջիններն ընդունված է կոչել մեծատառեր կամ ղլխատառեր, երկրորդները՝ փոքրատառեր: Մեծատառերը գրվում են հատկապես տողի վրա և փոքրատառերից մեծ մասամբ տարբերվում են մեծությունից, երբեմն էլ ուրիշ հատկանիշներով: Որոշ դեպքերում (վերնագրեր, կոչեր և այլն) փոքրատառերն ամբողջովին կարող են փոխարինվել մեծատառերով:

Բացի պարտադիր (դիրքային) տարբերակներից, որոշ հիմնա-

կան գրանշաններ ունեն նաև ոչ-պարտադիր (ազատ) տարբերակների՝ պատմական, տպագրական, անհատական, որոնց ըննությունը լեզվաբանական արժեք ունի միայն այն շափով, որ շափով կապվում է գրանշանների տարբերիչ հատկանիշների հետ. համտ. հ-ի առաջին դժի ուղղահայաց և կոր (հ, հ), ճ-ի՝ վերին ձախ կողմի հավելյալ գծիկով և առանց դրա (ն, ն) տիպերը և այլն: Առաջիկա ըննությունից մեջ մենք ըստ հնարավորին կբացատրենք այս կարգի տարբերությունները՝ նկատի ունենալով արդիական, ստանդարտ և անհատական տարբերություններից զերծ ձևերը:

Նշենք, որ որոշ կարգի կետագրական (կախյալ կամ լրացուցիչ) նշաններ գրավոր խոսքը դարձնում են առաջնային հնչյունականի նկատմամբ. դրանք հատկապես շակերտները և փակագծերն են, որոնք բանավոր խոսքում պետք է տրվեն նկարագրորեն և որոշ հնչերանգով:

Կետագրական նշանները տարբեր բաշխում ունեն: Իրանց մի մասը դիրքային սահմանափակություն ունի, այսինքն՝ հանդիպում է միայն հետևյալ տառերի հետ միասին՝ նրանցից հետո կամ նրանց վրա (լեզվաբանական տեքստերը բացառվում են)՝ ա (Ա), ե (Ե), է (Է), ը (Ը), ի (Ի), ու (Ու), օ (Օ). այս կարգի նշանները կոչվում են առողանություն նշաններ՝ 44) շեշտ (‘), 45) հարցական նշան (‘’) և 46) բացականչության նշան կամ երկար (‘); Մնացած նշանների մի մասը հանդիպում է միայն տառերից կամ տառախմբերից (բառերից) հետո՝ բացատրի տարբեր աստիճանների փոխարեն կամ բացատրից առաջ. այս կարգի նշանները կոչվում են տրոհության նշաններ՝ 40) վերջակետ (:), 41) միջակետ (.), 42) ստորակետ (,), 43) բուլբ (‘). համտ. և 55) բացատ (..): Մնացած կետագրական նշանները (47—54-րդ) հայտնի են բացահայտության նշաններ անունով:

3. ԳՐԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերենի գրանշանների կազմությունը բնական համար ամենից առաջ հարկավոր է ճշտել, թե ի՞նչ ենք հասկանում կազմիչ տարր ասելով: Հայերենի (և ոչ միայն հայերենի) գրանշանները հիմնականում բաղադրյալ են՝ կազմված նույնական (կրկնված) կամ տարբեր կազմիչներով: Եվ սա հասկանալի է. անհրաժեշտ բանակութան համար տարբերակումներ ստանալու ուրիշ ուղի չկա: Սակայն որպեսզի կարողանանք որոշել նշանի պարզ թե բարդ լինելը, այլև ինչպիսի բարդություն ունենալը, մենք պետք է ճշգրիտ կերպով որոշած լինենք նվազագույն անբաժանելի կազմիչները: Բնական-

նաբար այս տեսակետից առաջին միտքն այն է, որ իբրև առաջնա-
 չին կազմիչ կարելի է դիտել կետը: Սակայն նախ՝ կետն անհրաժեշտ
 քանակությամբ (մանավանդ ընթերցողի համար դյուրընկալ) տար-
 բերակումներ չի տալիս, երկրորդ՝ հայերենի այբուբենի նշանները
 միայն զծային բնույթի են, իսկ կետադրական նշանների մեջ դերա-
 կշտում են զծային նշանները: Այս դեպքում մնում է հիմնական
 (նվազագույն) կազմիչ տարր համարել զծիկը՝ նրան հավասարաց-
 նելով բութի, շեշտի, ենթամնայի շափերը և երկու կետերի միջև
 ընկած տարածությունը (բացատր): Այս դեպքում, օրինակ, անշատ-
 ման գիծը և բացականչության նշանը կլինեն երկչափ:

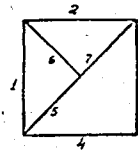
Ավելի առաջ գնալով՝ մենք կարող ենք ընդհանրացնել կետը և
 գիծը որպես ելակետային միավորներ. այստեղ կունենանք ընդհա-
 նուր հարաբերություն՝ շորս տարրերով, որոնցից երկուսը (սահմա-
 նային միավորները՝ կետերը) կզտնվեն մասնակի՝ հակադրական,
 զծիկը և բացատր՝ հակասության հարաբերության մեջ: Գծիկը հիմ-
 նական միավոր համարելու դեպքում կետերը կլինեն սահմանային
 միավորներ. այս դեպքում կետը կհամարվի ամեն մի սահման, որ-
 տեղ գիծը վերջանում է կամ բացատրով, կամ հատվում է որևէ այլ
 զծի հետ. նվազագույն կազմիչներ համարելով կետը և զծիկը՝
 դրանց տարբեր զուգորդումներով կարող ենք ստանալ բոլոր գրա-
 նշանները: Այս դեպքում մենք կունենանք աստիճանական բար-
 զացվող պատկերներ՝ կազմիչների՝ տարբեր դիրք, ուղղություն, ձև,
 քանակ և այլն ունեցող զուգակցումներով: Եթե կազմիչը ամենա-
 բարձր գրապատկերը, որ ունենա հայերենի գրանշանների բոլոր
 հնարավոր տիպերը, ապա այն կլինի ընդհանուր կաղապար: Հաս-
 կանալի է, որ այդ կաղապարը պետք է ընդգրկի տառերի ուղղահա-
 յաց և հորիզոնական առավելագույն չափերը: Քանի որ հայերենի
 գրավոր խոսքը տարածվում է ձախից աջ և նրա համար հիմք է ծա-
 ռայում իրական կամ ենթադրական տողը, ուստի գրանշանների
 համակարգի կաղապարի համար շարակարգ կհամարենք ձախից
 աջ ձգվող (հորիզոնական և թեք տարբերակներով), հարացուցային՝
 վերևից ներքև ձգվող (ուղղահայաց և թեք տարբերակներով) տար-
 բերությունները:

Կաղապարի զծագիրը շատ շքարդացնելու համար անենք հետև-
 յալ վերադասումները. 1) քանի որ կետային նշանները սակավա-
 թիվ են և կարող են դիտվել անկախորեն, որպես լրացուցիչ տարբե-
 րություններ, դրանք առայժմ հաշվի չառնենք. նկատի ենք առնում,
 որ բազմակետերը կարող են երկարացվել ցանկացած չափով. 2) քա-

նի որ ձևի բուն տարբերությունները (կորություն և ուղիղ զծերի)
 կարող են, առանց հակադրությունների կորստի, փոխարինվել ուղ-
 ղություն (ուղիղ և թեք զծերի) տարբերություններով (հմմտ. շ և դ,
 Ջ և Զ այլն), իսկ կետադրական նշանների որոշ տարբերությունները
 կարելի է դանց առնել, ուստի կոր զծերն ընդհանրապես բացառենք.
 3) ավելորդ զծիկները, որոնց բացթողումը չի խախտի զծագրի
 պատկերը, հաշվի չառնենք. 4) նկատի չառնենք մեծատառ Յ-ի
 ձախ կողմի վերին զծիկը, որ տալիս է շորս չափ:

Ըստ պայմանի՝ եթե այս դեպքում կետից կետ ձգվող ամեն մի
 տարբերություն համարենք մեկ չափ, դժվար չի լինի համոզվել, որ
 տողի ուղղությամբ տառերը ձգվում են երկու չափից ոչ ավելի, ուղ-
 ղահայաց ուղղությամբ՝ հինգ չափից (աստիճանից) ոչ ավելի. այս-
 պես ա, փ, խ, տառերը հորիզոնական (տողի) ուղղությամբ ունեն
 երկու չափ (երկու զծիկի չափ՝ երեք կետով), ե-ն տողի վրա՝ երեք
 չափ (երեք աստիճան), է-ն տողի տակ երկու չափ (երկու աստի-
 ճան): Այսպիսով, կաղապարային բոլոր տարբերությունները կտե-
 ղավորվեն երկու չափի և հինգ աստիճանի մեջ: Եթե հիմք ընդունենք
 զծագրում բերված տառաձևերը, ապա 1-ին զծագիրը բավական
 կլինի հայերենի բոլոր տառերի ձևերն ու չափերն ընդգրկելու (էջ
 104). այս կամ այն տառն ստանալու համար հարկավոր կլի-
 նի բացառել միայն մեկ կամ մի քանի չափի և աստիճանի զծիկ-
 ներ: Այստեղ տողը նշանակվում է կետագծով: Այս դեպքում, միշտ
 է, մեծատառ և փոքրատառ ե, և տառերի տարբերությունը կորչում
 է, բայց այն կարելի է հաշվի առնել առանձին:

Գծագրի հանգամանալից բնությունը դժվար չէ հա-
 մոզվել, որ հայերենի այբուբենի մեջ օդտադործված է հնարավոր
 տարբերակների շատ փոքր մասը միայն, և որ հայերենի բոլոր գրա-
 նշաններն ստանալու համար լիովին բավարար է միայն 7 զծիկից
 բաղկացած ֆիգուրը, որ կարող է տալ $2^7=128$ գրանշան (բացատի

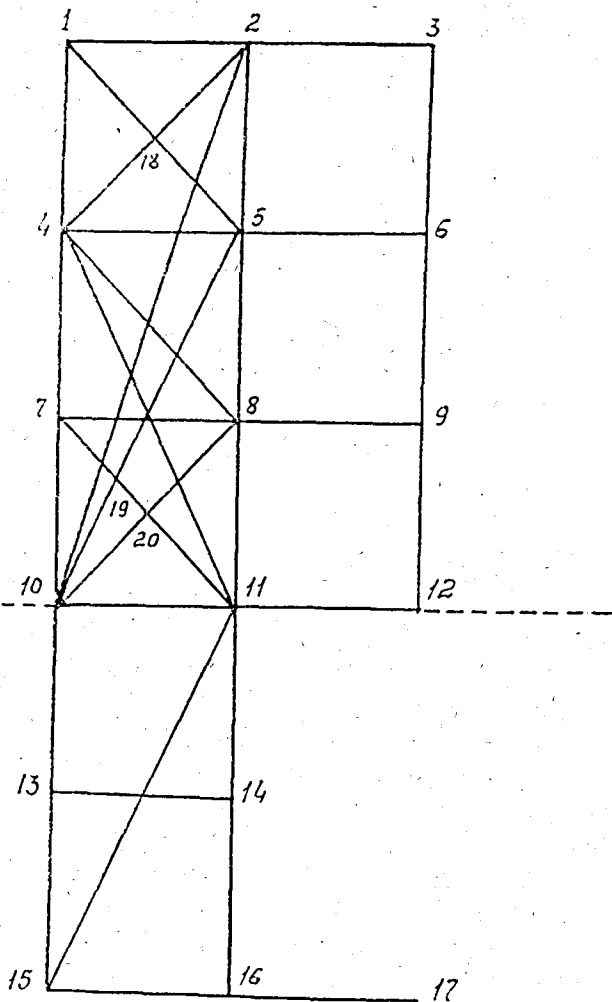

հետ միասին): Այսպես, միայն

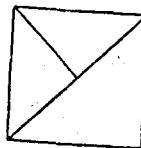
ֆիգուրը իր 7

կազմիչ տարրով (|, —, /, \) կարող է տալ 128

միավոր՝ 1 յոթատարր+7 վեցատարր+21 հնգատարր+35 քառա-
 տարր+35 եռատարր+21 երկտարր+7 միատարր միավոր (գրա-

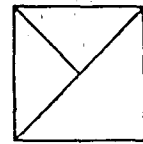

նշան) + բացատ¹: Հասկանալի է, որ այս դեպքում

¹ Այս թվերը կարելի է ստանալ $\sum_{n=0}^m C_m^n$ բանաձևով:

Ֆիգուրը կլինի կադապարը, իսկ , , , գծիկները՝ կադապարի կազմիչ տարրերը²: Սակայն իրականում հայերենի այբուբենի կադապարը շատ ավելի բարդ է և ռացիոնալ օգտագործման դեպքում կարող է տալ շատ մեծ զուգորդումներ (կոմբինացիաներ): Թե որքան քիչ են օգտագործված այստեղ եղած հնարավորու-

թյունները, երևում է նրանից, որ հիշյալ Ֆիգուրի 128 հնարավոր նշանից հայերենում օգտագործված է միայն 8-ը՝ (գծիկ), (բուխ), (շեշտ), (վլյուն), ս(սե), ո(ո), օ(օ) և բացատ: Եթե փորձենք պարզել հայերենի տառերի կադապարի հնարավորությունները՝ հաշվի առնելով ոչ բոլոր, այլ միայն լիանշաններով առանձնացված կետերի միջև եղած գծերը, ապա կունենանք 24 ուղիղ (ուղղահայաց և հորիզոնական) և 16 թեք դիծ, որոնք կտան 240 հնարավորություն: Արդ պարզ է, որ օգտագործվում է հնարավոր տարբերությունների մի շատ չնչին մասը:

Ինչո՞վ բացատրել հնարավորությունների այսպիսի անտրևտես օգտագործումը: Ձխտակալով այն մասին, որ այստեղ գործել են պատմական հանգամանքները (տնտեսման սկզբունքին հատուկ ուշադրություն չդարձնելը և ուրիշ այբուբենների համապատասխան տառերն իբրև օրինակ ընտրելը), նշենք երկու կարևոր կողմ և՛ գրության և ընթերցման (ճանաչողության) պրոցեսների հեշտացման պահանջները: Ճիշտ է, գրության հեշտացման համար պահանջվում է ըստ հնարավորին մեծ տնտեսում, բայց այս դեպքում կբացառվեն այն բոլոր տարբերակները, որոնց դեպքում հարկ է լինում կտրվել դժից կամ կատարել շարժում ետ. այս առումով նպատակահարմար չէ ընտրել շմիացած կամ լրացուցիչ դիծ ունեցող տարբերակները: Ավելի մեծ դեր է խաղում տառերի ճանաչողության պրոցեսի, այսինքն՝ ընթերցողի գործի հեշտացումը: Տրևտեսման և ճանաչողության հեշտացման սկզբունքները այս դեպքում դառնում են նույնպիսի հակադարձ հարաբերության մեջ, ինչպես հաղորդակցման պրոցեսի այլ կարգի միավորների դեպքում. նվազագույն հավելուրդայնությունը, որ մեծ տնտեսում է տալիս

² Այս դեպքում փաստորեն բոլոր կարգի տարբերությունները մենք վերածում ենք գծային՝ իրար հաջորդող տարբերությունների:

հաղորդողի դիրքերից, հասցնում է, ամենավորը իսկ խանգարման (աղմուկի) դեպքում, հասկանալիության դժվարացմանը: Կարելի է ասել, որ, հակառակ տեսեման սկզբունքի, որքան շատ են գրանշանների տարբերությունները, այնքան հեշտ է ճանաչումը:

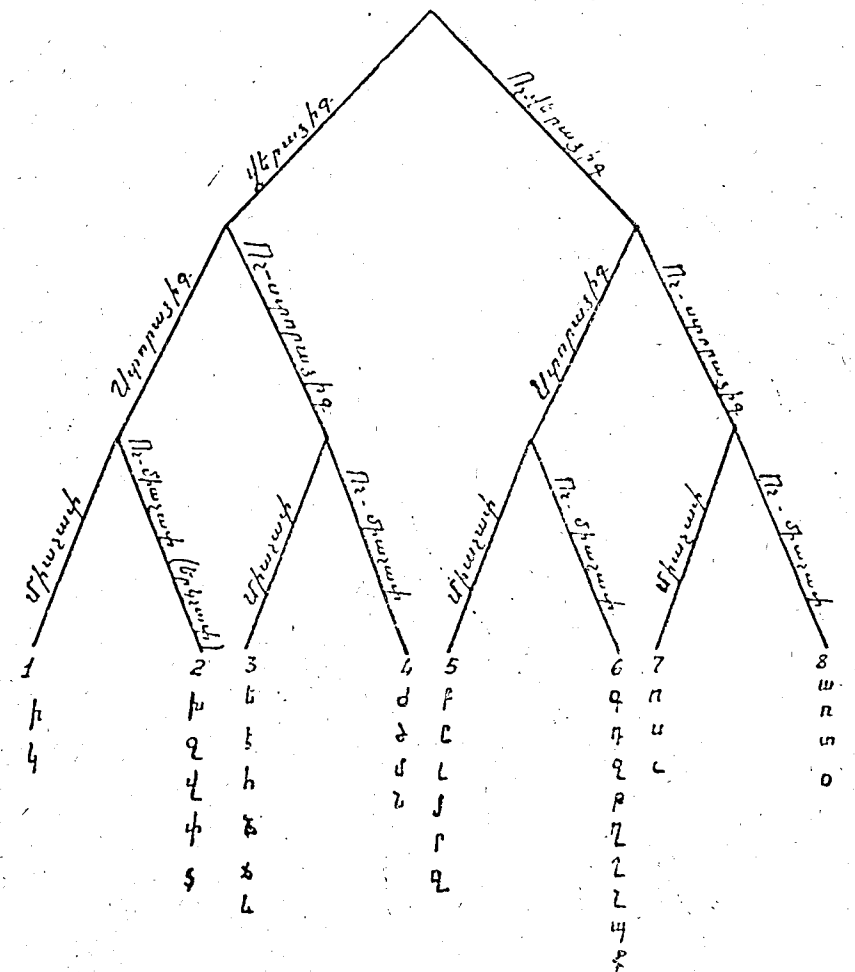
Քանի որ ամեն մի կազմիչ հանդես է դալիս որպես գրանշանների տարբերիչ հատկանիշ, պարզ է, որ հայերենի այբուբենը կազմված է անհրաժեշտից շատ ավելի տարրերով, և որ, հետևաբար, նրանց հակադրություններն իրականանում են յոթից ավելի հատկանիշներով: Սակայն կարելի է դտնել մի քանի՝ շատ տառեր ընդգրկող էական հատկանիշներ և դանց առնել երկրորդականները: Մենք արդեն բերել ենք առավելագույն հակադրություններ կազմող հատկանիշները: Եթե դրանցից ընտրենք այնպիսիները, որ հնարավորություն տան ընդգրկելու բոլոր միավորները, ապա միայն 39 փոքրատառերի համար (+1 բացատ=40) պահանջվող հատկանիշների նվազագույն թիվը կլինի 6 (5 հատկանիշը կարող են տարբերակել 32 միավորից ոչ ավելի, 6 հատկանիշը՝ 33—64 միավոր): Իրականում մեզ չի հաջողվել գտնել այդպիսի 6 հատկանիշ, և ստիպված ենք թույլատրել հատկանիշների ավելի մեծ քանակ՝ զգալի հավելուրդայնությամբ: Տառանշանները կարող են լինել՝

- 1) վերածիզ (տողից վերև ձգվող).
- 2) Ստորածիզ (տողից ցած ձգվող).
- 3) Միաշափ (մեկ գծիկի շափ տարածվող).
- 4) Աջափակական (աջ կողմում փակ մաս ունեցող).
- 5) Ձախափակական (ձախ կողմում փակ մաս ունեցող).
- 6) վերաբացվածքավոր (դեպի վեր տարածվող բացվածք ունեցող).
- 7) Ստորաբացվածքավոր (դեպի ցած տարածվող բացվածք ունեցող).
- 8) Շեղադիմ (շեղ դիմ ունեցող).
- 9) վերաձախագծիկավոր (վերևի ձախ կողմում լրացուցիչ գծիկ ունեցող).
- 10) Ստորաջագծիկավոր (ներքևի աջ կողմում լրացուցիչ գծիկ ունեցող):

Այս դեպքում թերևս ավելի նպատակահարմար է բաշխումը ոչ թե ընդհանուր, այլ մասնավորվող հատկանիշներով. կատացվի ծառ, որի ամեն մի ճյուղավորում կունենա մյուսներից տարբեր հատկանիշ՝ հակառակ ընդհանրական բաշխման, որի դեպքում տվյալ մակարդակի բոլոր ճյուղավորումները կունենան միևնույն հատկանիշը: Ընդհանրական բաշխումը ելնում է առավելագույն, մասնական բաշխումը՝ նվազագույն հակադրությունների սկզբունքից: Ընդ-

հանրական բաշխման տասը հատկանիշներից առաջին երեքը կտան բաշխման մի սլատկեր (դժագիր 2)³, որ կարելի է լրացնել մասնակի բաշխումներով (դժագրեր 3—10, էջ 108—112).

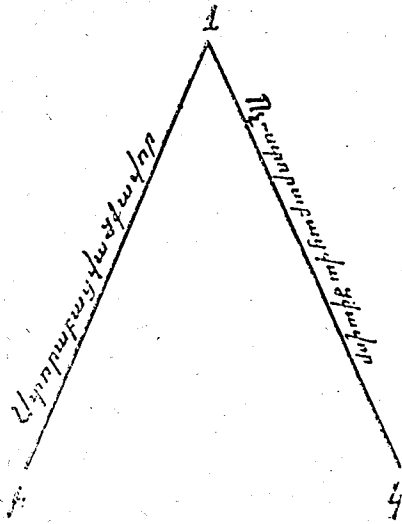
Գծագիր 2

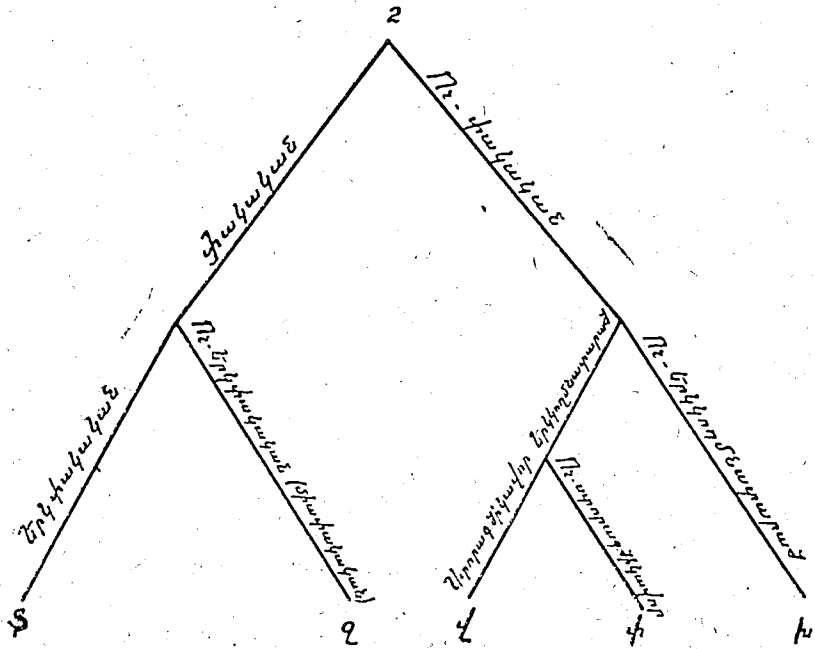
Քանի որ դրանշանները տարածվում են ոչ միայն ձախից աջ, այլև վերևից ներքև, մենք ստիպված ենք վերևից ներքև հանդես եկող տարբերությունները վերածել դժային (ձախից աջ տարած-

³ Ավելի ընդարձակելու դեպքում ըստ 10 հատկանիշի կունենայինք 210=1024 եզրային ճյուղ:

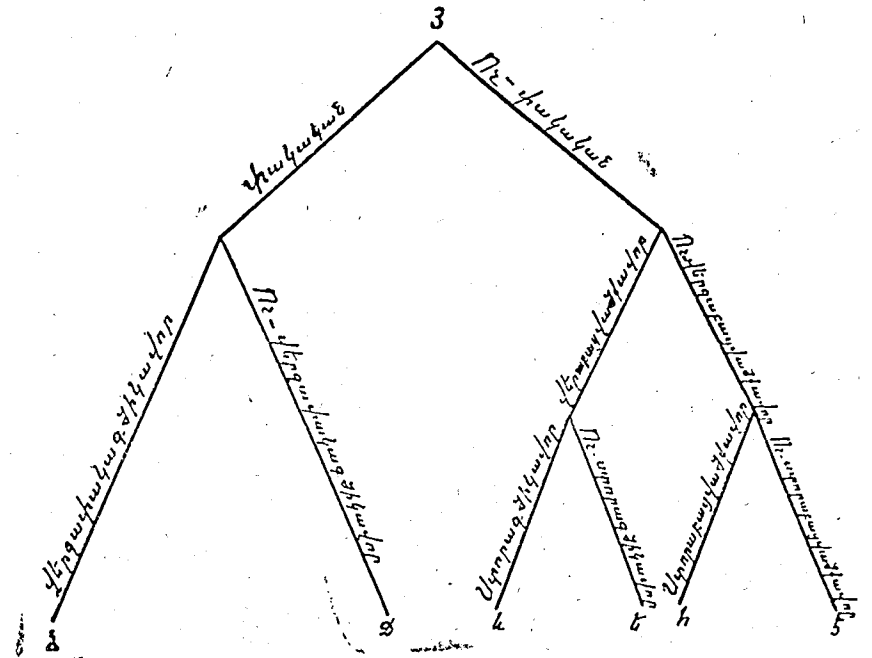
Գծագիր 3

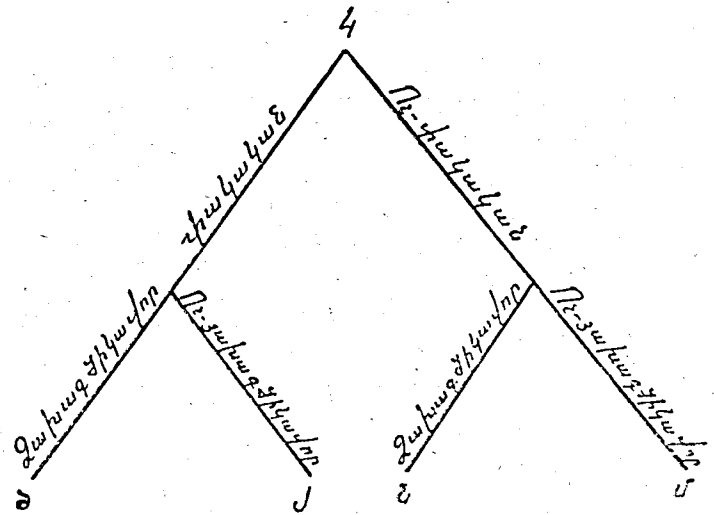
Գծագիր 4

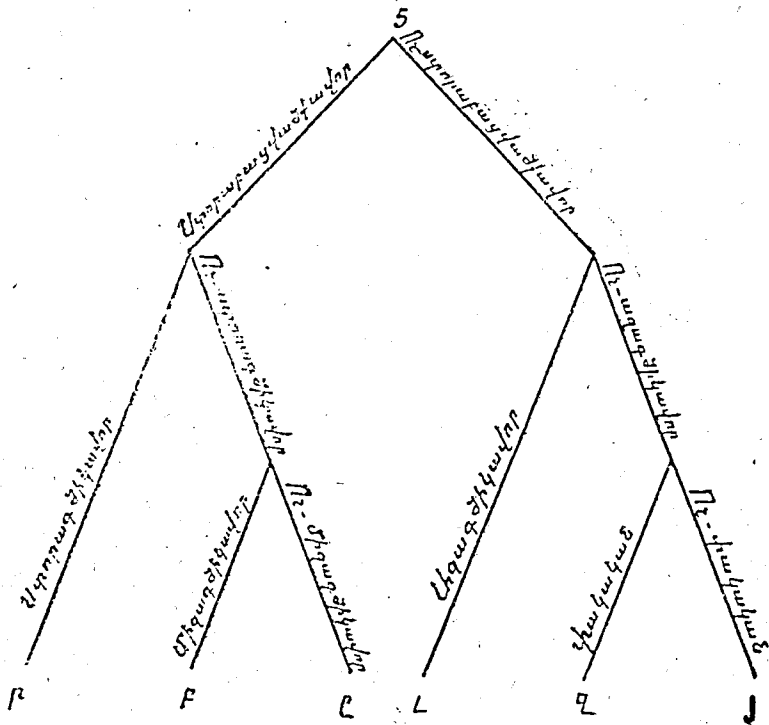

Գծագիր 5

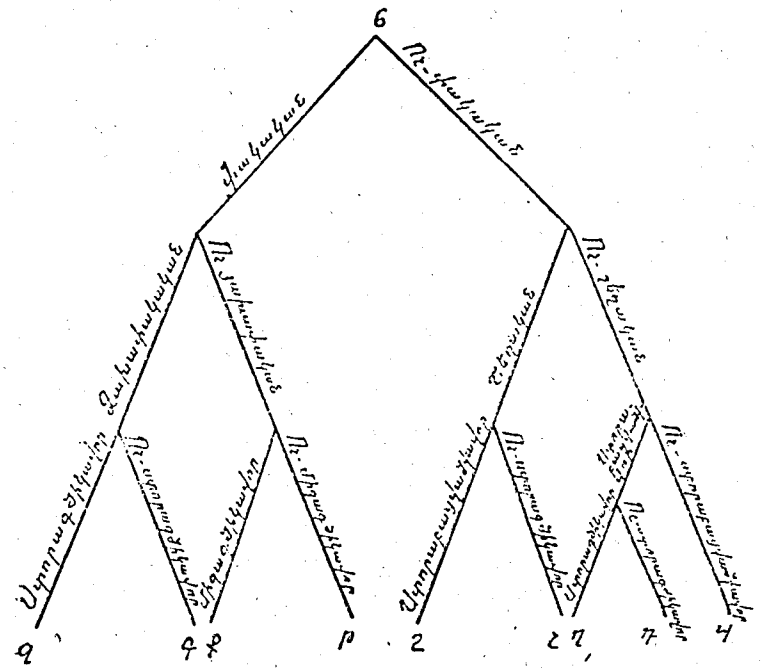

Գծագիր 6

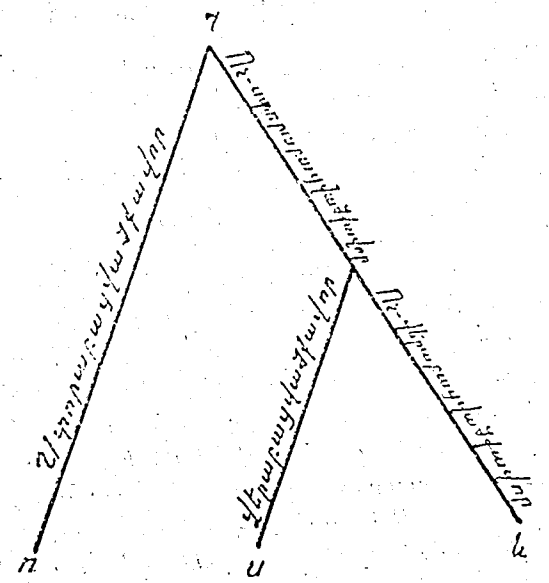

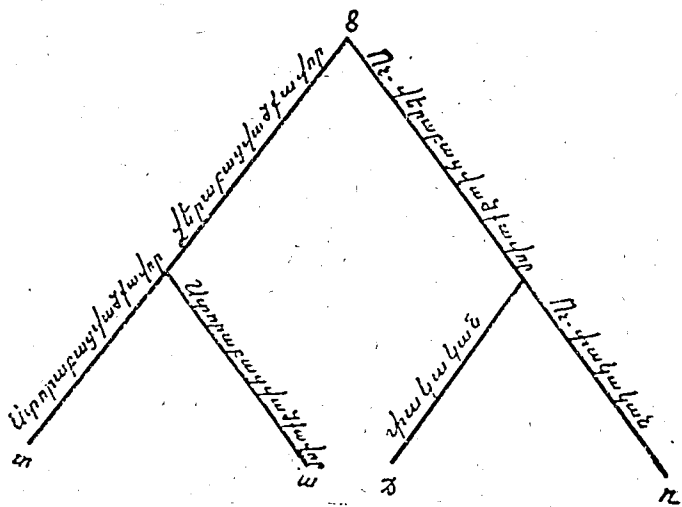

վող) տարբերությունների՝ կազմիչների քանակը և փոխհարաբերությունը պարզելու համար: Այս մեթոդը հիշեցնում է հեռուստատեսության մեջ կիրառվող մեթոդը՝ պատկերի բաշխումը տարրերի և դրանց հաջորդական հաղորդումը: Այսպիսով, բոլոր կարգի հարացույցային տարբերությունները վերածվում են շարակարգայինի, իսկ հարացույցային հարաբերությունները վերածվում են միայն «այո-ոչ» (դրական-բացասական) տարրերի: Հնչաբանության մեջ այս սկզբունքի կիրառումը մի կողմից՝ դյուրանում է՝ շնորհիվ դինամիկ տարրերի գծայնության, մյուս կողմից՝ դժվարանում է՝ կազմության տարբեր աղբյուրների պատճառով:

Իծագիր 9

II. ՀնՁԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՓՈՆԶԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀնՁՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՓՈՆԶԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Քանակական փոխհարաբերություն

Եթե մենք գործ ունենայինք իդեալական գրական լեզվի հետ, ապա հանդես կգար հնչույթների և գրույթների քանակի և բաշխման գրեթե լիակատար համապատասխանություն: Սակայն մի կողմից՝ պատմական հանգամանքները (գրանշանների և հնչանշանների կրած, փոփոխությունները՝ սկսած գրանշանների համակարգի ստեղծման օրից), մյուս կողմից՝ գրական լեզվի գործառույթյան, հաղորդակցման պրոցեսի կատարելագործման պահանջը, որ հանդես է գալիս հատկապես գրանշանների համակարգի բնագավառում, առաջ են բերում զգալի տարբերություններ: Եթե հնչական արտահայտության տարբեր համարենք հնչույթները և գրանք արժեքով հավասարեցնենք գրույթներին, ապա կարելի է նշել հետևյալը.

1. Գրույթների և հնչույթների դիրքային և ոճական տարբերակները որոշ առումով տարբեր բնույթ ունեն՝ կապված այն բանի հետ, որ գրանշանների համակարգը ավելի հեշտություններ է ներթափանցում մարդկային գիտակցական միջամտությանը: Գրույթների և հնչույթ-

ների անհատական տարբերությունների էությունը մոտավորապես նույնն է. այդ տարբերությունները թույլատրելի են մինչև որոշ սահման՝ մինչև հիմնական տարբերիչ հատկանիշների պահպանումը, որպեսզի շխաթարվի լեզվի գործառույթյան հիմնական կողմը՝ հաղորդակցման իրականացումը: Գրույթների և հնչույթների դիրքային տարբերակները կապված են խոսքի պրոցեսում իրար հաջորդող միավորների առանձնահատկությունների հետ. սակայն եթե երկու դեպքում էլ դեր է խաղում գրողի կամ խոսողի ջանքերի նվազեցման (տնտեսման) օբյեկտիվ պահանջը, ապա գրույթների մեծատառ և փոքրատառ տեսակների, որպես դիրքային տարբերակների, առանձնացումը լիովին գիտակցական բնույթ է կրում և նույնտակ ունի դրավոր խոսքի ընկալման պրոցեսի (ընթերցողի «գործի») հեշտացումը, որոշ կարևոր տարբերությունների՝ ավելի ընդգծելն ու ակնառու դարձնելը: Գրանշանների գործառական տարբերակները հատկապես նրանց տպագիր և ձեռագիր տեսակներն են, որոնցից առաջիններն ըստ հնարավորին զերծ են անհատական տարբերություններից և ստանդարտացված բնույթ ունեն: Հնչանշանների դեպքում այսպիսի տարբերություն չկա: Գրանշանները ինքնին ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն մարդկանց չեղադիտական ճաշակը բավարարելու տեսակետից. այս առումով գրույթների և հնչույթների ոճական տարբերակների բնույթը զգալիորեն տարբեր է:

2. Հայերենի հնչույթների քանակը չի համընկնում հայերենի գրույթների քանակի հետ, մի հանգամանք, որի հիմքում ընկած են պատմական հանգամանքները և մասամբ տնտեսման պահանջը: Չխոսելով գրույթների որոշ դիրքային տարբերությունների, հատկապես մեծատառերի ու փոքրատառերի մասին, նշենք մյուս տարբերությունների հիմնական դեպքերը.

ա) Որոշ դեպքերում և դիրքերում երկու կամ երեք հնչույթ կարող են արտահայտվել մեկական գրանշանով. այսպես, լօ, յե, յեվ հնչույթային կապակցությունները բառասկզբում գրվում են ո, ե, և տառանշաններով, ընդ որում և-ը՝ միայն փոքրատառերի համար նախատեսված դիրքերում. ոչ բառասկզբնային դիրքում սրանք ունեն օ, է, էվ արժեքները:

բ) Ընդհակառակն, որոշ հնչույթներ կարող են արտահայտվել մեկից ավելի տառանշաններով. ինչպես տեսանք, օ, է հնչույթները բառասկզբում արտահայտվում են է, օ, բառամիջում՝ ե, ո գրանշաններով: Ու հնչույթն ընդհանրապես արտահայտվում է ո և լ

գրանշանների զուգակցմամբ, որոնք արդի էտապում գիտակցվում են որպես մեկ գրույթ. Լ-ն անկախ գործածություն չունի:

դ) Ը հնչույթը, որ յուրահատուկ բնույթ ունի և սովորաբար չի հանդիպում շեշտակիր դիրքում, գրվում է միայն բառակազմային որոշ դիրքերում (ն-ից առաջ) և բառավերջում, այլև ըստ, ընդ բառերում (սրանք թեև ընդհանրապես շեշտադրակ բառեր են եղել, բայց այժմ կարող են հանդիսավոր խոսքում շեշտ կրել). մնացած դիրքերում այն չի հանդիպում՝ հանդես գալով որպես որոշ կարգի հնչույթների կուտակումները սահմանափակող (հենակետային) հնչյուն:

դ) Հ հնչույթը Ե-ից հետո սովորաբար չի արտասանվում (խոսհեկ, շնորհակալ, խոնարհ և այլն), բայց այժմ գրության ազդեցության տակ կարող է արտասանվել:

բ. Ուրախական փոխաբերություն. ուղղագրություն և աղղախոսություն

Գրության իդեալական համակարգի դեպքում ոչ միայն մեկ հնչույթը կարտահայտվի մեկ գրույթով, և մեկ գրույթը կարտահայտի մեկ հնչույթ, այլև յուրաքանչյուր հնչույթ կարտահայտվի միշտ միևնույն գրույթով, և յուրաքանչյուր գրույթ կարտահայտի միշտ միևնույն հնչույթը: Այսպիսի իդեալական համակարգ, սակայն, գործնականորեն գրեթե չի հանդիպում, մանավանդ եթե գրավոր լեզուն անցել է զարգացման որոշակի ճանապարհ, և ստեղծվել է որոշակի ավանդույթ: Հենց գրության ստեղծման ժամանակ էլ հարկավոր է նկատի առնել տնտեսման (տեղ խնայելու) անհրաժեշտությունը, հնչույթների՝ հնչաշղթայում կրած ձևափոխությունները, տվյալ լեզվի հնչույթային համակարգի առանձնահատկությունները: Մյուս կողմից՝ ինքը լեզուն երբեք բացարձակ միատարրություն չի ունենում. նրա մեջ անընդհատ բախվում են գրային և բարբառային, տեղական և օտարաբան, նորմավորված և չնորմավորված տարբերակները: Այս բոլորի հետևանքով յուրաքանչյուր գրական լեզվի համար հարկ է լինում հաշվի առնել գրության և արտասանության տարբերությունները և տալ գրանց փոխհարաբերությունն ու, վերջին հաշվով, գրական նորման որոշող կանոններ:

Գրական լեզուն հանդես է գալիս գրավոր և բանավոր ձևերով, որոնց համար համապատասխանաբար գործում են ուղիղ գրելու կամ ուղղագրական և ուղիղ խոսելու կամ ուղղախոսական կանոն-

ներ: Առաջին դեպքում հնչույթների համակարգից դնում են դեպի գրույթների համակարգը, երկրորդ դեպքում վարվում են հակառակ ձևով: Այսպիսով, ուղղագրությունը արտահայտաբանության այն բաժինն է, որ սահմանում է հնչույթները գրության մեջ ուղիղ արտահայտելու ուղիղ գրելու կանոնները: Ուղղախոսությունը արտահայտաբանության այն բաժինն է, որ սահմանում է ուղիղ արտասանելու, հնարավոր արտասանական տարբերակներից ուղիղ ընտրություն կատարելու կանոնները:

Ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ հայերենի ուղղագրությունը խարսխվում է որոշակի սկզբունքների վրա, որոնց դեպքում հաշվի են առնվում տարածամանակյա և համաժամանակյա գործոններ:

Տարածամանակյա բնույթի են ուղղագրության ավանդական և ստուգաբանական սկզբունքները, ընդ որում ստուգաբանական սկզբունքը կարելի է դիտել որպես ավանդականի մասնակի դրսևորումը: Հստ ավանդական սկզբունքի բառերը գրվում են այնպես, ինչպես նրանք ավանդաբար գրվել են, հաշվի չեն առնվում լեզվի ժամանակակից վիճակի արտասանական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Այդպիսիք են վարդ (վարք), կարգ (կարք), ուղտ (ալխտ), աղբյուր (ախայուր) տիպի գրությունները: Ստուգաբանական սկզբունքի դեպքում պահպանվում է բառի սկզբնական կազմության կամ փոխատու աղբյուրի թելադրած գրաձևը, թեև այն չի համընկնում արդի արտասանության հետ. այդպիսիք են խոբհուրդ (խոբուրք), շնոբհ (շնոբ), նանապարհ (նանապար) տիպի գրությունները, որոնց դեպքում հ-ն չի արտասանվում, բայց պահպանվում է:

Համաժամանակյա բնույթի են հնչույթային և ձևաբանական սկզբունքները: Հնչույթային սկզբունքով բառերը գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են, այսինքն՝ հնչույթները տրվում են իրենց համապատասխան գրույթներով. այդպիսիք են գնալ, պատմել, տուն, հաց գրությունները: Ձևաբանական սկզբունքով միևնույն ձևույթները բոլոր դեպքերում գրվում են միևնույն ձևով, թեև հնչաշղթայի մեջ նրանք կարող են ենթարկվել փոխազդեցական և դիրքային փոփոխությունների՝ առնմանության, ամփոփման, շեշտափոխական հնչույթափոխության. հայերենում ձևաբանական սկզբունքը գործում է միայն առնմանական փոփոխությունների դեպքում, երբ ձևույթները գրվում են միևնույն ձևով, անկախ նրանց հնչույթների առնամանական փոփոխությամբ թելադրված ձևերից-ձևաբանական են կողք (կոխք), վազք (վասք), անբիծ (ամբիծ) տիպի գրությունները:

Հայերենի ժամանակակից ուղղադրության հիմքում դրված են հնչյւթային և, ավելի քիչ շարժով, ավանդական սկզբունքները. համեմատաբար փոքր դրսևորում ունի ձևաբանական սկզբունքը, որ, օրինակ, ուսերենում հիմնական սկզբունքներից մեկն է:

Հայերենի ուղղախոսության նորմաների խախտումները մի բանի տիպի են՝ գրային, բարբառային և օտարաբան:

Գրային է կոչվում այնպիսի արտասանությունը, որի դեպքում հաշվի չեն առնվում գրության և արտասանության՝ ուղղադրությամբ նորմավորված տարբերությունները. այդպիսիք են ծագել (փխկ. ծափել), կարդալ (փխկ. կարթալ), խորհուրդ (փխկ. խորուրք), բնդ-հանուր (փխկ. բնրահանուր) բառերի նույնական արտասանությունները:

Բարբառային է կոչվում այն արտասանությունը, որի դեպքում դրական լեզվի արտասանական նորմաները խախտվում են բարբառների ազդեցության տակ. այդպիսիք են գործ-ի գործ, կանգ-նել-ի կայնել, պահել-ի պայել, սկիզբ-ի զկիզբ, դարիք-ի կարիք, ջուր-ի ջուտ արտասանությունները:

Օտարաբան է կոչվում այն արտասանությունը, որի դեպքում հայերենի արտասանական նորմաները խախտվում են ուրիշ լեզուների ազդեցության տակ: Օտարաբան հնչումը հաճախակի տեղի ունի փոխառյալ բառերում, որոնց դեպքում կարող են պահպանվել փոխառու աղբյուրի արտասանական առանձնահատկությունները: Այդպիսիք են բաղաձայնների՝ ե-ից և ի-ից առաջ սովորականից ավելի բնայնացումը (երբեմն ղի-ն ձի և տի-ն, ծի արտասանելու միտումով), շեշտահաջորդ վանկերի ձայնավորների՝ հայերենի համար անսովոր ուժեղ թուլացումը (ղիբեկտր փխկ. ղիբեկտոր, առակտր փխկ. առակտոր և այլն), օտարազգի բառերի թեք հոլովներում փոխառու լեզվի շեշտի պահպանումը (օպերայից փխկ. օպերայից, Պոլկիևի փխկ. Պուլկիևի՝ և այլն) և այլն:

2. ԿԵՏԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Կետագրական նշանների երեք խմբերից առողանության և տրոհության նշանները ծառայում են վերհնչութային հատկանիշների ու միավորների՝ առողանական ու կցութային տարբերությունների նշանակմանը: Բացահատության նշանները ծառայում են հաղորդման մասերի շարակարգային փոխհարաբերության (կախման)

բացահայտմանը. դրանք մասամբ բխում են գրավոր խոսքի կառուցմանից, մասամբ կատարում են ինքնուրույն շարահյուսական-իմաստաբանական դեր. բացահայտության նշաններն իրենց բնույթով մոտ են տրոհության նշաններին:

Առողանական նշանները արտահայտում են տեղության, ուժգնության և բարձրության՝ սովորականից տարբեր աստիճանները՝ ըստ հաղորդակցման կարիքների, հաղորդողի՝ հաղորդակցողի և հաղորդման նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի: Շեշտը (') արտահայտում է հիմնականում ուժգնության, պարույկը (") բարձրության, բացականչական նշանը՝ երկարության՝ սովորականից տարբեր դրսևորումները, ընդ որում դրանցից յուրաքանչյուրը, ինչպես նշել ենք, հանդես է գալիս մյուսների ուղեկցությամբ՝ ըստ հանգամանքների ստանալով այս կամ այն կոնկրետ արտահայտությունը: Շեշտի դեպքում ուժգնության աճն ուղեկցվում է երկարության և բարձրության աճով. պարույկի դեպքում բարձրության փոփոխությունն ուղեկցվում է տեղության զգալի փոփոխությամբ. բացականչական նշանի դեպքում երկարության աճը ուղեկցվում է բարձրության զանազան դրսևորումներով:

Տրոհության նշանները կցութի դադարային դրսևորումների նշանակումներն են, ընդ որում դադարի տարբեր աստիճանները բնութագրվում են նախորդ միավորների տեղության, ուժգնության և բարձրության տարբեր աստիճաններով: Եթե զանց առնենք այն և բարձրության տարբեր աստիճաններով և նախադասուլրացական գործառությունները, որոնք կապվում են նախադասության մասերի փոխհարաբերության հետ և կանոնավորվում են հատուկ պայմանավորվածությամբ (որոշումներով ու հրահանգներով), ապա կարելի է սահմանել դադարի գրավոր նշանակման պայմանական հինգ աստիճան՝ 1) սովորական կամ բացատային, որ արտահայտվում է տառերի որոշակի հեռավորությամբ և հանդես է գալիս բառերի միջև, որպես բառերի սահմանային ազդանշան, 2) բութային՝ բութով (') արտահայտվող, 3) ստորակետային՝ ստորակետով (,) արտահայտվող, 4) միջակետային՝ միջակետով (·) արտահայտվող և 5) վերջակետային՝ վերջակետով արտահայտվող: Վերջինս հատուկ է նախադասություններին, մյուսները ծառայում են նախադասության տարբեր հատվածների տրոհմանը: Այս տարբերությունները բացարձակ արժեք չունեն, այլ հարաբերական՝ ըստ խոսքի անհատական տեմպի տարբերությունների և նախադասության հատվածների գործառական փոխհարաբերության. վերջիններս կնշվեն շարահյուսության համապատասխան հատվածներում:

Ավելորդ չէ նշել, որ բույն սկզբնային նշանակել է ձայնի իջեցումը, այսինքն՝ եղև է առողջանական (տոնային) նշան և համեմատաբար ուշ է անցել տրոհության նշանների շարքը:

Բացահայտության նշաններից շակերտները («»), փակագծերը (()), անջատման դիծը առանձնացական արժեք ունեն. ա) շակերտներն օգտագործվում են գերազանցապես ուրիշի խոսքը նույնությամբ մեջբերելու, այլև պայմանական անվանումներ ու պայմանական իմաստով գործածություններ ցույց տալու համար. բ) փակագծերն օգտագործվում են միջանկյալ, բուն հաղորդման հետ անմիջապես չկապված, լրացական բնույթի բառերը, բառակապակցությունները և նախադասությունները տարբերակելու (առանձնացնելու) համար. գ) անջատման դիծն օգտագործվում է ուրիշի ուղղակի խոսքը գեղարվեստական երկերում նշելու և երկար նախադասությունների որոշ հատվածներ առանձնացնելու համար (երկրորդ դեպքում անջատման դիծը կարող է օգտագործվել նաև տրոհության նշանների՝ բույնի, միջակետի հետ միասին): Կախման կետերը (...) և բաղմակետերը (.....) դրվում են շարտահայտված հույզերի ու մտքերի և կիսատ թողնված հատվածների համար. կախման կետերը հաճախ գործածվում են վերջակետի փոխարեն՝ շարտահայտված հույզը ցույց տալու համար. բաղմակետերը գործածվում են կրճատված հատվածների փոխարեն: Միության գծիկը (-) և ննթաման (-) միացական արժեք ունեն. առաջինը հանդես է գալիս կցական և կրկնավոր տիպի որոշ բարդությունների բաղադրիչները միավորելու (գյուղատնտեսական-արդյունաբերական, մաթ-ավտոմատ, առագ-առագ և այլն), երկրորդը՝ տվյալ տողում շտեղծվորդը բառի մի մասի՝ հաջորդ տողն անցնելը նշելու համար:

ԵՐՐՈՐԿ ԵՆՔԱՔԱԺԻՆ

ՇԱՐԺԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՇԱՐԺԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես որ հնչանշանները առաջնային են գրանշանների, այնպես էլ ոչ պայմանական շարժանշանները առաջնային են հնչանշանների նկատմամբ: Սակայն եթե գրանշանները իրենց բնույթով

ծառայում են հնչանշանների արտահայտմանը (լու պատկերագրության և գաղափարագրության մեջ են նրանք անմիջաբար արտահայտում առարկաները և գաղափարները), ապա հնչանշանները չեն ծառայում շարժանշանների արտահայտմանը, այլ ինքնուրույն արժեք ունեն: Իրենց ծագմամբ հնչանշանները ոչ պայմանական շարժանշանների մասնակի դրսևորումն են. որակական տարբերություն չկա մարմնի մյուս մասերի շարժումների և արտասանական օրգանների շարժումների միջև. տարբերությունն արդյունքի մեջ է. շարժանշանները անմիջականորեն տեսանելի շարժումներ են և ինքնին ընկալելի. հնչանշանները արտասանական օրգանների շարժումների արդյունքն են, ընդ որում այդ շարժումներն ընկալվում են ոչ թե անմիջաբար, այլ ձայնի՝ օդի տատանումների միջոցով: Շարժանշանները տեսողական են՝ լուսանշաններ, հնչանշանները՝ լսողական նշաններ են:

Ինչպես որ հնչանշանները կարող են լինել պայմանական (նշանակվող առարկայի հետ պայմանականորեն և, կարելի է ասել, պատմականորեն կապված) և ոչ պայմանական (նշանակվող առարկայի հետ անմիջաբար կապված, գրեթե ինչպես բնաձայնությունների դեպքում)¹, այնպես էլ շարժանշանները կարող են լինել պայմանական և ոչ պայմանական: Պայմանական են, օրինակ, դրոշակային ազդանշանում (ծովային գործում), խուլուհամբերի մատնանշանային համակարգը՝ մատնախոսությունը (ДАКТИЛОЛОГИЯ): Առաջին դեպքում հաղորդողը յուրաքանչյուր ձեռքում պահում է մեկական դրոշակ և ձեռքերին (առանց դրանք ծալելու) տալիս հինգ հիմնական դիրք՝ վեր-ուղղաձիգ, վեր-շեղակի, հորիզոնական, վար-ուղղաձիգ և վար-շեղակի. երկու ձեռքի դեպքում այն կտա $C^2_5 = 5^2 = 25$ տարբերություն (տարաբաշխում): Եթե այբուբենը բաղկացած է ոչ ավելի քան 25 տառից, ապա այս դիրքերը բավական են բոլոր տարբերությունները հաղորդելու համար: Եթե այբուբենը 25 տառից ավելի է, ապա հարկ է լինում գտնել լրացուցիչ տարբերություններ. այսպես, ռուսական այբուբենի համար (32 տառ) պետք է ավելացվի ևս 7 տարբերություն. այդ պատճառով մի շարք տառերի համար դրոշակները (ձեռքերը) տարածվում են միևնույն կողմը. եթե սրան գումարենք այն դիրքը, որ օգտագործվում է բառերի անջատման համար (համտ. դրույթյան մեջ բացատրել և արտասանու-

¹ Իրականում բնաձայնություններն ու ձայնարկությունները նույնպես որոշ պայմանականություն ունեն և տարբերվում են լեզվից լեզու՝ ըստ տվյալ լեզվի արտասանական բաղադրի և խոսողների ընկալման բնույթի:

թյան մեջ դադարը), ապա կստացվի 33 տարբերություն. ի միջի ալոց, Ե և Յ տառերը նշանակվում են միևնույն ձևով, և ստացվում է 32 տարբերություն²:

Դրոշակներով կամ, որ նույնն է, ձևերերի շարժումներով հարդրելու այս եղանակը սկզբունքային տարբերություն չունի տառանշանային համակարգով հաղորդումից: Միայն թե այստեղ օգտագործվում են մեր նշած ընդհանրական կարգերից միայն կարգի (ձախ ձևը—աջ ձևը) և ուղղության տարբերությունները: Մնացած կարգերի հետ կապված տարբերությունները հանդես չեն գալիս կամ ըստ բնական սահմանափակման (կազմավորմանը մասնակցում է միայն ձևը, որ գտնվում է որոշակի տեղում), կամ ըստ նշանային համակարգի բնույթի. այսպես, այստեղ կարող էին օգտագործվել ձևային (կորացում—պարզում, ծալում՝ անկյունավորում—ուղղում), շարժաբանակության (մեկ անգամ—մի քանի անգամ), տեղանկության (որքան ժամանակ է պահվում ձևը տվյալ վիճակում), կազմի (մատների հնարավոր մասնակցությունը) տարբերությունները, բայց դրանք չեն օգտագործված. հիմք է ընդունված ձևերի ուղղաձև շարժումը միայն մեկ անգամ:

Եթե դրոշակային կամ ձևերային նշանները կառուցված են տարբերությունների առավելագույն օգտագործմամբ, ապա նույնը չի կարելի ասել խուլուհամարների համար կիրառվող մատնանշանների վերաբերյալ, որոնք նմանեցվում են տառաձևերին. մատների շարժումները կատարվում են այնպես, որ արտացոլեն տառաձևերը, իհարկե, որոշ պայմանականությամբ (նմանությունը բացարձակ լինել չի կարող, որովհետև բոլոր տառաձևերը հնարավոր չէ ճշտորեն արտահայտել մատների ձևերով): Ինչպես որ տառերի պատկերման մեջ խնայողության սկզբունքը շատ շնչին չափով է հաշվի առնված, այնպես էլ մատնանշանների դեպքում օգտագործվում են ձևերի թափի և մատների ոչ բոլոր հնարավորությունները: Առանձնապես մեծ կլիներ ողջ ձևերի և մատների համակցված շարժումների բոլոր տարբերությունների թիվը: Մենք վերևում նշեցինք, որ արտասանական օրգանների շարժումները չէ, որ ծառայում են որպես նշաններ, այլ դրանց առաջացրած օգային տատանումները: Սակայն խուլուհամարների համար օգտագործվում է այսպես կոչված մոնոտալ համակարգը, որի դեպքում սովորեցնում են բերանի և շրթունքների շարժումից կոահել սովորական աչքով չնկատվող հըն-

շույթային տարբերությունները: Այս դեպքում արտասանական օրգանների շարժումներն ստանում են անմիջական շարժանշանների արժեք:

2. ՀԱՐԱԼԵԶՎԱԿԱՆ (ՊԱՐԱԼԻՆԳՎԻՍՏԻԿԱԿԱՆ) ՇԱՐՇԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Մենք մինչև այժմ խոսեցինք պայմանական այն շարժանշանների մասին, որոնք արհեստական բնույթ ունեն և հարմարեցված են գրանշանների (հազվադեպ հնշանշանների) արտահայտմանը: Սակայն կան այս կամ այն ժողովրդի մեջ, այս կամ այն մշակութային շրջանում գործող շարժանշաններ, որոնք առավել կամ պակաս չափով պայմանական բնույթ են կրում. այդպիսիք են օրինակ, գլխի շարժումը վերից վար իբրև հաստատման նշան («այո»), ձախից աջ՝ իբրև բացասման նշան («ոչ»)։ (աջ) ձևերի շարժումը ձախից աջ՝ մի քանի անգամ՝ նույնպես բացասման իմաստով («ոչ»), (աջ) ձևերի շարժումը իրենից հեռու՝ որպես հեռացման նշան («տար, հեռացրո՛ւ, դնա՛») և դեպի իրեն՝ որպես մոտ կանչելու նշան («բե՛ր, ե՛կ, մոտեցի՛ր»), ցուցամատի թափ տալը մի քանի անգամ՝ որպես սպառնալիքի նշան, ձևերը կամ մատը բարձրացնելը՝ որպես արտահայտվելու (պատասխանելու, հանդես գալու) ցանկության նշան և այլն:

Այս կարգի նշանները վերջին ժամանակներս լայն ուսումնասիրության են ենթարկվում որպես «հարալեզվական» միավորներ լեզվաբանության այն բաժնի մեջ, որ կոչվում է «հարալեզվաբանություն» (պարալինգվիստիկա)³:

Ոչ պայմանական են մարմնի և հատկապես դեմքի զանազան շարժումները (մասամբ համակցված բնույթի), որոնք հանդես են գալիս որպես մարդկային զանազան հույզերի ակամա արտահայտություններ: Սրանք սովորաբար կապված են բնախոսական որոշ պրոցեսների հետ, որոնցով դրսևորվում են համապատասխան հոգեկան պրոցեսները: Զարմանքը, սարսափը, ուրախությունը, տրեփությունը, բարկությունը և այլն արտահայտվում են աչքերի, բերանի, դեմքի մկանների համապատասխան փոփոխություններով:

² Հմտ. Н. Я. Виленин, Комбинаторика, М., 1969, էջ 14—15:

³ Հմտ., օրինակ, К. Le Mée, Studies in communication, «Language to day», New York, 1967, էջ 98—127:

Ճիշտ է, սրանք ակամա բնույթ են կրում, բայց կարող են ընդօրինակվել և վերարտադրվել, ինչպես, օրինակ, դերասանական ելույթների ժամանակ: Այս կարգի շարժումները հիշեցնում են ձայնարկությունները: Նմանողական շարժումները զուգահեռ ունեն բնաձայնությունների, ոչ նմանողական-պայմանական շարժումները՝ հնչական մյուս կարգի միավորների մեջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՌԵՐԻ ԽՄԲԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

Այն հանգամանքը, որ,— շնայած բազմաթիվ քննադատություններին ու դիտողություններին, ժխտման ու փոխարինման փորձերին, դասակարգումներին ու վերադասակարգումներին,— խոսքի մասերի հասկացությունը շարունակում է մնալ ժամանակակից քերականության կենտրոնական հասկացություններից մեկը, խոսում է նրա դոյություն օբյեկտիվ հիմքերի մասին: Եվ իրոք: Կարելի է վիճել բառերի խմբավորման տարբեր սկզբունքների մասին, բայց որ բառերի որոշակի խմբավորումը կազմում է լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից մեկը, կասկած չի հարուցում:

Խոսքի մասերի դասակարգման հարցը լայն քննարկման է ենթարկվել նաև հայ լեզվաբանության մեջ: Ընդհանուր լեզվաբանական դանազան ուսմունքների բազայի վրա հայ իրականության մեջ հանդես են եկել խոսքի մասերի դասակարգման մի քանի սկզբունքներ: Համառոտակի կանգ առնենք դրանց վրա:

Իմաստաբանական սկզբունքն առաջ քաշողները փորձում են վերանալ բառերի ձևավորման, կազմության, գործառության դանազան առանձնահատկություններից և բառերի խոսքի-մասային խմբավորման հիմքում դնել նրանց արտահայտած իմաստները: Կարելի է առանձնացնել խոսքի մասերի իմաստաբանական խմբավորման երեք դրսևորում՝ տրամաբանական, իմացաբանական և աստիճանական:

Տրամաբանական դասակարգումը լայն տարածում է գտել XVII—XIX դդ. հայ քերականության մեջ՝ հանդես գալով և՛ դրաբարի, և՛ աշխարհաբարի քերականություններում: Տրամաբանական քերականության ներկայացուցիչները խոսքի մասերը համարում են բառերի խմբեր, որոնք տարբերվում են ըստ իրենց արտահայտած

հասկացությունների. բառիմաստի և հասկացության միջև տարբերություն չի դրվում: Այսպես, Ս. Պալասանյանը գրում է. «Բառերը իրենց պարունակած հասկացությունների համեմատ այլ և այլ կարգերի են բաժանվում, որոնք բերականության մեջ կոչվում են մասունք-բանի, այսինքն՝ խոսքի մասեր»¹:

Այսպես կոչված իմացաբանական դասակարգումը (Գ. Սևակ) տրամաբանական դասակարգման մի տարատեսակն է, նրա հետագա զարգացումը և լրացումը: Այս դեպքում նախ՝ նկատի է առնվում Ֆ. դը-Սոսյուրի լեզու-խոսք հակադրությունը, և խոսքի մասերը համարվում են լեզվական, նախադասության անդամները՝ խոսքային կարգեր². երկրորդ՝ խոսքի մասերի դասակարգման համար բացառվում են ձևական, հոգեբանական (կոնկրետ-իմաստաբանական), բառափոխական, բառակազմական, շարահյուսական հատկանիշները թե առանձին-առանձին, թե միասին առնված, և հիմք է ընդունվում նրանց «լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստը»: Այս ուղղության ներկայացուցիչներն ընդունում են ինը խոսքի մաս՝ գոյական, ածական, իվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, ձայնարկություն:

Աստիճանական իմաստաբանական դասակարգման դեպքում պահանջվում է պահպանել իմաստային շարահիշտ, բայց դասաճարգումը կատարել աստիճանաբար՝ աստիճանական ենթադասակարգումներով (Ս. Աբրահամյան): Հասկանալի է, որ այս սկզբունքը հենվում է արդի կառուցվածքային լեզվաբանության՝ մակարդակների և լեզվական համակարգի հիերարխիկ բնույթի գաղափարների վրա: Այս դեպքում պահանջվում է բառերը բաժանել նախ երեք խմբի՝ նյութական, բերականական և վերաբերմունքային իմաստունեցողների, ապա սրանց մեջ կատարել ենթադասակարգում՝ աստիճանաբար մեկ խոսքի մասը առանձնացնելով մյուսներից (փաստորեն այն սկզբունքով, որ մենք կոչել ենք աստիճանական բացառման սկզբունք):

Գործառական-շարահյուսական սկզբունքը թեև ավելի կամ պակաս չափով հանդես է գալիս Մ. Աբեղյանի նախորդող բերականների մոտ, բայց որոշակի հետևողականությամբ դրսևորվել է նրա աշխատություններում: Մ. Աբեղյանը տարբերում է խոսքի մաս-

սեր և խոսքի մասնիկներ: Առաջինները նա բաժանում է երեք խումբի՝ 1) բայեր, որոնք «ցույց են տալիս հատկանիշ և դեմք, միաժամանակ և ստորոգում» և միայնակ նախադասություն («խոսք») են կազմում. 2) գոյականներ, որոնք «ցույց են տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իրրև այնպիսին մտածված առարկաներ». 3) ածականներ և մակբայներ, որոնք «ցույց են տալիս ոչ-ինքնակա հատկանիշներ»՝ առարկայի հատկանիշներ (ածական) և հատկանիշների հատկանիշներ (մակբայ): Գոյականների, ածականների և մակբայների մեջ տարբերվում են անվանական, դերանվանական, իվական և դերբայական տեսակներ: Խոսքի մասնիկների մեջ տարբերվում են՝ 1) կապակցական բառեր (կապեր, ստորադասական և համադասական շաղկապներ), 2) եղանակական բառեր կամ մասնիկներ, 3) բացասական մասնիկներ և 4) պատասխանական բառեր:

Գործառական-շարահյուսական սկզբունքի մի տարբերակը պետք է համարել կատեգորիական-գործառական մոտեցումը (Է. Աթայան), ըստ որի խոսքի մասերի տարբերակման դեպքում պետք է հիմք ընդունել հարացուցային-կատեգորիական և շարակարգային-գործառական կողմերը, ընդ որում երկրորդ դեպքում պետք է նկատի առնել առաջնային և ոչ թե երկրորդային գործառությունները³:

Բացի հիշյալ երկու սկզբունքներից կարելի է նշել բավարար հատկություններ չձևակերպված երկու սկզբունք ևս՝ ձևաբանական և համալրական: Առաջին սկզբունքը, որ կապված է հարացուցային-կատեգորիական մոտեցման հետ, մասնակիորեն դրսևորվել է տարբեր աշխատություններում, այդ թվում, օրինակ, մեր «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ, որտեղ նախ տարբերվում են հոլովով բառեր (գոյականներ) և խոնարհվող բառեր (բայեր), ապա հոլովով բառերի մեջ առանձնացվում են, ըստ հոլովման տիպերի, գոյական անուններ և դերանուններ: Երկրորդ սկզբունքը հանդես է եկել բազմաթիվ հեղինակների մոտ, որոնք պահանջում են խոսքի մասերը տարբերակելիս նկատի առնել բառերի իմաստային, գործառական, ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները: Համադրական մոտեցման համար ևս կարելի է նշել երեք դրսևորում. ա) պարզ-համադրական, երբ հիմք

¹ Ս. Պալասանյան, Բերականություն մայրենի լեզվի, Քիշինյու, 1874, էջ 33:
² Հմմտ. Գ. Սևակ, Խոսքի մասերի ուսմունքը, ԵՊԶԳ, 1939: Խոսքի մասերի և նախադասության անդամների այս տարբերակումը ավելի վաղ անց էին կացրել Վ. Բրյունգալը և Ա. Գարդիները. տե՛ս Օ. С. Ахманова и Г. Б. Микаэлян, Современные синтаксические теории, 1963, էջ 51—60.

³ Առաջնային և երկրորդային գործառությունների տարբերակման մասին խոսել է Կոբրիովիչը (հմմտ. Очерки по лингвистике, М., 1962, էջ 61): Կուբրովիչից անկասկա և բավականին վաղ տողերիս հեղինակը այդ մասին խոսել է իր դասախոսություններում և մի հոդվածում, որ գրվել է 1956 թ.:

է ընդունվում միաժամանակ մի քանի սկզբունք. այսպես, օրինակ, է. Աղայանը գրում է. «Խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ ելակետ պիտի ունենանք երեք բան՝ բառի խոսքի մասային իմաստը, բառի ձևավորումը և նրա կիրառությունը խոսքի մեջ»⁴. Կոնկրետ կիրառության մեջ, սակայն, է. Աղայանը ավելի շատ ելնում է «խոսքի-մասային իմաստից»՝ տարբերելով առարկայի հասկացությունն արտահայտող բառեր (գոյականներ), հատկանիշ արտահայտող բառեր (բայ, ածական, թվական, մակբայ), որևէ խոսքի մասի ընդհանուր իմաստ արտահայտող բառեր (գերանուններ), նյութական իմաստից զուրկ՝ քերականական իմաստ արտահայտող բառեր (կապ, շաղկապ, հոդ) և զգացմունքի բառեր (ձայնարկություններ). բ) լրացական-համադրական, երբ հիմք է ընդունվում մեկ սկզբունք, բայց այն ըստ անհրաժեշտության լրացվում է այլ սկզբունքներով. այսպես, Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Բառերի տեսակները որոշվում են ըստ նրանց նշանակությամբ, հազվագյուտ դեպքում նաև ըստ գործածության և կոչվում են խոսքի մասեր»⁵, գ) հիերարխիկ-համադրական կամ ստորադասական-համադրական, երբ հիմք է ընդունվում որևէ սկզբունք, և մյուսները որոշակի հիմունքով ստորադասվում են նրան. այս սկզբունքը տպագիր խոսքում որոշակի ձևակերպում չի ստացել⁶:

Նկարագրված սկզբունքներից ո՞րն է ամենից ավելի ընդունելին. ի՞նչ շախմատներով պետք է առաջնորդվել դրանցից որևէ մեկին առաջնություն տալու դեպքում: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել հետևյալը:

1) Բառերի խոսքի-մասային դասակարգումը սկզբունքորեն չի տարբերվում լեզվաբանական այլ կարգի միավորների դասակարգումից: Սա նշանակում է՝ ա) դասակարգման ժամանակ պետք է ելնել ոչ թե մեկ հատկանիշից, այլ հատկանիշների որոշ ամբողջությունից. բ) հատկանիշների քանակը ոչ թե պատահական թիվ է, այլ որոշվում է դասակարգվող միավորների թվով: Հայտնի է, որ հայերենի խոսքի մասերի թիվը տրվում է սովորաբար իննից-տասը: Եթե ընդունենք, որ հայերենի խոսքի մասերի թիվը չի կարող փոքր լի-

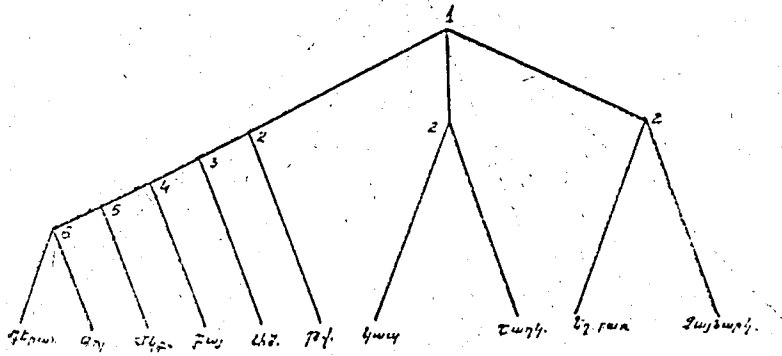
4 է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952, էջ 358:
 5 Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք, Երևան, 1945, էջ 94:
 6 Այս սկզբունքը հետևողականորեն անցկացրել է ներկա աշխատության հեղինակը իր հայոց լեզվի տեսության և ընդհանուր լեզվաբանության դասախոսություններում՝ խոսքի մասերը դիտելով որպես բառերի իմաստային այնպիսի խմբեր, որոնք լեզվի կառուցվածքում ստանում են բառակազմական, շարահյուսական և ձևաբանական համապատասխան արտահայտություն:

նել ութից և չի կարող անցնել տասնվեցից, այսպես նրանց դասակարգման համար հիմք ընդունված հատկանիշների քանակը, պետք է լինի առնվազն չորս. չորս հատկանիշը բավական է 9—16 միավոր նկարագրելու համար: Այսպիսով, հատկանիշների ընտրությունը պետք է կատարել այնպես, որ նրանցով ըստ հնարավորին շատ միավորներ բնութագրվեն:

2) Հատկանիշների ընտրությունը կարող է կատարվել կամ մնալով միևնույն սկզբունքի սահմաններում (այսինքն՝ ընտրելով միայն իմաստաբանական, միայն ձևաբանական շախմատներ), կամ դիմելով տարբեր սկզբունքների: Այս առումով հարցի լուծմանը կարծեք փոքր-ինչ մոտենում են Ս. Աբրահամյանի աստիճանական, է. Աթայանի կատեգորիական-գործառական և է. Աղայանի և Ս. Աթայանի կատեգորիական-գործառական Ս. Աբրահամյանի և է. Աղայանի առաջ քաշած սկզբունքների մեջ հատկանիշները շեն հանգեցված որոշակի համակարգային կապերի. ա) երկու դեպքում էլ շեն ստացվում կախումների՝ երկանդամ ճյուղավորումով և ընդհանրապես կանոնավոր ճյուղավորումով ծառեր⁷. բ) եթե նույնիսկ փոփոխություններ կատարելով կարողանանք ստանալ այդպիսի ծառեր, այս ծառերի՝ յուրաքանչյուր մակարդակի հանդույցներից բաժանվող ճյուղերը շեն միավորվի միևնույն հատկանիշով, այլ կունենան տարբեր հատկանիշներ. իդեալական պայմաններում ծառը պետք է վերածվի մեր աշխատության մեջ

7 Ս. Աբրահամյանի դասակարգումը տալիս է հետևյալ պատկերը (գծագիր 1).

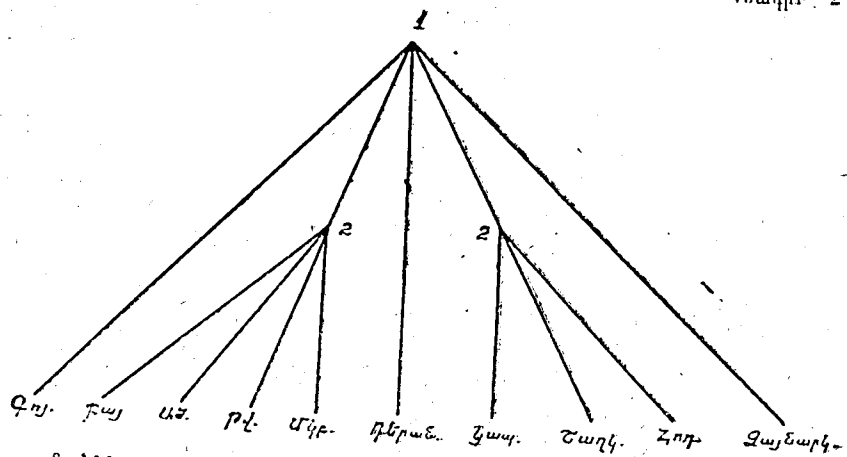
Գծագիր 1

բերված որևէ աղյուսակի տխրի աղյուսակի՝: Ինչ վերաբերում է Աթալանի կատեգորիական-գործառական դասակարգմանը, ապա այստեղ փաստորեն թողնվում են միայն այն խոսքի մասերը, որոնք կարող են հանդես գալ որպես նախադասության անդամներ, իսկ մյուսները առնվում են, ինչպես քերականական կապված մասնիկները (վերջավորությունները), «լիմաստ» բառերի հետ միասին: Ե. Աթալանը նշում է հատկանիշների երկուական զույգ՝ ա) կատեգորիական առումով սուբստանց թե հատկանիշ արտահայտելը, բ) գործառական առումով՝ հիմնականում որպես գործողություն մասնակից (ենթակա—խնդիր), թե որոշիչ հանդես գալը: Եթե նկատի առնենք, որ սուբստանց արտահայտողները հանդես են գալիս հիմնականում որպես գործողության մասնակիցներ, հատկանիշ արտահայտողները՝ հատկապես որպես որոշիչներ և մակորոշիչներ, ապա փաստորեն մնում է երկու հատկանիշ, որոնք բավարար չեն բոլոր խոսքի մասերը (նույնիսկ «լիմաստները») տարբերակելու համար: Մենք չենք խոսում այն մասին, որ «հատկանիշ» անվանումը տվյալ դեպքում պայմանական է, և դասի քերականությունները, օրինակ, ածականների հետ հավասարապես կարող են դիտվել որպես որակական հատկանիշ արտահայտող միավորներ. թվի քերականությունները թվականների հետ միասին կարող են դիտվել որպես բա-

է. Աղալանի դասակարգումը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով (գծադիր 2):

Գծադիր 2

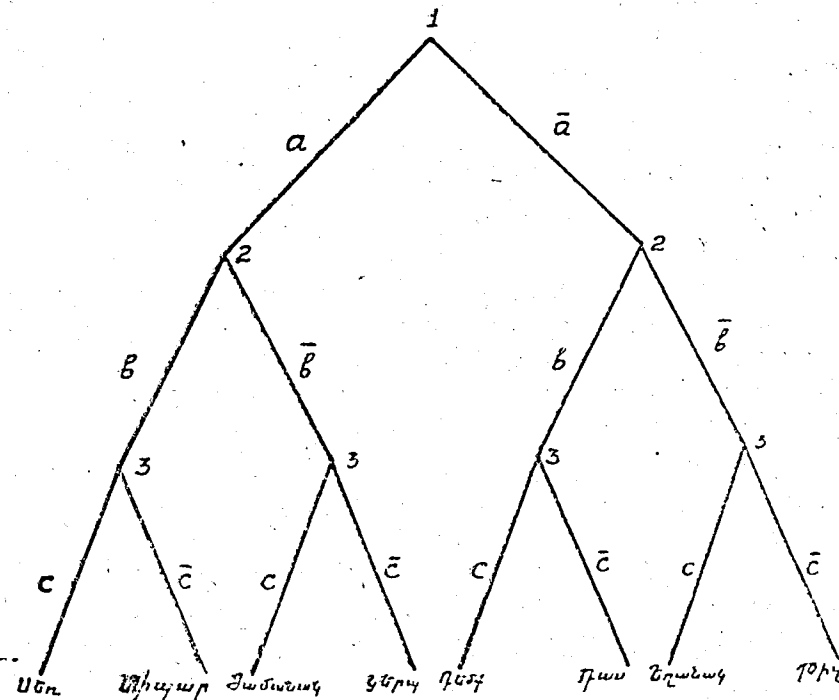
8. Հմտ., օրինակ, բայական կարգերի դասակարգման աղյուսակը (էջ 243), որ

նական հատկանիշ արտահայտող միավորներ. հարաբերական շատ ածականներ փաստորեն սուբստանց են արտահայտում, և այս դեպքում պետք է բացառել կատեգորիական սկզբունքն ու դիմել միայն գործառական սկզբունքին և այլն:

3) Իմաստաբանական, գործառական և ձևաբանական սկզբունքների պարզ (մեխանիկական) միացումը չի կարող գոհացուցիչ արդյունքների հասցնել: Պետք է նկատի առնել, որ իմաստաբանական և գործառական սկզբունքները ընդհանրական բնույթի են և կարող են ծառայել որպես բոլոր լեզուների խոսքի մասերը դասակարգելու հիմք, մինչդեռ ձևաբանական և բառակազմական սկզբունքները կիրառելի են ամեն մի կոնկրետ լեզվի համար՝ ըստ նրա առանձնահատկությունների: Առաջին կարգի (իմաստաբանական և գործառական) շափանիշները, տարբեր լեզուների համար կիրառելիով, կտան միևնույն արդյունքները, երկրորդ կարգի (ձևաբանական և բառակազմական) շափանիշները՝ տարբեր արդյունքներ. վերջին դեպքում ավելի լավ են երևում այս կամ այն լեզվի կառուցված-

կարելի է արտահայտել հետևյալ ձևով (հատկանիշը նշվում է փոքրատառով՝ Ա, Ե, Ը..., որոնք ձխտվելու դեպքում ստանում են a, b, c..., տեսքը) (գծադիր 3).

Գծադիր 3

բաշխն առանձնաճատկությունները, բացաճայտվում են միայն այդ շնորհներին քնորոշ բառային կարգերը: Չեաբանական և բառակազմական շափանիշները ինքնին առնված չեն կարող համարվել ձևական կամ ոչ ձևական շափանիշներ: Այդ շափանիշները ծառայում են սովյալ լեզվում բառերի իմաստային և գործառական յուրահատկությունների գրսևորմանը, դրանք չեն մնում ձևաբանության և բառակազմության սահմաններում, այլ անցնում են իմաստաբանական և գործառական-շարահյուսական «մակարդակներին»:

4) Խոսքի մասերի իդեալական դասակարգումը նույնն է ձևութային իմաստների դասակարգման հետ, որովհետև իդեալական անձն-անջատական լեզվում բառը համընկնում է ձևութի հետ, և բոլոր ձևութային իմաստները պետք է նկատի առնվեն: Եթե առանձնացնենք միայն «լիիմաստ» բառերը, ապա, միևնույն է, վերջիվերջո հարկ կլինի դասակարգել նաև ոչ «լիիմաստները», որովհետև, հաշվի կառնվի «լիիմաստ» բառերի՝ ո՛ր ոչ-«լիիմաստ» բառերի հետ զուգակցվելու (վերլուծական հարացույց կազմելու) ջնդոնակությունը: Հասկանալի է, որ այս պայմաններում պետք է նկատի առնել հոլովման և խոնարհման կապակցությամբ քննված բերականական իմաստները: Այսպիսով, ձևութներին՝ բառերի հետ համընկնելու դեպքում «լիիմաստ» բառերի՝ ոչ-«լիիմաստներին» հետ զուգակցվելը կտա հարացույց (վերլուծական հարացույց), «լիիմաստներին» հետ զուգակցվելը՝ շարակարգ: Այս դեպքում վերջին հաշվով դասակարգման համար կմնա երկու կարգի շափանիշ՝ իմաստաբանական-կատեգորիական և գործառական-շարակարգային: Չեաբանական մոտեցման համեմատությամբ տարբերությունն այն կլինի, որ այստեղ հարկ կլինի ելնել միայն վերլուծական հարացույցից:

5) «Չուտ» իմաստաբանական դասակարգումը չէր լինի լեզվաբանական դասակարգում. այսպիսի դասակարգումը կլիներ փիլիսոփայական (գոյաբանական, իմացաբանական, տրամաբանական) և հոդիբանական կատեգորիաների առանձնացում՝ առանց լեզվական շափանիշները նկատի առնելու: Եթե ցույց տրվեր, թե այսպիսի դասակարգումը լեզուների մեջ ինչպիսի՞ գրսևորումներ է ստանում, մենք կունենայինք իմաստից ելնող լեզվաբանական դասակարգում. հակառակ ընթացքի դեպքում հանդես կգար ձևից ելնող լեզվաբանական դասակարգում (վերջին դեպքում եթե հետադոտողը մնա ձևի սլանում՝ առանց անցնելու իմաստայինին, ապա կլինի ձևի ինքնանպատակ նկարագրող): Խոսքի-մասային դասա-

կարգումը անհրաժեշտորեն պարունակում է գործառական հայեցակետը, հաշվի առնում բառերի՝ խոսքի մեջ կատարած հիմնական գործառությունները: Այս առումով խոսքի մասերը նախադասության անդամների նկատմամբ յուրաքանչյուր սովյալ լեզվում անսխալախախտ են, և նախադասության անդամները հանդես են գալիս որպես փոփոխական:

6) Խոսքի մասերի՝ բառերի որոշ խմբեր լինելու դրույթը պետք է հասկանալ այսպեանկանորեն: Եթե մի կողմ թողնենք այն կարծիքը, որ իսկական բառը բերականորեն ձևավորված (լինի այն համադրական թե վերլուծական բաղադրություն) բառն է, և որ, հետևաբար, խոսքի մասերի դասակարգումը պետք է լինի շարահյուսական նվազագույն միավորների դասակարգում (է. Աթայան), ապա հարկավոր է նկատի առնել, որ խոսքի մասեր դիտվող շատ միավորներ ոչ թե բառեր են, այլ բառախմբեր (հմտ. բայաձևեր՝ գրել տված է լինում, եղանակական բառեր՝ կաճես թե, շողկասներ՝ ոչ միայն—այլև և այլն): Այսպիսով, բառային միավորների հասկացությունը պետք է տարբերել բառերի հասկացությունից: Խոսքի մասերը ոչ թե բառերի խմբեր են, այլ բառային միավորների խմբեր:

Վերևում ասվածներից բխում է, որ խոսքի մասերի ընդհանրական դասակարգում կատարելիս պետք է ընտրել հատկապես իմաստաբանական-կատեգորիական և գործառական հատկանիշներ, առանձին լեզուների մեջ այդ ընդհանուր կարգերը կգրսևորվեն հարացուցային և շարակարգային տարբեր հատկանիշներով: Թուն հայոց լեզվի համար կատարվող դասակարգումը պետք է սկսվի ձևաբանական և բառակազմական շափանիշներից և լրացվի իմաստային ու գործառական շափանիշներով. վերջին հաշվով կատացվեն բառային միավորների իմաստա-գործառական կամ, լայն առումով, բառա-բերականական խմբեր: Չեաբանական և բառակազմական շափանիշներից սկսելու դեպքում էլ պետք է նկատի առնել հատկապես ձևաբանական և բառակազմական միջոցներով արտահայտված իմաստները:

Իմաստաբանական հանգամանալից դասակարգումը կհամընկնեն ընդհանրական գոյա-իմացաբանական կարգերի՝ մեր կողմից տրված դասակարգման հետ: Այդ պատճառով էլ այստեղ կտանք լոկ մասնակի դասակարգում՝ նկատի ունենալով միայն ավանդաբար առանձնացվող խոսքի մասերը և դրանք ենթարկելով տրամաբանական համապատասխան ճշգրտումների: Ստորև կնշենք խոսքի մասերի դասակարգման հիմքում դրվող շորս հատկանիշ և արդյուն-

քում կատանանք տասնվեց խոսքի մաս: Պետք է նկատի առնել, որ հատկանիշների անվանումները որոշ պայմանականություն ունեն, և նրանց մեջ պետք է դնել այն իմաստը, ինչ տրվում է հատկանիշների թվարկման հետ կապված բացատրությունների մեջ:

1) Գոյակազմություն.—Այս հատկանիշը շարք է հասկանալ ավանդական առումով՝ որպես գոյականի նշանակում, այլ որպես գոյականի ու նրա հետ կապված բոլոր կարգի բառատիպերի նշանակում: Այս առումով գոյակազմությունը համընկնում է բայական կարգերի դասակարգման ժամանակ բերվող առարկայականության հատկանշի հետ և հակադրվում է ոչ թե հատկանշայնությունը, այլ վիճակակազմությունը: Գոյակազմության հատկանշով միավորվող բառային միավորները ցույց են տալիս առարկա, առարկայի անուն, առարկայի հատկանիշ կամ հարաբերություն. դրանք գոյական անունը, ածականը, թվականը, կապը, դերանունը և հոգն են (հոգի՝ առանձին բառ լինելու դեպքում), ընդ որում դերանունը համապատասխանաբար պետք է մասնատել, և հոգը փաստորեն դիտել որպես դերանվան (լայն առումով) մի դրսևորումը: Այսպիսով, աղյուսակում գոյակազմության ժխտումը պետք է հասկանալ որպես վիճակակազմություն. վիճակակազմիչ (վիճականիշ) կարգերի մեջ կմտնեն բայը, մակբայը, շաղկապը, ձայնարկությունը, եղանակական բառերն ու մասնիկները, որոնք նշանակում են առարկայի (այդ թվում՝ նաև խոսողի) որոշ վիճակ ու հոգեվիճակ և սրանց հետ կապված հանգամանքներ, ընդհանրապես նախադասության կազմության հետ կապված միավորներ:

2) Իրադրայնություն.—Այս հատկանիշը շարք է հասկանալ նեղ առումով՝ որպես ստորոգման հետ կապված բառակարգեր, այլ լայն առումով՝ որպես այն բոլոր խոսքի մասերի նշանակում, որոնք իրադրական բնույթ ունեն՝ լինի այն հաղորդակցման իրադրություն, թե խոսքային իրադրություն («կոնտեքստ»): Իրադրական բնույթի են դերանունը, հոգը, ձայնարկությունը, եղանակական բնույթի բառերն ու բառ-մասնիկները: Իրադրական բառերը ըստ ոչ-իրադրական բառերի տարբեր կարգերի հետ ունեցած հարաբերության աղյուսակում կենթախմբավորվեն: Ոչ-իրադրական են գոյականը, ածականը, թվականը, կապը, բայը, շաղկապը, որոնք առարկան, նրա վիճակը, հատկանիշը, հարաբերությունը անվանում կամ արտահայտում են:

3) Մակադրականություն.—Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնց համար բնորոշ է (ըստ նրանց հիմնա-

կան գործառնության) խոսքի մեջ մի այլ խոսքի մասի հարելը, նրանից կախման մեջ մտնելը, այդ խոսքի մասը այս կամ այն առումով լրացնելը: Այդպիսիք են ածականը, թվականը, որոշիչ դերանունը, մակբայը, այլև եղանակական բառերն ու բառ-մասնիկները. եղանակական բառերը հարում են դիմավոր բայերին (լայն առումով՝ նախադասություններին), բառ-մասնիկները՝ տարբեր կարգի բառերի. համառ. ցավոք սրտի, չի գնացել և միայն ես (միայն կարմիր, միայն արագ, միայն խոսել): Ոչ-մակադրական խոսքի մասեր են գոյականը, բայը, կապը, շաղկապը, գոյական դերանունը, հարաբերական դերանունները, ձայնարկությունը, Կապը և շաղկապը մենք չենք դնում մակադրական բառերի շարքում, որովհետև դրանք թեև կախման մեջ են մտնում, բայց ինքնին չեն լրացնում, այլ նշում են լրացական կապի առկայություն: Այսպես, պատի մոտ կապակցության մեջ մոտ-ը բնութագրում է մի այլ առարկա («Կողովը պատի մոտ է»), մինչդեռ մոտակա պատ կապակցության մեջ մոտակա-ն բնութագրում է պատ-ը:

4) Էանշություն.—Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնք ցույց են տալիս իրենց նշած օբյեկտի վերջությունը, նրա էական կողմը: Էանիշ խոսքի մասերն են գոյականը, ածականը, բայը, որականական մակբայը, անձնա-ցուցական դերանունները, իրադրական մակբայը, ձայնարկությունը: Ոչ-էանիշ են թվականը, կապը, բանականական մակբայը, շաղկապը, բանականական դերանունը (և հոգը), եղանակական բառերն ու բառ-մասնիկները⁹:

Այս բոլորը կարելի է արտահայտել 4-րդ և 5-րդ աղյուսակներով (էջ 136 և 137):

Եթե այժմ նկատի առնենք հատկապես գործառական հատկանիշները և շկատարենք ածականների ու մակբայների որականական ու բանականական տիպերի տարբերակում, ապա կարելի է ընտրել հետևյալ հատկանիշները.

1) Հաղորդակազմություն («լիմաստություն», նախադասության անդամացնություն, որպես նախադասության և բառակապակցության անդամ հանդես գալը).—Այս հատկանիշով միավորվում են գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայը և մակբայը:

⁹ Հետաքրքրական տարբերություններ կարող է սալ և նկարագրականության հատկանիշը, որի մասին տե՛ս հոդվածի բնութայն մեջ:

վում են դիմավոր բայերի և ընդհանրապես նախադասության հետ. բ) ձայնարկությունները դիտվում են որպես բազմադործառական (տարադործառական) բառեր, որովհետև կարող են գործածվել նաև ինքնուրույնաբար, որպես ինքնին հաղորդում արտահայտող միավորներ (մինչդեռ եղանակական բառերը միշտ կապված են որևէ հաղորդման հետ), կարող են հանդես գալ գոյականաբար ոչ միայն անդրլեզվում (հմմտ. «Վայ-ը ձայնարկություն է»), այլև լեզվում (հմմտ. «Հայհայը դնացել է, վայլայն է մնացել»), կարող են կապվել ինչպես դիմավոր բայածևերի ու նախադասությունների, այնպես էլ առանձին բառերի հետ և նույնիսկ խնդիր ստանալ ինչպես ձևավորված բայերը. այս բազմադործառականությունն ավելի ակնհայտ կլինի, եթե հաշվի առնենք բնածայն բառերի սլատկանս-լիությունը ձայնարկություններին:

3) Ինֆնահաղորդայնություն (ինֆնաստորոգականություն). — Այս հատկանիշով միավորվող խոսքի մասերը կարող են ինքնին, միայն հնչերանդափին փոփոխությունը հանդես գալ որպես ինքնուրույն հաղորդակցական միավոր՝ նախադասություն կազմել: այդպիսիք են բայը, գոյականը, ձայնարկությունը և եղանակական բառերը. միշտ է, որոշ ածականներ և մակբայներ նույնպես կարող են հանդես գալ որպես նախադասություն կազմող միավորներ, բայց այս դեպքում դրանք փաստորեն եղանակական բառեր են (հմմտ. «Լա՛վ», «Շա՛տ լավ»):

4) Լրացականություն. — Այս հատկանիշով միավորվում են այն բառերը, որոնց իմաստները կարող են լրացվել «լիմաստ» (հաղորդակազմիչ) բառերի դեպքում՝ «լիմաստ» բառերով, ոչ-«լիմաստ» բառերի դեպքում՝ ոչ-«լիմաստ» և «լիմաստ» բառերով: Հաղորդակազմիչ բառերի մեջ լրացականության հատկանիշով օժտված են գոյականը, ածականը և թվականը, չեն օժտված դերանունը և մակբայը, որոնք սովորաբար չեն լրացվում այլ «լիմաստ» բառերով: Ոչ-հաղորդակազմիչ բառերից լրացական են ձայնարկությունները, եղանակական բառերը, բառ-մասնիկները և կապիչը. եղանակական բառերն ու բառ-մասնիկները կարող են լրացվել ձայնարկություններով և ստանալ զգացական երանգ՝ «Ա՛խ, դժբախտաբար», «Ա՛խ, մի՛թե...» և այլն: Լրացական չեն շաղկապները: Լրացականությունը որոշ առումով հակադրվում է կախյալությանը, որը թիրևս հետադաշում հարկ լինի մացնել գործառական դասակարգման հատկանիշների մեջ:

Խոսքի մասերի գործառական դասակարգման արդյունքները կարելի է արտահայտել 6-րդ և 7-րդ աղյուսակներով (էջ 140 և 141):

Տարբեր կարգի դասակարգումների փոխհարաբերությունը պարզելու նպատակով կանգ առնենք հայերենի խոսքի մասերի ձևաբանական և բառակազմական դասակարգումների վրա: Ձևաբանական դասակարգումը կունենա երկու դրսևորում՝ ա) բուն ձևաբանական (ձևական-ձևաբանական, արտահայտական-ձևաբանական), որի դեպքում հիմք են ընդունվում ձևաբանական արտահայտության միջոցները և բ) կասեղորիական-ձևաբանական, որի դեպքում հաշվի է առնվում քերականական կարգերի (կասեղորիաների) բաշխումը:

Բուն ձևաբանական դասակարգումը հանախակի է հանդիպում հայ քերականների աշխատություններում, թեև առանց հետևողական սկզբունքային մեկնաբանության և լոկ մասնակի կիրառություն: Գրեթե բոլոր քերականները տարբերում են ձևաբանորեն փոխվող և անփոփոխ խոսքի մասեր, ընդ որում ձևաբանորեն փոխվող խոսքի մասերի մեջ տարբերում են հոլովվող և խոնարհվող խոսքի մասեր: Այսպես, Գ. Սևակը, խոսելով խոսքի մասերի լեզվալեզվաբանական դասակարգման մասին, բուն ձևաբանական քննության մեջ տարբերում է թերթիղ և շեթիղ խոսքի մասեր, թերթիղ խոսքի մասերն էլ բաժանում է հոլովվողների և խոնարհվողների¹⁰. հոլովվող են համարվում գոյականը և դերանունը, «մասամբ նաև ածականն ու թվականը»: Եթե մի կողմ թողնենք «մասամբ» բառը և այն հանգամանքը, որ հոլովումը վերագրվում է ածականին ու թվականին ոչ ըստ նրանց հիմնական գործառության, ապա կարելի է ասել, որ այս դասակարգումը բուն ձևաբանական դասակարգում է:

Այսպիսով, հայերենի բառերի ձևաբանական դասակարգում կատարելիս կարելի է նկատի առնել նրանց հոլովականության և խոնարհականության հատկանիշները: Այս դեպքում հնարավոր կլինի երկու մեկնաբանություն՝ ըստ դերբայների խոսքի-մասային հատկացման. դերբայները բային հատկացնելու դեպքում բայը կբնորոշվի և՛ հոլովականության, և՛ խոնարհականության հատկանիշներով, չհատկացնելու (գոյականների, ածականների և մակբայների վրա բաշխելու) դեպքում՝ միայն խոնարհականության

10 Հմմտ. Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 252—253:

Աղյուսակ 6	Առաջին մասեր	Խոտիկան				
		Կվարտ-ասյ				+
		—				
		Ոչ-սի			+	+
		Խոտիկան		+		
		Խոտ		+		+
		—		+	+	
		Վերահասակ		+	+	+
		Վերահասակ	+			
		Վերահասակ	+			+
		—	+		+	
		Բայ	+		+	+
		Բամիս	+	+		
		Վերահասակ	+	+		+
		—	+	+	+	
Վերահասակ	+	+	+	+		
Երկրորդ մասեր	Հարգողականություն	+	+	+	+	
	Միագործականություն	+	+	+	+	
	Ինքնանշողություն	+	+	+	+	
	Կրթականություն	+	+	+	+	

Հատկանիշներ	Հաղորդակազմիչ		Ոչ-հաղորդակազմիչ		
	Ինքնահաղորդային	Անինքնահաղորդային	Ինքնահաղորդային	Անինքնահաղորդային	
Միագործական	Կրթական	Գոյական	Ածական	Եզրանական	Կապ
	Ոչ-լրացական	—	Մակբայ	—	Ստորադաս. շաղկկապ
Բազմագործական	Կրթական	Բայ	Թվական	Ձայնարկություն	Բառ-մասնիկ
	Ոչ-լրացական	—	Դերանուն	—	Համադասական շաղկկապ

Հատկանիշով. կունենանք ձևաբանական դասակարգման երկու տարբերակ (աղյուսակներ 8 և 9):

Ձևաբանական հատկանիշներ	Բառերի ձևաբանական խմբեր (խոսքի մասեր)			
	Բայ	Անուն	—	«Նոսքի մասնիկ»
Հոլովականություն	+	+	—	—
Խոնարհականություն	+	—	+	—

Ձևաբանական հատկանիշներ	Բառերի ձևաբանական խմբեր (խոսքի մասեր)			
	—	Անուն	Բայ	«Նոսքի մասնիկ»
Հոլովականություն	+	+	—	—
Խոնարհականություն	+	—	+	—

Եթե հիշյալ հատկանիշներին միացնենք ձևաբանական փոխոյնության երրորդ դրսևորումը՝ բաղդատություն կամ համեմատության աստիճաններ ունենալը (բաղդատականություն), որ հայերե-

նում միայն գերադրականի դեպքում ունի համադրական արտահայտություն, ապա իբրև առանձին բառախմբեր կառանձնանան նաև բաղդատական (որակական) ածականը (հոլովական և բաղդատական) և մակերայր (ոչ-հոլովական և բաղդատական):

Ի՞նչ եզրակացություններ կարելի է անել ձևական-ձևաբանական դասակարգման արդյունքների հիման վրա:

1) Բառերի ձևաբանական դասակարգումը տալիս է խոսքի մասերի եռամասնյա բաժանում, որ հար և նման է արար բերականների դասակարգմանը, և որի երեք խմբերի համար մենք օգտագործեցինք արար բերականների անվանումների տիպի անվանումներ:

2) Բաղդատականության հատկանիշի ներմուծումը չի տալիս լիովին գոհացուցիչ արդյունք. ածականների երկու խմբերը, որոնք գործառական առումով նույնական են, ընկնում են տարբեր խմբերի մեջ:

3) Բուն ձևաբանական դասակարգումը բավարար մանրամասնություն չունի և անխուսափելիորեն պետք է լրացվի այլ կարգի հատկանիշներով, եթե ցանկանում ենք ունենալ բառային միավորների խոսքի մասային հանգամանալից, ավանդական դասակարգմանը մոտեցող, դասակարգում:

4) Ձևաբանական դասակարգումը նույնիսկ ամենազարգացած թերական լեզուների դեպքում կարող է ընդգրկել միայն ձևաբանական փոփոխություններ կրող խոսքի մասերը: Մնացած խոսքի մասերը անխուսափելիորեն կղրվեն միևնույն բառախմբերի մեջ՝ բնութագրվելով ձևաբանական անփոփոխականությամբ: Այսպիսով, ամեն մի ձևաբանական դասակարգում միայն մասնակի, առաջին հերթին փոփոխական և, հետևաբար, գերազանցապես «լիբիմաստ» բառերի դասակարգում է: Եթե քերականական արժեք ունեցող խոսքի մասերը՝ հոգերը, կապերն ու շաղկապները դիտենք որպես վերջավորություններին համադր վերլուծական քերականական ձևեր և բնենք բառերի ձևաբանական հիմնական խմբերին պատկանող բառերի (անունների և բայերի) հետ միասին, ապա խոսքի մասերի և շարահյուսական նվազագույն միավորների հատկացությունները կհամընկնեն¹¹: Այս դեպքում ձևաբանական հարացույցի անգամները կբնորոշվեն և՛ համադրական, և՛ վերլուծական ձևերով:

¹¹ Հմմտ. Յ. Բ. Атаян, Предмет и основные понятия структурального синтаксиса, Ереван, 1968:

Կատեգորիական-ձևաբանական դասակարգումը բուն ձևաբանական դասակարգումից տարբերվում է նրանով, որ այս դեպքում հոլովումը և խոնարհումը առնվում են ոչ թե ամբողջովին, այլ ըստ դրանք կազմող առանձին կարգերի (կատեգորիաների). բնականաբար, և՛ բուն ձևաբանական, և՛ կատեգորիական-ձևաբանական դասակարգումները «զուտ ձևական» դասակարգումներ չեն. նրանք միշտ ենթադրում են որոշ իմաստային տարբերություն, եթե հաշվի են առնվում հարացույցային ու շարակարգային առնչությունները, և բառերն անվանում են որպես համակարգի բաղադրիչներ:

Քանի որ կատեգորիական-ձևաբանական դասակարգումը վերջիվերջո ձևաբանական դասակարգում է, միայն նրա սահմանում մնալու դեպքում այն նույնպես չի կարող տալ շեքվող («անփոփոխ») խոսքի մասերի տարբերակված խմբեր: Սակայն զարմանալին այն է, որ նույնիսկ «լիբիմաստ» խոսքի մասերի նկատմամբ կիրառվելիս այն սահմանափակ բնույթ ունի, և չի բավարարում նվազագույն հատկանիշների պահանջը. հայերենում տարբերակվող վեց «լիբիմաստ» խոսքի մասերի համար (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ) հնարավոր չէ գտնել երեք այնպիսի բերականական կարգեր, որոնք ստան վեց-մասնյա բաժանում: Հայտնի է, որ 5—8 միավոր տարբերակելու համար հարկավոր է առնվազն երեք հատկանիշ, ընդ որում յուրա-համար հարկավոր է առնվազն երեք հատկանիշ, ընդ որում մեկ, երկու և (եզրային միավորների դեպքում) երեք հատկանիշով: Բնականաբար պետք է ընտրել այնպիսի կարգային (կատեգորիական) հատկանիշներ, որոնք կտարբերակեն երկուսից ոչ պակաս միավորներ, այսպես ամեն մի միավոր մյուսից կտարբերվի մեկ հատկանշով, և կստացվի ոչ ռացիոնալ բաշխում: Տվյալ դեպքում, երբ ունենք դասակարգելի վեց միավոր, որ քիչ է երեք հատկանիշով նկարագրվող առավելագույն քանակի (ութ) միավորներից, կարելի է որոշ դեպքերում թույլատրել նման բաշխում:

Ամենից առաջ ընտրենք առավելագույն տարբերակում առաջացնող (երեք և երկու միավորների հատուկ) կարգերը. այդպիսիք կլինեն՝ ա) առկայացականությունը և հատկապես հոգառությունը. հոգառու են բուն անվանական խոսքի մասերը՝ գոյականը, ածականը և թվականը, ոչ հոգառու՝ դերանունը, բայը և մակբայը, ընդ որում առկայացականությունը կազմում է դերանվան էությունը և ոչ թե նրան հատուկ է իբրև առանձին ձևաբանական կարգ. բ) դի-մայնությունը. դիմային են դերանունը և դիմավոր բայը, ոչ դի-

քանական դրսևորումը կլինի ոչ հստակ (ոչ ըստ կերպանիշ մասնիկների):

Բառակազմական դասակարգումը պահանջում է ընտրել ոչ թե բառակազմական որևէ հատկանիշ, այլ բառակազմական միջոցների որոշ ամբողջություն: Բառակազմական տեխնիկայի տարբեր տիպերի առումով կարելի է նշել միայն որոշ դեմք՝ առանց դրանց ընդհանրացման:

1) Կրկնությունը ունի սաստկական և քերականական արժեք. քերականական կրկնությունը ամենից ավելի բնորոշ է մակբայների համար, այսինքն՝ ծառայում է որպես մակբայակերտման միջոց՝ խաւմբ-խումբ հավաքվել, մեծ-մեծ խոսել և այլն:

2) Եթե տարբեր ենք «անիսկական» (շարահյուսական կամ, ավելի ճիշտ, շարակարգային) և «իսկական» բարդություններ, ապա կարելի է ասել, որ իսկական բարդությունը հատուկ չէ դերանուններին, թվականներին և շվեքվող («անփոփոխ») խոսքի մասերին: Գերանունները և թվականները կարող են հանդես գալ որպես իսկական բարդության կազմիչ (հատկապես որպես առաջին բաղադրիչ), բայց այդպիսի իսկական բարդությունները դերանուններ և թվականներ չեն, այլ ուրիշ խոսքի մասեր (հմմտ. ինքնապաշտպանություն, ամենակեր, տասնապետ և այլն): Այս կապակցությամբ նշենք, որ «անիսկական» պետք է համարել այն բարդությունները, որոնց կաղապարը նույնությամբ կրկնում է բարդության համար հիմք տված բառախմբի կաղապարը՝ առանց անդամների ձևավորման և շարադասության էական տարբերությունների. հմմտ. հոր + եղբայր → հորեղբայր, այս + օր → այսօր, այնու + ամենայնիվ → այնուամենայնիվ և այլն. «իսկական» պետք է հակական միացումներ չեն, այլ կազմվում են բարդությանը հատուկ որոշակի կաղապարով՝ սովորաբար ա հոդակապով:

3) Նախածանցումը, եթե բացառենք ժխտական նախամասնիկները, մեծ մասամբ հատուկ է բայերին. մյուս խոսքի մասերը նախածանցներ են ունենում սովորաբար այն դեպքում, երբ ածանցվում են բայերից. հմմտ. մակագրել → մակագրություն, շաբաղբել → շաբաղբուրություն, շաբաղբական և այլն: Ժխտական նախածանցները բնորոշում են ածականները և վկայում են տվյալ բառերի՝ ածականներ լինելու կամ ածականներից ածանցվելու մասին:

4) Վերջածանցումը հատուկ է մի շարք «լիբիմաստ» խոսքի մասերի, ընդ որում դրանցից յուրաքանչյուրը բնորոշվում է վերջա-

ծանցների նյութական խմբերով. այսպես, դոյականները, ածականները, բայերը, մակբայները բնորոշվում են վերջածանցների որոշ խմբերով (բառածանցների մեջ խիստ տարածված է իմաստային և գործառական համանշտությունը և համանունությունը), որոնց մասին կխոսվի ինչպես առանձին խոսքի մասերի, այնպես էլ նրանց փոխանցման ու փոխակերպման կապակցությամբ:

Առայժմ փորձ չենք անում կատարելու խոսքի մասերի բառակազմական բաղմահատկանիշ (ըստ նվազագույն հատկանիշների) դասակարգում՝ ոչ ըստ բուն-բառակազմական, ոչ էլ ըստ տիպաքանական-բառակազմական դրսևորումների (հմմտ. էջ 155)¹²:

Այս կամ այն կոնկրետ լեզվի խոսքի մասերի բնությունն ժամանակ հնարավոր է երկու մոտեցում. ա) կամ երևել ընդհանրական իմաստաբանական-գործառական դասակարգումներից և ցույց տալ դրանց կոնկրետ լեզվական արտահայտությունն ու, հետևաբար, խոսքի-մասային դրսևորումները. բ) կամ երևել տվյալ լեզվի ձևաբանական, շարահյուսական ու բառային միջոցների բաշխումից ու փոխհարաբերությունից և դրանցից անցնել խոսքի-մասային իմաստների բացահայտմանն ու դասակարգմանը: Առաջինը իմաստա-հարաբերակցական (ներհարաբերակցական), երկրորդը՝ ձևա-հարաբերակցական (արտահարաբերակցական) մոտեցում է: Թեև մեր կողմից բացահայտված իմաստաբանական և գործառական ընդհանրական կարգերը (կատեգորիաները) հնարավորություն են տալիս կիրառելու առաջին մոտեցումը, բայց այդ թողնելով հետագային՝ առայժմ դիմենք երկրորդ մոտեցմանը և դրանով իսկ լրացնենք ամբողջացնենք մեր «Հայոց լեզվի դարգացումը և կառուցվածքը» գրքի նյութը: Այստեղ կիրառված սկզբունքը կարելի է կոչել համադրական-կաղապարային: Այս սկզբունքի համաձայն մենք խոսքի մասերի տիպերը և քանակը որոշում ենք ըստ բառերի լեզվա-կաղապարային բաշխման: Այս դեպքում հաշվի են առնվում ինչպես մակարդակային, այնպես էլ աստիճանային տարբերությունները (հատկապես վերջինները)՝ ըստ արտահայտության և բովանդակության պլանների: Մակարդակային են համարվում ստորոդական և ոչ-ստորոդական (նշանային) միավորների տարբերությունները: Աստիճանային են համարվում բառային միավորների և բառակապակցությունների տարբերությունները. բառային միավոր-

12 Այսպիսի դասավորման դեպքում կարելի է օգտագործել է. Բենվենիստի՝ բարդությունների դասակարգման սկզբունքները. հմմտ. E. Benveniste, Fondements syntaxiques de la composition nominale, BSL, LXII, 1, 1968, էջ 15-31.

ներ են համարվում բառային մեկ արժեք ունեցող համադրական և վերլուծական կազմությունները, այսինքն մեկ «լիմաստ» բառի և մեկ կամ մի քանի մասնիկների ու ոչ-«լիմաստ» բառերի զուգակցությունները. բառակապակցություններ են համարվում ստորադասական հարաբերությամբ կապված բառային միավորների զուգակցությունները՝ անկախ մասնիկների ու ոչ-«լիմաստ» բառերի, ինչպես նաև համադասական հարաբերությամբ կապված «լիմաստ» բառերի բանակից:

Քանի որ տվյալ դեպքում նկատի են առնվում կաղապարները՝ անկախ կաղապարային միավորների հնչյունական տարբերություններից, ուստի և բառային միավորների կաղապարների քննությունը կհամընկնի ավանդական ձևաբանության հետ և կունենա երկու դրսևորում՝ հոլովում ու՝ խոնարհում. ըստ այսմ էլ կտարբերվեն հոլովվող (ոչ-ստորոգական) բառեր՝ ղոյականներ (գոյական անուններ ու գոյական դերանուններ) և խոնարհվող (ստորոգական) բառեր՝ բայեր: Գոյականը կկազմի ղոյականական բառակապակցություններ, բայը՝ բայական բառակապակցություններ և նախադասություններ, որոնց քննությամբ զբաղվում է շարահյուսությունը:

Քանի որ ղոյականը հանդես է գալիս նախադասության կազմում որպես բայով արտահայտված հարաբերության հարաբերվող կողմ, և քանի որ թե՛ ղոյականը, թե՛ ղոյականական բառակապակցությունը կարող են ստացվել նախադասության փոխակերպմամբ, ուստի և նախադասության կաղապարը կարող է դիտվել որպես ելակետային, և խոսքի մասերը կարող են առանձնացվել ըստ նախադասության կաղապարի: Սակայն առայժմ խոսքի մասային բաշխումը կատարենք ըստ ներկա դրքում ընդունված բաժանման:

Ձևաբանության բաժնում կտարբերվեն հարացուցային երկու կաղապարներ՝ հոլովման և խոնարհման: Ըստ այսմ կառանձնացվեն հոլովվող բառեր՝ ղոյականներ և խոնարհվող բառեր՝ բայեր: Ըստ հոլովման երկու կարգի դրսևորման կառանձնացվեն ղոյական անուններ և ղոյական դերանուններ: Միաժամանակ ըստ հոլովման և խոնարհման վերլուծական դրսևորումների կառանձնացվեն ձևաբանական բառ-մասնիկներ, որոնք հանդես կգան որպես համադրական ձևերի շարքերի (հարացուցի) վերլուծական անդամներ. այդպիսիք կլինեն ղոյականի դեպքում մի անորոշ հոգը, որ կհակադրվի ը/ն որոշիչ հոգին, արգելականի մի-ն, պիտի եղանակիչը, եմ, լինել, տալ օժանդակ բայերը: Որոշ վերապահությամբ սրանց

կարելի է միացնել և բաղադրյալ բայական ստորոգյալներ կազմող այլ ձևեր, որոնք կքննվեն նախադասության ստորոգյալի քննության հետ կապված:

Շարահյուսության բաժնում ղոյականական բառակապակցություն կաղապարի քննության հետ կապված կտարբերվեն՝ 1) երեք կարգի որոշիչ բառեր՝ ա) դերանվանական (դերանվանական ածական), բ) թվական (թվական ածական) ու գ) ածական (բուն ածական) և դ) հարաբերիչ բառեր՝ կապեր: Գոյականի որոշիչ բառերից ածականը և թվականը կարող են ունենալ մակորոշիչ բառեր, որոնք կարելի էր կոչել մակածականներ և մակաթվականներ, և որոնք, — նկատի առնելով՝ ա) նրանցից շատերի համընկնելը մակբայների հետ, և բ) բայական ածականների ու ածականական դերբայների՝ ածականների հետ նույնական կաղապարային բաշխումը, — կարելի է միացնել մակբայների հետ՝ մեկ ընդհանուր պայմանական (ավանդական) «մակբայ» անվան տակ:

Բայական բառակապակցության քննությամբ կտարբերվեն բայական բառակապակցության՝ ղոյականից տարբեր երկու կարգի միավորներ՝ ա) որոշիչ բառեր՝ մակբայներ, որոնք կպահպանվեն ղիմավոր բայերի՝ դերբայների փոխակերպվելու դեպքում (հմտ. արագ գնաց → արագ գնացող (գնացած) և բ) հարաբերիչ բառեր՝ ստորադասական շաղկապներ:

Գոյականական և բայական բառակապակցություններից դուրս կմնան և նախադասությանը հարող բառերի կաղապարի մեջ տեղ կզբաղվեն ա) ձայնարկությունները և բ) եղանակական բառերը (եղանականները):

Բացի սրանցից, հարկ կլինի տարբերել բառերի երկու խումբ, որոնք կարող են որոշել կամ հարաբերել տարբեր տիպի կաղապարների տարբեր «լիմաստ» միավորներ: Սրանք ա) եղանակական բառ-մասնիկները և բ) համադասական շաղկապներն են: Եղանակական բառ-մասնիկները, ի տարբերություն բուն եղանակական բառերի, եղանակավորում են ոչ թե նախադասությունները, այլ առանձին բառեր՝ անկախ դրանց խոսքի-մասային բնույթից՝ սահմանափակական և սաստկական (ընդգծողական) նշանակությամբ՝ գեթ, փակական և սաստկական (ընդգծողական) նշանակությամբ՝ գեթ, գոնե, լոկ, միայն, միմիայն և այլն, անգամ, իսկ, մինչև անգամ, մինչև իսկ, մանավանդ, նամանավանդ և այլն¹³. հմտ. միայն Գրի-

¹³ Այս բառերը սովորաբար դրվում են եղանակականների մեջ որպես սահմանափակական և սաստկական տեսակներ. հմտ. Ս. Աբրահամյան, ՉԹԵՎՈՂ խոսքի մասերը, Երևան, 1965, էջ 525—527:

գորը (ես, կարմիր, հինգ և այլն): Համադասական շաղկապները կարող են հարաբերել միակարգ խոսքի մասեր՝ անկախ դրանց կազմարային դիրքից (համտ. ես և դու, կարմիր և սպիտակ, արագ և դանդաղ, հինգ և վեց, զնաց և եկավ և այլն) և համադաս նախադասություններ:

2. ԲԱՌԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Ձևայրը և նրա տեսակները

Քանի որ իմաստապես անվերլուծելի միավորներ չեն: Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր ավյալ փուլում լինում են՝ ա) բառեր, որոնք այդ լեզվով խոսողների գիտակցության մեջ հանդես են գալիս որպես անվերլուծելի տարրեր, թեև պատմականորեն դրանք կարող են բաղադրվել լինել, բ) բառեր, որոնք բաժանելի (վերլուծելի) են որոշ իմաստակիր, ինքնուրույնաբար հանդես եկող և շեկող տարրերի՝ կարելի է պատկերացնել իդեալական անջատական տիպի լեզու, որտեղ բաղադրված միավորներ չկան, և որտեղ յուրաքանչյուր անբաղադիր միավոր ձևաբանական ինքնուրույնություն ունի: Սակայն այդպիսի իդեալական անջատական լեզուներ գրեթե չկան: Սովորաբար բառային միավորները բաղկացած են լինում մեկ կամ մեկից ավելի իմաստակիր տարրերից, որոնք ընդունված է կոչել ձևույթներ: Ձևույթները ըստ բառերի մեջ ունեցած իրենց բաշխական արժեքի և կապակցելիության լինում են երկու տեսակ՝ 1) ձևույթներ, որոնք կարող են հանդես գալ միայն ուրիշ ձևույթների հետ միասին, և 2) ձևույթներ, որոնք կարող են հանդես գալ նաև առանց այլ ձևույթների հարևանության: Առաջին տեսակի ձևույթները կոչվում են անկախ, երկրորդ տեսակի ձևույթները՝ կախյալ: Կախյալ ձևույթների մեջ կարելի է տարբերել երկու ենթատեսակ՝ ա) ձևույթներ, որոնք կարող են հանդիպել միայն լզրային դիրքերում և բ) ձևույթներ, որոնք կարող են հանդիպել նաև ոչ-լզրային դիրքերում՝ անկախ և կախյալ-եզրային ձևույթների միջև. իհարկե, այս դեպքում մենք նկատի ունենք լիակազմապարզ, այլապես կախյալ ձևույթների տարբեր տեսակները ունեն իրենց մանրակազմապարհները՝ հաղորդման որոշակի կարգով: Բառի ձևային կազմի կազապարը հայերենում կունենա ((a+)+b)A(+b(+a)) տեսքը, որտեղ A-ն նշանակում է անկախ, a-ն՝ կախյալ-եզրային, b-ն՝ կախյալ-ոչ-եզրային ձևույթ: Կախյալային այս բանաձևը հայե-

րենում շունի ընդհանուր նմուշ. կարելի է նշել միայն հիշյալ բանաձևի մասնակի դասերումը հանդիսացող ((a+)+b+) A (+b)+a բանաձևի համար ((կ+)+գերա+)+ձախ(+ս)+եմ նմուշը: A կարգի (անկախ) ձևույթները հայտնի են որպես արմատական ձևույթներ, b կարգի ձևույթները՝ որպես ածանցյալ կամ բառակազմական մասնիկներ, a կարգի ձևույթները՝ որպես լեզույթներ կամ բառաթեքական (ձևաբանական) մասնիկներ: A կարգի ձևույթները առանձին կամ b կարգի ձևույթների հետ միասին հանդես են գալիս որպես բառարանային բառաձևեր, այսինքն՝ բերվում են բառարաններում. a կարգի ձևույթները բնակում են ձևաբանության մեջ: Իրանք երկու խմբի են բաժանվում. առաջին խմբի ձևույթները հանդիպում են մի տիպի բառերի, երկրորդ տիպի ձևույթները՝ մի ուրիշ տիպի բառերի մոտ. համտ. 1) քաղաք-ի, քաղաքից, քաղաք-ով, քաղաք-ում և այլն. 2) տար-ա, տար-ար, տար-ավ, տար-անկ, տար-ախ, տար-ան և այլն: Առաջին խմբի ձևույթները կազմում են հուլովման, երկրորդ տիպի ձևույթները՝ խոնարհման հարացույցը: Այս կապակցությամբ հարկավոր է նշել հետևյալը. 1) հուլովման ձևույթները կարող են հանդիպել միայն անկախ ձևույթներից հետո, մինչդեռ խոնարհման ձևույթները կարող են հանդիպել և՛ նախադաս, և՛ ետադաս դիրքում. համտ. կ-գն-ամ. 2) հուլովական ձևույթներ ստացող բառերը երբեմն կարող են առանց որևէ այլ ձևույթի միջնորդության ստանալ խոնարհման ձևույթներ (համտ. քար, քարի, քարով և այլն և քարեմ, քարես, քարի և այլն), և ընդհանրապես (ցատկեմ, ցատկես, ցատկի և այլն և ցատկ, ցատկի, ցատկով և այլն). այս դեպքում խոսում են բառերի խոսքի-մասային փոխանցման մասին:

բ. Ածանցական ձևույթներ

Միայն մեկ արմատական ձևույթ պարունակող բառերը կոչվում են պարզ, մեկից ավելի արմատական և ածանցական ձևույթներ պարունակողները՝ բաղադրյալ: Բաղադրյալ բառերը լինում են բարդ, ածանցավոր և բարդ-ածանցավոր: Բարդ են կոչվում մեկից ավելի արմատական ձևույթներ, ածանցավոր՝ մեկ արմատական և մեկ կամ մի քանի ածանցական ձևույթներ, բարդ-ածանցավոր՝ մեկից ավելի արմատական և մեկ կամ մի քանի ածանցական ձևույթներ պարունակող բառերը: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ որոշ անկախ կամ արմատական ձևույթներ կարող են ունենալ հարաբերմանիշ արժեք, այսինքն՝ ցույց տալ երկու «լիմաստ» բառե-

րի հարաբերությունն. այս կարգի ձևությունների միացումը «լիմաստ» բառերի հետ տալիս է յուրատեսակ բաղադրություններ, որոնք ոմանք դնում են բարդ, երկրորդները ածանցավոր բառերի մեջ, երրորդները տարբերում են որպես հատուկ խումբ. այսպես, հայ հին քերականները նախդիրներով բաղադրությունները դնում էին բարդ բառերի մեջ, արդի քերականները՝ սովորաբար ածանցավորների մեջ. Մ. Աբեղյանն առանձնացնում է որպես հատուկ տիպ՝ «առաջադիրներով բաղադրություններ»:

Բարդության կազմիչների փոխհարաբերությունը որևէ էական տարբերություն չունի բառային միավորների ընդհանուր փոխհարաբերությանից և մասամբ կքննարկվի փոխակերպմանը նվիրված հատվածում: Այդ հատվածում կխոսվի նաև ածանցական այն մասնիկների մասին, որոնք կատարում են մի խոսքի մասից մի ուրիշ խոսքի մաս կերտելու գործառություն: Այն ածանցները, որոնք բառեր են կերտում միևնույն խոսքի մասի սահմաններում, կքննվեն համապատասխան խոսքի մասերին նվիրված հատվածներում. այսպես, գոյական անուններից գոյական անուններ կերտող ածանցները կքննվեն գոյական անվանը և նրա հոլովմանը նվիրված հատվածում:

Եթե բացառենք ժամանակակից հայերենի անարտադրողական կաղմությունները, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև, ապա կարելի է նշել բառակազմական ամենաբազմաճյուղ կաղապարի $((a+b)+b_1)+A(+c(+d(+e)))$ բանաձևը: Այս ընդհանուր բանաձևը կարող է ունենալ զանազան մասնակի դրսևորումներ՝ ըստ A-ի խոսքի-մասային պատկանելիության և ածանցների բնույթի ու շարադասության՝ հայերենին բնորոշ առանձնահատկությունների: Եթե նկատի չառնենք ածանցների պարտադրականությունը, ապա բանաձևի համար կարելի է տալ ան-վեր-արտա-դր-ող-ական-որեն նմուշը (օրինակը): A-ին նախորդող ածանցները կոչենք նախածանցներ, հաջորդողները՝ վերջածանցներ: Կաղապարակազմ ածանցների կարգերի համար կարելի է նշել հետևյալ հիմնական իմաստագործառական արժեքները.

1) Առաջին կարգի (a) ածանցները (նախածանցները) ունեն ժխտական կամ, ավելի ճիշտ, բացառողական արժեք (ան-տուն «առանց տան»), այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես կազմի ընդհանրական կարգի մի դրսևորում:

2) Երկրորդ և երրորդ կարգի (b և b₁) ածանցները (նախածանցները) գերազանցապես բայական ածանցներ են, ընդ որում երկրորդ

կարգի ածանցները արտահայտում են «ժամանակային» [կրկնության՝ վեր(ա)], երրորդ կարգի ածանցները [արտ(ա), ենք(ա), միջ(ա), ներ(ա) և այլն]՝ «տարածական» իմաստներ: Իմաստային առումով նրանք հարաբերակից են ժամանակի ու տեղի մակբայներին և, հետևաբար, բառիս բուն իմաստով ածանցներ չեն: Այս ածանցներով կազմությունները համարժեք են հայերենի առաջ, դուրս, ետ, ներս և այլ բաղադրիչներով հարաբերական կաղմություններին, ինչպես նաև որոշ լեզուների՝ այսպես կոչված նախորդային բայերին (հմմտ. անգլ. go back «ետ գնալ», go in «ներս գնալ») և այլն):

3) Չորրորդ կարգի (c) ածանցները կամ, որ նույնն է, առաջին կարգի վերջածանցները գոյականակերտ ածանցներ են, որոնք երբեմն կարող են նախորդել հինգերորդ (d) կարգի ածանցներին, երբեմն՝ ոչ (հմմտ. գործ-վածք-ային, բայց ոչ դր-ուրյուն-ական/ային և այլն). ըստ այսմ կարելի է տարբերել նախադիրքային և վերջադիրքային գոյականակերտ ածանցներ. ամենատիպական վերջադիրքային ածանցը -ուրյուն-ն է: Գոյականակերտ ածանցները կքննվեն մասամբ գոյական անվանը հատկացված հատվածում, եթե նրանք գոյականներից գոյականներ են կերտում, մասամբ փոխակերպման բնույթյան մեջ, եթե նրանք այլ խոսքի մասերից են գոյականներ կերտում:

4) Հինգերորդ կարգի (d) ածանցները կամ, որ-նույնն է, երկրորդ կարգի վերջածանցները ածականակերտ ածանցներ են, որոնք գոյականակերտ ածանցների նման կարող են լինել նախադիրքային և վերջադիրքային: Սրանք կքննվեն մասամբ ածականին, մասամբ փոխակերպմանը նվիրված հատվածներում:

5) Վերջապես, վեցերորդ կարգի (e) ածանցները կամ երրորդ կարգի վերջածանցները մակբայակերտ ածանցներ են: Սրանց բնույթը ևս կկատարվի տարբեր տեղերում՝ մակբայներին և փոխակերպմանը նվիրված հատվածներում:

Ընդհանուր կաղապարի իրացումները ըստ տարբեր խոսքի մասերի կարելի է արտահայտել 11-րդ աղյուսակով (էջ 154). նկատի ունենալով, որ b և b₁ նախածանցների տարբերությունը կաղապարային էական փոփոխություն չի առաջացնում (դրանք հանդիպում են միևնույն հիմքերի դեպքում), տեղ խնայելու նպատակով զանց ենք առնում b₁ նախածանցով տիպերը:

Աղյուսակի կապակցությամբ կարելի է նշել հետևյալը.

1) Ըստ ածանցման հնարավորությունների «լիմաստ» բառար-

ածանցման մի մասնակի դեպք՝ սահմանափակ հնարավորություններով (հմմտ. եսական, եւլյնական և այլն). բ) թվականների ածանցումը ունի իրացման իր որոշակի առանձնահատկությունները, որոնք, սակայն, չեն ազդում կաղապարի վրա. թվականները կաղապարի մեջ գրավում են ածականներին հատուկ դիրքը:

5) Դերբայական մասնիկները պետք է դիտել որպես յուրատեսակ փոխակերպական ածանցներ, որոնք կրենվեն փոխակերպման բաժնում: Այստեղ նշենք, որ ել/ալ-ն ունի գոյականակերտ (Ե կարգի), ած-ը և ող-ը՝ ածականակերտ (Ճ կարգի) և ալիս/ելիս-ը՝ մակբայակերտ (Ե կարգի) արժեք, ընդ որում դրանք մասամբ կարող են հանդիպել այլ ածանցներից առաջ, մասամբ՝ ոչ: Ամենից ալելի հնարավորություններ ունի ող-ը, որ ածանցման դեպքում փաստորեն հանդես է գալիս որպես գոյականակերտ ածանց. ելիս/ալիս-ը վերջադիրքային է, այսինքն՝ հետագա ածանցման չի ենթարկվում. (վ)ած-ը Բ-ի հետ միասին կարող է հանդես գալ որպես ինքնուրույն գոյականակերտ ածանց (քիս-վածք, գործ-վածք և այլն). ել/ալ-ը ինքնուրույնաբար գրեթե չի հանդիպում այլ ածանցներից առաջ, թեև որոշ ածանցների հետ կարող է հանդես գալ որպես միասնական բաղադրյալ ածանց՝ ելիս/ալիս, ալի/ելի:

6) Ժամանակակից հայերենն ունի մեծ թվով կազմություններ, որոնք պատրաստի կերպով առնված են հնից. այս կազմությունների զլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ նրանց բաղադրիչների միջև ուրիշ ածանցներ մտնել չեն կարող:

7) Առաջին կարգի (ա) ածանցները (ժխտական նախածանցները) սովորաբար դրվում են $A+C$ կազմությամբ բառերի վրա, եթե Ե-ն նույնիսկ ձևականորեն զրո արժեք ունի. հմմտ. աև-կիր-ք և աև-աուն, այլ կերպ ասած՝ աև-ը դրվում է գոյական անունների վրա, լինեն դրանք ածանցական թե անածանց կազմություններ: Երկրորդաբար, հաճախ ոչ ճիշտ գործածությամբ կամ ոճական նկատառումներով, ժխտական մասնիկները կարող են դրվել նաև ածականների վրա: Ամենից ավելի տարածված ժխտական նախածանցը աև-ն է (անբիծ, անգարդ, անտուն, անհուն և այլն). որպես ժխտական նախածանցներ հանդես են գալիս դծ-, չ-, տ- մասնիկները, որոնցից՝ ա) դծ-ը պահպանվել է միայն որոշ բառերում և գործուն ու արտադրողական ածանց չէ. բ) տ-ն հանդես է գալիս սակավաթիվ բառերում, որոնք գերազանցապես բայահիմքեր են՝ տգեղ, տգետ, տկար, տհաճ, տհաս, այլև տձև, տմարդի. գ) չ-ն համանուն լինելով բայական չ-ին, որ կրենվի խոնարհման բաժ-

նում, այս-դեպքում հանդես է գալիս որպես ածականակերտ ածանց՝ չբեք, չխոս(կան), չկամ, չհաս, չտես և այլն. չ-ով բառերը փաստորեն չձևավորված ժխտական դերբայների արժեք ունեն՝ չբեք = չբերող, չկամ = չկամեցող, չտես = չտեսած և այլն:

8) Երկրորդ կարգի (b և b₁) ածանցները (նախածանցները) կամ արհեստական կազմություններ են՝ ստեղծված դեռևս V դ. հունարան դարսյի կողմից՝ [ալ(ա), առ(ա), արտ(ա), բաղ(ա), բաց(ա), գեր(ա), ենք(ա), հակ(ա), հում(ա), մակ(ա), հար(ա), ներ(ա), շաղ(ա), շար(ա), սլար(ա), ստոր(ա), վեր(ա), տար(ա), փաղ(ա), փար(ա), փոխ(ա)] և մասամբ արտադրողական նաև մեր օրերում¹⁴, կամ մակբայ-կապեր՝ վերածված համապատասխան ածանցական բաղադրիչների [առաջ(ա), ետ(ա), միջ(ա), նախ(ա) և այլն]:

9) Ըստ ընդհանուր կաղապարի յուրաքանչյուր խոսքի մասի համար հնարավոր է $2^6=64$ կամ, եթե զանց առնենք b₁ կարգի ածանցները, $2^5=32$ տիպ՝ 1 անածանց, 5 միածանց, 10 երկածանց, 10 եռածանց, 5 քառածանց և 1 հնգածանց: Սակայն հնարավոր տիպերից բայի և գոյականի դեպքում իրականանում է շուրջ երեք քառորդը, ածականի և մակբայի դեպքում՝ շուրջ մեկ քառորդը միայն: Իրականացող տիպերն էլ ա) միևնույն տարածվածությունն ու հաճախականությունը չունեն և բ) երբեմն հավելյուրդային կազմություններ են (հմմտ. մուր-մրիկ, միշտ-մշտապես և այլն). այսպիսի ածանցները հայտնի են «թարմատար» անունով:

10) Ածանցները կաղապարի մեջ առնվում են իբրև միասնական կազմիչներ, թեև դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է բաղադրյալ լինել և, հետևաբար, ունենալ իր մանրակաղապարը: Այսպես, վածք-ը դիտվում է իբրև մեկ՝ Ե կարգի (գոյականակերտ) ածանց, թեև այն բաղկացած է վ, ած, ք բաղադրիչներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի անկախ գործածություն: Այս առումով ա հոգակապը ոչ թե անկախ ձևույթ է, այլ ձևույթի կազմիչ (հմմտ. ա-կան, ա-վոր և այլն):

11) Ածանցական և վերաբերական ձևույթների տարբերակումը որոշ դեպքերում պայմանական բնույթ ունի: Այսպես, բայական բոլոր կարգի մասնիկներ, որոնք ակնհայտ բառակազմական արժեք

¹⁴ Հմմտ. Գ. Զանուկյան. Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Երևան, 1954. Ա. Մուրադյան, Հունարան գլոբոսը և նրա ստեղծած քերականական տերմինաբանությունը, Երևան, 1971:

ունեն, այնքան սերտորեն են կապվում բայական համապատասխան վերջավորությունների հետ, որ դժվար է նրանցից անջատել. այդ պատճառով էլ նրանց քննությունը դրված է բուն ձևաբանության՝ խոնարհմանը նվիրված հատվածում:

12) Ածանցները ակնհայտորեն երկու տիպի են՝ իմաստափոխական կամ իմաստահավելական և գործառական-փոխանցական: Առաջին տիպի ածանցները բառին հաղորդում են նոր իմաստ՝ առանց նրա խոսքի մասային արժեքը փոխելու (հմմտ. քաղաք-քաղաքացի, գրեմ-վերագրեմ, մեծ-մեծավուն և այլն): Երկրորդ տիպի ածանցները փոխում են բառի գործառական արժեքը, այսինքն՝ նրա տեղը շարակարգային կաղապարներում, մի խոսքի մասը վերածում են մի այլ խոսքի մասի՝ առանց գոյաբանական իմաստի փոփոխության (հմմտ. խոսեմ-խոսք-խոսքային, լուրջ-լրջոբեն, ֆեմ-ֆեմել և այլն): Կան ածանցներ էլ, որոնք զուգակցում են այս երկու տիպի արժեքները (հմմտ. տուն-անտուն, նստել-նստարան և այլն):

13) Պետք է նկատի առնել, որ մի շարք դեպքերում տեղի է ունենում գործառական արժեքի ածանցների զեղչում՝ տեղի խնայողության սկզբունքով. այսպես տեսական բառը առաջին հայացքից կարծես անմիջապես ածանցված է տեսնել բայից, բայց իրականում այն ածանցված է տեսարյուն բառից՝ ուրյուն-ի զեղչմամբ [= տես(ուրյուն)+ական, փիկ. *տեսուրեկական], այսինքն՝ տեսական-ը ունի $A(+C)+d$ և ոչ $A+d$ կաղապարներ:

գ. Հիմքի հասկացությունը

Հիմքի հասկացությունը քերականության կարևորագույն հասկացություններից մեկն է, բայց տարբեր քերականների կողմից գործածվում է տարբեր իմաստով: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում կատարել որոշ կարգի ճշտումներ:

1) Ամենից առաջ հարկավոր է տարբերել բառակազմական և ձևաբանական հիմքեր: Բառակազմական հիմք է կոչվում բաղադրության այն մասը, որ մնում է տվյալ բառակազմական մասնիկը (ածանցը) առանձնացնելուց հետո. այսպես, քաղաք-ական բառի դեպքում քաղաք-ը բառակազմական հիմքն է, ական-ը՝ ածանցը: Ձևաբանական հիմք է կոչվում բառաձևի այն մասը, որ մնում է թերական (վերաբերական) ձևովը առանձնացնելուց հետո: Հա-

յերևում թերական մասնիկները գերազանցապես ետադաս դիրք են զբաղում, ուստի և կոչվում են վերջավորություններ: Այս նեղ առումով ձևաբանական հիմքը բառաձևի այն մասն է, որ ստացվում է վերջավորությունն առանձնացնելուց հետո. այսպես, քաղաք-ից և գրել-ուց բառաձևերի առաջին մասերը (քաղաք-, գրել-) հիմքեր են, վերջին մասերը (-ից, -ուց)՝ վերջավորություններ:

2) Հայերենում հիմքի հասկացությունը բազմաթեք է: Հիմք է կոչվում բառի յուրաքանչյուր իմաստակիր հատված, որից առանձնացվում է տվյալ եզրային՝ քերականական ձևովը, թեև այդ հատվածը ինքնին կարող է նույնպես քերականական ձևովներ պարունակել: Այսպիսով, բառակազմական կամ, նեղ իմաստով, բառաձևացական հիմքը կարող է պարունակել ուրիշ ածանցներ (հմմտ. քաղաքական-ապես), ձևաբանական հիմքը՝ ուրիշ վերջավորություններ (հմմտ. քաղաքներ-ից): Այս դեպքում անմասնիկ հատվածը հիմք է ծառայում միամասնիկ, միամասնիկ հատվածը՝ երկամասնիկ, երկամասնիկ հատվածը՝ եռամասնիկ միավորի համար և այլն. հմմտ. քաղաք-ներ, քաղաքներ-ի, քաղաքների-ն, որտեղ առաջին դեպքում հիմք է քաղաք-ը, երկրորդ դեպքում՝ քաղաքներ-ը, երրորդ դեպքում՝ քաղաքների-ն և այլն: Այլ կերպ ասած՝ հիմքը կարող է լինել պարզ և բաղադրյալ, այլև միամասնիկ, երկամասնիկ, եռամասնիկ և այլն:

3) Հիմքի հասկացությունը կասված է մեկ կամ մի քանի հնչույթ պարունակող իմաստակիր միավորների՝ ձևովների հետ: Ճիշտ է, քերականական միևնույն իմաստները կարող են արտահայտվել ոչ միայն ձևովների, այլև հնչույթների փոփոխության կամ, այսպես կոչված, հերթագայության միջոցով (հմմտ. քաղաք-քաղաքի և տուն-տան), բայց այս դեպքում սովորաբար չեն խոսում հիմքի և վերջավորության, այլ հիմնական ձևի ածանցյալ կամ փոխված ձևի մասին:

4) Հիմքի հասկացությունը կասված է բառի հետ. թեև ավելի մեծ միավորների բաղադրիչների միջև առկա է միևնույն հարաբերությունը, բայց այս դեպքում գործածում են այլ տերմիններ: Նպատակահարմար է առաջիկայում վերլուծական բառաձևերի դեպքում խոսել վերլուծական հիմքերի և վերլուծական վերջավորությունների մասին (հմմտ. զնում եմ), իսկ բառակապակցությունների դեպքում գործածել «բառակապակցության հիմք» և «հավելյալ բաղադրիչ» տերմինները (հմմտ. քաղաք և նոր քաղաք, նոր քաղաք և այս նոր քաղաք և այլն, որտեղ առկա է միևնույն հարա-

բերութիւնը, ինչ Բաղափ և Բաղափ-նէր, Բաղափներ և Բաղափներ-ը այլն ձևերի միջև):

5) Հետագա քննութեան համար հարկավոր է տարբերել «մաքուր հիմք» և «ձևավոր հիմք» հասկացութիւնները: Ձևավոր կոչենք մասնիկներին անմիջապէս նախորդող հիմքերը՝ իրենց բոլոր կարգի փոփոխութիւններով հանդերձ, մաքուր կոչենք այդ նույն հիմքերը՝ անկախ առնված (տվյալ մասնիկներից զուրկ) ձևով: Այս տարբերակումն անհրաժեշտ է նրանով, որ ձևավոր հիմքերը ոչ միշտ են համընկնում մաքուր հիմքերի հետ. ձևավոր հիմքերը մաքուր հիմքերից կարող են տարբերվել՝ ա) շեշտակրութեամբ, բ) փոխված հնչույթներով և գ) որևէ հավելյալ հնչույթի առկայութեամբ ու բացակայութեամբ: Ի տարբերութիւն բուն ձևույթների (վերջավորութիւնների) և նրանց համազոր քերականական հերթագայութիւնների՝ հիմքային այս տարբերութիւնները դիրքային պայմանավորվածութիւն ունեն և նշանակիր չեն: Այս կարգի հավելական մասնիկները կարելի է կոչել կեղծ ձևույթներ և կեղծ հերթագայութիւններ կամ նշույթներ (маркер) և հերթագայական նշույթներ¹⁵:

Հայերենում ձևավոր հիմքերը լինում են մի քանի տեսակ (օրինակները բերում ենք անվանական հիմքերից):

1) Անփոփոխ-շեշտավոր հիմք, որ համընկնում է մաքուր հիմքի հետ՝ Բաղափ—Բաղափ-ը, գլուղացի՝—գլուղացի՛ և այլն:

2) Շեշտափոխված-անշեշտ հիմք, որ տարբերվում է մաքուր հիմքից անշեշտակրութեամբ՝ Բաղափ—Բաղափ-ի՛, ընկերո՛ջ—ընկերոջ-ի՛ց և այլն:

3) Հնչութափոխված հիմք, որ տարբերվում է մաքուր հիմքից մեկ կամ մի քանի հնչույթով. կարելի է տարբերել երեք կարգի հնչութափոխութիւն՝ ա) շեշտափոխական՝ գի՛ր—գ(ր)ր-ի՛, երկի՛ր—երկր-ի՛, ջուր—ջ(ր)ր-ի՛, մանո՛ւկ—մանկ-ա՛ն, կատո՛ւ—կատվ-ի՛, սե՛ր—սիր-ո՛, հո՛ւյս—հուս-ո՛, այլև Բո՛ւր—Բուր՛ջ, կի՛ն—կանայ՛ի¹⁶. բ) առնմանական՝ անվան—անվամ-բ. գ) պատմական-ոճաբանական՝ սիրո—սիրու-ն (սիրո<սիրոյ, սիրու<սիրոյն):

¹⁵ Հմտ. E. C. Кубрякова, Морфологическая структура слова в современных германских языках, «Морфологическая структура слова в индоевропейских языках», М., 1970, էջ 123—127.

¹⁶ Արդի Լատիամ ույ/ը) և ի/ա հնչութափոխութիւնները գրեթէ նույնացել են շեշտափոխական այլ հնչութափոխութիւնների հետ և տարբերվում են վերջիններից միայն նրանով, որ առանձին հիմքեր են ընդգրկում և ընդհանրական բնույթ չունեն:

4) Մասնիկավոր հիմք, որ տարբերվում է մաքուր հիմքից որևէ մասնիկի առկայութեամբ. մասնիկավորումը կարող է լինել՝ ա) ներդաշնակային (երկու ձայնավորի հանդիպման դեպքում՝ որպէս հորանջից խոսակիցու միջոց)՝ Բահանա—Բահանայ-ի, աղչկա—աղչկան-ից (ն-ն հանդես է գալիս միայն այն դեպքում, երբ պատմականորեն առկա է եղել մաքուր հիմքում և հետագայում ընկել է). բ) պատմական-դիրքային՝ գառ (<գառն)—գառն-եր, մուր (<մուրն)—մրն-ից. գ) դիրքա-իմաստային՝ գործ-ն-եր-ս (այս ն-ն հանդիպում է միայն միավանկ բառերի դեպքում՝ եր-ս վերջամասնիկների զուգորդութեամբ և, ինչպէս կտեսնենք, իմաստային որոշակի արժեք ունի. այն փաստորեն ս-ի և վ-ի հետ միասին մեկ բաժանական վերջամասնիկ է կազմում՝ հանդիպելով բարբառային-խոսակցական ոճում):

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ե Ն Բ Ա Ր Ա Ճ Ի Ն

ԳՌՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՋԵՎԵՐԻ ՀԱՐԱՅՈՒՅՑ (ՀՈՒՈՎՈՒՄ)

I. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՒՄ

1. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Համեմատելով բառարանային բառաձևերը խոսքի մեջ հանդես եկող բառաձևերի հետ՝ մենք նկատում ենք, որ որոշ բառեր խոսքի մեջ հանդիպում են անփոփոխ, մյուսները՝ փոփոխված, այսինքն՝ թեքույթներով (մասնիկներով և հերթագայութիւններով) օժտված ձևով: Ըստ այդմ կարելի է տարբերել բառերի երկու խումբ՝ փոփոխական և անփոփոխ: Փոփոխական բառերի քննութիւնը ևս բացահայտում է փոփոխութեան երկու տեսակ, որոնք ավանդաբար հայտնի են հոլովում և խոնարհում անուններով: Համեմատելով հոլովվող և խոնարհվող բառերը՝ կարելի է սրբագել, որ իմաստային տեսակետից հոլովվող բառերը կազմում են առարկայանիշ բառերի կամ, ավանդական անվանմամբ, գոյականների կարգը, իսկ խոնարհվող բառերը՝ եղելութիւն (գործողութիւն, վիճակ, շարժում,

պրոցես, վերջին հաշվով առարկաների շարժման ու հարաբերության տարբեր տիպեր) նշանակող բառերի կամ, ավանդական անվանմամբ, բայերի կարգը: Խոնարհվող բայաձևերը փաստորեն արտահայտում են երկու կարգի իմաստներ՝ հանդես գալով որպես ընդհանրապես շարժման տարբեր ձևերի նշանակումներ (իմացական արժեք) և որպես հաղորդակցման պրոցեսի հետ կառված առկայացական-իրադրական իմաստների նշանակումներ (հաղորդակցային արժեք): այս առումով ավելի ճիշտ կլիներ խոնարհվող բառերը կոչել բայ-ստորոգյալներ: Հոլովվող բառերի դեպքում առկա է որոշակի տարբերակում, որ ունի հոլովման ձևերի տարբերակված արտահայտություն. առարկաների իմացական նշանակումները հայտնի են գոյական անուններ, հաղորդակցա-առկայացական նշանակումները՝ դերանուններ անվամբ. երկրորդաբար գոյական անունները ևս կարող են ունենալ առկայացական իմաստներ, բայց գոյական անունների համար դրանք ուղեկցող իմաստներ են, դերանունների համար՝ նրանց էությունը կազմող իմաստներ: Ըստ հոլովման դրսևորման տարբերությունների գոյական անունների հոլովումը կոչվում է անվանական հոլովում, դերանուններինը՝ դերանվանական հոլովում:

Յուրաքանչյուր խոսքի մասի քննության ժամանակ նախ բերում ենք այդ խոսքի մասին պատկանող արմատական բառերի ցանկը, այս օրինակում այն ածանցները, որոնք արմատներից նոր բառեր են կազմում առանց խոսքի-մասային փոխակերպման. այլ խոսքի մասերից տվյալ խոսքի մասին պատկանող բառեր կերտող ածանցները քննվում են փոխակերպման հատվածում: Սակայն գոյական անունների դեպքում հարկադրված ենք շեղվել այդ սկզբունքից՝ նկատի առնելով արմատական գոյականների պատկանելի թիվը:

Գոյականներից գոյականներ կերտող ածանցները բնականաբար ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ գոյականների տարբերությունների և հարաբերությունների նշանակումներ: Տեսականորեն կարելի է պատկերացնել այնպիսի լեզու, որտեղ գոյականի բոլոր հնարավոր լրացումները (որոշիչ բառերը) և հարաբերիչները (հարաբերող բառերը) կարող են արտահայտվել մասնիկների միջոցով՝ որպես ածանցներ: Սակայն իրականում ամեն մի լեզու ընտրություն է կատարում բառերի և մասնիկների միջև՝ ըստ արտահայտվող իմաստների կարևորության և հաճախականության. տվյալ հանրության մեջ ամենից ավելի կարևոր և հաճախակի զործածվող իմաստները,

համապատասխան լեզվահատուցվածքային հնարավորության դեպքում, սովորաբար արտահայտվում են ածանցների ձևով: Մի շարք դեպքերում գոյականակերտ համարվող ածանցները իրականում ածականակերտ ածանցներ են՝ խոսքի-մասային փոխանցմամբ գոյականացված. ածականը, որ ընդհանրապես ենթադրում է գոյական լրացյալ, գոյականանալու դեպքում դառնում է լրացյալը պարունակող բառ. հմմտ. գլխվոր = գլխվոր մարդ: Բուն գոյականակերտ (գոյականներից գոյականներ կերտող ածանցները ունեն որոշչային (թվականի, ածականի) իմաստներ [տնակ = փոքր տուն, ավագանի = շատ ավագներ, քաղաքացուհի = կին (իզական սեռի) քաղաքացի], երկրորդային-գոյականակերտ (ածականների խոսքի-մասային փոխանցմամբ գոյականակերտ դարձած) ածանցները՝ հարաբերիչ իմաստներ, այսինքն՝ արտահայտում են հոլովական (հատկապես հատկացուցիչ — հատկացյալի), կապային և բայական (վերջին հաշվով՝ դերբայական) իմաստներ [նախապան = նախի պահող մարդ, ծիրանի = ծիրանի ծառ, խնձորենի = խնձորի ծառ, գլխարկ = գլխին դնելու (գլուխը ծածկելու) բաճ (իբ) և այլն]:

Որոշչային արժեքի ածանցները գոյականի որոշչային լրացումների նման արտահայտում են քանակական և որակական հատկանիշներ՝ 1) հավաքականություն (որպես բանակի կարգի արտահայտություն՝ քանակապես շատ՝ առնված իբրև մեկ ամբողջություն)՝ անի (առածանի, ավագանի), եղին (ամանեղին, իրեղին), այլև, որոշ վերապահությամբ, անք, ենք (վարդանանք, Գրիգորենք), 2) նվազականության՝ միացած սուբյեկտիվ-դրական վերաբերմունքի՝ փաղաքշականության հետ (որպես շափի կարգի արտահայտություն՝ շափով փոքր)՝ ակ (տնակ), իկ (գլխիկ), ուկ (իշուկ), 3) սեռա-դասային տարբերություն («արական», «իգական»)՝ ունի (ուսուցչուհի, քաղաքացուհի):

Հարաբերիչ արժեքի ածանցները արտահայտում են առարկաների ամենատարբեր բնույթի առնչություններ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1) պարունակող-պարունակելիի՝ ա) տեղի՝ (ա)կալ (մոմակալ), (ա)նոց (բանջարանոց, հյուրանոց), (ա)պանակ (ծայրապանակ, դրամապանակ), (ա)ստան (Հայաստան, մրգաստան), արան (բառարան, սրճարան), արկ (գլխարկ), ոց (դարբնոց, ծաղկոց), աս (եղեգնուտ, լոռուտ), բ) «տեղառնչական»՝ (ա/ե)ցի (քաղաքացի, դազախեցի, երևանցի). 2) առնչակցային (առարկաներգանազան առնչություններ արտահայտող)՝ (ա)կան (կոլտնեսալիան, մանմեղական), (ա)պան (նախապան, այգեպան), (ա)վոր

(ծիւղաբ, զինվոր), ենի (խնձորենի, տանձենի, խոզենի), ի (ծիրանի, կաղնի), յան (հնչակյան, վարդանյան), որդ (նանապարհորդ, սայլորդ) և այլն՝ «պատկանող», «պահող», «ունեցող» և այլն իմաստներով, որոնք կարող են արտահայտվել նաև հատկացուցիչ—հատկացյալ, կապառու—կապի խնդիր կապակցությամբ. լրացյալը երբեմն կարող է լինել ոչ թե ընդհանուր («մարդ, «բան», «իր»), այլ ավելի կոնկրետ իմաստով բառ (խոզենի = խազի միս, ծիրանի = ծիրանի ծառ և այլն):

Գոյականի անվանական հոլովման կազմության հիմնական միջոցը մասնիկավորումն է (վերջավորությունների հավելումը), որի հետ միասին կարևոր դեր է խաղում նաև հերթագայությունը (հընչույթների փոխարինումը այլ հնչույթներով):

Հայերենում անվան մասնիկների մեջ մտնող հնչույթների բանակը երևից չի անցնում: Զրո մասնիկը կարող է միաժամանակ հակադրվել մի քանի մասնիկի, և այս դեպքում իրապես կունենանք յուրաքանչյուր մասնիկին հակադրվող առանձին զրո մասնիկ, այսինքն՝ ֆաղաֆ/ֆաղաֆներին հակադրվող ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ֆաղաֆ+0+0+0/ֆաղաֆ+ներ+ի+ն հակադրություն կամ, որ նույնն է, ֆաղաֆ+0/ֆաղաֆ+ներ, ֆաղաֆներ+0/ֆաղաֆներ+ի և ֆաղաֆներ+0/ֆաղաֆներ+ն հակադրությունների ամբողջություն:

Ժամանակակից հայերենում հոլովման վերջամասնիկները իրար են հաջորդում որոշակի կարգով: Հաշվի առնելով վերջամասնիկների հնարավոր ամենամեծ քանակ պարունակող ձևերը և դանց առնելով մասնակի տարբերությունները՝ ըստ զուգորդվող վերջամասնիկների բնույթի և հաջորդականության կարելի է տարբերել կառուցվածքային կաղապարների (մոդելների) հետևյալ նմուշները², 1) ֆաղաֆ(+ներ)+ից+ս)), 2) ընկեր(+ոչ)ից+ս)), 3) կան(+անց)ից+ս)), 4) մարդ(+կ)+անց)+ից+ս))): Այս կաղապարների ամենադործունը և ամենատարածվածը առաջինն է. ա) այն ընդգրկում է գոյական անունների մեծ մասը. բ) նրան պատկանում են գոյականաբար առնված և հոլովված բոլոր ածականներն ու թվականները. գ) երկրորդ տիպին պատկանող գոյական անունները ևս կարող են ունենալ այդ տիպը՝ ընկեր(+ներ)+

+ից)+ս))): գ) երրորդ կաղապարն ընդգրկում է միայն սակավաթիվ գոյական անուններ, այն էլ ոչ բոլոր հնարավոր ձևերով. ե) չորրորդ կաղապարը, որ ամենաբազմանդամն է, ընդգրկում է միայն մարդ հիմքը և այն որպես երկրորդ բաղադրիչ ունեցող բայի հիմքերը (տղամարդ և այլն):

Ըստ բաշխական արժեքի համեմատելով այս չորս տիպերի վերջամասնիկները՝ պարզում ենք հետևյալը. ա) և տիպի վերջամասնիկները կարող են հանդիպել բոլոր մնացած տիպի վերջամասնիկներից հետո. բ) ից տիպի մասնիկները կարող են հաջորդել մնացած բոլոր տիպի վերջամասնիկներին, բացի և տիպի վերջամասնիկներից. գ) անց տիպի վերջամասնիկները կարող են հաջորդել միայն (ի)կ տիպի վերջամասնիկներին. դ) վերջապես, (ի)կ տիպի վերջամասնիկները չեն կարող հաջորդել այլ կարգի վերջամասնիկների: Այսպիսով, կունենանք չորս կարգի վերջամասնիկներ, որոնք պայմանականորեն կարելի է կոչել I կարգի (իկ-ի խումբ՝ ա), II կարգի (անց-ի խումբ՝ բ), III կարգի (ից-ի խումբ՝ գ) և IV կարգի (ս-ի խումբ՝ դ): Մենք առայժմ չկարողացանք ձշտել ներ և ոչ տիպի վերջամասնիկների կարգային պատկանելության հարցը. հիշյալ կաղապարները այդ նպատակի համար անբավարար են դուրս դալիս. երկուսն էլ կարող են նախորդել ից տիպի մասնիկներին և երկուսն էլ անմիջապես հաջորդում են հիմնական բառաձևերին: Այս դեպքում մեզ օգնության կարող է հասնել մնացած երկու կաղապարներում ից-ին նախորդող անց վերջամասնիկի բաշխական վերլուծությունը: Առաջին հայացքից և՛ կան-անց-ից, և՛ մարդ-կ-անց-ից բառաձևերում կարծես թե մենք գործ ունենք միևնույն անց մասնիկի հետ, բայց հարցի ավելի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս դրանց տարբերությունը. պարզվում է, որ ինչպես մարդ հիմնաձևի և անց վերջամասնիկի միջև ընկած է իկ-ը, այսինքն՝ մարդ-կանց ձևի մեջ անց-ը կապվում է մարդ հիմնաձևի հետ: մարդիկ ձևի միջնորդությամբ, այնպես էլ կին հիմնաձևի և անց վերջամասնիկի միջև ընկած է կանայք ձևը, այսինքն՝ կանանց ձևի մեջ անց-ը կապվում է կին հիմնաձևի հետ կանայք ձևի միջնորդությամբ. այլ կերպ ասած մենք ունենք մարդ—մարդիկ—մարդկանց և կին—կանայք—կանանց շարքերը, որոնց մեջ նույն կարգին պատկանող յուրաքանչյուր ձև բաշխական առումով լիովին նույնարժեք է: Այստեղից բխում է, որ՝ ա) անց-ը բաղկացած է այժ վերջամասնիկից և

1 Մրանց մասին կիսովի առանձին բերականական կարգերին նվիրված հատվածներում:
2 Մոդել բառը մենք գործածում ենք լայն առումով, կաղապար բառը՝ նեղ առումով, ոչ զինամիկ մոդելները նշանակելու համար:

յֆ/նց հերթագայությունից (անց = այֆ + յֆ/նց)³. բ) մարդիկ, կա-
 ճայֆ ձևերը բաշխական առումով լիովին հարաբերակից են ֆա-
 պաֆներ, ընկերներ ձևերին և տարբերվում են ընկերոջ տիպի ձևերից.
 գ) ընկեր-ոջ ձևը կարելի է դիտել որպես ընկեր(+ներ) + ոջ (ծխաված
 հոգնակիով, այսինքն՝ եղակիի զրո վերջավորությամբ օժտված) ձև,
 որի մեջ ոջ-ը հարաբերակից է մարդ-կ-անց-ի անց վերջամասնիկին
 և կանանց-ի յֆ/նց հերթագայությունը. դ) վերջամասնիկային ար-
 ժևք ունեցող հնչույթափոխությունները, այսինքն՝ հերթագայությու-
 ները կարող են փոխարինել միայն II կարգի (b) վերջամասնիկնե-
 րին և պետք է մտցվեն նրանց մեջ: Այս բոլորով հանդերձ կմնան
 սրոջ թվով վերջամասնիկներ, որոնց բաշխման հարցը կզժվարանա.
 այսպես, օրինակ, ի-ով օժտված ձևերը (ֆաղաֆ-ի) լիովին հարա-
 բերակից են ընկերոջ տիպի ձևերին և խոսքի մեջ կատարում են
 նրանց բոլոր գործառնությունները, բայց, ի տարբերություն ոջ-ի, ի-ն
 ից-ից առաջ չի հանդիպում, այլ գործուն է միայն առաջին կաղա-
 պարում՝ փոխարինելով նրան: Նկատի ունենալով գործառնությու-
 ների լիակատար ընդհանրությունը, այլև այն, որ ձի-ու և ձի-ու-ց
 ձևերի հետ համեմատելով ֆաղաֆի և ֆաղաֆից ձևերը՝ ի-ն կարելի է
 պայմանականորեն դիտել որպես ու-ին (և հետևաբար ոջ-ին) հա-
 վասարարժեք մասնիկ⁴, մենք այն կգնենք II կարգի վերջամասնիկ-
 ների շարքում:

Նկատի ունենալով անվանական վերջամասնիկների հաջորդա-
 կանությունը՝ հայերենում կարելի է տարբերել անվանական հիմ-
 քերի հետևյալ տիպերը. 1) I կարգի (a) վերջավորությունների հա-
 մար հիմք են ծառայում հիմնական բառաձևերը. 2) II կարգի (b)
 վերջավորությունների համար հիմք են ծառայում I կարգի (a) վեր-
 ջամասնիկներով (ներառյալ զրո վերջամասնիկը) օժտված բառա-
 ձևերը. 3) III կարգի (c) վերջավորությունների համար հիմք են ծա-
 ռայում II կարգի (b) վերջամասնիկներով (ներառյալ զրո վերջա-
 մասնիկը) օժտված բառաձևերը. 4) IV կարգի (d) վերջավորությու-
 ների համար հիմք են ծառայում III կարգի (c) վերջամասնիկներով
 (ներառյալ զրո վերջամասնիկը) օժտված հիմքերը:

³ Ինչպես նշվել է, յուրաքանչյուր հերթագայություն կարելի է մեկնաբանել որ-
 պես վերջամասնիկավորում (տուն/տան = տուն + ու/ա) և, ընդհակառակն, յուրա-
 քանչյուր վերջամասնիկավորում կարելի է մեկնաբանել որպես հերթագայություն
 (նաց + ի = նաց/նացի, այսինքն՝ ֆաց + 0/ի):

⁴ Իրականում, սակայն, ից-ի ի-ն դարձել է մեկ միասնական վերջամասնիկ
 անբաժան մասը:

Անվանական հիմքերի և վերջավորությունների իդեալական
 (հնարավոր) հաջորդականությունը կարելի է արտահայտել 1-ին
 աղյուսակով.

Հիմքեր	Աղյուսակ 1			
	Վերջավորություններ			
	a	b	c	d
A	+	+	+	+
A+a	-	+	+	+
A(+a)+b	-	-	+	+
A((+a)+b)+c	-	-	-	+
A(((+a)+b)+c)+d	-	-	-	-

Սակայն հիմքերի և վերջամասնիկների իդեալական փոխհարա-
 բերությունը խախտվում է զրական նորմայի մտցրած մի շարք սահ-
 մանափակումներով, որոնք կարող են լինել ընդհանրական և մաս-
 նակի: Ընդհանրական ենք կոչում տվյալ կարգի մասնիկների ընդ-
 հանուր բաշխական կանոններով որոշվող սահմանափակումները,
 մասնակի՝ տվյալ կարգի մասնիկներից մեկին կամ մի քանիսին
 հատուկ, ընդհանուր բնույթ չունեցող սահմանափակումները: Մաս-
 նակի սահմանափակումների քննությունը թողնելով առանձին քե-
 րականական կարգերին նվիրված հատվածներին՝ այստեղ խոսենք
 ընդհանրական սահմանափակումների մասին. ժամանակակից հա-
 յերենում կա այսպիսի մի քանի սահմանափակում, որոնք կապ-
 ված են առաջին հերթին d կարգի բ, և վերջամասնիկների գործա-
 ծություն հետ. 1) d կարգի բ, և վերջամասնիկները կարող են հա-
 ջորդել c կարգի (ից, ով և այլն) մասնիկներին միայն խոսակցա-
 կան-բարբառային տեքստերում ու լեզվագործածություններում.
 ընկերներից-ը, մարդկանցով-ը ձևերը դիտվում են որպես զրական
 լեզվի նորմաներից կատարվող շեղումներ. 2) d կարգի բ, և վերջա-
 մասնիկներից և-ն կարող է հանդիպել b, c և նույնիսկ d կարգի
 վերջամասնիկներից առաջ՝ b կարգի ձայնավորահանգ մասնիկնե-
 րից հետո դտնված դիրքում (այսպես կոչված «փոխանուն սեռա-
 կանի» կամ, ավելի ճիշտ, «փոխանուն տրականի» դեպքում)՝ ձակո-

բինի, Հակոբինից, Հակոբինը. 3) Ինչպես նշել ենք, հերթագայությունները հավասարաբեռ են Խ տիպի վերջամասնիկներին, և, հետևաբար, Կ տիպի վերջամասնիկները կարող են նախորդել Ե տիպի վերջամասնիկներով օժտված հիմքերին հաճախ կամ միայն Խ տիպի վերջամասնիկների, կամ դրանց փոխարինող հերթագայությունների միջնորդությամբ. մեկնաբանելով հերթագայությունները սրպես վերջամասնիկներ (հոր = հայր + աջ/ա, կանանց = յ/ևց և այլն) և երկուսը միասին կոչելով թերույթներ⁵ մենք կստանանք ժամանակակից հայերենի հիմքերի և թերույթների փոխհարաբերության հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 2).

Աղյուսակ 2

Հիմքերի տիպեր	Թերույթներ			
	a	b	c	d
A	+	+	+	+
A+a	-	+	+	+
A(+a)+b	-	-	+	+
A((-a)+b)+c	-	-	-	-/+
A(((+a)+b)+c)+d	+/-	+/-	+/-	+/-

Եթե բացենք հիմքերի և վերջավորությունների փոխհարաբերությունն արտահայտող բանաձևերի փակագծերը, ապա կստանանք հիմքերի և վերջավորությունների զուգորդման հետևյալ հնարավոր տիպերը (1 միանդամ, 4 երկանդամ, 6 եռանդամ, 4 քառանդամ և 1 հինգանդամ տիպ) (աղյուսակ 3, էջ 169):

Այժմ անցում կատարելով արտահայտության պլանից դեպի բովանդակության պլանը՝ կարող ենք սրտել հիշյալ շորս կարգի մասնիկների բովանդակային հետևյալ արժեքները.

⁵ Հակառակ մեկնաբանության դեպքում վերջավորություններով օժտելը կդիտվի որպես արտաբին թերում, հերթագայությամբ օժտելը՝ ներքին թերում (հմտ. Հակոբ/Հակոբի և տուն/տան):

⁶ Բացառում ենք Ե-ի՝ Խ, Կ և Դ վերջավորություններին նախորդելու դեպքը, որպես մասնակի դրսևորում:

№№	Զուգորդող միավորներ					Զուգորդման տիպեր	Օրինակներ
	A	a	b	c	d		
1	+	-	-	-	-	A կամ $A+\bar{a}+\bar{b}+\bar{c}+\bar{d}$	բազաբ
2	+	+	-	-	-	Aa կամ $A+a+\bar{b}+\bar{c}+\bar{d}$	բազաբ-ներ
3	+	-	+	-	-	Ab կամ $A+\bar{a}+b+\bar{c}+\bar{d}$	բազաբ-ի
4	+	-	-	+	-	Ac կամ $A+\bar{a}+\bar{b}+c+\bar{d}$	բազաբ-ից
5	+	-	-	-	+	Ad կամ $A+\bar{a}+\bar{b}+\bar{c}+d$	բազաբ-ը
6	+	+	+	-	-	Aab կամ $A+a+b+\bar{c}+\bar{d}$	բազաբ-ներ-ի
7	+	+	-	+	-	Aac կամ $A+a+\bar{b}+c+\bar{d}$	բազաբ-ներ-ից
8	+	+	-	-	+	Aad կամ $A+a+\bar{b}+\bar{c}+d$	բազաբ-ներ-ը
9	+	-	+	+	-	Abc կամ $A+\bar{a}+b+c+\bar{d}$	կն-ոջ-ից
10	+	-	+	-	+	Abd կամ $A+\bar{a}+b+\bar{c}+d$	կն-ոջ-ը
11	+	-	-	+	+	Acd կամ $A+\bar{a}+\bar{b}+c+d$	բազաբ-ի-ս
12	+	+	+	+	-	Aabc կամ $A+a+b+c+\bar{d}$	մարդ-կ-անց-ից
13	+	+	+	-	+	Aabd կամ $A+a+b+c+\bar{d}$	բազաբ-ներ-ի-ն
14	+	+	-	+	+	Aacd կամ $A+a+\bar{b}+c+d$	բազաբ-ներ-ից-ս
15	+	-	+	+	+	Abcd կամ $A+\bar{a}+b+c+d$	կն-ոջ-ից-ս
16	+	+	+	+	+	Aabcd կամ $A+a+b+c+d$	մարդ-կ-անց-ից-ս

1) I կարգի (a) վերջամասնիկները կոչված են արտահայտելու հիմնականում թվային իմաստներ, թեև դրանց մի մասը երկրորդաբար կարող է արտահայտել նաև դասային իմաստներ: Նկատի ունենալով I կարգի վերջամասնիկների հիմնական իմաստային արժեքը՝ դրանք կոչենք թվանիշ կամ թվակերտ. զրո վերջամասնիկի բացառման դեպքում մենք կունենանք հիմնականում հոգնանիշ կամ հոգնակերտ մասնիկներ:

2) II կարգի (b) թերույթները գրեթե հավասարապես արտահայտում են և՛ հոլովական, և՛ դասային իմաստներ, ընդ որում իբրև անկախ թերույթներ հանդես գալու դեպքում գերակշռում է հոլովական իմաստը, III կարգի (c) վերջավորություններին նախորդելու դեպքում՝ դասանշային իմաստը: Նկատի ունենալով այս հանգա-

մանքը և որոշ առումով լայն մեկնաբանություն տալով դասի հասկացությանը (ներառելով ձևական և պատմական դասերը, այլև «չհղթը» դասը)՝ II կարգի թեքությունները կոչենք դասա-հոլովանիշ կամ, եթե զանց առնենք դասի լայն մեկնաբանությունը, I կարգի հոլովանիշ թեքություններ:

3) III կարգի (C) վերջամասնիկները արտահայտում են հիմնականում հոլովական իմաստներ, թեև կարող են (ուսմ-ի դեպքում) արտահայտել նաև դասային իմաստներ: Նկատի ունենալով հիմնական իմաստային արժեքը՝ սրանք կոչենք հոլովանիշ կամ, ի տարբերություն I կարգի հոլովանիշ թեքությունների, II կարգի հոլովանիշ վերջամասնիկներ:

4) Վերջապես IV կարգի (Ճ) վերջամասնիկները (ը, ն, ս, դ) անմիջականացնող, իրադրությունը որոշող արժեք ունեն (առկայացուցիչներ, ակտուալիզատորներ). դրվելով անունների վրա՝ այդ վերջամասնիկները որոշում են անունների հարաբերությունը դեպի հաղորդակցողները և հաղորդակցումը, ցույց տալիս, որ խոսողը որոշում է այդ անունների նշանակած առարկաները (կամ հենց իրենք անունները) ըստ հաղորդակցողներին ծանոթ լինելու աստիճանի կամ հաղորդակցողների հետ ունեցած առնչության: Նկատի ունենալով, որ այս բոլոր վերջամասնիկներին հատուկ է որոշելու, անմիջականացնելու իմաստը, դրանք կարելի է կոչել առկայացական հոդեր: Սրանք երկու տիպի են՝ որոշիչ հոդեր՝ ը, ն և ցուցատացական հոդեր՝ ս, դ, վերջիններս որոշում են առարկան՝ այն հարաբերելով հաղորդակցողների հետ: Ավելորդ չէ նշել, որ զրո «հոդը» հակադրվում է բոլոր հոդերին որպես անառկայացականության (նեղ իմաստով՝ անորոշության) արտահայտիչ:

Քերականական կարգերի իդեալական արտահայտության դեպքում վերջամասնիկների յուրաքանչյուր կարգի կհամապատասխանեն քերականական իմաստների մեկ խումբ, սակայն իրականում այդպիսի համապատասխանություն չկա. 1) դասի քերականական կարգը արտահայտվում է հիմնականում II կարգի (b) թեքությունով, բայց՝ ա) այն կարող է արտահայտվել նաև I (a) և II (b) կարգի վերջամասնիկներով. բ) II կարգի (b) վերջամասնիկների մեջ դրված ի-ն դասանշային շեղություն ունի. 2) հոլովական իմաստները բաշխվում են միաժամանակ և II կարգի (b) թեքությու-

7. Ինչպես տեսնում ենք, զրո վերջամասնիկը բազմարժեք է՝ ըստ այն բանի, թե ո՞ր վերջամասնիկներին է հակադրվում:

ների, և III կարգի (C) վերջամասնիկների վրա. 3) որոշ կարգի քերականական իմաստներ կարող են արտահայտվել նաև այլ միջոցներով. այսպես, օրինակ, հետևողական քննության դեպքում հնչե-րանդային փոփոխությունների արտահայտած իմաստները, որոնք իրականում հաղորդողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի նշանակմանն են ծառայում, պետք է լայն առումով քննվեն հոդերի հետ միասին:

Վերանալով արտահայտության պլանից և առնելով միայն քերականական իմաստները՝ կարելի է ասել հետևյալը: Բովանդակության պլանով հոլովման քերականական կարգերի քննությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոլովման համակարգում (գոյական անվանը կամ գոյականաբար առնված անուններին ուղեկցող ձևությունների և հերթագայությունների մեջ) հանդես եկող քերականական իմաստների փոխհարաբերության, այդ իմաստների խմբերի (կարգերի)՝ վերջին հաշվով՝ հոլովման համակարգի իմաստային կառուցվածքի քննություն: Ինչպես արդեն նշել ենք, ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգում առկա է քերականական իմաստների շորտ խումբ (կարգ)՝ հոլովական, թվային, դասային և որոշյալային (որոշյալության): Ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում այդ խմբերը (կարգերը) միմյանց նկատմամբ: Դրանք կարելի է բնորոշել երկու տիպի հատկանիշների օգնությամբ՝ ինքնակայություն (առարկաններին ինքնին հատուկ լինելը թե չլինելը) և բնութագրականություն կամ նկարագրականություն (առարկան բնութագրելը, նկարագրելը թե չբնութագրելը, չնկարագրելը). ինքնակա արժեք ունեն դասային և թվային իմաստները, որոնք ցույց են տալիս առարկաներին որակապես և քանակապես ամենից ավելի բնորոշ. (տվյալ հանրության կողմից իբրև այդպիսին դիտվող) ամենաբնորոշ հատկանիշները. անինքնակա են հոլովական և առկայացական իմաստները, որոնք նպատակ ունեն ցույց տալու առարկաների կամ հաղորդակցողների և առարկաների հնարավոր հարաբերությունները՝ վերագրվելով անվանը որպես հատկանիշներ: Բնութագրական-նկարագրական արժեք ունեն դասային և հոլովական իմաստները, որոնք բնութագրում, նկարագրում, ներկայացնում են առարկաները որևէ էական հատկանիշով կամ որևէ հնարավոր հարաբերությամբ ոչ բնութագրական են թվային և առկայացական իմաստները, որոնք առարկաները չեն բնութագրում, չեն նկարագրում, այլ նշում են նրանց քանակը և հաղորդակցողների՝ նրանց ծանոթ լինելը ամենաբնորոշ հատկանիշներին: Քերականական իմաստների խմբերի (կարգե-

բի) փոխհարաբերությունը կարելի է ներկայացնել 4-րդ աղյուսակով.

Աղյուսակ 4

Իմաստային կարգեր	Խմբավորման հատկանիշներ	
	Ինքնակայություն	Բնութագրականություն
Դաս	+	+
Թիվ	+	-
Հոլով	-	+
Առկայացում	-	-

Աղյուսակը կարելի է ներկայացնել և համադրական ձևով, որտեղ իմաստային կարգերի փոխհարաբերություններն ավելի լավ կերևան (աղյուսակ 5).

Աղյուսակ 5

Բնութագրականություն	Ինքնակայություն	
	Ինքնակայություն	Անինքնակայություն
Բնութագրականություն	Դաս	Հոլով
Ոչ-բնութագրականություն	Թիվ	Առկայացում

Առաջիկա քննության ժամանակ, ավելորդ բարդություններից և տերմինների խճողումից խուսափելու նպատակով, ըստ հնարավորին կխուսափենք ձևակ (մորֆ) և այլաձևակ (ալոմորֆ) տերմինների գործածությունից՝ վերջավորություն կամ թեքույթ անվան տակ հասկանալով և՛ առաջինները, և՛ երկրորդները: Ինչ վերաբերում է ձևույթների և այլաձևակների տարբերակմանը, ապա այն հանդես կբերվի գերազանցապես «անփոփոխական» և «դիրքային տարբերակներ» անունների տակ:

2. ԹՎԻ ԿԱՐԳԸ

Թվանիշ թեքույթները ծառայում են առաջին հերթին թվային իմաստների արտահայտությանը: Թվանիշ թեքույթները թվանիշ

վերջավորություններն են. հնչույթափոխությունները այս դեպքում, ինչպես նշել ենք, ինքնուրույն իմաստային բեռնվածություն չունեն, այլ հավելուդային (ПЗЫТОЧНЫЙ) միջոցներ են՝ պայմանավորված հնչյունական և պատմական որոշ պայմաններով: Վերջիններս ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ թվանիշ հիմքերի (թվանիշ վերջավորություններից զուրկ մասերի) կազմիչներ կամ հիմքակազմ տարրեր: Դրանք առաջ են բերում «մաքուր» և «ձևավոր» հիմքերի տարբերություններ, ընդ որում թվային բուն վերջավորությունները ավելացվում են ձևավոր հիմքերին: Այսպիսով, ստացվում են մի կողմում զրո հիմքակազմ տարրով և զրո վերջավորությամբ արտահայտված, մյուս կողմում՝ որոշ հիմքակազմ տարրերով (ներառյալ և զրո հիմքակազմ տարրը) ձևավորված և վերջավորություններ ունեցող թվաձևեր. եթե վերջիններս էլ տարբերակներ ըստ կազմության ձևի, ապա կստանանք թվաձևային կազմիչների փոխհարաբերության հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 6).

Աղյուսակ 6

Թվաձևային տիպեր	Կազմիչներ		
	Մաքուր հիմքեր	Ձևավոր հիմքերի տարրեր	Վերջավորություններ
I տիպի թվանիշ ձև	+	-	-
II տիպի թվանիշ ձև	+	-	+
III տիպի թվանիշ ձև	+	+	+

Հետևելով աստիճանական բարդացման սկզբունքին՝ քննենք նախ ձևավոր հիմքերի կազմիչները:

Թվանիշ ձևերի դեպքում առկա են ձևավոր հիմքերի բոլոր շորս տիպերը. 1) անփոփոխ տիպ, որի դեպքում ձևավոր հիմքը հավասար է մաքուր հիմքին, այսինքն՝ առկա է զրո շեշտափոխություն ($-/-$). 2) շեշտափոխված տիպ, որի դեպքում ձևավոր հիմքը մաքուր հիմքից տարբերվում է անշեշտակրությունամբ, այսինքն՝ առկա է $-/—$ շեշտափոխություն. 3) հնչույթափոխված տիպ, որի դեպքում ձևավոր հիմքը հավասար է մաքուր հիմքին՝ դումարած $-/—$ շեշտափոխությունը և ի՛/ա, ի՛/(ը), ա՛վ(ը) հնչույթափոխությունները. 4) մասնիկավոր տիպ, որի դեպքում առկա է յ կամ և հնչույթներից որևէ մեկը. տեսականորեն այն կարող է ավելացվել անփոփոխ, շեշտափոխված կամ հնչույթափոխված տիպերի վրա: Այս դեպքում ևս գործում է վերջավորությունների հաջորդման կար-

զի վերաբերյալ մեր սահմանած բանաձևի նման մի բանաձև: Եթե մաքուր հիմքը նշանակենք A-ով, ձևավոր հիմքը՝ A₁-ով, շեշտափոխությունը՝ a-ով, հնչութափոխությունը՝ b-ով, մասնիկը՝ c-ով, ապա կարելի է սրանց փոխհարաբերությունը արտահայտել 7-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 7

Ձևավոր հիմքերի տեսակ	Ձևավոր հիմքերի կազմիչներ			Օրինակներ
	Շեշտափոխություն (a)	Հնչութափոխություն (b)	Մասնիկավորում (c)	
A	—	—	—	բաղաբայի'-(բ)
A+a	+	—	—	հայց-(կ'բ)
A+b	—	+	—	չկա
A+c	—	—	+	չկա
A+a+b	+	+	—	տ(ը)ն-(կ'բ)
A+a+c	+	—	+	գառն-(կ'բ)
A+b+c	—	+	+	չկա
A+a+b+c	+	+	+	ղ(ը)նն-(կ'բ)

Աստիճանական բացառման սկզբունքով կարելի է թվանիշ հիմքերի փոխհարաբերությունը արտահայտել հետևյալ կերպ (աղյուսակ 8)։

Աղյուսակ 8

Շեշտափոխություն		Անշեշտափոխություն
Հնչութափոխություն	Անհնչութափոխություն	
Մասնիկավորություն	Անմասնիկավորություն	

Այժմ փորձենք աղյուսակով արտահայտել թվանիշ հիմքերի կազմիչների ընտրության պայմանները՝ հաշվի առնելով, որ դրանք կապված են ինչպես մաքուր հիմքերի, այնպես էլ վերջավորությունների առանձնահատկությունների հետ (դիսյունկտիվ և կոնյունկտիվ, այսինքն՝ կա՛մ—կա՛մ, կ—և՛ առնչությունը) (աղյուսակ 9)։

Եթե այստեղ բացառենք մաքուր դրաբարատիպ կազմություն-

Թվաձևային հիմքակազմիչներ	Դրանց ընտրության պայմանները	Օրինակներ
1. Ձրո շեշտափոխություն (—'—')	ա. Ձրո վերջավորությունում ձևի դեպքում բ. Ձայնավորացուրկ ք վերջավորությունից առաջ	բաղա'բ/բաղա'բ-(0) գյուղացի'/գյուղացի'-(բ) բաղաբացի'/բաղաբացի-(նե'բ)
2. Շեշտափոխություն (—'/—)	Ձայնավորակիր վերջավորություններից առաջ	կի'ն/կան-(ա'յբ) գի'բբ/գ(ը)բբ-(կ'բ)
3. Շեշտափոխական հնչութափոխություն ա. բ'/ա բ. կ'/(ը)	կլին հիմքի դեպքում ա. Բաղաձայնահարցի ի ունեցող միավանկ հիմքերի դեպքում (բացի փոխառություններից) բ. Վերջին փակ վանկում ի ունեցող մի քանի բաղաձայնի հիմքերում, որոնց դեպքում հնարավոր են և, չհնչութափոխված ձևեր	եբկի'բ/եբկ(ը)բ-(նե'բ)
4. Մասնիկավորում՝ շեշտափոխությամբ հանդերձ ա. —/յ բ. —/ն	Բաղաձայնահարցի ու ունեցող միավանկ հիմքերի դեպքում (բացի փոխառություններից) —ա-ով և ո-վ մաքուր հիմքերի և ձայնավորով սկսվող վերջավորությունների հանդիպման դեպքում Ցուցակով որոշվող մի քանի միավանկ հիմքերի դեպքում, որոնք ու չունեն Ցուցակով որոշվող մի քանի միավանկ հիմքերի դեպքում, որոնք ու ունեն	ջո'ւբ/ջ(ը)բ-(կ'բ) Մարո'/Մարոյ-(կ'նբ) գա'ն/գառն-(կ'բ) դո'ւբ/դ(ը)նն-(կ'բ)
5. Մասնիկավորում՝ շեշտափոխական հնչութափոխությամբ հանդերձ՝ ա'ւ/(ը) + —/ն		

ներք, որոնք կարող են հանդիպել միայն դրաբարից առնված արտահայտություններում կամ արխաիկ ոճավորման որոշ փորձերում, և նկատի առնենք անկախ գործածություն ունեցող տիպերը (ներառյալ նաև արխաիկ և խոսակցական ոճերին հատուկ որոշ տիպեր), ապա կարելի է նշել թվաձևային հետևյալ 8 վերջավորու-

թյունները՝ եր, ներ, իկ, այբ, ֆ, անբ (և յանբ)⁸, ենբ, ոնբ: Եթե հիշ-
յալ հիմքակազմ տարրերը հավասարապես հանդիպելին բոլոր վեր-
ջավորությունների զուգորդությամբ, ապա կունենայինք թվաձևա-
յին $8 \times 8 + 1 = 65$ տիպ կամ 65 թվաձև (բոլոր հիմքակազմ տարրերի
թիվը բազմապատկած բոլոր վերջավորությունների թվով և գումար-
ած բոլոր կարգի հիմքակազմ տարրերից ու վերջավորություններից
զուրկ ձևը): Սակայն իրականում և՛ հիմքակազմ տարրերը, և՛ վեր-
ջավորությունները դիրքային սահմանափակություն (պայմանավոր-
վածություն) ունեն, և կարող են հանդիպել միայն որոշ տիպեր:
Նախքան թվային իմաստ ունեցող ձևերի (թվաձևերի) բոլոր հնար-
ավոր տիպերի դասակարգում կատարելը փորձենք պարզել վեր-
ջավորությունների գործածության (ընտրության) պայմանները
(բաշխումը) 10-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 10

Վերջա- վորու- թյուններ	Վերջավորու- թյունների ընտրու- թյան պայմանները
եր	1. Միավանկ հիմքերի ղեկգում (հանած իկ-ի և այբ-ի տակ նշված հիմքերը) 2. Այն բարդությունների ղեկգում, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, և նրա իմաստը հա- կադրվում է ամբողջ բարդության իմաստին ինչպես սեռը՝ տեսակին
ներ	Բազմավանկ հիմքերի ղեկգում (հանած նախորդի կերպով պայմանով որոշվող հիմքերը)
իկ	Մարդ հիմքի և նրանով վերջացող բարդ հիմքերի ղեկգում
այբ	Կլին հիմքի և նրանով վերջացող բարդ հիմքերի ղեկգում
ֆ	-ի-ով վերջացող բազմավանկ հիմքերի ղեկգում
անբ	Հատուկ անուններով արտահայտված հիմքերի ղեկգում (արխաիկ և խոսակցական-բարբա- ռային ոճերում)
ենբ	Հատուկ անուններով արտահայտված հիմքերի ղեկգում (խոսակցական ոճում)
ոնբ	Միավանկ ազգակցական անունների (պապ, տատ), այլև սասցական գերանունների ղեկգում

Այժմ փորձենք աղյուսակով արտահայտել թվաձևերի բոլոր
հնարավոր տիպերի կազմիչները՝ վերջավորություններով տարբեր-
վող ձևերը դիտելով որպես տիպեր, իսկ ձևավոր հիմքերի կազմիչ-
ներով տարբերվող ձևերը՝ որպես ենթատիպեր (աղյուսակ 11):

⁸ Այստեղ և այլուր անբ-ի հետ հասկանում ենք և յանբ-ը, որ նույն գործածու-
թյունն ունի:

Տիպեր (ընտ- վերջավոր- ու-թյուն- ներ)	Ենթատիպեր (ըստ հիմքակազմ տար- րերի)	Օրինակներ
I եր	1. —' / — 2. ի' / (ը) 3. ո'ւ / (ը) 4. — / յ 5. — / ն 6. ո'ւ / (ը) + — / ն	հա'յ / հաց-ե'ր զե'ր / զ(ը)ր-ե'ր տո'ւն / տ(ը)ն-ե'ր չա' (տուտանուն) / չա-յ-ե'ր զա'ո / զառ-ն-ե'ր զո'ւո / զ(ը)ռ-ն-ե'ր
II ներ	1. —' / —	բազա'ք / բազաք-նե'ր
III իկ	1. —' / —	մա'րդ / մարդ-ի'կ
IV այբ	1. ի' / — 2. ի' / ա	տիկ'ն / տիկն-ա'յբ կի'ն / կան-ա'յբ
V ֆ	1. —' / —'	զյուզացի' / զյուզացի'-ք
VI անբ	1. —' / —	(Վարդա'ն) / Վարդան-ա'նբ
VII ենբ	1. —' / —	(Հակո'ր) / Հակոր-ե'նբ
VIII ոնբ	1. —' / —	(պա'պ) / պապ-ո'նբ

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայերենում հնարավոր է տասնչորս-
մասնիկավոր ձև: Եթե սրանց գումարենք այն ձևը, որ արտահայտ-
ված է զրո հիմքակազմ տարրով և զրո վերջավորությամբ (հաց,
ֆաղաֆ), ապա կստացվի ընդամենը տասնհինգ թվաձև:

Մինչև այժմ մենք քննեցինք թվանիշ վերջավորությունների և
հիմքակազմ տարրերի բաշխման հարցերը: Սակայն վերջավորու-
թյունների բաշխման հարցը չի կարելի ամբողջացնել առանց հո-
լովանիշ թեթույթների և որոշիչ հոդերի հետ նրանց զուգորդելու-
թյան հարցերի քննության: Քանի որ բոլոր թվանիշ վերջավորու-
թյունները կարող են հոլովանիշ վերջավորություններ ստանալ կամ
հերթագայվել, ուստի և այստեղ հարկավոր է ընտրություն կատա-
րել դրանց միջև. որպես զուգորդելիության քննության հիմք կարող
է ծառայել հիմնական ի հոլովանիշի հետ զուգորդվելու հնարավորու-
թյունը: Սա կարելի է արտահայտել 12-րդ աղյուսակով (էջ 178):

Վերևում մենք բացահայտեցինք թվաձևային ու թվ վերջավորու-
թյուն՝ արտահայտված հնչույթներով ու հնչույթների հետևողական

Թվանիշ վերջավորություններ	Չուզորդելիությունն ի հոլովանիշի հետ	Չուզորդելիությունը (ն) հոդի հետ (հոդառությունն ենդ իմաստով)
եր	+	+
ներ	+	+
իկ	-	-
այր	-	-
բ	-	-
անբ	-	-
ենբ	-	-
անբ	-	-

շարքերով և մեկ վերջավորություն՝ արտահայտված հնչույթների բացակայությամբ (զրո վերջավորություն), ընդամենը ինը վերջավորություն: Եթե հաշվի առնենք քննվող միավորների բաշխումը անփոփոխակներ և փոփոխակներ (գիրքային տարբերակներ) առանձնացնելու նպատակով, ապա կարելի է պարզել հետևյալը.

1) Հիշյալ բոլոր ութ վերջավորությունները գիրքային սահմանափակություն ունեն թվանշանային հակադրության առումով: Նրանց փոխարինումը միմյանցով հոգնակիության իմաստի փոփոխություն առաջ չի բերում, և, հետևաբար, հոգնակիի արտահայտության առումով դրանք անփոփոխակներ չեն, այլ միևնույն հոգնանիշ անփոփոխակի (ձևույթի) գիրքային տարբերակները. այդ ութ վերջավորությունն էլ հակադրվում են միևնույն զրո վերջավորությանը. բոլոր ութ միավորների գիրքերի ամբողջությունը հավասար է զրո ձևույթի գիրքերի ամբողջությանը. այսպիսով, մենք ունենք երկու անփոփոխակ՝ 1) 0 (մեկ անդամով) և 2) եր/ներ/իկ/այր/բ/անբ/ենբ/ոնբ (ութ անդամով կամ փոփոխակով):

2) Սրանցից եր-ը և ներ-ը զուգորդվում են հայերենի հիմնական հոլովիչի՝ ի-ի հետ, հոդառության սահմանափակություն չունեն և ոճականորեն չեզոք են, հետևաբար մյուսների համեմատությամբ ավելի գործուն և ընդհանրացած տիպեր են. եթե վերանանք բարդության կանոններից, կարելի է ասել, որ եր-ը հանդիպում է միավանկ և ներ-ը՝ բաղձավանկ բառերի դեպքում⁹:

⁹ Ռուս-ներ ձևը բացատրվում է խոսակցական լեզվում հանդիպող (ը)ոստ արտասանությամբ:

3) եր-ը և ներ-ը կարող են հանդիպել նաև մյուսներին հատուկ դիրքերում, այսինքն՝ նրանց փոխարինել. հմմտ. մարդ-ն-եր-ս, կին-ն-ներ-ս, գյուղացի-ներ, վարդան-ներ, Հակոբ-ներ, պապ-եր. այս տեսակետից կարելի է տարբերել երեք դեպք. ա) մարդ-ն-եր-ս և կին-ներ-ս ձևերում եր-ի հանդես գալը դիրքային սահմանափակություն ունի (հանդիպում է միայն ն-ս, ն-դ, ն-ը, ն-ն զուգահեռանիկների զուգորդությամբ) և պայմանավորված է ընդարձակ կոնտեքստով, այսինքն՝ ոճական արժեք ունի (հատուկ է խոսակցական ոճին). բ) գյուղացի-ներ, ֆաղաֆացի-ներ և նման տիպի ձևերում ներ-ի հանդես գալը բ-ի փոխարեն նույնպես ոճական բնույթ ունի. գրական լեզվի համար սովորականն ու ընդհանրացածը ներ-ով ձևերն են, իսկ բ-ն հանդես է գալիս միայն խոսակցական ոճում. գ) վարդան-անբ, Հակոբ-ենբ, պապ-ոնբ ձևերը՝ վարդան-ներ, Հակոբ-ներ, պապ-եր ձևերի կողքին կապված են իմաստային լրացուցիչ տարբերությունների հետ, որոնք կարելի է որակել որպես դասային տարբերություններ, այլև ոճական բնույթ ունեն (հանդիպում են միայն որոշ ոճերում): Ի՞նչ իմաստային տարբերություններ են դրանք. անբ-ը, ենբ-ը և ոնբ-ը հանդես են գալիս որպես համանուններ՝ ներառելով երկու կարգի իմաստ՝ անբ = «կողմնակից, հետևորդ» + (ն)եր (վարդանանբ = վարդան + կողմնակիցներ, վարդանականներ), ենբ = «ազգակից» + (ն)եր (Հակոբենբ = Հակոբ + ազգակիցներ, «Հակոբյաններ»), ոնբ = «մերձավոր, յուրային» + (ն)եր (պապոնբ = պապ + մերձավորներ):

Զրո վերջավորության և հիմնական (եր/ներ/իկ/այր) վերջավորությունների հակադրությունը նպատակ ունի առաջին հերթին արտահայտելու բովանդակության պլանի միաթվության (եղակիության) և անմիաթվության (հոգնակիության) հակադրությունը («մեկ» և «մեկից ավելի»): Սակայն այս հիմնական հակադրությունը հանդես է գալիս գոյական անունների միայն որոշ տիպերի դեպքում, որոնց մեջ հիմնականը հաշվական բնույթի հասարակ անուններն են՝ գիրք, ֆաղաֆ, մարդ, կին և այլն: Այլ դեպքերում այս հիմնական հակադրությունը փոփոխվում կամ լրացվում է տարբեր շարքով՝ ընդհուպ մինչև լիակատար չեզոքացում: Թվի քերականական կարգի հիմնական իմաստային հակադրության փոփոխությունը կապված է ինչպես հիմքերի և հոգնանիշ վերջավորությունների որոշ տիպերի, այնպես էլ տվյալ լեզվի պատմական որոշ առանձնահատկությունների հետ:

Եթե դոյական անունների հիմնական տիպը համարենք եզականաձև ընդհանուր անունները, ապա կարելի է ասել, որ արտահայտության և բովանդակության պլաններում կարող են հանդես գալ մի շարք շեղումներ:

Արտահայտության պլանում զրո վերջավորությամբ բնորոշվող բառարանային տիպերի կողքին կարող են հանդիպել նաև միայն հոգնակի ձևեր ունեցող անուններ (անեզականներ, pluralia tantum). ի տարբերություն գրաբարի, որտեղ անեզականները մեծ թիվ էին կազմում, ժամանակակից հայերենը գրեթե խստապես զուրկ է անեզական բառերից (անՖ, ենՖ, ունՖ վերջավորություններով կազմվող ձևերի մասին արդեն խոսվել է):

Բովանդակության պլանում ընդհանուր անունների կողքին կարող են լինել՝ ա) նյութի անհաշվական զանգված նշանակող բառեր (նյութական անուններ՝ ջուր, հաց, փայտ և այլն), բ) մեկից ավելի միավորներից կամ մասերից բաղկացած (հավաքական) ամբողջություն նշանակող բառեր (հավաքական անուններ, nomina collectiva՝ արմատական՝ խումբ, դաս և այլն¹⁰, ածանցավոր՝ ուսանողություն, ամանեղեն և այլն), գ) միայն մեկ առարկայի տարբերիչ անուն հանդիսացող բառեր (հատուկ անուններ՝ Գրիգոր, Երևան, Հայաստան և այլն); դ) վերացական հասկացություններ նշանակող բառեր (վերացական անուններ, nomina abstracta՝ սպիտակություն, գրադավաճություն, հաղթանակ և այլն): Բառերի այս իմաստային տիպերը հանդես են բերում թվի բերականական կարգի գրսևորման առանձնահատկություններ. ա) նյութական անունների դեպքում զրո վերջավորության փոխարինումը՝ երկեր վերջավորություններով առաջ է բերում հաշվականության հակադրություն՝ անհաշվականություն (անընդհատականություն) և հաշվականություն (ընդհատականություն). եզակի ձևն արտահայտում է անհաշվական զանգված, հոգնակիի ձևը՝ հաշվական զանգված, եզակիում նշանակվածի տեսակը (ջրեր = ջրի տեսակներ, տարբեր տեսակի ջրեր, հացեր = հացի տեսակներ, տարբեր տեսակի հացեր, փայտեր = փայտի տեսակներ, տարբեր տեսակի փայտեր և այլն). բ) հավաքական անունների դեպքում կամ հոգնակին սովորական չէ (եթե եզակիի ձևը նշում է սահմանային բազմություն՝ տիեզերք, բուսականություն և այլն), կամ ունի սովորական թվանշային արժեք (սովորաբար արմատական, կրթման էլ ածանցավոր հավաքական-

¹⁰ Սրանք սովորաբար իսկական հավաքականներ չեն համարվում:

ների դեպքում՝ խումբ—խմբեր, բազմություն—բազմություններ և այլն), կամ նյութական անունների հոգնակի ձևերի նման նշանակում է տեսակներ (սովորաբար ածանցավոր որոշ կազմությունների դեպքում՝ ամանեղեններ և այլն). դ) հատուկ անունների հոգնակին սովորական չէ և հանդիպում է կամ համանունության դեպքում (Հակոբյաններ, Գուրգեններ), կամ տվյալ հատուկ անունն ունեցող անձի, օբյեկտի հատկությամբ օժտված անձեր, օբյեկտներ նշանակելու դեպքում (այս դեպքում հատուկ անունը ձևոր է բերում հասարակի արժեք՝ դոն-Բիստուներ և սանչո պանսաներ և այլն). դ) վերացական անունները սովորաբար զուրկ են լինում հոգնակիի ձևերից. սակայն ժամանակակից հայերենում հոգնակիի եր. և ներ վերջավորությունները կարող են գրվել վերացական անունների վրա կամ փմաստի որոշ կոնկրետացման հետ կապված (հատկապես անդրլեզուներում, հմմտ. հասկացություններ), կամ շարահյուսական որոշ պայմաններում՝ մի բանի անգամ կրկնվելը կանխելու, այլև արտահայտած հատկանշի գրսևորման տարբերությունները ընդգծելու համար:

Վերջապես, հարկավոր է նկատի առնել ընդհանուր անունների գործածության՝ թվի բերականական կարգի հետ կապված մի կարևոր առանձնահատկություն: Տվյալ ընդհանուր անունը կարող է առնվել կամ որպես համընդհանուր անուն, այսինքն՝ նշանակել տվյալ ընդհանուր հատկանշով որոշվող առարկան, առարկան ընդհանրապես, կամ որպես մասնակի և առանձին անուն, այսինքն՝ նշանակել տվյալ առարկան կամ առարկաները. առաջին դեպքում անունը կարող է գրվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով, այսինքն՝ տեղի է ունենում եզակիության և հոգնակիության հակադրության շեղությացում (հմմտ. «Շունը հավատարիմ կենդանի է» և «Շները հավատարիմ կենդանիներ են»)¹¹. երկրորդ դեպքում անունը կարող է գրվել կամ միայն հոգնակի, կամ միայն եզակի թվով՝ ըստ նշանակվող առարկայի (դենոտատի) քանակի:

Մենք տեսանք, որ հատուկ անունների դեպքում հնարավոր է բառերի երկու կարգի գործածություն՝ ըստ բովանդակության պլանի (նշանակվողի) և ըստ արտահայտության պլանի (նշանակողի կամ նշանակիչի). առաջին դեպքում նկատի է առնվում առարկան (դենոտատը), երկրորդ դեպքում՝ անունը. հմմտ. «Հակոբյաններ (= Հակոբյան ազգանունը կրողներ) Հայաստանում շատ կան»: Սա-

¹¹ Եզակին այս դեպքում կնշանակի «միասին առնված», հոգնակին՝ «զատ-զատ առնված» (անընդհատականության և ընդհատականության հակադրություն):

կայն բովանդակայինի հետ միասին ձևական կիրառություն կարող են ունենալ նաև թվանիշ վերջավորությունները՝ հանդես գալով որպես լոկ շարահյուսական կապակցության արտահայտիչներ: Հնարավոր է, ինչպես կտեսնենք շարահյուսության հատվածում, այսպիսի երկու դեպք՝ ըստ համաձայնության և խնդրառության: Թվային համաձայնություն հայերենում լինում է գոյականի և բայի՝ որպես ենթակայի ու ստորոգյալի, և երկու գոյականի՝ որպես բացահայտի ու բացահայտյալի միջև. առաջին դեպքում բայի թիվն է պայմանավորված գոյականի թվով, ուստի և գոյականի թիվը ձևական արժեք չունի. սակայն երկրորդ դեպքում էլ լիակատար ձևականացում չի լինում, որովհետև բացահայտյալը լիովին չի կորցնում իր անկախությունը. հմմտ. «Հակոբը և Գրիգորը՝ մեր զպրոցի ուսուցիչները»: Թվի խնդրառական կիրառությունը հազվադեպ է կախված բայի մասից (հոգնակի օբյեկտ պահանջող բայերի դեպքում). հմմտ. «Նստոտեցին տարբեր տեղերում». այս դեպքում էլ «թվառությունը» չի ձևականացել այն չափով, ինչ չափով այդ կարելի է դիտել, օրինակ, հոլովառության դեպքում, երբ տվյալ հոլովական ձևավորումը կարող է իմաստային որևէ հիմնավորում չունենալ:

Ի մի բերելով հիմքերի իմաստային տիպերի և որոշ կարգի վերջավորությունների (անհ, ենհ, ոնհ) իմաստային առանձնահատկությունների մասին ասվածը՝ մենք կարող ենք տարբերել եզակի և հոգնակի ձևերի հակադրությունների հետևյալ իմաստային արժեքները.

1) Միաթվություն և անմիաթվություն (եզակիություն և հոգնակիություն)՝ տվյալ անվամբ նշանակվող մեկ առարկա թե մեկից ավելի առարկաներ նշանակելը՝ տուն—տներ, քաղաք—քաղաքներ, մարդ—մարդիկ, կիև—կանայք և այլն.

2) Միասնականություն և անմիասնականություն (անընդհատականություն և ընդհատականություն, անբաժանականություն և բաժանականություն, անհաշվականություն և հաշվականություն)՝ տվյալ անվամբ նշանակվող առարկաները կամ զանգվածը որպես մեկ ամբողջություն, թե բաժանված, տեսակավորված առնելը՝ ջուր—ջրեր, խնձոր—խնձորներ և այլն.

3) Կիսահատկանշայնություն և անկիսահատկանշայնություն (մենահատկանշայնություն)՝ տվյալ անվամբ նշանակվող առարկան որպես սեփականիչների մեկ ամբողջություն (որակ). թե որպես մեկ հատկանիշի կրող (այդ թվում՝ նաև որպես տվյալ անունը կրող) առնելը՝ Գրիգոր—Գրիգորներ (Գրիգորի մեկ կամ մի քանի հատ-

կանիչներն ունեցողներ կամ Գրիգոր անունը կրողներ), Գրիգոր—Գրիգորենհ (մարդիկ, որոնց համար ընդհանուր է Գրիգորի հետ կապված լինելու հատկանիշը) և այլն.

4) Վերացականություն և անվերացականություն (թանձրացականություն)՝ տվյալ անվամբ նշանակված հասկացության՝ վերացական, թե թանձրացական գործածությամբ առնվելը (հատկապես անդրլեզվում կամ մետալեզվում)՝ հասկացություն—հասկացություններ և այլն:

Վերջին երկու դեպքում փաստորեն առկա են հատուկ → հասարակ, մենահատուկ → բազմահատուկ, վերացական → թանձրացական անցումները, ընդ որում հատուկ → հասարակ և վերացական → թանձրացական անցումները կարող են տեղի ունենալ հենց եզակիի ներսում. հոգնակին (իսկական հոգնակին՝ եր, ներ, իկ, այլ) միայն ավելի է ընդգծում այդ անցումները:

Եթե նկատի առնենք հոգնակիի ձևերը անկախ իմաստից, ապա կարելի է ասել, որ բուն վերացականների հոգնակիի ձևերը դրեթե չեն հանդիպում (դրանք անհոգնական են), մինչդեռ հատուկ անունների հոգնակիի ձևերը բավական հաճախադեպ են:

Հասկանալի է, որ այս հակադրություններից միայն առաջինն է թվի բերականական կարգի համար բնորոշ, այդ պատճառով էլ մնացած երեք հակադրություններով բնորոշվող հոգնակի ունեցող բաների համար սովորաբար ասում են, որ նրանք հոգնակի չունեն:

Այսպիսով, թե՛ եզակիի, թե՛ հոգնակիի ձևերը կարող են բազմարժեք լինել, որով և առաջանում են եզակիի և հոգնակիի ձևերի իմաստային տարբեր հակադրություններ: Այլ կերպ ասած՝ և՛ զրո վերջավորությունը, և՛ հոգնակիի վերջավորությունները բազմարժեք են.

1) Չրո վերջավորությունը կարող է՝ ա) որևէ հոգնակի վերջավորության չհակադրվել [$0 \neq (\overline{n})\text{եր}$]՝ անհունություն. բ) հակադրվել հոգնակիին [$0 = (\overline{n})\text{եր}$]՝ քաղաք. գ) փոխարինվել ներ-ով (թեթեվակի իմաստային տարբերությամբ) [$0 = (\overline{n})\text{եր}$]՝ շունը (հավատաբիւ է). առաջին զրո վերջավորությունը կարելի է կոչել անհակադրական (նրանով օժտված հիմքը՝ անհոգնական), երկրորդը՝ հակադրական, երրորդը՝ շեղոքական (հոգնարժեքային):

2) Հոգնակիի վերջավորությունը կարող է՝ ա) եզակիի 0 վերջավորությանը չհակադրվել [$(\overline{n})\text{եր} \neq 0$]. բ) հակադրվել եզակիի 0 վերջավորությանը [$(\overline{n})\text{եր}$, իկ, այլ $= 0$]. գ) հակադրվել եզակիի 0 վերջավորությանը լրացմամբ, որևէ լրացական իմաստի գումար-

չեն խղել կապերը ածանցներից և պահպանում են հավաքականության որոշ երանդ: Դեռ ավելին. մարդիկ հոգնակի ձևը կարող է ածանցվել և ստանալ իսկական հավաքականի արժեք (մարդկություն), որ մյուս հոգնանիշ մասնիկների դեպքում հնարավոր չէ: Անհ, եհհ, ոհհ վերջավորությունները ևս հավաքական որոշ արժեք ունեն՝ տարբերվելով սովորական հավաքականներից հոլովման հատուկ տիպով (հմմտ. աշխատանք.—աշխատանքի և վարդանանք.—վարդանանք). դրանք իսկական հոգնանիշեր չեն. ինչպես տեսանք, նույն բառերի անածանց հիմքերը կարող են ունենալ նաև բուն հոգնանիշ վերջավորություններով ձևեր. հմմտ. վարդանանք և վարդանանք: Ավելիորդ ենք համարում խոսել գրաբարյան և հոգնակերտի մնացուկային գործածության մասին, որ հանդիպում է միայն արխաիկ բնույթի ոճավորված լեզվում կամ ի—ով վերջացող բազմավանկ բառերի դեպքում՝ խոսակցական լեզվում (հմմտ. գյուղացիք):

3. ՀՈՒՈՎԻ ԿԱՐԳԸ

Ինչպես նշել ենք, առաջին կարգի հոլովանիշ (դասա—հոլովանիշ) վերջավորություններ ունեցող ձևերի մեջ հիմքի հասկացությունը երկարժեք է. մի դեպքում մենք գործ ունենք հոգնանիշ վերջավորություններով ձևավորված հիմքերի, մյուս դեպքում՝ զրոթվանիշ վերջավորություն ունեցող հիմքերի հետ: Եթե թվանիշ ձևերում հանդես եկող հիմքերը համեմատենք առաջին կարգի հոլովանիշ վերջավորություններ ունեցող ձևերում հանդես եկող հիմքերի հետ, ապա կարելի է նշել վերջիններիս հետևյալ տարբերությունները. 1) քանի որ բացակայում են ձայնավորազուրկ վերջավորությունները, ուստի և չկա զրո (—/—) շեշտափոխությունը բնորոշվող ձևավոր հիմք. 2) բացակայում է ի'ա հնչութափոխությունը. 3) ի'/(ը), ո'/(ը) հնչութափոխությունները ավելի հաճախ են հանդես գալիս բազմավանկների դեպքում (հմմտ. կամո'ւրջ—կամբջի', թեև կա նաև կամուրջի' ձևը, ուաւցի'չ—ուսուցչի' և այլն), հատկապես եթե դրանք փոխառություններ կամ գրական նորակազմություններ չեն. 4) սեբ, տեբ, մեջ հիմքերում տեղի է ունենում ե'ի հնչութափոխությունը. 5) կաշի հիմքը բնորոշվում է ի'ալ հնչութափոխությամբ (կաշի'—կաշվի'). 6) ու—ով վերջացող բառերի դեպքում, եթե դրանք փոխառություններ և դրական նորակազմություններ չեն, տեղի է ունենում ո'ալ հնչութափոխությունը (կա—

տո'ւ—կաավի', առո'ւ—առվի' և այլն). 7) բույր հիմքը բնորոշվում է ո'ւյ/(ը) հնչութափոխությամբ. 8) բացակայում է ն տիպի մասնիկավորումը (ն—ով բնորոշվող հիմքերը հանդես են գալիս որպես հատուկ տիպի հոլովման կրողներ). 9) աստված հիմքը բնորոշվում է վա'/(ը) հերթագայությամբ:

Եթե զանց առնենք զուտ գրաբարատիպ հոլովաձևերը, որոնք կարող են հանդիպել արխաիկ բնույթի կամ ոճավորված տեքստերում և կապակցություններում, ապա կարելի է նշել ժամանակակից հայերենի համար առաջին կարգի հոլովական տասնութ թեքույթ՝ տասը վերջավորություն և ութ հերթագայություն. 1) վերջավորություններ՝ ա (աղջկ+ա), ի (ֆաղսֆ+ի, ֆացեր+ի), ո (սիր+ո), ու (ծի+ու), աև (գարև+աև), աևց (մարդկ+աևց), յաև (կուստ+յաև), ոչ (ընկեր+ոչ), վա (եբեկ+վա), վաև (մահ+վաև). 2) հերթագայություններ՝ ալ/ո (ֆայր+ալ/ո)¹², (ը)/և [դուսա(ը)ր+(ը)/և], ի/ու (գինի+ի/ու), ու/ա (տուն+ու/ա, արյուն+ու/ա), ու/վա (անուն+ու/վա), ֆ/ց (վարդանանք+ֆ/ց, Հակոբենք+ֆ/ց, պապոնք+ֆ/ց), յ-ֆ/և-ց (կանայք+յ-ֆ/և-ց), այլև, ինչպես նշվել է թվի քերականական կարգի բնության կապակցությամբ, որոշ վերապահություններ՝ ի-ֆ/ո-ց (գյուպաղիք+ի-ֆ/ո-ց):

Բաշխական առումով և հատկապես համադարձության սկզբունքով այս բոլոր թեքույթների բնությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հակադրվում են մի կողմից՝ զրո վերջավորությանը, մյուս կողմից՝ երկրորդ կարգի հոլովանիշ վերջավորություններին և ինքնին հոլովական նոր իմաստ հանդես չեն բերում. այլ կերպ ասած՝ դրանց փոխարինումը մեկը մյուսով հոլովական իմաստի փոփոխություն չի առաջացնում, և, հետևաբար, հոլովական իմաստի արտահայտության տեսակետից այս բոլոր տասնութ թեքույթները համարժեք են (նույնանիշ): Իսկ ինչո՞վ է բացատրվում հոլովական մեկ իմաստի համար տասնութ հոլովական թեքույթի առկայությունը: Այդ տարբերությունները բացատրվում են հիմքերի իմաստային ու ձևական (բովանդակության ու արտահայտության պլանների) առանձնահատկություններով և դիրքային պայմանավորվածություն ունեն: Եթե ավելի ճշտելու լինենք հարցը, ապա կարելի է նշել այդպիսի մի քանի հատկանիշ՝ 1) իմաստորոշություն (հիմքերի իմաստային առանձնահատկություններով պայմանավորված լինելը),

¹² (Անեբ—)անեբ, (տեգբ—) տեգբ տիպի հոլովաձևերը (փոխանակ անեբոջ, տեգբի ձևերի) հատուկ են բարբառային-խոսակցական լեզվին, ուստի և տեղ չեն գտել այս ցուցակում:

2) մասնիկորոշություն (որևէ ածանց կամ թվանիշ վերջավորություն ունենալու դեպքում դրանցով պայմանավորված լինելը), 3) հիմքերի վանկաբանակություն և 4) հիմքերի վերջակերպություն. առաջին հատկանիշը պատկանում է բովանդակության պլանին, երրորդը և չորրորդը՝ արտահայտության պլանին, երկրորդը՝ և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլաններին: Սրանց կարելի է միացնել զուտ պատմականորեն որոշվող գործածությունները: Ավելի մասնավորելով մեր խոսքը՝ կարելի է ասել հետևյալը. 1) ի-ն այս բոլոր թերություններից ամենատարածվածն է և կարող է շատերին փոխարինել դրանց հատուկ դիրքերում (համտ. ընկեր-ոջ և ընկեր-ի, առավոտ-վա և առավոտ-ի և այլն), այսինքն՝ լեզվի արդի էտապում առկա են տատանվող զուգաձևեր. սա հիմք է տալիս մեզ թերությունների այս ամբողջությունը կոչել ի-ի խումբ. 2) թերություններից մի քանիսի ընտրությունը որոշվում է մասամբ հիմքերի միայն իմաստային առանձնահատկություններով, մասամբ միայն ձևական առանձնահատկություններով, մասամբ և՛ իմաստային, և՛ ձևական առանձնահատկություններով. հանդիպում են և այնպիսի թերություններ, որոնք մի դեպքում գործածվում են իմաստային որոշ խմբերի, երկրորդ դեպքում՝ ձևական որոշ խմբերի, երրորդ դեպքում զուտ պատմականորեն որոշվող («ցուցակային») հիմքերի համար. 3) հոգնանիշ հիմքերի համար գործածվում են ի, անց վերջավորությունները և է/ց, յ-է/յ-ց, ի-է/ո-ց (հերթագայությունները. 4) հիմքերի իմաստային տարբերություններն արտացոլելու դեպքում առաջին կարգի հոլովանիշ թերությունները փաստորեն հանդես են գալիս որպես դասանիշեր¹³. Եթե սրանցով որոշվող տարբերությունները կոչենք իմաստային դասեր, ապա նույն հիմունքով կարելի է տարբերել ձևական և ձև-իմաստային դասեր. 5) ինչպես թվաձևերի, այնպես էլ առաջին կարգի թերություններ ունեցող (այլև մյուս) հոլովաձևերի դեպքում հնարավոր է և՛ հիմքերի, և՛ թերությունների ձևական-շարահյուսական գործածություն. վերջինս հանդես է գալիս համաձայնության և խնդրառության դեպքում, երբ, ինչպես նշվել է, առարկայական իմաստը առկա է միջնորդված կերպով (համաձայնության դեպքում) կամ պատմականորեն (խնդրառության դեպքում):

Եթե այժմ մի կողմ թողնելով ձևական-շարահյուսական կի-

¹³ Գասային որոշ տարբերություններ, ինչպես անասն, արտահայտվում են նաև թվանիշ վերջավորություններով:

բառությունները և հոլովական թերությունների գործածության տատանումները՝ փորձենք ի մի բերել և կոնկրետացնել դասա-հոլովանիշ թերությունների ընտրության պայմանների վերաբերյալ ասվածները, ապա կստացվի 14-րդ աղյուսակը.

Թերություններ (վերջավորություններ և հերթագայություններ)	Դրանց գործածության պայմանները
ա	-իկ փոքրացուցիչ-փաղարշական ածանցով իգականի անունների դեպքում
ի	1. Մնացած թերությունների գործածության պայմաններով շահմանափակված հիմքերի դեպքում
ո	2. Մասամբ նաև այլ թերություններին հատուկ դիրքերում
ու	Սեռ, սույ. կուր, աստված հիմքերի դեպքում
ան	1. -ի-ով վերջացող միավանկ հիմքերի դեպքում
	2. -ել-ով, -ալ-ով վերջացող անորոշ դերբայների դեպքում
	3. Ցուցակով որոշվող [դարարյան -ու, -ոյ (>ու) հոլովումների պատկանող] մի բանի հիմքերի դեպքում
անց	1. Տարվա եզանակ նշանակող և -ուն-ով վերջացող գառուն, աշուն բառերի դեպքում
յան	2. -ուն-ով վերջացող բայանունների դեպքում
ոջ	3. Ցուցակով որոշվող [զրարարում, և-ով (>զրո) վերջացող և հոգնակի կաղմության ժամանակ այդ և-ն որպես հիմքի տարր պահպանած] մի շարք միավանկ բառերի դեպքում
վա	Մարդիկ հոգնակի հիմքի դեպքում
վան	-ուստ-ով, մասամբ և -ունդ-ով վերջացող բայանունների դեպքում
այ/ո	-այր-ով շվերջացող և իգական սեռի ազգակից նշանակող հիմքերի, այլև տեղ, ընկեր հիմքերի դեպքում
(Ե)/ե	ժամանակացույց հիմքերի դեպքում
ի/ու	Ման հիմքի դեպքում
ու/ա	-այր-ով վերջացող սուղակցանիշ հիմքերի դեպքում
ու/վա	-(ր)ր-ով վերջացող անձնանիշ հիմքերի դեպքում
բ/ց	-ի-ով վերջացող բաղմավանկ հիմքերի դեպքում
յ-բ/ն-ց	1. -ուրյուն-ով վերջացող բայանունների դեպքում
ի-բ/ո-ց	2. -ուն-ով և -յուն-ով վերջացող մի բանի բառերի դեպքում, Եթե -ուն-ը և -յուն-ը ածանցներ չեն (չուն, տուն, սյուն, ձյուն, արյուն)
	-ուն-ով վերջացող անուն հիմքի դեպքում
	-բ-ով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում
	-յբ-ով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում
	-իբ-ով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում

Եթե աղյուսակով արտահայտենք հիշյալ հոլովանիչ թերույթների գործածության պայմանները՝ ձևական, իմաստային և պատմական¹⁴, ապա կստացվի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 15)։

Աղյուսակ 15

Թերույթներ	Դրանց գործածության պայմանները		
	ձևական	իմաստային	պատմական
ա	+	+	-
ի	-	-	-
ո	-	-	+
ու	(ձի)ու	+	-
	(տալ)ու	+	+
	(մարդ)ու	-	-
ան	(գարն)ան	+	+
	(խոստմ)ան	+	+
	(մկ)ան	-	-
անց	+	+	-
յան	+	+	-
ոջ	-	+	-
վա	-	+	-
վան	-	-	+
այո	+	+	-
(ը)/ե	+	+	-
ի/ու	+	-	-
ու/ա	(մանկություն)	+	+
	†ու/ա	+	-
	(տուն) †ու/ա	+	-
ու/վա	-	+	-
բ/ց	+	+	-
յ-բ/ն-ց	+	+	-
ի-բ/ո-ց	+	+	-

¹⁴ Պատմական անելով հասկանում ենք հոլովական վերջավորությունների համար որպես հիմք (նշակի կամ հոգնակի) ծառայող այն սկզբնաձևերի առաջացած պայմանները, որոնք իմաստային կամ ձևական որևէ հատկանիշով չեն քննարկվում։

Աղյուսակից երևում է, որ քիչ են թերույթների՝ «զուտ» ձևական, «զուտ» իմաստային և «զուտ» պատմական պայմաններով որոշվող գործածության դեպքերը։ 1) «զուտ» ձևական պայմաններով է որոշվում միայն ի/ու հերթադասության, այլև ու վերջավորության և ու/ա հերթագայության որոշ ենթատիպերի գործածությունը։ 2) «զուտ» իմաստային պայմաններով է որոշվում միայն ոջ, վա վերջավորությունների գործածությունը։ 3) «զուտ» պատմական պայմաններով է որոշվում միայն ո, վան վերջավորությունների, այլև ու, աև վերջավորությունների որոշ ենթատիպերի գործածությունը։ 4) ի վերջավորության գործածությունը շունի ոչ ձևական, ոչ իմաստային, ոչ էլ պատմական (այլև ոճական) սահմանափակություն։ 5) մնացած թերույթների գործածությունը որոշվում է թե՛ ձևական և թե՛ իմաստային գործոններով (գերազանցապես հիմքերի վերջին ձևույթներով)։

Ի տարբերություն թվանիշ (և, ինչպես կտեսնենք, երկրորդ կարգի հոլովանիշ) վերջավորությունների, առաջին կարգի հոլովանիշ թերույթները կարող են զրվել բոլոր կարգի հիմքերի վրա, այսինքն՝ ժամանակակից հայերենում բացակայում է անհոլով անունների կարգը։

Առաջին կարգի հոլովանիշ թերույթների ձևաբանական (բառի սահմաններում) զուգորդելիության քննությունը ամբողջացնելու համար հարկավոր է մի բանի խոսք ասել հաջորդ միավորների հետ նրանցով ձևավորված հիմքերի զուգորդելիության պայմանների մասին։ Քանի որ երկրորդ կարգի հոլովանիշ թերույթների (վերջավորությունների) հետ նրանց զուգորդելիության հարցը քիչ հետո մանրամասնորեն քննարկվելու է երկրորդ կարգի հոլովանիշներին նախորդող հիմքերի կազմության հետ կապված, ուստի այստեղ կբավարարվենք որոշիչ հոգի հետ զուգորդվելու պայմանների քննությունը։ Դրանք կարող են արտահայտվել 16-րդ աղյուսակով (էջ 191)։

Այսպիսով, հոդառության սահմանափակություն ունեն միայն որոշ կարգի հոգնակի ձևեր, որոնց հիմքային («ուղիղ») կամ անհոլովանիշ ձևերը նույնպես չեն զուգորդվում որոշիչ հոգի հետ։ Նշանակում է՝ հոդառությունը և անհոդառությունը առաջին կարգի հոլովանիշ թերույթներով ձևավորված հիմքերի համար ինքնուրույն ձևաբանական որևէ հատկանիշ չեն ավելացնում։

Եթե այժմ փորձենք պարզել զրո թերույթի և առաջին կարգի հոլովանիշ թերույթների հակադրության իմաստային արժեքը (բո-

Հիմքերի տիպեր		Երկրորդ կարգի հոլովանիշ վերջավորություններ				
անհոլովանիշ հիմքեր	առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքեր	ից	ց	ով	ր	ում
1. աղջեկ	—	—	—	+	—	—
—	աղջկան	+	—	+	—	+
2. բաղաբ	—	—	—	—	—	—
—	բաղաբի	—	—	—	—	—
3. սեր	—	—	+	—	—	—
—	սիրոյու	—	+	+	—	+
սուղ	—	—	—	—	—	—
—	սոց	—	—	+	—	—
4. մարդ	—	—	+	—	—	—
—	մարդու	—	+	—	—	—
5. զարուհ	—	—	—	+	—	—
—	զարհան	+	—	+	—	—
խոստում	—	—	—	—	+	—
—	խոստման	+	—	+	—	—
եզ	—	—	—	—	—	—
—	եզան	—	—	+	—	+
մութ (մխն-)	—	—	—	—	—	—
—	մթան	—	—	—	—	—
6. մարդիկ	—	—	—	—	—	—
—	մարդկանց	+	—	+	—	+
7. կորուստ	—	—	—	—	—	—
—	կորուստան	—	—	—	+	—
8. բույր	—	—	—	—	—	—
—	բրոջ	+	—	+	—	+
9. օր	—	—	—	—	—	—
—	օրվան	+	—	+	—	—
10. մահ	—	—	—	—	—	—
—	մահվան	+	—	+	—	—
11. հայր	—	—	—	—	—	—
—	հոր	+	—	+	—	—
12. դուստր	—	—	—	—	—	—
—	դուստր	—	—	+	—	+
13. զինի	—	—	—	—	—	—
—	զինու	—	—	—	—	—
14. մանկություն	—	—	+	—	—	—
—	մանկության	+	—	+	—	—
15. անուն	—	—	—	—	—	—
—	անվան	—	—	—	+	—
16. Հսկի-րենք	—	—	—	—	—	—
—	Հսկիւրենց	+	—	—	—	—
Վարդանանք	—	—	—	—	—	—
—	Վարդանանց	—	—	+	—	—
17. կանայք	—	—	—	—	—	—
—	կանանց	—	—	+	—	—
18. գյուղացիք	—	—	—	—	—	—
—	գյուղացոց	—	—	—	—	—

մեծատույնյամբ ավելի սահմանափակ է. ում-ը չի հանդիպում անձնանիշ բառերի և վերացական անունների, այլև մի շարք այլ բառերի դեպքում. մեր կողմից այն երկրորդ կարգի հոլովանիշների մեջ դասելը կատարված է տեսականորեն հնարավոր այնպիսի ձևերի հիման վրա, ինչպիսիք են Բռնում (ոչ Բայր-ում), կանանցում (ոչ կնում) և այլն. 3) շատ հիմքեր շունեն հինգ հոլոված, այլ միայն շորս, կրեք կամ երկու. 4) մի շարք դեպքերում առկա են տատանվող զուգաձևեր, որոնց գոյությունը որոշվում է ձևական, իմաստային և պատմական գործոններով. լայն առումով պատմական ասելով հասկանում ենք ավանդաբար հաստատված և համարանույնյամբ ու միասնականացման միտումով պայմանավորված լեզվագործածությունը. ընդհանրապես այս երեք գործոնները կարող են առաջացնել հիմքերի ամենաբազմազան բաշխումներ: Գործոնների փոխազդեցությունը կարող է հանգեցնել հետևյալ արդյունքներին. ա) որքան ավելի են համընկնում միտումները, այնքան ավելի է մեծանում հիմքերի բաշխման որոշակիությունը և դյուրանում հոլովման տիպի որոշումը. բ) շահամընկնելու կամ խաշաձևվելու դեպքում գործում են այսպես կոչված խաշաձևության դոմինանտության և խաշաձևման զուգաձևության օրենքները, ինչպես դրանք տրված են մեր «Գրաբարի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը» դրքում. այսպես, ընկերի և ընկերոջ, տառու և տառվա զուգաձևերի գոյությունը որոշվում է երկրորդ օրենքով, տառու և տառվա զուգաձևերի մեջ երկրորդ ձևի ավելի սովորական լինելը՝ առաջին օրենքով. 5) հնարավոր են այնպիսի բառեր, որոնց դեպքում վերջավորությունները դրվում են մասամբ առաջին կարգի հոլովանիշ վերջավորություններով ձևավորված, մասամբ շեղված հիմքերի վրա:

Երկրորդ կարգի թեքություններով (վերջավորություններով) ձևավորված հիմքերը որոշիչ հոդ չեն ստանում, այսինքն՝ տվյալ դիրքում տեղի է ունենում որոշյալության կարգի արտահայտած որոշյալ—անորոշ հակադրության շեղաբացում: Որոշիչ հոդ ունեցող ձևեր կարող են հանդիպել միայն խոսակցական ոճի արտահայտություններում:

Այսպիսով, հայերենում առկա է հոլովական թեքությունների 5 խումբ՝ 1) 0-ի խումբ՝ 1 անդամով, 2) ի-ի խումբ՝ 18 անդամով, 3) ից-ի խումբ՝ 2 անդամով, 4) ու-ի խումբ՝ 2 անդամով և 5) ում-ի խումբ՝ 1 անդամով. ստացվում է ընդամենը 24 թեքությ: Այս թեքությունների հակադրությունների պատկերը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ (աղյուսակ 18, էջ 196).

Հորվական փոփոխականներ (զիջբային տարբերակներ)	Հորվական անփոփոխականներ				
	1	2	3	4	5
1	0	ա	ից	ով	—
2	0	ի	ից	ով	ոււ/—
3	0	ո	ից'ց	ով	ոււ
4	0	ու	ց	ով	ոււ/—
5	0	ան	ից	ով/բ	ոււ/—
6	0	անց	ից	ով	—
7	0	յան	ից	ով/բ	ոււ
8	0	ոջ	ից	ով	—
9	0	վա	ից	ով	ոււ
10	0	վան	ից	ով/բ	ոււ(?)
11	0	այո	ից	ով	—
12	0	(ը)/է	ից	ով	—
13	0	ի/ու	ց	ով	ոււ/—
14	0	ու/ա	ից	ով	ոււ/—
15	0	ու/վա	ից	ով	ոււ(?)
16	0	բ/ց	ից/—	ով/—	—
17	0	յ-բ/ն-ց	ից	ով	—
18	0	ի-բ/ո-ց	—	—	—

Վերևում մենք պարզեցինք զրո վերջավորության և առաջին կարգի թեքությունների իմաստային արժեքը. նշվեց, որ զրո վերջավորությունը բնորոշում է բառի իմաստային անսահմանափակությունը (բացարձակությունը, լիաձավալությունը), առաջին կարգի թեքությունները՝ սահմանափակությունը, անլիաձավալությունը: Այս տեսակետից զրո վերջավորությունը հակադրվում է նաև մյուս թեքություններին:

բին, որոնք նույնպես բառի իմաստային սահմանափակություն են ցույց տալիս: Այս դեպքում հարկավոր է պարզել հորվական թեքությունների շրախմբերի իմաստային փոխհարաբերությունը: Կարելի է ասել, որ հակադրական իմաստով բնորոշվում են առաջին հերթին ի-ի և ից-ի խմբերը, որոնցից առաջինը արտահայտում է հատկացականություն կամ, և թեև ավելի որոշակի դարձնենք նրա հակադրությունը ից-ին, հանգում (հանդակետայնություն), երկրորդը՝ անջատում (մեկնակետայնություն): Այս դեպքում ուլ-ի խումբը կարտահայտի և՛ անջատում, և՛ հանգում, այսինքն՝ ուղեկցում կամ մասնակցություն սկզբից մինչև վերջ, ոււ-ի խումբը՝ ո՛չ անջատում, ո՛չ հանգում, այլ ներկայություն, պարունակում: Այսպիսով, հայերենի հորվական իմաստները կարելի է արտահայտել երեք հատկանիշով՝ անսահմանափակություն, անջատում, հանգում (հատկացում) (աղյուսակ 19)¹⁵.

Հատկանիշներ	Հորվական խմբեր				
	0-ի խումբ	ի-ի խումբ	ից-ի խումբ	ով-ի խումբ	ոււ-ի խումբ
Անսահմանափակություն (a)	+	-	-	-	-
Սահմանափակություն	Անջատում (b)	-	-	+	+
	Հանգում (հատկացում) (c)	-	+	-	+

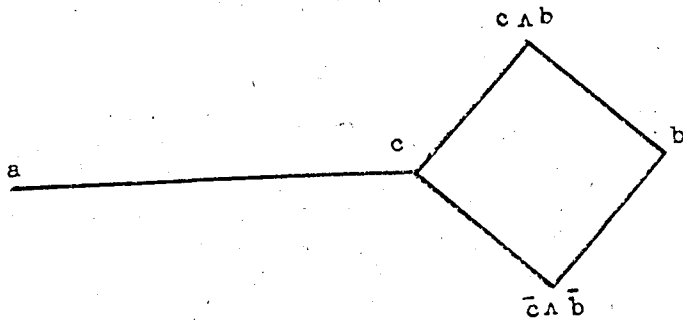
Եթե այժմ ընդունենք հորվաձևերի (տվյալ թեքություններով բնորոշվող բառաձևերի) ավանդական անվանումները՝ կրճատ նշանակելով դրանք լատինական համարժեքների առաջին տառերով՝ ուղղական (N), տրական (D), բացառական (A), գործիական (I),

15 Այս դեպքում չենք կիրառում ոչ և. Երևելի նշանակումները, որոնք բնագործական բնույթ ունեն, և որոնց դեպքում խառնվում են ձևաբանական ու շարաջուրական չափանիշները (հմտ. սուրյնկա-օբյեկտայնություն, կոնտակտ և ուղղություն), ոչ ևլ և. Յակոբսոնի՝ հականիշների անվանումները, որոնք հստակ չեն տարբերակում բովանդակության ու արտահայտության պլանները և երբեմն երկրորդականից են զնում դեպի զլխավորը (հմտ. ծավալայնություն, եզրայնություն):

ներգոյական (L), տվյալ թեքույթով բնորոշվող հիմքերը նշանակենք T-ով (thema բառի սկզբնատարը), իսկ հատկանիշները՝ a, b, c-ով, ապա բովանդակության պլանի համար կատարվեն հետևյալ բանաձևերը.

$$\begin{aligned} N &= Ta \\ D &= Tc \\ A &= Tb \\ I &= T(c \wedge b) \\ L &= T(\bar{c} \wedge \bar{b}) \end{aligned}$$

Կառուցվածքային տեսակետից այդ հարաբերությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Սակայն հայտնի է, որ արդի հայ բերականները տարբերում են յոթ հոլով (նաև հայցական և սեռական), իսկ Մ. Աբեղյանը ձևաբանության մեջ նշելով հինգ հոլովական ձև և, հետևաբար, հինգ հոլով, շարահյուսության մեջ տալիս է հոլովական ութ իմաստ, այսինքն՝ նկատի է առնում հնդեվրոպական բոլոր ութ հոլովների արտաբերումը՝ նկատի է առնում հնդեվրոպական բոլոր ութ հոլովների արտաբերումը՝ նկատի է առնում հնդեվրոպական բոլոր ութ հոլովների արտաբերումը: Ինչպիսի՞ն է հիշյալ հայտած իմաստները (ներառյալ և կոչականը): Ինչպիսի՞ն է հիշյալ հինգ հոլովների և այսպես կոչված «լրացուցիչ հոլովների» փոխհարաբերությունը: Այդ «հոլովների» առանձնացման համար հիմք են ծառայում մասամբ ավանդույթը, մասամբ էլ այդ հոլովների շարահյուսական կիրառության առանձնահատկությունները: Այլ կերպ ասած, եթե մի կողմ թողնենք ավանդույթը, հիշյալ հոլովներն առանձնացվում են շարահյուսական ղուգորդելիության պայմանների տարբերության հիման վրա, որոնց կարող են միանալ և ձևաբանական ղուգորդելիության որոշ առանձնահատկություններ, ընդ որում վերջիններս պայմանավորված են առաջիններով (շարահյու-

սական ղուգորդելիությամբ) և ոչ թե բնդհակառակն, հանդես են գալիս շարահյուսական ղուգորդելիության տարբերությունները լրացնողի դերում. այդ «լրացուցիչ» հոլովները ոչ այլ ինչ են և թե ոչ միևնույն ձևաբանական անփոփոխակաների (ինվարիանտների) շարահյուսական տարբերակները (փոփոխակաները): Ճշտենք այս միտքը:

Ուղղականը, որ, ինչպես տեսանք, բնորոշվում է ձևական և իմաստային որոշակի հատկանիշներով, շարահյուսական մակարդակում կարող է ունենալ տարբեր շրջապատներ և ըստ այդմ բնորոշվել ձևաբանական ու շարահյուսական ձևավորման որոշ առանձնահատկություններով. կարևոր է նշել առաջին հերթին շարահյուսական-խոսքային երկու կիրառություն՝ նախադասական և արտանախադասական. նախադասական կիրառության երկու տեսակներն էլ նկատի առնելով՝ ընդհանրապես կարելի է նշել երեք հիմնական կիրառություն. 1) ա) նախադասության անկախ անդամի (ենթակայի, ստորոգելիի) նշանակում (համտ. «Հակոբը եկավ», «Սամաթ է»), բ) նախադասության կախյալ (դիմավոր բայով արտահայտված ստորոգյալից կախված) անդամի (ուղիղ խնդրի, տեղի կամ ժամանակի պարագայի) նշանակում («Մարդ տեսա», «Գնացի տուն», «Գիշերը նա եկավ»): 2) նախադասության, որպես հաղորդման ակտի, ընկալողի (կոչականի) նշանակում («Հակոբ, ե՛կ»): սրանցից առաջինը հայտնի է որպես բուն «ուղղական», երկրորդը՝ որպես «հայցական», երրորդը՝ որպես «կոչական»: Ուղղականի այս երեք հիմնական կիրառություններից առաջին երկուսը ձևական որևէ տարբերություն չունեն. նշելի է միայն, որ կախյալ դիրքում հանդես եկող ուղիղ խնդրի ուղղականը հատուկ է միայն իրերի (ոչ անձերի) անուններին և երբեմն անորոշ առնված անձերի անուններին. որոշյալ անձերի անունները, երբեմն էլ անորոշ անձերի անունները (բնականաբար նաև անձնավորված իրերի անունները) ուղիղ խնդրի սլաշտոնում հանդես են գալիս տրականով. այսպիսով, շարահյուսական մակարդակում ևս հանդես է գալիս անձի և ոչ-անձի (իրի) բերականական դասի տարբերությունը¹⁶: «Ուղղականի» և «կոչա-

¹⁶ Այս տարբերությունն արտահայտվում է խոսքի մեջ նաև հաղորդակցման կոնկրետ ակտի (հարց ու պատասխանի) ժամանակ, երբ տարբերվում են անձը և ոչ-անձը ո՞վ-ով և ի՞նչ-ով (տարբերությունը պահպանվում է դրանց՝ որպես հարաբերական դերանուններ գործածվելիս), այլև կրավորական դարձվածներում, որտեղ իրական ենթական (գործողը) անձի դեպքում գրվում է միայն բացառականով և կաղմից կաղով, իրի դեպքում՝ բացառականով և, իրական ենթական լայն

կանի» տարբերությունը ձևականորեն արտահայտվում է նրանով, որ ա) «կոշականը» երբեք որոշիչ հոգ չի ստանում (մինչդեռ ուղղականը կարող է ստանալ կամ շատանալ), բ) միշտ շեշտված է (մինչդեռ «ուղղականը» կարող է շեշտված լինել կամ չլինել) և գ) միշտ անջատվում է հաջորդ (և նախորդ) բառից որոշակի դադարով (կցութային տարբերություն) (մինչդեռ «ուղղականից» հետո կամ առաջ դադարը կարող է զգալի չլինել):

Տրականը ևս առաջին հերթին ունի շարահյուսական երկու կիրառություն, որոնցից երկրորդի երկու տեսակներն էլ նկատի առնելով կարելի է նշել երեք հիմնական կիրառություն. 1) այն կարող է հանդես գալ որպես մի այլ գոյականից կամ բայի ոչ դիմավոր ձևից կախված անդամի (հատկացուցչի և կողմնակի ենթակայի) նշանակիչ («Հակոբի նամակը», «Հակոբի գրած նամակը», «Հակոբի նստելուն պես»). 2) այն կարող է հանդես գալ որպես դիմավոր բայից կախված անդամի (խնդրի կամ պարագայի) նշանակիչ, ընդ որում, ինչպես նշվեց, հնարավոր է երկու դեպք. ա) բոլոր բայերի դեպքում անուղղակի խնդրի և սյարագաների նշանակում («Գիրքը ավելցի Հակոբին», «Մոտեցա Հակոբին», «Գլխարկը դրեցի զխլին»), բ) միայն անցողական բայերի դեպքում ուղիղ խնդրի նշանակում («Տեսա Հակոբին»). այս դեպքում, ինչպես նշել ենք, հանդես են գալիս միայն անձ նշանակող որոշյալ, երբեմն անորոշ անունները: Առաջին կիրառությունը հայտնի է որպես «սեռական», երկրորդը՝ որպես բուն «տրական», երրորդը՝ որպես «հայցական»: Այսպիսով, ուղղականի երկրորդ (նախադասության կախյալ անդամի նշանակումը) և տրականի երրորդ (ուղիղ խնդրի նշանակումը) կիրառությունները արդի քերականները միավորում են մեկ՝ «հայցական» անվան տակ՝ տարբերելով «ուղղականաձև» և «տրականաձև» տեսակները: Տրականի երեք կիրառություններից առաջինը ձևականորեն տարբերվում է մյուս երկուսից նրանով, որ միշտ անհոգ է (մինչդեռ մյուս երկուսը կարող են որոշիչ հոգ ստանալ կամ շատանալ): Վերջին երկուսի տարբերությունը, ինչպես նշեցինք, հանդես է գալիս միայն ուղիղ խնդրի դեպքում և փաստորեն անձի ու ոչ-անձի (իրի) քերականական (շարահյուսական և, ինչպես տեսել ենք ներգոյականի քննությունից, ձևաբանական) կարգի արտահայտություն է և ոչ հոլովի:

Ըմբռնման դեպքում, գործիականով (հմմտ. «Մառերը ծածկվում են տեղեկեռով», «Մառերը ստանալում են բամուց», «Նամակ գրվեց Հակոբի կողմից», «Գրեգորն սպանվեց Հակոբից» կամ «Հակոբի կողմից»):

Եթե լիովին վերանանք արտահայտության սլանից և խնդրատարակ դիրքային տարբերակները կամ փոփոխակները դնենք անփոփոխակների հետ մեկ մակարդակի վրա, ապա կարելի է դրանք բնութագրել մի բանի հատկանիշով. «բացարձակություն» հատկանիշով, «անջատում» կամ «մեկնակետայնություն» ու «հանգում» կամ «ուղղվածություն» հատկանիշները առնել ընդհանուր ձևով, անկախ սահմանափակությունից, և մտցնել կոշականն ու սեռականը բնութագրող (հայերենի համար ոչ էական) հատկանիշներ՝ «արտահայտողայնություն» կամ «արտանախադասականություն» և «անդիմադուգորդելիություն» (դիմավոր բայի հետ շղուգորդվելը): Կատարվի 20-րդ աղյուսակը.

Աղյուսակ 20

Տարբերիչ հատկանիշներ	Հոլովական միավորների (անփոփոխակների և փոփոխակների)						
	Ուղղական	Հայցական	Կոշական	Սեռական	Տրական	Բացարձական	Գործիական
Լիաժամավալություն	+	+	-	-	-	-	+
Մեկնակետայնություն	+	-	-	-	-	+	-
Հանդակետայնություն	-	+	-	-	+	-	+
Արտահայտողայնություն	-	-	+	-	-	-	-
Անդիմադուգորդելիություն	-	-	-	+	-	-	-

Վերևում ասվածից երևում է, որ մենք ձևաբանական մակարդակում ունենք հինգ հոլով (անփոփոխակ)՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական պայմանական անվանում կամ հատկացական, անջատական կամ բացարձակ, հանդակետայնական (ներգոյական): Սրանցից առաջին երկուսը ըստ ձևաբանական և շարահյուսական շրջապատների տարբերության հանդես են գալիս հինգ գիրքային տարբերակների ձևով՝ «ուղղական», «կոշական», «հայցական», «սեռական», «տրական», ընդ որում «ուղղական»

ու «կոչականը» ուղղականի, «սեռականն» ու «տրականը» տրականի ձևաբանա-շարահյուսական դիրքային տարբերակներն են, իսկ «հայցականը» բաշխվում է այդ երկուսի վրա՝ որպես դրանց շարահյուսական տարբերակ. նրա բնույթը այս տեսակետից շատ նման է Մշո բարբառի ձայնեղներին, որոնք հանդես են գալիս մասամբ որպես շնչեղ ձայնեղների (ոչ բառասկզբային դիրքում. հմմտ. Գ՝արեգին և գր. Գարեգին), մասամբ որպես խուլների (միջձայնավորային դիրքում. հմմտ. կերագուր և գր. կերակուր)՝ դիրքային տարբերակներ: Ուղղական ու տրական հոլովների և նրանց դիրքային տարբերակների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 21-րդ աղյուսակով.

Աղյուսակ 21

Հոլովներ (անփոփոխականներ)	Դիրքային տարբերակներ				
	«Ուղղական»	«Կոչական»	«Հայցական»	«Սեռական»	«Տրական»
Ուղղական (բացարձակ)՝ Օ վերջավորություններ	+	+	+	-	-
Տրական (հանդակա՛ն)՝ Ք-ի խմբի թերութիւններով	-	-	+	+	+

Այս նույն ձևով Մշո բարբառի բաղաձայնական համակարգը մինչև թյուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունները պարունակել է հնչույթների 3 շարք՝ շնչեղ ձայնեղներ, խուլեր և շնչեղ խուլեր, ընդ որում շնչեղ խուլերը միարժեք են, իսկ շնչեղ ձայնեղները և խուլերը վերևում նշված դիրքերում ունեցել են իրենց ձայնեղ տարբերակները, այսինքն՝ ձայնեղները բաշխվել են մասամբ շնչեղ ձայնեղների, մասամբ խուլերի վրա (աղյուսակ 22).

Աղյուսակ 22

Հնչույթներ (անփոփոխականներ)	Դիրքային տարբերակներ (այլահնչականներ)		
	Շնչեղ ձայնեղներ	Չայնեղներ	խուլեր
Շնչեղ ձայնեղներ	+	+	-
խուլեր	-	+	+

Մինչև այժմյան քննությունները մենք առանձնացրինք տարբերակները կամ փոփոխականների երկու խումբ. մի կողմից՝ միևնույն ձևույթների դիրքային տարբերակներ. համարվեցին ի-ի, ից-ի և ով-ի խմբերի մեջ մտնող թերութիւնները, մյուս կողմից՝ ուղղականի և տրականի տարբերակներ համարվեցին այսպես կոչված «ուղղականը» (նեղ խմաստով), «կոչականը», «հայցականը», «սեռականը» և «տրականը» (նեղ խմաստով): Ի՞նչ կարգի տարբերակները կամ փոփոխականների մասին է խոսքը այս երկու դեպքում, ի՞նչ փոխհարաբերության մեջ են գտնվում դրանք: Մինչև այժմյան քննությունները պարզվել է հետևյալը. 1) առաջին տիպի փոփոխականները կամ տարբերակները հանդիսանում են հիմքային տարբերությունների (լինեն դրանք իմաստային թե՛ ձևական) նշանակումներ, այսինքն՝ թերութիւնները ընդունող միավորների իմաստային կամ ձևական տարբերությունների ցուցիչներ. այդ բանը շատ լավ երևում է Բ-ոչ-ից, երեկ-վան-ից ձևերի օրինակով, որոնց մեջ դասանիշերն ու հոլովական վերջավորություններն առանձնացված են, մինչդեռ տրական հոլովում ոչ-ը և վա(ն)-ը ստանձնել են լրացուցիչ կերպով հոլովանիշ դեր (Բ-ոչ = *Բ-ոչ-ի. այստեղ ի-ն չկա, որովհետև ոչ-ը ինքնին հանդես է գալիս և՛ որպես դասանիշ, և՛ որպես հոլովանիշ՝ հակադրվելով և՛ Բուչը ձևի դրո վերջավորությանը և՛ Բ-ոչ-ից ձևի ից-ին). երկրորդ տիպի փոփոխականները կամ տարբերակները կապված են ոչ թե հիմքային տարբերությունների, այլ ոչ հիմքային, գործառնական տարբերությունների կամ ձևաբանական ու շարահյուսական շրջապատների տարբերությունների հետ. 2) առաջինները դեպքում մենք ամբողջովին ձևաբանական (բառային) մակարդակում ենք, երկրորդները դեպքում՝ ձևաբանական-շարահյուսական կամ ամբողջովին շարահյուսական մակարդակներում: Այժմ փորձենք ավելի հարաբերություններ: Առաջին դեպքում մենք գործ ունենք բերականական համանունության հետ: Առաջին դեպքում միևնույն դասին նական բաղմիմաստության հետ: Առաջին դեպքում՝ բերականական պատկանող բոլոր թերութիւնները հոլովապես նույնանիշ են, ընդ որում I կարգի ոչ, վա(ն), այ/ո և նման թերութիւնները բերականորեն երկարժեք են, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես համանուններ՝ արտահայտելով երկու տեսակ բերականական իմաստներ՝ դասային, և հոլովական. երկրորդ կարգի հոլովանիշերից առաջ գտնված դիրքում համանունությունը չեզոքանում է, և դրանք պահպանում են

4. ԴԱՍԻ ԿԱՐԳԸ

Թվի և հոլովի բերականական կարգերի բնությունը բացառապես բերականական այնպիսի իմաստներ, որոնք հատուկ են դասի բերականական կարգին: Այսպիսով, ինչպես բազմիցս նշել ենք, ժամանակակից հայերենին հատուկ է դասի բերականական կարգը (բերականական դասը)՝ հանդես գալով թվի և հոլովի ցուցիչների միջոցով: Եթե ավելի ճշգրտելու լինենք մեր խոսքը, ապա կարելի է ասել, որ մենք գործ ունենք 1) իկ, այ՛, ան՛, են՛, ոն՛ և 2) ա, յան, ոչ, վա, վան, այ/ո, (ը)/և, ու/վա, ում թեքությունների համանունության հետ: Այստեղ բացառում ենք ու, ան, ու/ա թեքությունները, որոնցով ձևավորվող անունները մասամբ նույնպես կարծեք իմաստային խմբեր են կազմում. բայց այս դեպքում նրանք ինքնին դասային իմաստ չեն արտահայտում, այլ փաստորին լրացնում են հիմքային ածանցների արժեքը [-ալ-ու, -ել-ու, -(ու)մ-ան, -քուն+ու/ա]: Եթե սրանց միացնենք հոգնականության [իմա՛ (ն)եր] հատկանիշը¹⁸, ապա կստանանք 6 թվադասանիշ [(ն)եր, իկ, այ՛, ան՛, են՛, ոն՛] և 9 հոլովադասանիշ [ա, յան, ոչ, վա, վան, այ/ո, (ը)/և, ու/վա, ում], ընդամենը 15 դասանիշ թեքությ:

Քանի որ հոգնակիի վերջավորությունները ինքնին, առանց առաջին կարգի հոլովանիշ թեքությունների, չեն կարող լիովին որոշել տվյալ դասերը (իկ-ով, ան՛-ով և այլն կարող են վերջանալ և այլ կարգի բառեր), ուստի բուն դասանիշեր պետք է համարել նրանց փոխարեն անց, ա-յ՛/նց, ան-՛/ց, են-՛/ց, ոն-՛/ց թեքությունները՝ Տարածելով այս սկզբունքը նաև հոգնականության վրա՝ կստանանք ներ-ի փոխարեն ների նիշը, մանավանդ որ ներ-ը մենք օգտագործել էինք հոգնակիին հակադրվող զրո վերջավորությունը նշելու համար:

Առաջնորդվելով անփոփոխականների և փոփոխականների (տարբերականների) առանձնացման միևնույն սկզբունքով¹⁹ կարելի է առանձնացնել միևնույն անփոփոխականներին պատկանող փոփոխականների հետևյալ խմբերը. 1) ների (ներից. ներով) (1 անդամ), 2) անց, ա-յ՛/նց, ան-՛/ց, են-՛/ց, ոն-՛/ց, ա, ոչ, այ/ո, (ը)/և (9 անդամ-փոփոխակ), 3) վա (1 անդամ), 4) ում (1 անդամ), 5) յան, վա, որոշ վերադասություններ, ու/վա (3 անդամ-փոփոխակ):

18 Հոգնականության և անհոգնականության եզրերով:
19 Փոփոխականը են այն միավորները, որոնց փոխարինման դեպքում բովանդակության պլանում փոփոխություն չի լինում:

Բովանդակության պլանում սրանք տարբերում են 1) վերացական անունների դասը (ների) 2) անձնանիշ անունների դասը, 3) ժամանականիշ անունների դասը, 4) իրանիշ անունների դասը²⁰ և 5) բայանունների դասը: Սակայն 5-րդ դասը չի կարելի բառիս բուն իմաստով այդպիսին համարել. ա) այն պարունակում է բոլոր բայանունների միայն մի շնչին մասը (շատ ու շատ բայանուններ բնորոշվում են այլ թեքություններով), բ) այդ «դասին» պատկանելը որոշելու համար բացի իմաստային հատկանիշից պետք է դիմել նաև այլ (ձևական, պատմական) հատկանիշների: Բացառելով այն՝ մենք կունենանք 4 դաս, որոնք կարելի է արտահայտել 3 հատկանշով՝ վերացականություն, անձնանշություն և ժամանականշություն: Կստացվի 24-րդ աղյուսակը.

Աղյուսակ 24

Դասեր	Հ ա տ կ ա ն ի շ ն ե ր		
	Վերացականություն	Ոչ վերացականություն (Թանձրացականություն)	
		Անձնանշություն	Ժամանականշություն
Վերացական անունների դաս	+	-	-
Ոչ վերացական (թանձրացական) անուններ	Անձնանիշ անունների դաս	-	+
	Ոչ ժամանականիշ (իրանիշ) անունների դաս	-	+

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դասերն ունեն առնվազն մեկ դրական հատկանիշ. միայն 4-րդ դասն է, որ զուրկ

²⁰ Թեև ում-ը հատուկ է իրանիշ անուններին, բայց այն կարող են ստանալ նաև ժամանակացույց անունները: Միաժամանակ ում-ով բնորոշվում են նախորդ երկու դասերը, այսինքն՝ այս դասերին պատկանող անունները ում չեն ստանում:

է դրական հատկանիշից (բնութագրվում է միայն բացասական հատկանիշներով):

Անհրաժեշտ է նշել, որ հիշյալ դասերի ձևաբանական-թեթև-թային տարբերություններին կարող են միանալ նաև զուգորդային-շարահայտական որոշ կարգի հատկանիշներ էլ: Այսպես, անձնանշութուն—ոչ-անձնանշութուն դասային հակադրությունը բնորոշվում է ոչ միայն անունների՝ ում-ով ներդրական ստանալով կամ շտանալով, այլև, ինչպես նշել ենք, հարցման և շարահայտական որոշ կարգի պաշտոնների (գործողության առարկայի կամ ուղիղ խնդրի և կրավորական կառուցվածքում հանդես եկող իրական ենթակայի)՝ հոլովական ձևավորման տարբերություններով. անձնանիշ անունները՝ 1) պատասխանում են միայն ո՞ւմ հարցին, 2) գործողության առարկան նշանակելիս (որպես ուղիղ խնդիր հանդես գալիս) կարող են ձևավորվել տրականով (հատկապես որոշյալ առման դեպքում) և 3) կրավորական կառուցվածքում գործողության կատարողին նշանակելիս (որպես հեղինակային խնդիր հանդես գալիս) կարող են ձևավորվել միայն կողմից կապով և, հազվադեպ, բացառականով²¹, բայց ոչ երբեք գործիականով:

Հիշյալ դասերի ներսում կարելի է տարբերել ենթադասեր՝ իմաստային և ձևական համապատասխան տարբերություններով, բնդ որում որոշ ենթադասեր, ինչպես վերևում ցույց տրվեց, կախված են միաժամանակ երկու դասի (անձնանիշ և եզրահանգ-վական, իրանիշ և եզրահանգվական): Դասերի և ենթադասերի այս բոլոր կապերը կարելի է արտահայտել 25-րդ աղյուսակով (էջ 209):

5. ԱՌԿԱՅԱՅՄԱՆ ԿԱՐԳԸ

Առկայացման քերականական կարգը ունի երկու ենթակարգ՝ որոշյալության և ցուցա-ստացականության: Որոշյալության ենթակարգը արտահայտության պլանում բնորոշվում է ը, և որոշիչ վերջավորությունների կամ հոդերի գոյությունը և սրա հետ կապված Օ/ը, Օ/և հակադրություններով (մառդ—մառդը, տղա—տղան): Որոշիչ հոդերով օժտված բառաձևերում հանդես եկող հիմքերը բաղմարժեր են. առկա են 1) «մարտը» հիմքերին հավասար ձևավոր հիմքեր, այլև 2) թվանիշ վերջավորություններով, 3) առաջին կար-

²¹ ենթական և բացառականով խնդիրը արտահայտում են գործողության սկզբնավորում (անշատում), որ հնարավոր է դարձնում այս կարգի գործածությունը:

Դասեր	Ենթադասեր	Ց ու ց ա ն ի շ ն ե ր										
		նիք	անց	հոլով	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի	ան-ը/ի
I վերացական անունների դաս	1. վերացական անունների ենթադաս	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2. Գերհավաքական անունների ենթադաս	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II Անձնանիշ անունների դաս	3. Հատուկ անձնանունների ենթադաս	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
	4. Հասարակ ազգային անձնանունների ենթադաս	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-
III Ժամանականիշ անունների դաս	5. «Չեզոք» հասարակ անձնանիշ անունների ենթադաս (մասամբ ազգայինից արժեքով)	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+
	6.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
IV Իրանիշ անունների դաս	7.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+

գի թերություններով և, 4) եթե նկատի առնենք խոսակցական լեզվին հատուկ ձևերը, նույնիսկ երկրորդ կարգի հոլովանիշ վերջավորություններով օժտված հիմքեր՝ ֆաղաբը, ֆաղաբները, ֆաղաբներին, ֆաղաբներից(ը): Քանի որ ը-ն հայերենում անշեշտ է, իսկ և-ն բաղաձայն, ուստի ը-ին և և-ին նախորդող հիմքերը շեշտի որևէ փոփոխություն չեն կրում: Ընդհանրապես որոշիչ հոդերին նախորդող հիմքերի կազմությունը թվանիշ և հոլովանիշ վերջավորություններին նախորդող հիմքերի կազմության հետ համեմատած խիստ պարզ է. այս դեպքում հիմքը սովորաբար որևէ փոփոխության չի

ենթարկվում և որևէ մասնիկ չի ստանում. միակ բացառությունը սիրո, ասածն հողովաձևերն են, որոնց ուն և հողից, այլև ս, դ հողերից առաջ փոխարինվում է ու-ով (սիրու-ն, ասածու-ն):

Ժամանակակից հայերենի երկու որոշիչ հոգերը՝ ր-ն և ն-ն որոշյալության իմաստի արտահայտության տեսակետից հանդես են գալիս որպես միևնույն անփոփոխակի դիրքային տարբերակներ. ն-ն սովորաբար հանդիպում է ձայնավորից, ր-ն՝ բաղաձայնից հետո: Սակայն այս հարաբերությունը շարահյուսական որոշ շրջապատում կամ իմաստային որոշ պայմաններում կարող է փոխվել. ն-ն կարող է հանդիպել նաև բաղաձայնից հետո, եթե նրան առանց ղգալի դադարի հաջորդում է որևէ ձայնավոր, և եթե այդ դեպքում հոգավոր բառը տրամարանորեն խոսողի կողմից չի ընդգծվում («Հակոբն ասաց»): Այսպիսով, ր-ի և ն-ի գործածությունը կախված է մասամբ հիմքի վերջակերպությունից (ձայնավորով թե բաղաձայնով վերջանալը), մասամբ ձևական-շարահյուսական և իմաստային-շարահյուսական որոշակի պայմաններից: Բ-ի և ն-ի, որպես միևնույն անփոփոխակի դիրքային տարբերակների, փոխհարաբերությունը մոտավորապես այնպիսին է, ինչպիսին, օրինակ, ուղղականի «ուղղական» և «կոշական» կամ տրականի «տրական» և «սեռական» տարբերակների փոխհարաբերությունը: Եթե տարբերակներ հիմնական և լրացուցիչ դիրքեր, ապա այդ փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 26-րդ աղյուսակով (էջ 211):

Ինչպես նշել ենք, զրո և ը/ն վերջավորությունների (հոգերի) հակադրությունը նպատակ ունի արտահայտել բովանդակության պլանի անորոշություն—որոշյալություն հակադրությունը: Իր բուն արժեքով որոշիչ հոգը պետք է նշանակի հաղորդակցողների համար որոշակի, նրանց հայտնի առարկա կամ առարկաներ («Տունը քանդեցին», «Տները քանդեցին»): Սակայն ժամանակակից հայերենում որոշիչ հոգի կիրառությունը ունի որոշակի առանձնահատկություններ. 1) այն կարող է արտահայտել ոչ թե սովյալ որոշակի առարկան (իրը, անձը, դեմտատը), այլ սովյալ որոշակի հասկացությունը. այս տեսակետից ժամանակակից հայերենը տարբերվում է գրաբարից, որտեղ ընդհանուր հասկացությունը զրվում էր անհող [համտ. «Հաւատարիմ է շուն» = «Շուն կենդանին հավատարիմ է» և «Հաւատարիմ է շունն» = «Հավատարիմ է սովյալ (հայտնի) շունը»]. այսպիսով, գրաբարում որոշիչ հոգը նշանակում էր միայն հայտնի առարկան (դեմտատը), բայց ոչ հայտնի (բայց ընդհանուր) հասկացությունը. 2) այն կարող է արտահայտել հաղորդակցողներին

Անփոփոխականը	Փոփոխականը (տարբերակներ)	Դիրքային հատկանիշ	
		Հիմնական դիրքային հատկանիշ	Լրացուցիչ դիրքում հիմնական դիրքային հատկանիշի պահպանում
Որոշիչ հոգ	ն հոգ	Չայնավորահայտում	+/-
	ը հոգ	Բաղաձայնահայտում	+
Ուղղական	«Ուղղական» տարբերակ	Հոդառություն	+/-
	«Կոշական» տարբերակ	Անհոդառություն	+
Տրական	«Տրական» տարբերակ	Հոդառություն	+/-
	«Սեռական» տարբերակ	Անհոդառություն	+

ոչ թե իրականում հայտնի առարկա (իր, անձ), այլ խոսքով, միջնորդված կերպով, որևէ կողմով, արարքով հայտնի դարձած, նախապես խոսում հիշատակված առարկա (իր, անձ), այսինքն՝ ծառայել ոչ թե իրականության (առարկայական), այլ լեզվական (հաղորդակցային) պլանին («Մի մարդ էր դնում: Մաքրը կանգ առավ»): 3) հոգը կարող է ստանձնել փոխարինման դեր՝ փոխարինել գոյականին՝ զրվելով նրան հատկացվող (այն լրացնող) բառի վրա, լինի այն ածականով թե տրականով (կամ, հագնող) վազեպ, այլ հողովով) արտահայտված գոյական. համտ. «կարմիրը վազեպ, այլ հողովով) գեղեցիկ գույն է», «Գրիգորի տունը քանդեցին, (= կարմիր գույնը) գեղեցիկ գույն է» ոչ. «սեռականը» որպես անկախ Հակաբիբը (= Հակոբի տունը) ոչ. «սեռականը» որպես անկախ հողով ընդունող քերականները այս վերջին գործածությունը կոչում են «փոխանուն սեռական» (իմա՝ «փոխանուն ունեցող հատկացյալ-րածված է զրո հողովանիշ վերջավորություն ունեցող հատկացյալների դեպքում, բայց որոշիչ հոգ կարող է հանդիպել նաև այլ վերջավորություններ ունեցող հատկացյալների համար (վերջիններից խոսափում են՝ շցանկանալով ոճը ծանրացնել): Այս դեպքում, օրինակ

նակ, հատկացուցիչը ստանում է և որոշիչ հոգը և նրա հետ միասին հորովում հատկացյալի հորովով, ընդ որում պահպանվում են հոգառության սովորական կանոնները՝ Հակոբին-ը, Հակոբին-ի-ն, Հակոբին-ից, Հակոբին-ով, Հակոբին-ում: «Փոխանուն սեռականը (իմա՝ «տրականը») միակ դեպքն է, երբ հորովական վերջավորությունները հանդիպում են որոշիչ հոգից հետո:

Որոշիչ հոգի բնությունն ավարտենք մի բանի այլ դիտողությամբ.

1) Անորոշ առումը հակադրվում է որոշյալ առմանը զրո ձևությամբ, բայց անորոշությունը կարող է ուժեղացվել մի բառով, որ ձևականորեն տարբերակվելով մեկ թվականից՝ փաստորեն ստացել է անորոշ հոգի արժեք. այլ կերպ ասած՝ հայերենում սկսել է զարգանալ անորոշության վերլուծական արտահայտությունը:

2) Արդի հայերենի որոշիչ հոգերը ունեն նաև ստացական արժեք (հմմտ. «Տունը քանդվեց» = «Նրա տունը քանդվեց»). մյուս կողմից՝ ս, դ ստացական հոգերը բառերին տալիս են նաև որոշյալ առում (գիրքս, գիրքդ նշանակում են «իմ, քո որոշյալ գրքերը»): Այսպիսով, և՛ որոշյալ, և՛ ստացական հոգերը հանդես են գալիս որպես համանուններ:

3) Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ ժամանակակից հայերենում գրաբարի համեմատությամբ որոշիչ հոգի գործածությունը մի կողմից՝ ավելի է ձևականացել և մյուս կողմից՝ դիրքային ավելի մեծ սահմանափակություն է ստացել:

Յուրաց-ստացական ենթակարգը արտահայտության պլանում բնորոշվում է ս, դ, երբեմն էլ ը, և մասնիկների (հոգերի) առկայությամբ, որոնք բովանդակության պլանում արտահայտում են ցուցա-ստացական, բուն ցուցական և դիմորոշ իմաստներ: Այս բոլոր դեպքերում հիմնականը և ծաղմամբ առաջնայինը ցուցական իմաստըն է. ս, դ հոգերը ծաղմամբ նույնն են այս, այդ (և սա, դա) որոշիչ դերանունների բուն արմատական մասերի հետ: Երկրորդաբար ցուցական իմաստի վրա աճել է ստացական իմաստը, իսկ դիմորոշ իմաստը արդյունք է անձնական (անձնանիշ) դերանունների հետ անունների համաձայնվելու (ևս ուսուցիչս), ընդ որում հոգով օժտված անունը կարող է հանդես գալ և անկախաբար: Յուրացական այս երեք իմաստների առկայությունը սովորաբար կախված է անվան բնույթից և հաղորդակցող անձերի ու հոգն ստացող անունների համապատասխանությունից, այսինքն՝ դիրքային արժեք ունի. մենք համապատասխանությունից, այսինքն՝ դիրքային արժեք ունի. մենք այստեղ գործ ունենք փաստորեն բազմիմաստության և ոչ թե հա-

մանունության (փոփոխականների և ոչ թե անփոփոխականների) հետ. 1) ցուցական իմաստը հազվագեղ է և սովորաբար հանդես է գալիս ժամանակացույց անունների դեպքում (օրես, վերջես և այլն). 2) ստացական իմաստը հանդես է գալիս իրերի անունների և այն անձերի անունների դեպքում, որոնք չեն համընկնում հաղորդակցող անձերի հետ (գիրքս = իմ գիրքը, կինս = իմ կինը, կինդ = քո կինը. այս ներքին հետ (գիրքս = իմ գիրքը, կինս = իմ կինը, կինդ = քո կինը. այս ներքին հետ համընկնում են հաղորդակցողների հետ (ուսուցիչս = ես որպես ուսուցիչ. ես՝ ուսուցիչս, այսինքն՝ խոսողը հենց ուսուցիչն է):

II. ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՒՄ

1. ԹՎԻ ԿԱՐԳԸ

Դերանվանական թվակազմությունը բնորոշվում է հետևյալ առանձնահատկություններով. 1) եզակիի և հոգնակիի ձևերի տարամատությամբ և տարահիմքությամբ. 2) ուղիղ և թեք հորվների համար թվային հակադրության տարբեր արտահայտությամբ. 3) հոգնակիի տարածված տիպերից տարբեր ձևավորմամբ. այս բաների հոգնակին ուղղական հորովում սովորաբար է պարունակում և մեծ մասամբ ձևով (ու իմաստով) հիշեցնում է վարդան—վարդանան, Գրիգոր—Գրիգորեն, պապ—պապոն, լրացական-հավաքական հոգնակին: Այս բառերն են ևս—մենք (թեք հորվների դեպքում՝ ինձ—մեզ), դու—դուք (թեք հորվների դեպքում՝ քեզ—ձեզ), ինքը—իրենք²² (թեք հորվների դեպքում՝ իրեն—իրենց), սա—սրանք (թեք հորվների դեպքում՝ սրան—սրանց), դա—դրանք (թեք հորվների դեպքում՝ դրան—դրանց), նա—նրանք (թեք հորվների դեպքում՝ նրան—նրանց), ո՞վ—ովքե՞ր (ով—ովքե) [թեք հորվների դեպքում՝ ո՞ւմ (ում)—(չիք)]:

Ի՞նչ կարգի բառեր են սրանք և ինչո՞վ է բացատրվում թվակազմության եղանակի այս տարբերությունը: Ավանդական քերականության մեջ այս բառերը հայտնի են որպես անձնական, ցուցական (առարկայանիշ ցուցական), հարցական (առարկայանիշ հար-

²² Անի և իմենք տիպի հոգնակին.

Սուպրետիվ կազմութեամբ բնորոշվող և ընդհանրապես ցուցական արժեք ունեցող դերանուններին բնականաբար հատուկ չէ որոշյալ—անորոշ հակադրութեանը. ցուցական արժեք ունեցող բոլոր դերանուններն ինքնին որոշյալ են, ո՞վ (ով) դերանունը՝ ինքնին անորոշ: Պետք է նշել, սակայն, որ ո՞վ—ին համապատասխանող ի՞նչ դերանունը կարող է ունենալ որոշյալ և անորոշ ձևեր, ընդ որում անորոշ ձևով այն հանդես է գալիս նաև որպես առարկայանիշ բաների լրացում (չեղոր դասային արժեքով)՝ ի՞նչ մարդ, ի՞նչ գիրք: Որոշյալութեան կարգի փոխարեն անձնական և ցուցական դերանունները բնորոշվում են ս, դ, ն (ը) հոգերին հատուկ դիմորոշ արժեքով, ընդ որում դեմքի քերականական կարգը դերանունների համար առաջնային է, գոյական անունների համար՝ երկրորդային. ինչպես նշվել է, գոյական անունների դեպքում այն սովորաբար արդյունք է համաձայնութեան՝ դերանվան հետագա հնարավոր զեղչմամբ (գոյական անունը դիմորոշ հոդով օժտվելու դեպքում ինքնին կարող է դեմք արտահայտել)՝ «ես» ուսուցիչս: Դեմքի արտահայտությունը դերանունների էությունն է կազմում, ուստի և դիմային տարբերությունները արտահայտվում են սուպրետիվ եղանակով, այսինքն՝ դիմային տարբերիչները այդ դերանունների հենց բուն մասերն են. միայն ինքս, ինքդ, ինքը դերանվանական ձևերի դիմային տարբերություններն են, որ արտահայտվում հոգերով, բայց սրանք էլ բառիս բուն իմաստով դերանուններ չեն, այլ ուժեղացող մասնիկներ (ես ինքս = հենց ես, դու ինքդ = հենց դու, նա ինքը = հենց նա), որոնք, ս, դ, ը հոգերով հանդերձ կարող են դեմք արտահայտել և, հետևաբար, դորժածվել անկախաբար:

Դեմքի քերականական կարգը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ առարկաների դասակարգումը ըստ հաղորդակցմանն ունեցած մասնակցության: Եթե դեմքի քերականական կարգի եզրերը տարբերակելու համար ընտրենք երկու հատկանիշ՝ հաղորդող լինելը և ընդունող լինելը, ապա այս հատկանիշների և դեմքերի փոխհարաբերությունը կարելի է կլինի արտահայտել 27-րդ աղյուսակով (էջ 219):

Նույնը կարելի է արտահայտել 28-րդ համադրական աղյուսակով (տե՛ս էջ 219):

Դերանունների և դերանվանական հոգերի դիմային փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 29-րդ աղյուսակով (էջ 219):

Դիմային հատկանիշներ	Դիմային եզրեր (դեմքեր)			
	(հաղորդակցող)	Հաղորդող կամ 1-ին դեմք	Ընդունող կամ 2-րդ դեմք	Հաղորդմանը չմասնակցող կամ 3-րդ դեմք
Հաղորդող լինելը	+	+	-	-
Ընդունող լինելը	+	-	+	-

Հաղորդող լինելը	Հաղորդող լինելը	
	Հաղորդող լինելը	Հաղորդող չլինելը
Ընդունող լինելը	(հաղորդակցող)	2-րդ դեմք (ընդունող)
Ընդունող չլինելը	1-ին դեմք (հաղորդող)	3-րդ դեմք (հաղորդմանը չմասնակցող)

Դեմքեր	Դերանունների տեսակներ և հոգեր			
	Անձնական դերանուններ	Ցուցական դերանուններ	Ստացական դերանուններ	Հոգեր
1-ին դեմք	ես (մենք)	սա (սրանք)	իմ (մեր)	"
2-րդ դեմք	դու (դուք)	դա (դրանք)	քո (ձեր)	դ
3-րդ դեմք	[նա (նրանք)]	[նա (նրանք)]	[նրա (նրանց)]	ն(ը)

ՍՏՈՐՈԳԱԿԱՆ ԲՍՅԱԶԵՎԵՐԻ ՀԱՐԱՅՈՒՅՑ

(ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ)

I. ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐ

1. ԲՍՅԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Խոնարհման համակարգի քննության ժամանակ կիրառենք պահպանել հոլովման համակարգի քննության նկատմամբ կիրառված սկզբունքները: Սակայն այս դեպքում հարկավոր է նկատի ունենալ խոնարհման համակարգի մի շարք առանձնահատկություններ:

1. Հոլովման համակարգի քննության ժամանակ մենք բոլոր դեպքերում մնում էինք մեկ բառի սահմաններում՝ իբրև այդպիսին դիտելով ձևաբանորեն անխոցելի, կազմությանը անտեղափոխելի և գրության մեջ առանց բացվածքի պատկերվող հնչյունական կապակցությունները (հայերենի բայական հարացույցում չկա մեկ հնչյունից բաղկացած բայական ձև)¹, որովհետև հոլովման հարացույցի բոլոր միավորները և՛ հնչապես, և՛ գրապես մեկ ամբողջություն են ներկայացնում: Սակայն խոնարհման համակարգի քննությունը սահմանափակելով այդ կարգի միավորներով՝ մենք կանգնում ենք այն թերի կերպով ներկայացնելու վտանգի առջև, ա) եթե մենք, հետևելով միևնույն սկզբունքին, դուրս թողնենք խոնարհման համակարգի քննությունից գրում եմ, գրել եմ տիպի ձևերը և նկատի առնենք միայն գրեմ, գրեցի տիպի ձևերը, ինչպես այդ անում էինք հոլովման դեպքում, ապա կունենանք հայերենի խոնարհման թերի պատկեր. եթե հոլովման դեպքում կապերով ձևերը բուն հոլովման ձևերի նկատմամբ այնուամենայնիվ լրացական արժեք ունեն (հմմտ. քաղաքի մեջ = քաղաքի + մեջ), ապա նույնը չի կարելի ասել այնպիսի ձևերի մասին, ինչպիսիք են գրում եմ տիպի ձևերը, որոնք գրեթե լիովին անկախ են գրեմ, գրեցի ձևերից, ընդ որում գրում, գրել ձևերը անկախ գործածություն չունեն (գրում եմ ձևը չի կարելի հանդեպնել մեկ բառի սահմաններում ամփոփված որևէ ձևի): բ) Գրում եմ, գրել եմ տիպի ձևերը դուրս թողնելը սխալ կլիներ նաև մի այլ տեսակետից. գրային առումով առանձին միա-

1 Այնինչ հմմտ. լատի «գնա»:

վորներ ներկայացնելով հանդերձ՝ դրանք հնչապես փաստորեն մեկ բառային ամբողջություն են ներկայացնում՝ ունենալով բառային մեկ միասնական շեշտ. դրանց առանձնակի գրությունը և որպես առանձին բառեր դիտվելը ունի ձևաբանական հիմք. եմ-ը կարող է անջատվել և փոխել իր տեղը՝ հանդես բերելով, այսպիսով, ձևաբանական անկախություն. պետք է նշել, սակայն, որ չեմ գրում, չեմ գրել կազմությունները նույնպես հնչապես բառային մեկ ամբողջություն են ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է այսպես կոչված երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներին, ապա դրանք բուն խոնարհման մեջ մտցնելու հարցը միշտ էլ կասկածներ է հարուցել: դ) եթե այդ ձևերը մենք ներառում ենք խոնարհման համակարգի մեջ, ապա այն հիմունքով, որ հոլովումն ու խոնարհումը քերականական առումով համարժեք չեն և պատկանում են բոլորովին տարբեր մակարդակներին. հոլովումը պատկանում է նշանային մակարդակին, խոնարհումը՝ ստորագական մակարդակին. խոնարհումը հանդես է գալիս որպես նախադասության ամենաէական (ըստ էության՝ բառից և բառախապակցությունից տարբերող միակ) հատկանիշի՝ ստորոգման կրողը. հետևաբար, այստեղ կարող են առնվել այնպիսի զուգորդումներ, որոնք ամբողջովին առնված ստորոգման (լայն առումով) կրողներն են:

2. Հոլովման քննության ժամանակ հիմնական (ելակետային) բառաձևի ընտրությունը դժվարություն չէր հարուցում. բոլոր կարգի վերջավորություններից զուրկ (բառարանային) անվանական ձևը կարող է հանդես գալ որպես անկախ գործածություն ունեցող բառաձև, այսինքն՝ փաստորեն համընկնել ուղղականի (որպես զրո ձևույթով օժտված բառաձևի) հետ. հմմտ. քաղաք, արյուն, կին՝ ի տարբերություն քաղաքից, քաղաքներից, արյամբ, կանայք, կանանցից ձևերի: Խոնարհման համակարգում խոնարհման բոլոր կարգի մասնիկներից զուրկ ձևերը անկախ գործածություն ունեն միայն սահմանափակ թվով դեպքերում՝ որոշ հրամայականների (բե՛ր, ա՛ն և այլն) և անվանածանց բայաձևերի դեպքում (հմմտ. մեծ—մեծաճամ): Այս տեսակետից էլ խոնարհման համակարգում «մաքուր» և «ձևավոր» հիմքերի՝ շեշտի հետ կապված տարբերությունները որևէ էական դեր չեն խաղում (մանավանդ որ անկախ հրամայականները չունեն շեշտափոխական հնչյունափոխության ենթարկվող ձայնավորներ). խոնարհման դեպքում «մաքուր» հիմքը կարող է ընդհանրապես չգործածվել (հմմտ. գն—ա—մ, կարդ—ա—մ և այլն) և կամ նույնիսկ վերականգնելի չլինել (հե—ե—մ, որի դեպքում

հայտնի չէ հր-ի ձայնավորման բնույթը): Արանով իսկ դժվարանում է խոնարհման ելակետային ձևերի ընտրությունը: Հայերենում հնարավոր է մի բանի ելք: ա) Կարելի է վարվել հնդիկ քերականների նման և բնման ելակետ համարել բայերի արմատական ձևերը. այս սկզբունքը թեև առաջին հայացքից թվում է շատ գրավիչ, բայց ավելի մոտիկից բննելու դեպքում հանդես է բերում որոշ թերություններ. նախ՝ ժամանակակից հայերենով խոսողների գիտակցության մեջ ամենայն հավանականությամբ արմատական ձևերը որպես ելակետային ձևեր չեն գիտակցված հենց այն դեպքերում, երբ դրանք իբրև այդպիսիներ պետք է գիտակցվեին առաջին հերթին, այն է՝ բուն բայարմատների դեպքում. իբրև այդպիսին նրանք գիտակցվում են մեծ մասամբ անվանական (անվանածանց) բայերի դեպքում (verba denominativa): հմմտ. մի կողմից՝ շնչել—ջինջ և մյուս կողմից՝ մեծանալ—մեծ. երկրորդ՝ որոշ բայարմատների որոշումը դժվար է կամ էլ անհնար է, որովհետև, ինչպես նըշվեց, բայերի «մաքուր» արմատական հիմքերը ոչ միշտ են առանձին գործածվում. երրորդ՝ ինչպես հայտնի է, կան ածանցավոր և բարդ բայական հիմքեր, որոնց համար հարկ կլինի տալ լրացուցիչ կանոններ, այսինքն՝ բառակազմությունը մտցնել ձևաբանության մեջ. պետք է նշել, որ բնածայն բառերի դեպքում ընդհանրապես հիմքը կարող է լինել ը-ով, որ չի ծագում ոչ ու-ից, ոչ էլ ի-ից (խշշալ, վզզալ, շխխալ և այլն): բ) Կարելի է վարվել արաբ քերականների նման և հիմք ընդունել անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքը. այս սկզբունքը խոցելի է նախ՝ ավանդապես ու հոգեբանորեն, որովհետև իբրև ելակետ է ընդունվում մի ձև, որ ավանդապես ու հոգեբանորեն ելակետային չի կարող գիտվել, և երկրորդ՝ ձևաբանորեն, որովհետև այն անմիօրինակ է և իրեն արդարացնելով գրեց, գնաց տիպի ձևերի դեպքում, չի արդարացնում մտեցրեց, առդարացվեց, խոստացավ ձևերի դեպքում: Հետաքրքրական է, սակայն, նշել, որ Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ խոնարհման տիպերի բաժանումը փաստորեն հենվում է կատարյալի և հրամայականի ձևերի վրա. նա այստեղ տարբերում է բայերի խոնարհման երեք խումբ՝ ի՝ գնացի, գրեցի. ա՝ զարմացա, մտեցա, մտա. ի, ե՝ զարմացրի, մատուցի: գ) Կարելի է հիմք ընդունել եզակի հրամայականը, որի ձևերը երբեմն համընկնում են արմատի հետ. հմմտ. բեռել—բե՛ր. սակայն այսպիսի «համընկումը» շատ հազվադեպ է, և հրամայականը երբեմն հանդես է բերում կազմության զգալի բարդություն ու անմիօրինակություն. հմմտ. իմացի՛ր,

մտեցրո՛ւ: դ) Կարելի էր ընտրել ըղձականի առաջին դեմքի ձևերը, որոնք բավականաչափ միօրինակ են, և որոնց ընտրությունը արդարանում է ավանդապես. ինչպես հայտնի է, դրանք գրաբարի ներկայի ձևեր են և գրաբարի քերականների համար կազմում էին բննության ելակետ (ինչպես դասական լեզուների՝ հունարենի, լատիներենի դեպքում). սակայն աշխարհաբարում դրանք մերժելի են հոգեբանորեն, որպես բայական ոչ հիմնական ձևեր: ե) Բնականաբար չեն կարող ելակետային համարվել նաև բայանվանական ձևերը, որովհետև դրանք միօրինակ չեն և կարող են լինել ոչ միայն արմատական, այլև ամենաբազմազան. ածանցներով կազմված (ցատկել—ցատկ, հաղթել—հաղթանակ, շարժվել—շարժում, մտեցնալ—մտեցում և այլն): զ) Այս բոլոր նկատառումները հանդեցնում են նրան, որ ժամանակակից հայերենի քերականները (և բարանագիրները) հիմք են ընդունում անորոշ դերբայի՝ ձևերը, որոնք, ունենալով ըղձականի առաջին դեմքի ձևերի արժանիքները, ստեղծվում են նրանց հոգեբանական թերությունը և կարող են գիտվել որպես ելակետային ձևեր: Այս դեպքում, սակայն, ստեղծվում է մի այլ դժվարություն. հիմք ընդունելով գր-ել, կարդ-ալ տիպի ձևերը («արմատ+ել» կամ «արմատ+ալ» կաղապարներ)՝ քերականներն ստիպված են փախչել, մոտ-են-ալ, իմ-ան-ալ ձևերի դեպքում ընդունել, որ ձևաբանական առումով գրել ու կարդալ ձևերը ելակետային կաղապարներ համարվել չեն կարող, և որ փախչել, մտեցնալ, իմանալ ձևերը անկախ կաղապարներ են. հակառակ դեպքում մենք ստիպված ենք խոնարհման դեպքում ընդունել միջմասնիկավորման եղանակ և դժվարացնել խոսքի մոդելավորումը (կաղապարումը) գործողությունը ետագրած շարժումով:

3. Հոլովման համակարգի դեպքում հիմք ընդունելով ուղականը՝ հետագա գործողությունը (պրոցեդուրան) կարելի էր հանդեցնել բառի վերջին մասի փոփոխության և վերջամասնիկավորման (վերջամասնիկների հավելման). եթե զրո վերջավորությունը նույնպես համարենք որոշ տեղ զբաղեցնող միավոր, ապա այդ երկուսն էլ վերջին հաշվով կարելի է հանդեցնել բառի վերջամասի (նե էլ վերջին հաշվով կարելի է հանդեցնել փոխարկման): Բայի դեպքում բառյալ և զրոն) փոփոխության (փոխարկման): Բայի դեպքում հնարավոր է գործողության երկու այլ տիպ ևս՝ ա) ներմասնիկավորում, եթե հիմք ընդունենք ել-ով և ալ-ով վերջացող դերբայական ձևերը, ինչպես նշվեց նախորդ կետի վերջում (հմմտ. գր-ել և փախչ-ել օրինակները), և բ) նախամասնիկավորում (հմմտ. կա-սեմ, կզբեմ): Այսպիսով, եթե հոլովման դեպքում հնարավոր էին

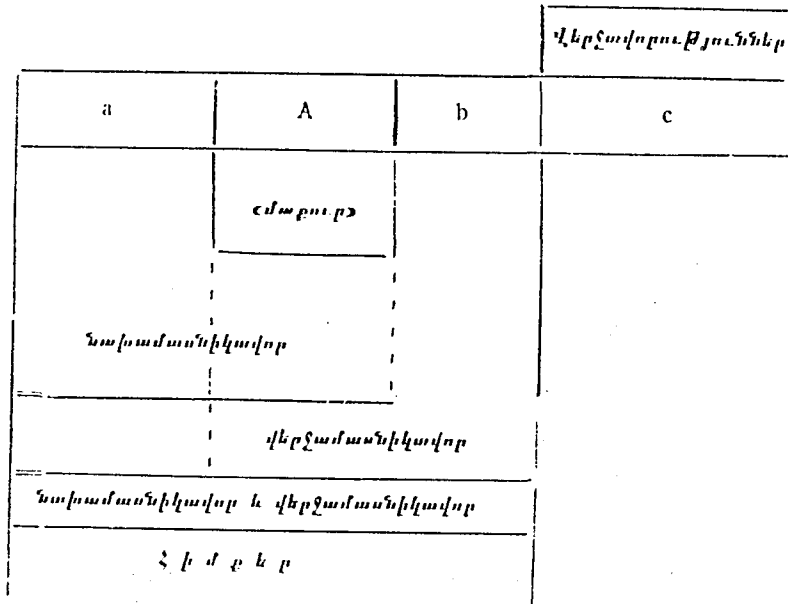
միայն շարժում տեղում և դեպի առաջ, ապա խոնարհման դեպքում հնարավոր է նաև շարժում դեպի ետ, որ դժվարացնում է կազապարի գործողության ավտոմատացման հնարավորությունը: Այնտեղ գործունեինք միայն հերթագայության և վերջամասնիկավորման, այստեղ՝ նաև միջմասնիկավորման և նախամասնիկավորման հետ: Պարզեցումը հնարավոր է միայն երկու ձևով՝ ա) ելակետ ընդունել բայահիմքերը և ոչ թե անորոշ դերբայները՝ պայմանականորեն վերականգնելով նաև այն բայահիմքերը, որոնք շեշտված դիրքում ընդհանրապես չեն հանդիպում, և բ) առանձնացնել ելակետային երկու հիմք՝ առանց կ-ի և կ-ով (աւ- և կաւ-): Սակայն այս դեպքում էլ խոնարհման տիպը որոշելու հարցում հարկ կլինի դիմել լրացուցիչ ձևաբանական և իմաստային կանոնների, որոնք զգալիորեն կբարդացնեն հարցի բնութայինը:

4. Հոլովման ժամանակ բոլոր իմաստակիր վերջամասնիկները կարող են հանդես գալ որպես վերջավորություններ, այսինքն՝ հանդիպել վերջնային դիրքում. այդպես չէ խոնարհման ժամանակ, երբ վերջնային դիրքում կարող են հանդիպել միայն որոշ կարգի վերջամասնիկներ, իսկ մյուսները հանդիպել չեն կարող: Հոլովման ժամանակ փաստորեն հնարավոր է վերականգնել մաքուր կցական վիճակ, որի դեպքում I կարգի (թվային) վերջավորություններով օժտված ձևերը հիմք էին ծառայում II կարգի (դասա-հոլովանիշ) վերջավորությունների, սրանցով օժտված ձևերը՝ III կարգի (հոլովանիշ) վերջավորությունների, վերջիններով օժտված ձևերն էլ՝ IV կարգի վերջավորությունների (ցուցա-որոշչային հոդերի) համար: Այդ կարելի է արտահայտել 1-ին գծագրով (էջ 225): Այլ է վիճակը խոնարհման դեպքում: Ինչպես նշեցինք, այստեղ խոնարհման հարացույցը կազմող ոչ բոլոր մասնիկները կարող են հանդես գալ որպես վերջավորություններ, և եթե վերջիններս նյութականորեն (հնչյունապես ու գրապես) չկան, ապա ենթադրելի են (զրո վերջավորություններ՝ զրոյի բազմազան արժեքներով). հմմտ. գնա+մ, գնա+ս, գնա+0: Այսպիսով, բազմաթեք զրո վերջավորությունների դադափարի ներմուծման դեպքում մենք կարող ենք տարբերել՝ 1) խոնարհման նախամասնիկներ, 2) խոնարհման հիմքակազմ վերջամասնիկներ, որոնք մենք վերևում պայմանականորեն կոչեցինք միջմասնիկներ և որոնք հանդիպում են միայն բուն վերջավորություններից առաջ (ներառյալ նաև զրո վերջավորությունները) և 3) խոնարհման բուն վերջավորություններ: Զարմանալի կերպով՝ առանց խոնարհման բուն վերջավորու-

Վ. Ե. Բ. Զ. Վ. Ե. Բ. Զ. Վ. Ե. Բ. Զ.				
	I կարգի	II կարգի	III կարգի	IV կարգի
A	a	b	c	d
«մաքուր»				
I կարգի մասնիկավոր				
II կարգի մասնիկավոր				
III կարգի մասնիկավոր				
	Հ Ի Մ Բ Ե Բ			

թյունների շկա խոնարհում, բայց այդ բուն վերջավորություններն առաջին հերթին արտահայտում են ոչ անմիջապես բայի հետ կապված իմաստներ՝ թվային (առարկաների թիվը) և դիմային (առարկաների դեմքը խոսքի կամ հաղորդակցման մեջ): Բայական հիմքերի և վերջավորությունների փոխհարաբերությունը, ի տարբերություն հոլովման (գծագիր 1), կարելի է արտահայտել 2-րդ գծագրով (էջ 226):

5. Հոլովման դեպքում հոլովման վերջավորությունները արտահայտում են առաջին հերթին անմիջապես գոյական անվան (որպես առարկայի նշանակման) հետ կապված իմաստներ՝ թվային և հոլովական: Այլ է խոնարհման դեպքում. թեև առանց խոնարհման բուն վերջավորությունների շկա խոնարհում, բայց այդ բուն վերջավորություններն առաջին հերթին արտահայտում են ոչ անմիջապես բայի հետ (որպես եղելության նշանակման) կապված իմաստներ՝ թվային (առարկաների թիվը) և դիմային (առարկաների դեմքը հաղորդակցման մեջ): Սա նշանակում է, որ բայը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես բայ, այսինքն՝ գործողության, վիճակի, եղելության նշան (փաստորեն որպես գրանց անուն), այլև որպես նախադասության ստորոգման (լայն առումով) արտահայտիչ: Պետք է նկատի ունենալ, որ խոնարհման հիմքակազմ վերջամասնիկները նույնպես իմաստների կրողներ են, թեև, ինչպես

Տրվածան դեպքում, առկա են և ոչ իմաստակիր հիմքակազմ տարրեր: Չևարանական տեխնիկայի առումով բայական մասնիկների այս երեք կարգերից նախամասնիկները բավական անկախ են (խակական կցականություն), իսկ հիմքակազմ վերջամասնիկներն ու վերջավորությունները սերտորեն կապված են նախորդ բաղադրիչներին՝ մինչև դրանց սահմանների կորստի աստիճան (ձուլում կամ ֆուզիա). հմտ., օրինակ, տանեմ—տառա, որտեղ ա-ի՝ «մաքուր» հիմքին պատկանելու, թե հիմքակազմ տարր լինելու հարցը դժվար լուծելի է, թեև ալելի հավանական է խոսել առաջին ենթադրության օգտին:

6. Հոլովման ժամանակ վերջամասնիկների համանունությունը մեծ տեղ չի դրավում, մինչդեռ խոնարհման ժամանակ այն խիստ տարածված երևույթ է: Սրա հետ կապված՝ բայի մեջ կարևոր դեր է խաղում միևնույն իմաստի արտահայտումը մեկից ավելի մասնիկներով: Կարելի է ասել, որ հոլովման ժամանակ վերջավորությունների շորս կարգերից յուրաքանչյուրը սովորաբար հանդես է գալիս որպես քերականական մեկ իմաստի կրող, մինչդեռ խոնարհման դեպքում քերականական իմաստները հաճախ արտահայտվում են մասնիկների ամբողջ կոմպլեքսներով: Այստեղ, կարելի է ասել,

մեկ բառի սահմաններում իշխում է թերականությունը՝ կցականությունից որոշակի տարրերով:

7. Խոնարհման համակարգում, ի տարբերություն անունների և ի նմանություն դերանունների հոլովման, կարևոր դեր է խաղում արմատների և հիմքերի սուպլետիվիզմը (տարահիմքությունը և տարարմատությունը), այսինքն՝ միևնույն իմաստի արտահայտման համար տարբեր հարացուցային ձևերում տարբեր արմատների և հիմքերի առկայությունը:

8. Խոնարհման համակարգի քննության մեջ մենք ստիպված ենք մեծ տեղ հատկացնել փոխարկման (սուբստիտուցիայի) եղանակին, որ հոլովման դեպքում կիրառեցինք միայն սահմանափակ դեպքերում (հմտ. կանանցից ձևի մեջ—անց—մասնիկի դերի պարզաբանմանը նվիրված հատվածը): Փոխարկելով մեկ բայական ձևը մյուսով՝ մենք կարողանում ենք պարզել դրանց նույնականությունը և միավորել քերականական միևնույն դասերի (մասնիկները՝ կարգերի) մեջ: Իհարկե, այս դեպքում ևս մեր ըմբռնումը ունի իր յուրահատկությունները. մենք այս դեպքում փոխարկումը կատարում ենք անկախ շարահյուսական շրջապատից: Փոխարկման ճանապարհով միայն հնարավոր է պարզել այսպես կոչված բաղադրյալ ձևերի՝ խոնարհման համակարգի մեջ մտցնելու անհրաժեշտությունը:

9. Հոլովման համակարգի քննության ժամանակ մենք պարզեցինք, որ հոլովման հարացույցը կազմող վերջամասնիկները իրար են հաջորդում որոշակի կարգով: Բնականաբար պետք է ենթադրել, որ նույնպիսի վիճակ գոյություն ունի նաև խոնարհման հարացույցը կազմող մասնիկների դեպքում: Հոլովման հարացույցի քննության ժամանակ մենք այս նպատակով վերցրինք վերջամասնիկների ըստ հնարավորին մեծ քանակ պարունակող կառուցվածքային կաղապարները և դրանց հիման վրա պարզեցինք վերջամասնիկների ընդհանուր փոխհարաբերությունը: Խոնարհման համակարգի քննության դեպքում հարացույցը կազմող վերջամասնիկների առանձնացման և հաջորդման կարգի որոշումը որոշ դժվարություններ ունի, որոնք միայն մասամբ էին հանդես գալիս հոլովման քննության ժամանակ:

ա) Առաջին դժվարությունը կապված է խոնարհման հարացույցի մեջ հանդես եկող, այսպես կոչված, լծորդ ձայնավորների դերի հետ, որ առաջին հայացքից կարծես լիովին նույնական է հոլովման մեջ մասնիկների երկրորդ կարգը կազմող («դասահոլովա-

նիշ») վերջավորությունների դերին: Բայց, ի տարբերություն «հստակիչների», «խոնարհիչ» ձայնավորները կամ «լծորդները» հանդես չեն գալիս որպես ինքնուրույն վերջավորություններ և շունեն սրոշակի տեղ²: Գրանք կարող են նախորդել ամենատարբեր բնույթի մասնիկների և փաստորեն նրանց հետ մեկ սրոշակի ամբողջություն կազմել՝ պատկանելով մերթ հիմքին և մերթ վերջավորությա-նը: Այսպես, մոտ-եցն-եմ ձևի մեջ ե-ն նախորդում է մերթ պատ-ճառական սեռանիշ ցն-ին, մերթ դիմանիշ մ-ին. գր-եց ձևի մեջ այն նախորդում է կերպանիշ ց մասնիկին և այլն: Որոշ դեպքերում էլ դժվար է որոշել ձայնավորի «մաքուր», թե ձևավոր հիմքին պատ-կանելը (հմմտ. տավ): Այսպիսով, խոնարհման քննության ժամա-նակ «լծորդները» որպես անկախ մասնիկներ բնեկու դեպքում մենք պետք է ընդունենինք, որ խոնարհման համակարգում գոյություն չու-նի մասնիկների հաջորդման սրոշակի կարգ: Այս բանից խուսափելու համար նպատակահարմար է գրանք քննել և՛ առանձին, և՛ որպես բուն մասնիկների կազմիչներ՝ նրանց հետ կապված³: Այս սկզբուն-քը մենք տարածում ենք նաև գր-եի ձևի եի կոմպլեքսի վրա՝ այն դիտելով որպես մեկ ամբողջություն. այլապես մենք ստիպված կլի-նենք հատուկ դեր հատկացնել միջամասնիկավորմանը. այս սկզբ-բունքն արդարանում է նաև նրանով, որ եի կոմպլեքսն հակադր-վում է եի և եր կոմպլեքսներին, որոնց մեջ կորչում է ի-ի հատուկ դերը. այլ կերպ ասած՝ ապառնի և անցյալ ժամանակների տար-բերման դերը իր վրա է վերցնում ոչ միայն ի-ի առկայու-թյունը (հմմտ. գր-ե-ս և գր-ե-ի-ր), այլև բուն դիմային վերջավո-րությունների (ս-ի և ր-ի) հակադրությունը: Կարելի է նկատել, որ լծորդ ձայնավորներից ե-ն և ի-ն իմաստային շեղություն ունեն-դրանց փոխարեն ա-ի (կամ զրոյի) առկայությունը կապված է իմաստային սրոշ արժեքների հետ: Այդ պատճառով էլ ե-ն և ի-ն կարելի է դիտել որպես ֆոն կազմող ձայնավորներ:

բ) Երկրորդ դժվարությունը կապված է լեզվի մեջ գործող նվա-զագույն միջի և գրան զուգահեռ՝ հավելուրդայնությունից խուսափե-

² Նոր քերականները լծորդներ են համարում սովորաբար միայն բուն վերջա-վորություններին նախորդող ձայնավորները. մենք այդ անվանումը գործածում ենք ազգային լայն առումով:

³ Ստացվում է յուրատեսակ կրկնակի կաղապար՝ 1) ֆոն կազմող լծորդային և 2) նրա (որպես յուրատեսակ հիմքի) վրա ելնող՝ բուն վերջամասնիկային: Այս հակասությունը լուծվում է, հենց որ մենք նկատի ենք ունենում լիակաղապարի և այն կազմող մասնիկների մասնակաղապարների տարբերման հնարավորությունը:

լու միտման օրենքների հետ: Երբ լեզվի մեջ միևնույն իմաստը ար-տահայտվում է մեկից ավելի միջոցներով, ապա առաջանում է գրանցից մեկը ըստ հնարավորին վերացնելու միտում: Այս է պատ-ճառը, որ մնացրեցիք ձևի փոխարեն տարածվում է մնացրիք ձևը, որի մեջ կատարյալ կերպի իմաստը արտահայտվում է ացն/ր մաս-նիկի ն/ր հերթագայություններ, և եց-ը դառնում է ավելորդ: Սրա հետևանքը լինում է այն, որ եց-ը հիմքակազմ կերպամասնի-կից վերածվում է դիմային վերջավորության՝ մնացր-ի, մնացր-ի, մնացր-եց շարքի մեջ:

դ) խոնարհման համակարգում շատ ուժեղ է համաբանության (անալոգիայի) ազդեցությունը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հարացույցի բովանդակության պլանում հանդես եկող զուգորդումների ազ-դեցությունը արտահայտության պլանի վրա՝ այստեղ առաջացվող համապատասխան փոփոխություններով: Բովանդակության և ար-տահայտության պլանների փոխազդեցությունը առաջացնում է տա-տանվող զուգահեռներ, որոնցից մեկը վերջին հաշվով դուրս է մղում մյուսը և դառնում տիրապետող: Այսպես, գնա՝—գնացե՛ք ձևերի ա-նալոգիայով (մի՛) գնա—(մի՛) գնա՛ և ձևերից երկրորդը փոխարինվում է (մի՛) գնացե՛ք ձևով: Անալոգիական ազդեցությունը կարող է հան-դեցնել ձևաբանական բաղադրիչների (արմատի և վերջամասնիկի կամ երկու վերջամասնիկների) ձուլման՝ պարզեցման (опрощение), ինչպես կառչ-եմ բայի մեջ (կառչ-եմ-ից): Այս միտումների ազ-դեցությամբ պետք է բացատրել, որ գտ-ն-եմ ձևի դիմաց առկա է գտն-վ-եմ ձևը, փոխանակ սպասելի գտ-ցվ-եմ ձևի (հմմտ. փախ-չեմ—փախ-ցվ-եմ): Ահնհայտ է, որ գտն- խումբը գտնվում է պարզեցման ճանապարհին՝ արմատական հիմք ունեցող բոն-եմ—բոն-վ-եմ, մատն-եմ—մատն-վ-եմ և այլ բայերի օրինակով, որոնց մեջ ն-ն նույն տիպի է, ինչ մատն-եմ, դոն-եմ ձևերի մեջ:

դ) Հոլովման ժամանակ մենք դործ ունենք մասնիկների հա-ջորդման սովորական կարգը խախտող մի այնպիսի դեպքի հետ, ինչպիսին է այսպես կոչված փոխանուն տրականը («փոխանուն սե-ռական»): Փոխանուն տրականի դեպքում՝ ա) միևնույն վերջամաս-նիկը կարող է կրկնվել, և բ) մի այլ մասնիկի սովորաբար հաջորդող մասնիկը կարող է նրան նախորդել. Գրիգոր-ի-ն-ի-նը ձևում («Իմ գրքի կազմը պոկված էր, Գրիգորինինը՝ ոչ») ի-ն ու ն-ն կրկնվում են, և ի-ն հանդիպում է իր համար ոչ տիպական դիրքում՝ ն-ից հե-տո: խոնարհման համակարգի ուսումնասիրությունը ևս բացահայ-տում է համատիպ մի դեպք՝ կապված (ա, ե)ցն/ր մասնիկի գործա-

ծուխյան հետ, մանավանդ երբ այն դուզորդվում է վ մասնիկին: Այսպես, շ-մուտ-եց-վ-եց-իր, շ-մն-աց-վ-եց-իր ձևերի դեպքում ստացվում է եց տիպի տարրի կրկնություն: Իհարկե, այս դեպքում կարելի է նշել, որ մենք գործ ունենք մասնիկների սովորական համանունության հետ, սակայն այս ձևերի համեմատությունը եց-վ չպարունակող շ-մուտ-եց-ար, շ-մնաց-իր ձևերի հետ ցույց է տալիս, որ ձևակառուցման մենք գործ ունենք երկու տիպերի զուգորդման (տարասեռ կաղապարի) հետ՝ շ-մուտ-եց-վ-վ-եց-իր ձևի առաջին մասը անալոգիական է շ-մուտ-եց-(ար), շ-մն-աց-(իր), իսկ երկրորդը՝ (շ-վոխ)-վ-եց-իր կաղապարին: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ վ-ն կարող է հանդիպել միայն շ-վոխ-(վ)-եց-իր կաղապարի դեպքում, և այդ մասնիկն ստանալու համար մյուս կաղապարները պետք է զուգորդվեն այդ կաղապարի հետ: Այս երկվությունը, իհարկե, կարող է վերացվել բովանդակության պլանի հաշվառմամբ, երբ մենք կպարզենք դրանց տարիմաստությունը, բայց առայժմ լրացուցիչ դժվարություն չառաջացնելու համար հանենք (ա, ե)ց-վ մասնիկախումբը բուն կաղապարներից: Այս նույն նկատառումով, նկատի ունենալով, որ, ասենք, վախ-ցր-եց, վախ-ցն-եմ ձևերի ցր-եց, ցն-եմ մասնիկախմբերը տիպային որևէ տարբերություն չունեն գր-վ-եց, գր-վ-եմ ձևերի վ-եց, վ-եմ մասնիկախմբերից, առանձին (ա, ե)ցն/ր մասնիկը նույնպես բաց թողնենք կաղապարների բնության ժամանակ, մանավանդ որ այստեղ ևս մենք գործ ունենք տարասեռ կաղապարի հետ. հմմտ. (վախ)-ավ և (վախ)-ցր-եց, (վախ)-շ-եմ և (վախ)-ցն-եմ: Գր-վ-եց-իր կաղապարը քննելուց հետո փոխարկման սկզբունքով վ-ն կտեղակայենք (ե,ա)ցվ կոմպլեքսով և ապա կառանձնացնենք այդ կոմպլեքսից առանձին գործածվող (ե, ա,)ցն/ր ձևույթը: Նպատակահարմարության տեսակետից մենք ընտրում ենք որպես ելակետային ձևեր բառակազմական մեկ ամբողջություն ներկայացնող «մաքուր» հիմքերը՝ լինեն դրանք անկախ գործածված, թե ոչ (մեծ-, առ-, կարդ-), արմատական, ածանցավոր, կրկնավոր, թե բարդ (խոս-, կտրատ-, վազվզ-, բնադատ-): Այն դեպքում, երբ բայական ելակետային («մաքուր») հիմքերը անկախ գործածություն չունեն, դրանք վերջից օժտում ենք գծիկով (կարդ-, խոս-, կտրատ- և այլն). պետք է նկատի ունենալ, որ այս կարգի բայական հիմքերը, անկախ գործածություն չունենալով հանդերձ, որոշ դեպքերում, նախամասնիկով կամ որպես բարդ բառերի երկրորդ բաղադրիչ, կարող են հանդիպել և վերջնադիրքում (հմմտ. պատմ- և նշմարտա-պա-

տում, վազ- և արագա-վազ և այլն)⁴: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ բայական որոշ հիմքերի անվանական անկախ գործածությունն ունեցող ձևերը կարող են ծագմամբ իրոք անվանական լինել (հմմտ. մեծ) կամ իբրև այդպիսին առանձնացված լինել բայական կապված ձևերից (հմմտ. ցատկ), բայց արդի լեզվի կառուցվածքային բնության տեսակետից այդ հարցը էական նշանակություն չունի: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ բանաստեղծները շատ անուններ կարող են ազատ կերպով գործածել որպես բայական հիմքեր: Այս բուրքը ցույց են տալիս, որ մեր ընտրած ուղին շատ դեպքերում իրեն արդարացնում է նաև ընտրված ելակետային ձևերի անկախության տեսակետից:

Բայական «մաքուր» հիմքերը անվանական «մաքուր» հիմքերի համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ վերջիններս գործածվում են միշտ իբրև եզակի ուղղակիանի ոչ որոշյալ ձևեր, մինչդեռ բայական հիմքերը տարաբժեք են, այսինքն՝ 1) եզակի երկրորդ դեմքի հրամայականի ձևեր, 2) բայանվանական ձևեր և 3) կապված բայական հիմքեր: Ինչպես կտեսնենք, «մաքուր» ձևերը կարող են ինքնին կերպային արժեք ունենալ (կատարյալ և անկատար), որով և որոշվում է նրանց հետագա կերպանիշ փոփոխությունների բնույթը (այս կամ այն կերպանիշ մասնիկն ստանալը կամ չստանալը. հմմտ. առ-ից առ-ա և առ-ն-եմ, վախ-ից՝ վախ-ա և վախ-շ-եմ, դարձ-ից՝ դարձ-ա և դառ-ն-ամ, գր-ից՝ գր-եմ և գր-եց-ի և այլն):

Չաշվի առնելով վերևում ասվածները՝ հետագա քննությունը կկատարենք հետևյալ սկզբունքներով. 1) Եթե լծորդ ձայնավորները անկախ (վերջնային) դիրքում չեն հանդիպում, այսինքն՝ վերջավորությունների արժեք չեն ստանում, ապա դրանք կմիացնենք հաջորդ բաղաձայնների հետ. այս դեպքում մասնիկի արժեք կվերադրենք անկախ դիրքում հանդիպող ձայնավորներին և «ձայնավոր + բաղաձայն» կապակցություններին. վերջիններիս առանձնացումը կկատարենք երկրորդաբար՝ կոմպլեքսները քննելուց հետո՝ սրանց հետ կապված. 2) քանի որ, ի տարբերություն հոլոլման, որտեղ հիմքի և վերջավորության հասկացությունները փոփոխվում են

⁴ Այդպիսի դիրքում կարող են հանդիպել նաև կերպանիշ մասնիկով օժտված հիմքերը՝ երբ-ա-զգաց, բան-իմաց և այլն: Ինչ վերաբերում է բաց և քաց անկախ հիմքերին, ապա դրանք այժմ զրոտակցվում են որպես լրացել, քացել ձևերի «մաքուր» հիմքեր (բանում ձևի կոգրին, իսկ բանում ձև չկա): Բացառություն է կազմում դարձ արմատը (հմմտ. դառնամ):

(որոշ վերջավորություններ կարող են նախորդել այլ վերջավորությունների՝ ծառայելով նրանց համար որպես հիմքակազմ տարրեր, սրանք էլ այլ վերջավորությունների և այլն), խոնարհման ժամանակ վերջավորությունները (վերջնային դիրքում հանդիպող ձայնավորները և «ձայնավոր+բաղաձայն» կապակցությունները) հանդիպում են միայն վերջնային դիրքում, ուստի վերջավորություններին նախորդող բոլոր մասնիկները կհամարենք հիմքակազմ վերջամասնիկներ՝ անկախ իրար նկատմամբ գրաված դիրքից. նրանց դիրքային տարբերությունները՝ ևս, ձայնավորների նման, կքննենք ամբողջական կոմպլեքսները քննելուց հետո՝ սրանց հետ կապված. այն վերջամասնիկները, որոնք այլ վերջամասնիկներից առաջ չեն հանդիպում՝ հանդես գալով միայն վերջնային դիրքում, կհամարենք վերջավորություններ (գրանք կարող են լինել մեկ կամ երկու ձայնավորից և հաջորդող մեկ կամ երկու բաղաձայնից կազմված կոմպլեքսներ՝ ա, եի, եմ, ենք, եիք, եինք). այն վերջամասնիկները, որոնք կարող են հանդիպել այլ վերջամասնիկներից առաջ և, բացի եց-ից, ա/աջ-ից, վերջնային դիրքում չեն հանդիպում, կկոչենք հիմքակազմ վերջամասնիկներ:

Այսպիսով, խոնարհման ժամանակ մենք կունենանք բառանդամ լիակաղապար՝ $(a+)(A+(b+c))$, ընդ որում b և c տարրերը կարող են վերլուծելի լինել՝ ունենալով իրենց մանրակաղապարները: Այս կաղապարի համար որպես օրինակ (նմուշ) կարող է ծառայել $(չ-)$ բեր(-եց)-ի)) բայաձևը: Եթե նկատի ունենանք, որ «մաքուր» հիմքը անկախ գործածությունը հանդիպում է հազվագեղ, և որ այդ դեպքում էլ պետք է ենթադրել զրո վերջավորություն, ապա հիշյալ կաղապարի համար հնարավոր տիպերը կարելի է արտահայտել 1-ին աղյուսակով (էջ 232):

Աղյուսակի կապակցությամբ կարելի է ասել հետևյալը. 1) բայական հնարավոր 8 տիպից ($2^3=8$) համադրական ձևերի սահմաններում իրականանում է միայն 7-ը. միայն նախամասնիկով օժտված բայաձև չի կարող հանդիպել. արտաբնապես հնարավոր չ-բեր ձևը բայական արժեք չունի. 2) $(չ-)$ բեր(-եց)-ի)) օրինակը կարելի է ասել, միակն է, ինչպես անվան դեպքում հոլովման լիակաղապարի մաքղ-կ-անց-ից օրինակը. մնացած դեպքերում մենք գործ ունենք մասնակաղապարների հետ. 3) նկատելի է, որ հիմքակազմ մասնիկներից զուրկ ձևերը հանդիպում են միայն որոշ կարգի վերջավորությունների դեպքում, թեև բերեմ բայի համար հնարավոր են նաև հիմքակազմ մասնիկներից զուրկ ձևեր՝ միևնույն վերջավորությունների դեպքում (համտ. բեր-եմ և բեր-եց-ի ու բեր-ի. վերջին ձևը հատուկ է խոսակցական ոճին):

	Չուղորդման տեմպերը	Չուղորդվող միավորներ				Օրինակներ
1	A կամ $\bar{a}+A+\bar{b}+\bar{c}$	—	—	—	—	բե'ր
2	aA կամ $a+A+\bar{b}+\bar{c}$	—	—	—	—	—
3	Ab կամ $\bar{a}+A+\bar{b}+\bar{c}$	—	—	—	—	բեր-եց
4	Ac կամ $\bar{a}+A+\bar{b}+c$	—	—	—	—	բեր-եմ, բեր-ի
5	aAb կամ $a+A+\bar{b}+\bar{c}$	—	—	—	—	չ-բեր-եց
6	aAc կամ $a+A+\bar{b}+c$	—	—	—	—	չ-բեր-եմ, չ-բեր-ի
7	Abc կամ $\bar{a}+A+\bar{b}+c$	—	—	—	—	բեր-եց-ի
8	aAbc կամ $a+A+\bar{b}+c$	—	—	—	—	չ-բեր-եց-ի

րությունների դեպքում (համտ. բեր-եմ և բեր-եց-ի ու բեր-ի. վերջին ձևը հատուկ է խոսակցական ոճին):

Ասածներից բխում է հետևյալ արձատական տարբերությունը հոլովման և խոնարհման կաղապարների միջև: Հոլովման դեպքում յուրաքանչյուր անուն ունենում է մեկ մասնակաղապար՝ վերջամասնիկների տվյալ կազմով ու դասավորությամբ (համտ. բնկեր-ոչ-ից-ա և քաղաք-ից-ա, որտեղ ոչ-ով ձևը հատուկ է միայն բնկեր բառին, այսինքն՝ ոչ-ը դիրքային պայմանավորվածություն ունի). եթե միևնույն զոյական անունն ստանում է մեկից ավելի (երկու) մասնակաղապարներ՝ վերջամասնիկների տարբեր բանակով ու դասավորությամբ, ապա այդ արդյունք է տարածված կաղապարի անալոգիական ազդեցության, և տարածված տարբերակները ոճական (գործառական ոճ), բայց ոչ քերականական արժեք ունեն (համտ. բնկեր-ոչ-ից-ա և բնկեր-ից-ա): Այլ է վիճակը խոնարհման դեպքում. այստեղ մեկ բայի համար հնարավոր է միաժամանակ երեք կարգի մասնակաղապար: Բերեմ բայի դեպքում, եթե բացառենք բերի, չբերի զուգաձևերը, որոնք բերեցի, չբերեցի ձևերից տարբերվում են միայն ոճականորեն, հնարավոր է մասնակաղապարների 3 դաս. 1) եմ տիպի վերջավորություններ ունեցող ձևերի համար. 2) ի տիպի վերջավորություններով օժտված ձևերի համար. 3) նախամասնիկազուրկ-չեշտավոր ձևերի համար: Մասնակաղապարային այս տարբերությունները կարելի է արտահայտել 2-րդ աղյուսակով (էջ 234).

Դասեր	Մասնակազմության բանաձևեր	Օրինակներ
I	1. (a+) A+c 2. (a+)A+b+c 3. A+c 4. A+b+c	ա) (կ-)գր-եմ, (չ-)գր-եմ բ) (կ-)գն-ամ, (չ-)գն-ամ ա) (կ-)տես-ն-եմ, (չ-)տես-ն-եմ բ) (կ-)փախ-չ-եմ, (չ-)փախ-չ-եմ գ) (կ-)մոտ-են-ամ, (չ-)մոտ-են-ամ դ) (կ-)իմ-ան-ամ, (չ-)իմ-ան-ամ ե) (կ-)դ-ն-եմ, (չ-)դ-ն-եմ զ) (կ-)տա-ն-եմ, (չ-)տա-ն-եմ է) (կ-)դառ-ն-ամ, (չ-)դառ-ն-ամ Վ) (կ-)վեր-ցն-եմ, (չ-)վեր-ցն-եմ ա) (մի') գր-եր, գր-եք բ) (մի') գն-ա(ր), գն-աք ա) (մի') տես-ն-իր, տես-ն-եք բ) (մի') փախ-չ-իր, փախ-չ-եք գ) (մի') մոտ-են-ա(ր), մոտ-են-աք դ) (մի') իմ-ան-ա(ր), իմ-ան-աք
II	1. (a+)A+c 2. (a+)A+b+c 3. (a+)A(+b)+c	ա) (չ-)փախ-ար, (չ-)տես-ար ա) (չ-)գր-եց-ի բ) (չ-)գն-աց-ի գ) (չ-)մոտ-եց-ա դ) (չ-)իմ-աց-ա ե) (չ-)դ-ր-ի զ) (չ-)տա-ր-ա է) (չ-)դար-ձ-ա Վ) (չ-)վեր-ցր-ի ա) (չ-)բեր(-եց)-ի
III	1. A(+c) 2. A+c 3. A((+b)+c) 4. A+b(+c) 5. A(+b)+c 6. A+b+c	ա) տես-ե՛ք (տե՛ս, տես-ե՛ք) ա) անց-ի՛ր (անց-ի՛ր, անց-ե՛ք) բ) փախ-ի՛ր (փախ-ի՛ր, փախ-ե՛ք) ա) բեր-եց-ե՛ք [բե՛ր, բեր(-եց)-ե՛ք] ա) գն-աց-ե՛ք (գն-ա՛, գնա-աց-ե՛ք) ա) գր-եց-ե՛ք [գրի՛ր, գր(-եց)-ե՛ք] ա) մոտ-եց-ի՛ր, (մոտ-եց-ի՛ր, մոտ-եց-ե՛ք) բ) իմ-աց-ի՛ր (իմ-աց-ի՛ր, իմ-աց-ե՛ք)

Բոլոր բայերը ըստ մասնակազմության դասերի կարելի է բաժանել 1) բոլոր դասերի մեջ ընդգրկված և 2) բոլոր դասերի մեջ չընդգրկված խմբերի. առաջին խմբի բայերը կարելի է կոչել լիաձև, երկրորդները՝ պակասավոր (հմմտ. եմ, եկա, գամ և այլն): Տարբեր դասերում իրար փոխարինող մասնակազմությունը ունեցող պակասավոր բայերը միասին տոնված կոչվում են սուպլետիվ բայեր (հմմտ. գամ, եկա, ե՛կ. եմ, եղա, եղի՛ր և այլն). այս կարգի բայերը հայտնի են նախ տարարմատ բայեր անունով. էթե մենք զործ ունենք տարբեր դասերում հանդես եկող ձևավոր հիմքերի տարբերությունների հետ, ապա այսպիսի բայերը կոչվում են տարահիմք [հմմտ. տ-ամ, տվ-(եց)-ի, տա՛ր]:

Եթե ա) 1-ին և 2-րդ դասերի տարբերությունները դիտենք իբրև հիմնական, և դրանց հիման վրա առանձնացնենք բայախմբեր, բ) 3-րդ դասի երկու ենթադասերի տարբերությունները դիտենք որպես երկրորդական, և դրանց հիման վրա առանձնացնենք ենթախմբեր, այլև գ) համառոտության համար հիմքակազմ մասնիկ չունեցող տիպը կոչենք հիմքագուրկ, ապա կարելի է առանձնացնել բայերի հետևյալ խմբերը (աղյուսակ 3).

Մասնակազմությունների կերպ դասերից ժամանակակից հայերենում ամենատարածվածը, ամենազործունև ու ամենաշատ հիմքերով ներկայացվածը առաջինն է, և մյուսները միտում ունեն անցնելու այս դասին. դրա հետևանքով՝ ա) որոշ բայեր ունեն կատարյալի կրկնաձևեր՝ հաճախ մյուս հատկանիշների հետ շուրջորդված՝ ան-(եմ) և ար-(ի)—ար-եց-(ի), դն-(եմ) և դր-(ի)—դր-եց-(ի), տամ և տվ-(ի)—տվ-եց-(ի). բ) որոշ բայեր ունեն անկատարի (և համապատասխանաբար կատարյալի) կրկնաձևեր՝ բանամ—բացեմ և բացի—բացեցի. լամ—լացեմ (լաց լինեմ և լացի—լացեցի և այլն)⁵:

Ըստ առաջին և երկրորդ դասերի կարելի է տարբերել հավասարավանկ և անհավասարավանկ խմբեր՝ անհավասարավանկ՝ գրեմ—գրեցի, գնամ—գնացի և հավասարավանկ՝ իմանամ—իմացա, մոտենամ—մոտեցա, տեսնեմ—տեսա, փախչեմ—փախա:

Բայի խոնարհման հարացույցի կազմությունների և տիպերի ընդունությունը առաջին հայացքից հանդեցնում է այն մտքին, թե ան-

5 Ասեմ բայի 2-րդ և 3-րդ դասի մասնակազմության ձևերը սովորաբար համընկնում են մեմ բայի ձևերի հետ (աս-աց-ի, աս-ա՛, աս-աց-ե՛ք), այսինքն՝ սովա և կազմարային տարատեսություն:

Բայեր		Մասնակազմադարձերի դասեր			
Նմբեր	Նմբաբաժին	1-ին դաս	2-րդ դաս	3-րդ դաս	
				1-ին ենթադաս	2-րդ ենթադաս
I	1	խոս-եմ	խոս-եց-ի	խոս-ի՛ր	խոս(-եց)-ե՛ք
	2	ընթ-եմ	ընթ-եց-ի	ընթ-ի՛ր	ընթ-ե՛ք
	3	թող(ն)-եմ	թող-եց-ի	թո՛ղ	թող-ե՛ք
	4	մն-ամ	մն-աց-ի	մն-ա՛	մն-աց-ե՛ք
	5	տ-ամ (տա-մ)	տվ-եց-ի	տա՛ւր	տվ(-եց)-ե՛ք
II	1	տես-ն-եմ	տես-ա	տե՛ս	տես-ե՛ք
	2	հաղ-ն-եմ	հաղ-ա	հաղ-ի՛ր	հաղ-ե՛ք
	3	փախ-չ-եմ	փախ-ա	փախ-ի՛ր	փախ-ե՛ք
III	1	մոտ-ն-ամ	մոտ-եց-ա	մոտ-եց-ի՛ր	մոտ-եց-ե՛ք
	2	խմ-ան-ամ	խմ-աց-ա	խմ-աց-ի՛ր	խմ-աց-ե՛ք
	3	տա-ն-եմ	տա-ր-ա	տա՛ւր	տա-ր-ե՛ք
	4	դ-ն-եմ	դ-ր-ի	դ-ի՛ր	դ-ր-ե՛ք
	5	դառ-ն-ամ	դառ-ձ-ա	դառ-ձ-ի՛ր	դառ-ձ-ե՛ք
	6	վեր-ցն-եմ	վեր-ցր-ի	վեր-ցր-ո՛ւ	վեր-ցր-ե՛ք

վան հոլովման հարացույցի կաղապարներն ու տիպերն ավելի շատ են, և հետևաբար հոլովման համակարգն ավելի բարդ է: Սակայն իրականում ավելի բարդ է խոնարհման համակարգը: 1) այստեղ մեր կողմից որպես մեկ վերջամասնիկ դիտված յուրաքանչյուր կոմպլեքս ձևաբանորեն վերլուծելի է, և նրա մեջ կարելի է բացահայտել ավելի փոքր ձևաբանական տարրեր: Հատկապես այդպիսին են ձայնավորները, որոնք մասամբ հայտնի են «լծորդ» անվամբ: 2) մեկ բայի խոնարհման հարացույցը կազմող ձևերը սովորաբար (եթե բացառենք «պակասավոր» բայերը) ավելի շատ են, քան մեկ անվան հոլովածները: 3) մեծ թիվ են կազմում վերլուծական բայաձևերը:

Եթե առայժմ համեմատելու լինենք համադրական (մեկ բառի մեջ հանդես եկող) ձևերը, ապա կատացվի հետևյալ պատկերը:

1) Ամենալրիվ կաղապարն ունեցող մառդ բառի հոլովման

հարացույցը կընդգրկի ձևերի հետևյալ շարքերը (ներառյալ ս, դ հոդերով ձևերը) (աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4				
	1	2	3	4
1	մառդ	մառդը՛ն	մառդա	մառդ
2	մառդու	մառդուն	մառդուս	մառդուդ
3	մառդուց	—	մառդուցս	մառդուցդ
4	մառդով	—	մառդովս	մառդովդ
5	մառդիկ	—	մառդիկս	մառդիկդ
6	մառդկանց	—	մառդկանցս	մառդկանցդ
7	մառդկանցից	—	մառդկանցիցս	մառդկանցիցդ
8	մառդկանցով	—	մառդկանցովս	մառդկանցովդ

2) Ամենատարածված կաղապարն ունեցող քաղաք բառի հոլովման հարացույցը կընդգրկի ձևերի հետևյալ շարքերը (աղյուսակ 5):

Աղյուսակ 5				
	1	2	3	4
1	քաղաք	քաղաքը՛ն	քաղաքս	քաղաքդ
2	քաղաքի	քաղաքին	քաղաքիս	քաղաքիդ
3	քաղաքից	—	քաղաքիցս	քաղաքիցդ
4	քաղաքով	—	քաղաքովս	քաղաքովդ
5	քաղաքում	—	քաղաքումս	քաղաքումդ
6	քաղաքներ	քաղաքներն	քաղաքներս	քաղաքներդ
7	քաղաքների	քաղաքներին	քաղաքներիս	քաղաքներիդ
8	քաղաքներից	—	քաղաքներիցս	քաղաքներիցդ
9	քաղաքներով	—	քաղաքներովս	քաղաքներովդ
10	քաղաքներում	—	քաղաքներումս	քաղաքներումդ

Ըստ աղյուսակների՝ մառդ բառի հոլովման հարացույցն ունի (4×8)—6=26 ձև, քաղաք բառինը՝ (4×10)—6=34 ձև: Եթե զանց առնենք ս-ով և դ-ով ձևերը, ապա այս թվերը կպակասեն ավելի քան կիսով չափ (համապատասխանաբար 10 և 14):

Այլ է վիճակը խոնարհման հարացույցի դեպքում: Եթե զանց առնենք վերլուծական-նկարագրական ձևերը և թողնենք միայն մեկ

բառի սահմաններում հանդես եկողները, այսպիսով հարց դեպքում խոնարհման հարացույցի ձևերը բանակապես մեծ շահով կգերազանցեն հոլովման հարացույցի ձևերը: Վերջնելով բայական ամենալրիվ օրինակի կաղապարի ամենատարածված շխտս-վեց-իր օրինակի ձևերի հարացույցը և տեղ խնայելու համար առայժմ նրա մեջ զանց առնելով նախամասնիկներով և վ-ով ձևերը՝ կունենանք հետևյալ շարքերը (աղյուսակ 6).

Աղյուսակ 6

	1	2	3	4	5
1	խոսեմ	խոսեի	խոսեցի	—	—
2	խոսես	խոսեիր	խոսեցիր	(մի') խոսիր	խոսի՛ր
3	խոսի	խոսեր	խոսեց	—	—
4	խոսենք	խոսեինք	խոսեցինք	—	—
5	խոսեք	խոսեիք	խոսեցիք	(մի') խոսեք	խոսեցե՛ք
6	խոսեն	խոսեին	խոսեցին	—	—

Ըստ աղյուսակի՝ խոսեցիր ոչ լրիվ կաղապարն ունի $(6 \times 5) - 8 = 22$ կամ, եթե զանց առնենք շեշտի և բաշխման տարբերությունը և իբրև նույնական դիտենք խոսիր և խոսի՛ր ձևերը, 21 ձև: Նկատի ունենալով, որ վ-ն կարող է հանդիպել բոլոր ձևերում, և կրկնապատկելով 21-ը, կունենանք 42 ձև: Միաժամանակ նկատի ունենալով, որ 1-ին, 2-րդ և 3-րդ սյունակները կարող են ունենալ շ(ը) նախամասնիկը ($6 \times 3 = 18$), իսկ 1-ին ու 2-րդ սյունակները՝ կ(ը) նախամասնիկը ($2 \times 6 = 12$), կունենանք $42 + 18 + 12 = 72$ ձև: Սակայն հարցը սրանով չի սպառվում. վերևում բերված հիմունքներով մենք զանց ենք առել այսպես կոչված տարասեռ կաղապարները: Եթե այժմ ավելացնենք (ա, ե) ցն/ր մասնիկով ձևերը, որոնք ուղղահայաց 4-րդ ու 5-րդ շարքերում, ի տարբերություն խոսիր-ի ու խոսի՛ր-ի, տարբերակված են՝ խոսեցնի և խոսեցր՛ա, այսպես կստացվի $(72 \times 2) + 1 = 145$ ձև:

Անցում կատարելով արտահայտության սլանից դեպի բովանդակության սլանը՝ կարելի է որոշել մեր առանձնացրած երեք կարգի մասնիկների բովանդակության սլանի հետևյալ արժեքները.

1) I (a) կարգի մասնիկները (նախամասնիկները) հիմնակա-

նում եղանականիշ արժեք ունեն (եղանակ բառի լայն առումով), այսինքն՝ արտահայտում են հաղորդողի վերաբերմունքը դեպի հաղորդումը, հաղորդման և իրականությունից փոխհարաբերության նրա դնահատումը: Երկրորդաբար դրանք մասամբ կարող են արտահայտել նաև կերպային և ժամանակային իմաստներ: Նկատի ունենալով I (a) կարգի մասնիկների հիմնական իմաստային արժեքը՝ դրանք կոչենք եղանականիշ նախամասնիկներ:

2) II (b) կարգի մասնիկները (հիմքակազմ վերջամասնիկներ) արտահայտում են հիմնականում կերպային, տիպարային և սեռային իմաստներ, այսինքն՝ ա) եղելությունը (սկսվելը, ընթացքի մեջ լինելը, թե ավարտվելը) և քանակը (մեկ, թե մեկից ավելի անգամ կատարվելը), բ) եղելության առարկայականությունը կամ «արժեքականությունը» (մեկ, թե մեկից ավելի առարկայի հետ և ինչպե՛ս կապված լինելը), գ) խոսողի կողմից եղելության օտարումը (տվյալ եղելությամբ ուրիշին օժտելը): Նկատի ունենալով II (b) կարգի մասնիկների հիմնական իմաստային արժեքները՝ դրանք կոչենք նաև կերպա-տիպարա-սեռային վերջամասնիկներ:

3) III (c) կարգի մասնիկները (վերջավորությունները) արտահայտում են հիմնականում ժամանակային, թվային, դիմային և, վերջինիս հետ կապված, դասային իմաստներ: Երկրորդաբար նրանք ևս կարող են արտահայտել տիպարային տարբերություններ՝ կապված լծողը ձայնավորների հետ: Նկատի ունենալով III (c) կարգի մասնիկների հիմնական իմաստային արժեքները՝ դրանք կոչենք նաև ժամանակա-թվա-դիմանիշ վերջավորություններ:

Խոնարհման համակարգում, այսպիսով, մենք բացահայտեցինք ութ կարգի իմաստներ՝ եղանակ, կերպ, տիպար, սեռ, ժամանակ, թիվ, դեմք և դաս: Եթե սրանք համեմատենք անվան հոլովման համակարգում հանդես եկող քերականական իմաստների հետ, այսպես կարելի է նշել հետևյալ ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

1) Անվան թիվը զուգահեռ ունի մի կողմից՝ բայական թվի, մյուս կողմից՝ կերպի մեջ: Բայական թիվն արտահայտում է բայի նշանակած եղելության տիրոջ քանակը: Բայական կերպն արտահայտում է եղելության քանակը (մեկ թե մեկից ավելի անգամ կատարվելը) և ամբողջովին թե մասամբ (ըստ մասերի կարգի՝ սկզբով, վերջով թե ընթացքի մեջ) առնվելը: Բայական կերպը բայի համար բնորոշ է և առաջնային, բայական թիվը երկրորդային բնույթ

ունի: այն արդյունք է հայերենում շարահյուսական կապակցության մի այնպիսի եղանակի առկայության, ինչպիսին համաձայնությունն է, որ ենթադրում է քերականական նիշերի կրկնություն՝ Sa—Va ձևով:

2) Անվան հոլովը զուգահեռ ունի տիպարի և սեռի կարգերի մեջ: Հոլովը, ինչպես հայտնի է, արտահայտում է տվյալ անվան նշանակած առարկայի հնարավոր հարաբերությունները դեպի այլ առարկաներ՝ միջնորդված եղելով յամբ կամ շմիջնորդված (մտովին առնված). սեռական հոլովը⁶ սովորաբար ցույց է տալիս տվյալ առարկայի հնարավոր հարաբերությունը դեպի մի այլ առարկա՝ առանց եղելության միջնորդության, մյուս հոլովները՝ դոցական անվան նշանակած առարկայի հնարավոր հարաբերությունը դեպի այլ առարկաները որևէ եղելության միջնորդությամբ կամ, կարելի է ասել, վերջին հաշվով դեպի եղելությունը: Հասկանալի է, որ եղելություն նշանակող բառերը՝ բայերը, նույնպես կարող են ունենալ ձևաբանական զանազան նիշեր, որոնք ցույց կտան առարկաների հետ նրանց նշանակած եղելությունների հնարավոր հարաբերությունները (ինչքան առարկաներ են անհրաժեշտ տվյալ եղելության իրականացման համար, և այդ առարկաներն ինչ դեր են կատարում այդ իրականացման մեջ): Լայն առումով տիպարի անվան տակ ընդգրկում ենք եղելության իրականացման համար անհրաժեշտ բոլոր առարկաների առկայության հնարավորությունը. տիպարի մասնակի գրսևորումն է խնդրառությունը (տիպարից հանած ենթակայի արտահայտման հնարավորությունը), վերջինիս մասնակի գրսևորումը՝ անցողականությունը (միայն ուղիղ խնդիր ստանալու հնարավորությունը): Հայերենում, ինչպես կտեսնենք, տիպարը ձևաբանական թերի արտահայտություն ունի միայն: Տիպարի հետ կապված է սեռը, որ անցողականության ենթակարգի և հաղորդողի կողմից այն ներկայացնելու տարբերության գրսևորումն է: Սեռի կարգը կապված է մասամբ եղանակի և մասամբ տիպարի հետ:

3) Անվան դասը զուգահեռ ունի բայական դասի և դեմքի կարգերի մեջ: Բայական դասը դեմքի կարգի մասնակի արտահայտությունն է, որչափով հաղորդողը և հաղորդակիցը անձեր են՝ ի հակադրություն հաղորդման առարկայի, որ կարող է անձ չլինել: Անվան դեմքը ևս առարկաների խմբավորում է, միայն թե ըստ

⁶ Հայերենում՝ տրական հոլովի սեռական տարբերակը:

⁷ Անցիմությունը նույնպես տիպարի գրսևորումներից մեկն է:

հաղորդման մեջ նրանց կատարած դերի: Այս կապակցությամբ բայական դեմքը կապվում է գոյական անվան ցուցա-դիմային, հոգերի և դերանունների դեմքի հետ. կարելի է ասել նույնիսկ, որ դեմքը առաջնային է դերանվան համար և երկրորդային՝ բայի համար: Եթե ելակետային համարենք դերանունը, ապա դեմքը կարելի կլինի դիտել որպես համաձայնության շարահյուսական եղանակի գործողության արդյունք, այսինքն՝ որպես դերանունների և անվանն ուղեկցող դիմորոշ հոգերի քերականական տվյալ հատկանիշի կրկնություն՝ նույն Sa—Va բանաձևով:

4) Անվան առկայացման կարգի (լայն առումով) գրսևորումներից մեկը՝ դիմորոշությունը, ինչպես տեսանք, զուգահեռ ունի բայական դեմքի մեջ, երկրորդը՝ որոշյալությունը՝ եղանակի կարգի մեջ, որպես հաղորդողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի գրսևորում, երրորդը՝ ցուցականությունը՝ ժամանակի կարգի մեջ, որպես հաղորդման իրադրության որոշում ըստ տեղի և ժամանակի:

Անվան և բայի քերականական կարգերի միջև անցկացված խմաստային զուգահեռները հիմք են տալիս բայական կարգերի տարբերակման համար անկատի ունենալու առաջին հերթին այն հատկանիշները, որոնց մասին խոսվել է հոլովման կարգերի կապակցությամբ, այն է՝ ինքնակայությունը և բնութագրականությունը: Եթե հաշվի առնենք, որ անվան և բայի, որպես ենթակայի և ստորոգյալի, համաձայնությունն արտահայտում է դրանց իրական միասնականությունը, գոյակների և դրանց շարժման անխզելի կապը, ապա պետք է պահպանենք այդ երկու հատկանիշները այն կարգերի համար, որոնք բայի մեջ հանդես են գալիս երկրորդաբար՝ որպես բայի նշանակած գործողության սուբյեկտի համար ինքնակա ու բնութագրական և այդ կապակցությամբ նրա գործողության «անվան» մեջ նշանակվող կողմեր: Միաժամանակ՝ պետք է պահպանենք այդ հատկանիշները բայական այն կարգերի համար, որոնք ներհատուկ են բային որպես նրա նշանակած եղելությունը (շարժումը, գործողությունը, վիճակը) բնորոշող կողմեր: Հասկանալի է, որ այս դեպքում ինքնակայությունը կլինի միջնորդական (գոյական անվան՝ որպես եղելության տիրոջ հետ կապված) և անմիջական (բային ներհատուկ): Այս դեպքում, սակայն, հարկավոր է նշել, որ եթե հոլովը անվան համար մենք դիտեցինք որպես անինքնակա, ապա բայի համար, որպես առարկաների հարաբերությունների արտահայտիչ, տիպարը կլինի ինքնակա: Այսպիսով, ինքնակա կլինեն տիպարը, կերպը (անմիջաբար), դասն ու թիվը (միջնորդաբար):

Նույն հիմունքով բնութագրականությունը (նկարագրականությունը) հատուկ կլինի տիպարին, սեռին (անմիջաբար), դասին և դեմքին (միջնորդաբար): Այս երկու հատկանիշին միացնենք ներհատուկությունը (բայի էությունը կազմելը, նրան ներհատուկ լինելը)⁸ և հակադրություն աններհատուկության (այլ խոսքի մասերին ևս հատուկ լինելը և բայը երկրորդաբար, համաձայնությամբ կամ հաղորդման հետ կապված, բնութագրելը). ներհատուկ են տիպարը, կերպը, սեռը և ժամանակը, աններհատուկ են դասը, թիվը, դեմքը և եղանակը: Չի կարելի շնկատել, որ ինքնակայության և բնութագրականության հատկանիշները բայական կարգերի նկատմամբ նույնությամբ կիրառելը որոշ արհեստականություն ունի և հնարավորություն չի տալիս անմիջապես բացահայտելու բայական կարգերի ներքին փոխհարաբերությունը: Կարելի է նկատել, որ բնութագրականության հատկանիշով միավորվող կարգերը արտահայտում են առարկաների զանազան խմբավորումներ՝ լեզվա-իմացական ու հաղորդակցային պլաններով, և սա հասկանալի է. բնութագրականությունը կարող է լինել միայն առարկայական՝ առարկաների բնութագրում: Սրա հիման վրա բնութագրականության փոխարեն կարելի է օգտագործել առարկայականություն անվանումը՝ իմաստային համապատասխան մեկնաբանությամբ: Կարելի է նկատել նաև, որ ինքնակայության հատկանիշով միավորվող կարգերը (տիպար, կերպ, դաս, թիվ) լեզվա-իմացական արժեք ունեն՝ ի տարբերություն անինքնակա կարգերի (եղանակ, սեռ, ժամանակ, դեմք), որոնք լեզվա-հաղորդակցային և, վերջին հաշվով, իրադրական արժեք ունեն: Եթե, այսպիսով, ինքնակայություն—անինքնակայություն հակադրության փոխարեն մտցնենք անիրադրականություն—իրադրականություն հակադրությունը, և իբրև մեկնակետ ընդունենք իրադրականության (resp. որոշյալության, հաղորդակցայնության, ստորոգության) հատկանիշը (= անինքնակայություն)⁸, ապա խոնարհման կարգերի և դրանց առանձնացման համար հիմք ծառայած հատկանիշների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 7-րդ աղյուսակով (էջ 243):

Բայական ներհատուկ կարգերը հիմնականում արտահայտվում են հիմքակազմ մասնիկներով, ոչ-ներհատուկները՝ վեր-

⁸ Հաղորդակցայնության կամ իրադրականության հատկանիշը փաստորեն նույնն է ստորոգության հետ՝ այդ բառի լայն առումով:

Աղյուսակ 7

Հատկանիշներ	Ն Ե Ր Կ Ե Մ Ե Ն Կ Ե Ր Գ Ե Ր							
	սեռ	տիպար	մասնանակ	կերպ	դեմք	դաս	եղանակ	թիվ
ներհատուկություն (բայականություն)	+	+	+	+	+	+	+	+
Առարկայականություն (բնութագրականություն)	+	+	+	+	+	+	+	+
Իրադրականություն (ստորոգություն, անինքնակայություն)	+	+	+	+	+	+	+	+

չամասնիկներով ու վերջավորություններով: Արտաքնապես բացատրություն է կազմում ժամանակի կարգը. սակայն ավելի խորացված քննությունը բացահայտում է ժամանակի երկու դրսևորում՝ հաջորդականություն և իրադրական ժամանակ: Հաջորդականությունը սերտորեն կապված է կերպի հետ և սովորաբար նույնացվում է նրա հետ. այն արտահայտվում է ինքնուրույն գործածություն չունեցող ու փաստորեն հիմքային արժեք ստացած գրում, գրել, գրի (գնում, գնացել, գնա) «դերբայական» ձևերի միջոցով, և, հետևաբար, հիմքակազմ տարրերի հետ է կապված: Իրադրական ժամանակը իրադրային (որոշյալ) արժեք ունի և կապված է դիմային, այլև, որոշ վերապահությամբ, եղանակային տարբերությունների հետ: Այսպիսով, սևոը, տիպարը, կերպը և հաջորդականությունը հանդես են գալիս նաև անդեմ ձևերի մեջ, մնացած կարգերը՝ միայն դիմավոր ձևերի մեջ (verbum finitum):

Պահպանելով հոլովման համակարգի քննության մեջ կիրառված սկզբունքը՝ մենք այստեղ ևս հիմք կրնդունենք արտասանության և գրության բնական կարգը (արտասանության մեջ նախորդից հաջորդը և գրության մեջ ձախից աջ): Այս դեպքում կբննվի նախ եղանակը, ապա կերպը, տիպարն ու սևոը և վերջնապես ժամանակը, դեմքն ու թիվը (դեմքի հետ կապված նաև «դասը»): Քննությունը փաստորեն կկատարվի ըստ մասնիկների կարգի՝ նախամասնիկներ, հիմքակազմ վերջամասնիկներ և վերջավորություններ:

2. ԵՂԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԸ

Եղանականիշ բուն մասնիկները չ(ը) և կ(ը) նախամասնիկներն են. երկրորդաբար եղանականիշ արժեք են ձեռք բերում վերջավորությունները՝ հիմքային որոշ տարբերությունների հետ միասին. վերջիններիս եղանակային արժեքը պարզելու համար որոշենք նրանց զուգորդելիությունը նախամասնիկների հետ (աղյուսակ 8, էջ 245):

Ըստ աղյուսակի՝ առկա է բայական վերջավորությունների և դրանցով օժտված բայաձևերի 3 խումբ՝ 1) և՛ չ(ը)-ի, և՛ կ(ը)-ի հետ զուգորդվող, 2) չ(ը)-ի հետ զուգորդվող և կ(ը)-ի հետ չզուգորդվող, 3) ո՛չ չ(ը)-ի և ո՛չ կ(ը)-ի հետ զուգորդվող: Վերջին կարգի բայաձևերն ունեն առոգանական և շարակարգային լրացուցիչ տարբերիչներ ևս՝ մի մասը հանդես է գալիս միշտ շեշտված, մյուս մասը՝ շեշտակիր մի՛ բառ-մասնիկից հետո:

Վերջավորու- թյուններ	Նրանց զուգորդելիությունը		Օ Ր Ի Ն Ա Կ Ն Ե Ր
	չ(ը)-ի հետ	կ(ը)-ի հետ	
(ա, ե)մ	+	+	չգնամ, չգրեմ, կգնամ, կգրեմ
(ա, ե)ս	+	+	չգնաս, չգրես, կգնաս, կգրես
(ա, ե)ի	+	+	չգնա, չգրի, կգնա, կգրի
(ա, ե)նք	+	+	չգնանք, չգրենք, կգնանք, կգրենք
(ա, ե)ք	+	+	չգնաք, չգրեք, կգնաք, կգրեք
(ա, ե)ն	+	+	չգնան, չգրեն, կգնան, կգրեն
[ա(յ), ե]ի	+	+	չգնայի, չգրեի, կգնայի, կգրեի
[ա(յ), ե]իք	+	+	չգնայիք, չգրեիք, կգնայիք, կգրեիք
(ա, ե)ր	+	+	չգնար, չգրեր, կգնար, կգրեր
[ա(յ), ե]ինք	+	+	չգնայինք, չգրեինք, կգնայինք, կգրեինք
[ա(յ), ե]իք	+	+	չգնայիք, չգրեիք, կգնայիք, կգրեիք
[ա(յ), ե]ին	+	+	չգնային, չգրեին, կգնային, կգրեին
(ա, ե)	+	—	չիմացա, չգնացի
(ա, ե)ր	+	—	չիմացար, չգնացիր
—	+	—	չգնաց
(ա)վ	+	—	չիմացավ
եց	+	—	չմտեցրեց
(ա, ե)նք	+	—	չիմացանք, չգրեցինք
(ա, ե)ք	+	—	չիմացաք, չգրեցիք
(ա, ե)ն	+	—	չիմացան, չգրեցին
ու	—	—	մտեցրու՛ւ
—	—	—	տե՛ս, դնա՛
ր	—	—	տո՛ւր
իք	—	—	գրե՛ր, (մի՛) գրե՛ր
ա(ր)	—	—	(մի՛) մոտենա(ր)
եք	—	—	գրեցե՛ք, (մի՛) գրե՛ք
աք	—	—	(մի՛) գնաք

Անցնելով բովանդակության սլանին՝ կարելի է պարզել հետևյալը. 1) առաջին խմբի բայաձևերը (գնամ, գրեմ, գնայի, գրեի) ցույց են տալիս հաղորդողի համար ցանկալի և հնարավոր (գնամ,

գրեմ) կամ ցանկալի, բայց ոչ հնարավոր (գնաչի, տեսնեի) եղելու-
թյուններ. օգտագործելով ավանդական անվանումը՝ սրանք կա-
րելի է կոչել ըզձական բայաձևեր. 2) երկրորդ խմբի բայաձևերը
(գնացի, գրեցի, իմացա, փախա) ցույց են տալիս հաղորդողի կող-
մից հավաստի համարվող եղելություններ. օգտվելով ավանդական
անվանումից՝ սրանք կոչենք սահմանական բայաձևեր. 3) երրորդ
խմբի բայաձևերը (տե՛ս, գնա՛, գրի՛ր) ցույց են տալիս հաղորդողի
կողմից ընդունողին (խոսակցին) պարտադրվող եղելություններ.
օգտվելով ավանդական անվանումից սրանք կարելի է կոչել հրա-
մայական բայաձևեր:

Իսկ ի՞նչ լրացուցիչ իմաստներ են արտահայտում շ(ը) և կ(ը)
նախամասնիկները: Սրանցից երկրորդը՝ կ(ը)-ն, ինչպես տեսանք,
կարող է դրվել միայն ըզձական բայաձևերի վրա. այն ցույց է տա-
լիս հաղորդողի կողմից հաստատաբար, որոշակիորեն ենթադրվող
եղելություն: Օգտագործելով ավանդական անվանումը՝ կ(ը)-ով
օժտված բայաձևերը կարելի է կոչել ենթադրական: Քանի որ կ(ը)-ն
հաստատ, որոշակի ենթադրություն արտահայտող մասնիկի արժեք
ունի, ուստի կ(ը)-ով օժտված կ(ը)գնամ, կ(ը)գրեմ տիպի բայա-
ձևերը սահմանական եղանակի արժեք են ստանում, մանավանդ որ
որպես հավաստի արձանագրվող յուրաքանչյուր ապագա (ապառ-
նի) եղելություն ենթադրական է: Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր են-
թադրություն հենվում է որոշ պայմանի վրա, ուստի առանց կ(ը)-ի
(ըզձական) ձևերի հետ զուգորդվելու դեպքում՝ վերջիններս արտա-
հայտում են պայման, կ(ը)-ով (ենթադրական) ձևերը՝ որոշ պայ-
մանով կատարելի եղելություն (հմտ, «Եթե դա, կգնամ» կամ
«Եթե դար, կգնայի»): այստեղից էլ ծագում է կ(ը)-ով ձևերի պայ-
մանական անվանումը:

Չ(ը) նախամասնիկը ժխտական արժեք ունի, այսինքն՝ ցույց է
տալիս, որ հաղորդողը հաղորդվող եղելությունների կատարման
ցանկալիությունը կամ հավաստիությունը ժխտում է (չգնամ,
չգնայի, չգնացի): Քանի որ գնաչի, գրեի ձևերն արտահայտում են
հնարավոր ցանկություն կամ իղձ, ուստի և չգնաչի, չգրեի ձևերը ար-
տահայտում են կատարված, բայց ոչ ցանկալի եղելություն (եղելու-
թյուն, որի կատարված չլինելը ցանկալի է): Հրամայական բա-
յաձևերի դեպքում, երբ հարկ կա արտահայտել, որ հաղորդ-
վող եղելությունը չպետք է կատարվի, շ(ը)-ի փոխարեն հանդես է
գալիս շեշտակիր մի՛ բառ-մասնիկը, որով օժտված ձևերը հայտնի

են «արգելական հրամայական» անունով: Իսկ ինչպե՞ս է արտա-
հայտվում ենթադրության ժխտումը. բանի որ երկու նախամասնիկ-
ների հաջորդումը հայերենում անհնար է (*չ-կ-գնամ), ուստի և
լեզվի մեջ հանդես են գալիս շեմ գնա, շեմ գրի, շեի գնա, շեի
գրի վերլուծական (բաղադրյալ) ձևերը, որոնք համապատասխանում են
կգնամ, կգնայի, կգրեմ, կգրեի ձևերին՝ որպես ժխտականները՝
հաստատականներին:

Այն հանգամանքը, որ ժխտական—ոչ-ժխտական (հաստատա-
կան) բաժանումը, համադրական և ոչ համադրական ձևերի օգտա-
գործմամբ, տարածվում է մնացած բոլոր ձևերի վրա (ըզձական,
ենթադրական, սահմանական, հրամայական՝ վերջինիս համար
արգելական—ոչ-արգելական տարբերակմամբ), մեզ հիմք է տալիս
ժխտման կարգը առանձնացնելու բուն եղանակի կարգից: Թերևս
ավելի ճիշտ կլիներ ընդունել եղանակի երկու ենթակարգ՝ ժխտման
և վերաբերողական: Ժխտման ենթակարգը կունենա երկու եզր՝
ժխտական և ոչ-ժխտական կամ հաստատական, ընդ որում արգե-
լականը կլինի ժխտականի դիրքային տարբերակը: Վերաբերողա-
կան ենթակարգը կամ բուն եղանակը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հաղորդ-
ման (խոսքի) եղանակավորման (մոդալականության) մասնակի
դրսևորումը բայի խոնարհման հարացույցի մեջ՝ հատուկ եղանա-
կանիչ թեքությունների օգնությամբ: Եղանակավորումը հաղորդող
(խոսող) սուբյեկտի և հաղորդման օբյեկտիվ բովանդակության,
այլ կերպ ասած՝ հաղորդողի վերաբերմունքի դրսևորումն է ոչ միայն
բայի հարացույցի, այլև եղանականիչ բառերի, հնչերանդի,
շարադասության միջոցով: Վերևում մենք տեսանք, որ ըզձականի
և ենթադրականի հակադրությունն իրականացվում է կ(ը)-ի բացա-
կայությունամբ և առկայությամբ: Իսկ ի՞նչ միջոցներով են իրակա-
նացվում ըզձականի և սահմանականի, սահմանականի և հրամա-
յականի, հրամայականի և ըզձականի հակադրությունները բայի
համադրական ձևերի մեջ: Դրանք իրականանում են վերջավորու-
թյունների և վերջավորությունների ու հիմքակազմ տարրերի զու-
գորդումների միջոցով: Բայի խոնարհման կարգերի ընդհանուր քըն-
նության ժամանակ մենք տարբերեցինք մասնակաղապարների 3
դասեր. արդ կարելի է ասել հետևյալը. 1) սահմանականին են պատ-
կանում՝ ա) II դասի մասնակաղապարներն ամբողջությամբ. բ) I
դասի 1 ա մասնակաղապարներն ունեցող արժեմ, գիտեմ, ունեմ,
եմ, կամ բայերը (սրանցից առաջին երեքը ունեն նաև 2 գ մասնա-
կաղապարին պատկանող ձևեր՝ արժ-են-ամ, գիտ-են-ամ, ուն-են-

ամ, որոնք եմ-ին ու կամ-ին համապատասխանող սուպլետիվ լինեմ և կենամ ձևերի հետ միասին պատկանում են ըղձական եղանակին)։ դ) այս նույն բայատիպերի մ-ից զրկված արժե-, գիտե-, ե-, կա- հիմքերի և II դասի Ձբ, Ձդ, Յա մասնակաղապարներին հատուկ ի, իբ, բ, ինբ, իբ, ին վերջավորությունների զուգորդմամբ կազմվող ձևերը (ա-ից հետո ավելանում է յ ձայնակապը)։ 2) ըղձական եղանակն ընդգրկում է I դասի 1 ու 2 մասնակաղապարներին պատկանող բոլոր բայաձևերը՝ բացառությամբ վերևում հիշված սահմանական հինգ բայատիպերի, որոնց համապատասխանում են արժ-են-ամ, գիտ-են-ամ, ուն-են-ամ, լինեմ, կենամ ըղձական բայատիպերը։ 3) հրամայական ընդգրկում է I դասի 2, 4 և III դասի բոլոր մասնակաղապարներին պատկանող ձևերը։

Եթե վերանանք արտահայտության պլանից և նկատի ունենանք բուն եղանակային իմաստները (եզրերը), ապա դրանց հակադրությունը կարելի է արտահայտել երկու հատկանիշի օգնությամբ՝ ցանկականություն և ուղղվածություն (ուղղվածություն դեպի հաղորդակիցը) (աղյուսակ 9)։

Աղյուսակ 9

Հատկանիշներ	Եղանակային իմաստներ			
	հրամայական	ըղձական	սահմանական	ենթադրական
Ցանկանություն	+	+	-	-
Ուղղվածություն	+	-	+	-

Եղանակային իմաստների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել նաև 10-րդ համադրական աղյուսակով։

Աղյուսակ 10

Ուղղվածություն	Ց ա ն կ ա կ ա ն ու թ յ ու ն	
	ցանկականություն	ոչ-ցանկականություն
Ուղղվածություն	հրամայական	սահմանական
Ոչ-ուղղվածություն	ըղձական	ենթադրական

Նշելի է նաև, որ՝ ա) հրամայականն ու ենթադրականը բնութագրվում են հաղորդողի սուբյեկտիվ ակտիվությամբ, սահմանականն ու ըղձականը՝ ոչ, բ) ենթադրականը, որպես որոշակի (հաստատ) եղելույթյան արտահայտիչ, ձևեր բերելով ուղղվածություն՝ ստանում է սահմանականի արժեք, ձևեր բերելով ցանկական երանգ և ուղղվածություն՝ հրամայականի արժեք։

3. ԿԵՐՊԻ ԿԱՐԳԸ

Կերպի քերականական կարգը արտահայտության պլանում բնութագրվում է առաջին հերթին ան, ագ, են, եգ, ձ, ն, չ, բ հիմքա-կազմ վերջամասնիկներով։ Երկրորդաբար կերպային արժեք է ստանում կ(ը) նախամասնիկը։ Ինչ վերաբերում է ոչ-բաղադրյալ ու բաղադրյալ (համադրական ու վերլուծական) և բաղադրյալ ու կըրկ-նաբաղադրյալ (երկրորդական բաղադրյալ) ձևերի հակադրությամբ արտահայտվող կերպային իմաստներին, ապա այդ մասին կխոսվի առանձին։ Ինչպե՞ս են բաշխվում հիշյալ կերպանիշ վերջամասնիկները։ 1) դիմելով քերականական կարգերի ընդհանուր քննության ժամանակ բացահայտված մասնակաղապարների աղյուսակին՝ պարզում ենք, որ ան, են, ն, չ վերջամասնիկները հանդիպում են միայն I դասի, ագ, եգ, ձ, բ վերջամասնիկները՝ II և III դասերի դեպքում։ 2) դիմելով ըստ մասնակաղապարների դասերի բաշխվող բայերի խմբերին ու ենթախմբերին՝ պարզում ենք, որ այդ վերջամասնիկները բաշխվում են ոչ հավասարապես. այլ կերպ ասած՝ մեկ շարքին պատկանող տվյալ մասնիկի դիմաց միշտ չէ, որ գրտնում ենք մյուս շարքին պատկանող մի այլ մասնիկ, այլ երբեմն դրո, էրբեմն էլ մեկից ավելի մասնիկներ։ Կերպային մասնիկների հակադրությունները ըստ բայերի 3 խմբերի արտահայտվում են հետևյալ ձևով (աղյուսակ 11)։

Աղյուսակ 11

Կերպային վերջամասնիկներ	Բայերի խմբեր ըստ մասնակաղապարային դասերի							
	I խումբ		II խումբ		III խումբ			
	գր-չ	դե-չ	տես-	փախ-	մոտ-	խ-	ա- (ը)- վերց-	դառ/ը-
I շարք	-	-	ն	չ	են	ան	ն	ն
II շարք	եց	աց	ը	ը	եց	աց	ը	ձ

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ կերպային իմաստների (եզրերի) հակադրության եղանակները միանգամայն տարբեր են բայերի 3 խմբերի համար: Եթե սրանք համեմատելու լինենք հոլովման համակարգում հանդես եկող այնպիսի մի կարգի արտահայտության եղանակի հետ, ինչպիսին թիվն է, այս կարելի է նշել, որ անվան թվի դեպքում զրո վերջավորությունը միշտ հանդես է գալիս որպես հակադրության մեկ (եզակիի), եւ, նեւ և այլ մասնիկները՝ որպես մյուս եզրի (հոգնակիի) արտահայտիչ. կերպի դեպքում զրոն հանդես է գալիս մերթ որպես մեկ, մերթ որպես մյուս եզրի արտահայտիչ, այսինքն՝ մենք գործ ունենք երկու տարբեր (հակադիր իմաստներ արտահայտող) զրո մասնիկների հետ: Նկատի ունենալով և զրո մասնիկի տարբեր արժեքները՝ հիշյալ աղյուսակը ավելի ճիշտ կլիներ արտահայտել հետեւյալ կերպ (աղյուսակ 12).

Աղյուսակ 12

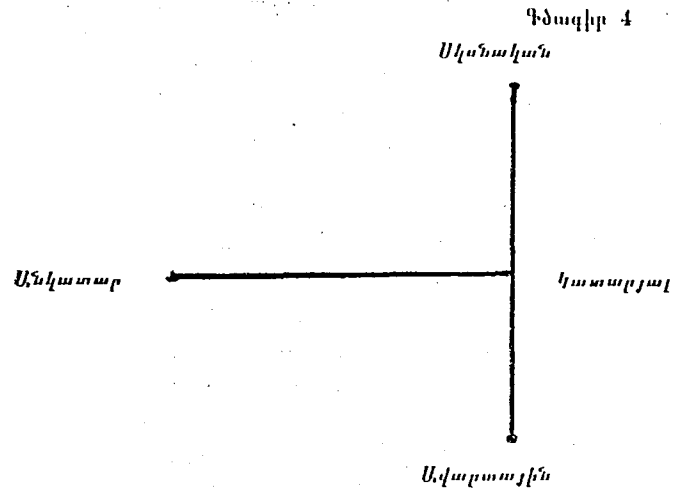
Կերպային վերջամասնիկներ	Բայերի խմբեր ըստ մասնակազապարային դասերի					
	I խումբ		II խումբ		III խումբ	
I շարք	$(\overline{a}, b)g$	\bar{a}	\bar{z}	$(a, b)\bar{a}$	\bar{a}	\bar{a}
II շարք	$(a, b)g$	\bar{a}	\bar{z}	$(a, b)g$	\bar{a}	\bar{a}

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ մենք գործ ունենք կերպի արտահայտության երկու տիպի հետ՝ մասնիկավորում և հերթագայություն, ընդ որում հերթագայությունն այս դեպքում հանդես է գալիս որպես մասնիկների կամ մասնիկային տարրերի հերթագայություն. միայն տալ/ալ/եցի/տո՛ւր տիպի դեպքում առկա է ա/լ/ա կերպային լրացուցիչ հերթագայությունը. I և II խմբի բայերի դեպքում կերպի արտահայտության համար օգտագործվում է մասնիկավորումը [որ կարելի է մեկնաբանել որպես —/(a, b)g, &/—, շ/— հերթագայություններ], III խմբի բայերի դեպքում՝ &/g, &/c, &/d և, լրացուցիչ կերպով, ա/լ/ա հերթագայությունները:

Անցնելով արտահայտության պլանից բովանդակության պլանին՝ կարելի է պարզել, որ I և II շարքերի տարբերությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ անկատարի և կատարյալի կամ, ավելի ճիշտ՝ ոչ-եզրայնության և եզրայնության իմաստային հակադրության արտա-

հայտություն: Կատարյալ կամ եզրային կերպը ցույց է տալիս եզրայնության սկսվելը կամ ավարտվելը, անկատարը՝ ընթացքի մեջ գտնվելը՝ առանց եզրային (սկզբի կամ ավարտի) սահմանափակման: Այսպիսով, կատարյալ կերպը կարող է ունենալ երկու դրսևորում՝ սկսնական և ավարտային. կատարյալ ասելով հասկանում են երկրորդը: Կերպի եզրերի փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 3-րդ և 4-րդ գծադրերով.

- Գծագիր 3
- 1) Անկատար՝ → ...
- 2) Կատարյալ՝ ա) սկսնական՝ → ...
- բ) ավարտային՝ → ...

Անցյալ և ապառնի ժամանակների դեպքում, երբ խոսողը (հաղորդողը) որոշ իմաստով զնահատում է եզրայնությունը, կատարյալ և անկատար կերպերի հակադրությունը հանդես է գալիս որպես որոշակիության (հավաստիության) և անորոշության յուրատեսակ արտահայտություն: Մասամբ սրա հետ է կապված այն հանգամանքը, որ՝ 1) բուն հրամայականը կատարյալ կերպին հատուկ հիմք ունի՝ ի տարբերություն մի՛-ով ուղեկցվող (արդեկական) հրամայականի, որ ունի անկատարի հիմք [հմմտ. իմացի՛ր, իմացե՛ք և (մի՛) իմանա(ր), (մի՛) իմանա՛լ]. 2) կ(ը) նախամասնիկը, որ հիմնականում եղանակային արժեք ունի, ձեռք է բերում կերպային արժեք

(կատարյալ ապառնի) և իբրև այդպիսին հակադրվում է անկատար ապառնիի ձևերին (այդ թվում լու-ով կազմվող բաղադրյալ ձևերին. հմմտ. կզնամ և գնալու եմ, որոնց փոխհարաբերությունը նույնն է, ինչ գնացի և գնացել եմ ձևերինը):

Այս բոլոր ասածների հիման վրա կարելի է անել այն բնական և զբաղակցությունը, որ բայական արմատներին ինքնին հատուկ է կերպային արժեք, և որ բայերի 3 խմբերը դրսևորում են կերպիմաստային տարբերություններ. 1) I խմբի բայերի արմատները (գր-, զն-) ինքնին անկատարի արժեք ունեն, և դրանք կատարյալ դարձնելու համար հարկավոր է կցել կատարյալություն արտահայտող հատուկ վերջամասնիկներ (եց, աց). 2) II խմբի բայերի արմատները (տես-, փախ-) ինքնին կատարյալ են, և դրանք անկատար դարձնելու համար հարկավոր է կցել անկատարություն արտահայտող հատուկ վերջամասնիկներ (ն, չ). 3) երրորդ խմբի բայերի արմատները [մոտ-, իմ-, տա-, դ(ը)-, ւլառ/բ-, վեր-] կերպային չեզոքություն ունեն և անկատար կամ կատարյալ արժեք ստանալու համար պետք է օժտվեն մի դեպքում՝ ան, են, ն, մյուս դեպքում՝ աց, եց, ց, ձ, բ մասնիկներով:

Համադրական (ոչ բաղադրյալ) բայական ձևերի մեջ կա՞ն արդյոք այլ կարգի կերպային տարբերություններ:

I շարքի ան և են մասնիկների ուսումնասիրությունը բացահայտում է մի շարք բայերի դեպքում, հենց միևնույն դասի ներքում, ան-ով, են-ով և առանց դրանց արտահայտված ձևերի տարբերություն՝ 1) լող-(ամ)/լող-ան-(ամ), ցոլ-(ամ)/ցոլ-ան-(ամ), այլև ծխ-(ամ)/ծխան-(ամ), կաղ-(ամ)/կաղ-ան-(ամ). 2) ուզ-(եմ)/ուզ-են-(ամ), արժ-(եմ)/արժ-են-(ամ), գիտ-(եմ)/գիտ-են-(ամ), ուն-(եմ)/ուն-են-(ամ): Կարելի է նկատել, որ —/ան տարբերիչն ունեցող բոլոր բայերի և ուզ-(եմ)/ուզ-են-(ամ) բայի դեպքում զույգ ձևերի առաջին և երկրորդ խմբերի տարբերությունն առաջ է բերում նաև խոնարհման մասնակաղապարային տարբերություններ II դասի ձևերում՝ լողամ—լողացի և լողանամ—լողացա, ուզեմ—ուզեցի և ուզենամ—ուզեցա. մնացած բայերի դեպքում առկա է II դասի միայն մեկ ձև՝ են-ով ձևերին համապատասխան՝ արժեմ—արժենամ և արժեցա (չկա արժեցի), գիտեմ—գիտենամ և գիտեցա (չկա գիտեցի), ունեմ—ունենամ և ունեցա (չկա ունեցի):

Եթե այժմ համադարձության սկզբունքով փորձենք պարզել բերված զույգերի իմաստային տարբերությունները, ապա կարելի է ասել, որ մենք այստեղ դործ ունենք երեք կարգի տարբերություն-

ների հետ՝ կերպային, տիպարային և ժամանակային⁹: Եթե բացառենք տիպարային ու ժամանակային տարբերությունները և հաշվի չառնենք ուզեմ—ուզենամ տիպի զույգերի ոճական երանգի տարբերությունը (զրական և խոսակցական-բարբառային), ապա կարելի է ասել, որ տարբերությունը հանգում է հիմնականում տեականության և, մի շարք դեպքերում, կրթ տիպարային տարբերությունները մղվում են երկրորդ պլանը, միակատարություն-բաղմակատարություն կերպային հակադրությանը. հմմտ. լող(ամ) և լողան(ամ), ցոլ(ամ) և ցոլան(ամ), արժ(եմ) և արժեն(ամ), գիտ(եմ) և գիտեն(ամ), ուն(եմ) և ունեն(ամ):

Արժ-են-(ամ)/արժ-(եմ), գիտ-են-(ամ)/գիտ-(եմ), ուն-են-(ամ)/ուն-(եմ) զույգերի համեմատությունը հանդես է բերում բաշխման մի հետաքրքիր տարբերություն. են-ով ձևերը կարող են զուգորդվել կ(ը)- նախամասնիկի հետ (կարժենաս, կգիտենաս, կունենաս), իսկ առանց են-ի ձևերը՝ ոչ (արժես, գիտես, ունես). այս սկզբունքով մենք հայտնաբերում ենք երկու այլ բայ ևս, որոնք կ(ը)-ի հետ շեն զուգորդվում և, հետևաբար, բաշխման բնույթով նույնարժեք են այս բայաձևերի հետ, թեև ինքնին են-ով ձևեր չունեն (լրացվում են այլ բայերի ձևերով)՝ եմ [լրացվում է լին-(եմ) և եղ-(ա) բայերի ձևերով] և կամ [լրացվում է կեն-(ամ) բայի ձևերով, ընդ որում կատարյալի վերջավորությունները շեղվում են համապատասխան զնամ բայի ձևերից, որոնք պվելի ընդհանրացած են՝ կացա՞ր՝ գնացիր-ի դիմաց]:

Այսպիսով, անկատար-կատարյալ կերպային հակադրությանը միանում է մասնակի դրսևորում ունեցող (սահմանափակ բայեր ընդգրկող) միակատար—բաղմակատար (և, սրա հետ կապված, ոչ երկարատև—երկարատև) հակադրությունը, որը, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, եղելության բանակական (երկարատևության դեպքում՝ շափական) արտահայտությունն է՝ եղելության մեկ, թե մեկից պվելի անգամ կատարվելու ձևաբանական արտահայտությունը: Հետևողականության դեպքում մենք պետք է այստեղ միացնենք նաև այսպես կոչված բաղմակատակական կերպի իմաստ արտահայտող այնպիսի միջոցները, ինչպիսիք են արմատի կրկնությունը (վազվզեմ, գոգոգում և այլն) և հատուկ ածանցների առկայությունը (կտրատեմ, խոցոտեմ և այլն): Սրանք առանձնացվում են

⁹ Նկատելի է, որ լողամ—լողանամ զույգի դեպքում քերականական տարբերությունը ուղեկցվում է բառայինով (լողանամ ձևը կազմված է լողանամ և լողամ ձևերի խառնումով (կոնտամինացիայով)):

միայն այն պատճառով, որ այդ միջոցները անմիջապես չեն կապված խոնարհման հարացույցի տարբերությունների հետ, այլ ավելի շուտ բառակազմական արժեք ունեն: Այդպես է վիճակը նաև մի անգամ—մի Բանի անգամ—շատ անգամ բառերի դործածության դեպքում, որ առաջացնում է կերպային տարբերություն, բայց դուրս է բայի խոնարհման հարացույցից:

Խոնարհման քերականական կարգերի ընդհանուր բնութիւնը ժամանակ մենք մատնանշեցինք, որ բայական կերպը զուգահեռ է անվանական թվին: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, որ կերպային իմաստների արտահայտման միջոցների ամբողջությունը զուգահեռ է անվան թվի արտահայտման միջոցների ամբողջությանը: Ինչպես հայտնի է, անվան թիվն արտահայտվում է ոչ միայն թվանիշ մասնիկներով, այլև կրկնությամբ և առանձին բառերով՝ թվականներով ու դերանուններով: Բայական կերպի երկու դրսևորումներից անկատար-կատարյալությունը համապատասխանում է դասական թվականների ընդհանուր իմաստներին՝ առաջին, միջին, վերջին. անկատարը համապատասխանում է միջինին, եզրայինը՝ առաջինին և վերջինին: Միակատարություն-բազմակատարության եզրերը համապատասխանում են թվի կարգի երկու եզրերին՝ մեկ և մեկից ավելի: Սակայն ինչպես որ անվան դեպքում այս հակադրությունը կարող է փոխարինվել ընդհատական-անընդհատական (զանգվածային) հակադրությամբ, բայի կերպի դեպքում ևս առկա է համատիպ իմաստային երանգ:

Հնարավոր է արդյոք կերպի երկու դրսևորումները իրենց երկուական եղբերով նկարագրել երկու միասնական հատկանիշով, թե՞ դրանք միանգամայն տարբեր քերականական կարգեր են: Բնականաբար միակատարության հատկանիշը կիրառելի չէ՝ կատարյալության որևէ եզրի նկատմամբ, և ընդհակառակն: Այդպիսի հատկանիշներ այնուամենայնիվ կարելի է գտնել: Ամենից առաջ սրտշենք այս երկու դրսևորումների տարբերիչ հատկանիշը. այն ամբողջականությունն է. 1) միակատարության դեպքում եղելությունը կամ եղելությունները դիտվում են որպես ամբողջություններ, նրանց առանձին մասերի (կազմիչների) վրա ուշադրություն չի դարձվում. 2) եզրայնության դեպքում, ընդհակառակն, եղելությունը մասնավորվում է, և ուշադրությունը կենտրոնացվում է նրա սկզբի, վերջի կամ միջին մասի վրա: Որպես երկու դրսևորումներից յուրաքանչյուրի եզրերի տարբերիչ հատկանիշ կարելի է ընտրել տեղականությունը. անկատար և բազմակատար կերպերը երկարատևային են,

կատարյալ և միակատար կերպերը՝ ոչ: Կերպային իմաստների (4 եզրերի) և դրանց նկարագրության համար հիմք ընդունվող հատկանիշների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 13-րդ վերլուծական աղյուսակով.

Աղյուսակ 13

Կերպային հատկանիշներ	Կ եր պ ա յ ի ն ի մ աս տ ն ե ր			
	միակատարություն		եզրայնություն	
	միակատար կերպ	բազմակատար կերպ	կատարյալ կերպ	անկատար կերպ
Ամբողջականություն	+	+	-	-
երկարատևություն	-	+	-	+

Աղյուսակը կարելի է ներկայացնել և համադրական ձևով (աղյուսակ 14).

Աղյուսակ 14

Ամբողջականություն	Տ ե ա կ ա ն ու թ յ ու ն	
	երկարատևություն	աներկարատևություն
Ամբողջականություն	Բազմակատար (տեղական) կերպ	Միակատար (ոչ-տեղական) կերպ
Անամբողջականություն	Անկատար կերպ	Կատարյալ կերպ

Առնելով միևնույն ժամանակների և, ըստ հնարավորության, միևնույն եղանակների ներսում եղած հակադրությունները՝ կունենանք համադրական ձևերի հետևյալ շարքերը (աղյուսակ 15, էջ 256).

Համադրական ձևերի մեջ ներկա ժամանակի համար կերպային հակադրություն չի իրականանում. այն իրականանում է համադրական և ոչ համադրական (պարզ կամ ոչ բաղադրյալ և բաղադրյալ) ձևերի միջոցով (համտ. ունեմ—ունեմում եմ). բայց այդ մասին հետո:

Աղյուսակը սյարզում է, թե ինչու է կ-ով ձևերը կարող են փոխարինել հրամայականին՝ արտահայտելով հորդորական հրաման:

Կ Ե Ր Վ Ե Ր		Ժ ա մ ա ն ա կ ն Ե Ր	
		անցյալ	ապասնի
Ամբողջ- կանու- թյուն	Անկատար	Ունի	1. (Մի') ունենա 2. Ունենաա
	Կատարյալ	Ունեցա	1. Ունեցի՛ր 2. Կունենաա
Երկարատև- թյուն	Միակատար (աներկարատև)	Լողացի (1. Գրեցի) (2. Վագեցի)	Լողամ (1. Գրեմ) (2. Վագեմ)
	Բազմակատար (երկարատև)	Լողայա (1. գրոտեցի) (2. վաղվեցի)	Լողանամ (1. գրոտեմ) (2. վաղվեմ)

4. ՏԻՊԱՐԻ ԿԱՐԳԸ¹⁰

Կերպի քննարկման ժամանակ պարզվեց, որ միևնույն անկատարություն—կատարյալություն կերպային հակադրությունն իրականացվում է տարբեր միջոցներով և այդ միջոցների օգտագործման տարբեր եղանակներով: Օգտագործման եղանակների տարբերությունը կապելով արմատների կերպիմաստային տարբերությունների հետ՝ մենք շեղանակները միևնույն եղանակի դեպքում տարբեր միջոցների առկայության փաստը, այսպես, I խմբի բա-

¹⁰ Տիպարի բերականական կարգի ըմբռնումը, որին հեղինակը հասել է ինքնուրույն ճանապարհով՝ բայի ձևաբանական կառուցվածքի վերլուծության և անվան բերականական դասի հետ անցկացված զուգահեռի հիման վրա, մասամբ համապատասխանում է արժույթի (արժեքականություն, ВАЛЕНТНОСТЬ) ըմբռնմանը: Այս դեպքում էլ տարբերությունն այն է, որ հեղինակը հենվում է ձևաբանական շափանիշների վրա, մինչդեռ արժույթի կլասիկոսը շարահյուսական հարաբերություններն են. կարելի է ասել, որ արժույթը տիպարի շարահյուսական, տիպարը՝ արժույթի ձևաբանական արտահայտությունն է: Արժույթը, ինչպես հայտնի է, բնութագրվում է բայի արտահայտած եղելության մեջ ընդգրկված առարկաների բանակով և հարաբերության ուղղությամբ (այդ թվում հատկապես անցողական բայերի դեպքում): Անոի բերականական կարգը, որի մեջ պայմանականորեն միավորում ենք պատճառականության և կրավորականության ենթակարգերը, բնութագրվում է արժույթի այս երկու կողմերի՝ եղելության մեջ ընդգրկված առարկաների ջանակի ավելացմամբ (պատճառականություն) և ուղղության փոփոխությամբ (կրավորականություն)՝ ըստ հաղորդակցման կարիքների:

յերի դեպքում կերպային հակադրությունն իրականացվում էր մասնիկների —/եց և —/աց, II խմբի բայերի դեպքում՝ ն/—, շ/—, III խմբի բայերի դեպքում՝ են/եց, ան/աց, ն/ր, ն/ն հերթագայություններով: Պետք է կարծել, որ այս տարբերությունները մոտավորապես այն տիպի են, ինչ անվան հոլովման համակարգում այսպես կոչված հոլովումների, այն է՝ դասա-հոլովանիշ վերջամասնիկների (վերջավորությունների) միջոցով արտահայտվող տարբերությունները: Նշվեց, որ դրանք պայմանավորված են հիմքերի հնչական, փմաստային, հնչա-իմաստային կամ բառակազմական և պատմական առանձնահատկություններով: Բացահայտելով և բացատրելով հնչական (ձևական), բառակազմական և պատմական գործոններով պայմանավորված տարբերությունները՝ մենք հանգեցինք անվանական դասի (հմմտ. տիպար) բերականական կարգի առկայության գաղափարին՝ մի կարգ, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անվանական դասակարգում՝ ըստ սովյալ հասարակության (ներկա դեպքում՝ հայերենով խոսողների) ընկալման, ըստ այն բանի, թե առարկաների և հասկացությունների դասակարգման հիմքում սովյալ հասարակության անդամները ի՞նչ հատկանիշներ են դնում, ի՞նչ տարբերություններ են կարևոր համարում և մղում առաջին պլանը:

Այս կապակցությամբ նախ պարզենք, թե կերպանիշ հերթագայությունների ո՞ր տարբերություններն ունեն իմաստային հիմք և որո՞նք են պայմանավորված բայական հիմքերի հնչական (ձևական), բառակազմական և պատմական առանձնահատկություններով: Եթե բացառենք եզակի դեպքերը, այդ թվում ն/ն—, որ արդի հայերենում միայն դառն/քն հիմքի հետ է կապված (դառնամ—դարձա, իսկ բառնամ—բարձեցի գույգի առաջին անգամը փոխարինվել է բարձեմ—ով), ապա կերպանիշ հերթագայությունների և նրանց ոչ-կերպանիշ տարբերությունները պայմանավորող գործոնների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 16-րդ աղյուսակով (էջ 258)։

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը. 1) —/եց-ը ժամանակակից հայերենի ամենատարածված և ամենազործուն տիպն է, որի առկայությունը գրեթե չի պայմանավորված հիշյալ գործոններից որևէ մեկով (նրան պատկանելը շատ հազվադեպ միայն որոշվում է պատմական գործոնով). այլ կերպ ասած՝ —/եց-ի գործածությունը հնչական, բառակազմական ու փմաստային որևէ սահմանափակություն չունի, և նրանով ձևավորվում են բոլոր այն

Կերպային տարրերիչներ	Սրանց ոչ-կերպային տարբերությունները պայմանավորող գործոնները			
	Տնշական	բառակազմական	պատմական	խմաստային
—/եց	—	—	+(?)	—
—/աց	+	+	+	+
ն/—	+	+	+	—
չ/—	+	+	+	+
են/եց	+	+	+	—
ան/աց	—	—	+	+
ն/ը	+	+	+	+

հիմքերը, որոնց գործածությունը չի սահմանափակվում մյուս տարբերիչների համար նշված. պայմաններով. այն բնականաբար պետք է հանվի տիպարային տարբերիչների թվից. 2) ն/—-ի ու են/եց-ի գործածությունը նույնպես իմաստային հիմք չունի, և նրանք նույնպես պետք է հանվեն տիպարային տարբերիչների թվից. 3) կերպատիպարային բոլոր տարբերիչների գործածությունը այս կամ այն չափով պատմական հիմք ունի. բացառություն չի կազմում նույնիսկ —/եց-ը. 4) Տնշական և բառակազմական գործոններով պայմանավորված է —/աց, ն/—, չ/—, են/եց, ն/ը տարբերիչների գործածությունը:

Նախքան իմաստային գործոնի քննությանն անցնելը պարզենք մյուս գործոնների ազդեցության կոնկրետ պայմանները. կերպատիպարային տարբերիչների համար 17-րդ աղյուսակով (էջ 259)¹¹.

Մենք վերևում առանձնացրինք իմաստային գործոնով պայմանավորված գործածություն ունեցող —/աց, չ/—, ան/աց, ն/ը մասնիկները: Դժվար չէ նկատել, որ —/աց և ան/աց տարբերիչների ղեկավարում տիպային իմաստի հիմնական կրողները ձայնավորներն են («լծորդները»), իսկ բաղաձայնական տարբերք արտահայտում են հիմնական կերպային իմաստներ. չ/— և ն/ը տարբերիչների ղեկավարում այդպիսի տարբերակում չկա, և մենք գործ ունենք համանունության հետ:

Երկրորդաբար տիպարային արժեք են ձեռք բերում բաղադրըյալ (ա, ե)ցն/ը և պարզ վ մասնիկները (հմմտ. հալ-չ-եմ և

¹¹ Բացառում ենք —/եց ընդհանրական տարբերիչը:

Կերպատիպարային տարբերիչներ	Տրանց ընտրության պայմանները
—/աց	1. Ու, կտ, կլտ, կրտ, բտ/տ վերջածանցներով օժտված հիմքերի ղեկավարում. 2. Ցուցակով որոշվող մի շարք հիմքերի ղեկավարում, որոնք՝ ա) բառակազմական տեսակետից բնորոշվում են վերջածանցավոր ու բարդ տիպերի բացահայտությամբ և կրկնաձև տիպի հաճախականությամբ, բ) Տնշունական տեսակետից՝ երկուսից ավելի ոչ-նախամասնիկավոր և երկրորդ վանկում ա ունեցող տիպերի բացահայտությամբ, գ) իմաստային տեսակետից՝ բնաձայնությունների հաճախականությամբ դ) պատմական տեսակետից՝ ա-ով բայական հիմքով.
ն/—	1. Ինքնին հրամայականի արժեք ունեցող միավանկ հիմքերի ղեկավարում (բացի բն'ը-ից և զա'րկ-ից, որոնցից երկրորդը ունի և զարկի'ը զուգահեռ ձևը)՝ ա'ն, ե'լ (եկի'ը զուգահեռով), քո'ղ, սե'ս. 2. Անց-, բուս-, գտ-, բնկ-, լը-, կալ-, հագ-, հաս-, հատ-, հեծ-, մեռ-, մոտ-, պրծ- միավանկ հիմքերի և դրանցից բաղադրված հիմքերի ղեկավարում, էթն վերջիններս ն-ն չեն կորցնում. 3. Բարբոս- երկվանկ հիմքի ղեկավարում.
չ/—	Դիպ-, բախ-, բու-, կոր-, կայ-, հանգ-, սառ-, ուտ-, փախ-, փակ-, փլ- միավանկ հիմքերի ղեկավարում.
ան/աց	1. Հնից եկող և առանձին անգործածական բաղկ-, զլ-, բնբ-, իմ-, լվ-, խոստ-, հասկ-, հի-, մոռ-, ուր- միավանկ և ձանձուր (ձանձիւր-ից) միավանկացած հիմքերի ղեկավարում. 2. Անկախ գործածությամբ ածականի արժեք ունեցող հիմքերի ղեկավարում. 3. Անկախ գործածությամբ գոյականի արժեք ունեցող գող, լող, մահ, վ(ի)շտ, ցալ և այլ հիմքերի ղեկավարում.
են/եց	Արժ-, սար-, գիտ-, կամ-, կար-, կ(ե)-, հագ-, հոռ-, մեծ-, մոտ-, վախ-, ուզ-, ուն- հիմքերի ղեկավարում, որոնք պատմականորեն վերջում ի կամ ե են ունեցել (կամ այժմ ի ունեն), և որոնց այդ ձայնավորը ձուլվել է հաջորդ ա-ի հետ՝ ալով նոր մասնիկ (իա > էա > է, էա > է).
ն/ը	1. Ա-(ն/ը-), դ-(ն/ը-), տա-(ն/ը-) միավանկ հիմքերի ղեկավարում. 2. Պատմականորեն գ վերջամասնիկ ունեցող լց-, հարց- հիմքերի ղեկավարում. 3. ցն/ը վերջամասնիկով բնորոշվող («պատճառական») հիմքերի ղեկավարում. 4. ացիա-ով վերջացող փոխառյալ հիմքերի ղեկավարում, որոնց իա-ն ընկնում է:

հալ-վ-եմ), որոնց բուն ֆունկցիան սեռային տարբերություններէ արտահայտումն է, այսինքն՝ հաղորդակցային պլանի սպասարկումը:

Անցնելով բովանդակութեան պլանին և օգտագործելով ավանդական անվանումները՝ կարելի է ասել, որ —/աց, ան/աց, շ և վ տարբերիչները անանցողականության, ն/բ, (ա, ե)ցն/բ տարբերիչները՝ անցողականության արտահայտիչներ են: Սակայն այս անվանումները հենվում են շարահյուսական հարաբերությունների առաջնության վրա, շարահյուսական մակարդակից են դնում դեպի ձեռքանականը. նրանք նկատի ունեն տվյալ բայի մոտ ուղիղ խնդրի առկայությունը կամ բացակայությունը. այնինչ ձեռքանական մակարդակում մենք գործ ունենք ոչ թե հարաբերությունների, այլ հարաբերությունների հնարավորություն՝ որպես հատկանիշների հետ, ուստի և ավելի ճիշտ կլիներ ընտրել բայիմաստի տիպարային տարբերությունները ավելի լավ բնորոշող անվանումներ: Այս դեպքում անցողականությունը կարելի է մեկնաբանել որպես գործողայնություն (գործողության նիշի առկայություն), անանցողականությունը կամ ներակայությունը՝ որպես վիճակայնություն. այլ կերպ ասած՝ հիշյալ տարբերիչները արտահայտում են գործողայնություն և վիճակայնություն: Սրանց տարբերությունը հեշտ կլինի հասկանալի իմացաբանորեն, եթե ներմուծենք պատճառի և հետևանքի գաղափարները. գործողությունն առնվում է ըստ հետևանքի (որպես պատճառ), վիճակը՝ անկախ հետևանքից: Այս բանն առանձնապես լավ է երևում (ա, ե)ցն/բ մասնիկի դեպքում, որ և կոչվում է պատճառական:

Եթե մի կողմ թողնենք (ա, ե)ցն/բ և վ մասնիկները, որոնք սեռանիշ մասնիկներ են, ապա մյուս մասնիկներից որպես անանցողականության կամ վիճակայնության արտահայտիչներ հանդես են գալիս երեքը՝ —/աց, ան/աց և շ: Իսկ ինչո՞ւ միևնույն վիճակայնության համար մենք ունենք երեք տարբերիչ: Ինչպես նշվել է, շ-ն հանդես է գալիս միայն որոշ կարգի հիմքերի դեպքում և հետևաբար, զիրքային տարբերակ է (փոփոխակ) և ոչ թե անփոփոխակ: Ինչ վերաբերում է —/աց և ան/աց տարբերիչներին, ապա, նրանց փոխհարաբերությունը պարզելու համար կարելի է դիմել այնպիսի զույգերի, որոնք տարբերվում են միայն այդ մասնիկներով: Այս դեպքում էլ հարկավոր է բացառել կերպային այնպիսի տարբերությունները, ինչպիսիք են ցոլ-/ցոլ-ան- և լոդ-/լոդ-ան- զույ-

գերինը: Դիմելով ծիս-/ծիս-ան-, կաղ-/կաղ-ան- զույգերին՝ մենք պարզում ենք, որ նրանց դեպքում առկա է իմաստային այնպիսի հակադրություն, որ կարելի է մեկնաբանել որպես տիպարային (կերպային երանգով). ան/աց-ը արտահայտում է փոխարկում, վերածում, նոր հատկանշի ձեռքբերում, —/աց-ը՝ ոչ: Այսպիսով, մենք գործ ունենք փոխարկայնություն—ոչ-փոխարկայնություն հակադրության հետ, որի ելակետային եզրի տարբերիչը ան/աց-ն է:

Ինչպես անվանական դասի (ներառյալ անվան սեռը), այնպես էլ տիպարի դեպքում հնարավոր են արտահայտություն և բովանդակության պլանների հակասություններ: Գործողայնություն—վիճակայնություն հակադրության դեպքում այդ հակասությունը առանձնապես ցայտուն է դառնում, երբ հակադրությունը մեկնաբանում ենք որպես անցողականություն—անանցողականություն հակադրություն: Այսպես, —/աց-ի դեպքում անցողական են աղ-, ախտոս-, (?), բաղձ-, զգ(ա)-, ըղձ-, կարդ-, հոգ-, հոտոտ- (?), մուր-, որս-, տեղչ-, ան/աց-ի դեպքում՝ գոդ-, զլ-, իմ-, լվ-, խոտոս-, հասկ-, հղ-, մոռ-, ուր-, սո(ա)-, են/եց-ի դեպքում՝ զիտ-, կամ-, ուզ-, ուն- հիմքերը:

Մի շարք դեպքերում տիպարային առումով չեզոք —/եց-ը կարող է ձեռք բերել տիպարային արժեք և հակադրվել մերթ —/աց-ին, մերթ ան/աց-ին. 1) երե-եց- և երե-աց, թվ-եց- և թվ-աց-, ծխ-եց- և ծխ-աց-, կրնտ-եց- և կրնատ-աց- զույգերի դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, գործողության և վիճակայնության հակադրությունն իրականանում է —/եց և —/աց մասնիկների (վերջին հաշվով, ե, ա լծորդների) միջոցով, թեև վերջինս սահմանափակվում է գրեթե միայն նշված դեպքերով, ընդ որում՝ ա) երե-եց- ձևը խիստ սակավադեպ է, բ) թվ-եց- և թվ-աց- ձևերի տարբերությունն ըմբռնվում է որպես առանձին (համանուն) բայական հիմքերի տարբերություն, գ) այս հակադրությունն էլ չեզոքանում է մի շարք բաղադրյալ ձևերի մեջ (հմմտ. երեում եմ, թվում եմ, ծխում եմ, կրնտում եմ). 2) կոպտ-/կոպտ-եց- և կոպտ-ան-/կոպտ-աց-, ջերմ-/ջերմ-եց- և ջերմ-ան-/ջերմ-աց-, տիր-/տիր-եց- և տիր-ան-/տիր-աց- զույգերի դեպքում փոխարկայնություն—ոչ-փոխարկայնություն հակադրությունն իրականանում է —/եց և ան/աց տարբերիչների միջոցով, ընդ որում՝ ա) բարդ-(եմ) և բարդ-ան-(ամ), զնդ-(եմ) և զնդ-ան-(ամ), դիզ-(եմ) և դիզ-ան-(ամ), ձև-(եմ) և ձև-ան-(ամ), սեղմ-(եմ) և սեղմ-ան-(ամ), օտար-(եմ) և օտար-ան-(ամ) զույգերի դեպքում տեղի է ունենում ոչ-փոխարկայ-

նություն—փոխարկայնություն և անանցողականություն—անցողա-
 կանություն հակադրությունների համատեղում. բ) ծանծաղ-(եմ)
 և ծանծաղ-ան-(ամ), ծարալ-(եմ) և ծարալ-ան-(ամ), կարմր-(եմ)
 և կարմր-ան-(ամ), կծվ-(եմ) և կծվ-ան-(ամ), ցրտ-(եմ) և ցրտ-ան-
 (ամ) զույգերի ղեկքում առկա է փոխարկայնության իմաստային
 եղբերի հակադրության շեղոքացում՝ դրա վերածոճումով ազատ
 բաշխման (զույգերի առաջին անդամները գալիս են հնից, նոր-
 մավորված գրական են և նույնիսկ հատուկ դրքային ոճին, երկրորդ-
 ները նոր են կազմված և ավելի հատուկ են խոսակցական ոճին):
 Այսպիսի շեղոքացում հնարավոր է նաև շ-ի ղեկքում՝ սառ-չ-(եմ) և
 սառ(ն)-ան-(ամ). դ) —/եց-ի ղեկքում փոխարկայնության և ոչ-
 փոխարկայնության իմաստների հանդես գալը կախված է հիմքի-
 րի բնույթից. ածականների ղեկքում մենք սովորաբար գործ ու-
 նենք փոխարկային իմաստների հետ (հմմտ. ազատեմ=«ազատ
 դարձնեմ», աղտտեմ «աղտոտ դարձնեմ» և զտումեմ «զտում
 դառնամ, զտումանամ», քնդեմ «թունդ դառնամ, թնդանամ» և
 այլն): Առանձնապես հաճախ է հանդիպում ան/աց-ի փոխարեն
 —/եց-ի փոխարկային իմաստով գործածությունը գոյականական
 «մաքուր» հիմքերի ղեկքում՝ զնդ-եմ «զունդ դարձնեմ», խմբեմ
 «խումբ դարձնեմ» և այլն: Երկրորդաբար հնարավոր է, որ ածա-
 կանակերտ որոշ ածանցներ ստանան բայածանցների արժեք և ար-
 տահայտեն փոխարկական իմաստ: Այդպիսի ածանցի տիպական
 օրինակ է ավոր-ը. լինելով ածականակերտ ածանց՝ այն սովորա-
 բար գոյականներից կերտում է «տվյալ բանն ունեցող» իմաստով
 ածականներ. դառնալով բայահիմք և ստանալով և լծորդը՝ այն ե-ի
 հետ միասին նշանակում է «տվյալ բանն ունեցող դարձնել» = «օժ-
 տել»: Սա հիմք է տալիս գոյականներից անմիջաբար բայեր կեր-
 տելու ավոր-ի միջնորդությամբ, այսինքն՝ քև → քևավոր → քևավո-
 րեմ տիպի եռանդամ շարքը փոխարինվում է ոգի → ոգևորեմ (*ոգի-
 ավորեմ) տիպի երկանդամ շարքով: Այսպիսով, ոչ միայն վիճակի,
 այլև գործողության ներսում նկատվում է փոխարկայնություն—ան-
 փոխարկայնություն հակադրությունը, բնականաբար, գոյականական
 անկախ գործածություն ունեցող բայական հիմքերի ղեկքում՝
 դասեմ—դատավորեմ, ձևեմ—ձևավորեմ և այլն, թեև մեծ թվով ղեկ-
 քերում առանց ավոր-ի ձևերը ևս կարող են փոխարկական իմաստ
 արտահայտել՝ բեռնեմ = բեռնավորեմ, շղրայեմ = շղրայավորեմ և
 այլն՝ երանգային մասնակի տարբերությամբ: Հնարավոր է նույնիսկ
 եմ—ավորեմ ձևերի ղեկքում «զրկեմ» — «օժտեմ» իմաստային հա-

կադրությունը՝ փեարեմ—փեարավորեմ: Որոշ դեպքերում ավոր-ը
 կարող է արտահայտել անցողական—անանցողականի հակադրու-
 թյուն՝ դիմեմ—դիմավորեմ:

Վերանալով արտահայտության պլանից և ամփոփելով տիպա-
 րային իմաստների մասին վերևում ասվածները՝ կարող ենք սահմա-
 նել տիպարային երեք իմաստ՝ գործողային (անցողական, արտա-
 կայական), վիճակային (անանցողական, ներակայական) և փոխար-
 կային: Այս իմաստները սերտորեն կապված են կերպային իմաստ-
 ների հետ, և պատահական չէ, որ նրանք արտահայտվում են կերպա-
 յին տարբերիչների միջոցով: Գործողային տիպարի ղեկքում իրա-
 կան աշխարհի երևույթների շղթայից տվյալ լեզվով խոսողներն
 առանձնացնում են մի օղակ (եղելություն)՝ բնութագրելով այն որ-
 պես պատճառ-հետևանքային հնարավոր հարաբերություն: Վի-
 ճակային տիպարի ղեկքում այդ օղակը՝ եղելությունն առնվում է
 ինքնակայուն՝ անկախ այդ հարաբերությունից: Փոխարկային տի-
 պարի ղեկքում նկատի է առնվում արտահայտվող հատկանշի փո-
 փոխականությունը՝ այն, որ տեղի է ունենում հատկանշի անցում
 իր հակադիր եղրին: Եթե առարկան նշանակներ մեծատառերով,
 հատկանշները՝ փոքրատառերով, ապա փոխարկային տիպարը կա-
 րելի է արտահայտել (Aa) → a բանաձևով [ոչ-փոխարկայինը՝ (A)ā
 √(A)a-ով], այսինքն՝ լեզվի մեջ նշվում է ոչ թե այն հատկանիշը,
 որ կորսվում է, այլ այն հատկանիշը, որ ձեռք է բերվում՝ «(Հակոբ-
 բը) խելորացավ» = «(Հակոբը ոչ խելորից) դարձավ խելոր»։

Եթե գործողություն և վիճակայնություն հակադրությունն ար-
 տահայտեն որպես մեկ հատկանշի երկու հնարավոր հակադիր եզ-
 րեր՝ գործողայնություն—ոչ-գործողայնություն կամ անցողականու-
 թյուն—անանցողականություն (օբյեկտ ստանալու հնարավորու-
 թյուն), իսկ փոխարկայնությունը՝ որպես փոխարկայնություն—ոչ-
 փոխարկայնություն, ապա տեսականորեն հնարավոր կլինի ≠ եզր՝
 անանցողական—փոխարկային, անանցողական—ոչ-փոխարկային,
 անցողական—փոխարկային և անցողական—ոչ-փոխարկային: Սա-
 կայն հայերենում տիպարի կարգի ներսում օրչա ≠ եզրերից իրակա-
 նանում է միայն Յ-ը. անցողականի ներսում չկա փոխարկային—ոչ-
 փոխարկային հակադրությունը. ճիշտ է, ան/աց-ով բայերից
 (ա, ե)ցն/ւ սեռանիշ մասնիկի օգնությամբ երկրորդաբար կարելի է
 կերտել անցողական բայեր (ծխ-ան-ամ—ծխ-ացն-եմ), բայց այս
 ղեկքում էլ շեղոքանում է —/աց-ի և ան/աց-ի հակադրությունը
 (ծխ-ամ → ծխ-ացն-եմ և ծխ-ան-ամ → ծխ-ացն-եմ):

Հայերենի տիպարային իմաստների և նրանց խմբավորման համար հիմք ծառայած հատկանիշների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 18-րդ աղյուսակով.

Աղյուսակ 18

Հ ա տ կ ա ն ի շ ն ե ր	Տիպարային իմաստներ		
	Վիճակայնություն		Գործողայնություն
	Վոխարկային	Ոչ-փոխարկային	
Ներակայություն (անանցողականություն, անօբյեկտայնություն, վիճակայնություն)	+	+	-
Փոխարկայնություն	+	-	-

Տիպարային իմաստները կարող են արտահայտվել համադրաձևի և վերլուծական-նկարագրական եղանակներով: Համադրական եղանակների մասին վերևում խոսվեց և լրացուցիչ կերպով կխոսվի սեռի քերականական կարգի քննության կապակցությամբ: Եթե նկատի առնենք համադրական միջոցներն ու եղանակները, ապա կստացվի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 19)¹².

Աղյուսակ 19

Տիպարային իմաստներ	Առտահայտություն միջոցներ					
	-/աց	ան/աց	չ/-	ն/ը	ի	(ա,ե)ցն/ը
Գործողայնություն	-	-	-	+	+	-
Վիճակայնություն	ոչ-փոխարկային	+	-	+	-	+
	փոխարկային	-	+	-	-	+

5. Սեռի ԿԱՐԳԸ

Ժամանակակից հայերենի սեռանիշ վերջամասնիկները երկուսն են՝ (ա, ե)ց(ն/ը) և Վ:

¹² Զանց ենք առնում վերևում բերված բացառությունները (ա լծորդով արտահայտվող անցողականությունը և այլն):

(Ա, Ե)ց(ն/ը) մասնիկը փաստորեն եռարադարիչ է՝ բաղկացած հետևյալ երեք տարրերից. 1) ց, որ մասնիկի իմաստի բուն կրողն է և ծագմամբ նույնը կատարյալի ց-ի հետ. 2) ա, ե ձայնավորներ, որոնք նույնն են կատարյալի հիմքի ա, ե ձայնավորներին: Հետև և որոնց բացակայությունը որոշվում է կատարյալի հիմքում նրանց բացակայությամբ (զրո մասնիկով կատարյալի դեպքում)՝ խոս-ե-ց → խոս-ե-ց-ն/ը, մն-ա-ց → մն-ա-ց-ն/ը, մոտ-ե-ց → մոտ-ե-ց-ն/ը, իմ-ա-ց → իմ-ա-ց-ն/ը, մա- → մա-ց-ն/ը, փախ- → փախ-ց-ն/ը. 3) ն/ը, որ նույն է ն/ը կերպատիպարանիչ մասնիկի հետ (ա-ն/ը, դ-ն/ը, տա-ն/ը-), և որի բացակայությունը որոշվում է հաջորդող Վ-ի առկայությամբ: Այսպիսով, այս մասնիկը հանդես է գալիս դիրքային 9 տարբերակով (փոփոխակով)՝ անց, եցն, ցն, աքց, եքց, քց, աքց, եքց, ց¹³: Առաջին 6 տարբերակներով օժտված բայաձևերը խոնարհվում են III խմբի 6-րդ ենթախմբի բայերի նման՝ վեր-ցն-եմ, վեր-քց-ի, վեր-քց-ո՛ւ, վեր-քց-ե՛ք, վերջին երեք տարբերակներով (և Վ-ով) օժտված ձևերը՝ I խմբի 1-ին ենթախմբի բայերի նման՝ խոս-ե-ց-վ-եմ, խոս-ե-ց-վ-եց-ի, խոս-ե-ց-վ-ի՛ր, խոս-ե-ց-վ-ե՛ք:

Վ մասնիկը դիրքային տարբերակներ չունի, բայց նրա առկայությունը մի շարք դեպքերում կապված է հիմքային և մասնակաղապարային փոփոխությունների հետ. 1) Վ-ն կարող է հանդիպել ինչպես նախորդ (ա, ե)ց(ն/ը) մասնիկի ուղեկցությամբ, այնպես էլ առանց նրա. 2) Վ-ն գրվում է պարզ հիմքի վրա միայն I խմբի 1-ին և 2-րդ ենթախմբերի բայերի դեպքում՝ գր-(եմ)—գր-վ-(եմ), բեր-(եմ)—բեր-վ-(եմ). մնացած բոլոր բայերի դեպքում այն կարող է գրվել միայն հիմքակազմ զանազան մասնիկներից հետո՝ ա) I խմբի 3-րդ և II խմբի 1-ին ու 2-րդ ենթախմբերի բայերի դեպքում՝ ն-ից հետո՝ քոդ-(ն)-(եմ)—քոդ-(ն)-վ-(եմ), տես-ն-(եմ)—տես-ն-վ-(եմ), հագ-ն-(եմ)—հագ-ն-վ-(եմ). բ) I խմբի 5-րդ և III խմբի 3-րդ ու 4-րդ ենթախմբերի դեպքում՝ ր-ից հետո՝ առ-ր—ա-ր-վ-(եմ), տա-ր-(ա)—տա-ր-վ-(եմ), դ-ր-(ի)—դ-ր-վ-(եմ). գ) III խմբի 5-րդ ենթախմբի դեպքում՝ ձ-ով՝ դար-ձ-(ա)—դար-ձ-վ-(եմ). դ) III խմբի 6-րդ ենթախմբի դեպքում, որ ունի (ա, ե)ցն/ը-ով օժտված բայերի խոնարհման տիպը, ր-ից հետո կամ նրա անկմամբ՝ վեր-ց(ր)-վ-(եմ). ե) մնացած դեպքերում՝ (ա, ե)ց-ից հետո՝ մն-աց—մն-աց-վ-(եմ), մոտ-ե-ց—մոտ-ե-ց-վ-(եմ), իմ-աց—իմ-աց-վ-

¹³ Կարելի է սահմանել (α+) β (+γ) մանրակաղապարը (միկրոմոդել):

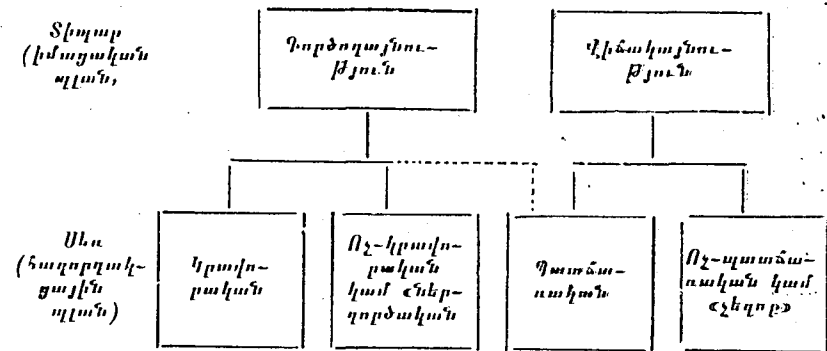
(եմ), վախ-ց—վախ-ց-վ-(եմ). 3) վ-ի հավելման դեպքում մասնակազապարային փոփոխություն չեն կրում միայն I խմբի I-ին ենթախմբի բայերը՝ խոս-եմ—խոս-վ-եմ, խոս-եց-ի—խոս-վ-եց-ի, խոս-ի՛ր—խոս-վ-ի՛ր, խոս-(եց)-ե՛ք—խոս-վ-(եց)-ե՛ք. մնացած բոլոր բայերի խոնարհման մասնակազապարները փոխվում են այս բայերի խոնարհման մասնակազապարներին՝ մն-աց-վ-եմ (հմմտ. մն-ամ), մնաց-վ-եց-ի (հմմտ. մն-աց-ի), մն-աց-վ-ի՛ր (հմմտ. մն-ա՛), մն-աց-վ-(եց)-ե՛ք. մոտ-եց-վ-եմ (հմմտ. մոտ-եմ-ամ), մոտ-եց-վ-եց-ի (հմմտ. մոտ-եց-ա), մոտ-եց-վ-ի՛ր (հմմտ. մոտ-եց-ի՛ր), մոտ-եց-վ-(եց)-ե՛ք (հմմտ. մոտ-եց-ե՛ք) և այլն:

Վերևում ասածներից բխում է, որ տարբեր խմբերի բայերի համար առկա են (ա, ե)ց(և/ր) և վ մասնիկների զուգորդման տարբեր հնարավորություններ. 1) այն բոլոր դեպքերում, երբ վ-ն միանում է պարզ հիմքին (ա, ե)ց-ի միջոցով, բնականաբար հնարավոր է միայն պարզ հիմքի և (ա, ե)ց-ով-ով օժտված ձևերի միայն մեկ հակադրություն՝ մն-/մն-աց-վ-, վախ-/վախ-ց-վ-, մոտ-/մոտ-եց-վ-, իմ-/իմ-աց-վ-, այլ կերպ ասած՝ (ա, ե)ց(և/ր) մասնիկի միջոցով հաղորդվող իմաստը չկորսանում է. 2) այն դեպքերում, երբ վ-ն կարող է միանալ ոչ (ա, ե)ց-ի օգնությամբ, հնարավոր է երկու հակադրություն, թեև այդ հնարավորությունն օգտագործվում է միայն վ-ի՛ պարզ հիմքին անմիջապես կամ ն-ի միջնորդությամբ միանալու, այսինքն՝ տիպարային չեզոքություն ունեցող —/եց և ն տարբերիչների առկայության դեպքում և չի օգտագործվում բ-ով միանալու, այսինքն՝ ն/ր տիպարային տարբերիչի դեպքում. հմմտ. խոս-(եմ) և խոս-վ-(եմ) ու խոս-եց-վ-(եմ), տես-ն- և տես-ն-վ-(եմ) ու տես-ց-վ-(եմ), հագ-ն-(եմ) և հոգ-ն-վ-(եմ) ու հագ-ց-վ-(եմ): Ինչպես կտեսնենք, այս տարբերություններն օգտագործվում են իմաստային (տիպարա-սեռային) հակադրություններ առաջացնելու համար:

Անցնելով բովանդակության պլանին՝ կարելի է պարզել, որ սեռանիշ մասնիկները ծառայում են հաղորդակցման պլանին և արտահայտում են եղելության (գործողության) հեղինակի օտարումը եղելությունից (գործողությունից): Այս ախոր կապված է հաղորդակցման կարիքների հետ, այն բանի հետ, թե ա) հաղորդողը ի՛նչն է մղում առաջին պլանի վրա և բ) ի՛նչ շարժվում է տեղյակ հաղորդվող գործողության կողմերին: Սեռի քերականական կարգը տարբերվում է տիպարի կարգից նրանով, որ վերջինս սպասարկում է լեզվա-իմացական պլանը, հանգեն է դալիս որպես տվյալ կոչկ-

տիվի կողմից եղելությունների խմբավորման գրանցում, մինչդեռ, ինչպես նշվեց, սեռը սպասարկում է հաղորդակցման պլանի կարիքները: Եթե (ա, ե)ց(և/ր) և վ մասնիկների իմաստների համար պահանջներ առկա կան կրավորական ու պատճառական անվանումները և վերանանք նրանց իմաստային մասնակի գրանցումներից, ապա տիպարի և սեռի եզրերի փոխհարաբեությունը կարելի է արտահայտել 5-րդ դժադրով.

Գծագիր 5

Գծագիրը ցույց է տալիս, որ «ներգործական» և «չեզոք» սեռերի դեպքում սովորաբար հակասություն չկա իմացական և հաղորդակցային պլանների միջև, այսինքն՝ «ներգործականը» հավասարաբար է գործողայնությանը, «չեզոքը»՝ վիճակայնությանը. այս առումով դերակշռող մեծամասնությամբ վ-ի առկայությունը նշանակում է կրավորականություն, բացակայությունը (վ)՝ գործողայնություն (անցողականություն). (ա, ե)ց(և/ր)-ի առկայությունը նշանակում է պատճառականություն, բացակայությունը [(ա, ե)ց(և/ր)]՝ վիճակայնություն (անանցողականություն): Եղած մասնակի բացատրությունները, որոնք զմայրում արտահայտված են կետագծով, կրնան արկվեն հետո: Տիպարային եզրերը տարբերող շարահյուսական հատկանշի օբյեկտային ուղղվածության առումով գործողությունը կհամընկնի պատճառականության հետ (աղյուսակ 20, էջ 268):

Վ և (ա, ե)ց(և/ր) մասնիկների համար ընդհանուրն այն է, որ բայահիմքի նշած գործողությունը կամ եղելությունը դրանք օտարում են հաղորդման ենթակայից, այսպես. «Գրիպորն սպանեց Հակոբին» և «Գրիպորը նստեց» հաղորդումներում և՛ սպանելը, և՛ նրստելը բնորոշում են հաղորդման ենթական (հաղորդման երակետա-

Վեզվական պլաններ	Տիպարային եզրերի տարբերիչ շարահյուսական հատկանիշ	
	օբյեկտայնություն (անցողականություն)	անօբյեկտայնություն (անանցողականություն)
Իմացական	Գործողայնություն	Վիճակայնություն
Հաղորդակցային	Պատճառականություն	Կրավորականություն

յին առարկան), բնութագրում այն որևէ շարժմամբ կամ գործողության միջոցով «Հակորն սպանվեց Գրիգորից» կամ «Հակորը Գրիգորին նստեցրեց» հաղորդումներում սպանելը և նստելը բնութագրում են ոչ հաղորդման ենթական (Հակորին): (Ա, Ե) ց (ն ր) — ով օժտված բայերի դեպքում տվյալ եղելությունը կամ գործողությունը հաղորդման ենթական ինչ-որ գործողության հետևանքն են, և պատճառի նշումը համարվում է կարևոր, մինչդեռ առանց այդ մասնիկի պատճառը համարվում է ներքին կամ անուշադրության է առնվում: Ե՛վ պատճառականի, և՛ կրավորականի դեպքում ուշադրության կենտրոնում է ներգործվողը (կրողը), որ և դարձվում է հաղորդման էլակետ: Սեռային երկու եզրերի՝ պատճառականության և կրավորականության տարբերիչ հատկանիշը կլինի պատճառի ընդգծվածությունը կամ շրջագծվածությունը. պատճառականի դեպքում պատճառողն շնորհվում է և մղվում առաջին պլանը, կրավորականի դեպքում պատճառողը դադարում է ընդգծվելուց և մղվում է երկրորդ պլանը:

Սեռանիշ Վ մասնիկը, եթե պահպանենք սեռերի ավանդական անվանումը, ունի կրավորական արժեք, այսինքն՝ ցույց է տալիս, որ բայահիմքի նշանակած գործողությունը անցնում է հաղորդման էլակետային առարկայի (հաղորդակցային ենթականի) վրա: Իր բուն արժեքի պահպանման դեպքում Վ-ն պետք է ցույց տա, որ բայահիմքի նշանակած գործողության կատարողը ենթական չէ, այլ մի ուրիշը, որ հաղորդման (խոսքի) մեջ կարող է և շնչվել. հմմտ. «Հակորն սպանվեց (Գրիգորի կողմից)»: Այս դեպքում մենք գործունենք մեկ առարկայական հարաբերության՝ որպես անփոփոխակի հետ, որ հաղորդակցման պլանում կարող է հանդես գալ երկու փոփոխակով (տարբերակով)՝ ներգործական (ոչ-կրավորական) և

կրավորական, որոնք ունեն կառուցվածքային տարբեր սխեմաներ. դրանցից ներգործական սխեման հիշամբնիկի առարկայական սխեմայի հետ (ուղղությունը հույնն է), կրավորականը՝ ոչ (ուղղությունը հակադիր է). ներգործական սխեմայի դեպքում առարկայական ենթականի (գործողությունը կատարողի) նշումը պարտադիր է (որոշյալ կամ անորոշ ձևով՝ «Հակորը» կամ «մի մարդ»), կրավորականի դեպքում՝ ոչ. ներգործական սխեմայի դեպքում գործողություն կատարողը հաղորդման ենթական է, կրավորական սխեմայի դեպքում՝ մի ուրիշը: Այս բոլորը կարելի է արտահայտել 21-րդ աղյուսակով.

Պլան	Մեծա	Օ ր է ն ա կ ն ե ր	
Առարկայական (իմացական)	A → B	Գրիգորն սպանեց Հակորին	
Գործողական	Ներգործական կառուցվածք	A — B	Գրիգորն սպանեց Հակորին
	Կրավորական կառուցվածք	B — A	Հակորն սպանվեց (Գրիգորից)

Այսպիսով, Վ-ն հանդես է գալիս որպես գործողության հակառակ ուղղվածության (հակադարձության) նիշ. նրա առկայությունը ցույց է տալիս գործողության հեղինակի օտարում, բացակայությունը՝ գործողության հեղինակի ինքնություն: Այստեղից բխում է, որ Վ կարող են ունենալ միայն այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս ոչ թե ինքնակա եղելություն, վիճակ, պրոցես, շարժում՝ որպես առարկայի (ենթականի) բնութագրում, այլ գործողություն, պատճառա-հետևանքային հարաբերություն. Վ-ով կարող են օժտվել այն բայերը, որոնք ենթադրում են առնվազն երկու եզր (պատճառ և հետևանք, ներգործող և ներգործվող կամ կրող). Վ-ով չեն կարող օժտվել այն բայերը, որոնք ենթադրում են մեկ եզր, որը բնութագրվում է բայի նշանակած եղելությամբ, վիճակով, պրոցեսով, շարժմամբ:

Այն հանգամանքը, որ անանցողական բայերը Վ են ստանում սովորաբար (ա, Ե) ց (ն/ր) մասնիկի առկայության դեպքում, ցույց է տալիս, որ այդ մասնիկը առաջին հերթին անանցողական բայերին

հաղորդում է անցողական (գործողանիշ) արժեք՝ դրանց հետագա ներգործական (ոչ-կրավորական) — կրավորական հակադրության հնարավորությամբ: Իրականում, սակայն, այս կանոնը ևս բացառություններ ունի. (ա, ե)ց(ն/ր) մասնիկը կարող է հանդիպել նաև բուն անցողական (գործողություն նշանակող) բայերի դեպքում՝ դրանց հաղորդելով կրկնանցողական (ևսկրային) արժեք: Այս մասնիկն ստացող անցողական (գործողություն նշանակող) բայերի թիվը մեծ չէ, եթե բացառենք այն դեպքերը, երբ՝ ա) անցողական բայերը, ստանալով այս մասնիկը, սովորաբար կորցնում են սկզբնական անցողական իմաստը¹⁴ (հմմտ. ձևեմ—ձնեցնեմ, սիրեմ—սիրեցնեմ), բ) անցողական-անանցողական իմաստները զուգորդելու (այսինքն՝ և՛ որպես անցողական, և՛ որպես անանցողական դործածվելու) դեպքում սովորաբար պահպանում են սկզբնական անանցողական իմաստը (հմմտ. երգեմ—երգեցնեմ, խոսեմ—խոսեցնեմ), գ) ընկալվում են որպես —անամ տիպի բայերի յուրատեսակ տարբերակներ, որոնց եցն—ը գրեթե ոչինչ չի ավելացնում սկզբնական իմաստի վրա (ածականական հիմքերի դեպքում՝ ապականեմ—ապականեցնեմ, դատարկեմ—դատարկեցնեմ, վարժեմ—վարժեցնեմ և այլն, այլև գայրակղեմ—գայրակղեցնեմ և այլն) և դ) իմաստի փոփոխություն են կրում [հմմտ. բռնեմ—բռնեցնեմ, խոսակցական՝ բռնացնեմ «վրա հասնեմ, հարկավոր պահին գտնեմ», վիժեմ—վիժեցնեմ, պնդեմ—պնդեցնեմ (պնդացնեմ) և այլն]: Այն բայերի մեջ, որոնք իրենց սկզբնական անցողական իմաստը պահում են և դառնում պատճառական-անցողական («կրկնակի անցողական»), առաջին հերթին հիշատակելի են սնվելու գործողություն արտահայտող բայերը՝ խմեմ—խմեցնեմ, ծծեմ—ծծեցնեմ, ուտեմ—ուտեցնեմ (կատարյալի տարրմատ կերպ ձևից կազմված կերցնեմ ձևը այլ իմաստ ունի): Այլ բայերից հիշելի են հիշեմ—հիշեցնեմ, մարսեմ—մարսեցնեմ: Պատճառական-անցողական («կրկնակի անցողական») իմաստ արտահայտելու համար անցողական (գործողություն նշանակող) բայերից պատճառականներ են կազմվում անորոշ դերբայ+տամ կապակցությամբ՝ գրել տամ, երգել տամ և այլն:

Սեռի քննությունն ավարտենք վ-ի գործածության վերաբերյալ մի շարք տեղեկություններով:

1) Վ-ն, ինչպես նշվեց, առաջին հերթին հանդես է գալիս

¹⁴ Այսինքն՝ երկրորդ ուղիղ խնդիր չեն ստանում:

որպես կրավորականություն—ոչ-կրավորականություն (ներգործականություն) հակադրության արտահայտիչ, բայց երկրորդաբար, որոշ բայական հիմքերի դեպքում այն կարող է արտահայտել անդրադարձություն—ոչ-անդրադարձություն և փոխադարձություն—ոչ-փոխադարձություն հակադրությունները: Առաջին դեպքում վ-ն ցույց է տալիս, որ գործողը նաև ներգործվող է, և ունի «իրեն, ինքն իրեն» իմաստը (հմմտ. սանր-վ-եմ՝ ի հակադրություն սանր-եմ-ի, հագ-ն-վ-եմ՝ ի հակադրություն հագն-եմ-ի և այլն): Երկրորդ դեպքում գործողը և ներգործվողը առնվում են նաև որպես ներգործվող և գործող, այսինքն՝ կապվում են փոխադարձ գործողությամբ. այս դեպքում վ-ն ունի «իրար, միմյանց» իմաստը. կառուցվածքային տեսակետից հնարավոր է երկու դեպք. ա) հաղորդողը երկու կողմերը հավասարեցնում է, և այս դեպքում երկու կողմերն էլ հանդես են բերվում որպես ենթակա՝ «Գրիգորը և Հակոբը համբուրվեցին». բ) հաղորդողը երկու կողմերից մեկին առանձնացնում է և ձևավորում որպես ենթակա, իսկ մյուսը արտահայտում է որպես ուղեկցման խնդիր՝ հետ կապով՝ «Գրիգորը Հակոբի հետ համբուրվեց»:

2) Կան մի քանի բայեր, որոնք առանց վ-ի չեն գործածվում, և վ-ն այս դեպքում գործողության ետադարձություն չի արտահայտում, այլ անանցողականություն, վիճակայնություն՝ սիրահարվեմ, հարձակվեմ:

3) Վ մասնիկի հակադարձ գործողություն արտահայտելը ցայտուն կերպով հանդես է գալիս գործողի մատնանշման դեպքում: Երբ գործողը չի նշվում, լեզվա-իմացական ու լեզվա-հաղորդակցային պլանների հակադրությունը չկործանում է, և կրավորական—ոչ-կրավորական (ներգործական) սեռային հակադրության փոխարեն հանդես է գալիս անանցողական—անցողական տիպարային հակադրությունը. այլ կերպ ասած՝ վ-ն ստանում է տիպարային մասնիկի արժեք. հմմտ. գլուհեցի—գլուհեցի «1. մեկի կողմից գլորվեցի. 2. ինքս ինձ գլորվեցի»:

4) Քանի որ (ա, ե)ց(ն/ր) մասնիկը հանդես է գալիս որպես անցողականության արտահայտիչ, որի դեպքում գործողը միշտ ենթադրվում է, ուստի վ-ն կայուն կերպով պահպանում է կրավորականի իմաստը այդ մասնիկի դեպքում: Մյուս կողմից՝ քանի որ (ա, ե)ց(ն/ր)—ը, ինչպես նշվել է, հաճախ անցողական բայերի նախնական անցողականությունը սովորաբար չկործանում է, ապա անցողական բայերի դեպքում հայերենում հանդես է գալիս ներգործական—չեղոք—կրավորական եռակի շարքը՝ մաշեց—մաշ-

վեց—մաշեցվեց: Անանցողական բայերի դեպքում առկա է շեղորդ—
—սլատճառական—կրավորական հոսակի շարքը՝ մոտեցավ—մո-
տեցրեց—մոտեցվեց, ընդ որում սլատճառականն այս դեպքում գրե-
թե նույնանում է ներդործականի հետ (հմմտ. բարձրացավ—բարձ-
րացրեց—բարձրացվեց), այսինքն՝ գրանց տարբերությունը շեղորդա-
նում է:

6. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԸ

Եթե առայժմ դանց առնենք հրամայական եղանակը, որ իր
բնույթով ժամանակային տարբերություններ չի տալիս, ապա կա-
րելի է ասել, որ մնացած դեպքերում ժամանակային տարբերու-
թյունները արտահայտվում են առաջին հերթին վերջավորություն-
ների միջոցով: Իբրև այդպիսի վերջավորություններ ձևականորեն
կարող են հանդես գալ առանձին ձայնավորները (լծորդները), ձայ-
նավորների խմբերը, ձայնավորների ու ձայնավորների խմբերի և
բաղաձայնների զուգորդումները. սրանց կարող է միանալ նաև զրո
վերջավորությունը. բաղաձայնները անկախաբար հանդես գալ չեն
կարող: Գիմելով բայական մասնակաղապարներին՝ տեսնում ենք,
որ ոչ-հրամայական ձևերը սլատկանում են մասնակաղապարների
երկու դասի, և որ դրանցից առաջինը անկատար հիմքերով և արտա-
հայտված, երկրորդը՝ կատարյալ: Ըստ այս հիմքերի հետ զուգորդ-
վելու մենք կունենանք վերջավորությունների երկու խումբ՝ 1) եմ,
ես, ի, եմք, եք, եմ, ամ, աս, ա, անք, անք, անք և 2) ի, իր, — (և, երկ-
րորդաբար, եց), ինք իք, ին, ա, ար, ավ, անք, անք, անք: Հեշտ է
նկատել, որ 1-ին խմբի եմ, ես, ի, եմք, եք, եմ ու ամ, աս, ա, անք,
անք, անք վերջավորությունների և 2-րդ խմբի ի, իր, —, ինք, իք,
ին ու ար, ավ, անք, անք, անք վերջավորությունների առաջին ու երկ-
րորդ ենթախմբերի տարբերությունները դիրքային են. 1-ին խմբի
1-ին ենթախմբի եմ, ես, ի, եմք, եք, եմ վերջավորությունները հան-
դիպում են 1 դասի մասնակաղապարային որոշ խմբերի դեպքում
(գր-եմ, տես-ն-եմ, փախ-չ-եմ, դ-ն-եմ, տա-ն-եմ, վեր-ցն-եմ),
ամ, աս, ա, անք, անք, անք վերջավորությունները՝ այլ խմբերի դեպ-
քում (գն-ամ, մոտ-են-ամ, իմ-ան-ամ, դառ-ն-ամ). այդ նույն ձևով
էլ ի, իր, —, ինք, իք, ին վերջավորությունները հանդիպում են II
դասի մասնակաղապարային որոշ խմբերի դեպքում [գր-եց-ի,
գն-աց-ի, դր-(եց)-ի, բեր-(եց)-ի, վեր-ցր-ի, ընդ որում վերջինս
զրոյի փոխարեն ունի եց՝ վերցր-ի, -իր, -եց], ա, ար, ավ, անք, անք,

ան վերջավորությունները՝ այլ խմբերի դեպքում (տես-ա, փախ-ա,
մոտ-եց-ա, իմ-աց-ա, տա-ր-ա, դար-ձ-ա): Վերջավորությունների
այս խմբերի դիրքային տարբերակների փոխհարաբերությունը կա-
րելի է արտահայտել 22-րդ աղյուսակով.

Վերջավորություններ	Գ ի Ր Բ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Ր Ե Բ Ա Կ Ն Է Ը	
	I խումբ (ն-ի-ի խումբ)	II խումբ (ա-ի խումբ)
I խումբ (մ-ի խումբ)	եմ	ամ
	ես	աս
	ի	ա
	ենք	անք
	եք	անք
II խումբ (ը-ի խումբ)	ի	ա
	իր	ար
	ի/—, շ/եց	ավ
	ինք	անք
	եք	անք

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը. 1) անք, անք, անք վերջա-
վորությունների դեպքում արտահայտության սլանի տարբերու-
թյուններ չկան, ուստի և լեզուն այս դեպքում տարբերակում է
մտցնում հիմքային տարբերությամբ (իմ-ան-անք և իմ-աց-անք),
այսինքն՝ այս դեպքում ն/ց հերթագայությունն արտահայտում է և՛
կերպային, և՛ ժամանակային հակադրություններ. 2) վերջավորու-
թյունների I խմբում դիրքային տարբերությունները կապված են
ձայնավորների հետ, II խմբում ձայնավորների և մասամբ բաղա-
ձայնների հետ (հմմտ. —, եց, ավ):

Գիրքային տարբերակների խմբերից ժամանակակից հայերե-
նում գործունը և ֆոն ստեղծողը առաջինն է. երկրորդը սովորաբար
տիպարային տարբերություններ է ստեղծում: Սրա հետ է կապված
այն հանգամանքը, որ կրկնալծորդ վերջավորությունների դեպքում
հանդես են գալիս որպես երկրորդ տարր ի ենթախմբի վերջավորու-
թյունները, ընդ որում զրոյին փոխարինում է ր-ն (ի, իր, ր, ինք, իք,

լին): Կրկնալծորդ վերջավորությունները ներկայացնում են մասնակաղապարների I և II դասերի խառնուրդ. I դասից առնվում են անկատարի հիմքերը՝ հաջորդող լծորդ ձայնավորով հանդերձ (գր-ե-, գն-ա-, տես-ն-ե-, վիսխ-չ-ե-, մոտ-են-ա-, իմ-ան-ա-, դ-ն-ե-, տա-ն-ե-, դառ-ն-ա-, վեր-ց-ն-ե-), II դասից՝ հիշյալ վերջավորությունները, ընդ որում ա-ի և ի-ի հանդիպելու դեպքում հորանջը վերացվում է յ ձայնակապի օգնությամբ գր-ե-ի, գն-ա(յ)-ի, տես-ն-ե-ի, վիսխ-չ-ե-ի, մոտ-են-ա(յ)-ի, իմ-ան-ա(յ)-ի, դ-ն-ե-ի, տա-ն-ե-ի, դառ-ն-ա(յ)-ի, վեր-ց-ն-ե-ի:

Անցնելով բովանդակության սլանին՝ կարելի է ասել, որ մ-ի և Ի-ի խմբերի վերջավորությունները արտահայտում են բովանդակության սլանի ոչ-անցյալ—անցյալ հակադրությունը: Սահմանական եղանակի դեպքում Ի-ի խումբն արտահայտում է մի եղելություն, որ հաղորդողն առնում է անցյալի մի ժամանակակետի համեմատությամբ որպես կատարյալ (արժեցա, գիտեցա, ունեցա, եղա, կացա) կամ անկատար (արժեի, գիտեի, ունեի, էի, կայի). մ-ի խումբն արտահայտում է մի եղելություն, որ հաղորդողն առնում է հաղորդման պահի համեմատությամբ՝ որպես այդ պահին ընթացքի մեջ գտնվող (արժեմ, գիտեմ, ունեմ, եմ, կամ): Վերլուծական ձևերի մեջ ոչ-անցյալ—անցյալ հակադրություն արտահայտող էի—եմ բայի ձևերը ղուգակցվելով հաջորդականության կարգի տարբեր կերեր (նախորդում, հաջորդում, համաժամանակություն արտահայտող վերլուծական հիմքերի հետ [գնացել, (չեմ) գնա, գնում]՝ արտահայտում են բազմազան ժամանակա-հաջորդային հարաբերություններ: Իսկ հնարավոր է արդյոք ոչ-անցյալի դեպքում ժամանակային տարբերակում. հիշյալ բայերի դեպքում այդպիսի տարբերակում ստեղծվում է կ-ի և հիմքային տարբերությունների կամ սուպլետիվ ձևերի միջոցով՝ 1) արժեմ, գիտեմ, ունեմ, կամ, եմ և 2) կարժեմամ, կգիտեմամ, կունեմամ, կկեմամ, կլիմեմ. առաջին խումբը, ինչպես նշել ենք, ցույց է տալիս եղելություններ, որոնք հաղորդողն առնում է հաղորդման պահի համեմատությամբ որպես այդ պահին ընթացքի մեջ գտնվող. երկրորդ խումբը ցույց է տալիս եղելություններ, որոնք հաղորդողն առնում է ապագայի որևէ ժամանակակետի համեմատությամբ, ընդ որում, ինչպես նշել ենք, կ-ն արտահայտում է նաև եղանակային երանդ՝ ենթադրականություն: Ընդհանրապես եղանակի դեպքում գնամ և գնացի ձևերն արտահայտում են հաղորդման պահին կամ անցյալի որևէ ժամանակակետի համար հաղորդողի կողմից ցանկալի համարվող եղելություն-

ներ: ենթադրական եղանակի դեպքում կգնամ և կգնայի ձևերն արտահայտում են հաղորդման պահին կամ անցյալի որևէ ժամանակակետի համար ենթադրվող, այլև որոշ պայմանով առնվող եղելություններ, ընդ որում սլանականությունն ավելի ուժեղ է անցյալի դեպքում:

Մի կողմ թողնելով հաջորդականության ենթակարգը, որ, ինչպես նշել ենք, կապված է վերլուծական հիմքերի հետ, համադրական ձևերի ժամանակային տարբերությունները (նկատի է առնվում իրադրական ժամանակը) կարող ենք արտահայտել երկու հատկանիշով՝ անցյալայնություն և ապառնիություն, որոնք բնականաբար պետք է տան ժամանակային 4 եզր. 4-րդ եզրը կլինի ընդհանրական ժամանակը: Իրադրական ժամանակի եզրերի և դրանց տարբերակման համար հիմք ընդունված հատկանիշների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 23-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 23

Հատկանիշներ	Իրադրական ժամանակի եզրեր			
	Ընդհանրական ժամանակ	անցյալ	ապառնի	ներկա
Անցյալայնություն	+	+	-	-
Ապառնիություն	+	-	+	-

Համադրական ձևով հատկանիշների և եզրերի փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 24-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 24

Ապառնիություն	Ա ն ց յ ա լ ա յ ն ու թ յ ու ն	
	անցյալայնություն	ոչ-անցյալայնություն
Անցյալայնություն	Ընդհանրական ժամանակ	Ապառնի (ժամանակ)
Ապառնիություն	Անցյալ (ժամանակ)	Ներկա (ժամանակ)

Մի քանի խոսք ընդհանրական ժամանակի մասին. այն սովորաբար արտահայտվում է ներկա ժամանակի միջոցով. համադրական ձևերի մեջ չի արտահայտվում, բայց կարող է որոշ արտահայտություն ստանալ բաղադրյալ ձևերի միջոցով. ունեմ և ունենում եմ ձևերի հակադրությունը և՛ կերպային, և՛ որոշ առումով, ժամանակային հակադրություն է («ունենում եմ» = «ունեցել եմ, ունեմ և կունենամ»): Այլ դեպքերում տարբերությունը որոշվում է կոնտեքստով, իմաստով կամ հիմա, այժմ և միշտ, ընդհանրապես տիպի մակերանների ուղեկցությամբ (համատ. «Հակոբը պատվում է ծառի շուրջը» և «Երկիրը պատվում է արեգակի շուրջը», «ես հիմա սովորում եմ» և «ես սովորում եմ համալսարանում» և այլն):

7. ԴԵՄՔԻ ԵՎ ԴԱՍԻ ԿԱՐԳԵՐԸ

Դիմային իմաստների կրողները առաջին հերթին մ, ս, ր, վ, նֆ, ֆ, և բաղաձայններն են, որոնց երկրորդաբար միանում են զրոն, ի լծորդը և եց հիմքակազմ տարրը (վերջինս ն/ր-ով, հատկապես պատճառական, հիմքերի դեպքում): Սակայն այս դեպքում մենք գործ ունենք համանունության և համանշտության մի շարք դրսևորումների հետ. տիպարային և ժամանակային տարբերությունների մասին մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսակու. այժմ կարելի է խոսել այլ կարգի տարբերությունների մասին: Ժամանակի բերականական կարգի քննության կապակցությամբ բերված աղյուսակի հիման վրա կարելի է պարզել, որ նֆ, ֆ, և բաղաձայնական տարբերը դիրքային պայմանավորվածություն չունեն և հանդիպում են բոլոր լծորդների ու ժամանակային բոլոր տարբերությունների դեպքում: Հիմք ընդունելով այս տարրերը և հաշվի առնելով մյուս տարրերի ներքին փոխհարաբերությունը՝ կարելի է պարզել վերջինների հետևյալ արժեքները. 1) ր-ն երկարժեք է. որպես —, ր, վ շարքի երկրորդ անդամ (փախա, փախա-ր, փախա-վ) այն համապատասխանում է ֆ-ին (փախա-նֆ, փախա-ֆ, փախա-ն), իսկ որպես եի, եիւ, եւ շարքի երրորդ անդամ՝ ն-ին (գրե-ի, գրե-իւ, գրե-ւ և գրեիւ, գրեիւ, գրեիւ). 2) ա) ի, իւ, —, ք) ի, իւ, եց և գ) ե-ի, ե-իւ, ե-ւ շարքերում իւ-ը փաստորեն հանդես է գալիս որպես մեկ միասնական դիմային վերջավորություն, որ հակադրվում է մի կողմից՝ ի-ին, մյուս կողմից՝ զրոյին, եց-ին կամ ր-ին. 3) զրոն եռարժեք է. ա) մ, ս, — և ի, իւ, — շարքերում այն համապատասխանում է ն-ին, ք) —, ր, վ շարքում՝ նֆ-ին, գ) հրամայականի մեջ՝ ֆ-ին

ֆրե՛ր—բեր-(եց)-ե՛ֆ, գնա՛—գնացե՛ք]: Այսպիսով, կարելի է առանձնացնել դիմանիշ հետևյալ ցուցիչները՝ մ, —, ի, ս, ր, իւ, —, վ, ր, եց, —, նֆ, ֆ, ն, ընդամենը՝ 14: Այս ցուցիչները, ըստ դիմանիշ արժեքի, խմբավորվում են հետևյալ կերպով՝ 1) մ, ի, —, նֆ, 2) ս, ր, իւ, —, ֆ, 3) վ, ր, եց, —, ն: Այս երեք շարքերի տարբերակների ընդհանուր փոխհարաբերությունը կարելի է ներկայացնել 25-րդ աղյուսակով.

Աղյուսակ 25

Շարքեր	I խումբ						II խումբ		
	Վերջավորություն (վ-ց)	II (ր-ի) ենթախումբ				1		2	3
		հրամայականի		կատարյալի					
		արգելական	դիմանիշային	դիմանիշային					
I շարք	մ	ի			ի	—	ի	նք	
II շարք	ս	իւ	ր	ր-	իւ	ր	իւ	ք	
III շարք	—	ր			—	վ	եց	ն	

Անցնելով բովանդակության պլանին՝ կարելի է պարզել, որ շարքերն արտահայտում են դիմային (3 դեմք՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ), խմբերը՝ թվային (2 թիվ՝ եզակի, հոգնակի) իմաստներ, ընդ որում յուրաքանչյուր դեմքի համար առկա է թվի արտահայտության տարբեր եղանակ: Առայժմ մի կողմ թողնելով թվային տարբերությունները՝ զբաղվենք դիմային տարբերությունների հարցով: Դիմային իմաստները լեզվա-հաղորդակցային պլանին են պատկանում և կապված են հաղորդակցման իրականացման, վերջին հաշվով՝ ստորոգման հետ: Այս դեպքում անձերի և իրերի խմբավորման համար հիմք է ծառայում հաղորդակցման ակտի ժամանակ նրանց խաղացած դերը՝ հաղորդող, ընդունող և հաղորդման առարկա: Սրանք կարելի է նկարագրել երկու հատկանիշով՝ հաղորդող և ընդունող: Կատարյալի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 26, էջ 278):

Դիմանիշ մասնիկները բայի համար երկրորդային բնույթ ունեն: Նրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ենթակայի դեմքի հետ համաձայնելու արդյունք, ընդ որում ենթակայի՝ առաջին և երկրորդ դեմքի դերանուններով (ես—մենք, դու—դուք) արտահայտվելու և ս, դ դերանուններով (ես—մենք, դու—դուք) արտահայտվելու և ս, դ դիմորոշ-ցուցական հոգերով օժտվելու դեպքում բայն ունենում է

Հասկանիչներ	Գի մ ա յ ի ն ե հ բ ե ր			
	(հաղորդակ- ցող)	I դեմք (հաղորդող)	II դեմք (ընդունող)	III դեմք (հաղորդման առարկա)
Հաղորդող (խոսող)	+	+	-	-
Ընդունող (լսող)	+	-	+	-

I և II դեմք, մնացած դեպքերում (ցուցական և այլ դերանուններ, գոյական անուններ՝ առանց ս, ղ դիմորոշ-ցուցական հոգերի)՝ III դեմք:

Գեմքի քերականական կարգը երկրորդաբար արտահայտում է դասային տարբերություններ: Բնականաբար՝ քանի որ իրենց բնույթով հաղորդողն ու ընկալողը պետք է լինեն անձեր, ուստի մենք զործ ունենք դասի յուրատեսակ արտահայտության հետ ըստ 27-րդ աղյուսակի:

Դասային իմաստներ	Գի մ ա յ ի ն ի մ ա ս տ ն Ե ր		
	I դեմք	II դեմք	III դեմք
Անձ	+	+	+
Իր (ոչ-անձ)	-	-	+

Ըստ աղյուսակի՝ I և II դեմքերը անձ նկատի ունեն, իսկ III դեմքը շեղոք է անձի դասային տարբերակման երկու դրսևորումների (եզրերի) նկատմամբ¹⁵: Երկրորդաբար իրերը կարող են հանդես բերվել անձնավորմամբ:

¹⁵ Բնականաբար դասային իմաստները մասին խոսելիս նկատի ունենք մասնիկներով և հերթագայություններով արտահայտված իմաստները, այլապես բայիմաստի մեջ ինքնին առկա են դասային տարբերություններ. հմմտ. մեռնել, խոսել, կարդալ, պատմել, քայլել և այլն (անձերի մասին), սատկել, բառաչել և այլն (կենդանիների մասին), զնգալ և այլն (իրերի մասին), շարժվել և այլն (ընդհանուր) և այլն:

Նկատի ունենալով վերևում ասվածները՝ ըստ կլակետային ձևերի կարելի է տարբերել երկու տիպ՝ ա) արթաթիկ, որի դեպքում կլակետային արժեք ունի II դեմքը, և որ խոսում է հաղորդակցման ախտի և հրամայականի առաջնայնություն մասին, բ) համեմատաբար նոր տիպ, որտեղ կլակետային է III դեմքը, և որ խոսում է երկրորդաբար, սահմանային եղանակի դեպքում, III դեմքի առաջնայնության, այսինքն՝ հաղորդման առարկայի՝ առաջին պլանը մըղվելու մասին:

Ց. ԹՎԻ ԿԱՐԳԸ

Ինչպես նշվեց դեմքի քերականական կարգի քննության ժամանակ, թվի քերականական կարգի երկու եզրերը՝ եզակին և հոգնակին արտահայտվում են I և II խմբերի վերջավորությունների միջոցով: Ի տարբերություն անվանական թվի, որտեղ իշխում էր մասնիկավորումը, բայական թվի արտահայտության միակ միջոցը հերթագայությունն է, ընդ որում յուրաքանչյուր դեմքի համար առկա է հերթագայության իր տիպը՝ մ/ն, ս/ք, —/ն, այլև —/ն, ք/ք, վ/ն և այլն: Այս տեսակետից բայական թվի կարգը հիշեցնում է դերանվանականը. և սա հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք, որ բայական թիվը կարելի է դիտել որպես դերանվան հետ բայի թվային համաձայնության արդյունք. շատ լեզուներում բայը կարող է ըստ դեմքի շփոխվել, և այդ դեպքում դիմային իմաստն իր վրա է վերցնում դերանունը: Լինում է և հակառակը. թեքական այնպիսի լեզուներում, ինչպիսին հունարենը, լատիներենը, զրաբարն են, բայական դեմքը բավական է արտահայտելու անձնական դերանունների իմաստները, և վերջիններս դրվում են միայն ընդգծման համար (տրամաբանական շեշտ կրելու դեպքում): Բայական դիմավոր ձևերի և դերանունների միաժամանակյա գործածությունը առանց դեմքի ընդգծման անհրաժեշտության՝ հավելուրդայնություն է (ИЗБОИТОЧНОСТЬ):

Եթե փորձենք բացահայտել հոգնակի իմաստային լրացական իմաստները, ապա կստացվի հետևյալը (աղյուսակ 28, էջ 280).

Դեմքեր	Թվային հակադրության արտահայտման միջոցներ	Հոգնակի ձևի արտահայտած իմաստներ	
		բուն հոգնակի իմաստ (Վեկից ազելիք)	լրացական իմաստներ
I դեմք	մ/նք —/նք	«խոսող +	խոսողի հետ կապված այլ անձինք (ներառյալ կամ բացառյալ խոսակիցը և խոսքի առարկան)»
II դեմք	ս/ք բ/ք —/ե'ք ի'ք/ե'ք	«խոսակից +	խոսակցի հետ կապված այլ անձինք (ներառյալ կամ բացառյալ խոսքի առարկան)»
III դեմք	—/ն բ/ն վ/ն եց/ն	«խոսքի առարկաներ (անձեր կամ իրեր)»	—

II. ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՉԵՎԵՐ

Նախորդ տեղեկություններից հետո ավելորդ համարելով բայի, ավելի ճիշտ՝ բայ-ստորոգյալի վերլուծական ձևերի հանգամանալից քննությունը՝ այստեղ հարկ ենք համարում կանգ առնել միայն հիմնական ձևերի վրա: Քանի որ խոսքը վերաբերում է խոնարհմանը, ապա հասկանալի է, որ պետք է նկատի ունենալ դիմավոր բայա-ձևերի և այնպիսի միավորների զուգորդումը, որոնք անվանական զործածություն չունեն, և որոնք կարող են հանդես գալ միայն դիմավոր բայական ձևերի զուգորդմամբ: Այսպիսի միավորները երկու տիպի են՝ 1) զանազան կարգի բառ-մասնիկներ և 2) բայական անդեմ ձևեր:

Բառ-մասնիկները հանդես են գալիս որպես բայ-ստորոգյալի հետ կապված որևէ քերականական կարգին կամ ենթակարգին հատուկ իմաստների արտահայտիչներ: Եթե այս դեպքում էլ հանենք ստորադասական շաղկապներն ու եղանակիչ բառերը և կանգ առնենք միայն այն բառ-մասնիկների վրա, որոնք հանդես են գալիս որպես համադրական այս կամ այն մասնիկի դիրքային տարբերակ, ապա հարկ կլինի խոսել առաջին հերթին մի՛-ի մասին: Վերջինս փաստորեն հանդես է գալիս որպես շ- ժխտական մասնիկի

դիրքային տարբերակ՝ փոխարինելով վերջինիս հրամայականի ձևերում և կազմելով այսպես կոչված արդելական հրամայականը: Նշենք, որ հայ քերականները, Մանուկ Աբեղյանից սկսած, բայական այսպիսի բառ-մասնիկի իմաստ են հատկացնում պիտի եղանակիչին՝ նրանով և ըղձականի ձևերով կազմվող վերլուծական ձևերը կոչելով հարկադրական եղանակի ձևեր (պիտի գնամ, պիտի գնաս, պիտի գնա և այլն):

Միայն բայական դիմավոր ձևերի, այն էլ հատկապես եմ բայի ձևերի հետ զուգորդվող բայական ձևերը բնորոշվում են ռւմ (զբում, գնում), ել (գրել, գնացել), ի/ա (գրի, գնա) մասնիկներով և արդի հայ քերականության մեջ հայտնի են «անկատար, վաղակատար, ժխտական դերբայներ» անուններով: «Դերբայական» այս ձևերի (ինչպես նաև անվանական արժեք ունեցող, այսինքն՝ առարկայանիչ բառերի) և եմ-ի զուգորդումները հայտնի են որպես բաղադրյալ ձևեր. այս զուգորդումների մեջ եմ-ը կոչվում է օժանդակ բայ: Բայ-ստորոգյալի համադրական ձևերի մեջ հանդես եկող քերականական կարգերի այն մասը, որ արտահայտվում է բայահիմքային մասնիկներով (կերպ, տիպար, սեռ), բաղադրյալ ձևերի մեջ արտահայտվում է «դերբայական» մասի միջոցով. վերջավորությունների միջոցով արտահայտվող քերականական կարգերը (ժամանակ, դեմք, թիվ, դաս) բաղադրյալ ձևերի մեջ արտահայտվում են օժանդակ բայի միջոցով. այսպիսով, բաղադրյալ ձևերի «դերբայական» մասը համապատասխանում է բայական հիմքին, օժանդակ բայը՝ վերջավորությանը: Իսկական դերբայներից տարբերելու համար անկախ գործածություն չունեցող անդեմ ձևերը կոչենք վերլուծական բայահիմքեր: Եղանակային կ(ը) նախամասնիկը բաղադրյալ ձևերում չի հանդիպում, շ-ն հանդիպում է՝ դրվելով օժանդակ բայի վրա, որ դառնալով շեշտակիր՝ փոխում է իր տեղը (զնում եմ—չեմ գնում):

Մի բանի խոսք հիշյալ վերլուծական բայահիմքերի կազմության մասին, որ կարգի նաև նրանց հարաբերությունը քերականական այնպիսի կարգերին, ինչպիսին տիպարը և կերպն են:

1) Անկատար «դերբայը» կազմվում է անկատարի հիմքի վրա ում մասնիկի հավելմամբ: Բացառություն են կազմում գամ, լամ, տամ բայաձևերը, որոնց անկատարը ունի (ա)լիս-ով ձև՝ գալիս, տալիս, լալիս. վերջիններս կարող են ունենալ նաև մակբայական գործածություն, այսինքն՝ դրվել բայական այլ (դիմավոր և ոչ դիմավոր) ձևերի վրա՝ որպես տվյալ եղելությանն ուղեկցող մի այլ

Եղևության արտահայտիչ (գալիս տեսա): Անկատարի կազմության եղանակը ցույց է տալիս, որ՝ ա) տիպարային տարբերությունները բաղադրյալ այս ձևերում հիմնականում շեղորացած են և բ) այս «դերբայը» իրոք, անկատար կերպի արտահայտիչ է: Քանի որ ում-ը կարող է դրվել (ա, ե) ցն և վ սեռանիշ մասնիկներից հետո, ուստի և սեռային տարբերությունները պահպանվում են (զբ-ում, գրվում, գրեցն-ում, գրեցվ-ում և այլն): Տամ բայից կրավորական է կազմվում սովորական ձևով՝ ում-ի հավելմամբ (տրվում):

2) Վաղակատար «դերբայի» ել մասնիկը դրվում է անցյալ կատարյալում ա)-եց-ի-ով վերջացող բայերի դեպքում՝ այդ եցի-ից զուրկ հիմքային ձևերի վրա՝ խոս-(եց-ի) — խոս-ել, բեր-(եց-ի) — բեր-ել, քող-(եց-ի) — քող-ել, տվ-(եց-ի) — տվ-ել, բ) մնացած դեպքերում՝ վերջավորություններից զուրկ հիմքային ձևերի վրա՝ մն-աց-(ի) — մնաց-ել, տես-(ա) — տես-ել; փախ(ա) — փախ-ել, մոտ-եց-(ա) — մոտ-եց-ել և այլն: Այլ կերպ ասած՝ ել-ը դրվում է՝ բայերի 1-ին խմբի 1-ին ու 2-րդ ենթախմբերի դեպքում (խոսեմ, բերեմ)՝ ներկայի հիմքի, 3-րդ ու 4-րդ ենթախմբերի դեպքում (քողնեմ, տամ)՝ կատարյալի հիմքակազմ մասնիկից զուրկ հիմքային ձևի, մնացած բոլոր դեպքերում՝ կատարյալի հիմքի վրա: Այստեղից կարելի է անել այն բնական եղբակացությունը, որ վաղակատար «դերբայի» դեպքում՝ ա) տիպարային տարբերությունները պահպանվում են միայն մասամբ և բ) կերպային տարբերությունները զաղարում են իմաստային արժեք ունենալուց: Սեռային տարբերությունները բնականաբար պահպանվում են՝ խոս-վ-ել — խոս-եցր-ել — խոս-եց-վ-ել, տեսն-վ-ել — տես-ցր-ել — տես-ց-վ-ել, իմ-աց-վ-ել — իմ-ացր-ել և այլն:

3) Ժխտական «դերբայը» կազմվում է անկատարի (մասնակաղապարային 1-ին դաս)՝ մ-ից զուրկ ձևերից, ընդ որում ե-ն փոխվում է ի-ի՝ խոս-ե(մ) — խոս-ի, մն-ա(մ) — մն-ա, տես-ն-ե(մ) — տես-ն-ի, փախ-չ-ե(մ) — փախ-չ-ի, մոտ-են-ա(մ) — մոտ-են-ա, իմ-ան-ա(մ) — իմ-ան-ա և այլն (ձևով այս դերբայը համընկնում է ըզձականի 3-րդ դեմքի հետ): Այստեղից բխում է, որ ժխտական «դերբայի» դեպքում՝ ա) տիպարային տարբերությունները պահպանվում են, բ) այդ «դերբայն» ինքնին ունի անկատար կերպի արժեք: Սակայն այս «դերբայի» և օժանդակ բայի զուգորդումը (չեմ խոսի, չեմ գնա) համապատասխանում է կ-ով (ենթադրական) ձևերին (կխոսեմ, կգնամ), ինչպես հաստատականը՝ ժխտականին. կ-ով ձևերը, ինչպես նշել ենք, ունեն կատարյալ կերպի արժեք, ու-

տի պետք է կարծել, որ կատարյալի իմաստը տրվում է ոչ թե բուն դերբայական մասի, այլ օժանդակ բայի վրա դրվող շ-ի միջոցով, որ կ-ի նման որոշակիության արժեք է տալիս բայաձևին: Սեռային տարբերությունները այս դերբայի դեպքում ևս պահպանվում են:

Վերլուծական այս երեք բայահիմքերի կազմության քննությունը բերում է հետևյալ ընդհանուր եզրակացություններին. 1) տիպարային և կերպային տարբերությունները պահպանվում են միայն մասամբ. ա) անկատարի դեպքում տիպարային տարբերությունները հիմնականում կորչում են, ժխտականի դեպքում լիովին պահպանվում, վաղակատարի դեպքում հանդես գալիս միայն մասամբ. բ) այս ձևերից երկուսը՝ անկատարը և ժխտականը, անկատար կերպի արժեք ունեն, իսկ վաղակատարի դեպքում կատարյալի հիմքային ձևերի մասնակի պահպանումը տեխնիկական-ձևական արժեք է ստացել. հասկանալի է, որ «անկատար» անվանումը պայմանական է և չի հենվում բուն «դերբայական» մասնիկների իմաստի վրա:

Ի՞նչ իմաստներ են արտահայտում վերլուծական բայահիմքերը կազմող մասնիկները՝ ում, ել, ի/ա: Մեր քերականները, Մանուկ Աբեղյանից սկսած, սրանց վերադրում են կերպային իմաստ՝ տարբերելով կատարվող, կատարված և կատարելի կերպեր: Կերպային իմաստների՝ մեր կողմից կատարված վերլուծությունը ցույց տվեց, որ այս դեպքում մենք պործ չունենք իսկական կերպային իմաստների, այլ ժամանակի ոչ-իրադրական (անորոշ) արտահայտության հետ. իրադրական ժամանակի դեպքում նշվում է հաղորդողի ընտրած համեմատության եզրը՝ խոսելու պահը կամ անցյալում ու ներկայում ընտրված որևէ պահ. այլ կերպ ասած՝ իրադրական ժամանակի եզրերը տարբերակվում են այնպես, որ ներկան ցույց է տալիս հաղորդվող եղևության համընկումը խոսելու պահի, անցյալը՝ անցյալի որևէ պահի, ապառնին՝ ապագայի որևէ պահի հետ: Ոչ-իրադրական ժամանակը ցույց է տալիս պարզապես ժամանակային հաջորդականություն՝ անկախ հաղորդողից. ոչ-իրադրական ժամանակը, ինչպես նշվել է, կարելի է կոչել հաջորդականություն: Այսպիսով, ժամանակի կարգն ունի երկու ենթակարգ՝ իրադրական ժամանակ և հաջորդականություն, որոնց փոխհարաբերությունը կարելի է համեմատել սեռի և տիպարի տարբերությունների հետ, այսինքն՝ հաջորդականությունը պատկանում է առարկայական-իմացական, իրադրական ժամանակը՝ հաղորդակցային պլանին: Սրանց կարգեր թե ենթակարգեր լինելու հարցը վերջ ի

վերջո էական նշանակություն չունի. թերևս հնարավոր է սրանք դիտել որպես առանձին կարգեր: Հաջորդականության երեք եզրերը՝ նախորդում, հաջորդում և համընթացություն (միաժամանակություն) կարելի է նկարագրել երկու հատկանիշով՝ նախորդայնություն և հաջորդայնություն (աղյուսակ 29).

Աղյուսակ 29

Հատկանիշներ	Հ ա Ջ ո Ր Ղ ա կ ա ն ու թ յ ա ն ե զ Ր Ե Ր			
	Մշտականություն	Նախորդում (նախընթացություն)	Հաջորդում	Համընթացություն (միաժամանակություն)
Նախորդայնություն	+	+	-	-
Հաջորդայնություն	+	-	+	-

Հաջորդականության եզրերի փոխհարաբերությունը վարելի է արտահայտել նաև համադրական աղյուսակով (աղյուսակ 30).

Աղյուսակ 30

Հաջորդայնություն	Ն ա խ ո Ր Ղ ա կ ա ն ու թ յ ու ն	
	Նախորդայնություն	Սչ-Նախորդայնություն
Հաջորդայնություն	Մշտականություն	Հաջորդում [(չեմ) խոսի, զեա]
Սչ-Հաջորդայնություն	Նախորդում (նախընթացություն) (խոսել, զեացել)	Համընթացություն (միաժամանակություն) (զեում)

Նպատակահարմար է անկատար «դերբայը» կոչել համընթացային, վաղակատարը՝ նախորդային (նախընթացային), ժխտականը՝ ժխտա-հաջորդային վերլուծական բայահիմքեր: Նկատի ունենալով, որ սրանց և օժանդակ բայի զուգորդությամբ կազմվող վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակային ձևերը պատկանում են սահմանական եղանակին, կարելի է գծել այդ եղանակի վերլուծական ժամանակային ձևերի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 31, էջ 285).

Համադրական բայաձևերի մեջ դրսևորվող կերպային իմաստների քննությունը բացահայտեց կերպային երկու կարգի՝ հակադրություն՝ կատարյալություն—անկատարություն և միակատարու-

Իրադրական ժամանակի եզրեր	Հ ա Ջ ո Ր Ղ ա կ ա ն ու թ յ ա ն ե զ Ր Ե Ր		
	Համընթացություն (միաժամանակություն)	Նախորդում	Հաջորդում
Ներկա	Ներկա (խոսում եմ)	Նախաներկա (խոսել եմ)	Ժխտական պայաներկա (չեմ խոսի)
Անցյալ	Անցյալ (խոսում էի)	Նախանցյալ (խոսել էի)	Ժխտական պայանցյալ (չէի խոսի)
Ապառնի			

թյուն—բազմակատարություն: Սակայն հայերենի բայական ձևերի կերպային տարբերությունների պատկերը չի կարելի գծել առանց հաշվի առնելու վերլուծական ձևերի առաջացրած տարբերությունները: Սկսենք միակատարություն—բազմակատարություն հակադրությունից:

Քննելով արժեմ—արժեևամ, գիտեմ—գիտեևամ, ունեմ—ունեևամ զույգերը, այլև եմ—լինեմ, կամ—կեևամ սուպլետիվ ձևերը՝ պարզեցինք, որ մենք դորժ ունենք երեք կարգի բերականական իմաստների հետ՝ կերպային, ժամանակային և եղանակային: Իսկ կա՞ն այնպիսի բայաձևային զույգեր, որոնց հակադրությունը լինի միայն կերպային: Այս հարցին այժմ կարելի է դրական պատասխան տալ, երբ արդեն խոսվել է բայական վերլուծական (բաղադրյալ) ձևերի մասին: Նկատի ունենալով որ արժեմ, գիտեմ, ունեմ, լինեմ, եմ, կամ բայաձևերը ներկայի բայաձևեր են, և որ այս բայերի դեպքում առկա են բաղադրյալ ներկայի զուգահեռ ձևեր՝ արժեևում եմ, գիտեևում եմ, ունեևում եմ, լինեմ եմ, կեևում եմ. մենք պարզում ենք, որ այս ձևերի տարբերությունը հենց կերպային է (եղանակը և ժամանակը նույնն են՝ սահմանական ներկա):

Ներկայի համադրական և վերլուծական զուգահեռ ձևեր ունեցող բայերի թիվը սահմանափակ է, ընդ որում արժեևում եմ, գիտեևում եմ ձևերը սակավազան են, իսկ կամ և կեևամ բայերը իմաստային նույնություն հանդես են բերում միայն հարադիրների դեպքում, այն էլ ոչ բոլոր դեպքերում (հմմտ. անց կեևամ և անց կացա, բայց չկա անց կամ, այլ միայն անց եմ կեևում):

Սակայն այն հանդամանքը, որ սրանց շարքում գտնվում են նաև օժանդակ բայը և համապատասխան լինում են բայաձևեր, հնարավորություն է տալիս միակատար—բաղմակատար և սրա հետ կապված՝ ոչ երկարատև—երկարատև հակադրությունը տարածելու այլ բայերի վրա¹⁶։ Եվ-ը զուգորդվում է ում-ով, ել-ով, ի/ա-ով, լինում են-ը՝ ելիս/ալիս-ով (հայտնի է նույնպես «անկատար» անվամբ), ած-ով («հարակատար» կոչված) և ելու/ալու-ով («ապառնի» կոչված) «դերբայների» հետ։ Վերջիններս, ի տարբերություն նախորդների, ունեն մակբայական ու ածականական գործածություն (գնալիս տեսա, գնացած տեղը, գնալու օրը) և, հետևաբար, ժամանակային ձևերի կազմությանը մասնակցում են միայն երկրորդաբար, բայց, նախորդների նման, տարբերակված են ըստ հաջորդականության։ Եթե պահպանենք այս կարգի վերլուծական ձևերի համար արդի հայ բերականության մեջ ընդունված երկրորդական բաղադրյալ անվանումը, ապա բաղադրյալ և երկրորդական բաղադրյալ ձևերի փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 32-րդ աղյուսակով։

Աղյուսակ 32

Հաջորդականություն	Վերլուծականության աստիճաններ	
	բաղադրյալ ձևեր (միակատար և ոչ երկարատև)	երկրորդական բաղադրյալ ձևեր (բաղմակատար և երկարատև)
Համընթացություն	1. գնում եմ 2. գնում էի	1. գնալիս եմ լինում 2. գնալիս էի լինում
Նախորդում (նախընթացություն)	1. գնացել եմ 2. գնացել էի	1. գնացած եմ լինում 2. գնացած էի լինում
Հաջորդում	1. չեմ գնում 2. չեի գնում	1. գնալու եմ լինում 2. գնալու էի լինում

Աղյուսակում բերված ձևերի հետագա համեմատությունը պարզում է հետևյալը։

1) Հաջորդում արտահայտող չեմ գնա—գնալու եմ լինում և չեի գնա—գնալու էի լինում զուգորդը արտահայտում են ոչ միայն միակատար—բաղմակատար (ոչ տևական—տևական), այլև կատարյալ—անկատար, ժխտական—ոչ ժխտական (հաստատական) հակադրությունները։ Իսկ կա՞ն այնպիսի ձևեր, որոնց մեջ արտա-

հայտվի միայն միակատար-բաղմակատար կերպային հակադրությունը։ Պարզվում է, որ գնալու ձևը կարող է զուգորդվել ոչ միայն լինում եմ, լինում էի, այլև եմ, էի ձևերի հետ։ սրա հիման վրա է, որ արդի հայ բերականները գնալու եմ, գնալու էի ձևերը դնում են բաղադրյալ ժամանակային ձևերի շարքը։ Թեև, իհարկե, դրանք այնպիսի ժամանակային ձևեր չեն, ինչպես գնում եմ, գնացել եմ տիպի բայաձևերը, բայց փաստորեն լրացնում են այդ շարքը մասամբ էլ որպես անկատար իմաստի արտահայտիչներ՝ ի տարբերություն կգնամ, կգնալի բայաձևերի (համապատասխանաբար չեմ գնալու, չեի գնալու ձևերը հակադրվում են չեմ գնա, չեի գնա ձևերին)։ Այսպիսով, գնալու եմ, գնալու էի ձևերը հակադրվում են մի կողմից՝ կգնամ, կգնալի ձևերին ըստ անկատարության և կատարյալության, ըստ խոսելու պահի և ապառնի ժամանակակետի հետ համեմատվելու, մյուս կողմից՝ գնալու եմ լինում, գնալու էի լինում ձևերին՝ ըստ միակատարության և բաղմակատարության։

2) Գնալիս եմ տիպի բաղադրյալ ժամանակային ձևեր հնարավոր են միայն գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ բայերի համար։ մնացած դեպքերում գնալիս տիպի ձևերը ժամանակային ձևեր չեն կազմում։

3) Գնացած եմ, գնացած էի տիպի բաղադրյալ ժամանակային ձևեր հնարավոր են ոչ բոլոր բայերի և բայահիմքերի համար։ այս տեսակետից կարելի է տարբերել երկու կարգի ձևեր, որոնց արտահայտած իմաստային հակադրությունը մի դեպքում կերպա-տիպային է, մյուս դեպքում կերպա-տիպարա-սեռային։ 1) Վ շտացող և ինքնին վիճակ արտահայտող մի շարք (սահմանափակ թվով) բայերի դեպքում ում-ով ձևերն արտահայտում են վիճակային անցում կամ տվյալ վիճակի սկիզբը, ած-ով ձևերը՝ տվյալ վիճակը։ այլ կերպ ասած՝ ում-ով ձևերը հանդես են գալիս որպես յուրատեսակ սկսնական կերպի արտահայտություններ՝ ի տարբերություն այս դեպքում բուն անկատարը ներկայացնող ած-ով ձևերի։ հմմտ. կանգնում եմ, նստում եմ, պառկում եմ, քնում եմ և կանգնած եմ, նստած եմ, պառկած եմ, քնած եմ, 2) վ-ով ուղեկցվող անցողական և ինքնին գործողություն արտահայտող բայերի դեպքում ու-ով ձևերը ցույց են տալիս տվյալ գործողությունը որպես անկատար, իսկ ած-ով ձևերը՝ նախկինում կատարված գործողության հետևանքը որպես վիճակ. այլ կերպ ասած՝ ած-ով ձևերը հանդես են գալիս որպես յուրատեսակ կատարյալ (ավարտական) կերպի դրսևորումներ։ հմմտ. գրվում եմ և գրված եմ։ Թեև տվյալ դեպքում փաստ-

¹⁶ Մեկ դեպքում անկա է միակատար—բաղմակատարի կառուցում եմ—կառուցում եմ տիպի հակադրությունը։

քեն առկա է ան-ով և ուն-ով ձևերի կերպիմաստային հակառակ
հարաբերություն, բայց ընդհանուր առմամբ ան-ով ձևերն արտա-
հայտում են վիճակ, նրանց հակադրվող ուն-ով ձևերը՝ գործողու-
թյուն, շարժում, վիճակային անցում: -ուն-ով և ան-ով բաղադրյալ
ձևերի հակադրության կադակցությամբ նշենք հետևյալը. ա) քանի
որ վ-ն ան-ի դեպքում կորցնում է ետադարձ անցողականության
կամ կրավորականության արտահայտիչ լինելու իր բնույթը, ուստի
կարող է վանց առնվել. հմմտ. «ասածս ասած է» փոխանակ «աս-
վածս ասված է». բ) քանի որ կամ և ունեմ միակատար բայաձևերը
վիճակային արժեք ունեն, նրանք կարող են այս ան-ով ձևերի
դեպքում փոխարինել եմ-ին՝ գրած կամ, գրած ունեմ և այլն:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՉԱՐԱՅՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

**1 ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԾԱՎԱՂՈՒՄԸ. ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ**

Ձևաբանության մեջ մենք քննեցինք բառերի ձևաբանական փոփոխության (Մերման) երկու հիմնական դրսևորումները՝ հոլովումը և խոնարհումը: Այս հիմունքով տարբերվեցին բառերի հետևյալ խմբերը. 1) հոլովվող բառեր՝ գոյականներ (առարկայանիշ բառեր)՝ ա) գոյական անուններ, որոնք տրվում են որպես ինքնակա անուններ առարկաներին և հասկացություններին՝ ըստ դրանց տարբեր հատկանիշների, և բ) դերանուններ (գոյական դերանուններ), որոնք տրվում են առարկաներին և հասկացություններին՝ ըստ դրանց խոսքային (խոսքա-իրադրական և կոնտեքստային) դերերի. 2) խոնարհվող բառեր՝ դիմավոր բայեր, որոնք ցույց են տալիս առարկայական վիճակներ և միաժամանակ նշում դրանց առարկայական ընդհանուր վերաբերությունը. 3) ոչ հոլովվող և ոչ էլ խոնարհվող բառեր՝ ձևաբանական բառ-մասնիկներ, որոնք հանդես են գալիս որպես հոլովվող և խոնարհվող բառերի վերլուծական ձևերի կազմիչներ՝ հարաբերակից լինելով համադրական ձևերում հանդես եկող մասնիկներին (մի, քո՛ղ, մի՛, պիտի):

Գոյականական բառակապակցությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառերի այնպիսի կապակցություն, որի գլխավոր անդամը՝ գոյականը, լրացված է մեկ կամ մի քանի լիբմաստ բառով: Գոյականական բառակապակցությունը տարբերվում է վերլուծական գոյականական բառաձևից նրանով, որ վերջինս, բացի գոյականից, այլ լիբմաստ բառ չի պարունակում: Գոյականական բառակապակցու-

Յյունը հանդես է գալիս որպես յուրատեսակ ձևակցութիւն (կոն-
ֆիգուրացիա), որ նախադասութեան կազմում ունի նույն գործառու-
թյունը, ինչ գոյականական առանձին բառաձևը: Քանի որ բոլոր
միավորների քննութեան ժամանակ, առաջնորդվելով զուգաձևու-
թեան սկզբունքով, մենք փորձում ենք սահմանել կառուցվածքային
որոշ համաբանական (անալոգիական) տիպեր, և քանի որ քերական-
ական հարցերի քննութիւնը մենք սկսել ենք ձևաբանութեանից,
նշանակում է՝ գոյականական բառակապակցութիւնը կարելի է դի-
տել որպես գոյականական բառաձևի հետագա ծավալում: Այս դեպ-
քում գոյականական բառակապակցութեան լրացական անդամները
կլինեն գոյականական բառաձևի մեջ հանդես եկող քերականութեան
յուրատեսակ փոխարինողներ: Այսպիսով, գոյականական բառաձևի
ծավալումը այդ բառաձևի քերականութեան փոխարինումն է
իմաստագործական անումով և երբեմն էլ բաշխմամբ նրանց
համապատասխանող բառերով և բառախմբերով: Այս սկզբ-
բունքը հետևողականորեն կիրառելու դեպքում գոյականական
բառակապակցութեան կաղապարի մեջ հանդես կգան ոչ միայն լի-
մաստ (որոշիչ), այլև ոչ լիմաստ (հարաբերիչ) բառեր, որոնցով
ծավալվում ու լրացվում են հոլովական քերականութեան իմաստ-
ները: Այս մոտեցմամբ կարողանանք (նախորդում և ետորդում) կա-
ռուցները (կարգերով օժտված բառաձևերը) հանվում են ձևաբանու-
թյունից և մտցվում բառակապակցութեան մեջ:

Ե՛վ գոյական անունը, և՛ դերանունը հանդես են գալիս որպես
առարկայանիշ բառեր, ուստի և ունեն համատիպ քերականական
կարգեր, թեև դրանց տարբեր արտահայտութեամբ: Այդ տարբերու-
թյունը կապված է գոյական անունների և դերանունների բնույթի՝
վերևում նշված տարբերութեան հետ. գոյական անունների դեպքում
առարկաները տարբերակվում են ըստ այդ առարկաների հատկու-
թյունների, դերանունների դեպքում՝ ըստ հաղորդակցման մեջ նը-
րանց կատարած դերի: Առաջինների մեջ հանդես են գալիս առար-
կաների որակական տարբերութիւնները՝ ըստ հասարակութեան
կողմից նրանց կարևորութեան ընկալման, երկրորդ դեպքում առար-
կաների՝ խոսքա-իրադրական տարբերութիւնները:

Եթե համեմատելու լինենք գոյական անվան և դերանվան քերա-
կանական կարգերը, ապա դժվար չի լինի նկատել, որ գոյական ան-
վան թվի, հոլովի, դասի և առարկայացման կարգերը զուգահեռ
ունեն դերանվան թվի, հոլովի, դասի և դեմքի կարգերի մեջ: Հանե-
լով առարկայացման կարգից ցուցա-ստացականութեան ենթակար-

գը, որի դեպքում մենք գործ ունենք երկու առարկայանիշ միավոր-
ների զուգորդման հետ՝ (մենք առայժմ մնում ենք մեկ առարկայա-
նիշ բառաձևի՝ բառի կամ բառախմբի սահմանում), կտեսնենք, որ
դեմքի կարգը զուգահեռ ունի որոշակութեան կարգի մեջ: Տարբերու-
թյունն այն է, որ դեմքը որոշում է առարկայի դիրքը խոսքային
իրադրութեան, որոշակութիւնը՝ կոնտեքստի մեջ. այդ պատճառով
էլ, եթե դիմային տարբերութիւնը հաղորդակցման խոսքային
իրադրութեան մեջ էական է, ապա կոնտեքստում (պատմողական
խոսքում) էական չէ, և միևնույն բառի նշանակած առարկան կարող
է արտահայտվել բոլոր դեմքերով. հմտ. «Վերջապես նա տեսաւ
տունը. սա (= դա = նա կամ այն) կիսախարխուլ վիճակում էր»:
Որոշակութեան կարգը ցույց է տալիս առարկայի հայտնիութեան
աստիճանը և հարաբերակից է որոշակ ու անորոշ դերանուններին:
Դերանվան թվի և դասի արտահայտութիւնը յուրահատուկ բնույթ
ունի. թիվը նույնաբան չէ գոյականի թվի հետ, դասն ունի սահմա-
նափակ դրսևորում (անձ և ոչ-անձ):

Համեմատելով քննարկված կարգերը՝ մենք նկատում ենք, որ
պայմանականորեն «հոլովում» անվան տակ միավորված բառաձևե-
րը խիստ տարբեր իմաստներ ունեն: Թվի, դասի և դեմքի ու որոշ-
ակութեան կարգերը փաստորեն առարկաների տարբերիչներ են,
հոլովի կարգը՝ հարաբերիչ: Առաջինները տարբերում են առար-
կաները քանակապես, որակապես և խոսքա-իրադրականորեն (սուբ-
յեկտիվորեն՝ խոսողի դիրքով). վերջինը ծառայում է առարկաների
հարաբերմանը այլ առարկաների հետ՝ անմիջականորեն կամ բա-
յական միջնորդութեամբ:

Անցնելով ծավալման գործողութեանը՝ նկատում ենք, որ դերա-
նունը փաստորեն ծավալվում է միայն ըստ հարաբերիչի, բայց ոչ
ըստ տարբերիչների. և այդ հասկանալի է. դերանվանական դեմքի,
թվի և դասի կարգերը արտահայտվում են փաստորեն ոչ թե մաս-
նիկներով, այլ դերանվանական հատուկ (առանձին) ձևերի միջո-
ցով, այսինքն՝ կազմում են դերանվան փութիւնը: Հարաբերիչներից,
այսպես կոչված, սեռականը (ստացական դերանուն) մույնպես
արտահայտվում է հատուկ (առանձին) բառաձևով (ոչ մասնիկաւոր-
մամբ) և, հետևաբար, կազմում է դերանվան էութիւնը. մյուս հո-
լովաձևերը հանդես են գալիս նույն արտահայտութեամբ, ինչ գոյա-
կան անվան դեպքում:

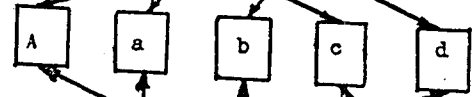
1 Օրինակ՝ ուսուցիչս — ես որպես ուսուցիչ, դիրքս — իմ դիրքը (հմտ. Հակոբը որ-
պես ուսուցիչ և Հակոբի դիրքը):

Գծագիր 2

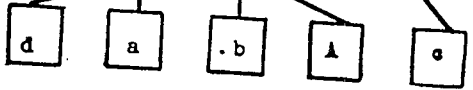
Բառակապակցության I կաղապար

Բառաձևի կաղապար

Բառակապակցության II կաղապար

1) Վերևում քննված կաղապարում տեղ չեն գտել գոյականա-
կան այնպիսի բառակապակցությունները, որոնց լրացական ան-
դամները գոյականներ են: Այսպիսի գոյականական բառակա-
պակցությունները կոչելով բազմեզր՝ ի տարբերություն մենեզր՝ մեկ
գոյական (որպես գլխավոր անդամ) պարունակող գոյականաձևան
բառակապակցությունների, այստեղ նշենք միայն, որ բազմեզր գո-
յականաձևան բառակապակցությունների քննությունը տեղադրված է
փոխկաղապարմանը և հատկապես փոխակերպմանը նվիրված
հատվածում, որովհետև գոյականը այլ գոյականից կախյալ դիրքի
մեջ է դրվում նախադասության մեջ, իսկ բազմեզր գոյականական
բառակապակցությունը անմիջական հարաբերությամբ կապված՝
մեկից ավելի գոյականական եզրեր պարունակող նախադասության
փոխակերպման արդյունք է (համտ. «Գրիգորը տուն ունի» → «Գրի-
գորի տունը», «Գրիգորը մեր դպրոցի ուսուցիչն է» → «Մեր դպրոցի
ուսուցիչ Գրիգորը» կամ «Գրիգորը՝ մեր դպրոցի ուսուցիչը» և այլն):
Այլ կերպ ասած՝ գոյականական բառակապակցության բուն կաղա-
պարի լրացական անդամները որոշվում են ըստ հիմնական
գործառության («ըստ բնության»), իբրև լրացում հանդես եկող գո-
յականները՝ ըստ երկրորդական գործառության («ըստ դրության»):

2) Գոյականական բառակապակցության կաղապարի յուրա-
քանչյուր անդամ կարող է արտահայտված լինել միևնույն տիպի՝
համադասական հարաբերությամբ կապված մի քանի բառով՝ «այս
և այդ», «երկու, երեք կամ շորս», «հին և նոր», «տները և փողոց-

Աղյուսակ Բ

	Զուգորդման տիպեր	Օրինակներ
1	A	տներ (տները, տների, տուն, տան և այլն)
2	cA/Ac	գետի տները/տների մոտ
3	dA	այն տները
4	aA	երկու տները
5	bA	նոր տները
6	cdA/dAc	գետի այն տները /այն տների մոտ
7	caA/aAc	գետի երկու տները/երկու տների մոտ
8	cbA/bAc	գետի նոր տները/նոր տների մոտ
9	daA	այն երկու տները
10	dbA	այն նոր տները
11	abA	երկու նոր տները
12	cdaA/daAc	գետի այն երկու տները/այն երկու տների մոտ
13	cdbA/dbAc	գետի այն նոր տները/այն նոր տների մոտ
14	cabA/abAc	գետի երկու նոր տները/երկու նոր տների մոտ
15	dbaA	այն երկու նոր տները
16	cdabA/dabAc	գետի այն երկու նոր տները/այն երկու նոր տների մոտ

ները» և այլն: Այս առնչությամբ հարկավոր է նշել հետևյալը.
ա) համադասական հարաբերությամբ կապված բառերը ոչ այլ ինչ
են, եթե ոչ կաղապարի տվյալ անդամի իրացումները (իրական
դրսևորումները), այսինքն՝ այն բառերը, որոնք մատնում են բառա-
չին տվյալ կարգի (տվյալ խոսքի մասի) ծավալի մեջ, տեսականորեն
կազմում են բաց շարքեր և անվերջ կարող են շարունակվել,
մինչդեռ կաղապարի անդամների (կարգերի) թիվը սահմանափակ
է. իրականում, սակայն, համադասական լրացումների քանակը
սահմանափակված է իրական, ընկալողական և կապակցելիական
(տվյալ բառերի հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու) հնարավոր-
ություններով. բ) համադասական անդամներ ունեցող գոյականները
կարելի է դիտել որպես գոյականական մի քանի այնպիսի բառա-
կապակցությունների միացություններ, որոնք ունեն ընդհանուր ան-
դամներ՝ «նոր տունը» + «հին տունը» → «նոր և հին տները». գ) ածա-
կան անունները երբեմն կարող են հանդես գալ իրար կողքի ոչ թե
խսկական համադասությամբ, այլ որոշ ստորադասությամբ, որի

դեպքում տվյալ ածականներից մեկը դառնում է արդեն ածական տնեցող քոյականական բառակապակցության նոր լրացումը. «նոր գեղեցիկ տունը» կարող է նշանակել ոչ թե «նոր և գեղեցիկ տունը», այլ «նոր՝ գեղեցիկ տունը» (ի հակադրումով «հին գեղեցիկ տան»): այս դեպքում էլ կաղապարի մեջ հատուկ փոփոխություն չի լինում, այլ հանդես է գալիս միևնույն անդամի բարդացված կաղապարը:

3) Հայտնի է, որ Օ. Սսպերսենը, Լ. Տենիերը, Մ. Աբեղյանը և ուրիշ հետազոտողներ տարբերում են գոյականական բառակապակցություն անկախ, կախյալ և երկրորդական կարգի կախյալ բառեր, այլ կերպ ասած՝ գոյականներ, ածականներ (հատկանիշ նշանակողներ) և մակբայներ (հատկանիշի հատկանիշ նշանակողներ): այսպիսով, նրանք հաստատում են ստորադասության տարբեր աստիճաններ: Ինչպե՞ս է հարաբերում այս կաղապարը մեր բացահայտած կաղապարի հետ: Բանն այն է, որ մեր կաղապարը գոյականական բառակապակցության բուն կաղապարն է, որի մակարդակով դեռևս հաշվի չեն առնվում կաղապարի անդամների մանրակաղապարները. ամեն մի անդամ տեսականորեն կարող է ունենալ իր մանրակաղապարը, և մակբայը կմտնի այդ կաղապարների մեջ, որպես ածականական և թվականական բառակապակցությունների լրացական անդամ. այս դեպքում էլ պետք է նկատի առնել, որ ածականական և թվականական բառակապակցությունների լրացական անդամները մակբայներով չեն սահմանափակվում. ինչպես նշվեց 1-ին կետում, այդ դերով կարող են հանդես գալ նաև գոյականները որպես արդյունք փոխակերպման:

II. ՈՐՈՇԻՉ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱՆՄԲԵՐ

1. ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇԻՉ

ժամանակակից հայերենում որպես պարզ դերանվանական որոշիչներ հանդես են գալիս հետևյալ բառերը՝ ի՞նչ, ո՞ր (ինչ, որ), այս, այդ, այն, նույն, այլ, ուրիշ, բոլոր, (ամբ)ողջ, ամեն, մի²: Երկրորդաբար սրանցից կարող են կազմվել այլ դերանվանական որոշիչներ՝ ֆան, շափ, պիսի բաղադրիչներով (ինչֆան, այսֆան, այսպի, ինչպիսի, այսպիսի և այլն), ինչպես և թվարկված ինչ, որ, մի դերանվանական որոշիչներով (ինչ-ը և որ-ը՝ առանց հարցի):

² Արդի խոսողի գրասկզբում նույն-ը, բոլոր-ը և այլն ոչ բաղադրյալ են, և նրանց կազմության ձևերը՝ ոչ արտադրողական:

Հիշյալ դերանվանական որոշիչների բաշխումը միևնույնը չէ: Նրանք տարբեր ձևով են կապակցվում գոյական անվան տարբեր ձևերի հետ: Թվական և ածական որոշիչները և հարաբերիչ թվություններն ու բառերը (հոլովներն ու կարերը) բաշխական տարբերություններ չեն առաջացնում:

Թվի, դասի և որոշյալության կարգերի տարբեր դրսևորումները ներկայացնող բառաձևերի հետ դերանվանական որոշիչների զուգորդելիությունը կարելի է արտահայտել 2-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 2

Դերանվանական	Նրանց կապակցելիությունը դերանվանական կարգերի տարբեր դրսևորումների հետ					
	Թվի կարգ		Դասի կարգ		Որոշյալության կարգ	
	եղակի պատ(ը) բնկեր(ը)	հոգնակի պատեր(ը) բնկեր(ը)	անձնանիշ բնկեր(ը)	երբանիշ պատ(եր)- (ը)	որոշյալ պատ(եր)- (ը), բնկեր(եր)(ը)	անորոշ պատ(եր) բնկեր(եր)
ի՞նչ (ինչ)	+	+	+	+	-	+
ո՞ր (որ)	+	+	+	+	+	-
այս	+	+	+	+	+	-
այդ	+	+	+	+	+	-
այն	+	+	+	+	+	-
նույն	+	+	+	+	+	-
այլ	+	+	+	+	-	+
ուրիշ	-	+	+	+	-	+
բոլոր	-	+	+	+	+	-
(ամբ)ողջ	+	-	-	+	+	-
ամեն	+	-	+	+	-	+
մի	+	-	+	+	-	+

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1 (ի՞նչ (ինչ), ո՞ր (որ), այս, այդ, այն, նույն, այլ, ուրիշ դերանվանական որոշիչները անտարբեր են թվի ու դասի կարգերի նկատմամբ և տարբերակված ըստ որոշյալության. ո՞ր (որ), այս, այդ, այն, նույն դերանվանական որոշիչները զուգորդվում են միայն որոշյալ, ի՞նչ (ինչ), այլ, ուրիշ դերանվանական որոշիչները՝ միայն անորոշ ձևերի հետ:

2) Բոլոր, (ամբ)ողջ, ամեն, մի դերանվանական որոշիչները տարբերակված են և՛ ըստ որոշյալության, և՛ ըստ թվանշության, (ամբ)ողջ-ը՝ նաև ըստ դասանշության. այս դեպքում՝ ա) բոլոր-ը և (ամբ)ողջ-ը գործածվում են միայն որոշյալ, ամեն-ը և մի-ն՝ մի-այն անորոշ ձևերի հետ. բ) բոլոր-ը գործածվում է միայն հոգնակի, մնացածները՝ միայն եզակի ձևերի հետ:

Այս դերանունների տարբերակման համար կարևոր է նկատի առնել երկու այլ հանգամանք՝ ա) դիմային տարբերակվածությունը (դեմքի կարգի առկայությունը) և բ) հաղորդակցային իրադրականությունը: Դիմային տարբերակվածություն ունեն այս, այդ, այն դերանվանական որոշիչները. նույն-ը գրաբարում դիմային տարբերակիչում ունեն, բայց այժմ նույն-ի և հնացած-ոճական արժեք ունեցող սույն-ի տարբերությունը չի գիտակցվում որպես այդպիսին: Հաղորդակցային իրադրականության դրսևորմանն են ծառայում ի՞նչ, ո՞ր, այս, այդ, այն դերանունները. սրանցից ի՞նչ, ո՞ր դերանուններն առանց հարցի, այս, այդ, այն-ը՝ առանց դիմային արժեքի և մյուս դերանվանական որոշիչները հանդես են գալիս էությունստային, հաղորդակցի առկայությամբ շղայմանավորված, գործածություններ:

Նկատի ունենալով, որ բաշխական վերլուծության մեջ ընդգրկված կարգերից միայն որոշյալության կարգն է ընդհանրական տարբերակում տալիս և հաշվի առնելով հաղորդակցա-իրադրականության առաջացրած տարբերությունները³, դերանվանական որոշիչները կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ (աղյուսակ 3).

Աղյուսակ 3

Հատկանիշներ	Դերանվանական որոշիչների կարգեր			
	1. Ցուցական այս, այդ, այն 2. Որոշյալ- հարցական ո՞ր	Որոշյալ (նույն, բոլոր, (ամբ)ողջ)	Անորոշ-հար- ցական ի՞նչ	Անորոշ այլ, ուրիշ, ամեն մի
Որոշյալություն	+	+	-	-
Հաղորդակցային իրա- դրականություն (սուղիվածություն խոսակցին)	+	-	+	-

3 Դիմորոշությունը առկայացականության մի դրսևորումն է:

Ավելորդ շենք համարում նշել, որ այլ-ն ու ուրիշ-ը հակադրվում են նույն-ին (նույն—ոչ նույն=այլ, ուրիշ):

Ընդհանուր առմամբ դերանվանական որոշիչները հարաբերակից են թվականներին ու ածականներին և կարող են բաժանվել «բանական» ու «որակական» տեսակների: Այս դեպքում բոլոր որոշիչները ըստ քանականության և առկայացականության հատկանիշների կբաժանվեն շորտ խմբի՝ 1) «բանական» դերանվանական որոշիչ, 2) «որակական» դերանվանական որոշիչ, 3) «բանական» որոշիչ (թվական) և 4) «որակական» որոշիչ (աժական):

2. ԹՎԱԿԱՆ ՈՐՈՇԻՉ

Ժամանակակից հայերենի բուն թվական որոշիչները (որոնցից կարող են կազմվել մնացածները) կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ 1) մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, յոթ, ութ, ինը (ինն), 2) տասը, բասն, երեսուն, քառասուն, հիսուն, վարսուն, յոթանասուն, իննսուն, 3) հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ և ավելի բարձր: Առաջին և երրորդ խմբի թվականները կազմությամբ լիովին անկախ են, երկրորդ խմբի թվականների մի մասի և առաջին խմբի թվականների կապը թեև գիտակցվում է, բայց ավելի նպատակահարմար է դրանք դիտել որպես անկախ կազմություններ, որովհետև գրեթե ամեն մեկի համար գործում է կազմության ուրույն սկզբունք: Մնացած թվականները կազմվում են հետևյալ սկզբունքով՝ 1) բազմապատկման դեպքում 1-ին խմբի թվականները նախադասվում են 3-րդ խմբի թվականներին (հինգ հարյուր=հինգ անգամ հարյուր), 2) գումարման դեպքում ավելի ցածր կարգի թվականները ետադասվում են ավելի բարձր կարգի թվականներին, ընդ որում 1-ին խմբի թվականներին՝ 2-րդ խմբի թվականներին հաջորդելու դեպքում տեղի է ունենում անմիջական կցում՝ առանց դադարի (գրության մեջ՝ առանց բացատի), երբեմն և շաղկապի միջոցառմամբ (տասներկու, քսանչորս—քսանչորս և այլն):

Թվի քերականական կարգի քննության ժամանակ մենք բացահայտեցինք արտահայտության և բովանդակության պլանների հակասություններ. նշվեց, որ եզակի ձևը երբեմն կարող է արտահայտել հոգնակի իմաստ (հավաքական անունների դեպքում): Այս տեսակետից մեկ թվականը մյուսների համեմատությամբ կիրառության տարբերություն ունի. 1) եզակիի և հոգնակիի իմաստային սովորական հակադրության դեպքում (միավորություն—անմիավոր-

թյուն) մեկ-ը դրվում է եզակիի իմաստը ավելի ընդգծելու համար (համատ. աունը և մեկ աունը). 2) եզակի ձևի՝ հավաքական և ընդհանրական իմաստ արտահայտելու դեպքում մեկ-ը հանդես է գալիս որպես առանձնացական փմաստի կրող (համատ. խնձոր և մեկ խնձոր, մարդ և մեկ մարդ): Մնացած թվականները սովորաբար օգտագործվում են հոգնակիի՝ «մեկից ավելի» ընդհանուր իմաստի բաղադրիչները ճշգրտելու համար՝ հանդես գալով որպես հոգնակիի իմաստի յուրատեսակ լրացումները: Այստեղից կարծես թե բխում է, որ այդ թվականները պետք է դրվեն հոգնակիի ձևերի հետ: Սակայն ժամանակակից հայերենում հնարավոր է նրանց գործածությունը և՛ եզակիի, և՛ հոգնակիի ձևերի հետ: Հիմնական գործածությունը առաջինն է, որ հնարավորություն է տալիս խոսասփելու հավելյուրդատվությունից (երկու և ավելի թվականներն ինքնին արտահայտում են հոգնակիի ձևերին հատուկ «մեկից ավելի» իմաստը): Հոգնակիի ձևը կամ պայմանավորված է շրջապատով (համատ. «երկու նժույգ», բայց «երկու սքանչելի նժույգներ»), կամ իմաստային արժեք ունի՝ արտահայտելով լրացուցիչ «առանձին-առանձին, տարբեր» իմաստը (համատ. «հինգ բաղաբ», բայց «հինգ բաղաբներ»):

Վերևում բերված թվականները հայտնի են քանակական թվականներ անունով. դրանք թվի քերականական կարգի արտահայտած իմաստների մասնավորմանն են ծառայում: Սակայն կա այս կարգի թվականներից ածանցվող թվական ածականների մի ամբողջ խումբ, որի անդամները նպատակ ունեն որոշելու առարկայի կարգը: Եթե քանակական թվականի դեպքում առարկաների կարգը և դասավորությունը ուշադրության չի առնվում, ապա այդ դեպքում դրանք ուշադրության կենտրոնում են (համատ. հինգ և հինգերորդ): Դասական թվականներից առաջին-ը (մեկ քանակականի դիմաց) կազմվում է տարարմատային (ստարլետիվ) եղանակով. երկ-րորդ-ը, եր-րորդ-ը, չոր-որդ-ը կազմվում են երկու, երեք, չորս թվականներից՝ դրանց մասնակի կրճատմամբ, իսկ մնացած դասականները կազմվում են քանակականներից երորդ մասնիկի օգնությամբ (հինգ-երորդ, վեց-երորդ, յոթ-երորդ և այլն):

Քանակական թվականներից կարող են կազմվել նաև բաշխական (մեկ-ական, երկու-ական, երեք-ական և այլն), քանակական ու դասական թվականներից կոտորակային թվականներ (մեկ հինգերորդ, երկու երրորդ, հինգ վեցերորդ և այլն), որոնցից առաջիններն արտահայտում են տվյալ քանակն ունեցող խմբեր, երկրորդները՝

տվյալ քանակի մասերը: Կոտորակային թվականների դեպքում՝ ա) մեկ-ով սկսվողների մեկ-ը կարող է ղանց առնվել («հինգերորդ մասը» = «մեկ հինգերորդ մասը»), բ) մեկ երկրորդ-ի փոխարեն գործածվում է կես բառը:

Թվականների քննությունն ավարտենք ավոր ածանցով կազմվող թվականների քննությամբ: Այս թվականները պահպանում են ավոր-ի բուն իմաստը («ունեցող, պարունակող»)՝ հարյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր. այս դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե որոշչային, այլ գոյականական թվականներից կազմված բառերի հետ՝ «հարյուրավոր» = «հարյուր միավոր պարունակող»: Գոյականական գործածությամբ միավոր, տասնավոր, հարյուրավոր, հազարավոր և այլն ձևերը ցույց են տալիս տասնորդական համակարգի հաշվման կարգերը:

3. ԱՄԱԿԱՆ ՈՐՈՇԻՉ

ա. Արմատական ածականներ և նրանց կապակցելիությունը

Ածական որոշչի անվան տակ պետք է միավորել բառերի երկու խումբ՝ բուն ածականներ և դերբայական ածականներ (դերբայականներ): Այստեղ կքննարկվեն բուն ածականները. ինչ վերաբերում է դերբայական ածականներին, ապա դրանց քննարկումը հատկացվում է փոխկաղապարմանը և հատկապես փոխակերպմանը նվիրված հատվածին, որովհետև դերբայները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դիմավոր բայերի գոյականական, ածականական և մակբայական փոխակերպման արդյունք: Այս առումով դերբայների քննությունը տրե՛ է հական տարբերություն շունի խոսքի մասերի փոխանցումների և փոխակերպումների ընդհանուր քննությունից:

Ինչպես հայտնի է, հայ քերականության մեջ դերբայները դրվում են բայական համակարգի մեջ՝ այն պատճառաբանությամբ, որ նրանց հատուկ են բաշխմաստը սեռը և խնդրառությունը⁴: Իրականում՝ ա) խնդրառությունը բառի բուն իմաստով հատուկ է ոչ բոլոր բայերին և, ընդհակառակն, կարող է հանդես գալ, նաև ուրիշ խոսքի մասերի դեպքում. բ) սեռը հատուկ է միայն դերբայների որոշ մասին (անցողական բայերից սեռած դերբայներին). գ) բաշխմաստը, այն ըմբռնմամբ, ինչպիսին ունեն մեր քե-

⁴ Համատ. հատկապես Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 192:

րականները (որոնք գործողության արտահայտություն), կարող է հանդես գալ նաև այլ խոսքի մասերի, այդ թվում նաև ածականների մեջ (համատ. սպանություն, սպանիչ): Եթե բայիմաստ ասելով հասկանանք ոչ թե բայարմատի իմաստը (այս դեպքում սպանությունը և սպանիչը նույնպես պետք է համարվեն բայեր), աչլ որոշ պրոցեսայնություն, որոշ հարաբերություն ժամանակային առանցքի հետ, այսինքն՝ վերջին առումով սովորաբար որոշ մասնիկներով արտահայտվող իմաստներ (հանդես գան դրանք դիմավոր թե անդեմ ձևերում), ապա այս դեպքում սահմանն ավելի որոշակի կլինի, բայց ոչ շատ հաստատուն: Բուն ածականների և դերբայների որոշակի սահմանադատում չի կարող տալ նաև սերումը, որովհետև նախ՝ բայերից կարող են սերվել ոչ միայն դերբայներ, այլև բուն ածականներ, երկրորդ՝ շատ ածականներ ներկայացնում են շձևավորված բայական արմատներ՝ դերբայական արժեքով (համտ. կախ, զուրկ և այլն):

Կարելի է ասել, որ հիմնականում ածական որոշչի ֆունկցիան կատարող բառերը կազմում են մի շղթա, որի մի ծայրում գտնվում են ածական որոշչի համար հնարավոր քերականական բոլոր կարգերն ունեցող, մյուս ծայրում՝ դրանցից զուրկ բառերը: Այդ քերականական կարգերն են՝ համեմատության աստիճանը, խնդրառությունը, կերպը (լայն մեկնաբանություն), հաջորդականությունը և սերը:

Ահավասիկ մի աղյուսակ, որ ցույց է տալիս ածականների այդ խմբերի կարգային (կատեգորիալ) փոխհարաբերությունը (աղյուսակ 4, էջ 305): Պետք է նշել, որ համեմատության աստիճանի կարգը բուն արժեքով հատուկ է ածականներին և ներկայացնում է նրա հիմնական տարբերակիչներից մեկը:

Ըստ մինչև այժմ մեր դավանած սկզբունքի՝ մենք պետք է նախ բերենք հայերենի նախատիպ ածականների ցանկը և դրանք դասակարգենք ըստ կապակցելիության, ապա քննենք ածականներից կազմվող ածականները, իսկ այլ խոսքի մասերից ածանցված ածականների քննությունը թողնենք փոխակերպման հատվածին: Սակայն նախատիպ (արմատական) ածականների հստակ տարբերակում լեզվի դարդացման յուրաքանչյուր էտապում գրեթե անհնար է: Եթե հիմք ընդունենք Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական

Ածական որոշչի տիպեր	Քերականական կարգեր					Օրինակներ
	Համեմատության աստիճան	Խնդրառություն	Կերպ	Ժամանակային հաջորդականություն	Սեր	
Հարաբերական ածական	+	-	-	-	-	վայտե
Որակական՝ ոչ խնդրառու ածական	+	-	-	-	-	դեղեցիկ
Որակական՝ խնդրառու ածական	+	+	-	-	-	դերժ
Անանցողական դերբայ	+/-	+	+	+	-	մտեցող, մտեցած
Անցողական դերբայ	+/-	+	+	+	+	կարդացող, կարդացած

բառարանը» և այնտեղից հասնենք ժամանակակից հայերենում գործածվող «արմատական» ածականները, ապա մնացած ածականները կլինեն կամ ածանցյալ, կամ ուշ ժամանակներում փոխառյալ (օտարազգի): Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» ածականները հետևյալներն են՝ ագահ, ազալ, ազատ, ազոխ, ախորժ, ակամա, աղավաղ, աղնատ, աղբատ, աղոտ, ամալի, ամբարիշտ, ամբարտավան, ամենի, ամոլ, ամուր, ամուրի, ամո՛՛՛մ «մեղմ», ամփոփ, այբի, անագորույն, անապակ, անդորր, անդրանիկ, անհեթեթ, անձով, աննոռնի, անուշ, անջատ, (ա)նուր, աշխետ, աշխույժ, աշկարս, ապահով, ապեհասան, ապիրատ, ապստամբ, աջ, առատ, առափնի, առույզ, ասպնջական, արթուն (գարթուն), արձակ, արու, արտափն, ավագ, ավագակ, բամբ, անբասիր, բարբառոս, բարգավան, բարդ, բարի, բարկ, բարձր, բերրի, բիրտ, բնդոր (փնրոր), բոգ, բոսոր, բորբ, բուր, բուն «իսկական», բուռն, գաղջ, գանան, գանգուր, գարշ, գեշ «վատ», գեշ «խոնավ», գեր, գիժ, գիրգ, գծուժ (գձուժ), գոլ, գոհ, գող, գողտր(իկ), գոռոզ, գորշ, դաժան, դալար, դալով, դանդաղ, դառն, դատարկ, դավանան, դեղին, դժգույն, դժկամ, դժնդակ, դժնի, դժվար, դժպիհ, դյուր(ին), դողող, երե, երիտասարդ, երկայն, երկար. երջանիկ, զագիր, զատ,

5 Ս. Կ. Շահումյանի հարակցային մոդելի թերություններից մեկն էլ այն է, որ հաշվի չի առնվում ելակետային ածականների, բայերի, գոյականների, մակբայների որոշման հաճախ անհնար լինելը:

գգայշ, գեղխ, գերծ, գիլ, գվարք, գուայ, գուրկ, գուտ, գուր, էգ, ըմբոստ, ընտիր (<ընդդիր), քաղկ, քանկ (քանգ), քառամ, քարշամ, քարմ, քարս, քավ, քափուր, քերև, քերի, քրու (*քիք կամ *քուր + ու), քյուր, քշվառ, քոքով, քույլ, քուխ, քունդ, ժանտ, ժիր, ժլատ, լայն, լավ, լեբկ, լի, լիրք, լկաի, լղպոբ (-որ-ը ածանց է), լույծ, լուտ, լուրք, լուրչ, լպիրշ, իսած, խախուտ, խակ, խաղաղ, խամ, խարդախ, խարխուլ, խարտյաշ, խավար, խեք, խեռ, խև, խիզախ, խիստ, խոժոռ, խոնարհ, խոնավ, խոշոր, խտոռ, խոր, խորք, խուլ, խոպոտ, խրքին, խրոխտ, խոլ, ծածուկ, ծանծաղ, ծանոր, ծանր, ծարավ, ծավի, ծեր, ծույլ, ծուռ, կախարդ, կակագ, կակուղ, կաղ, կամակուր, կայտառ, կանաչ, կասյույտ, կարև, կարմիր, կավատ, կենդանի, կեղծ, կ'ո, կիրք, կից, կծիծ, կով, կոշտ, կույտ, կոր, կուգ, կունդ, կուռ, հախուռն, հակիրն, հաղք, համատուռ, համր, հանդարտ, հանդուգն, հաշմ, հաշտ, հասարակ, հաստ, հարագատ հարք, հարմար, հավասար, հավերժ, հավետ, հեգ, հեգ, հեշտ, հեռ, հզոր, հիղկ, հիմար, հին, հիվանդ, հլու, հղի, հմուտ, հնազանդ, հոժար, հոծ, (ան)հողղողղ, հոռի, հորդ, հույծ (հ + ույծ), հստակ, հուտրի, հպարտ, հսպիտ, հստակ, ձախ, ձիգ, ձույլ, հաղատ, (խայտա)համուկ, հապաղ, հապուկ, հարպիկ, հարտար, հերմակ, հիշտ, հղնիմ, հշգրիտ, հշմարիտ, հոխ, հոռոմ, մեղմ, մատաղ, մատղաշ, մանր, մառ, մոռ, մարմանդ, մեծ, մեղկ, մեղմ, մերկ, մուր, մունջ, մոռյլ, մտերիմ, հա-խանձ, հանիր, հեղ, հենգ, հիհար, հկուն «գըխիկոր», հման, հվագ, հվաղ, հվաստ, հուրք, հսեմ, (ա)-հորի, շաղակրատ, շատ, շեղ, շեկ, շեն, շիլ, շիտակ, շոգ, շողոմ, շվայտ, շվար, շոռյլ, շոռպ, շիոք, ոլոր, ողբեկ, որք, որձ, որոշ, ողիղ, ունայն, ուշ, ուրախ, ուրիշ (հմմտ. որոշ), ուրույն, շար, շոր, շքնաղ, պակաս, պակշոտ, պաղ, պայծառ, պապակ, պառավ, պատեհ, պատիր, պատրաստ, պարապ, պարարտ, պարգ, պարկեշտ, պերն, պիղծ, պինդ, պիրկ, պղա-որ, շերմ սառն, սև, սերկեր, սեղմ, սերտ, սեգ, սին, սրափ (զ + րափ), սխալ, հսկա, սոսկ, սովոր, սուղ, սուռ, սուր, սուրք, սպիտակ, ստահակ, ստերչ, ստույգ, ստոր, սրիկա, վաղ, վառ, վատ, վատքար, վարար, վարժ, վավաշ, վավեր, վեհ, վիրիսարի, վհատ, վհիտ, վսեմ, վստահ, վտիտ, տամուկ, տափ-ակ, տափ (<տապ-f), տեղյակ, տ-խեղծ, տխմար, տխուր, տախյ, տրտում, տոք, ցած, ցամափ, ցանցառ, ցիւր, ցուրտ, ցակ, փաղափուշ, փարքամ, փափուկ, փնքի, փոս, փովար, փուշ, փոքր, փաղք, փաշ, փարքու, փիշ, օժանդակ, օտար:

Քանի որ ածական որոշիչների կարգը հարաբերակից է դասի բերականական կարգին, ամենից առաջ որոշիչներ դասի բերականա-

կան կարգի՝ ածականների բաշխման մեջ մտքած սահմանափակումները: Դասի բերականական կարգի մեր վերլուծությունը հայերենի համար բացահայտեց գոյական անունների շորս հիմնական դաս՝ վերացական, անձնանիշ, ժամանականիշ և փրանիշ: Նկատի ունենալով, որ ժամանականիշ անունների դասը վերջիվերջո սլատկանում է վերացական անունների դասին՝ թողնենք երեք դաս՝ անձնանիշ, փրանիշ, վերացական: Ըստ այսմ մենք կունենանք ածականների ութ տիպ (աղյուսակ 5):

Աղյուսակ 5

Դասային հատկանիշներ	Ածականների տիպեր							
	1. Ընդհանրական	2. Անձնանիշ	3. Անձնանիշ-վերացական	4. Փրանիշ-փրանցական	5. Անձնանիշ	6. Փրանիշ	7. Վերացական	8. Կենդանանիշ
Անձնանիշություն	+	+	+	-	+	-	-	-
Փրանիշություն	+	+	-	+	-	+	-	-
Վերացականություն	+	-	+	+	-	-	+	-

Ածականական չորսբանշյուր տիպի (կարգի) համար բերենք համապատասխան օրինակներ (աղյուսակ 6⁶).

Աղյուսակ 6

Կարգեր	Չուղղորդման տիպեր	Օրինակներ
1	ASabc	լավ մարդ, տուն, խոսք
2	ASab	մեծ մարդ, տուն
3	ASac	ճարտար մարդ, խոսք
4	ASbc	թանկ տուն, խոսք
5	ASa	երջանիկ մարդ
6	ASb	փակ տուն
7	ASc	ձիշտ խոսք
8	AS	ստերջ կենդանի

⁶ A-ով նշանակում ենք ածականը, S-ով՝ գոյականը, a, b, c-ով՝ դասային հատկանիշները:

Աղյուսակի կապակցութեամբ հարկ ենք համարում նշել հետևյալը.

1) Մեր կողմից առանձնացված դասերը բխում են հայերենի ձևաբանական կառուցվածքի առանձնահատկություններից: Զուտ տրամաբանական մանրամասն դասակարգում կատարելու դեպքում բնականաբար կմեծանա ածականների տիպերի թիվը: Հնարավոր է կամ կատարել ստացված խմբերի ներսում ենթադասակարգումներ, կամ ընտրել դասային այլ հատկանիշներ: Գծվար չէ հաշվել, որ ինք հատկանիշ ընտրելու դեպքում, եթե, իհարկե, պահպանենք հատկանիշների ռացիոնալ ընտրության սկզբունքը, կարելի է ընդգրկել մեր բերած բոլոր ածականները. ինք հատկանիշը կտա $2^9 = 512$ միավոր:

2) Հատկանիշների ռացիոնալ ընտրության դեպքում ածականները կդասավորվեն դասային հատկանիշների աստիճանական բարդմամբ. մի կողմում կլինի դասային լիակատար շեղություն ունեցող ածական, մյուս ծայրում՝ բոլոր դասերին վերաբերող ածական:

3) Ընդհանրական՝ բոլոր դասերին վերաբերող ածականները երկու տիպի են՝ սուբյեկտիվ գնահատման և շափական: Եվ սա հասկանալի է. առանձնացվող դասային հատկանիշները օբյեկտիվ և որակական բնույթի են, ուստի և հիշյալ երկու տիպերը կարող են բնութագրել այդ հատկանիշներն ունեցող առարկաները սուբյեկտիվ գնահատմամբ և քանակապես. հմմտ. լավ, վատ, շատ, քիչ և այլն:

Ապագայում հարկավոր է կատարել ածականների հնարավորին շափ լրիվ դասակարգում՝ ըստ գոյականների տարբեր դասերի հետ նրանց ունեցած կապակցելիության, որ կլինի աշխատատար, բայց կարևոր խնդիր:

բ. Բաղադրյալ ածականներ. համեմատության աստիճանի կարգը

Հայերենում մեծ թիվ են կազմում բաղադրյալ ածականները: Սրանցից բարդ ածականների և տարբեր խոսքի մասերից ածանցված ածականների մասին կխոսենք փոխկաղապարմանը (հատկապես փոխակերպմանը) նվիրված հատվածում: Այստեղ կանգ առնենք այն ածականների վրա, որոնք ածանցված են ածականներից: Այս կարգի ածականները գալիս են մասամբ զրաբարից, մասամբ բար-

բառներից և ժամանակակից հայերենում արտադրողական (պրոդուկտիվ) տիպեր չեն. սրանցից են ա-մեռ (կարմրածեռ «կարմրավուն»), ա-մեռ (նեկագմեռ), աշ (քրվաշ, մատղաշ՝ մատաղ-ից), կեկ (կարմրեկեկ, մանրեկեկ), նի (գաղտնի, հայտնի), ոզ (նորոզ), ունկ (խորունկ), ունչ (անտեռունչ):

Ժամանակակից հայերենի արտադրողական և գործուն մասնիկները երկու կարգի են՝ բուն ածանցներ և վերաբերական (հարաբերիչ) մասնիկներ. սրանց հարաբերությունը նույնն է, ինչ գոյականական բառակապակցության մեջ որոշիչ և հարաբերիչ բառերինը, միայն թե հարաբերիչ մասնիկները կարող են հանդես գալ նաև առանց որոշակի հարաբերիչ արժեքի: Երկրորդ տեսակի մասնիկները հանդես են գալիս որպես ածականի համեմատության աստիճանի քանակական կարգի արտահայտիչներ:

Ածականներից ածականներ կերտող ածանցները արտահայտում են երկու կարգի իմաստներ՝ սուբյեկտիվ-վերաբերմունքային (եղանակական) և օբյեկտիվ-շափական: Առաջին դեպքում արտահայտվում է հաղորդողի դրական կամ բացասական վերաբերմունքը, երկրորդ դեպքում՝ հատկության արտահայտման շափը՝ սաստկական կամ նվազական: Այս երկու կարգի իմաստները հարաբերակից են և հաճախ հանդես են գալիս միասնաբար. նվազականությունը զուգակցվում է դրական-փաղաքշական, սաստկականությունը՝ բացասական-արհամարհական իմաստների հետ: Կան այնպիսի ածանցական կազմություններ, որոնց իմաստը որևէ էական տարբերություն չունի համապատասխան արմատական ածականների իմաստից. տարբերությունը գերազանցապես ոճական բնույթ է:

Նվազական-փաղաքշական են ակ, իկ, ուկ փոքրացուցիչ մասնիկներով, նվազական՝ ավուն-ով կազմությունները՝ կլորակ, ձախողակ, հաջողակ հանդարտիկ, մեղմիկ, մտերմիկ, փոքրիկ, քաղցրիկ, գիրուկ, երկարուկ, տախուկ և այլն, դեղնավուն, երկարավուն, կանաչավուն, մեծավուն, սպիտակավուն և այլն. ինչպես տեսնում ենք օրինակներից, ավուն-ը գործածական է հատկապես գույների անվանումների համար. իկ ածանցը միանալով լ և ո աճականների հետ՝ առաջին դեպքում բառին տալիս է փաղաքշական, երկրորդ դեպքում՝ արհամարհական երանգ՝ հաստ-լ-իկ, հաստ-ո-իկ. ո-ով կազմությունները ժամանակակից գրական հայերենում գործուն չեն և գալիս են բարբառներից:

Սաստկական են գլն ածանցը՝ Էջգմությունները, թեև այդ

աստիականությունը ոչ բոլոր դեպքերում է որոշակի արտահայտություն ստանում՝ զվարթագին, հիվանդագին, մոլեգին և այլն:

Նվազական և սաստիկական բնույթի ածանցյալներով որոշ կազմությունները երբեմն իմաստի որոշակի տարբերություն չեն առաջացնում: Իմաստային հատուկ բեռնվածություն չունեն նաև ին-ով կազմությունները (խավարին, խորին, հեշտին, ներին և այլն): Որակ բառը երբեմն հանդես է գալիս որպես հատուկ ածականակերտ մասնիկ՝ բառերին տալով միայն ոճական երանգ՝ սառնորակ, սևորակ և այլն:

Որոշ կարգի ածանցական մասնիկներ, որոնք ածականներ են կերտում գոյականներից, կարող են հանդիպել նաև ածականական հիմքերի դեպքում. այդպիսին են ան, դժ ժխտական նախամասնիկները և ական, ավոր, ուս վերջածանցները: Սրանցից ան-ը և դժ-ը տվյալ դեպքում ձևեր են բերում ոչ-ի արժեք (տեղյակ—անտեղյակ = ոչ-տեղյակ, գոհ—դժգոհ = ոչ գոհ և այլն). ական-ը և ավոր-ը փաստորեն պահպանում են իրենց բուն արժեքը, և ածականական հիմքերը տեսք է մեկնաբանել որպես համապատասխան գոյականական հիմքեր՝ արդիական = արդի ժամանակին վերաբերող, զգուշավոր = զգուշություն ունեցող, կեղծավոր = «կեղծիքավոր» և այլն. վերջապես, ուս-ը ունի նվազացուցիչ արժեք՝ դեղնուտ—դեղնավուն, հիվանդուտ—հիվանդավուն և այլն:

Եթե բուն ածանցական կազմությունները բառարանային բառաձևեր են, այսինքն՝ բառարաններում բերվում են որպես բառարանային ինքնուրույն միավորներ, ապա (ա)գույն մասնիկը, բացառությամբ որոշ դեպքերի, երբ այն արտահայտում է պարզապես սաստիկանություն, հանդես է գալիս որպես համեմատության քերականական իմաստի արտահայտիչ: Առանց ագույն-ի և ագույն-ով ձևերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջին դեպքում առկա է ընդհանրապես հատկանիշ, երկրորդ դեպքում հատկանիշի դրսևորման ծայրագույն աստիճան: Քանի որ ամեն մի հատկանիշ վերջիվերջո հատուկ է որևէ առարկայի, ապա կարելի է ասել, որ առաջին դեպքում առարկայի համար նշվում է տվյալ հատկանիշի առկայությունը, երկրորդ դեպքում տվյալ հատկանիշն ունեցող առարկան համեմատության մեջ է դրվում այդ հատկանիշն ունեցող այլ առարկաների հետ, և ցույց տրվում, որ տվյալ առարկան տվյալ հատկանիշի դրսևորման չափով գերազանցում է այդ հատկանիշն ունեցող մյուս առարկաներին: Նշելով տվյալ առարկայի համար տրվ-

յալ հատկանիշը՝ խոսողը առարկան մի կողմից՝ տարբերակում է այն առարկաներից, որոնք չեն պատկանում տվյալ հատկանիշն ունեցողների դասին (չունեն տվյալ հատկանիշը), մյուս կողմից՝ հատկացնում է այն առարկաների դասին, որոնք ունեն տվյալ հատկանիշը. այլ կերպ ասած՝ խոսողը կատարում է առարկաների տարբերակում և նույնացում ըստ տվյալ հատկանիշի: Այսպիսով, համեմատելով տվյալ առարկան տվյալ հատկանիշն ունեցող այլ առարկաների հետ՝ խոսողը որոշում է նրա տեղը տվյալ հատկանիշով օժտված դասի ներսում, նշում առարկաների տվյալ դասը բնորոշվող հատկանիշի ծայրագույն (գերադրական) արտահայտությունը:

Որոշելով ածականի համար համեմատության աստիճանի համադրական երկու արտահայտություն՝ գերադրական և ոչ-գերադրական՝ մենք կարող ենք կատարել երկու այլ գործողություն ևս՝ գործառական-իմաստային փոխարկում և համեմատության աստիճանի եզրերի բնույթի պարզաբանում:

Մեծագույն, լավագույն տիպի ածականները գործառական-իմաստային առումով կարելի է փոխարինել ամենամեծ, ամենալավ տիպի ածականներով: Ինչպես նախադաս և ետադաս կապերը ստեղծում են գոյականական բառակապակցության երկու տարբեր կաղապարներ, այնպես էլ ածականի գերադրական աստիճանը կարող է հանդես գալ երկու կաղապարով՝ $(a +)A$ և $A(+a)$ ՝ ամեն(ա)-մեծ և մեծ-(ա)գույն: Այս երկու կաղապարների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջին կաղապարն ավելի բնդհանրական է և ռճականորեն շեղոք. երկրորդ կաղապարը գործում է միայն որոշ կարգի՝ հնից եկող (գրաբարին ևս հատուկ), բայց ոչ ժողովրդական-բարբառային ածականների դեպքում. շաղագույն, աղիզագույն տիպի ձևեր հնարավոր չեն:

Համեմատելով մեծ և մեծագույն ձևերը՝ մենք տեսնում ենք, որ երկրորդ դեպքում տվյալ առարկան համեմատվում է առարկաների տվյալ հատկանիշն ունեցողն ողջ դասի հետ. հասկանալի է, որ հնարավոր է առարկայի համեմատությունը նաև տվյալ դասի մեջ մտնող մեկ կամ մի քանի այլ առարկաների հետ: Իժվար չէ պարզել, որ շատ ուրիշ լեզուներում ածականի գերադրական աստիճանի կողքին համադրական արտահայտություն ունի նաև համեմատության բաղադատական կոչված աստիճանը. հայերենում այն ունի միայն վերլուծական արտահայտություն: Համեմատության բաղադատական աստիճանը բնականաբար կունենա երկու դրսևորում՝ բաղադատական-առավելական և բաղադատական-նվազական՝ նրանից

ավելի գեղեցիկ—երանից ավելի բիշ (պակաս) գեղեցիկ: Քանի որ բացառականով համեմատյալը ինքնին, առանց ավելի բառի, կարող է արտահայտել բաղդատական աստիճան, ուստի և ավելի-ն դառնում է հավելուրդային, և բաղդատական աստիճանը հանդես է գալիս ոչ թե ածականի, այլ համեմատյալի (համեմատվող խնդրի) բացառական հոլովով: Ածական որոշի դեպքում բացառական հոլովը սովորաբար քան կապով չի փոխարինվում՝ Ինձնից (ավելի) գեղեցիկ մառդը, բայց ոչ Քան ես ավելի գեղեցիկ մառդը կամ Ավելի գեղեցիկ քան ես մառդը:

Ոչ բոլոր ածականներն են ստանում համեմատության աստիճաններ: Ըստ համեմատության աստիճան ստանալու հատկանիշի կարելի է տարբերել երկու տեսակ ածականներ՝ ա) համեմատության աստիճաններ ստացող կամ, ըստ ավանդական անվանման, որակական և բ) համեմատության աստիճաններ չստացող կամ հարաբերական: Հարաբերական ածականները միայն գոյականական գործառութային բառերից ածանցված ածականներ են, որոնք ցույց են տալիս առարկայի հարաբերությունը նրա համար նյութ ծառայած, նրա կազմի մեջ մտնող առարկայի հետ՝ փայտյա, ոսկեղեն և այլն:

4. ՈՐՈՇՉԱՅԻՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Որոշային բառակապակցությունների տեսակները

Որոշային բառերի երեք կարգերը՝ որոշիչ դերանունները, թվականները և ածականները, իրենց հերթին կարող են ունենալ կախյալ բառեր և հանդես գալ որպես գոյականական բառակապակցության ծավալուն անդամներ, այլև, ինչպես կտեսնենք, որպես նախադասության ծավալուն ստորոգելիներ: Այսպիսով, բառակապակցության և նախադասության կաղապարի մեջ մտնող այս բառերն ու բառախմբերը կարող են ունենալ փրենց բառակապակցական մանրակաղապարները:

Որպես որոշային բառերի լրացումներ կարող են հանդես գալ երկու կարգի բառեր՝ ա) հատուկ բառեր, որոնց համար բնորոշ է հենց մակորոշային գործառութայինը, և որոնք հայտնի են «մակբայներ» ընդհանուր անունով, թեև տարբերակված մոտեցման դեպ-

քում հարկավոր կլինենր առանձնացնել «մակառժականները» և «մակթվականները» (դերանվանական որոշիչները, որպես ինքնին որոշյալ, կամ ինքնին անորոշ բառեր, մակորոշիչ բառեր շեն ստանում), բ) գոյականներ, որոնք հանդես են գալիս կախյալ դերով շնորհիվ նախադասության համապատասխան փոխակերպման և ըստ նախադասության մեջ ունեցած գործառութային կարող են կոչվել բուն ու պարագայական խնդիրներ. համտ. «Քաղաքում (այդ) մարդը բոլորին սիրելի էր»→«Քաղաքում բոլորին սիրելի (այդ) մարդը», որտեղ քաղաքում-ը պարագայական խնդիր է, բոլորին-ը՝ բուն խնդիր:

Որոշային բառակապակցությունների կախյալ անդամներ կազմող բառերի հիշյալ երկու խմբերից գոյական խնդիրները կբրննարկվեն փոխակերպմանը նվիրված հատվածում: Ինչ վերաբերում է մակբայներին, ապա դրանք կքննարկվեն այստեղ այն շարքով, որ շարքով վերաբերում են բուն թվականներին և ածականներին, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես «մակթվականներ» և «մակա-ծականներ»:

Որոշային բառակապակցությունների երեք խմբերը բառակապակցություններ կազմելու միևնույն կարողությունը չունեն.

1) Գերանվանական որոշիչները ընդհանրապես լրացում չեն ստանում. գոյականաբար գործածվելու դեպքում նրանք կարող են ստանալ կամ բացառականով խնդիր (ցույց է տալիս այն ամբողջը՝ որին պատկանում է տվյալ դերանվան նշանակած առարկան), կամ համեմատության խնդիր. համտ. ձեզնից յուրաքանչյուրը, ձեզնից ո՞րը և ձեզ նման մեկը:

2) Թվական անունները, որոնք կարող են փաղաղրվել ըստ թվային կարգերի (միավորներ, տասնավորներ, հարյուրավորներ և այլն), անորոշ դերանունների նման կարող են ստանալ բացառականով խնդիր՝ գոյականական գործառութային մեզնից հինգը, նրբանցից հինգերորդը. հազվադեպ միայն նրանք կարող են ստանալ բուն որոշային գործառութային տեղի և ժամանակի պարագայական խնդիրներ՝ իմաստի սահմանափակմամբ՝ տանը երկու, դրսում երեք հոգով, երեկ մեկ, այսօր երկու անձնավորություն և այլն: Իհարկե, այս դեպքում նկատի չունենք սահմանափակման եղանակիչները, որոնք կարող են դրվել որոշային բոլոր կարգերի, այլև գոյականների վրա՝ միայն այս, միայն երկու, միայն կարմիր, միայն փողոցը, միայն ես և այլն:

3) Ածական որոշիչները, ի տարբերություն նախորդների, կա-

բող են կազմել ընդարձակ բառակապակցություններ: Ածականական բառակապակցությունները որպես լրացական անդամներ ունեն և՛ պարագայական ու առարկայական խնդիրներ, և՛ հատուկ որոշիչ բառեր՝ ածականական որոշիչներ կամ մակբայնե: Ստորև կխոսենք ածական անվան մակբայական լրացումների մասին, իսկ խնդիրների բնությունը կքննենք փոխակերպման հատվածին՝ նշելով միայն, որ այդ խնդիրները մասամբ պայմանավորված են իրենց իսկ ածականների բնույթով, մյուսները կապված են ածականների համեմատության աստիճանների հետ:

բ. Մակբայնիչ բառեր՝ «մակբայնե»

Ի տարբերություն գոյականների և ածականների՝ մակբայները հայերենում գրեթե չունեն այնպիսի ածանցներ, որոնք մակբայներ կազմեն հենց մակբայններից՝ նրանց հաղորդելով իմաստային որևէ նոր երանգ: Այդ պատճառով էլ այստեղ կքննենք միայն արմատական մակբայնները և նրանց բաշխական տիպերը. այլ խոսքի մասերից կերտված մակբայնները կքննվեն փոխակերպման հատվածում:

Ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» տրված չափերի՝ հայերենի բուն (արմատական կամ իբրև այդպիսի գիտակցվող) մակբայնները հետևյալներն են՝ ակամա, ամուր, ամվով, [այժմ < այս ժամ], անդ «այնտեղ» (հնց.), անշատ, աշխույժ, աշկարա, ապա, աջ (առաջ), առատ, աստ «այստեղ» (հնց.), արագ, արդ [արդեն, արդյոք], դանդաղ, դեռ, դժկամ, դուրս (դուռն-ի հետ ընդհանուր ծագմամբ), ետ, երկար, գատ (< գ-հատ), զգույշ (< գ-զույշ) զվարթ, զուրկ, քյուր, ժիւ, իբր, [իմովսանն (իմ-ով-սանն, հմմտ. յուրովսանն, մերովսանն, ձերովսանն)], իսկույն (իսկ+ույն), լավ, լոկ (եղանակիչ բառ), լուռ, խաղաղ, խեր, խիստ, խոժոռ, խտուր, խրոխտ, ծուռ, կամա (գործածվում է ակամա-ի հետ միասին), կանուխ, կարն, կից (նաև կապ և ած.), կուշտ, [կրկին (< երկ-կին)], [հագիվ], հանախ, համառոտ (համ-առոտ. հմմտ. կարհառոտ), [միա-համուռ], հանդարտ, հաշտ, [հապ-ենպ], հար «շարունակ», հարք, հարմար, հավասար, հեշտ, [հեռ-ու], [հեռ-ո], հերու, [հ-ույժ], [հ-ու], հիմար, ձախ, ձիգ, հիշտ, նշմարիտ, մոտ [հմմտ. մատ-շ-իմ], մարմանդ, մեղ-մ, [մերթ], մեջ, միայն (եղանակիչ), միշտ, [մուհշ] (լուռ ու մուհշ)], մոռյլ, հավետ, հավերժ, նախ, [հեր-ս], նոր, նվագ, շատ, շեղ, շիտակ, շուտ, շուր-շ (շուռ-ի հետ ստուգաբանորեն կապված) [նաև շուրջ «մոտավորա-

պես»՝ շուրջ քսան], շոյլ, շտապ, ոլոր, ուղիւ, ուշ, ուրախ, պակաս (հմմտ. նվագ) պարապ, պարկեշտ, ջոկ, [սակ-ավ], սեղմ (հմմտ. ամփոփ), սերտ (սերտ կապել), սխալ, սոսկ (հմմտ. լոկ, մի-այն), սուտ, ստեպ (հնց.), ստույգ, վաղ [նաև վաղ-ը], վայր (վար) «ցած», վատ, վարժ, վեր, վնաս, վրագ, տխուր, տրտում, ցած, փշ:

Սրանցից արդյոք, իբր, լոկ, միայն, սոսկ հանդես են գալիս որպես եղանակական բառ-մասնիկներ և կարող են դրվել ոչմիայն ածականների ու բայերի, այլ գոյականների և դերանունների վրա: Մնացած մակբայնների մեծ մասը միաժամանակ նաև ածական է, ընդ որում երբեմն գերակշռում է ածականական գործածությունը: Կան մակբայններ, որոնք հանդես են գալիս ըստ գործածության որպես կապեր (գոյականների մոտ) և որպես մակբայններ (բայերի մոտ)՝ առաջ, հետո, հեռու, մոտ, վեր, ցած, բոլորն էլ տեղային և ժամանակային իմաստով: Կան մակբայններ նաև շաղկապական արժեքով՝ մանավանդ կրկնությամբ կամ այլ մակբայնների հետ զուգորդվելով՝ մերթ—մերթ, նախ—հետո, ապա և այլն: Աստ, անդ արխաիկ մակբայնները փաստորեն ունեն դերանվանական մակբայնների արժեք: Եթե բացառենք առաջին հերթին ածականական արժեք ունեցող մակբայններն ու եղանակիչ բառերը և պայմանականորեն թողնենք որոշ բաղադրյալ մակբայններ (միջակ փակագծերի մեջ), ապա կստացվի «բուն» մակբայնների հետևյալ կազմը՝ անդ, ապա, [առաջ], աստ, արդ, [արդեն], [դուրս], ետ, իսկույն, [կամա], կանուխ, [կրկին], [հագ-իվ], հանախ, հար «շարունակ», [հեռու], [հեռ-ո], հերու, [հ-ույժ], հիմա, միշտ, մոտ, հավետ, հավերժ, նախ, [ներս], շուտ, [շուրջ «մոտավորապես»], [սակավ], վաղ [և վաղ-ը], վայր «ցած» [և վար]), վեր, վրագ, ցած, ուշ:

Այս մակբայնները իմաստային տեսակետից կազմում են երեք խումբ՝ 1) տեղանիշ՝ առաջ, դուրս, ետ, հեռու, մոտ, ներս, վայր [> վար], վեր, ցած, այլև աստ, անդ. 2) ժամանականիշ՝ ապա, առաջ, արդ, արդեն, իսկույն, կանուխ, հար, հետո, հերու, հիմա, միշտ, հավետ, հավերժ, նախ, շուտ, վաղ [վաղ-ը], վրագ, ուշ. 3) չափ ու քանակ նշող մակբայններ՝ կրկին, հագիվ, հանախ, հույժ, շուրջ «մոտավորապես», սակավ: Ժամանականիշ մակբայնների մեջ մենք դրեցինք նաև ժամանակի չափ արտահայտողները:

Ինչպես տեսնում ենք, չափ ու քանակ արտահայտող մակբայնների մեջ այստեղ դրվեցին ինչպիսի հարցին պատասխանող, բայց չափ ու քանակի իմաստ արտահայտող մակբայնները: Այսպես կոչված «որակական» մակբայնները բնույթով ածականներ են:

«Արմատական» մակբայների երեք խմբերը ունեն տարբեր կարգի կապակցելիություն, որ երևում է 9-րդ աղյուսակից.

Աղյուսակ 9

Մակբայներ	Նրանց կապակցելիությունը		
	Թվական որոշչի հետ (երեք)	Բուն ածականի հետ (կարմիր)	Դերբայական ածականի հետ (զնացած)
1 Տեղանիշ			
առաջ	—	—	+
դուրս	—	—	+
ևտ	—	—	+
հետև	—	—	+
մոտ	+	—	+
ներս	—	—	+
վայր (վար)	—	—	+
վեր	—	—	+
ցած	—	—	+
աստ	++?	++?	+
անդ	++?	++?	+
2 Ժամանականիշ			
ապա	+	+	+
առաջ	+	+	+
արդ	+	+	+
արդեն	+	+	+
խնդրան	—	—	+
կանուխ	—	—	+
հար	++?	+	+
հետո	+	+	+
հերոս	+	+	+
հիմա	+	+	+
միշտ	+	+	+
հավետ	+	+	+
հավերժ	+	+	+
նախ	+	+	+
շուտ	—	—	+
վաղ	—	—	+
վաղը	+	+	+
վաղ	—	—	+
ուշ	—	—	+
3 Չափ ու քանակի			
կրկին	+	+	+
հարիս	+	+	+
հաճախ	+	+	+
հույժ	+	+	—
շուրջ	+	—	—

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1. Տեղանիշ մակբայները հիմնականում կապակցվում են դերբայական ածականների (և ընդհանրապես բայերի) հետ. բացառություն են կազմում հնացած և դերանվանական բնույթի անդ, աստ մակբայները. մոտ մակբայի բացառություն կազմելը թվացող է. այն զուգորդվում է թվական որոշիչների հետ «մոտավորապես» իմաստով, այսինքն՝ փաստորեն այլ մակբայ է (չափ ու քանակի):

2. Ժամանականիշ մակբայները մեծ մասամբ կապակցվում են որոշիչների երեք կարգի հետ էլ՝ թվական որոշիչների և բուն ածականների դեպքում ցույց տալով տվյալ հատկանիշի կամ քանակի ժամանակային սահմանափակությունը. բացառություն են կազմում իսկույն, կանուխ, շուտ, վաղ, վաղ, ուշ մակբայները, որոնք թվական որոշիչի և բուն ածականի հետ չեն կապակցվում: Գրանք ցույց են տալիս կամ եղելությունների ժամանակային հարաբերություն (կանուխ, վաղ, ուշ), կամ արագություն (իսկույն, շուտ, վաղ):

3. Չափ ու քանակի մակբայների մեծ մասը կապակցվում է որոշիչների՝ նշած երեք կարգերի հետ էլ. հույժ-ը ցույց է տալիս որակի սահմանափակում և զուգորդվում է միայն որակական ածականների հետ. շուրջ-ը «մոտավորապես» իմաստով, ինչպես նաև վերելվում է հիշված մոտ-ը՝ նույն իմաստով, կապակցվում է միայն թվական որոշիչների հետ:

III. ՀԱՐԱԲԵՐԻՉ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱՆՄԵՐԻ՝ ԿԱՊԵՐ

Հարաբերիչ բառերը կամ, ինչպես ընդունված է անվանել հայ քերականության մեջ, կապերը երկու տիպի են՝ նախադրություններ և ետադրություններ. նախադրությունները հանդես են գալիս գոյականական բառակապակցության առաջին, ետադրությունները՝ երկրորդ կաղապարում. առաջին դեպքում նրանք նախորդում են բառակապակցության մնացած բոլոր անդամներին, երկրորդ դեպքում՝ հաջորդում:

Ժամանակակից հայերենի բուն նախադրություններն են առանց, բացի, դեպի, ըստ, ի, իբր(և), մինչ(և), քան, ճիշտ է առանց-ը կազմված է առ-անց, բացի-ն՝ բաց-ի, դեպի-ն՝ դեպ-ի բաղադրիչներից, բայց արդի հայերենի առումով դրանք զրեթե անբաղադրի կազմություններ են: Գրաբարից ավելի վաղ շրջանը դնալու դեպքում հնարավոր է պարզել նաև ըստ, իբր, մինչ նախադրությունների բաղադրականությունը, բայց այդ շի մտնում լեզվի համաժամանակյա ուսումնասիրության խնդիրների մեջ: Որպես նախադրություններ

կարող են հանդես գալ նաև՝ ա) ի և սրա հին տարբերակը ներկայացնող հ- ($\langle \text{L} \rangle$ -ձայնավորից առաջ), ընդ. քան նախադրություններով ու դեմ, պես ետադրություններով որոշ բաղադրություններ՝ ի դեմս, ի հաշիվ, ի հեճուկս, ի վառս, հանձին, հանձինս, հանուն, նախման, ընդդեմ, ինչպես, որպես. բ) որոշ քարացած կամ դեռևս գիտակցվող հոլովաձևեր և խոնարհաձևեր՝ բացառությամբ, շնորհիվ, փոխանակ, բացառյալ, նայած, ներառյալ, չնայած, չհաշված. գ) որոշ խնդրառու ածականներ՝ հակառակ, համաձայն: Սովորաբար նախադրությունների մեջ զրվող առ, ընդ, ց գրաբարյան նախդիրները հանդիպում են որոշ քարացած արտահայտություններում և չեն կարող գործուն նախդիրներ համարվել. հմտ. առ այն. ընդամին, ընդ որում, ցտեսություն, ցպահանջ: Հակառակ, համաձայն և շնորհիվ, երբեմն էլ բացի նախադրությունները կարող են գործածվել նաև որպես ետադրություններ, ընդ որում վերջին երկուսի համար անվերջ տիպական է ետադաս գործածությունը՝ հակառակ իմ շանհերին—իմ շանհերին հակառակ, համաձայն քաղաղետի որոշման—հաղսովետի որոշման համաձայն, շնորհիվ Գրիգորյանի—Գրիգորյանի շնորհիվ:

Ժամանակակից հայերենի ետադրությունները գրեթե առանց բացառության զոյականական քարացած կամ դեռևս գիտակցվող հոլովաձևեր են, բայական հիմքեր և բայաձևեր, խնդրառու ածականներ: Եթե բուն նախադրություններ համարենք արդի հայերենի առումով անբաղադիր և միևնույն ծագումն ունեցող զոյականների հետ ծագումնաբանական կապը կորցրած ետադրությունները, ապա կարելի է նշել հետևյալները՝ անց, առաջ, դեմ, զատ, կից, համար, հանդերձ, հանդեպ, հետ, մեջ, մոտ, նման, շուրջ(ը), պես, վրա, տակ: Սրանցից անց-ը, զատ-ը և կից-ը ակնհայտորեն բայահիմքեր են և պայմանականորեն կարող են զրվել բուն ետադրությունների մեջ. համար-ը և հանդերձ-ը ծագումնաբանորեն նույնն են համար և հանդերձ զոյականների հետ, բայց իմաստային կապը նրանց միջև արդեն խզված է. առաջ-ը թեև համարվում է առ և աջ բաղադրիչներից⁷, բայց աջ անկախ բաղադրիչ առանձնացնելը քիչ հավանական է⁸. հանդեպ-ը կազմված է հան-դէպ բաղադրիչներից, բայց, արդի հայերենի դիրքերից անբաղադիր է (թերևս իրանական կազմովություն է ամբողջովին): Իբրև ետադրություններ հանդես են գալիս նաև՝ ա)

7 Հմտ. Հ. Անտոյան, Հայերեն արմատական բառարան, 1, 1926, էջ 475:

8 Հմտ. J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I 1959, էջ 816:

անփոփոխ ձևով (հայցականի արժեքով) զանազան վերացական զոյականներ՝ ընդհանուր-կատեգորիական իմաստով՝ ժամանակ, շափ, տեղ, բ) քարացած կամ գիտակցվող հոլովաձևերով զոյականներ՝ անունից, անունով, առթիվ, առջև, գծով, դեպքում, դիմաց, դուրս, ընթացքում, կողմից, մասին, նպատակով և այլն, գ) քարացած կամ գիտակցվող խոնարհաձևեր՝ վերաբերյալ. դ) խնդրառու ածականներ՝ համապատասխան, հավասար և այլն:

Եթե ի մի բերենք վերևում ասվածները, ապա կարելի է ասել, որ ժամանակակից հայերենի հիմնական ետադրություններն են անց, անցած, անունից, անունով, առաջ, առընթեր, առթիվ, առջև, գծով, դեմ, դեպքում, դիմաց, դուրս, զատ, զուգընթաց, ընթացքում, ժամանակ, ի վար, ի վեր, կից, կողմ, համապատասխան, համար, համեմատ, հանդեպ, հանդերձ, հանդիման, հավասար, հետո, հետ, հետևանքով, հիման վրա, ձեռով, մասին, մեջ, միջոցին, միջոցով, միջև, մոտ, ներս, ներքո, ներքև, նկատմամբ, նման, նպատակով, շուրջ(ը), շափ, պատճառով, պես, սկզբում, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, վերջում, վերև, վրա, տակ, տեղ, փոխաբեն, ուղղությամբ, օրով:

Կապերը տարբերվում են իրենց բաշխմամբ. զոյականական որոշ հոլովաձևերի հետ նրանք կարող են զուգորդվել, մյուսների հետ՝ ոչ: Ի տարբերություն զոյականական որոշիչների տարբեր կարգերի, որոնց զուգորդելիությունը սահմանափակվում էր սովորաբար անվան քերականական կարգերից որե՛ մեկով, կապերի գործածությունը կարող է սահմանափակվել անվանական համադրական հարացույցի բոլոր կարգերով. այլ կերպ ասած՝ որոշ կապեր կարող են հանդես գալ միայն անորոշ, միայն եզակի, միայն որոշ դասի, միայն որոշ հոլովի զոյականների հետ: Կապերի հանդես գալը միայն որոշ հոլովաձևերի հետ հայտնի է Կապերի խնդրառության կամ հոլովառություն անվամբ. կապերի գործածության մյուս սահմանափակումների համար հատուկ անվանումներ չկան: Քննենք կապերի գործածության սահմանափակման դեպքերն առանձին-առանձին: Նկատի ունենալով կապերի բառային կարգի՝ հոլովի քերականական կարգին զուգահեռ լինելը՝ քննությունն սկսենք կապերի տարբեր հոլովաձևերի հետ կապակցվելու հարցի քննարկումից:

Նախադրությունների խնդրառությունը (հոլովական կապակցելիությունը) կարելի է ներկայացնել 10-րդ աղյուսակով (էջ 320):

Նախադրություններ	Զուգորդվող հոլովածներ		
	Ուղղական	Տրական	Բացառական
առանց	—	+	—
բացի	—	+	+
դեպի	+	+	—
ընդդեմ	—	+	—
ըստ	—	+	—
ի	+	—	—
ի դեմս	—	+	—
ի հաշիվ	—	+	—
ի հեճուկս	—	+	—
ի փառս	—	+	—
եբրև	+	+	+
ինչպես	+	+	+
հակառակ	—	+	—
համաձայն	—	+	—
հանձին	—	+	—
հանձինս	—	+	—
հանուն	—	+	—
մինչև	+	+	—
նախքան	+	+	—
նայած	—	+	—
չնորհիվ	—	+	—
որպես	+	+	+
չգրու	—	+	—
չհաշված	+	+	—
չնայած	—	+	—
փոխանակ	—	+	—

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1. Նախադրություններից երեքը՝ իբրև, ինչպես, որպես, որոնք իմաստացին արժեքով նույնն են և տարբերվում են միայն ոճականորեն, հանդիպում են բոլոր հոլովածների հետ. նրանք (հազվադեպ) կարող են հանդիպել նաև գործիական և ներգոյական հոլովածների հետ, ըստ կապվող գոյականների համաձայնության՝ (Հակոբը) իբրև ուսուցիչ, (Հակոբի) իբրև ուսուցչի, (Հակոբից) իբրև ուսուցչից և այլն. բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կարող են փոխարինվել տրականով՝ (Հակոբից) որպես ուսուցչի:

2. Պեսլի, շհաշված նախադրությունները կարող են հանդիպել և՛ ուղղական, և՛ տրական հոլովածների հետ՝ ըստ հոլովվող բառերի դասային և խոսքի մասային արժեքի՝ դեսլի տուն, դեսլի՝ Հակոբը, դեսլի նա, դեսլի քեզ, շհաշված Հակոբին, շհաշված նրան, շհաշված նրան, շհաշված քեզ: Չհաշված ձևը փաստորեն պահպանում է հաշ-

վել անցողական բայի խնդրառությունը և զեռ չի վերածվել իսկական նախադրության: Պեսլի խնդրառությունը ցույց է տալիս, որ անձնական դերանուններն իրենց բնույթով տարբեր են ընկալվում անձի առում ունեցող գոյականներից և ցուցական դերանուններից. համառ. դեսլի ինձ, բայց դեսլի Հակոբը, դեսլի նա:

3. Նախադրությունները հանդես են գալիս գերազանցապես ուղղական և տրական հոլովներով: Նույնիսկ բացի-ն, որ գրական լեզվի նորմաներով դրվում է բացառականի հետ, կարող է հանդիպել նաև դեսլի-ի գործածությամբ՝ բացի տունը, բացի Հակոբը, բացի նա, բացի քեզ: Իբրև, ինչպես, որպես կապերի՝ բացառականով (այլև գործիականով ու ներգոյականով) խնդրի՝ տրականով փոխարինվելու հնարավորության մասին խոսվեց վերևում. բացի այս նախադրություններից, մնացածները չեն կարող հանդիպել գործիական և ներգոյական հոլովների հետ:

4. Միայն ուղղականի հետ են գործածվում ի նախդիրը և նախաբան նախադրությունը⁹: Սրանցից ի-ն այժմ անձերի անունների, դերանունների և ընդհանրապես նյութական անունների հետ չի գործածվում, իսկ նախաբան-ն ունի ժամանակային արժեք. նրա խնդիրը կամ ժամանակ ու գործողություն է նշանակում, կամ մի առարկա, որի համար ենթադրվում է որևէ գործողություն՝ նախաբան առավոր, նախաբան նաշը, նախաբան նաշելը, նախաբան Հակոբը (իմա՛ նախաբան Հակոբի գնալը, նաշելը և այլն):

5. Ժամանակակից հայերենի համար ամենից ավելի բնորոշ է նախադրությունների գործածությունը տրականի հետ: Բոլոր նոր նախադրությունները, եթե միայն նրանք անցողական բայածներ չեն, հանդես են գալիս տրականի հետ:

Նտադրությունների խնդրառությունը կարելի է ներկայացնել 11-րդ աղյուսակով (էջ 322—323):

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1. Ինչպես նախադրությունները, այնպես էլ ետադրությունները ամենից ավելի հաճախ գործածվում են տրական հոլովի հետ. այլ կերպ ասած՝ հայերենի կապերի խնդրառական ամենագործուն տիպը տրականառու կապերն են: Հայերենի նոր կապերը հանդես են գալիս հիմնականում տրականաձև խնդրառությամբ:

2. Բայահիմքային անց և դերբայաձև անցած ետադրություն-

⁹ Գրաբարի բերականները ի-ն համարում էին նախդիր (որպես տարբեր հոլովների հետ գրվող), նախաբան-ք՝ նախադրություն (որպես մեկ հոլովի հետ գրվող):

Նտադրություններ	Զուգորդվող հոլովածներ			
	Ուղղական 1	Տրական 2	Բացառական 3	Գործիական 4
1	2	3	4	5
անց	+	-	+	-
անցած	+	-	+	-
անունից	-	+	-	-
անունով	-	+	-	-
առաջ	-	+	+	-
առքնից	-	+	-	-
առքնով	-	+	-	-
առջև	-	+	-	-
գծով	-	+	-	-
ղեմ	-	+	-	-
ղեպրում	-	+	-	-
ղիմաց	-	+	-	-
դուրս	-	-	-	-
զատ	-	-	-	-
զուգընթաց	-	+	+	-
ընթացքում	-	+	+	-
ժամանակ	-	+	-	-
ի վար	+	-	-	-
ի վեր շղթի վեր	+	-	-	-
ի վեր շահած»	-	-	+	-
կից	-	+	-	-
կողմ	-	+	-	-
համապատասխան	-	+	-	-
համար	-	+	-	-
համեմատ	-	+	-	-
հանդես	-	+	-	-
հանդերձ	-	+	-	-
հանդիման	-	+	-	-
հավասար	-	+	-	-
հետո	-	+	+	-
հետ	-	+	+	-
հետո	-	+	+	-
հետևանքով	-	+	-	-
հիման վրա	-	+	-	-
ձեռքով	-	+	-	-
ժասին	-	+	-	-
մեջ	-	+	-	-
միջոցին	-	+	-	-
միջոցով	-	+	-	-
միջև	-	+	-	-
մոտ	-	+	-	-
ներս	-	+	-	-
ներքո	-	+	-	-
ներքև	-	+	+	-

	1	2	3	4	5
նկատմամբ	-	-	+	-	-
նման	-	-	+	-	-
նպատակով	-	-	+	-	-
շուրջ(ը)	-	-	+	-	-
չափ	-	-	+	-	-
պատճառով	-	-	+	-	-
պես	-	-	+	-	-
սկզբում	-	-	+	-	-
վերաբերմամբ	-	-	+	-	-
վերաբերյալ	-	-	+	-	-
վերջում	-	-	+	-	-
վերև	-	-	+	+	-
վրա	-	-	+	-	-
տակ	-	-	+	-	-
տեղ	-	-	+	-	-
փոխարեն	-	-	+	-	-
ուղղությամբ	-	-	+	-	-
օրոք	-	-	+	-	-

ները պահպանում են անց բայի ուղղականաձև խնդրառությունը՝ հինգ տարի անց, հինգ տարի անցած, բայց կարող են ստանալ, այդ բայի նման, նաև բացառականով խնդիր՝ ժամանակից անց, ժամանակից անցած:

3. Միայն ուղղականաձև խնդիր են ստանում ի վար և ի վեր տեղանիշ ետադրությունները, որոնք կարող են գործածվել միայն իրանիշ գոյականների հետ:

4. Միայն գործիականով խնդիր է ստանում հանդերձ ետադրությունը, որ դալիս է գրաբարից:

5. Առաջ, դուրս, հետո, ներս, ներքև, վերև ետադրությունները կարող են հանդես գալ և՛ տրական, և՛ բացառական հոլովածների հետ: Առաջ նախադրությունը տրականի հետ զուգորդվում է տեղանիշ (հմմտ. առջև), բացառականի հետ՝ ժամանականիշ խմաստով (հմմտ. հետո): Մնացած նախադրություններն ունեն տեղանիշ փմաստ և անհոլով ձևով գործածվում են բացառականի, հոլովված ձևով՝ տրականի հետ՝ Բաղափից դուրս, հետո, ներս, պատշգամբից ներքև, վերև, բայց Բաղափի դրսից (ավելի ճիշտ՝ Բաղափի դրսի կողմից), հետվից, ներսից, պատշգամբի ներքևից, վերևից: Սրանցից դուրս—ներս, ներքև—վերև կապերը կազմում են հականիշ զույգեր. հետո բառի համար հականիշ է մոտ ետադրությունը, որ հանդիպում է (խիստ հազվադեպ) նաև բացառականով՝ Բաղափից մոտ: Միայն բացառականով են գործածվում գառ, ի վեր «սկսած»:

(այլև սկսած) ետադրութիւնները, որոնցից առաջինը համարժեք է բացի-ին, երկրորդն ունի ժամանակակից իմաստ (ի տարբերութիւն ուղղականով գործածվող ի վեր ետադրութիւն, որ տեղ է ցույց տալիս):

6. Կապերի խնդրառութիւն հարցի կապակցութեամբ ամենից առաջ հարկավոր է նշել նախադրութիւնների և ետադրութիւնների գործածութեան արմատական մի տարբերութիւն: Եթե «նախադրութիւն + վնդի» կապակցութեան քաղաղութիւններն անփոփոխ են մնում, ապա «խնդիր + ետադրութիւն» կապակցութեան որոշ տիպեր կարող են փոփոխվել՝ հոլովվել. այս դեպքում փաստորեն հոլովվում է ոչ թե ինքը կապը որպէս անկախ գոյական, ինչպէս ընդունված է ասել մեր քերականութեան մեջ, այլ ողջ կապակցութեանը: Այսպիսի ետադրութիւնները ծագումով գոյականներ են (ուղղականաձև կամ իբրև այդպիսին գիտակցվող) և իրենց կապը դեռ լիովին չեն խզել գոյականների հետ՝ առաջ, առջև, դեմ, դիմաց, դուրս, ժամանակ, կողմ, հետո, մեջ, մոտ, ներս, նման, պէս, վերև, վրա, տակ. տեղ-ը որպէս կապ ունի «փոխարեն» իմաստը, ուստի և տեղ գոյականի հոլովածները չի կարելի խառնել տեղ կապի հոլովածների հետ. շփոթումը հոլոված ձևով հանդես է գալիս որպէս իսկական գոյական: Կապերի այս գործածութիւնը զուգահեռ ունի Առաջավոր Ասիայի մի շարք հին ու նոր լեզուների համապատասխան գործածութիւնների մեջ և ավելացնում է ընդվի արտահայտչական հնարավորութիւնները. այսպէս, գրաբարյան ի վերայ սեղանոյ կապակցութիւնն անհոլովելի է, մինչդեռ աշխարհաբարյան սեղանի վրա կապակցութեանը կարող է հոլովվել (սեղանի վրայի, սեղանի վրայից, սեղանի վրայով) և արտահայտել լրացուցիչ տարբերութիւններ: Դերանվան՝ որպէս կապի խնդիր հանդես գալու դեպքում երբեմն այն, ըստ կապի հոլովածի, կարող է հանդես գալ կամ տրական հոլովով (կապի անփոփոխ ձևի դեպքում), կամ սեռական հոլովով (կապի հոլոված լինելու դեպքում). սա ցույց է տալիս, որ հոլոված կապի դեպքում կապի խնդիրը դեռ գիտակցվում է որպէս հատկացուցիչ՝ ինձ մոտ—իմ մոտից (ավելի հազվադեպ է ինձ մոտից), ինձ վրա—իմ վրայից: Երբեմն նկատվում է տատանում. ինձ մոտ, ինձ վրա ձևերի կողքին հանդիպում են նաև իմ մոտ, իմ վրա խոսակցական ձևերը:

7. Ընդհանուր առմամբ կապի խնդրի հոլովածը պայմանավորված է կապի վնդադրութեամբ, կապի գործածութեանը՝ նրա խնդրի՝ նախադասութեան մեջ ունեցած դերով կամ այլ բառերի խնդրառութեամբ, այսինքն՝ խնդրի հոլովը այս դեպքում ունի ներքին, կապը՝

արտաքին պայմանավորվածութիւն: Այս կապակցութեամբ հարկավոր է պարզել կապերի և հոլովների իմաստային փոխհարաբերութիւնը: Հոլովների իմաստային խմբավորման համար մենք հիմք ընդունեցինք երեք հատկանիշ՝ անսահմանափակութիւն (լիաժամակրութիւն), անջատում, հանգում (հատկացում): Առաջին հատկանիշը բնութագրում է ուղղական ինքնին և կապերի համար տիպական չէ: Մյուս երկու հատկանիշները որոշ շափով հանդես են գալիս կապերի խնդրառութեան ժամանակ: Այս առումով հատկապէս բնորոշ է բացառական հոլովի և նրանով դրվող կապերի փոխհարաբերութիւնը: Մենք տեսանք, որ բացառական հոլովով խնդիր են ստանում բացի նախադրութեանը և անց, անցած, առաջ, դուրս, զատ, հետո, հետո, ներս, ներքև, վերև ետադրութիւնները: Սրանցից բացի նախադրութեանը և համանիշ զատ ետադրութեանը (մասամբ և դուրս-ը) արտահայտում են բացառման տրամաբանական գործողութիւն՝ հանում տվյալ ամբողջութիւնից, որևէ բանի շմասնակցելը. այս տեսակետից նրանք հակադրվում են հետ, հետ միայն ետադրութիւններին, որոնք արտահայտում են հավելում, մասնակցութիւն: Բացառականով դրվող մնացած կապերը (ետադրութիւնները) արտահայտում են կամ տարածական, կամ ժամանակային հարաբերութիւններ. որոշ ետադրութիւններ արտահայտում են միաժամանակ և՛ տարածական, և՛ ժամանակային հարաբերութիւններ. անց, անցած ետադրութիւններն արտահայտում են ժամանակային, դուրս, ներս, հետո, ներքև, վերև ետադրութիւնները՝ տարածական, առաջ, հետո նախադրութիւնները՝ և՛ տարածական, և՛ ժամանակային հարաբերութիւններ, ընդ որում զուտ տարածական իմաստով առաջ-ին փոխարինում է առջև-ը: Այսպիսով բացառականով գործածվող նախադրութիւնների և ետադրութիւնների խմբավորման համար մենք ստացանք երեք կարգի լրացուցիչ հատկանիշ. դրանք արտահայտում են տրամաբանական, տարածական և ժամանակային հարաբերութիւններ. դժվար չէ նկատել, որ այդ հատկանիշները գործում են նաև մյուս հոլովների հետ գործածվող նախադրութիւնների և ետադրութիւնների համար:

Ինչպէս արդեն նշվել է, և ինչպէս մասամբ երևաց խնդրառութեան քննութիւնից, կապերի գործածութիւնը սահմանափակվում է նաև դասի, թվի, առկայացման և, համապատասխանաբար, ածական, թվական անունների ու դերանվանական որոշիչների որոշ դրսևորումներով: Կապերի կապակցելիութեան այս սահմանափակումները կարելի է արտահայտել 12-րդ ընդհանուր աղյուսակով (էջ 326).

Կապեր	Կապակցելի կազմեր						
	Գոյականի թիվ		Գոյականի դասեր			Գոյականի որոշյալություն	
	Նգական	Հոգնակի	Անձնանիշ	Իրանիշ	Վերացական	Անորոշ	Որոշյալ
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Նախադրություններ							
առանց	+	+	+	+	+	+	-
բացի	+	+	+	+	+	+	-
զեպի	+	+	+	+	+	+	+
ընդդեմ	+	+	+	+	+	+	+
ըստ	+	+	+	+	+	+	-
ի	+	-	-	-	+	+	-
ի դեմ	+	-	-	-	+	+	-
ի հաշիվ	+	+	+	-	+	+	-
ի հեճուհի	+	+	+	+	+	+	-
ի փառս	+	+	+	+	+	+	-
իրև	+	+	+	+	+	+	-
ինչպես	+	+	+	+	+	+	?
հակառակ	+	+	+	+	+	+	+
համաձայն	+	+	+	+	+	+	+
հանձին	+	-	+	+	+	+	+
հանձինս	-	+	+	-	+	+	-
հանուն	+	+	+	+	+	+	-
մինչև	+	+	+	+	+	+	-
նախքան	+	+	+	+	+	+	+
նայած	+	+	+	+	+	-	+
շնորհիվ	+	+	+	+	+	+	+
որպես	+	+	+	+	+	+	-
չհաշված	+	+	+	+	+	-	+
չնայած	+	+	+	+	+	-	+
փոխանակ	+	+	+	+	+	+	-
2. Ետադրություններ							
անց	+	+	-	-	+	+	+
անցած	+	+	-	-	+	+	+
անուանից	+	+	-	-	+	+	+
անուանով	+	+	+	+	+	+	-
առընթեր	+	+	+	+	+	+	+
առթիվ	+	+	+	+	+	+	+
առջև	+	+	+	+	+	+	-
զծով	+	+	-	-	+	+	-
զեմ	+	+	-	-	+	+	+
զեպրում	+	+	-	-	+	+	+
զիմաց	+	+	+	+	-	+	-

	1	2	3	4	5	6	7	8
զուրս		+	+	+	+	+	+	-
զատ		+	+	+	+	+	+	-
զուգընթաց		+	+	+	+	+	+	-
ընթացքում		+	+	+	+	+	+	-
ժամանակ		+	+	+	+	+	+	-
ի վար		+	+	+	+	+	+	-
ի վեր		+	+	+	+	+	+	-
կից		+	+	+	+	+	+	-
կողմ		+	+	+	+	+	+	-
կողմից		+	+	+	+	+	+	-
համապատասխան		+	+	+	+	+	+	-
համար		+	+	+	+	+	+	-
համեմատ		+	+	+	+	+	+	-
հանդեպ		+	+	+	+	+	+	-
հանդերձ		+	+	+	+	+	+	-
հանդիման		+	+	+	+	+	+	-
հավասար		+	+	+	+	+	+	-
հետև		+	+	+	+	+	+	-
հետ		+	+	+	+	+	+	-
հետո		+	+	+	+	+	+	-
հետևանքով		+	+	+	+	+	+	-
հիման վրա		+	+	+	+	+	+	-
ձեռքով		+	+	+	+	+	+	-
մասին		+	+	+	+	+	+	-
մեջ		+	+	+	+	+	+	-
միջոցին		+	+	+	+	+	+	-
միջոցով		+	+	+	+	+	+	-
միջև		+	+	+	+	+	+	-
մոտ		+	+	+	+	+	+	-
ներս		+	+	+	+	+	+	-
ներքո		+	+	+	+	+	+	-
ներքև		+	+	+	+	+	+	-
նկատմամբ		+	+	+	+	+	+	-
նման		+	+	+	+	+	+	-
նպատակով		+	+	+	+	+	+	-
շուրջ(ը)		+	+	+	+	+	+	-
չափ		+	+	+	+	+	+	-
պատճառով		+	+	+	+	+	+	-
պես		+	+	+	+	+	+	-
սկզբում		+	+	+	+	+	+	-
վերաբերմամբ		+	+	+	+	+	+	-
վերաբերյալ		+	+	+	+	+	+	-
վերջում		+	+	+	+	+	+	-
զերև		+	+	+	+	+	+	-
վրա		+	+	+	+	+	+	-
տակ		+	+	+	+	+	+	-
տեղ		+	+	+	+	+	+	-
փոխարեն		+	+	+	+	+	+	-
ուղղությամբ		+	+	+	+	+	+	-
օրոք		+	+	+	+	+	+	-

Թվաչին, դասային, որոշյալաչին իմաստների՝ կապերի գործածութեան մեջ մտցրած սահմանափակումների քննութեանը մեզ համոզում է, որ եզակի ու հոգնակի և անձի ու իրի անունների հետ կապերի գործածութեանը շնչին սահմանափակումներ ունի. շատ ավելի կարևոր են թանձրացական (թե՛ անձերի, թե՛ իրերի անունների) ու վերացական անունների և որոշյալ ու անորոշ անունների անցկացրած տարբերութեանը: Թանձրացական ու վերացական անունների հետ կապակցվելու տարբերութեանների արժեքը է՛լ ավելի մեծակիներ, եթե մենք նկատի առնեինք կապերի հիմնական ու, կարելի է ասել, սկզբնական գործածութեանները և զանց առնեինք նրանց երկրորդական ու, որոշ իմաստով, փոխարերական գործածութեանները: Այսպես, ակնհայտ է, որ վրա ետադրութեան նախնական իմաստը տարածական է, ուստի և այն գործածվում է անձերի և իրերի անունների հետ՝ սեղանի վրա, Հակոբի վրա. միայն երկրորդաբար (նմանակութեամբ) այն կարող է դրվել վերացական անունների հետ՝ հարցի վրա (ուշադրութուն դարձնել): Նկատի ունենալով առաջնաչին գործածութեանները՝ մենք տեսնում ենք, որ տարածական և ժամանակային իմաստների տարբերութեանները կապված են հենց թանձրացական և վերացական, ավելի ճիշտ՝ առարկայանիշ և վիճականիշ անունների (ներառյալ անորոշ դերբայը) տարբերութեան հետ. հմտ. սեղանի առաջ և քննելուց առաջ, մինչև քաղաք և մինչև քննելը և այլն: Այլ կերպ ասած՝ ժամանականիշ կապերը գերազանցապես տարածանիշ կապերն են՝ գործածված վիճականիշ անունների և մանավանդ անորոշ դերբայի հետ:

Որոշյալ, թե անորոշ անունների հետ գործածվելը կապերի համար ավելի շատ սլատմական արժեք ունի, քան իմաստաչին. այն սլատմանավորված է մեծ մասամբ կապերի ծագումով. 1) զոյականներից ծագող և նրանց հետ դեռ իմաստով կապված ետադրութեանները գործածվում են գերազանցապես անհոդ զոյականների հետ. անհոդ են գործածվում նաև գրաբարյան ծագում ունեցող նախադրութեանների մի զգալի մասի հետ կապվող բառերը. 2) հոդ են ստանում գերազանցապես ածականական և բայական ծագում ունեցող կապերի խնդիրները. 3) դեպի, իբրև, ինչպես, հակառակ, համաձայն, մինչև նախադրութեանները, անց, անցած, դեմ, համեմատ, որպես, պես ետադրութեանները գործածվում են և՛ հոդով, և՛ առանց հոդի խնդիրների հետ՝ ըստ անհրաժեշտութեան և իմաստի (հմտ. Հակոբի պես և տեսնելուն պես):

Եթե այժմ, որոշ փոփոխություն մտցնելով դասային հատկանիշների մեջ, նկատի առնենք կապերի՝ անորոշ դերբայի և նյութա-

կան առարկաների անունների հետ կապակցվելու կարողությունը, ապա կունենանք հետևյալ շորս խմբերը (աղյուսակ 13).

Աղյուսակ 13

Հատկանիշներ	Կապերի զատանշային խմբեր			
	Ընդհանրական	Վիճականիշ	Առարկայանիշ	Չեզոք
Չուղորդելիութեան դերբայի հետ	+	+	-	-
Չուղորդելիութեան նյութական առարկայանիշ հետ	+	-	+	-

Հայերենի կապերը հիշյալ հատկանիշներով կբաշխվեն հետևյալ կերպ (աղյուսակ 14).

Աղյուսակ 14

Կապեր	Կապակցվող միավորներ		Կապեր	Կապակցվող միավորներ	
	Գրականություն	Մանկ. բանակ.		Գրականություն	Մանկ. բանակ.
1. Նախադրություններ					
առանց բացառութեամբ	+	+	հնայած փոխանակ	+	+
բացի	+	+	2. Ետադրություններ		
դեպի	+	-	անց(ած)	-	-
ընդդեմ	+	+	անունից	-	-
ըստ	+	+	անունով	+	-
ի	-	+	առնթևեր	+	-
ի դեմ	+	-	առթիվ	+	+
ի հաշիվ	+	+	առջև	+	+
ի հեճուղս	+	+	դժով	+	+
ի փոստ	+	-?	դեմ	+	+
կրբև	+	-?	դեպքում	+	+
ինչպես	+	-?	դիմաց	+	+
նկատակ	+	+	դուրս	+	-
համաձայն	+	+	դատ	+	+
հանձին(ս)	+	-	զուգընթաց	+	+
հանուն	+	-	ընթացքում	-	+
հողուս	+	-	ժամանակ	-	+
մինչև	+	-	ի վար	+	-
նախքան	+	+	ի վեր	+	-
նոյաժ	+	+	ի վեր քսիտած	+	+
շնորհիվ	+	+	կապակցութեամբ	+	+
սրպես	+	-	կից	+	+
չհաշված	+	+	կողմ	+	+
			կողմից	+	-

կապեր	Զուգորդվող միավորներ		կապեր	Զուգորդվող միավորներ	
	Նյութական առարկայի անուն	Անորոշ գեղարվ		Նյութական առարկայի անուն	Անորոշ գեղարվ
համապատասխան	+	+	ներք	+	---
համար	+	+	ներք	+	---
համեմատ	+	+	նկատմամբ	+	+
հանդեպ	+	+	նման	+	+
հանդերձ	+	+	նպատակով	+	+
հանդիման	+	+	շուրջ(ը)	+	+
հավասար	+	+	չափ	+	+
հետո	+	+	սլոտհատով	+	+
հետ	+	+	պես	+	+
հետո	+	+	սկզբում	+	+
հետևանքով	+	+	վերաբերմամբ	+	+
հիման վրա	+	+	վերաբերյալ	+	+
ձևերով	+	+	վերջում	+	+
մասին	+	+	վերև	+	+
մեջ	+	+	վրա	+	+
միջոցին	+	+	տակ	+	+
միջոցով	+	+	տեղ	+	+
միջև	+	+	փոխարեն	+	+
մաս	+	+	ուղղություն	+	+
ներս	+	+	օրոք	+	+

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1. Սովորաբար միայն նյութական առարկաների անունների հետ մեծ գործածվում դեպի, ի դեմս, ի հենուկս, ի փառս, իբրև, ինչպես, հանձին(ս), հանուն, որպես նախադրությունները և անունից, անունով, աղքեքե, առջև, դուրս, ի վար, ի վեր (տեղանիշ), կից, կողմից, հանդիման, ձեռքով, մեջ, ներս, ներքո, ներքև, վերև, վրա(?), տակ ետադրությունները: Սրանք կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբերի՝ ա) տեղանիշ (տարածական)՝ դեպի, առջև, աղքեքե, դուրս, ի վար, ի վեր, կից, հանդիման, մեջ, ներս, ներքո, ներքև, վերև, վրա, տակ և բ) գործառական-ուղղանիշ՝ ի դեմս, ի հենուկս, ի փառս, իբրև, ինչպես, հանձին(ս), հանուն, ուղղա, որպես, անունից, անունով, կողմից, ձեռքով, ի դեմս, հանձինս

նախադրությունները և կողմից, ձեռքով ետադրությունները ենթակայի, իբրև, ինչպես, որպես նախադրությունները՝ ստորոգելի փոխակերպման արդյունք են. հմմտ. Գրիգորյանը դեկավարում է խմբակը → ա) ի դեմս (հանձին) Գրիգորյանի մենք ունենք խմբակի դեկավարի, բ) խմբակը դեկավարվում է Գրիգորյանի կողմից (ձեռքով). Գրիգորյանը ուսուցիչ է → Գրիգորյանը իբրև (ինչպես, որպես) ուսուցիչ. ի հենուկս, ի փառս, հանուն, անունից, անունով կապերը արտահայտում են որևէ անձի (երբեմն էլ անձնավորվող առարկայի) օգտին, հակառակ նրա կամ նրա փոխարեն կատարվող գործողություն:

2. Սովորաբար միայն անորոշ դերբայի (երբեմն էլ բայանունների և ոչ նյութական այլ բառերի) հետ են կապակցվում դեպիում, զուգընթաց, ընթացում, ժամանակ, հետևանքով, հիման վրա, միջոցին, նպատակով ետադրությունները, որոնք արտահայտում են վիճակային = արարագայական տարբեր հարաբերություններ՝ կերպա-ժամանակային (ընթացում, զուգընթաց, ժամանակ, միջոցին), սլոտանի (դեպիում), հիմունքի (հիման վրա), նպատակային (նպատակով). այս կապերը դերբայներով հանդերձ կարող են փոխարինվել համապատասխան երկրորդական նախադասություններով՝ ա) զուգընթաց, ընթացում, ժամանակ, միջոցին → երբ, բ) դեպիում → երև, հիման վրա → քանի որ (որովհետև), դ) նպատակով → որպեսզի:

3) Ի նախդիրը և անց, անցած ետադրությունները երկու տիպի միավորների նկատմամբ էլ շեղոր են՝ առաջինը շնորհիվ իր սահմանափակ գործածության (գրաբարում այն կապակցվում էր և՛ նյութական անունների, և՛ դերբայների հետ). ինչ կապակցվում է բայանունների (ի լրացումն, ի գիտություն և այլն), անց-ը և անցած-ը՝ միայն ժամանակային անունների հետ:

4. Մնացած նախադրություններն ու ետադրությունները ընդհանրական բնույթ ունեն և բաժանվում են երկու հիմնական խմբի. ա) մի մասը համանվանական բնույթի է, այսինքն՝ արտահայտում է տեղի ու ժամանակի, շահի ու նպատակի և այլ կարգի զուգահեռ սլոտագայական հարաբերություններ (անվան հետ կապակցվելու դեպքում՝ նաև անվան նշած առարկայի համապատասխան գործողությունը. հմմտ. շնորհիվ Գրիգորի, այսինքն՝ շնորհիվ Գրիգորի այս կամ այն գործողության). բ) մյուս մասը հավասարապես կիրառելի է երկուսի նկատմամբ էլ որպես սուբյեկտիվ-դատողական, այլև համեմատության ու փոխակերպման արտահայտիչ:

առաջին տիպի կապերը զուգահեռ են ստորադասական, երկրորդ-
ները՝ հատկապես համադասական շաղկապներին: Վերջիններս
արտահայտում են հավելման, փոխադրման, հակադրման, վերջին
հաշվով, փոխակերպման ու համեմատության հարաբերություն-
ներ՝ առանց, բացի (բացառությամբ, բացառյալ), չնաշված, զատ,
հետ, հետ միասին (ներառյալ), ի հաշիվ, փոխանակ, փոխարեն
տեղ, բնդդեմ, դեմ, հակառակ, չնայած: Վերջին երկուսը, այլև
քստ, համաձայն, նայած, համապատասխան, համեմատ կապերը
արտահայտում նաև խոսքային-սուբյեկտիվ հիմունքի առկայու-
թյունն իրենց բացակայությունը:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Ե Ն Ք Ա Ր Ա Ժ Ի Ն

**ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ**

I. ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

1. ԲԱՅԱ-ՍՏՈՐՈՂԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Եթե անվանական կարգերի ծավալումը հանգեցնում է անվա-
նական բառակապակցության, ապա բայա-ստորոգական կարգերի
ծավալումից վերջ ի վերջո ստացվում է նախադասություն: Ինչպես
որ անվանական բառակապակցության միջուկը գոյական անունն է,
այնպես էլ որպես նախադասության միջուկ հանդես է գալիս բայ-
ստորոգյալը: Սակայն այս դեպքում վիճակն ավելի բարդ է, եթե
նկատի առնենք հետևյալ երկու հանդամանքները:

1. Լեզվաբանության մեջ սովորաբար տարբերում են բայա-
կան բառակապակցությունը նախադասությունից, թեև դրանց
տարբերակման որոշակի շահանիշներ, կարելի է ասել, չեն նշվում:
բայական բառակապակցությունն ասելով սովորաբար հասկանում
են բայը իրենից կախված խնդիրների և մակբայների հետ
միասին, այլև դիմավոր բայի և անորոշ դերբայի կապակցությու-
նը: Այլ կերպ ասած՝ բայական բառակապակցությունների դեպքում
բայերն առնվում են անկախ ստորոգական կարգերից, և կարող

են իբրև բառակապակցություն գլխավոր (միջուկային) անդամ
հանդես գալ ինչպես դիմավոր, այնպես էլ անդեմ (դերբայական)
ձևերով: Թեև այս դեպքերը գրեթե հայասարարժեք են ածակա-
նական կապակցություններին, որոնք ունեն բայական բառակա-
պակցությունների բոլոր երեք տիպերը՝ ավելի թույլ կերպով ար-
տահայտված, բայց նկատի ունենալով, որ անդեմ ձևերը կարող են
հանդես գալ ոչ միայն ածական որոշիչ, այլև գոյական անվան և
մակբայի գործառույթյամբ, մենք դերադասում ենք դրանք քննել
առանձին՝ փոխակերպմանը նվիրված ենթաբաժնում:

2. Նախադասության անդամների փոխհարաբերությունը քնն-
նելիս հարկավոր է տարբերել առնվազն երկու մակարդակ՝ օբյեկ-
տիվ և սուբյեկտիվ կամ հաղորդային և հաղորդակցային¹: Առա-
ջին դեպքում բայ-ստորոգյալը հանդես է գալիս որպես առարկա-
ների հարաբերության գրսևորում, և քանի որ առարկաները տվյալ
նախադասության մեջ հանդես են գալիս հենց տվյալ հարաբերու-
թյամբ, ուստի և բայ-ստորոգյալը դառնում է յուրատեսակ կենտ-
րոն: Այդ կենտրոնը, քնականաբար, գոյություն ունի միայն առար-
կաների մեջ և նրանց միջոցով: Երկրորդ դեպքում որպես նախա-
դասության կենտրոն հանդես է գալիս այսպես կոչված ենթական՝
մտքի այն առարկան, որը խոսողի ուշադրության կենտրոնում է, և
որին վերագրվում է որևէ հատկանիշ (լայն առումով) իբրև ստո-
րոգյալ: Նախադասության սուբյեկտիվ պլանը հաղորդային
իրադրության անմիջական գրսևորումն է:

Եթե բայական բառակապակցությունը դիտենք լայն առումով՝
ներառելով ոչ միայն բայի խնդրառությունը պայմանավորված
խնդիրները, այլև բայի արժույթով պայմանավորված բուն (գոր-
ծող) ենթական և ստորոգելին (ստորոգելիական վերադիրը՝ ստո-
րոգյալի անվանական մասը), ապա նախադասության օբյեկտիվ
պլանը հանդես կգա հենց որպես բայական բառակապակցություն՝
ստորոգմամբ կամ առանց դրա, և նախադասությունը կլինի բա-
յական բառակապակցություն՝ լրացված ստորոգումով: Նախադա-
սության էական կողմը ստորոգումն է. առանց ստորոգման նախա-
դասությունը լուրջ բառակապակցություն է:

Բայական բառակապակցությունը բնորոշվում է բայական այն
կարգերի ծավալմամբ, որ հանդես են գալիս բայահիմքերի միջո-
ցով՝ անկախ ստորոգումից: Նախադասությունը հանդես է գալիս

¹ Հմմտ. նախադասության այսպես կոչված առարկայական անդամատուրը
(актуальное членение предложения).

որպես բայական բառակապակցություն + ստորոգման (հաղորդակցման փրագորություն) դրսևորման բոլոր միջոցները:

Ինչպես տեսանք ձևաբանության բաժնում, հայերենի բայական և գոյականական բառաձևերի կաղապարները ունեն մեկ էական տարբերություն. գոյականական կաղապարն ավելի բազմանդամ է ըստ իրար հաջորդող միավորների առավելագույն քանակի, բայց մեծապես զիջում է բային ըստ քերականական կարգերի իրական քանակի, որ դրսևորվում է ոչ թե իրար հաջորդող միավորներով, այլ աչք միավորների ներքին (հերթագայական) տարբերություններով: Բայական ամենաբազմանդամ կաղապարը քառանդամ է՝ բառակազմական բայահիմքը և նրան նախորդող ու հաջորդող մասնիկների երեք կարգերը՝ ըստ $(a+b)(+c)$ բանաձևի: Վերլուծությունը ցույց տվեց, որ՝ 1) I կարգի (a) մասնիկներն ունեն հիմնականում եղանականիշ արժեք՝ այս բառի ամենալայն իմաստով (բուն եղանակը և ժխտականությունը). 2) II կարգի (b) մասնիկներն ունեն կերպանիշ, տիպարանիշ և սեռանիշ արժեք, այսինքն՝ ցույց են տալիս եղելության ընթացքը (ակավելը, ընթացքի մեջ գտնվելը, թե ավարտվելը) և քանակը (մեկ, թե մեկից ավել անդամ կատարվելը, կայուն, թե փոփոխական լինելը), առարկայական մեկ, թե մի քանի եզրի հետ կապված լինելը (արժույթը) և խոսողի կողմից եղելության ո՛ր եզրը ուշադրության կենտրոնում պահելը. 3) III կարգի (c) մասնիկներն ունեն ժամանականիշ, թվանիշ, դիմանիշ և, վերջինիս հետ կապված, դասանիշ արժեք: Վերլուծական ձևերի քննության ժամանակ ժամանակի գաղափարը երկփեղկվեց. պարզվեց, որ ժամանակային հաջորդականությունն արտահայտվում է երկրորդ, իրադրական ժամանակը՝ երրորդ կարգի մասնիկներով:

Որպեսզի որոշենք, թե ի՞նչ է ստացվում բայական կարգերի ծավալման ժամանակ, փորձենք պարզել բայական մասնիկների երեք կարգերի ընդհանուր արժեքները: Ամենից առաջ հայտնի է, որ առաջին և երկրորդ կարգի մասնիկները հիմնականում մակաշերտվում են երկրորդ (բուն բայական, բայահիմքի մեջ մտնող) կարգի մասնիկների վրա՝ ձևացնելով սուբյեկտիվ-ստորոգական կամ, ավելի ճիշտ հաղորդակցման պլանը. հատուկ դիրք են զբաղում սեռանիշ մասնիկները, որոնք փաստորեն չեն մտնում բուն բայական կաղապարների մեջ, այլ նույնպես մակաշերտվում են բուն բայական կարգերի վրա՝ ընկնելով երկու տարբեր կաղապարների սահմանում և առաջ բերելով անհամասեռ (տարասեռ) կաղապարներ: Այսպիսով, եթե մենք տարբերենք հաղորդումը (հա-

ջորդման բովանդակությունը) և հաղորդակցումը (հաղորդումն իրականացնող կողմերի, հատկապես հաղորդակցող անձերի հարաբերությունը իրար և հաղորդման հանդեպ), ապա կարելի է ասել, որ առաջին կարգի մասնիկները հաղորդակցային, երրորդ կարգի (ինչպես և սեռանիշ մասնիկները)՝ հաղորդա-հաղորդակցային արժեք ունեն: Առաջին կարգի մասնիկները արտահայտում են հաղորդողի վերաբերմունքը դեպի հաղորդակիցը և հաղորդումը, սեռանիշ և երրորդ կարգի մասնիկները՝ բնութագրում են հաղորդումն ըստ հաղորդակցման անդամների: Որոշ պայմանականությամբ արտահայտվելու դեպքում կարելի է արձանագրել, որ առաջին, սեռանիշ և երրորդ կարգի մասնիկները արտահայտում են նախադասության հատկապես սուբյեկտիվ, երկրորդ կարգի մասնիկների մեծ մասը՝ օբյեկտիվ պլանը:

Խոսելով բայի առարկայական-անվանական և բուն բայական կարգերի մասին՝ մենք եղանակը շղթեցինք բուն բայական կարգերի մեջ. այն փաստորեն հանդես է գալիս որպես ամբողջ նախադասության հատուկ կարգ, որ լրացնում է նախադասության իմաստը՝ երրորդ կարգի մասնիկների առկայության դեպքում: Սակայն եթե բայականությունը մեկնաբանենք գոյաբանորեն՝ որպես վիճակի դրսևորում, իսկ առարկայականությունը հասկանանք օբյեկտիվ-իրական (մատերիական) գոյականների իմաստով, ապա եղանակը հանդես կգա որպես վիճակ: Այս դեպքում մենք կունենանք առարկա-վիճակային և հաղորդա-հաղորդակցային հակադրություններ, և ա) I կարգի (a) մասնիկները կլինեն հաղորդակցա-վիճակային, բ) սեռանիշ և II կարգի (b) մասնիկները՝ հաղորդակցա-առարկայական, գ) III կարգի (c) մասնիկների հիմնական մասը՝ հաղորդա-վիճակային ու հաղորդա-առարկայական: Առաջին կարգի մասնիկները կբնութագրեն հաղորդողին (իր հարաբերությամբ դեպի հաղորդակիցն ու հաղորդումը), սեռանիշ և երրորդ կարգի մասնիկները՝ հաղորդման ենթական (իր հարաբերությամբ դեպի իրական «ենթական» գործողը և հաղորդակցողները), երկրորդ կարգի մասնիկների հիմնական մասը՝ հաղորդակցման առարկաներն ու նրանց հարաբերությունները իրենց տարբեր հանգամանքներով:

Ի՞նչ կստացվի բայական այս կարգերի ծավալումից, և ի՞նչ հարաբերության մեջ են բայական բառակապակցության ու նախադասության անդամների կարգերը բայական մասնիկների կարգերի նկատմամբ: Գոյականական կարգերի ծավալման համեմատությամբ բայական կարգերի ծավալումը հանդես է բերում երկու կարևոր առանձնահատկություն:

1) Ե՛վ գոյականական մասնիկների, և՛ գոյականական բառակապակցությունների անդամների մեջ մենք առանձնացրինք որոշիչ և հարաբերիչ տիպեր. գոյական մասնիկների մեջ հարաբերիչներ են հոլովական մասնիկները, գոյականական բառակապակցության մեջ՝ կապերը: Եթե որոշիչ անդամները վերաբերում են գոյականական բառաձևի դեպքում բառահիմքին և գոյականական բառակապակցության դեպքում՝ գոյականական անդամին (գլխավոր բառին), ապա հարաբերիչները արտահայտում են դրանց հարաբերությունը այլ բառաձևերի և բառակապակցությունների. որոշիչների դեպքում առկա են միակ, հարաբերիչների դեպքում՝ բաց (հնարավոր, իրականանալի) կապեր: Բայական բառաձևի և բայական բառակապակցության միջև հարաբերիչ տարրերի առումով կական տարբերություն կա. հարաբերիչ տարրերը բայական բառաձևերի մեջ չեն դրսևորվում (մասնիկներ չեն լինում), այլ հանդես են գալիս միայն որպես բառեր: Գոյականական և բայական բառաձևերի և բառակապակցությունների տարբերությունը ըստ հարաբերիչ տարրերի վարելի է արտահայտել 1-ին աղյուսակով.

Աղյուսակ 1

Աստիճաններ	Տիպեր	
	Գոյականական հարաբերիչներ	Բայական հարաբերիչներ
Բառային աստիճան	+	-
Բառակապակցական աստիճան	+	+

Բնականաբար այս բոլոր դեպքերում մենք նկատի ենք առնում հնչույթները և հնչույթակոմպլեքսները՝ ուղեկցվեն նրանք դադարով (բառեր), թե ոչ (մասնիկներ): Այլապես հնչերանգային փոփոխությունները կարող են նույնպես ստանձնել հարաբերիչ արժեք:

2) Գոյականական բառաձևերի բոլոր մասնիկների ծավալումն էլ հանդեցնում է գոյականական բառակապակցության անդամների, մինչդեռ բայական բառաձևի բոլոր մասնիկների ծավալումը չի հանդեցնում բայական բառակապակցության անդամների. բայական առաջին կարգի (եղանակիչ) մասնիկների ծավալումը հանդեցնում է հաճախ այնպիսի բառային միավորների, որոնք երան-

գալորում են նախադասությունը՝ առանց անմիջապես նրա կազմի մեջ մտնելու: Այս պատճառով էլ նրանք թեև սովորաբար նախորդում են մյուս կարգի բառերին, բայց կարող են և հաջորդել:

Այժմ, եթե մենք նկատի ունենանք նախադասություն կազմող բայական բառակապակցության կազմիչ տարրերի (բառերի ու բառախմբերի) ամենից ավելի բնորոշ շարադասությունը, այլևս) սևտանիչ մասնիկը պայմանականորեն հատկացնենք երրորդ (c) կարգին, բ) կարգի մասնիկները ըստ հաջորդման կարգի բաժանենք երկուական խմբերի՝ b և b₁, գ) հարաբերիչ տարրերը նշանակենք d-ով, ապա բայական կարգերի և նախադասություն կազմող բայական բառակապակցության կազմիչ տարրերի փոխհարաբերությունը կարելի է ներկայացնել կաղապարային հետևյալ բանաձևով.

$$1. (a+) A (+ b (+ c)).$$

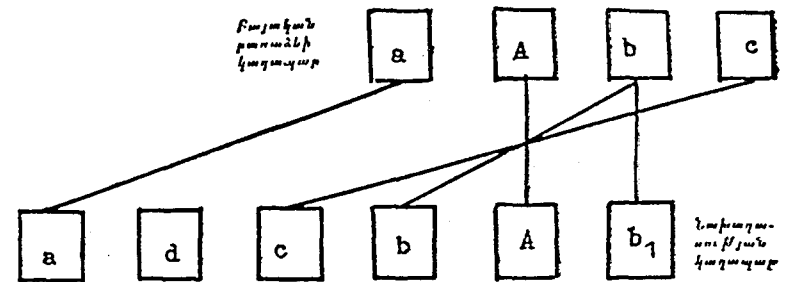
$$(x+) p(x) (+ h g (+ t))$$

$$2. (((a+) d +) c +) b +) A (+ b_1)$$

$$((((\Omega x +) h \theta h +) h u +) q h r \theta r) + t a m (+ z a l i e f i n)$$

Երկու կաղապարների համեմատությունը տալիս է հետևյալ պատկերը (զծագիր 1).

Գծագիր 1

Քանի որ նախադասության կաղապարը, խիստ սխեմատիկ ձևով առնված, պարունակում է հինգ լրացական անդամ, մենք կունենանք 1 միանդամ, 5 երկանդամ, 10 եռանդամ, 10 քառանդամ, 5 հինգանդամ և 1 վեցանդամ, ընդամենը՝ 32 տիպ: Իհարկե, սրանցից յուրաքանչյուրը կունենա իր մանրակաղապարը, որոնք կքննվեն հաջորդաբար:

Այսպիսով, քննել նախադասությունը նշանակում է քննել հետևյալ հինգ կարգի միավորները՝ 1) եղանականիչ բառեր և բառախմբեր, 2) հարաբերիչ բառեր և բառախմբեր, 3) ենթակայական բառեր և բառախմբեր, 4—5) լրացական բառեր և բառա-

լումբեր. վերջիններս դիմավոր բայի հետ կապված են տարբեր սեր-
տություններ և ըստ այսմ էլ նրա նկատմամբ դրավում են տարբեր
դիրքեր. նրանք ավանդաբար հայտնի են ստորոգելի, խնդիրներ ու
պարագաներ անուններով և կազմում են նախադասության, այս-
պես կոչված, երկրորդական անդամները²: Քանի որ մենք նախա-
պես քննել ենք գոյականական, ածականական և մակբայական
բառակապակցությունները, ուստի և այս դեպքում նախադասու-
թյան անդամներ ասելով կհասկանանք 3—5-րդ կարգի միավորնե-
րը՝ անկախ դրանց՝ բառաձևով թե բառակապակցությամբ արտա-
հայտված լինելուց:

Ինչպես որ գոյականական բառաձևերի և բառակապակցու-
թյունների հարաբերիչ տարրերը՝ հոլովական վերջավորություն-
ներն ու կապերը, արտահայտում են այն բոլոր հարաբերություն-
ները, որոնց մեջ մտնում են գոյականական բառերն ու բառակա-
պակցությունները նախադասության մեջ, այնպես էլ նախադասու-
թյունների հարաբերիչ բառերն արտահայտում են այն բոլոր հա-
րաբերությունները, որոնց մեջ մտնում են նախադասությունները,
այսպես կոչված, բարդ նախադասության մեջ:

Նպատակահարմար է նախ քննել նախադասության անդամնե-
րի ներքին փոխհարաբերությունները, ապա անցնել նրանց արտա-
քին կապերին. այս սկզբունքի համաձայն մենք նախ կքննենք
մյուս բառերն ու բառախմբերը, հետո միայն կանցնենք հարաբե-
րիչ բառերին ու բառախմբերին. սրանով իսկ նախադասության քնն-
նության եղանակը զուգահեռ կլինի գոյականական բառակապակ-
ցությունների քննության եղանակին: Այսպիսի քննությունը ընդհա-
նուր սկզբունքի խախտում չի լինի, որովհետև որոշ կարգի հարա-
բերիչ տարրեր, հանդես գալով կախյալ նախադասությունների
սկզբում, ունենում են հատուկ «հուշող»՝ հարաբերյալ տարրեր նաև
գլխավոր նախադասությունների վերջում՝ «Ես վերագործա (այն
ժամանակ), երբ արդեն արևը ծագում էր», «Գրիգորը դուրս եկավ
այնտեղից, որտեղից սկսվում էր սահմանը»: Այսպիսով, գլխավոր
նախադասությունը նկատի ունենալու դեպքում հարաբերական բա-
ռերը և բառախմբերը («հարաբերյալները») կգրավեն հենց այն
կարգը, որ մենք ընդունում ենք նախադասության անդամների
քննության ժամանակ: Ավելորդ չէ նշել, որ եղանակային բառերն

² Ստորոգելին այստեղ դնում ենք որոշ սլավոնականությամբ՝ որպես «էա-
կան բայի խնդիր»:

ու բառախմբերը կրանդավորում են նախադասություններն ընդհան-
րապես՝ լինեն դրանք պարզ թե բարդ. այլ կերպ ասած՝ նախադա-
սությունների կապակցության դեպքում եղանակային բառերն ու
բառախմբերը վերաբերում են ոչ թե կապակցության մեկ մասին,
այլ ամբողջ կապակցությանը (հատկապես գլխավոր նախադասու-
թյանը. հմմտ. «Ո՛ր, երև նա չգա, ես չեմ գնա»):

Տիպարի կարգի քննության ժամանակ մենք առանձնացրինք
փոխարկայնության ենթակարգը և ցույց տվեցինք, որ դիմավոր
բայի կազմում չկա փոխարկային—ոչ փոխարկային հակադրությու-
նը. այստեղ հանդես է գալիս միայն փոխարկայնությունը՝ մեծա-
նալ, փոքրանալ, ուժեղանալ և այլն: Սակայն փոխարկային բայե-
րի իմաստը կարող է արտահայտվել նաև վերլուծական-նկարա-
գրական ձևով (մեծանալ մեծ դառնալ, փոքրանալ—փոքր դառ-
նալ, ուժեղանալ—ուժեղ դառնալ). այս դեպքում բացահայտ է
դառնում փոխարկային—ոչ փոխարկային հակադրությունը, որ կար-
տահայտվի եմ և դառնալ բայերի միջոցով՝ մեծ է—մեծ է դառ-
նում (մեծանում է): Այսպիսով, հետևողական լինելու դեպքում
մենք պետք է քննենք դիմավոր բայերի հետ միասին մեծ է, փոքր
է տիպի ձևերը: Սա առաջ է բերում նոր սրբբեմ: Նշանակում է՝
հարկավոր է ընդարձակել դիմավոր բայի սահմանները և քննել
նաև այն բոլոր ձևերը, որոնց դեպքում դիմավոր բայը հանդես է
գալիս ոչ փոխարկային ձևերի հետ՝ ներառյալ նաև անորոշ դեր-
բայի հետ կազմվող ձևերը (ուզում է գնալ, անհրաժեշտ է գնալ և
այլն): Նկատի ունենալով այս բոլորը՝ նախադասության քննու-
թյան մեջ հարկավոր է մտցնել նաև այն բոլոր բառակապակցու-
թյունները, որոնք դիմավոր բայի արժեք ունեն: Սրանք ավանդա-
կան ձևով կոչենք ստորոգյալ: Քանի որ ստորոգյալը այսպիսի լայն
ըմբռնմամբ կպարունակի և՛ դիմավոր, և՛ ոչ դիմավոր մասեր, ուս-
տի այն յուրատեսակ միջին դիրք կգրավի գլխավոր և լրացական
անդամների միջև. դիմավոր մասը կլինի կենտրոն և կարտահայտի
նախադասության բուն ստորոգումը, իսկ ոչ դիմավոր մասը հան-
դես կգա որսրես ենթակայի վիճակի դրսևորիչ, այսինքն՝ լրացա-
կան դիրք կգրավի ենթակայի նկատմամբ: Եմ և դառնալ բայերի
լրացական մասը սովորաբար կոչվում է ստորոգելի. եթե այլ կար-
գի բայեր հանդես են գալիս եմ—ի և դառնալ—ի իմաստով՝ կորցնե-
լով իրենց մասնահատուկ իմաստները, ապա ստորոգելին կոչվում
է ստորոգելիական վերադիր:

Վերևում ասվածներից բխում է, որ նախադասության հետագա

քննությունը կընդգրկի նաև ստորոգյալը և կկատարվի հետևյալ հաջորդականությամբ. 1) եղանականիշ բառեր և բառախմբեր, 2) ենթակայական բառեր և բառախմբեր, 3) ստորոգյալային բառեր և բառախմբեր, 4) խնդրա-պարագայական բառեր և բառախմբեր, 5) հարաբերական բառեր և բառախմբեր: Այլ կերպ ասած՝ կքննվեն 1) եղանակային բառերն ու բառախմբերը և, վերջին հաշվով, եղանակավորությունը, 2) ենթական, 3) ստորոգյալը, 4) խնդիրները և պարագաները: Կատարենք մասնակի մի փոփոխություն ևս՝ միացնենք ենթական և ստորոգյալի քննությունը՝ նկատի առնելով, որ նրանք իրար նկատմամբ գրավում են երկակի դիրք, և չի կարելի մեկը համարել գլխավոր, մյուսը՝ լրացական անդամ. ա) ենթական հաղորդակցային առումով կենտրոնական անդամ է, հաղորդային առումով՝ դիմավոր բաշով արտահայտված հարաբերության կողմերից մեկը, այսինքն՝ բայական արժույթի մի դրսևորումը, հետևաբար դիմավոր բաշի համեմատությամբ լրացական անդամ. բ) ստորոգյալը որպես նախադասության կենտրոնական հարաբերության արտահայտություն, հաղորդման մակարդակով կենտրոնական անդամ է, և ենթական նրա արտահայտած հարաբերության կողմերից մեկը. ստորոգյալի ստորոգելիական մասը ակնհայտորեն ծառայում է ենթականի վիճակի բացահայտմանը և կախյալ դիրք ունի նրա նկատմամբ, իսկ ստորոգող մասը (հանգուցք) ծառայում է այդ կախման արտահայտությունը: Այսպիսով, մենք կքննենք նախադասության 1) եղանականիշ բառերն ու բառախմբերը և, վերջին հաշվով, եղանակավորությունը, 2) գլխավոր անդամները՝ ա) ենթական և բ) ստորոգյալը, 3) երկրորդական անդամները՝ ա) խնդիրները և բ) պարագաները, 4) հարաբերական բառերը՝ նախադասությունների կապակցության միջոցները:

Պետք է նկատի առնել, որ եղանականիշ ու հարաբերական բառերը չեն մտնում բուն նախադասության կառուցվածքի մեջ և կարող են հաշվի չառնվել նախադասության բուն կաղապարը կառուցելիս: Առաջինները ներկայացնում են տվյալ նախադասության համար լրացական այնպիսի նախադասությունների փոխակերպումներ, որոնց մեջ հարաբերության եզրեր են հաղորդակցման կողմերը, և որոնք, հետևաբար, նոր բան չեն ավելացնում նախադասությունների կառուցվածքային ընդհանուր բնութագրի վրա: Երկրորդները արտահայտում են նախադասության արտաքին հարաբերություններ և փաստորեն այլ միջոցներով (օրինակ՝ հոլովներով ու կապերով) դրսևորվում են նաև նախադասության ներսում:

Այսպիսով, եթե մենք կառուցենք նախադասության անդամների ընդհանուր կաղապարը, այլապես բավարար կլինի բառերի և բառախմբերի հիշյալ երկու խմբերի արտահայտած իմաստները ըստ փոխկաղապարման հավելյալ բանաձևերի բացահայտելու համար:

Քննել նախադասության կառուցվածքային ընդհանուր կաղապարը՝ նշանակում է դասակարգել նախադասության անդամները: Դժվար չէ կռահել, որ նախադասության այս կաղապարը կներկայացնի մեր կողմից ներածության մեջ տրված ընդհանուր կաղապարի կարգերի՝ հայերենին հատուկ դասավորությունը: Այս դեպքում առարկայական կարգերը հանդես կգան առաջին հերթին որպես խնդիրներ և տարածական բնույթի պարագաներ, իսկ վիճակայինները՝ որպես պարագաներ: Սրանց կզուգործեն իմացության հետ կապված առարկայական և վիճակային եզրերը: Ընդհանրապես նախադասության առարկայական եզրերը կարտահայտվեն՝ ա) գոյականի քերականական կարգերով, բ) ածականներով և գ) հոլովներով ու կապերով ձևավորված առարկայական (նյութական) գոյականներով, իսկ վիճակային եզրերը՝ ա) բայական քերականական կարգերով, բ) մակբայներով և գ) հոլովներով ու կապերով ձևավորված բայանուններով ու դերբայներով:

1) Առարկայական անդամները հանդես կգան ըստ կախման. կարգի, կազմի, բանակի, ձևի, շարի, ուղղության և տեղի (դիրքի) ընդհանրական կարգերի (կատեգորիաների), ընդ որում արդի քերականություններում՝ ա) այս կարգերի մասնակի դրսևորումները երբեմն դիտվում են որպես առանձին կարգեր (հմմտ. անջատման և հանդման խնդիրները, որոնք ուղղության կարգի մասնակի դրսևորումներն են), բ) ընդհակառակն, այս կարգերից մի քանիսը երբեմն միավորվում են որպես մեկ ընդհանուր կարգ (հմմտ. շարի ու քանակի «պարագան») և գ) որոշ կարգեր ընդհանրապես նկատի չեն առնվում (հմմտ. կազմի կարգը): Նշված կարգերից հատուկ մեկնաբանության կարիք են զգում կախման, կազմի և ձևի կարգերը: Կախման կարգի տարբեր դրսևորումները կլինեն՝ ենթական հարաբերությամբ՝ ա) ստորոգելին ($=R$), բ) անդրադարձության ուղիղ խնդիր (անդրադարձ օբյեկտ) ($\curvearrowright R$), գ) ուղիղ խնդիր ($\rightarrow R$), դ) ներգործող խնդիրը ($\leftarrow R$), ե) փոխադարձության ուղիղ խնդիրը (փոխադարձ ներգործման ուղիղ խնդիր) ($\rightleftarrows R$) և զ) միջոցի խնդիրը ($\rightarrow R \rightarrow$): Կազմի կարգը հանդես կգա որպես բաղադրության (համասեռություն) խնդիր ($=R$)՝ հատկապես բացառական հոլովով («Սեղանը պատրաստված է փայտից»), բացի, հետ միասին,

վախարեն կապերով և այլն: Ձևի կարգը հանդես կգա առաջին հերթին որպես որակական բաղդատություն խնդիր (պես, նման կապերով և այլն):

2) Վիճակային անդամները հանդես կգան որպես կախման, կարգի, կազմի, քանակի, ձևի, շափի, ուղղության և տեղի ընդհանրական կարգերի (կատեգորիաների) վիճակային դրսևորումներ՝ պատճառականություն (վիճակների կախում՝ պատճառի պարագա, հետևանքի պարագա և այլն), ընթացք (կերպ՝ սկզբի, ավարտի արտահայտություն և այլն), վիճակակազմ (փոփոխականություն և այլն), քանակի պարագա (հաճախականություն), ձև (ձևի պարագա), շափ (շափի և հատկապես ժամանակաշափի՝ տեղություն պարագա), նպատակ (նպատակի պարագա, էլաբետային և ուղեկցող գործողության պարագաներ և այլն) և ժամանակ (ժամանակի պարագա՝ վիճակային դիրք):

3) Իմացական բնույթի կարգերը հանդես կգան որպես առարկայական և վիճակային կարգերի մասնակի դրսևորումներ. այսպես, առարկայական բնույթի է վերաբերության խնդիրը (մասին, վերաբերյալ կապերով և այլն), վիճակային բնույթի են հիմունքի և հակառակ հիմունքի պարագաները և այլն:

Վերևում մենք մատնանշեցինք նախադասության կաղապարի ամենաընդհանուր կարգերը՝ խնդիրները և պարագաները դիտելով որպես մեկ (լրացական անդամների) կարգ: Առաջիմ բավարարվենք հարցի այս ընդհանուր լուծմամբ՝ խնդիրների և պարագաների առանձին ենթակարգերի (ներքին բաժանումների) բնությունը դիտելով որպես մասնակի կաղապարներին նվիրված հատվածների նյութ:

2. ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Նախորդ հատվածում բայական բառաձևերի ծավալման գործողությունը քննարկելիս մենք կարծես թե տարբերություն չդրեցինք բայական բառակապակցության և նախադասության միջև: Սակայն իրականում այդպիսի տարբերություն կա: Ինչպես որ գոյականական բառակապակցությունների դեպքում առկա են բառակապակցության անդամներ (գոյական + որոշիչ, գոյական + գոյականական խնդիր), իսկ բուն գոյականի հոլովները և կապերը ցույց են տալիս գոյականի և գոյականական բառակապակցության հնարավոր հարաբերությունները, այնպես էլ բայական բառակապակցությունը կկազմեն նախադասության գլխավոր և երկրորդական

անդամները, իսկ հարաբերիչները ցույց կտան դրանց հնարավոր հարաբերությունները. եղանակային բառերը և բառախմբերը բայական բառակապակցության մեջ ընդհանրապես չեն մտնի. ավելորդ չենք համարում նշել, որ եղանակի կարգը մենք չենք մտցրել նաև բուն բայական (բային ներհատուկ) կարգերի մեջ, այլ դիտել ենք որպես զուտ ստորոգական կարգ: Սակայն եղանակային բառերն ու բառախմբերը կազմում են նախադասության անհրաժեշտ տարրեր, թեև նախադասության անդամներ չեն համարվում: Կարելի է ասել, որ եղանակային բառերն ու բառակապակցությունները զանց առնելու դեպքում բայական բառակապակցության և նախադասության երկրորդ տարբերությունը կլինի ստորոգման պարտադրականությունը. նախադասության համար ստորոգման առկայությունը պարտադիր է, բայական բառակապակցության համար՝ ոչ: Այս պատճառով էլ նախադասության փոխակերպումը գոյականի, ածականի (որոշիչի) կամ մակբայի (պարագայի) գործառություն ունեցող բառակապակցության («Ես գնացի տուն» → «Իմ տուն գնալը», «Իմ տուն գնալու ժամանակ» և այլն) ուղեկցվում է բայի ստորոգական տարրերի կորստով: Բայական բառակապակցության և նախադասության երրորդ տարբերությունը կլինի այն, որ նախադասությունը կարող է հանդես գալ առանց քայի, մինչդեռ առանց քայի բնականաբար չի կարող լինել բայական բառակապակցություն: Վերջապես, չորրորդ տարբերությունն այն է, որ բայական բառակապակցությունը միշտ ենթադրում է մեկից ավելի լիիմաստ բառերի առկայություն, մինչդեռ նախադասությունը կարող է արտահայտվել մեկ բառով:

Բայի խոնարհման ձևաբանական բնությունը կատարելիս մենք թվարկեցինք խոնարհման հարացույցի ընդգրկած հետևյալ ութ քերականական կարգերը՝ 1) տիպարի (ամացողականության կամ գործողայնության և փոխարկայնության ենթակարգերով), 2) կերպի (բազմաստակականության և եզրայնության կամ ընթացքայնության ենթակարգերով), 3) դասի, 4) թվի, 5) եղանակի (փխտման և բուն եղանակի կամ վերաբերողականության ենթակարգերով), 6) ժամանակի (ժամանակային հաջորդականության և փրադրաժամանակի ենթակարգերով), 7) սեռի (բուն սեռի ու սրտոճառականության ենթակարգերով) և 8) դեմքի:

Այս կարգերը մենք խմբավորեցինք երեք հատկանիշով՝ առարկայականություն, բայականություն և ստորոգականություն (իրադրականություն): Քննենք սրանց դրսևորումները բայաձևի և նա-

խաղաղասովյան մեջ, պարզենք, թե ի՞նչ հարաբերության մեջ են այս կարգերը բայական բառակապակցության և նախադասության անդամների հետ, այլ կերպ ասած՝ ի՞նչ է տալիս բայական քերականական կարգերի ծավալումը, և ի՞նչ այնպիսի հավելյալ կարգեր են հանդես գալիս բայական բառակապակցության ու նախադասության մեջ, որոնք բայական քերականական կարգերի մեջ ձևաբանորեն չեն դրսևորվում:

Նախադասությունը օբյեկտիվ-առարկայական պլանով քննելու դեպքում բայ-ստորոգյալի, որպես հարաբերության կենտրոնի, շուրջը հանդես կգան երկու կարգի բառեր՝ ա) առարկայանիշ բառեր և բառակապակցություններ և բ) բայահատկանշային ու բայահարաբերական բառեր ու բառակապակցություններ: Սրանք չի կարելի լիովին նույնացնել խնդիրների և պարագաների հետ, որովհետև նախ՝ տեղի պարագան հանդես կգա առաջին խմբում և երկրորդ՝ բացի խնդիրներից առաջին խմբի մեջ կմտնեն նաև ենթական և ստորոգելի: Հասկանալի է, որ նախադասության երկու տիպերի դեպքում՝ բայական և անվանական՝ մենք կունենանք առարկայանիշ բառերի ու բառակապակցությունների տարբեր խմբավորումներ. բայականի դեպքում՝ ենթակա և խնդիրներ, անվանականի դեպքում՝ ենթակա և ստորոգելի: Բայականի դեպքում առկա է իրական կամ ենթադրական իրադարձության արձանագրում, անվանականի դեպքում՝ մտածողական ակտ՝ մտքում եղած հասկացությունների և մտապատկերների բազայի վրա: Այլ կերպ ասած՝ առաջին դեպքում առկա է սուբյեկտիվ-ճանաչողական ակտ՝ օբյեկտիվ հիմքի ու-անմիջական դրսևորմամբ, երկրորդ դեպքում՝ օբյեկտիվ ակտի արձանագրում՝ սուբյեկտիվ գնահատմամբ:

Նախադասության առարկայանիշ անդամները կարող են փոխարինվել նախադասություններով, որոնց առկայության նիշ են ծառայում հարաբերական դերանունները:

Նախադասության բայահատկանշային և բայահարաբերական անդամներն արտահայտում են մակբայներով և բայական անդամ կապակցություններով, որոնք կարող են փոխարինվել առանձին նախադասություններով, և այս դեպքում իբրև նիշ են ծառայում շաղկապները:

1. Բայի առարկայական կարգերից սեռը և դեմքը հանդես են գալիս միաժամանակ նաև որպես ստորագման կարգեր, որոնց դեպքում առարկաները խմբավորվում և վերախմբավորվում են ըստ հաղորդակցմանն ունեցած մասնակցության (դեմք) և ըստ

հաղորդողի՝ հաղորդակցման ո՞ր կողմի վրա ուշադրություն դարձնելու: Սեռի կարգի կապակցությամբ հարկավոր է միայն նշել, որ, նկատի ունենալով հայերենի առանձնահատկությունները, մենք բուն սեռի հետ քննեցինք նաև պատճառականությունը որպես սեռի կարգի պատճառական ենթակարգ: Սակայն բուն սեռը և պատճառականությունը մի կարևոր տարբերություն ունեն. սեռի դեպքում ուշադրությունը կենտրոնացվում է ներգործի վրա, և հակում է նկատվում իրական գործողին երկրորդ պլանը մղելու, նույնիսկ հաղորդումից հանելու. պատճառականության դեպքում ներքաշվում է գործողության մի նոր մասնակից՝ ավելյալ գործողության սրտանալը, որ դառնում է ուշադրության կենտրոնը: Կարելի է ասել, որ սեռի երկու դրսևորումների տարբերությունը նաև բայի նշանակած գործողության՝ հաղորդման մեջ արտահայտվող մասնակիցների՝ քանակային տարբերությունն է. հակում կա բուն սեռի դեպքում այդ թիվը կրճատելու (հասցնելու նվազագույնի), պատճառականության դեպքում՝ ավելացնելու: Այստեղից կարելի է ասել այն բնական եզրակացությունը, որ հաղորդման մեջ բայ-ստորոգյալի ընդգրկած առարկաների քանակի հաշվառումը հատուկ նշանակություն ունի: Սա չպետք է շփոթել թվի կարգի արտահայտության հետ, որովհետև մասնակիցներից յուրաքանչյուրը կարող է ինքնին հանդես գալ թվի կարգի որևէ արտահայտությամբ՝ եզակի կամ հոգնակի: Թվի կարգը ինքնին հատուկ չէ բային և բայ-ստորոգյալի մեջ հանդես է գալիս որպես նախադասության քերականական ձևավորման, նրա գլխավոր անդամների՝ ենթակայի (հաղորդման կենտրոնի) և ստորոգյալի (հաղորդվող հարաբերության կենտրոնի) կապի սերտության արտահայտություն: Իմաստային տեսակետից բայի մեջ սեռը արտահայտվում է հավելուրդայնորեն, որովհետև այն արդեն պարունակվում է ենթակայի մեջ: Թվի կրկնակի արտահայտությունը ծառայում է նախադասության քերականական կազմակերպմանը:

Բայի մնացած առարկայական կարգերից դասի կարգը հայերենում հանդես է գալիս առաջին հերթին դեմքի միջոցով և այս առումով կապվում է ստորագման հետ: Սակայն դասային իմաստների տարբերությունները բայիմաստի մեջ արտահայտվում են լրացուցիչ կերպով: Բայական դասի քննությանը նվիրված հատվածի ծանոթության մեջ մենք նշեցինք, որ այնտեղ «դասային իմաստների մասին խոսելիս նկատի ունենք մասնիկներով և հեր-

թաղայություններով արտահայտված իմաստները, այլապես բա-
յնամաստի մեջ ինքնին առկա են դասային տարբերություններ-
համատ. մեռնել, խոսել, կարդալ, պատմել, քայլել և այլն (անձերի
մասին), սատկել, բառաչել և այլն (կենդանիների մասին), զնգալ և
այլն (փրերի մասին), շարժվել և այլն (ընդհանուր) և այլն»: Դա-
սային տարբերությունները նախադասության մեջ կապված են են-
թակայի արտահայտության հետ, ընդ որում, ըստ ո՞վ, ի՞նչ հար-
ցերի պատասխանների կարող են տարբերակվել ոչ միայն անուն-
ները, այլև դրանց գործողություններն արտահայտող բայերը:

Բայի առարկայական կարգերից նախադասության ծավալման
համար հատուկ դեր է խաղում տիպարի կարգը: Վերջինիս համար
մենք տարբերեցինք երկու ենթակարգ՝ անցողականության կամ
գործողայնության և փոխարկայնության: Դիտարկենք սրանք առան-
ձին-առանձին:

ա) Անցողականությունը, ինչպես նշվել է, հանդես է գալիս
որպես բայական արժույթի մասնակի դրսևորումը: Եթե այս ան-
վան տակ հասկանանք այն բոլոր առարկաների արտահայտությու-
նը, որոնք միավորվում են բայի արտահայտած եղելությանմբ, ապա
արժույթը կընդգրկի ոչ միայն սովորաբար նշվող ենթակառու-
թյունը (ձախակողմյան արժույթ) և խնդրառությունը (սրա մեջ
հասկանանք նաև անցողական բայերին հատուկ խնդրառությունը՝
ուղիղ խնդիր պահանջելը), այլև ստորոգելի և տեղի պարագա
ստանալը: Այս դեպքում արժույթը, որ կապվում է բայի հետ, բայց
որի անվան տակ պետք է հասկանալ բայ-ստորոգյալի արտահայ-
տած եղելությանը մասնակցող առարկաների արտահայտությունը,
բացահայտ զուգահեռ կունենա անվան հոլովա-կապական համա-
կարգի մեջ. տարբեր հոլովներով և կապերով ձևավորված առար-
կայանիշ բառերն ու բառակապակցությունները հանդես կգան
որպես բայական արժույթի դրսևորումներ և վերջին հաշվով՝ որպես
նախադասության առարկայանիշ անդամներ:

բ) Փոխարկայնության ենթակարգը բայի համակարգում հան-
դես է գալիս որպես նախադասության անվանական ստորոգյալի
համառոտ արտահայտություն՝ «դառնալ» իմաստով: Նախադասու-
թյան մեջ փոխարկայնությունը հանդես կգա ամենից առաջ որպես
անվանական ստորոգյալի երկու տիպերի հակադրության դրսևո-
րում՝ է և դառնում է՝ Հակորը մեծ է և Հակորը դառնում է մեծ.
առաջին դեպքում հատկանիշն առնվում է որպես կայուն, երկրորդ
դեպքում՝ որպես ձևը բերվող հատկանիշ: Սակայն այս տարբերու-

թյունն՝ ավելի խոր է և փաստորեն դառնալ-ը հանդես է գալիս
որպես բայականության անհրաժեշտ տարր:

2. Բայի բուն բայական (բային ներհատուկ) կարգերից երկու-
որը՝ սեռը և տիպարը միաժամանակ առարկայական կարգեր են,
ուստի նրանց մասին արդեն խոսվել է: Այստեղ հարկ ենք համա-
րում միայն նշել, որ տիպարի կարգերից անցողականության են-
թակարգը փաստորեն բուն առարկայական է, փոխարկայնությու-
նը՝ բուն բայական (վերջին հաշվով՝ առարկայական): Մնացած եր-
կու կարգերի՝ կերպի և ժամանակի մասին հարկ կա խոսել առան-
ձին:

ա) Կերպի կարգի երկու դրսևորումներն էլ՝ բաղմապատկակա-
նությունը (միակատարություն—բաղմակատարություն եզրերով) և
եղյալությունը (ընթացքայնությունը՝ կատարյալ—անկատար,
սկսնական—ընթացական եզրերով) լիովին բայական են՝ բային
ներհատուկ: Բայի համար, որպես որոշ վիճակի արտահայտության,
բնորոշ են կերպի տարբեր դրսևորումները: Կերպի այս երկու
դրսևորումները նախադասության մեջ կարող են արտահայտվել
բայական տարբեր միջոցներով՝ կերպացույց մակբայներով (հա-
նախակի, երբեմն, բազմիցս և այլն), թվականների և անգամ բառի
զուգորդմամբ (մեկ անգամ, երկու անգամ և այլն), կերպային բո-
վանդակություն ունեցող դիմավոր բայերի (սկսել, ավարտել, դա-
դարել, շարունակել և այլն բայերի դիմավոր ձևերի) և հիմնական
գործողությունն արտահայտող բայերի անորոշի զուգորդումով
(սկսեց, գրել, դադարից աշխատելուց և այլն): Բնականաբար այս
դեպքում ևս կարող են հանդես գալ երկրորդական նախադասու-
թյուններ՝ այնքան անգամ — որքան (անգամ), քանի դեռ և այլն
հարաբերիչ տարրերով:

բ) Ժամանակի կարգի երկու ենթակարգերից միայն հաջորդա-
կանության ենթակարգն է, որ բայական արժեք ունի՝ առանց
ստորոգմանը վերաբերելու. իրադրական ժամանակը ակնհայտորեն
արտահայտված ստորոգական արժեք ունի և պետք է քննվի ստո-
րոգման կարգերի մեջ: Հաջորդականությունը բնականաբար կարող
է արտահայտվել մակբայաբար, բայանունների ու դերբայների հո-
լովաձևերով և կապական կառույցներով (նաշից առաջ,
աշխատանքից հետո, գրելու ժամանակ և այլն), ժամանակի երկ-
րորդական նախադասություններով՝ երբ, այն քանից հետո, երբ,
հենց որ և այլն կապական միջոցներով: Այլ կերպ ասած՝ ժամանա-
կային հաջորդականության կարգի ծավալումը հանդեցնում է ժա-

մանակի պարագային և ժամանակի պարագայական նախադասութ-
յուններին:

3. Ստորոգումը մտավոր ակտ է, որի դեպքում ուշադրություն-
ը կենտրոնացվում է իրական աշխարհի (այդ թվում՝ նաև այդ
իրական աշխարհի մի դրսևորումը ներկայացնող մտավոր աշխար-
հի՝ ներքնաշխարհի) որևէ կողմի վրա, հաստատվում է մտավոր
հարաբերություն:

Բայ-ստորոգական կարգերի աղյուսակից և վերևում ասածից
պարզվեց, որ «դուռ» ստորոգական է եղանակի կարգը, ստորոգա-
առարկայական՝ դեմքի կարգը, ստորոգա-բայական՝ ժամանակի
կարգը և ստորոգա-առարկայա-բայական՝ բայասեռի կարգը:
Սրանք բնականաբար այն կարգերն են, որոնք հանդես են գալիս
բայի դիմավոր ու եղանակային ձևերի մեջ և կարող են արտա-
հայտվել նաև միայն օժանդակ բայով (հանգույցով): Եղանակի
կարգի քննության դեպքում էլ նշվեց, որ պետք է տարբերել եղանա-
կի կարգի երկու դրսևորում կամ երկու ենթակարգ՝ ժխտման և
վերաբերողական կամ բուն եղանակի. վերաբերողական ենթա-
կարգի մասին նշվեց, որ այն «հաղորդման (խոսքի) եղանակա-
վորման (մոդալականության) մասնակի դրսևորումն է բայի խո-
նարհման հարացույցի մեջ՝ հատուկ եղանականիշ թեքությունների
օգնությամբ: Եղանակավորումը հաղորդող (խոսող) սուբյեկտի և
հաղորդման օբյեկտիվ բովանդակության, այլ կերպ ասած՝ հաղոր-
դողի վերաբերմունքի դրսևորումն է ոչ միայն բայի հարացույցի,
այլև և եղանականիշ բառերի հնչերանգի, շարադասության մի-
ջոցով»:

Այսպիսով, եթե ենթակարգերը դիտենք որպես առանձին կար-
գեր և կատարենք ժամանակի գաղափարի ճշգրտում, փաստորեն
տարբերվում է ստորոգական հինգ կարգ՝ ա) բայասեռի, բ) իրադրա-
ժամանակի, գ) դեմքի, դ) ժխտման և ե) եղանակի: Այժմ, եթե
նկատի առնենք բայական եղանակի ու եղանակավորման վերա-
բերյալ ասածները և այդ կարգերը քննենք ոչ թե բայի հետ կապ-
ված, այլ նախադասության առումով, ասպա դժվար չի լինի նկատել
հետևյալը:

Բայասեռի կարգը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գործողության եզրե-
րի՝ ներգործողի և ներգործվողի, օբյեկտիվ փոխհարաբերության
սուբյեկտիվ փոխակերպում, այլ կերպ ասած՝ գործողության օբ-
յեկտիվ էությունը մնում է նույնը, բայց փոխվում է գործողության
եզրերի արտացոլման սուբյեկտիվ կարգը: Իրականության մեջ գոր-
ծողությունն սկսվում է գործողից՝ որպես գործողության պատ-

ճառից: Համապատասխան զուգահեռ արտացոլման դեպքում ու-
շադրության կենտրոնում պետք է լիներ գործողը, որը պետք է
բնութագրվեր իր որևէ գործողությամբ. սակայն սուբյեկտիվ ար-
տացոլումը հենց նրանով է սուբյեկտիվ արտացոլման ակտ, որ
այստեղ ուշադրությունը կարող է կենտրոնացվել գործողության
եզրերից ոչ միայն առաջինի, այլև երկրորդի վրա. այս դեպքում
ներգործական սեռը դառնում է ոչ նշանակիր անդամ և հակա-
դրվում կրավորական սեռին որպես նշանակիր անդամի. այդ
տարբերությունը հայերենում ձևականորեն արտահայտվում է Վ՝
մասնիկի բացակայությամբ և առկայությամբ: Այս բանը կարելի է
արտահայտել մի աղյուսակով (12), որտեղ կիրառվում են հետևյալ
համառոտագրումները. լատինական տառերով նշված են իրական-
առարկաները, հայերենով՝ դրանց սուբյեկտիվ արտացոլումները՝
գոյական անունները, ընդ որում Մ-ը նշանակում է Materia, Տ-ը՝
Status (վիճակ, կացություն), Գ-ն՝ գոյական անուն, Վ-ն՝ վիճակի
նշանակում՝ բայ, → նշանը՝ անցում, — նշանը գրված տառի վերևից՝
տվյալ վիճակի բացառում:

Աղյուսակ 12

Իմացության եզրեր	Բայասեռի եզրեր	
	Բանաձևեր	Օրինակներ
Օբյեկտիվ (իրական) գործողություն (իմաց- վող՝ իմացության պատիվ եզր)	$M_1 \rightarrow M_2 (S \rightarrow \bar{S})$	«Պետրոսն սպանել է Հակոբին»
Սուբյեկտիվ արտացոլում (իմացող՝ իմացության ակտիվ եզր)	1. $\bar{G}_1 \rightarrow G_2 (V \rightarrow \bar{V})$ 2. $G_2 (\bar{V} \leftarrow V) \leftarrow G_1$	Պետրոսը սպանել է Հակոբին Հակոբը սպանվել է: Պետրոսի կողմից

Այսպիսով, եկանք առաջին հայացքից փոքր-ինչ պարադոքսա-
լին թվացող այն եզրակացությանը, որ բայասեռը որևէ իրական
գործողության հիմնական եզրերի փոխակերպումն է (ըստ այն
բանի, ինչ գտնվում է խոսողի ուշադրության կենտրոնում): Այժմ,
եթե նկատի առնենք, որ նախ՝ ամեն մի իրական գործողություն
ունի մեծաթիվ եզրեր (բացի ներգործողից և ներգործվողից նաև
գործողության միջոցը, այլ մասնակիցները, ինքը գործողությունը,
այդ գործողության հանդամանքները և այլն), և որ դրանցից յու-
րաբանչյուրը կարող է լինել ուշադրության կենտրոնում, երկրորդ՝

փոխակերպումն ընդգրկում է հավելա-ժխտումը (գումարում-բացառումը), փոխարկումը (սուբստիտուցիան՝ մի բացառում և մի գումարում), շրջումը կամ տեղափոխությունը (երկու փոխարկում), ապա կարելի է հավաստել, որ բայաները փոխակերպման դրսևորումներին մեկն է, և որ փոխակերպումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրական գործողության եզրերի և հանգամանքների արտացոլման սուբյեկտիվ տարբերությունների դրսևորում (գործողության ելակետի և նախադասության ելակետի տարբերակում): Այս դեպքում կունենանք զուգահեռություն (=), երբ սուբյեկտիվ արտացոլումը կառուցվում է անդամների միևնույն թվով և կազմով, և 2) ոչ-զուգահեռություն \neq կամ փոխակերպվածություն, որ կարտահայտվի որպես անդամների հավելում (+), զեղչում (—), փոխարկում (|) և տեղափոխություն (—):

Իրադրածամանակը տարբերվում է ժամանակի մյուս դրսևորումից՝ հաջորդականությունից, նրանով, որ առաջին դեպքում օբյեկտիվ գործողության ժամանակը որոշվում է խոսելու կամ խոսողի նկատի ունեցած որևէ կոնկրետ ժամանակով: Այս առումով իրադրածամանակը հարաբերակից է դեմքի կարգին, որտեղ օբյեկտիվ առարկաները (անձերը և իրերը) որոշվում են՝ նրանց խոսքի հետ ունեցած հարաբերությամբ: Իրադրածամանակը այնպես է հարաբերում հաջորդականությանը, ինչպես դիմանիշ դերանունը՝ անվանը:

Ժխտման կարգը իմացական ակտ է, որի էությունը հասկանալու համար դիմենք հաղորդակցման պրոցեսին: Հաղորդակցման պրոցեսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ միջնորդված իմացության պրոցես: Այստեղ ենթադրվում են, բացի հաղորդման առարկայից, նաև երկու եզրեր՝ հաղորդող և հաղորդումն ընդունող: Ամեն մի իմացական հաղորդակցման պրոցես սկսվում է հարցումից. հարցումը բուն նշանի բացակայության նշան է, այսինքն՝ այն բանի նշան, որ հարցնողի մոտ չկա իրականության որևէ վողմի վերաբերյալ անմիջական կամ միջնորդված տեղեկություն, և նա ձգտում է այդ ձեռք բերել: Հնարավոր է հարցման երկու տեսակ՝ անիմացության և կասկածի. առաջին դեպքում բացակայում է նշանն ընդհանրապես, երկրորդ դեպքում այն կա, բայց չի ունենում չի հավաստված իրականությանը: Առաջին տիպի հարցման մեջ առկա են հատուկ հարցական բառեր, երկրորդ տիպի հարցման մեջ բերվում են պատասխանի մեջ հաստատվող կամ ժխտվող բառերը՝ հարցմամբ՝ համար. «Ի՞նչ է եղել. Պետրոսն սպանել է Հակոբին» և «Պետրոսն սպանե՞լ է Հա-

կոբին (թե ոչ). սպանել է (այո՛) | չի սպանել (ո՛չ)»: Առաջին տիպի հարցման պատասխանը պետք է լինի կամ առարկայի (եղելությունը) մատնանշումը կամ անվանումը, երկրորդ տիպի հարցմանը՝ հաստատումը կամ ժխտումը: Այսպիսով, հաստատումն ու ժխտումը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հարցման պատասխաններ:

Առաջին տիպի հարցման պատասխանները կարող են լինել կամ ցուցական (երբ հարցման առարկան անմիջականորեն առկա է), կամ բուն նշանային բառեր (ներառյալ և մակբայական բառերը՝ որպես հատկանիշային նշանակումներ), երբ առարկան անմիջապես առկա չէ: Յուրջ տալու դեպքում առարկաները տարբերակվում են բառ խոսողի, խոսակցի և խոսքի առարկայի դիրքի կամ հեռավորության:

Երկրորդ տիպի հարցման պատասխանը կարող է լինել հաստատումը և ժխտումը հետևյալ սեղերով (աղյուսակ 13):

Աղյուսակ 13:

Պատասխանի հատկանիշներ	Պատասխանի եզրեր			
	կասկած (րեքիս, գուցե, կամ)	հաստատում (այո՛, ինձա՛րկե և այլն)	ժխտում (ո՛չ)	Անիմացություն (չգիտեմ)
հաստատականություն	+	+	—	—
ժխտականություն	+	—	+	—

Հարց ու պատասխանի ակտը բուն երկախոսությունն է: Սակայն նրա միջոցները երկրորդաբար կարող են օգտագործվել մենախոսության (պատողության) մեջ: Այս դեպքում բուն իրադրական բառերը, որոնք կամ նշանների բացակայության նշաններ են (հարցական դերանունները), կամ առարկաների անմիջական առկայության նշաններ, վերածվում են խոսքի կապակցական միջոցների, ընդ որում ցուցականների տարբերակումը կամ կորցնում է արժեքը [«Ես տեսա սեղանը. ուս (ուս, դա) ջարդված եր» — «Ես տեսա սեղանը, ու ջարդված էր» — «Ես տեսա այն, ինչ ջարդված էր» և այլն], կամ ստանում նախորդող ու հաջորդող, հետև և մոտանունները կապողի արժեք. իրադրությանը փոխարինում է կոնտեքստը. այստեղ ցուցականությունը վերածվում է որոշյալության, այսինքն՝ դեմքի կարգը վերածվում է որոշյալության կարգի:

Դատողության ժամանակ տեղի է ունենում նաև հաստատման ու ժխտման համակցում (կոմբինավորում), հաստատման և ժխտման տարբեր աստիճաններ արտահայտող բառերը վերածվում են այսպես կոչված համադասական շաղկապների: Այսպիսով, համադասական շաղկապները, ինչպես կտեսնենք նրանց քննության ժամանակ, առաջին հերթին ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հաստատում և ժխտում պարունակող խոսքային միավորների հարաբերության նիշեր:

Այժմ պարզենք եղանակավորման էությունը: Բայական եղանակը սովորաբար համարվում է արտահայտության բովանդակության հարաբերությունը դեպի իրականությունը³: Եղանակավորությունը սահմանվում է որպես հասկացական կարգ, որ ցույց է տալիս խոսողի հարաբերությունը արտահայտության բովանդակության և արտահայտության բովանդակության հարաբերությունը՝ իրականության հետ (հաղորդման հարաբերությունը նրա ունի իրականացման հետ) և իրականացվում է քերականական ու բառային տարբեր միջոցներով (ինչպես բայի եղանակը, եղանակավորող բառերը, հնչեբանագր և այլն)⁴:

Վերանալով եղանակավորման դրսևորման միջոցներին՝ դժվար չէ պարզել, որ եղանակավորման մեջ մտնում են զգայական, կամային և սուբյեկտիվ գնահատման դրսևորումները: Այս բոլոր դեպքերում մենք գործ ունենք իրական և սուբյեկտիվ պրոցեսների փոխհարաբերությունների հետ: Այլ կերպ ասած՝ առկա է օբյեկտիվի (իրականի) և սուբյեկտիվի անմիջական հարաբերություն, առարկայի և հոգեկան նշանի փոխհարաբերություն: Եթե իմացահաղորդակցային ակտը ըստ հաստատա-ժխտականության նշանակումների պրոցես է՝ աշխարհի միջնորդված ընկալման պրոցես, ապա եղանակավորումը անմիջական շփման պրոցես է: Ըստ վերևից վերջին բերված բաժանման՝ պետք է տարբերել եղանակավորման երեք հիմնական դրսևորում՝ 1) զգացմունք, 2) ցանկություն և կամք, 3) սուբյեկտիվ-հասարակական գնահատում. վերջինս տարբերվում է նախադասության ստորոգման ակտից նրանով, որ սա առարկայական հարաբերություն է, եղանակավորումը՝ վիճակային անցման, պատճառ-հետևանքային հարաբերություն. ստորոգման դեպքում ուշադրության կենտրոնում գործողության (եղելություն)

3 Հմտ. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, էջ 248:

4 Նույն տեղը, էջ 237:

որևէ կողմն է որպես խոսքի (նախադասության) ելակետ. եղանակավորման դեպքում գործողության եզրերը հանդես են գալիս օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ վիճակների պատճառակցային հարաբերակցության կամ համեմատության մեջ: Զգացմունքը կրավորական (ձևականային) երևույթ է (վիճակ) կամ, ինչպես ճշտորեն ասվում է՝ կիրք (կրում), սուբյեկտիվ պատիվություն. ցանկությունը հակառակ հարաբերությունն է՝ ներքին շարժում դեպի իրականացում, սուբյեկտիվ ակտիվություն՝ ուղղվածություն դեպի նպատակը: Եթե մի կողմ թողնենք պատմողական նախադասությունները, ընդհանրապես հնարավոր է հարաբերության երեք տիպ՝ օբյեկտիվ → սուբյեկտիվ (կիրք, զգացմունք), սուբյեկտիվ → սուբյեկտիվ (ենթադրություն), սուբյեկտիվ → օբյեկտիվ (կամք): Այս նույն ձևով հնարավոր է համեմատության երեք եզր՝ օբյեկտիվի դերակշռություն (հարկադրանք), սուբյեկտիվի գերակշռություն (հրաման) և օբյեկտիվի ու սուբյեկտիվի համապատասխանություն (կարողություն):

3. Շ Ա Ր Ո Ւ Յ Յ

Քերականության մեջ երկար ժամանակ ընդունված է եղել նախադասությունը անմիջապես բաժանել բառերի՝ տարբերելով նախադասության նախ՝ գլխավոր և ապա՝ երկրորդական անդամներ: Ժամանակակից լեզվաբանությունը նախադասության անդամատումը կատարում է աստիճանաբար՝ սկսելով ավելի մեծ հատվածներից և արանց հետագա բաժանմամբ զնալով դեպի ավելի փոքր հատվածները: Սովորական երկկազմ (բառային դրսևորում ունեցող ենթակայով և ստորոգյալով) նախադասությունը կբաժանվի նախ ենթակայի և ստորոգյալի խմբերի, սրանք էլ կմասնատվեն ավելի փոքր խմբերի՝ մինչև նախադասության և նրա մեջ մտնող բառակապակցությունների անդամներին հասնելը: Եթե բացառենք բացահայտչական արժեքի բառակապակցությունները (Երեկ առավոտյան ժամը երկուսին տիպի) և մեկ բառային միավորի արժեք ունեցող բառախմբերը (ոչ մի կերպ տիպի), ապա կարելի է ասել, որ նախադասության նվազագույն միավորները կլինեն լիմաստ բառերը՝ համապատասխան հարաբերիչ տարրերով, ինչպիսի արտահայտություն էլ որ այդ հարաբերիչ տարրերն ունենան (մասնիկավորում, օժանդակ բայ, համապատասխան առդանություն, որոշակի շարադասություն՝ Բաղա՛խց, տան մոտ, Հակո՛բ, Հակոբը →): Շարահյուսական այս նվազագույն միավորները

1. ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Եղանակավորության առգանական արտահայտությունը. նախադասության եղանակա-առգանական տեսակները

կարող են հանդես գալ կամ նախադասության կազմում՝ որպես նախադասության անդամներ, կամ նախադասությունից դուրս՝ որպես եղանակավորող, պարզաբանող, ուշադրություն հրավիրող տարրեր. այսպես, Հակոբ գոյականը Հակոբից ձևով կարող է հանդես գալ որպես նախադասության անդամ («Դիզգորը Հակոբից նամակ ստացավ») և Հակոբ՝ ձևով (համապատասխան առոգանությունում)՝ որպես կոչական:

Նախադասության անդամատման աստիճանականությունը հնարավորություն է տալիս որոշելու բառի և բառակապակցության տեղը նախադասության մեջ և միաժամանակ նրա կազմում բացահայտելու բառից ավելի ծավալուն հատվածներ: Նախադասության այն հատվածները, որոնք բաղկացած են մեկ բառից, բառախմբից կամ բառակապակցությունից, և որոնք հանդես են գալիս որպես որոշակի դադարներով և հնչերանգով առանձնացվող միավորներ, կոչվում են շարույթներ: Շարույթները երկպլանային միավորներ են, որոնց արտահայտության (հնչական) պլանում համապատասխանում են հնչատակտերը (որպես միապլանային միավորներ): Այսպես, «Ես Գրիգորի հետ ոչ մի կերպ գյուղ չեմ գնա» նախադասությունը բաժանվում է չորս շարույթի և, համապատասխանաբար, եթե իմաստը նկատի չառնենք, չորս հնչատակտի՝ 1) ես, 2) Գրիգորի հետ, 3) ոչ մի կերպ և 4) գյուղ չեմ գնա: Սրանցից առաջինը արտահայտված է մեկ բառով և կազմում է նախադասության մեկ անդամ (ենթակա). երկրորդը արտահայտված է երկու (մեկ լիմաստ և մեկ օժանդակ) բառով և կազմում է նախադասության մեկ անդամ (միասնության կամ ուղեկցման խնդիր). երրորդը արտահայտված է երեք բառով (բառախմբով) և կազմում է նախադասության մեկ անդամ (ձևի պարագա). չորրորդը արտահայտված է երեք բառով (բայական բառակապակցությամբ) և կազմում է նախադասության երկու անդամ (առեղի պարագա և բայական ստորոգյալ): Այսպիսով, շարույթը չի կարելի նույնացնել ոչ բառի, ոչ բառակապակցության, ոչ բառախմբի, ոչ նախադասության անդամի հետ: Առաջին երեքը կարող են քննվել նախադասությունից դուրս, վերջինը առնվում է նախադասության մեջ, բայց չի համընկնում շարույթի հետ: Սակայն եթե մենք փորձենք որոշել շարույթի տեղը լեզվաբանական-երկպլանային միավորների մեջ, ապա դժվար չէ պարզել, որ նա հանդես կգա ոչ թե բառի (խոսքի մասի), բառախմբի և բառակապակցության, այլ նախադասության անդամի և նախադասության շարքում:

Հայտնի է, որ բայեղանակը եղանակավորության ընդհանուր կարգի մասնակի դրսևորումն է բայի համակարգում: Եղանակավորության մյուս դրսևորումը եղանականիշ բառերի և բառախմբերի գործածությունն է: Սակայն եղանակավորությունը սրանցով չի սպառվում. նախադասության ողջ եղանակավորումը, որի տակ պետք է հասկանալ հաղորդողի վերաբերմունքի դրսևորումը հաղորդակցման կողմերի և հաղորդման նկատմամբ, իրականացվում է և այլ միջոցներով՝ ենթակայի ընտրությամբ, բառային համանիշների ընտրությամբ ու գործածությամբ, տրամաբանական շեշտով, հնչերանգով, շարադասության փոփոխությամբ և այլն: Ստորև վերնենք եղանակավորության արտահայտությունը նախադասության առոգանական միջոցներով, ապա կանցնենք եղանականիշ բառերին ու բառախմբերին⁵:

Այն հանգամանքը, որ հայերենում հնչերանգը (եյլեչը՝ բարձրության կամ տոնի տարբերությունները) և շեշտը (ուժգնության տարբերությունը) բառերի օբյեկտիվ իմաստների տարբերական համար չեն օգտագործվում⁶, հիմք է տալիս դրանք օգտագործելու ստորոգական-հաղորդակցային նպատակներով՝ հաղորդման նրկատմամբ արտահայտվող անձի սուբյեկտիվ (զգացական, կամային և իմացական) հարաբերությունը (ինչպես կտեսնենք, նաև տեքստա-շարահնչական հարաբերություններ) արտահայտելու համար: Այս առումով հնչերանգի և շեշտի տարբերությունները կարող են արտահայտել այն հիմնական եղանականիշ իմաստները, որոնք ավելի լայնորեն ու հանդամանորեն արտահայտվում են եղանականիշ բառերի ու բառախմբերի միջոցով: Կոպիտ ընդհանրաց-

⁵ Առաջիմ բաց կիողներ բառերի, հատկապես համանիշ բառերի, ընտրության և շարադասության եղանակները. առաջինը վերաբերում է բուն ոճաբանությանը, երկրորդը քննվում է ըստ կազմարկից կառավորող շեղումների:

⁶ Բացառությունները իրատ հազվադեպ են: Մինչդեռ հիմա. շինարենն ու վիետնամերենը, որտեղ հնչերանգը օգտագործվում է բառատարբերակիչ գործառնությամբ, կամ սուտերենը, որտեղ այդպիսի դեր է կատարում շեշտը:

մամբ կարելի է ասել, որ բացականչական առողջանությունը ունի հիմնականում զգացական, շեշտը՝ կամային, հարցական առողջանությունը՝ իմացական արժեք: Այս է պատճառը, որ ձայնարկություններն ունեն հիմնականում բացականչական, հրամայական եղանակի ֆայաձևերը և կոչականը՝ շեշտային, հարցական բառերն ու բառախմբերը՝ հարցական առողջանություն: Այս նույն պատճառով պատասխանական բառերը ստանում են շեշտային առողջանություն՝ արտահայտելով պատասխանողի համոզվածության աստիճանը: Բնականաբար, ձայնարկություններով, կոչականով, հարցական և հաստատական բառերով ուղեկցվող նախադասությունների առողջանությունն ավելի թույլ է լինում, քան առանց այդպիսի բառերի հանդես եկող և զգացական, կամային ու իմացական հատուկ երանգավորում ունեցող նախադասություններին: Այս կապակցությամբ հարկավոր է խոսել նախադասությունների եղանակային տիպերի կամ, ինչպես հայ բերականության մեջ ընդունված է ասել, բնույթի մասին:

Խոսելով նախադասությունների բնույթի մասին՝ քերականները սովորաբար չեն տարբերում արտահայտության և բովանդակության պլանները, դրանք առնում են միասնաբար: Սա մասամբ հասկանալի է, որովհետև ամենից առաջ այստեղ է հանդես գալիս այդ երկու պլանների հիմքում ընկած՝ առարկայական-նյութական միասնությունը: Մեր քերականության մեջ սովորաբար տարբերում են պատմողական, հարցական, բացականչական և հրամայական նախադասություններ: Այս դեպքում պատասխանական նախադասությունները և նախադասության դատողական տիպերը սովորաբար միավորվում են պատմողականի հետ, իսկ կոչական ունեցողները բաշխում են եղած տիպերի վրա՝ ըստ կոչականին ուղեկցող նախադասության եղանակային բնույթի:

Ինչպես տեսնում ենք, վերևում բերված դասակարգման մեջ չկա սկզբունքի միասնություն. ա) «բացականչական» են համարվում իմաստային առումով զգացական և զգացա-կամային բնույթի նախադասությունները՝ ըստ բացականչական հնչերանգի. բ) պատմողականի մեջ միավորվում են ամենատարբեր բնույթի նախադասություններ՝ ինչպես բուն պատմողական, այնպես էլ դատողական. գ) միևնույն բնույթն ունեցող պատասխանական նախադասու-

թյունները բաշխվում են նախադասությունների տարբեր տիպերի վրա, ընդ որում շեշտակիր-հավաստական նախադասությունները փաստորեն իրենց իսկական տեղը չեն գտնում:

Հետևելով մեր ընդհանուր սկզբունքին՝ նախադասությունների եղանակային տիպերի խմբավորման համար նախ դիմենք արտահայտության պլանին, ապա բացահայտենք բովանդակության պլանի կառուցվածքը: Ըստ արտահայտության պլանի պետք է տարբերել, ինչպես տեսանք, բացականչական, շեշտական, հարցական և շեղոք տիպեր: Կողմնակի հանգամանքներից վերանայու համար վերցնենք մեկ բառով արտահայտված նախադասություններ. սրանք կարելի է միավորել երկու հատկանիշով՝ պարտադիր երկարատևություն և պարտադիր սրաշեշտություն (տոնի պարտադիր բարձրացում): Այս դեպքում նախադասության չորս տիպերի փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 4-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 4

Առողջանական հատկանիշներ	Առողջանական տիպեր			
	Հարցական	Բացականչական	Շեշտական	Չեղոք
Պարտադիր երկարատևություն	+	+	-	-
Պարտադիր սրաշեշտություն	+	-	+	-

Անցնելով բովանդակության պլանին՝ կարելի է բացահայտել սրանց հետևյալ իմաստային արժեքները.

- 1) Հարցումն իր բուն առումով արտահայտում է նշանի անօբյեկտայնություն կամ օբյեկտի անհավաստիություն. այսինքն՝ կանչանք, չկա նրա որոշակի օբյեկտը: Հարցական առողջանություն և, համապատասխանաբար, հարցական նշան ունեցող նախադասությունները ցույց են տալիս, որ հարցնողը որևէ բան որոշակիորեն չգիտի և ուզում է իմանալ: Այսպիսով, հարցումը կամա-իմացական երևույթ է:
- 2) Բացականչությունն արտահայտում է զգացմունք՝ կամ

7 Հմմտ., օրինակ, Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 1947, էջ 13—14, Վ. Առաքելյան, հայերենի շարահյուսություն, Երևան, 1958, էջ 13—28:

առանց կամային ու իմացական երանգի (որպես զուտ կիրք՝ կրոն), կամ դրանց ուղեկցությամբ: Հաճախակի են ըղձական, այսինքն՝ կամա-զգացական բնույթի, նախադասությունները, որոնք արտահայտում են կամք՝ առանց անմիջական ուղղվածության (հրամանի):

3) Շեշտն իր բնույթով (ձայնի ուժգնության մեծացում) արտահայտում է ընդհանրապես կամ կամային որոշակի ուղղվածություն (ի տարբերություն ըղձականի) դեպի խոսակիցը՝ մի բան անելու հրաման, կամ ուշադրության կենտրոնացում. վերջինս ունի երկու դրսևորում՝ ա) տրամաբանական շեշտ, որի դեպքում ուշադրությունը կենտրոնացվում է այս կամ այն օբյեկտի վրա (գեյզազանցապես պատասխանական արժեքով) և բ) կոչական, որի դեպքում որևէ անձի ուշադրությունը հրավիրվում է խոսքի (հաղորդման վրա): Այսպիսով, շեշտի բնույթը երկու տիպի է՝ կամային և իմացական:

4) Վերջապես, շեղոք առողանությունն արտահայտում է խոսող սուբյեկտի շեղոքություն՝ իրականի օբյեկտիվ արձանագրում, հավաստում, պատմություն, իրականության շուրջը օբյեկտիվ դատողություն, վերջին հաշվով՝ իմացական-ճանաչողական ակտ:

Նկատի ունենալով բովանդակության պլանը և բացառելով միջանկյալ եղանակները՝ մենք փաստորեն պիտի խմբավորենք հոգեկան հիմնական սրոցեսները: Սա կարելի է կատարել երկու հատկանիշով՝ սուբյեկտիվ (կամային) ակտիվություն և իմացականություն (աղյուսակ 5)։

Աղյուսակ 5

Հատկանիշներ	Կարգեր			Զդայմունք
	Իմացության ձգտում (հարցում)	Կամք	Իմացություն (գատողություն)	
Սուբյեկտիվ ակտիվություն	+	+	-	-
Իմացականություն	+	-	+	-

Իրականում լեզվի մեջ, ինչպես մասամբ տեսանք, հոգեկան այս սրոցեսները «մաքուր» ձևով հանդես չեն գալիս. կամքը կարող է դրսևորվել զգացականորեն և իմացականորեն, իմացությունը

նր կարող է լինել զգացական բնույթի և այլն: Լեզվական կարգերը հանդես են գալիս որպես այս հոգեբանական ընդհանուր կարգերի դրսևորումները՝ առողանական տարբեր տիպերով, լրացական ու զուգակցային տարբեր իմաստներով, արտահայտություն և բովանդակությունների տարբեր անցումներով. հավաստումը (հատկապես ժխտումը) կարող է դրսևորվել հարցական ձևով («Ձգնա՞նք կինո» = «Գնա՞նք կինո», «Իա քեզ վայել՞ է» = «Իա քեզ վայել չէ»): հարցը՝ հավաստական ձևով («Հարցնում եմ Գրիգորի գնալու մասին») և այլն: Մասնավորապես պետք է նշել, որ խոսքին աշխուժություն տալու և խոսքի ներգործությունն ուժեղացնելու համար սուբյեկտիվ-հաղորդակցական բնույթի նախադասությունները կարող են ներառվել պատմողական խոսքի մեջ: Եվ այս բոլորն այն պատճառով, որ մարդկային խոսքը, բացի անմիջական հաղորդակցման և իմացական կարիքները բավարարելուց, ձեռք է բերում դեղագիտական հաճույք պատճառելու և, սրա հետ կապված, ուժեղ ներգործելու գործառություն, որ երբեմն իմացականը մղում է երկբորդ պլանը:

բ. Նղանակակիչ բառերի և բառախմբերի տեսակները

Բայեղանակի կարգի բնույթի ժամանակ մենք առանձնացրինք երկու ենթակարգ՝ ժխտման և վերաբերողական: Ժխտման ենթակարգի համար տարբերեցինք երկու եզր՝ հաստատում և ժխտում, վերաբերողական ենթակարգի համար շորս եզր՝ հրամայական, ըղձական, սահմանական և ենթադրական (ցանկալանություն և ուղղվածություն հատկանիշներով): Հետագա բնույթի համար խիստ կարևոր է երկու ենթակարգերի փոխհարաբերության պարզաբանումը: Ամենից առաջ կարևոր է նշել, որ գոյաբանական մակարդակով առարկաներ և վիճակներ տարբերակելու դեպքում սրանք կպատկանեն վիճակի բնութագրիչներին և սրանով կհակադրվեն հաղորդակցման իրականացման մյուս երկու կարգերին՝ բայասեռին և դեմքին, որոնք առարկայական բնույթի են: Այսպիսով, երկու ենթակարգերի կամ, ավելի ճիշտ, կարգերի համար ընդհանուր վիճակայնության հատկանիշն է: Հասկա՞նք է նրանց տարբերիչ հատկանիշը. դժվար է պարզել, որ հաստատա-ժխտականությունը ակնհայտ իմացական բնույթի է և հաղորդակցական արժեք ունի. այստեղ ուշադրության կենտրոնում է իր իսկ հաղորդման (խոսքի) և այդ հաղորդման (խոսքի) առարկայի հարաբերությունը

(դենոտատի մասին մի բան հաստատվում է կամ ժխտվում). վերաբերողականության դեպքում ուշադրության կենտրոնում է հաղորդման (խոսքի) և հաղորդումը (խոսքը) իրականացնող անձի (սուբյեկտի) և այլ անձերի փոխհարաբերությունը, սուբյեկտի կամքի և ակտիվության գրականումը: Այս առումով հաստատա-ժըխտականությունը հարաբերակից է բայասեռին, վերաբերողականությունը՝ դեմքին (աղյուսակ 6).

Աղյուսակ 6

Հատկանիշներ	Կարգեր			
	Բայասեռ	Դեմք	Հաստատա- ժխտականու- թյուն	Վերաբերո- ղականու- թյուն
Սուբյեկտականու- թյուն	+	+	-	-
Դենոտատային ուղղվածություն (խմայականություն)	+	-	+	-

Հաստատա-ժըխտականության կարգը հաղորդակցման ընդհանուր ակտի մի կողմն է: Դժվար չէ պարզել, որ հաստատա-ժըխտականությունը հարց ու պատասխանի ավելի ընդհանուր կարգի մասնակի գրականումն է և այն էլ՝ պատասխանի գրականումը վիճակաչին առումով. առարկայական առումով մենք կունենանք դեբանվանական եղբեր (հարցական, անձնա-ցուցական, որոշյալ, անորոշ), բայց այդ մասին հետո: Հարց ու պատասխանի կարգի մի գրականումը պետք է համարել և բուն եղանականիշ բառերից և բառախմբերից առանձնացնել այն բառերն ու բառախմբերը, որոնք վերաբերում են ոչ թե ամբողջ նախադասությանը, այլ նախադասության առանձին անդամների (վերջիններս շեշտվում են, ընդգծվում և փաստորեն վերաժվում հոգեբանական ատորոգչալի): Սրանք կարող են վերաբերել և՛ բայերին, և՛ գոյականներին, և՛ ածականներին ու մակբայներին (միայն ուտում է, միայն Հակոբը, միայն կարմիր, միայն ջանախորար):

Սակայն բացի հարցուպատասխանական և վերաբերողական բառերից ու բառախմբերից, որոնք մասնակի զուգահեռ ունեն բայական համակարգի ձևերի մեջ, պետք է տարբերել բառերի և բառախմբերի երկու այլ կարգեր ևս, որոնք բայի ձևաբանական կառուցվածքի մեջ զուգահեռ չունեն և որոշ շահով արտահայտվում են

հնչերանգի ու շեշտի միջոցով. դրանք ձայնարկությունները և կոչական բառերն են: Ձայնարկությունները, եթե նկատի առնենք այդ բառի բուն արժեքը, արտահայտում են մարդու զբաղմունքը և կամքը անմիջաբար. դրանք հիմնականում ոչ-հաղորդակցական, արտահայտչական բնույթի են, այսինքն նախատեսված են ոչ թե հաղորդակցման, այլ արտահայտության համար: Կոչական բառերն, ընդհանրապես, հաղորդակցական արժեք ունեն. նրանց նպատակն է գրավել այն մարդու ուշադրությունը, որին ուղղված է խոսքը: Մենք առաջմ բացառում ենք միջանկյալ բառերն ու բառախմբերը, որոնք ներմուծվում են վերհիշելու հետ կապված կամ բացատրության համար. դրանք իրենց բնույթով հատուկ կարգ չեն կազմում, այլ հանդես են գալիս որպես այլ կարգերի՝ հաղորդողի սուբյեկտիվ ընկալմամբ ու առանձնահատկություններով պայմանավորված արտացոլում:

Այստիսով, մենք կարող ենք առանձնացնել լայն առումով եղանականիշ բառերի ու բառախմբերի շորս հիմնական կարգ՝ ա) հարցուպատասխանական, բ) սուբյեկտիվ-վերաբերողական, գ) ձայնարկական և դ) կոչական-զիմողական: Ավելորդ չէ նշել, որ այս շորս խմբերի տարբերակումը հիմնվում է ոչ թե արամաբանական հատուկ շահանիշների, այլ մասամբ արտաքին-արտահայտչական միջոցների բնույթի և մասամբ ավանդական պատկերացումների վրա:

Եղանականիշ բառերի այս շորս խմբերը հազվադեպ են հանդես գալիս միևնույն շարքում. սակայն նկատի ունենալով լրիվ կաղապարը՝ կարելի է տալ հետևյալ նմուշը՝ Ա՛խ, Հակո՛բ, այո՛, դժբախտաբար միայն ես եմ եկել: Այստեղ եթե բացառենք միայն-ը, որ ոչ այնքան խոսքա-նախադասական, որքան բառա-ընդգծողական արժեք ունի, սույա կարելի է սահմանել (((a+) b+) c+) d+)Ք կաղապարը, որտեղ a-ն եղանականիշ բառերի առաջին կարգը՝ ձայնարկությունն է, b-ն՝ կոչականը, c-ն՝ հարցուպատասխանական բառերը, d-ն՝ եղանակա-վերաբերողական բառերը, P-ն՝ բուն նախադասությունը (հաղորդումը): Եթե ձայնարկությունը բացակայում է, ապա ավելի սովորական է կոչականի և հարցուպատասխանական բառերի հակառակ շարադասությունը՝ «Ո՛ւ, Հակո՛բ», «Այո՛, սիրելի՛ս» և այլն, այլ կերպ ասած՝ առկա է (((c+) b+) d+)Ք կաղապարային տարբերակը:

Եղանականիշ բառերի այս շորս կարգերը հաջորդականություն տեսակետից որևէ զուգահեռ չունեն եղանականիշ ենթակարգերի

մեջ. շ-ն և կ-ն բայաձևի կաղապարի մեջ հանդիպում են միևնույն գիրքում՝ առանց միմյանց հաջորդելու, թեև տեսականորեն շ-ն կարող էր նախորդել կ-ին (*շ-կ-գնալ, փոխարինվում է շեմ գնա բառախմբով):

Ի՞նչ հարաբերություն մեջ են նշանակախիշ բառերի ու բառախմբերի այս շորս կարգերը փոստային առումով (ըստ բովանդակության պլանի): Հարցուպատասխանական և կոչական բառերն ու բառախմբերը ընդդժմած հաղորդակցային արժեք ունեն. նրանք ծառայում են կամ բուն հաղորդակցմանը (իմացական նպատակով), կամ հաղորդակցի ուշադրությունը գրավելուն: Երկրորդ հատկանիշը, որով նրանք կտարբերվեն, գնահատողականությունն է. հարցուպատասխանական և վերաբերողական բառակարգերը գնահատողական բնույթի են (եթե մանավանդ նկատի առնենք պատասխանը), ձայնարկությունը և կոչականը՝ ոչ: Այս փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ աղյուսակով (աղյուսակ 7).

Աղյուսակ 7

Հատկանիշներ	Կարգեր			
	Հարց ու պատասխանական բառեր	Կոչական	Վերաբերողական բառեր	Ձայնարկություն
Հաղորդակցայինություն	+	+	-	-
Գնահատողականություն	+	-	+	-

Այս բոլոր կարգերի բնույթը շատ լավ կերևա, եթե դիմենք փոխակերպության և բառերի ու բառախմբերի այս շորս կարգերն արտահայտենք հաղորդակցային՝ զգացական ու գնահատողական բնույթի բայեր ունեցող, գլխավոր նախադասություններով, որոնց կենթարկվի բուն հաղորդումը որպես երկրորդական նախադասություն՝ որ շաղկապով. 1) «Վա՛հ, միայն դո՛ւ ես եկել» — «ես զարմանում եմ, որ միայն դու ես եկել». 2) «Հակո՛ր, (լսի՛ր.) Գրիգորը եկել է» — «ես Հակոբին ասում եմ (Հակոբը ինձնից լսում է), որ Գրիգորը եկել է». 3) «Այո՛, Գրիգորը եկել է» — «ես հաստատում եմ, որ Գրիգորը եկել է». 4) «Դժբախտաբար Գրիգորը դեռ չի եկել» — «ես ցայլում եմ, որ Գրիգորը դեռ չի եկել»:

Ըստ մեր քննարած սկզբունքի՝ բերականական կարգերի քննությունը պետք է կատարել խոսքի մեջ նրանց հաջորդման բնական կարգի համաձայն: Այս սկզբունքով հարկավոր է ընտրել հետևյալ կարգը՝ 1) ձայնարկություններ, 2) կոչական, 3) հարցուպատասխանական բառեր և բառախմբեր, 4) վերաբերողական-եղանակային բառեր ու բառախմբեր:

2. ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերենի արմատական ձայնարկությունների բիշ թե շատ լրիվ ցանկը դժվար է սահմանել, որովհետև դրանք պատկանում են կենդանի-ստեղծագործվող բառերի թվին. յուրաքանչյուր անձնավորություն կարող է լայնացնել ձայնարկությունների շրջանակը՝ ըստ իր ստավորության կազմելով նորանոր տեսակներ: Այնուամենայնիվ կա ձայնարկությունների մի որոշ սահմանափակ շրջանակ, որ հատուկ է հայերենով խոսողների մեծ մասի խոսքին ընդհանրապես: Հայերենի բուն ձայնարկությունները մեծ մասամբ միավանկ են (ա՛լս, օ՛), հազվադեպ երկվանկ (ալվա՛ղ, օխա՛յ) և եռավանկ (ծուզուղո՛ւ). նրանց զգալի մասը կարող է գործածվել կրկնություններ (վա՛յ վա՛յ վա՛յ, պա՛հ պա՛հ պա՛հ): Իբրև ձայնարկություններ կարող են գործածվել նաև այլ կարգի բառեր՝ համապատասխան բացականչական կամ շեշտային առոգանություններ: Ըստ արտաքին հատկանիշների ձայնարկություններ են այն բառերը, որոնք՝ ա) գործածվում են բացականչական կամ բացականչականին (առանց գործառական-իմաստային էական փոփոխության) փոխարինող շեշտային առոգանություններ, բ) նախադասությանն ուղեկցող բառերի կաղապարում գրավում են առաջին տեղը (թեև երկրորդաբար կարող են այլ տեղ գրավել) և գ) ձևաբանական ու բառակազմական հատուկ փոփոխություններ չեն կրում (կրելու դեպքում վերածվում են այլ խոսքի մասերի՝ ախր, վայել և այլն):

Հայերենի հիմնական ձայնարկություններն են հետևյալները՝ ա՛, ա՛լս, ա՛հ, ալա՛ն, ա՛յ, ալվա՛ղ, բա՛, երանի՛, է՛, է՛հ, եհէ՛, էհե՛յ, է՛յ, բ՛, բ՛հ, բհբ՛, բյո՛ւ (բյո՛ւմ), բո՛ւ, (բո՛ւ), բո՛ւմ (բո՛ւմ), ի՛, ի՛հ, ի՛ֆ, հա՛, հա՛յ, հարա՛յ, հե՛յ, պա՛, պա՛հ, ջա՛ն, վա՛, վա՛հ, վա՛յ, վա՛շ, ո՛ւ, ովա՛յ, ո՛ւմ, փո՛ւ(հ), (փո՛ւ), օ՛, օխա՛յ, օ՛հ, օհո՛, օ՛ֆ, ֆո՛ւ, ֆո՛ւմ. օտարաբանություններ գործածվում են դա՛, է՛լս, վա՛հ վա՛հ վա՛հ, ֆի՛, բարբառային-խոսակցական եղանակով և գավառաբանություններ՝ բե՛, բի՛, բո՛, էրեն՛կ:

պահո՞, պի՛, պո՛, վի՛, վո՛ւյ, հնաբանությամբ՝ օ՛ն ձայնարկությունները: Կա ձայնարկությունների մեջ մտցվող բառերի մի հատուկ խումբ, որ ուղեկցվում է բացականչական կամ շեշտային առողանությամբ, ձևաբանական ու բառակազմական փոփոխություններ չի կրում, բայց նախադասության ուղեկցող եղանականիշ բառերի մյուս կարգերի հետ չի զուգակցվում՝ բը՛զզ, դրա՛խկ, դրը՛խկ, բըր՛խկ, խը՛ռո, ծուրուղո՛ւ, հա՛ֆ-հա՛ֆ (հա՛ֆ-հա՛ֆ), դա՛ (դա՛ դա՛), դո՛ւ (դո՛ւ դո՛ւ դո՛ւ), նը՛ռո, շը՛խկ, շը՛խկ, վը՛զզ, տը՛զզ և այլն: Իմաստային առումով ձայնարկությունների այս երկու խմբերը տարբերվում են նրանով, որ բուն ձայնարկություններն արտահայտում են անմիջական զգացմունք և կամք, երկրորդ խմբի՝ բնաձայնական ձայնարկությունները՝ բնական ձայների ընդօրինակում՝ ըստ հայերենի հնչական առանձնահատկությունների և բնական ձայների յուրահատուկ ընկալման: Իմաստային առումով երկու կարգի ձայնարկությունների համար ընդհանուրն այն է, որ նրանք հանդես են գալիս որպես բնական ձայներ: Այսպիսով, ձայնարկություններն արտահայտում են անմիջական զգացմունք ու կամք կամ հանդես են գալիս որպես ձայնական սպալմորության անմիջական արտահայտություն:

Ձայնարկությունների՝ եղանակային տարբեր բայաձևերի ու եղանականիշ բառերի հետ գործածվելու հաճախականության և խնդիր ստանալու կարողության մասին պաշտպար է տալիս 8-րդ աղյուսակը (էջ 365):

Աղյուսակի կապակցությամբ վարելի է նշել հետևյալը.

1) Խնդրառությունը հատուկ է ձայնարկությունների մի փոքր մասին միայն՝ ալա՛ղ, քո՛ւ(հ), վա՛յ, վո՛ւ(հ), օ՛հ (?), ֆո՛ւ(հ): Տրականով խնդրառությունը հասկանալի կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ ձայնարկությունների արտահայտած իմաստը այս դեպքում մասնատրվում է, վերագրվում մեկին:

2) Ձայնարկությունների մեծ մասը կարող է գործածվել ըղձականի հետ, բայց ոչ հաճախակի:

3) Հրամայականի հետ հաճախակի գործածվող ձայնարկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) ձայնարկություններ, որոնք հաճախակի են գործածվում և՛ հրամայականի, և՛ կոչականի հետ՝ դե՛(հ), է՛հե՛յ, հե՛յ, ջա՛ն և բ) ձայնարկություններ, որոնք հաճախակի են գործածվում հրամայականի, բայց ոչ կոչականի հետ: Առաջին տիպի ձայնարկությունները կամային-զիմողական բնույթի են, երկրորդները՝ կշտամբական-պարսավական (ա՛յ ա՛յ

Ձայնարկություններ	Թնդբառություն (բեզ)	Գործածվելու հաճախականությունը (ընդհանուր)					
		Եղանակային բայաձևերի հետ			Եղանականիշ բառերի խմբերի հետ		
		Ընդհանուր (զվտոմ)	Հրամայական (զվտոմ)	Սահմանական (զվտոմ)	Եղանակ (զվտոմ)	Հարցական-առտրական կան (այդ, ին, ինի)	Վերականգնողական (զվտոմ)
ա՛	—	—	—	—	—	—	
ա՛խ	—	—	—	—	—	—	
ա՛հ	—	—	—	—	—	+	
ամա՛ն	—	—	—	—	—	+	
այ՛ ա՛յ ա՛յ	—	—	+	—	—	+	
ալա՛ղ	+	—	—	—	—	+	
դե՛(հ)	—	—	+	—	—	+	
է՛(հ)	—	—	—	—	+	—	
է՛հե՛	—	—	—	—	—	+	
է՛հե՛յ	—	—	+	—	+	—	
ը՛նը՛	—	—	—	+	—	—	
թու՛(հ)	—	—	+	—	—	—	
ի՛հ	—	—	—	—	—	—	
հա՛	—	—	—	—	—	+	
հե՛յ	—	—	—	—	—	—	
պա՛հ	—	—	+	—	—	—	
ջա՛ն	—	—	+	—	—	—	
վա՛(հ)	—	—	—	+	—	—	
վա՛յ	+	—	—	—	—	—	
փու՛(հ)	+	—	+	—	—	+	
օ՛	—	—	—	+	—	—	
օխա՛յ	—	—	—	—	—	+	
օ՛հ	+	—	—	—	—	+	
օհո՛	—	—	—	+	—	—	
օ՛ֆ	—	—	—	—	—	+	
ֆու՛(հ)	+	—	+	—	—	—	

ա՛յ) և հատկապես զղվանք արտահայտող՝ քո՛ւ(հ), վո՛ւ(հ), ֆո՛ւ(հ) (թքելու բնաձայնության երանգով):

4) Սահմանական եղանակի հետ հաճախակի գործածվող ձայնարկությունները արտահայտում են գերազանցապես զարմանք՝ էհե՛, պա՛հ, վա՛(հ), օ՛, օհո՛, և երբեմն կատարվածի հավաստում՝ բիբ՛: Չարմանքը սպասածի և իրականացվողի տարբերության դրսևորումն է. ընդհակառակն, ընը՛-ի դեպքում խոսողն արձանագրում է սպասելիքի և իրականացման համընկումը, երկու դեպքում էլ իրական եղելությունը դրվում է սահմանականով:

5) Հարցուպատասխանական բառերի հետ հաճախ գործած-

վող ա՛, հա՛ ձայնարկություններն արտահայտում են խոսողի՝ հանկարծակի գլխի ընկնելը և լրացնում են զրույցը:

6) Վերջապես, վերաբերողական բառերի հետ հաճախակի գործածվող ձայնարկություններն արտահայտում են ցավի (վշտի) (ա՛հ, ա՛խ, ա՛մա՛ն, ա՛վա՛ղ, վա՛յ, օ՛հ, օ՛), ուրախության, դրժուկության (օխա՛յ) և դժգոհության [է՛(հ), ի՛ն] զգացմունքներ:

Ձայնարկությունների զգալի մասը բազմիմաստ է. այսպես, ախ-ը բոլոր հնչերանգի և զուգորդվող նախադասության բնույթի կարող է արտահայտել ցավ, ափսոսանք, կշտամբանք և այլն:

Ավելորդ չէ նշել, որ ձայնարկություններին և որոշ այլ եղանակները բառերին փրկնց բնույթով մոտ են՝ ա) շտարորոշված դանազան կարգի ձայները՝ ծը՛ ծը՛ ծը՛ (ճիթոցային-ներշնչական ձայն՝ կշտամբական-զարմացական բնույթի), պալը՛ (ներշնչական-շրթօնային ձայն՝ օգային համբույր և քնքշանք արտահայտող), տը՛ (ճիթոցային ձայն՝ ժխտական բնույթի) և այլն. բ) դանազան կարգի ժեստերն ու բնորոշ միմիկական շարժումները, որոնք երբևմն տարբերվում են ժողովրդից ժողովուրդ և տարածքից տարածք՝ գլխի շարժում վերից վար, ձախից աջ, զարմանքի, ահաճության միմիկա և այլն:

Ձայնարկությունների մեջ պետք է մտցնել և դիտել որպես ներբանց կամային-դիմողական տիպի մի դրսևորումը կենդանիներին ուղղված ձայները, որոնք կանչելու դեպքում ասվում են կրկնությամբ և հեռացնելու դեպքում՝ մեկ անգամ՝ փի՛ս փի՛ս փի՛ս, ջո՛ւ ջո՛ւ և այլն, փի՛շտ, քա՛ և այլն:

Ձայնարկությունների բաշխման քննությամբ մենք կարողացանք առանձնացնել որոշ իմաստային խմբեր: Այս իմաստային խմբերի բնույթն ավելի ակնհայտ կլինի, եթե նկատի առնենք, որ ձայնարկությունների փոխարեն կարող են փոխակերպորեն գործածվել որոշ դիմավոր և միադեմ (անդեմ) ձևեր՝ «Վա՛հ, եկե՛՛ն էս» — «Չարմանալի է, որ եկել էս», «Չարմանում եմ, որ եկել էս», «էհն՛՛յ, եկե՛՛՛ն» — «Լսեցե՛՛՛ք, եկե՛՛՛ք» և այլն:

Քոլոր բուն ձայնարկություններն ամենից առաջ կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ զգացական և կամային. առաջին դեպքում արտահայտվող անձը պատիվ կրող է և արտահայտում է իր կրածը (կիրքը). երկրորդ դեպքում նա ակտիվ կողմ է, որ ցանկանում է, հորդորում, հրամայում: Առաջին դեպքում առկա է շարժում դեպի խոսողը, և ձայնարկությունը խոսողի կամքից անկախ գործող պատճառի առաջացրած ձայնական հետևանքն է, երկրորդ դեպքում

խոսողի արձակած ձայնը պատճառ է դառնում գործողության համար: Եթե առարկաները (անձերը) նշանակենք M_1 , M_2 -ով, գործողությունը՝ S -ով, ձայնական նշանը՝ \mathcal{Z} -ով (շրջված S), ապա զգացական և կամային-դիմողական ձայնարկությունների համար կըստացվեն հետևյալ բանաձևերը.

- 1) $(M_1)\mathcal{Z} (\leftarrow M_{1-2}S)$
- 2) $(M_1)\mathcal{Z} (\rightarrow M_{1-2}S)$

Ձգացական ձայնարկությունը հակադրում է (ոնակցիա), կամադիմողականը՝ ազդակ (ստիմուլ): M_1^{-2} ցույց է տալիս, որ ձայնարկությունը վարող է լինել՝ 1) ինչպես ներքին (իր իսկ առարկայի մեջ գործող), այնպես էլ արտաքին (մի այլ առարկայի կողմից գործող) պատճառի հետևանք, 2) ուղղված լինել ինչպես իրեն, այնպես էլ ուրիշ առարկայի (անձի):

Ըստ բովանդակության պլանի խմբավորել ձայնարկությունները՝ նշանակում է տալ զգացմունքների և զգացական բնույթ ունեցող կամային ու իմացական վիճակների դասակարգումը: Սա հոգեբանության խնդիրն է, բայց հոգեբանությունը չի տվել այս խնդրի քիչ թե շատ դոկտրինայի լուծում: Առաջիկա դասակարգումը այդպիսի մի փորձ է: Ձայնարկությունների իմաստային դասակարգման համար կարելի է հիմք ընդունել հետևյալ շորս հատկանիշները.

1) Իրական գործողության հակադրում (ոնակցիա) լինելը. այս հատկանիշով միավորվում են այն բոլոր ձայնարկությունները, որոնք յուրատեսակ ոնակցիա են իրական գործողության հանդեպ: Սրանք հակադրվում են այն ձայնարկություններին, որոնք կամ ազդակ են գործողության համար, կամ ոնակցիա են ինքնակազմ գործողության հանդեպ: Առաջին ձայնարկությունների դեպքում առկա է անմիջական իրական պատճառ, երկրորդ դեպքում՝ ենթադրական պատճառ կամ հետևանք:

2) Կամային ակտիվություն. այս հատկանիշով միավորվում են այն ձայնարկությունները, որոնց մեջ դրսևորվում է արտահայտվող անձի սուբյեկտիվ ակտիվությունը, արտահայտածին ակտիվ վերաբերմունք ցույց տալը:

3) Իմացականություն. այս հատկանիշով միավորվում են իմացական բնույթ ունեցող ձայնարկությունները. դրանք կամ հակադրումներ (ոնակցիաներ) են հաղորդումների և իրական ու ենթադրական գործողությունների հանդեպ, կամ ազդակներ իմացական-հաղորդակցային գործողությունների համար:

4) Դրականություն. այս հատկանիշով միավորվում են դրական վերաբերմունք և դնահատում արտահայտող ձայնարկությունները:

Ձայնարկությունների խմբերը կարելի է արտահայտել 9-րդ աղյուսակով (էջ 369):

Ձայնարկությունները, բացի դոյսականական լրացումներից, կարող են ստանալ բացահայտչի տիպի յուրատեսակ լրացումներ, որոնք նույնպես ձայնարկությունների արժեք ունեն և կարող են գործածվել ինքնուրույնաբար. հմմտ. «Հե՛յ, ձե՛զ մատաղ, քանվոր տղերք» (ՀՀ), «Ամո՛ք քեզ, Մոսի՛, բու՛ք ու նախատին՛ք» (ՀԹ):

Ձայնարկությունները կարող են գործածվել նաև միջադաս և ետադաս դիրքերում: Որոշ դեպքերում էլ նրանք փոխարինում են դիմավոր բայերին և հանդես գալիս ոչ թե հաղորդակցային, այլ հաղորդային գործառնություն՝ որպես նախադասություն անդամ. այդ գործառնությունը հատուկ է մանավանդ բնաձայնական ձայնարկություններին՝ «Հալոբը շքը՛խկ նրա երեսին»: Հաճախակի է նաև ձայնարկությունների որոշ տիպերի, այդ թվում բնաձայնական ձայնարկությունների անվանական գործածությունը՝ «վայնվայն ընկավ», «նրա ախից ցնցվեցի» և այլն:

3. Կ Ո Չ Ա Կ Ա Ն

Կոչականը, ինչպես նշվել է հոլովների քննության ժամանակ, ձևավորվում է ուղղականի կոչական տարբերակով, որ, ի տարբերություն բուն ուղղականի, ա) երբեք հոդ չի ստանում, բ) միշտ շեշտված է լինում և գ) միշտ անջատվում է նախորդ և հաջորդ բառերից որոշակի դադարով: Կոչականը, բացի համադրական ձևվից, ունի նաև վերլուծական ձևեր, որոնք արտահայտվում են հատուկ կոչական բառ-մասնիկներով: Հայ բերականները այդ բառ-մասնիկները սովորաբար դնում են ձայնարկությունների մեջ, սակայն բուն արժեքով դրանք ձայնարկություններ չեն. ի տարբերություն բուն ձայնարկությունների՝ այդ բառ-մասնիկները՝ ա) ունենում են հիմնականում շեշտային և միայն երկրորդաբար բացականչական առողանություն, բ) կոչական բառերից դադարով չեն անջատվում և գ) իրենց վրա են վերցնում կոչականի շեշտը՝ այն թողնելով անշեշտ (սովորական ձայնարկությունների ժամանակ կոչականն իր շեշտը չի կորցնում): Բուն գրական լեզվի կոչական բառ-մասնիկները երկուսն են՝ ա՛յ և ո՛վ: Առաջինը գործածվում է միայն անձի առման դեպքում՝ ա՛յ մարդ, ա՛յ տղա, ա՛յ ընկեր, ա՛յ

Աղյուսակ 9	Ձայնարկությունների կարգեր	(յրանդիտույ)					
		դրականություն					
		(դրականություն)					
		տիպ					
		յրանդ					
		ժողովուրդ					
		մանկ					
		յրանդան					
		(դրականություն)					
		(դրականություն)					
		(դրականություն)					
		յրանդ					
		ժողովուրդ					
		(յրանդանություն)					
		(յրանդանություն)					

տիկին և այլն, և որոշ գործածություններում ունի հանդիմանական երանդ: Ոչ-անձերի անունները կարող են ստանալ կոշականի այս մասնիկը միայն անձի առման դեպքում (անձնավորում՝ ա՛յ կոլ, ա՛յ գետ և այլն): Կոշականի ո՛վ բառ-մասնիկը, ի տարբերություն ա՛յ-ի (որ խոսակցական ոճի է), հատուկ է ավելի գրքային-հանդիսավոր ոճին և դասային տարբերակում չի առաջացնում՝ ո՛վ մարդ, ո՛վ զեղեկություն, ո՛վ սեր և այլն: Խոսակցական-բարբառային գործածությամբ որպես կոշականի նիշեր հանդես են գալիս նաև ա՛, ծո՛, տո՛, քա՛ բառ-մասնիկները. սրանցից ծո՛-ն և տո՛-ն հիմնականում արական սեռի անձերի համար են գործածվում, քա՛-ն՝ իգական սեռի. բոլորն էլ անձերի դասի մասնիկներ են: Եթե բուն կոշականը լրացում ունի, ապա առդրվում է կոշական բառ-մասնիկների և բուն կոշականի միջև՝ «Ա՛յ սիրելի ընկեր»:

Որպես կոշական գործածվում են սովորաբար գոյական անունները. հազվադեպ այդ գործածությամբ կարող են հանդես գալ դերանունները, որոնք այս դեպքում կարող են ստանալ բուն գոյականական կոշականը որպես բացահայտիչ՝ «Դո՛ւ, լսի՛ր» կամ «Դո՛ւ, Հակո՛բ լսի՛ր»: Բուն գոյականական կոշականը ևս կարող է ունենալ բացահայտիչ՝ «Հեյ, ու՛ր ես, Դավիթ, հայոց պահապան» (ՀԹ): Ինչպես նշվել է ձայնարկությունների քննության կապակցությամբ, կոշականի գործածությամբ կարող են հանդես գալ և ձայնարկությունները՝ է՛յ, է՛հե՛յ, հե՛յ, հե՛յ-հե՛յ, հարա՛յ, հայ-հարա՛յ՝ իմաստային այս կամ այն երանդով, ընդ որում այս դեպքում ևս նրանք կարող են ուղեկցվել բուն կոշականով՝ է՛հե՛յ, տղե՛րք. հայ-հարա՛յ, ժողո՛ւղ և այլն: Ածականները գոյականաբար՝ որպես կոշական գործածվելիս ս հոդն են ստանում՝ սովորաբար փաղաքշական երանդով՝ սիրելի՛ս. անուշ(ի՛կ)ս և այլն:

Հայերենի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ փաղաքշական երանդի դեպքում կոշականը կարող է ուղեկցվել ջա՛ն ձայնարկությամբ, որ այս դեպքում փաստորեն վերածվում է հտադաս կոշական բառ-մասնիկի և կորցնում շեշտը՝ Հակո՛բ ջան, ընկե՛ր ջան և այլն:

Կոշականը երբեմն, ինչպես և եղանականիչ այլ բառերը, կարող են դրվել նախադասության մեջ և վերջում: Կոշական ձայնարկությունները թեև սովորաբար նախորդում են բուն կոշականներին,

8 Հմմտ. այս առումով հայ հին բերականների (հատկապես Դավիթ Ձեյթունցու) դիտողությունները: Գ. Բ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—VX դդ.), Երևան, 1954, էջ 331:

բայց կարող են և հաջորդել. վերջին դեպքում նրանք արտահայտում են բայական լրացուցիչ իմաստ կամ ուժեղացնում են կոշականի իմաստը՝ Ա՛յ շորան, հե՛յ (ՀԹ): Միջադաս ու ստորադաս կոշականները սովորաբար կոշական ավերի թույլ արժեք ունեն և ավելի շատ ոճական ու այլ կարգի գործածությամբ են հանդես գալիս:

Խոսակցական-բարբառային լեզվում սովորական է կոշականի դեր կատարող հատուկ անունների կրճատ և -ո վերջածայնով գործածությունը՝ Կարո՛ (Կարապետ), Հայրո՛ (Հայրապետ), Մարո՛ (Մարգարիտ) և այլն, ընդ որում սրանք կարող են ըմբռնվել որպես բուն ուղղականներ և գործածվել նաև այլ դիրքերում:

Կոշականները բաշխական առումով իմաստային նշանակալից տարբերություններ հանդես չեն բերում. նրանց հիմնական գործածությունը մնում է հաղորդման վրա հաղորդակցի (խոսակցի) ուշադրության հրավիրումը:

4. ՀԱՐՅՈՒՊԱՏԱՍԽԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱԽՄԲԵՐ

Հարցուպատասխանական բառերը, պատկանելով եղանականիչ բառերի ու բառախմբերի ընդհանուր կարգին, բուն եղանակային-վերաբերողական բառերից տարբերվում են և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլաններում: Արտահայտության պլանում նրանք, ի տարբերություն եղանակավերաբերողական բառերի, 1) նշանակալից մասով ունենում են հարցական և շեշտական առողանություն և գրության մեջ սովորաբար ուղեկցվում համապատասխան նշաններով, 2) այդ բառերի հետ միասին հանդիպելու դեպքում գրվում են նախորդող դիրք, եթե առկա է դադար («Այո՛, դժբախտաբար պիտի գնամ»), հազվադեպ, հաջորդող դիրք, եթե դադար չկա («Դժբախտաբար այո՛»): Բովանդակության պլանում նրանք, ի տարբերություն վերաբերողական բառերի, որոնք արտահայտում են առաջին հերթին վերաբերմունք ու գնահատում, հանդես են գալիս որպես իմացության ձգտման ու բավարարման արտահայտիչներ:

Ի տարբերություն ձայնարկության և կոշականի, որոնք միշտ առանձնանում են բուն նախադասությունից որոշակի դադարով

9 Երբեմն շեշտի նշանը չի դրվում, բայց շեշտական առողանությունը ակնհայտ է:

և նախադասության անդամ չեն լինում, հարցուպատասխանական բառերը երկու տեսակ են. դրանք մասամբ իբրև նախադասության անդամներ հանդես չեն գալիս՝ վազմելով հարցուպատասխանական բառերի անկախ խումբ, մասամբ հանդես են գալիս որպես այդպիսին՝ ունենալով սրանց համար բնորոշ գործառնական դերեր: Առաջին կարգի հարցուպատասխանական բառերը կոչվենք անկախ, երկրորդները՝ գործառնական: Բուն հարցուպատասխանական բառերը առաջիններն են. սրանք, ի տարբերություն գործառնականների, ա) տեղ են գրավում նախադասությանն ուղեկցող բառերի և ոչ թե բուն նախադասության կաղապարում. բ) ձևաբանորեն ու բառակազմորեն (ածանցմամբ) չեն փոխվում՝ չեն հորովվում, չեն խոնարհվում¹⁰ և չեն ածանցվում. գ) կարող են հանդես գալ բոլոր խոսքի մասերի ուղեկցությամբ՝ առանց սահմանափակության:

Անկախ հարցուպատասխանական բառերը և բառախմբերը հետևյալներն են՝ ա) հարցական՝ արդո՞՞ք, մի՞քե, բ) պատասխանական՝ այո, ասե՞մք, արդա՞րև, գուցե (մի գուցե), երևի, թե՛րև, իբր (իբր թե), իբրև թե, իհարկե, ինչ խոսք (ինչ խոսք որ), ինչպես չէ, իսկապես (իսկապես որ), կարծե՛մ, կարծես, (կարծես թե), ոչ, ոչ մի կերպ, չէ և այլն:

Եթե տարբերենք, ըստ կաղապարի մեջ գրաված դիրքի, հարցուպատասխանական բառերի ձևափոխության և ազակողմյան բաշխում, ապա կարելի է ասել, որ ձևափոխության բաշխումը քննված է մասամբ ձայնարկությունների և մասամբ կոչականի քննության հետ կապված: Այստեղ հարկավոր է նշել միայն, որ՝ ա) հարցուպատասխանական բառերի հետ ամենից ավելի գործածվում են իմացական տիպի ձայնարկությունները (հատկապես զլխի ընկնելու՝ ա՛, հա՛ և զարմանքի՝ վա՛հ, օհո՛ և այլն). բ) կոչականի հետ գործածվելու տեսակետից հարցուպատասխանական բառերը որևէ սահմանափակում չունեն. ընդհակառակն, կոչականը նրանց մոտ հասկացվում է անմիջաբար կամ ենթադրաբար:

Ձևափոխության արժույթի դեպքում հարկավոր է նկատի առնել հարցուպատասխանական բառերի ու բառախմբերի գործածությունը:

¹⁰ Հաճախ ներկայացնում են բարացած հորովաձևեր և անիսկական բարդություններ:

նր՝ ա) վերաբերողական բառերի և բ) բայեղանակային տարբեր ձևերի հետ: Ստացվում է հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 10, էջ 274)¹¹:

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1) վերաբերողական բառերի հետ սովորաբար գործածվում են բուն հաստատական և ժխտական բառերն ու բառախմբերը՝ այո, իհարկե, իսկապես (որ), ոչ, ոչ մի կերպ, չէ, ընդ որում սրանցից այո, ոչ և, որոշ վերապահությամբ, ոչ մի կերպ, չէ բառերն ու բառախմբերը կարող են զուգորդվել վերաբերողական բառերի ու բառախմբերի հետ ետադաս դիրքում և առանց դադարի՝ դժբախտաբար ոչ:

2) Հարցուպատասխանական բառերից միայն բուն հաստատական այո և ժխտական ոչ, ոչ մի կերպ, չէ բառերն ու բառախմբերն ունեն հաստատական և ժխտական բայաձևերի հետ գործածվելու սահմանափակություն: Հաստատական բայաձևով գրված հարցի դեպքում («Գրիգորը մեկնո՞ւմ է Երևան») այո-ն գրվում է հաստատական և մյուսները՝ ժխտական բայաձևերի հետ [«Այո՛, (Գրիգորը) մեկնում է (Երևան)», «Ո՛չ, (Գրիգորը) չի մեկնում (Երևան)»]: ժխտական բայաձևով գրված հարցի դեպքում («Գրիգորը չի՞ մեկնում Երևան») պատասխանը պետք է լինի ժխտական բառով [«Ո՛չ, (Գրիգորը) չի մեկնում (Երևան)»], բայց երբեմն լինում է նաև հաստատական այո բառով [«Այո՛, (Գրիգորը) չի մեկնում (Երևան)»]. այս դեպքում այո-ն վերաբերում է ոչ թե հաղորդման բովանդակությանը, այլ հարցմանը, այսինքն՝ պատասխանողը համաձայնում է հարցնողի հաղորդման ժխտականությանը: Որոշ լեզուներում այո-ի այս երկու գործառնությունները տարբերակված են. հմմտ. ֆրանս. oui և si:

3) Սահմանական եղանակի հետ գործածվելու հարցում մասնակի սահմանափակություն ունեն ասե՞մք, գուցե, մի գուցե, երևի, թե՛րև, իբր (թե), իբրև (թե), կարծե՛մ, կարծես (թե) բառերն ու բառախմբերը, որոնք երկբայական բնույթ ունեն, արտահայտում են պատասխանողի կասկածը հաղորդման նկատմամբ, ընդ որում ասե՞մք, գուցե, մի գուցե, երևի, թե՛րև, կարծե՛մ, կարծես (թե) բառերն ու բառախմբերն արտահայտում են պատասխանողի իմացության անհավաստիությունը, իբր (թե)-ն, իբրև (թե)-ն՝ նրա թե-

¹¹ Մասնակի սահմանափակում կա կատարյալի և վաղակատարի հետ գործածվելու դեպքում, որ խոսում է սրանց տարբերության որոշ եղանակային արժևրի մասին (հավաստիություն—անհավաստիություն կամ ակնհայտություն—անակնհայտություն՝ երևի գնացել է, բայց լավ չէ երևի գնաց):

բայական: Եթե հարց ու պատասխանի կարգը քննենք ազի-
լի լայն ձևով՝ հաշվի առնելով ոչ միայն բառային, այլև քերա-
կանական ու հնչական դրսևորման միջոցները, ապա կստա-
նանք նախադասությունների արժեք ունեցող բառերի հետևյալ շորս
խմբերը՝ ըստ հարցականության և պատասխանականության (որպես
իմացական ազդակայնության և իմացական հակազդայնության)
հատկանիշների (աղյուսակ 11)։

Աղյուսակ 11

Հատկանիշներ	Կարգեր			
	ճարտասա- նական հարց	Հարց	Պատասխան	Պատժողա- կան նախա- դասություն
Հարցականություն	+	+	-	-
Պատասխանականու- թյուն	+	-	+	-

Հիմնական պատասխանական բառերը շորսն են՝ այո՛, ո՛չ, կամ (կամ—կամ), գուցե։ Մնացած բառերն ու բառախմբերը ներկայացնում են նրանց եղանակային և ոճական տարբեր դրսևորումները՝ հաստատման և ժխտման ուժգնության տարբեր աստիճաններ (ուժեղացում և մեղմացում), գրքային-գրական և խոսակցական-բարբառային ոճեր, քաղաքավարական տարբերություններ։

Բուն իմաստով պատասխանական քառերը բայական-նախադասական արժեք ունեն, այսինքն՝ կարող են փոխարինվել դիմավոր բայերով և հանդես գալ որպես ամբողջական նախադասությունների՝ այո←հաստատում եմ (նիշտ է), ո՛չ←ժխտում եմ (նիշտ չէ), կամ—կամ ← և՛ հաստատում եմ, և՛ ժխտում (կարող է ճիշտ լինել և՛ մեկը, և՛ մյուսը), գուցե←կասկածում եմ, (հաստատ) չգիտեմ (հակադարձ փոխակերպում)։ Հարցական արդյո՞ք, մի՞ք բառերը ունեն զուտ հարցման արժեք և փաստորեն փոխարինում են հարցական առողանությունը՝ զնո՞ւմ է ≈ մի՞քն զնում է։

Այսպիսով, կամ—կամ շաղկապը ժխտա-հարաբերական և վերջին հաշվով եղանականիշ արժեք ունի. այստեղ պատասխանողը հնարավոր է համարում երկու ելք, որոնցից յուրաքանչյուրը հավասարապես հնարավոր է, և մեկի ընտրության դեպքում մյուսը ժրխտվում է։ Կամ—ին և կամ—կամ—ին հարաբերակից է քե՞ հարցական շաղկապը։

Այժմ մի քանի խոսք գործառական հարցուպատասխանական բառերի մասին, որոնք այստեղ կքննվեն ոչ թե գործառական, այլ հարցուպատասխանական ստույգով։

Գործառական հարցուպատասխանական բառերը ցույց են տալիս առարկաներ, հատկանիշներ և հատկանիշների հատկանիշներ՝ հանդես գալով զոյականի, որոշի (ածականի) և մակորոշի (մակբայի) գործառություններ։ Եթե լայնացնենք հարցական և պատասխանական բառերի շրջանակը, ապա, բացի դիմավոր բայից, նախադասության մնացած անդամները կարող են արտահայտվել հարցուպատասխանական բառերով։ Երկրորդաբար դիմավոր բայի համար հարցական բառախմբի արժեք կունենա ի՞նչ անել—ը։

Այս բառերի առաջին խումբը կկազմեն հարցական դերանունները՝ ըստ եռակի գործառության՝ զոյականական (անկախ), որոշչային-ածականական (կախյալ) և մակորոշչային-մակբայական (երկրորդական-կախյալ) գործառական կարգերով (խմբերով)՝ 1) ո՞վ, ի՞նչ, 2) ո՞ր, ինչպիսի՞, քանի՞ և այլն, 3) ինչպե՞ս, ինչքա՞ն և այլն։ Բուն հարցականներին հաջորդող —պիսի, —պես, —քան և այլ բաղադրիչները ցույց կտան այն զոյաբանական կարգերը, որոնք պետք է պարունակվեն պատասխանների մեջ. որոշ դեպքերում զոյաբանական այդ կարգերն արտահայտվում են բուն հարցականների մեջ՝ առանց այդ բաղադրիչների (հմտ. քանի՞)։ Քանի որ առաջին՝ զոյականական կարգը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որոշչային-ածականական կարգի անկախ գործածությունը, ուստի և բավական է երկու խմբերի իմաստային-զոյաբանական կարգերի բացահայտումը։

Ըստ զոյաբանական հայեցակետի՝ կարելի է տարբերել հարցական դերանունների հետևյալ խմբերը (աղյուսակ 12)¹³։

Հարցական ո՞ր-ը կարող է գործածվել առանց տարբերակման ընդհանրապես առարկայի հատկանիշ նշելու համար։

Գործառական-պատասխանական բառերը երկու տիպի են՝ ըստ առարկաների տարբերակման բնույթի՝ 1) ցուցական, երբ տարբերակման հիմք է ընդունվում հաղորդակցման մեջ կատարած դերը (հաղորդող, հաղորդակից և ոչ-հաղորդող—ոչ-հաղորդակից)՝ այս—այդ—այն, սա—դա—նա և այլն, և 2) անվանական, երբ տարբերակման հիմք են ընդունվում առարկաների իսկ հատկությունները (նե-

13 «Գերանուն» լսող այսպիսի լայն ըմբռնման դեպքում չի արտացոլում ճիշտ պատկերը («Գեր-անուն» բառը գործածվում է նաև մակբայական դերանունների համար)։

Գործառնական կարգեր		Գործառնական կարգեր	
		Առարկայական հատկու- նիչ	Վիճակային (բայական) հատկանիչ
Բաղկացրած	Պարունա- կական 1. կարգ	Ի՞նչ կարգի (ինչի՞ց)	Ի՞նչ կարգով
	Ոչ-պարու- նական 2. կարգում	Ի՞նչ կախման	Ի՞նչ կախումով (ինչու՞ ինչի՞ համար և այլն)
Ոչ-բաղկացրած	Պարունա- կական 3. ձև	Ի՞նչ ձևի (ինչպիսի՞ ^օ)	Ի՞նչ ձևով (ինչպե՞ս)
	Ոչ-պարու- նական 4. Ուղղու- թյուն	Ի՞նչ ուղղության	Ի՞նչ ուղղությամբ
Բաղկացրած	Պարունա- կական 5. Գրանակ	Ի՞նչ գրանակի (ինչքա՞ն, բանի՞ ^օ)	1. Ի՞նչ գրանակով (ինչ- քա՞ն, որքա՞ն) 2. (բանի՞ ^օ անգամ)
	Ոչ-պարու- նական 6. կարգ	Ի՞նչ կարգի (ո՞րերորդ)	1. (Ի՞նչ կարգով) 2. ո՞ր անգամ
Ոչ-բաղկացրած	Պարունա- կական 7. Չափ	Ի՞նչ չափի	1. Ի՞նչ չափով 2. Ինչքա՞ն ժամանակ
	Ոչ-պարու- նական 8. Տեղ (դիրք)	Ի՞նչ տեղի (ի՞նչ դիրքի, որտեղի՞ ^օ , ո՞ր դիրքի)	1. Ի՞նչ տեղ (որտե՞ղ) 2. Ի՞նչ ժամանակ (ո՞ր ժամանակ, ե՞րբ)

բառյալ նաև նրանց պայմանական անվանումները՝ հատուկ անուն-
ները): Բուն գործառնական-պատասխանական են առաջինները:

Ոչ հարցուպատասխանական («պատմողական») նախադասու-
թյունների մեջ գործառնական հարցուպատասխանական բառերը
մասնակցում են հարաբերական գործառնությամբ՝ որպես հարաբե-
րական բառեր՝ հարաբերիչներ և հարաբերյալներ, ընդ որում հայե-
րենում հարցական բառերը առանց հարցի դառնում են հարաբերիչ-
ներ, ցուցականները՝ հարաբերյալներ. այս դեպքում նրանք առար-
կաներին հարաբերում են ոչ թե անմիջաբար, այլ հարակից բառե-
րի միջոցով: Սա ցույց է տալիս, որ լեզվի հաղորդակցման գործա-
ռությունը առաջնային է արտահայտման և դատողության նկատ-
մամբ, այսինքն՝ հաղորդակցումն է, որ հիմք է տալիս մտածողու-
թյան համար:

5. ՎԵՐԱԲԵՐՈՂԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱԽՄԲԵՐ

Ի տարբերություն եղանականիչ բառերի նախորդ երեք խմբ-
երի, որոնք զուրկ են բառակազմական-ձևաբանական որոշակի
հատկանիշներից և բնորոշվում են միայն առողանական տարբերու-
թյուններով, վերաբերողական բառերի նշանակալից մասը բնորոշ-
վում է բառակազմական-ձևաբանական որոշակի առանձնահատ-
կություններով: Ընդհանուր առմամբ կարելի է տարբերել վերաբե-
րողական բառերի կառուցվածքային հետևյալ հիմնական տիպերը.

1) Մակբայաձև վերաբերողական բառեր՝ ձևավորված մակ-
բայական -(ա)բար, -(ա)պես, -որեն ածանցներով՝ անհրաժեշտա-
բար, անպայմանորեն, բարեբախտաբար, բնականաբար, դժբախ-
տաբար, հասկանալիորեն, հավանաբար և այլն: Սա հասկանալի
կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ վերաբերողական բառերը լրաց-
նում են ամբողջ նախադասության և, հետևաբար, առաջին հերթին
նրա միջուկը հանդիսացող դիմավոր բայը (resp. ստորոգյալը):
Բուն մակբայներից վերաբերողական բառերը տարբերվում են ոչ
միայն իմաստով, այլև կաղապարային տեղով ու բաշխմամբ. ա)
նրանք սովորաբար նախորդում են ողջ նախադասությանը, մինչդեռ
նույն մասնիկներն ունեցող բուն մակբայները նախորդում են ան-
միջապես ստորոգյալին. համատ. «Իժմախտաբար, մենք շկարողա-
ցանք ժամանակին ներկայանալ» և «Մենք բարեկամաբար սեղմե-
ցինք նրա ձեռքը» (բայց ոչ՝ «Բարեկամաբար մենք սեղմեցինք նրա
ձեռքը»): բ) Ի տարբերություն բուն մակբայների՝ նրանք կարող են

նախադասությունից անջատվել դադարով, հանդես գալ միջանկյալ բառերի ձևով և նույնիսկ որպես այդպիսին ընկնել նախադասության մեջ՝ «Մենք, դժբախտաբար, չկարողացանք ժամանակին ներկայանալ» կամ «Մենք չկարողացանք, դժբախտաբար, ժամանակին ներկայանալ»:

2) Անդամ նախադասությունների արժեք ունեցող միադեմ ձևեր, որոնք որ կամ թե շաղկապներով ուղեկցվելու դեպքում ձևականորեն հանդես են գալիս որպես գլխավոր նախադասություններ, առանց դրանց՝ որպես միջանկյալ նախադասություններ. ա) -ի է (որ) տիպի՝ հասկանալի է (որ), հանելի է (որ), ցանկալի է (որ) և այլն. բ) երկրորդ դեմքի հարցական, հրամայական կամ սահմանական-ընդհանրացնող բայաձևեր՝ կհավատա՞ս (որ), մերեցե՞մ (որ), շմտածես (թե) և այլն. գ) հոգնակի երրորդ դեմքի ընդհանրացնող բայաձևեր՝ ասում են (որ, քե), կրավորական Եզակի երրորդ դեմքի բայաձևեր՝ նշվում է (որ), ասվում է (որ) և այլն. ե) քարացած որևէ դեմքով հանդես եկող բայաձևեր՝ կարծե՞մ, կարծես, ասես (թե) և այլն. զ) ստորոգական ալլ միադեմ ձևեր՝ ճիշտ է, հայտնի է (որ), մեկ է, միևնույնն է և այլն:

3) Որ, թե շաղկապներով ուղեկցվող ածականներ և մակբայներ՝ ճիշտ որ, նշմարիտ որ, դժվար թե, հազիվ թե և այլն:

4) Գիտակցվող կամ չգիտակցվող գործիական, հազվագեպ նաև բացառական հորովով դրված ձևեր, հատկապես բայանուններ՝ արդարև, իրոք (որ), ցավոք:

5) Ամբողջական բառակապակցություններ և բառախմբեր՝ այսպես ասած, ճիշտն ասած, ինչ էլ լինի, ըստ երևույթին, ո՞վ իմանա, ցավոք սրտի և այլն. երբեմն այս բառակապակցություններն ու բառախմբերը, գալով, հնից, դարձել են հարադրական և մրցական բարդություններ՝ այսուամսեդեմ, այնուամենայնիվ, բայց և այնպես, ինչնիցե, վերջիվերջո և այլն:

6) Ան- ածանցով եղանակային իմաստ ունեցող բայանուններից կազմված բառեր՝ անտարակույս, անկասկած և այլն:

7) Եղանակային իմաստ ունեցող՝ քաղաքավարական բառեր՝ ներողալքյուն, շնորհակալություն և այլն:

8) Վերջապես, վերոհիշյալ հատկանիշներից զուրկ սակավաթիվ ալլ բառեր՝ նախ (առաջին, նախ և առաջ, երկրորդ, երրորդ և այլն՝ խոսքի հատվածները թվարկելու համար), արդ և այլն: Սրանց մեջ պետք է դրվեն ահա՛, ահավասի՛կ ցուցական-առկայացական բառերը:

Եղանակային-վերաբերողական բառերի ու բառախմբերի թվարկումից, ինչպես դժվար չէ նկատել, դուրս մնացին մի շարք բառեր, որոնք հայ լեզվաբանները սովորաբար դնում են եղանակավորող բառերի շարքը¹⁴: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում դարձյալ նշել, որ ըստ բառերի կազապարային, բաշխական, գործառական և, սրանց հետ կապված, իմաստային արժեքի մենք առանձնացնում ենք բառերի երկու կարգ ևս. սրանք, ի տարբերություն բուն եղանականիշ բառերի, որոնք լրացնում են նախադասության կազապարը և փաստորեն հանդես գալիս որպես ոչ ինքնուրույն նախադասություններ, լրացնում են նախադասության և բառակապակցության առանձին անդամները՝ առանձին բառերը և բառաձևերը: Այդ բառերը կկոչենք բառ-մասնիկներ և կբաժանենք երկու խմբի՝ մենագործառական և տարագործառական.

1) Մենագործառական բառ-մասնիկները, ինչպես նշվել է, կատարում են ճիշտ այն գործառությունը, ինչ համադրական բառաձևերի մասնիկները, հանդես գալով որպես վերլուծական ձևերի կազմիչներ. սրանք բնականաբար քննվում են վերլուծական ձևերի կազմում և բառակապակցությունների մեջ. այդպիսիք են՝ ա) զոյական անվան կազմում մի (անորոշ հոդ), բ) ածականի կազմում՝ ավելի, գ) բայի կազմում՝ մի՛, բող՛, պիտի, մի, հապա, երանիք բառերը և այլն: Ավելի լայն մեկնաբանության դեպքում բառ-մասնիկներ պետք է համարվեն նաև անորոշ դերբայի հետ գործածվող այն դիմավոր ու անդամ բայաձևերը, որոնք արտահայտում են եղանակային, կերպային և ալլ իմաստներ՝ ուզում եմ (զնալ), հարկավոր է (զնալ), սկսեց (բայել), դադարեց [բայել(ուց)], շարունակում է (զնալ), և այլն:

2) Տարագործառական բառ-մասնիկները, ինչպես նշվել է հիմնականում եղանակային արժեք ունեն և կարող են ուղեկցել բառակապակցությունների և նախադասությունների բոլոր անդամներին՝ անկախ խոսքի մասային պատկանելությունից, այսինքն՝ կարող են դրվել և՛ զոյականների, և՛ ածականների, և՛ մակբայների, և՛ բայերի վրա՝ սաստկական կամ սահմանափակական իմաստով՝ անգամ, իսկ, հենց, մանավանդ, նամանավանդ, մինչև անգամ, մինչև իսկ.

14 Հմտ. Մ. Աբրահամյան, Չթերվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու բերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965, էջ 498—534. В. Г. Авакян, Модальные слова современного армянского языка, автореферат канд. дисс., Ереван, 1972.

Նույնիսկ և գեր, գուն (գունյա), քեկուգ, լոկ, միայն, միմիայն. համատ. միայն Գրիգորը, միայն կարմիր մատիտը, միայն առագ գնալու դեպքում, միայն ֆայլում է:

Վերաբերողական բառերն ու բառախմբերը, ինչպես տեսանք, զգալի թիվ են կազմում, և նրանց բաշխման լիակատար քննությունը խիստ ծավալուն կլինի: Այդ պատճառով էլ կկատարենք որոշ նախնական ընտրություն՝ ընդգրկելով հիմնական խմբերի ըստ հնարավորին կարևոր տիպերը և բացառելով համանիշները:

Չախակողմյան բաշխման քննությունը ցույց տվեց հետևյալը.

1) Ըստ բերված տվյալների վերաբերողական բառերի հետ ամենից առաջ զուգակցվում են զգացական բնույթի ձայնարկությունները՝ ցավի և ուրախության, գոհունակության և դժգոհության. սակայն մենք ձայնարկությունների բաշխման աղյուսակում որպես օրինակներ վերցրինք վերաբերողական բարեբախտաբար և դժբախտաբար բառերը. դժվար չէ համոզվել, որ այլ բառեր ընտրելու դեպքում զուգորդման մեջ կընդգրկվեն նաև «իմացական» բնույթի (զարմանք, համոզմունք և այլն արտահայտող) ձայնարկությունները. ավելի սակավ կզուգորդվեն կոշտական բնույթի ձայնարկությունները՝ դե(հ), կենյ: Սա նշանակում է, որ վերաբերողական բառերն ու բառախմբերը առաջին հերթին զգացական և իմացական բնույթի են: Կարելի է ասել, որ այստեղ ընդգրկվում են ձայնարկությունների արտահայտած հիմնական իմաստները, բայց ոչ անմիջական ընկալմամբ, այլ վերլուծության միջոցով և որոշակի վերաբերմունքով:

2) Կոշտականների հետ վերաբերողական բառերը զուգորդվում են առանց սահմանափակման. նշանակում է՝ հաղորդողը, ակտիվորեն արտահայտելով իր վերաբերմունքը, միշտ նկատի ունի ընկալողների (ի տարբերություն ձայնարկությունների որոշ՝ զգացական—ոչ կոշտական տիպերի):

3) Վերաբերողական բառերի հետ զուգորդվում են հաստատական և ժխտական բառերը և չեն զուգորդվում հարցական ու երկբայական բառերն ու բառախմբերը. վերջիններս ինքնին վերաբերողական արժեք ունեն և կարող են զուգորդվել բուն հաստատական ժխտական բառերի հետ որպես վերաբերողական բառեր (ո՛չ մի՞րե ես..., Այո , քեհեա... Այո՞, կարծեմ... և այլն): Ընդհանուր առմամբ, բացի այդ՝ և ո՛չ բառերից մնացած հարցոտատախանական բառերը նաև վերաբերողական արժեք ունեն:

Վերաբերողական բառերի աջակողմյան բաշխման մասին գաղափար է տալիս 13-րդ աղյուսակը (էջ 383).

Վերաբերողական բառեր և բառախմբեր		Նրանց զուգորդելիությունը և դանակային բայածների հետ								
		Հաստատա- ժխտական		Բուն եղանակային-գերա- բերողական						
				Սահմանա- կան		(զնայ, չզգնայ)	(զնայ, գեկ է, չզնայ)	Բզնային (զնայ, չզնայ)	Ենթադրական (զնայ, չզնայ)	Հրամայական (զնայ, մի՛ գնայ)
1. բարեբախտաբար	+	+	+	+	+					
րնականաբար	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հասկանալիորեն	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հավանաբար	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հարկադրաբար	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2. դարմանալի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
կասկածելի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հաճելի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հասկանալի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ցանկալի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
կնավատա՞ն (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ներքեք (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
չկարծես/ք (թե)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
տու՛ւմ են (որ, թե)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
նշվում է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հիշո՞ւ է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հայտնի է (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3. դժվար թե	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հազիվ թե	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հիշո՞ւ որ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4. իրոք (որ)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ցավոք	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5. ըստ երևույթին	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ցավոք արտի	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
այնուամենայնիվ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6. անտարակույս	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7. ներողություն	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8. նախ անա	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1) Վերաբերողական բառերն ու բառախմբերը հիմնականում անտարբեր են հաստատա-ժխտական կարգի նկատմամբ, այսինքն՝ կարող են գործածվել ինչպես հաստատական, այնպես էլ ժխտական ձևերի հետ: Միակ բացառությունը կազմում է անա անմիջականացնող-ցուցական բառը, որ ժխտական ձևերի հետ սովորաբար չի գործածվում. այն ցույց է տալիս անմիջապես՝ աչքերի առջև:

գտնելով առարկա կամ կատարվող գործողություն՝ Ահա Հակոբը, Ահա գնում է և այլն:

2) Սահմանական եղանակի ակնհայտ սակազան ձևերի հետ (գնաց և այլն) սովորաբար չեն գործածվում վերաբերողական այն բաները, որոնք արտահայտում են խոսողի՝ ա) ուրիշի վրա հենվելը, համոզվածությունը կամ անհամոզվածությունը (կասկածը), հաղորդվող գործողությանն ակնհայտ չլինելը՝ հավանաբար, կասկածելի է (որ), ասում են (որ, քե), նշվում է (որ), դժվար քե, հազիվ քե, ըստ երևույթին, անտարակույս. բ) ցանկությունը, որ հաղորդումն իրականացվի՝ ցանկալի է (որ): Ոչ-ակնհայտ սակազան ձևերի հետ (գնացել է և այլն) սովորաբար չեն գործածվում՝ ա) ցանկական [ցանկալի է (որ)], բ) ենթադրական (դժվար քե, հազիվ քե) և գ) անմիջական-ցուցական (ահա) բաները: Սրանցից վերջինը թեև ցույց է տալիս անմիջական գործողություն, բայց գնաց տիպի ձևերի հետ զուգորդվում է՝ ցույց տալով գործողության սկիզբը կամ ավարտը, որ կատարվում է աչքերի առաջ՝ հաճախ, հաճախ եկավ (ընթացքը առանց ավարտի նշման, արտահայտվում է ներկայով՝ հաճախ գնում է, հաճախ գալիս է):

3) Ըղձական եղանակի հետ զուգորդվում են կասկած, ցանկություն, հավանականություն (ենթադրություն) արտահայտող հավանաբար, կասկածելի է (որ), դժար քե, հազիվ քե, ըստ երևույթին բաներն ու բառախմբերը. զարմանալի է (որ), կհավատաս (որ) բաներն ու բառախմբերը գործածվում են ըղձականի հետ որ-ի՝ «եթե» իմաստով առնվելու դեպքում, ընդ որում որ-ը կարող է փոխարինվել երբ-ով: Երբեմն զուգորդումը լինում է այն պատճառով, որ ըղձականն օգտագործվում է ենթադրականի արժեքով:

4) Ենթադրականի հետ զուգորդվում են՝ ա) ըղձականի հետ զուգորդվող այն բաները, որոնց դեպքում խոսողն ավելի մեծ համոզմունք է արտահայտում՝ հավանաբար, ըստ երևույթին. բ) ըղձականի հետ զուգորդվող՝ անհրաժեշտություն, համոզմունք արտահայտող հարկադրաբար, անտարակույս բաները. գ) սովորաբար սահմանականի հետ զուգորդվող մի շարք բաներ, որոնց հետ ենթադրականը գործածվում է սահմանականի արժեքով (կգնա ≈ գնալու է)՝ բարեբախտաբար, բնականաբար, չկարծես քե, նիշտ որ և այլն:

5) Հրամայականի հետ վերաբերողական բաներն ու բառախմբերը քիչ են զուգորդվում: զրանք հաստատականություն արտահայտող և քաղաքավարական տիպի բաներն են՝ բնականաբար,

հասկանալիորեն, իրոք (որ), այնուամենայնիվ, անտարակույս, ներողություն:

6) Կարգ և թվարկում (խոսքի հաջորդական մասեր) ցույց տվող նախ, երկրորդ, երրորդ և այլն բաները գործածվում են եղանակային բոլոր ձևերի հետ՝ առանց սահմանափակման: Սա նշանակում է, որ այդ բաներն ավելի շատ շաղկապական արժեքի են և պետք է հանել բուն եղանականիշ-վերաբերողական բաների թվից:

Վերաբերողական բաների բաշխական քննությունը բացահայտեց մի շարք իմաստներ, որոնք մասամբ հայտնի էին բայեղանակների և եղանականիշ մյուս բաների ու բառախմբերի (հատկապես ձայնարկությունների և հարցուպատասխանական բաների) քննությունից, մասամբ դրսևորվում են հենց միայն վերաբերողական բաների մեջ: Այս իմաստներից առաջին հերթին պետք է նշել ցուցա-անմիջականությունը, որ դրսևորվում է հաճախ, հաճախսիկ բաների միջոցով և բառիս բուն առումով վերաբերողական իմաստ չէ: Մյուս կարգի իմաստներից նշելի են ցանկությունն ու հարկադրանքը, ենթադրականությունն ու հավաստիությունը, հավանականությունն ու անհրաժեշտությունը, երկբայությունն ու համոզմունքը և այլն: Կարելի է ասել, որ եթե ձայնարկությունների մեջ իշխող է զգացմունքը որպես կրում (կիրք), ապա այս դեպքում գերակշռում է խոսողի իմացական ակտիվությունը և խոսքի տարբեր հանրամասնների մատնանշումը, իրականության և իմացության համեմատությունը:

Ձայնարկությունների քննության հետ կապված մենք նշեցինք տասնվեց հիմնական իմաստ, որոնք ոչ-անմիջական դրսևորմամբ հանդես են գալիս նաև վերաբերողական բաների մեջ: Սրանք մեծ մասամբ արտահայտվում են համապատասխան բայերի և բայահիմքերի միջոցով, հատկապես -լի է (որ) տիպի ձևերով. խիստ տիպական է, որ -լի է տիպի ձևերը գերազանցապես զգացական բայերից կազմված ձևեր են և շնորհիվ արտահայտողի պասիվության հանդես են գալիս անդամ արժեքով. այլ կարգի բայերից այդպիսի ձևեր չեն կազմվում:

1) Խրախուսանք (հավանություն)՝ գովելի է (որ), ընդունելի է (որ), խրախուսելի է (որ), փաշալերելի է (որ), բարեբախտաբար, շնորհակալություն, իրոք (որ), նիշտ է (որ):

2) Հանդիմանություն՝ կշամբելի է (որ), հանդիմանելի է (որ), նախատելի է (որ), պարսավելի է (որ):

3) Պարծանք (զրական)՝ հպարտանալի է (որ), պարծենալի է (որ):

4) Արհամարհանք (անտեսում)՝ արհամարհելի է (որ), ծիծաղելի է (որ), այնուամենայնիվ.

5) Զարմանք՝ անակնկալելի է (որ), անսպասելի է (որ), ապշելի է (որ), զարմանալի է (որ).

6) Զղջում՝ ավստս է (որ), ավստսալի է (որ), գղջալի է (որ), նեբեցեք (որ), նեռողութուն (որ), դժբախտաբար, ցավոք, ցավոք սրտի.

7) Հաճույք (ուրախություն)՝ ավստժելի է (որ), զվարհալի է (որ), հանելի է (որ), ուրախ(ան)ալի է (որ).

8) Տհաճություն (վիշտ)՝ գարշելի է (որ), հանելի չէ (որ), ձանձրալի է (որ), տաղտկալի է (որ), տհաճ է (որ), ցավալի է (որ).

9) Հսելու կոչ՝ անսալի է (որ), հնազանդելի է (որ), ուսանելի է (որ).

10) Զգուշացում՝ զգուշ(ան)ալի է (որ), խուսափելի է (որ).

11) Հորդոր՝ հանձնարարելի է (որ).

12) Սպառնալիք՝ անհանդուրժելի է (որ), դատապարտելի է (որ), հանձնարարելի չէ (որ) (անհանձնարարելի է).

13) Երանում (ցանկալիություն)՝ մաղթելի է (որ), տենչալի է (որ), ցանկալի է (որ), փափագելի է (որ).

14) Վախ՝ երկյուղալի է (որ), զարհուրելի է (որ), սարսափելի է (որ), սոսկալի է (որ).

15) Կարեկցանք (խղճահարություն)՝ խղճալի է (որ), ողբալի է (որ), ցավալի է (որ).

16) Անտարբերություն՝ մեկ է, միևնույնն է:

Հարցուպատասխանական բառերի իմաստների հետ կապված են իմացություն տարբեր աստիճաններ արտահայտող բառերի իմաստները՝ կատկած, համողմունք և այլն:

Ինչպես հոգեկան գործունեության այլ բնագավառների դեպքում, այստեղ ևս հանդես են գալիս՝ ա) իրական գործողության հակադրում (ուսակցիա) լինելու թե ենթադրական բնույթ ունենալու, բ) դրական (համապատասխան) թե բացասական (անհամապատասխան) լինելու հատկանիշները, որոնք մենք հիմք ընդունեցինք ձայնարկությունների և զգացական բնույթի՝ վերաբերողական բառերը խմբավորելու ժամանակ:

Այստեղ մտցնենք երրորդ հատկանիշը՝ իրականի իմացական միջնորդվածություն, և սրա տակ հասկանանք իրական կամ ենթադրական գործողության՝ անմիջաբար թե կողմնակի ճանապարհով

ընկալվելը, իրականություն, թե իրականության վերաբերյալ իմացություն (տեղեկությունների) գնահատումը (աղյուսակ 14).

Աղյուսակ 14

Հատկանիշներ	Կարգեր							
	Հավաստի- թյուն	Անհավաստի- թյուն (երկյու- ղություն)	Անհրաժեշտու- թյուն (հար- կապանք)	Պայմանական- նություն	Համոզու- մբ	Ենթադրու- թյուն	Հնարավորու- թյուն	Անհնարելու- թյուն
Իրական հիմք (իրականացածի կամ իրականացո- ղի հակադրում լի- նելը)	+	+	+	+	-	-	-	-
Իրականի իմացա- կան միջնորդվա- ծություն	+	+	-	-	+	+	-	-
Գրական գնահա- տում	+	-	+	-	+	-	+	-

վերաբերողական բառերը ըստ այս խմբերի կդասավորվեն հետևյալ կերպ¹⁵.

1) Հավաստիություն՝ հավաստի է, հավատալի է, նիշտ է (որ), իրոք (որ), իսկապես որ.

2) Անհավաստիություն (երկբայություն, կասկած)՝ կասկածելի է (որ), հագիլ թե, դժվար թե և այլն.

3) Անհրաժեշտություն (հարկադրանք)՝ բնականաբար, անպայմանորեն, անհրաժեշտաբար և այլն.

4) Պայմանականություն՝ պայմանով որ, որոչ առումով, որոչ պայմաններում և այլն.

5) Համոզմունք՝ անպայման, ինչ էլ որ լինի, ամեն գնով, անտարակույս, անկասկած և այլն.

6) Ենթադրություն՝ թեևս, մի գուցե, ենթադրաբար և այլն.

7) Հնարավորություն՝ կարող է, թեևս, կարող է պատահել որ և այլն.

8) Անհնարիություն՝ անհնար է (որ), չի կարող պատահել որ և այլն:

¹⁵ Բնականաբար, միջնորդված և ոչ միջնորդված կրկնությունները կարող են գնահատվել միատեսակ բառով:

1. ԵՆԹԱԿԱՅԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ենթական նախադասության, որպես հաղորդման ակտի, կենտրոնն է: Թվարկել ու բնութագրել նախադասության բոլոր մնացած անդամները, որոնց մեջ անմիջաբար կամ ստորոգյալի միջոցով լրացվում է ենթակայի այս կամ այն կողմը, նշանակում է բացահայտել ենթակայի ողջ բովանդակությունը: Քանի որ ենթական ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրական առարկայի կամ առարկայացված հասկացության դրսևորում, և քանի որ յուրաքանչյուր իրական առարկա կամ առարկայացված հասկացություն լեզվի մեջ հանդես է գալիս իր անվանմամբ, — իսկ անվանման հիմքում ընկած է առարկայի որևէ հատկանիշ, — ուստի նախադասության մնացած անդամներից յուրաքանչյուրը կարող է հիմք դառնալ ենթակայի այս կամ այն կողմի հատկանշման և, հետևաբար, անվանման համար: Անվանումն, այսպիսով, կարելի է դիտել որպես յուրատեսակ փոխակերպում, որի ժամանակ նախադասության մյուս անդամները, որոնք բացահայտում են ենթակայի հետ կապված որևէ հատկանիշ, փոխակերպվում են ենթակայի: Նախադասության մնացած բոլոր անդամներին՝ ենթակայի փոխակերպվելու բոլոր հնարավոր դեպքերի թվարկումը անվանման բոլոր հնարավոր ուղիների թվարկումն է:

Եթե ենթական նախադասության կենտրոնն է, ապա ինչպե՞ս պետք է բացատրել, այսպես կոչված, անենթակա և ղեղձված ենթակայով նախադասությունների գոյությունը: Այս նպատակով հարկավոր է տարբերել ենթակայի երեք կարգի ըմբռնում՝ իրական ենթակա, հոգեբանական-տրամաբանական ենթակա և լեզվա-քերականական ենթակա:

1) Յուրաքանչյուր նախադասություն ունի որևէ իրական հիմք՝ որևէ իրական գործողություն կամ իրական առարկայի որևէ իրական հատկություն՝ լինի այն մշտական թե առարկայի կողմից ժամանակավորապես ձևոք բերված: Այս իրական սլանով առաջին դեպքում մենք կունենանք ներգործող (ակտիվ կողմ), ներգործվող (պասիվ կողմ), գործողություն և սրանց հետ կապված բազմաթիվ այլ առարկաներ ու հանգամանքներ: Կոչենք սրանք իրական ենթակա (ներգործող), իրական օբյեկտ (ներգործվող), իրական գործողություն և այլն: Երկրորդ դեպքում կունենանք որևէ իրական

առարկա, որ ունի կամ ձևոք է բերել (բերում) որևէ իրական հատկություն: Կոչենք սրանք իրական առարկա, առարկայի իրական հատկություն, առարկայի հատկության իրական փոփոխություն և այլն:

2) Յուրաքանչյուր նախադասության հիմքում ընկած է հոգեբանական կամ տրամաբանական որևէ ակտ՝ զգացական, կամային, իմացական բնույթի: Զգացական և կամային ակտերի դեպքում հոգեբանական պրոցեսն անմիջական բնույթի է, այսինքն՝ անմիջական շփում (կոնտակտ) կա իրականի և հոգեկանի միջև. երկու դեպքում էլ մի եզրն իրական է, մյուսը հոգեկան, այն տարբերությամբ, որ առաջին դեպքում ակտիվ կողմը (իրական ենթական, ներգործողը) գտնվում է ընկալողից և արտահայտվողից դուրս, երկրորդ դեպքում ակտիվ կողմը ինքը արտահայտվողն է: Իմացական ակտը, ի տարբերություն զգացական և կամային ակտերի, երկբնույթ է. այն կարող է լինել անմիջական փորձի արդյունք (արտահայտվողն ինքն է, զգայողը՝ ականատեսը) կամ միջնորդված (ուրիշի հաղորդմամբ): Հասկանալի է, որ իմացական ակտի դեպքում հոգեբանական-տրամաբանական ենթական կարող է չհամընկնել իրական ենթակայի հետ. ըստ այն բանի, թե ի՞նչն է արտահայտվողի ուղղորդող կենտրոնում կամ ի՞նչ շափով է նա տեղյակ իրական փաստին, որպես հոգեբանական-տրամաբանական ենթակա կարող է հանդես գալ կամ իրական ենթական, կամ իրական գործողության որևէ կողմը: Եթե արտահայտվողի ուղղորդող կենտրոնում ներգործվողն է, մենք գործ ունենք այսպես կոչված կրավորական կառուցվածքի հետ. եթե ուղղորդող կենտրոնում ինքը գործողությունն է, գործողության հետ կապված որևէ այլ առարկա կամ հանգամանք, ապա հանդես է գալիս հոգեբանական-տրամաբանական որևէ այլ փոխակերպում («Հակոբն սպանեց Գրիգորին նրա բնակարանում») → «Գրիգորի բնակարանում տեղի ունեցավ նրա սպանությունը Հակոբի ձեռքով» կամ «Հակոբի կողմից Գրիգորի սպանվելու տեղը Գրիգորի բնակարանն էր» և այլն):

3) Յուրաքանչյուր նախադասության հիմքում ընկած է լեզվա-քերականական որոշակի կադասար, որի մասերն են ենթական, ստորոգող բառը (հանգույցը), ստորոգելին, ուղիղ խնդիրը և այլն: Սակայն այդ կադասարի օղակները արտահայտվողը լրացնում է ըստ հաղորդման կարիքների, այսինքն՝ հնարավոր է ոչ միայն իրական և հոգեբանական-տրամաբանական ենթակաների, այլև հոգեբանական-տրամաբանական և լեզվա-քերականական ենթա-

կաների շհամբնկում: Այս դեպքում հարկավոր է նկատի առնել հետեյալ հանգամանքները. ա) որոշ առարկաներ ու հանգամանքներ որպես ինքնին հասկանալի (հատկապես անմիջաբար տրված կամ նախորդ հաղորդումից հասնի) կամ ոչ կարևոր կարող են ղանց առնվել, այսինքն՝ նախադասութեան կաղապարի որոշ օղակներ բաց կթողնուեն. բ) արտահայտվողը կարող է որոշ բաներ հաղորդելու համար կարևոր շհամարել կամ դիտումնավոր կերպով զանց առնել դրանք ու փոխել. այս դեպքում ևս լեզվա-քերականական կաղապարի որոշ օղակներ բաց կմնան կամ տեղաշարժ կկատարեն. գ) արտահայտվողը կարող է լեզվա-քերականական կաղապարը թողնել քիմացական կաղապարին համապատասխան, բայց զանազան միջոցներով հաղորդակցի ուղղորդութունը հրավիրել կաղապարի այս կամ այն օղակի վրա. այդպիսի լեզվական միջոցներից են շեշտը (տրամաբանական շեշտը՝ «Հակոբը Գրիգորին սպանել է տա՛նը»), շարադասութեան փոփոխութունը, այդ թվում (հայերենում)՝ հանգույցի (ստորոգող բառի) տեղաշարժը ընդգծվող բառի մոտ («Հակոբը Գրիգորին տա՛նն է սպանել»), հատուկ ընդգծող բառի գործածութունը («Հակոբը Գրիգորին հենց տանն է սպանել»), ընդգծվող բառի վերածումը որոշվող բառի (որոշյալի), որ լրացվում է մնացած մասով, ինչպես որոշիչ երկրորդական նախադասութեամբ («Հակոբը Գրիգորին տանն է, որ սպանել է»), «Այնտեղ Ան ջրի եզերքին էր, որ ապրում էր Հասոն»—վՓ). դ) վերջապես, նախադասութեան իմացական և լեզվա-քերականական կաղապարների սահմանները կարող են շհամբնկնել. քիմացական կաղապարի երկու կամ ավելի անդամներ կարող են արտահայտվել մեկ բառով (համտ. գնացի, որտեղ ենթական, ստորագելին և հանգույցը արտահայտված են մեկ բառով):

Վերևում ասվածներից պարզ է դառնում անենթակա և զեղչված ենթակայով նախադասութունների բնույթը: Եթե իրական ենթական անմիջաբար տրված է, հաղորդակցի համար ինքնին հասկանալի, տվյալ իրադրութեամբ որոշելի, ոչ կարևոր, ընդհանրացական բնույթի (բուրին հատուկ), այն լեզվականորեն սովորաբար չի արտահայտվում. այսպիսի նախադասութունները հայտնի են որպես անենթակա նախադասութուններ: Եթե ենթական արդեն հայտնի է հաղորդման նախորդ ընթացքից (կոնտեքստից) և հեշտութեամբ կարող է վերականգնվել, նախադասութունը կոչվում է զեղչված ենթակայով նախադասութուն: Նշենք, որ զեղչման կարող

են ենթարկել նախադասութեան և ուրիշ անդամներ, հատկապես ստորագելին և հանգույցը:

Ենթական կարող է լինել ձևական և ոչ ձևական: Զևական է կոչվում այն ենթական, որ արդեն արտահայտված է դիմավոր բայածևի մեջ՝ (ես) գնացի, (դու) գնացիր, (մենք) գնացինք, (դուք) գնացիք: Նա գնաց և նրանք գնացին նախադասութուններում նա-ն և նրանք-ը ձևական կլինեն, եթե իրական ենթակաները իրադրութունից ու կոնտեքստից հայտնի են կամ խոսողի կողմից անմիջաբար ցույց են տրվում: Ոչ-ձևական կլինեն առաջին և երկրորդ դեմքի ցուցա-դերանվանական այն ենթակաները, որ դրվում են ընդդժման նպատակով (ե՛ս գնացի և այլն), երրորդ դեմքի ցուցա-դերանվանական ենթականերն ընդհանրապես (բացի նա-ի և նրանք-ի համար մատնանշված դեպքերից), այլև ոչ ցուցական-դերանվանական բառերը (Գրիգորը գնաց, իմ ընկերները գնացին և այլն):

Ինչպես նշել ենք ստորագման և հարցուպատասխանական բառերի բնութեան ժամանակ, ենթական կարող է արտահայտվել իրադրական բնույթի բառերով՝ հարցական, ցուցական, որոշյալ, անորոշ և ժխտական դերանուններով: Սակայն այս նույն իմաստները կարող են արտահայտվել նաև բուն բայական դիմավոր ձևերի միջոցով՝ դեմքերի տարբեր (վերևում բերված իմաստների) մեկնաբանութեամբ: Հարցական և ցուցական դերանունների դեպքում մենք գործ ունենք իրադրացման հետ, որ կարող է լինել անմիջական կամ ոչ-անմիջական (կոնտեքստի նախորդ կամ հաջորդ բառերի մատնանշմամբ): Բուն դերանունները անմիջական իրադրութեան հետ են կապված և ցույց են տալիս անմիջական առարկաներ. եթե նրանք առարկաները ցույց են տալիս ոչ անմիջաբար, այլ ուրիշ բառերի միջնորդութեամբ, կոնտեքստում քիմաստավորվում են այլ բառերի օգնութեամբ, այս ստանում են հարաբերական արժեք, հանդես գալիս որպես հարաբերիչ և հարաբերյալ: Որոշյալ և անորոշ դերանուններով արտահայտված ենթակաների իմաստները կարող են արտահայտվել նաև բայական դիմավոր ձևերի միջոցով, որոնք այս դեպքում ձևեր են բերում անդեմ ձևերի արժեք և համարվում անորոշ ու ընդհանրապես բնույթի անենթակա նախադասութուններ:

Այսպիսով, ըստ ենթակայի արտահայտութեան մենք կունենանք երկու հիմնական դեպք՝ 1) ենթակայի՝ բառային արտահայտութուն շունեցող նախադասութուններ և 2) ենթակայի՝ բառային արտահայտութուն ունեցող (ենթակայական բառով կամ բառա-

խմբով արտահայտված) նախադասություններ: Առաջինները կոչենք բայաձևային (բայադիմային), երկրորդները՝ բառային ենթակայով նախադասություններ:

Բայաձևային ենթակայով նախադասությունները կարող են լինել՝ ա) որոշյալ-դիմավոր, բ) անորոշ-դիմավոր, գ) ընդհանրական-դիմավոր և դ) անդեմ: Որոշյալ-դիմավոր են կոչվում այն նախադասությունները, որոնց դեպքում բայադիմային ձևերն ինքնին բավական են իրական և իմացական ենթակայների բնույթը բացահայտելու. այդպիսիք են առաջին և երկրորդ դեմքերի բայաձևերով, այլև անմիջական օբյեկտ ունեցող՝ երրորդ դեմքի բայաձևերով արտահայտված նախադասությունները: Որոշյալ-դիմավոր նախադասությունները հակադրվում են մնացած երեք տիպերին, որոնք ավանդաբար միավորվում են «անենթակա» անվան տակ: Այս երեք տիպի նախադասությունների դեպքում բայի դեմքի ձևը դադարում է իր բուն գործառությունը փատարելուց՝ արտահայտելով՝ ա) անորոշ թողնված իրական ենթակա («Նրա մասին ամեն ինչ ասում են»), բ) կամ ընդհանրացված (բոլոր անձերին վերադրելի՝ դրանք ընդգրկող) ենթակա («Ինչ որ ցանես, այն էլ կհնձես»), «Երիտասարդ ժամանակ շատ երկար շեն մտածում»), գ) կամ առանց բառային միջնորդության տրված վիճակը որպես իրական ենթակա, որի ընկալումը կամ դնահատումը ցույց է տրվում ստորոգյալի միջոցով («Լուսանում է», «Յուրտ է», «Պատերազմ է», «Չորս կողմը լուծվում է»):

Բառային ենթակայով նախադասությունների ենթակայները կարող են լինել՝ ա) ձևական, բ) դիմաշեշտային, գ) դիմատարբերական (դիմալրացական) և դ) հարաբերական: Ձևական է կոչվում այն ենթական, որ, ինչպես տեսանք, ոչինչ չի սովելացնում բայադեմքի արտահայտածի վրա («Նա դնացի տուն» = «Գնացի տուն»): Դիմաշեշտային է կոչվում այն ենթական, որի դեպքում բայադեմքի արտահայտածը դերանվան օգնությամբ շեշտվում է, ընդգծվում (նրա վրա է գրավվում հաղորդակցի ուղղությունը) («Ն՛ս ամ գնում»): Դիմատարբերական (դիմալրացական) է կոչվում այն ենթական, որ բայադեմքի նշած առարկաները (լինեն դրանք իրական թե հասկացական) տարբերակում է ըստ անվանման հիմքում ընկած հատկանիշների. դիմատարբերական ենթակաները արտահայտվում են հարցական դերանուններով, գոյականներով, անուններով կամ գոյականացված բառերով («Գրիգորը դնաց տուն», «Կարմիրը արյան գույն է»): Հարաբերական է կոչ-

վում այն ենթական, որի բուն առարկայական արժեքը (իրական ենթական) պարզվում է միայն հարակից (նախորդող, երբեմն էլ հաջորդող) բառերով, բառակապակցություններով և նախադասություններով («Գրիգորը, ու բոլորիս հայտնի է իբրև բարի անձնավորություն, այս անգամ էլ ամեն ինչ արեց», «Միժաղում է նա, ով վերջում է ծիծաղում»): Հարաբերական ենթական երբեմն կարող է բառային արտահայտություն չստանալ, այսպիսի նախադասությունները կոչվում են զեղչված ենթակայով նախադասություններ («Գրիգորին ասացին, որ դնա. շգնաց»):

Որոշ կարգի դերանուններ միայն հարաբերական արժեք ունեն՝ անդրադարձ (իրեն), փոխադարձ (միմյանց, իրար, մեկ մեկու) և հարաբերական [հարցականներն առանց հարցի և ցուցականները առանց իրականության մեջ անմիջաբար տրված օբյեկտի՝ բայ հարաբերող գործառությամբ. սրանցից հարաբերականների միայն որոշ տիպերն են (ով, ինչ, սա, դա, նա, այս, այդ, այն), որ կարող են ենթակայի պաշտոն կատարել]:

Նախադասության մեջ ենթակայի պաշտոն բնականաբար կատարում են առարկայանիշ բառերը (գոյականները) և բառակապակցությունները (գոյականական բառակապակցությունները)՝ լինեն դրանք իրատրական (դերանվանական), թե ոչ-իրատրական բնույթի (անվանական արժեքով): Որոշային բառերը կարող են իբրև ենթակա հանդես գալ երկու դեպքում՝ ա) երբ գոյականը ենթադրվում է [«Սև մատիտը կորավ, կարմիրը (=կարմիր մատիտը)՝ ոչ»], բ) երբ որոշիչը, հատկապես ածականը, առնվում է որպես հատկության անուն [«Կարմիրը (=կարմուրջունը, կարմիր գույնը) արյան գույն է»]: Երկրորդ դեպքը կարելի է դիտել որպես առաջինի մի դրսևորումը, երբ որպես գոյական լրացյալ ենթադրվում է սովյալ հատկությունները խմբավորող որևէ վերացական գոյական անուն (գույն, ձև, ուղղություն, քանակ և այլն): Մնացած բոլոր կարգի բառերը և բառախմբերը, այլև նախադասությունները ենթակայի և ընդհանրապես գոյականի գործառությամբ կարող են հանդես գալ երկու դեպքում՝ ա) երբ նախապես ասվել են և տարբեր նկատառումներով կրկնվում են (հստակապես հաղորդակցի ասածները) («Մի կերպ կընամ:—Մի կերպը ավելորդ է»), բ) երբ գործածվում են անդրլեզվում (մետալեզվում), այսինքն՝ լեզվի վերաբերյալ (լեզվաբանական-բերականական) աշխատությունների լեզվում («Նվ՝ը շաղկապ է», «Դեռ՝ը մակբայ է», «Նս գնում եմ տուն»-ը նախադասություն է):

Ե՛վ «միակազմ», և՛ «անենթակա» անվանումները սլոգանա-
կան են: Երկու դեպքում էլ նախադասությունն ընդհանուր առաջ է հա-
մարվում այն նախադասությունը, որտեղ և՛ ենթակա, և՛ ստորոգ-
յալը որոշակի բառային (լեզվա-քերականական) արտահայտու-
թյուն ունեն կամ հնչողությամբ կարող են վերականգնվել կոն-
տեքստի հիման վրա. այսպիսի նախադասությունները համարվում
են երկկազմ և հակադրվում այսպես կոչված միակազմ նախադա-
սություններին, որոնց դեպքում կամ ենթակա, կամ դիմավոր բա-
յր համարվում են անվերականգնելի: Եթե անվերականգնելի է հա-
մարվում ենթակա, այսպիսի նախադասությունը կոչվում է «ա-
նենթակա»: Իրականում, ինչպես նշել ենք, այստեղ խոսք կարող է
լինել միայն լեզվա-քերականական ենթակայի, այսինքն՝ իմացա-
կան ենթակայի բառային արտահայտություն մասին, որովհետև և՛
իրական, և՛ իմացական ենթակաները առկա են:

Քերականները տարբերում են անենթակա նախադասու-
թյունների մի քանի տեսակ՝ անդեմ (դիմադուրի, միադիմի), անորոշ-
դիմավոր և ընդհանրական-դիմավոր: Բացի սրանցից, ոմանք ան-
ենթակա նախադասությունների շարքն են դասում նաև անորոշ
դերբայով արտահայտված նախադասությունները. սակայն բուն
«անենթակա» նախադասությունների մեջ կարելի է դասել միայն
այն նախադասությունները, որոնց անորոշ դերբայն ուղեկցվում է
դիմավոր ձևով («Քաղցր է հիշել», «Հարկավոր է պատմել» և այլն),
բայց ոչ անորոշ դերբայով արտահայտված հրամայական և բացա-
կանչական («Մտռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, ամենի՞ն մոռանա՛յ») —
ՎՏ) նախադասությունները. վերջիններս պետք է համարել անվա-
նական նախադասությունների մի տեսակ և քննել փոխակերպման
մեջ (կրկնակի փոխակերպում՝ դիմավոր ձևի գործառական փոխա-
կերպում՝ դոյականացում և վերջինիս ստորոգական փոխակերպում՝
վերածում նախադասության):

Առաջիկայում «անենթակա» կհամարենք միայն այն «միա-
կազմ» նախադասությունները, որոնք ձևականորեն ունեն դիմավոր
բայաձևեր, այսինքն՝ արտահայտված են որևէ դեմքով, բայց այդ
դեմքը չի կարող հակադրվել մյուս դեմքերին և նրանց հետ հարա-
ցուցային շարք կազմել՝ «կուսանում է» (չի հակադրվում լուսանում
եմ, լուսանում ես ձևերին), «Հարկավոր է մտածել» (հարկավոր է
ձևը չի հակադրվում հարկավոր եմ, հարկավոր ես ձևերին) և այլն:

«Անենթակա» նախադասությունների ստորոգյալը ամենից ա-
վելի շատ կարող է արտահայտվել երրորդ և ավելի քիչ՝ երկրորդ
դեմքով. երբեմն նշում են նաև առաջին դեմքը¹⁶, երբ այն գործած-
վում է ընդհանրացնող իմաստով, բայց այս կարգի գործածու-
թյունները հազվադեպ են և կարող են հաշվի չառնվել:

Քննենք այս ձևերն առանձին առանձին:
1. Եղակի երրորդ դեմքով դրվող ստորոգյալը կարող է լինել
փոխարևական և ոչ-փոխարևական տիպարի (Յուրում է = Յուրտ է
դառնում և Յուրտ է), կրավորաձև (Չի բնվում, Չի նստվում) և ոչ-
կրավորաձև (Մքնում է, Լուսանում է):

Անցնելով բովանդակության պլանին՝ կարելի է ասել, որ եզա-
կի Յ-րդ դեմքով բայաձև ունեցող «անենթակա» նախադասու-
թյունները ցույց են տալիս իրավիճակ և հոգեվիճակ (անփոփոխ կամ
փոփոխական), արձանագրում են իրականության մեջ կամ հոգում
տեղի ունեցող որևէ երևույթ, մասնավորապես՝ ա) բնության ընդ-
հանուր վիճակներ (մթնոլորտային տեղումներ, կլիմայական վի-
ճակներ, ժամանակային վիճակներ և վիճակների փոփոխու-
թյուններ)՝ Լուսանում է (Լույս է), Անձրևում էր, Առավոտ է, Դարուն էր,
Ժամի 5-ն էր և այլն. բ) հասարակական, ընտանեկան, անձնա-
կան, ընդհանրապես մարդկանց հետ կապված վիճակներ՝ Պատե-
րազմ է, Այսօր տոն է, Սենյակում լուրջում է և այլն. գ) իրակա-
նության և արտահայտվող անհատի փոխհարաբերություններ սլո-
գանավորված վիճակներ, իրականության գնահատումներ, եղանա-
կային իմաստներ՝ Չի բնվում (= հնարավոր չէ բնել), Յավալի է,
Լավ է և այլն: Սրանց մի տեսակը պետք է համարել «եղանակիչ
բառ+է+անորոշ դերբայ» կապակցություններով նախադասու-
թյունները՝ Պետք է զբաղվել, Հնարավոր է հանդիպել, Չի կարելի
գնալ և այլն:

Այսպիսով, եզակի երրորդ դեմքով ձևավորվող «անենթակա»
նախադասությունները կամ ղգայական (իրականության ղգայում),
կամ գնահատական բնույթի են (իրականության, խոսողի և իրա-
կանության փոխհարաբերության գնահատում). դրանց մեջ արձա-
նադրվում է որևէ իրավիճակ կամ հոգեվիճակ:

2. Հոգնակի երրորդ դեմքով դրվող ստորոգյալներով ձևավոր-
վում են երկու տիպի «անենթակա» նախադասություններ՝ ա) անո-

¹⁶ Հմտ. Ս. Դյուրոդայան, Միակազմ նախադասությունները ժամանակա-
կից հայերենում, Երևան, 1967, էջ 85:

րոշ-դիմավոր, երբ ենթական թողնվում է անորոշ՝ հաղորդողին անհայտ լինելու, հաղորդողի՝ նրա հիշատակումը կարևոր չհամարելու պատճառով կամ հատուկ դիտավորությանը (հաղորդողը թարցնում է իրական գործողներին կամ հաղորդողներին), և բ) ընդհանրական-դիմավոր, որի դեպքում հաղորդումը վերագրվում է մարդկանց ընդհանրապես, ընդհանրացվում է իրականության որևէ կողմը՝ որպես խրատ, արգելք և այլն: Հմմտ. անորոշ-դիմավոր՝ Երեկ ինձ ասացին, որ Գրիգորը եկել է. Թույլ չեմ տալիս ժամանակին գնամ արձակուրդ և այլն, ընդհանրական-դիմավոր՝ Մեխի գլխին բռնեցի՜մ շեմ խիտում, ճառերը աշխատեմ եմ հաշվում և այլն:

3. Եզակի և հոգնակի երկրորդ դեմքով «անենթակա» նախադասությունները ունեն ընդհանրական-դիմավոր արժեք՝ Դու մի օր աչքերդ կփակես (ԵԶ), Երբ մտածում եմ, քե ինչքան դժվարությամբ եմ կան, քարափ եմ լինում և այլն:

Ընդհանրացնելով «անենթակա» նախադասությունների վերաբերյալ վերևում նշածները՝ կարելի է ասել, որ դրանք հիմնականում երկու տիպի են՝ վիճակա-եղանակային և առարկայա-քանակական: Վիճակա-եղանակային են կոչում այն «անենթակա» նախադասությունները, որոնց մեջ արձանագրվում կամ դնահատվում է որևէ անմիջական իրավիճակ կամ հոգեվիճակ որպես իրական ենթակա (Ցրտում է, Ցուրտ է, կալ է, Հիանալի է, Հարկավոր է գնալ և այլն): Առարկայա-քանակական են կոչում այն «անենթակա» նախադասությունները, որոնց մեջ ենթական կամ որևէ պատճառով (հաղորդողը չգիտի, կարևոր չի համարում կամ չի ուզում բացահայտել իրական ենթական) մնում է անորոշ, կամ ընդհանրացված մե (նրա տակ կարելի է հասկանալ բոլոր անձերին): Վերջին դեպքում ենթական կարող է ձևականորեն արտահայտվել մարդ բառով և անորոշ ու որոշյալ զանազան դերանուններով՝ Ասում եմ (= ինչ որ մարդիկ ասում են), որ Գրիգորը եկել է. Մի ձեռով երկու ձմերուկ չեմ բռնի (= Բոլոր մարդիկ էլ մի ձեռով երկու ձմերուկ չեն կարող բռնել): Մարդ ասում է՝ վեր կե՛նա գնա և այլն:

3. ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Որչպես կարելի է եզրակացնել նախորդ տեղեկություններից, ենթակայի մեր ըմբռնումը չի համընկնում ենթակայի ավանդական ըմբռնման հետ: Ավանդաբար ենթակա է համարվել միայն

մեկ բառ՝ լինի այն առանձնակի գործածված թե գոյականական բառակապակցության ղլխավոր անդամ¹⁷: Մեղ համար ենթակա է այդ գործածությունն ունեցող յուրաքանչյուր միավոր՝ լինի այն բառ, բառակապակցություն թե ամբողջական նախադասություն:

Ենթակայի ընդհանուր քննությանը նվիրված հատվածում արդեն նշվել է, որ ենթական կարող է արտահայտվել առաջին հերթին առարկայանիշ (գոյականական) զանազան դերանուններով՝ անձնական (ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք, ինքը, իրենք), ցուցական (սա, դա, նա, այլև, գոյականական գործածությամբ, այս, այդ, այն), հարցական-հարաբերական (ով, ինչ, քանիսը), որոշյալ-ընդհանրական (բոլոր, ամենքը, ողջ, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք ամեն ինչ), անորոշ (մեկը, ինչ որ մեկը, մի ֆանիսը, մի երկուր, մի ուրիշը, այսինչը, այնինչը), ժխտական (ոչ ոք, ոչ մեկը, ոչինչ): Այս դերանունները կարող են հանդես գալ իրենց խնդիրներով (մեզմից յուրաքանչյուրը, ձեզմից ո՞վ, նրանցից մեկը, ընկերներից ոչ ոք) և ուժեղացնող բառերով (ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքը, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք ինքներդ):

Ենթակայի գործածությամբ հաճախակի են հանդես գալիս գոյականները և գոյականական բառակապակցությունները: Հարցական դերանվամբ արտահայտված ենթակայի դեպքում (Ո՞վ է գալիս, Ի՞նչ կա) պատասխանը կարող է արտահայտվել ինչպես գոյականական դերանվամբ, այնպես էլ գոյական անվամբ և գոյականական բառակապակցությամբ (Գրիգորն է գալիս, Մեր սիրելի Գրիգորն է գալիս):

Հայերենում որոշիչ բառերը, հատկապես ածականը կարող է գոյականաբար գործածվել և որպես ենթակա հանդես գալ միայն հոգով՝ անորոշ կամ որոշյալ. բացառությունները պատկանում են միայն դերանունների բնագավառին (ողջ, ոչ ոք, ոչինչ) և գալիս են գրաբարից: Թվական որոշիչներից ձայնավորով վերջացող երկու-հոգից առաջ ստանում է ս (երկուր). այդպես նաև ֆանի—ֆանիսը, մի ֆանի—մի ֆանիսը:

Մակբայների և մյուս բառերի ենթակայական (գոյականացված) գործածության մասին խոսվել է:

¹⁷ Այս հարցում ավանդական բերականությունը հետևողական չէ. ենթակա է համարվում նաև ենթակայի գործածություն ունեցող կրկրորդական նախադասությունը:

IV. ԱՏՈՐՈԳՅԱԼ

1. ԱՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորոգյալի համար ամենաբնորոշ կարգը տիպարի կարգն է, որ, ինչպես արդեն նշվել է, ունի արտահայտություն համադրական և ոչ համադրական միջոցներ: Համադրական արտահայտություն ունեցող տիպարային իմաստները մենք խմբավորեցինք ներակայության (անանցողականության, անօբյեկտայնության, վիճակայնության) ու փոխարկայնության հատկանիշներով և նշեցինք, որ շորս հնարավոր եղբերից (անանցողական-փոխարկային, անցողական-անփոխարկային և անանցողական-անփոխարկային) առկա է միայն երեքը. չկա անցողական-անփոխարկային եզրը: Սակայն իրականում, եթե նկատի ունենանք տիպարի արտահայտության ոչ միայն համադրական-մասնիկային, այլև ոչ համադրական և ոչ մասնիկային (վերլուծական, նկարագրական, տարահիմք-սուպլետիվ) միջոցները, ապա կարելի է ասել, որ տիպարային այդ շորս իմաստներն էլ արտահայտվում են: Եթե մենք առանձնացնենք բայի բուն-հատկանշային մասերը, ապա տիպարի արտահայտիչներ կարելի է համարել եմ—դառնում եմ (լինում եմ), ունեմ—դարձնում եմ (անում եմ) բայաձևերի արտահայտած իմաստները: Այսպիսով մենք կունենանք ըստ հիշյալ հատկանիշների հետևյալ եզրերը (աղյուսակ 15):

Աղյուսակ 15

Հատկանիշներ	Տիպարային իմաստներ			
	Փոխարկային վիճակ (դառնում եմ, լինում եմ)	Ոչ-փոխարկային վիճակ (եմ)	Փոխարկային անցողականություն (դարձնում եմ, անում եմ)	Ոչ-փոխարկային անցողականություն (ունեմ)
Ներակայություն	+	+	-	-
Փոխարկայնություն	+	-	+	-

Այս նույնը կարելի է արտահայտել 16-րդ համադրական աղյուսակով (էջ 399):

Տիպարային այս իմաստները, ինչպես նշվել է, կարող են ար-

Ներակայություն	Փոխարկայնություն	
	Փոխարկայնություն	Անփոխարկայնություն
Ներակայություն	գտնում եմ (լինում եմ)	ևմ
Աններակայություն (անցողականություն)	դարձնում եմ (անում եմ)	ունեմ

տահայտվել համադրական և ոչ-համադրական ձևերի միջոցով, ընդ որում հայերենում կան ոչ-համադրական արտահայտության տարբեր աստիճաններ՝ շնորհիվ վերլուծական հատուկ բայաձևերի առկայության: Այս ձևերի փոխհարաբերության մասին գաղափար է տալիս 17-րդ աղյուսակը (էջ 400):

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

1. Ոչ-փոխարկական (կայուն) վիճակը (եմ-ի իմաստը)՝ ա) վերլուծական արտահայտության առաջին և երկրորդ աստիճանների տարբերություն չունի և բ) համադրական-մասնիկավոր ձևով չի արտահայտվում: Ինչ վերաբերում է անվանական գոյականով արտահայտված «Քաղաք» ձևին, որ դրված է փակագծերի մեջ, ապա այն արտահայտության վերլուծական ձև ունի. այստեղ որպես սովորյալ իմաստի արտահայտիչներ են հանդես գալիս վերջավորվող հնչերանգը և դադարը: Հնչերանգը և դադարը մնացած իմաստների արտահայտության համար բավարար չեն, ուստի վերլուծականության այս տիպի արտահայտությունը հատուկ է միայն ոչ-փոխարկային վիճակի իմաստին:

2. Հիմնականում որոշային գործածություն ունեցող բառերը՝ ածականներն ու թվականները փոխարկային իմաստների (դառնում եմ և դարձնում եմ) դեպքում կարող են ունենալ աղյուսակում ընդգրկված վերլուծական-բառային և համադրական-մասնիկավոր արտահայտության բոլոր հնարավոր ձևերը:

3. Որոշային գործածություն ունեցող բառերը՝ ածականներն ու թվականները, անցողական-ոչ-փոխարկային իմաստի (ունեմ) դեպքում հանդես չեն գալիս. նրանք ունեմ-ի հետ գործածվում են միայն գոյականական (հմմտ. 2. ա. քաղաք) ձևով (մեծուրյուն): Ավելի սովորական է գոյա-կամային ընույթի (ցանկություն—ցանկանալ, սեր—սիրել, հիացմունք—հիանալ և այլն) բառերի գործա-

Տիպարային խմաստներ	Արտահայտության ձևեր		
	Ոչ համադրական (վերլուծական աստիճան)		Համադրական-մասնիկավոր
	I աստիճան	II աստիճան	
Եմ	1. ա. Մեծ է բ. Երկուս է 2. ա. Քաղաք է բ. Սա է	(1. Մեծ է) (բ. Երկուս է) (2 ա. Քաղաք է) (բ. Սա է)	1. — 2. — (Քաղաք:)
Դառնում եմ	1. ա. Մեծ է դառնում բ. Երկուս է դառնում 2. Քաղաք է դառնում բ. Դառնում է սա	1. ա. Մեծա- նում է 2. ա. — բ. —	1. ա. Մեծացավ բ. Երկու(ս)ա- ցավ 2. ա. — բ. —
Ունեմ	1. Ցանկու- թյուն ունի 2. ա. Քաղաք ունի բ. Սա ունի	1. Ցանկանում է 2. ա. — բ. —	1. Ցանկացավ 2. ա. — բ. —
Դարձնում եմ	1. ա. Մեծ է դարձնում բ. Երկու(ս) է դարձնում 2. ա. Քաղաք է դարձնում բ. դարձնում է սա	1. Մեծացնում է բ. Երկու- (ս)ացնում է 2. ա. — բ. —	1. ա. Մեծացրեց բ. Երկու- (ս)ացրեց 2. ա. — բ. —

ծուխյունը՝ աղյուսակում քերված ցանկություն ունի—ցանկանում է—
ցանկացավ ձևերի օրինակով:

4. Գոյականական (անկախ բառի) գործառույթյամբ հանդես
եկող գոյական անուններն ու դերանունները փոխարկային (դառ-
նում եմ, դարձնում եմ) և անցողական-ոչ-փոխարկային (ունեմ)
խմաստների դեպքում չեն սունենում երկրորդ աստիճանի վերլուծա-
կան-բառային և համապատասխան համադրական-մասնիկավոր
ձևեր:

Տիպարային չորս կարգի խմաստների փոխհարաբերությունը
կարելի է պարզել՝ հիմք ընդունելով գոյաբանական առարկայի

(իրական մարմին) և վիճակի (առարկայի իրական վիճակի) հաս-
կացությունները: Այս դեպքում տիպարային տարբերությունները
հանդես կգան որպես այս երկու եզրերի քանակական տարբերու-
թյան հետ կապված՝ հարաբերության տիպերի փոփոխություն: Եթե
գոյաբանական առարկան նշանակենք C-ով (Corpus «մարմին»),
վիճակը՝ S-ով (Status «վիճակ»), ապա եմ-ը (R₁) կարտահայտ
մեկ առարկայական եզրի (հարաբերվողի) մեկ վիճակ՝ CR₁S (Փրի-
զորը մարդ է, Փրիզորը մեծ է և այլն), դառնում եմ-ը (R₂)՝ մեկ
առարկայական եզրի երկու վիճակ՝ CR₂S₁S₂, դ) ունեմ-ը (R₃)՝ երկու
առարկայական եզրերի մեկ ընդհանուր վիճակ՝ C₁C₂R₃S և գ) դարձ-
նում եմ-ը (R₄)՝ երկու առարկայական եզրերի երկու վիճակ՝
C₁C₂R₄S₁S₂: Այս բոլորի փոխհարաբերությունը կարելի է արտա-
հայտել (C₂)C₁R_n S₁(S₂) կամ, եզրերի լրացուցիչ հարաբերու-
թյունների տարբերակման դեպքում, (C₁R₁)C₁RS₁(R₁S₂) ընդհա-
նուր բանաձևով, եթե եզրերի թիվը դարձնենք կայուն (պահպա-
նենք բոլոր չորս եզրերը բոլոր տիպարային խմաստների դեպ-
քում), ապա հարկ կլինի տարբերակել հարաբերիչները. հնարավոր
է R-ի երկու դրսեորում՝ → և =: Այս դեպքում, տիպարային
չորս խմաստները կարտահայտվեն հետևյալ ձևով՝

- 1. Եմ (C₂ = C₁) R₁ (S₁ = S₂)
- 2. Դառնում եմ (C₂ = C₁) R₂ (S₁ → S₂)
- 3. Ունեմ (C₂ → C₁) R₃ (S₁ = S₂)
- 4. Դարձնում եմ (C₂ → C₁) R₄ (S₁ → S₂)

Դառնում եմ և դարձնում եմ բայաձևերի վաղը հայերենում տիրու-
հայտ է ստուգաբանորեն, եմ-ը և ունեմ-ը հայերենում ստուգաբա-
նորեն կապված չեն. ուսերենում, ընդհակառակն, բացահայտ է
ИМЕТЬ («ունենալ») և ИМЕТЬСЯ («լինել») բայերի ստուգաբանական
կապը, իսկ СТАТЬ («դառնալ») և СДЕЛАТЬ («դարձնել, անել») բա-
յերն ստուգաբանորեն չեն կապված:

Նշենք, որ այս բայերի միջև խմաստային փոխակերպումը
որոշ դեպքերում կատարվում է բառակազմական փոփոխությամբ
(դառնում եմ—դարձնում եմ), ուրիշ դեպքերում՝ բառային փոխար-
կումով (եմ—ունեմ): Պատճառական բայաձևերը հնարավորությու-
ն են տալիս ավելացնելու առարկայական և վիճակային եզրերի թի-
վը, բայց հայերենում ոչ ավելի, քան երեքականից (այս հաշվարկ-
ման մեջ բացառվում են անուղղակի եզրերը՝ անուղղակի խնդր-
ները):

Լինել և ունենալ, դառնալ և դարձնել բայերի փոխհարաբերութեան մասին ասվածը հնարավորութիւնն է տալիս հասկանալու, թե ինչպե՛ս են որոշ անցողական բայեր (ունենալ և դարձնել բայերին մոտ իմաստներով) կրավորական ձևով (վիճակ արտահայտելիս) դառնում հանգույցներին համարժեք «վերացական» բայեր՝ իմաստային որոշ նրբերանգով կամ հավելյալ որոշ իմաստով՝ ընդունվել, համարվել, կարծվել և այլն. հաճախակի են մանավանդ որպէս, ինչպէս, իբրև կապերով կրավորակերպ դարձվածքները:

Լինել և ունենալ բայերի փաստային կապը հնարավոր է դարձնում, հատկանիշի գոյականացմամբ, եմ-ով նախադասութիւնը փոխել ունեմ-ով նախադասութեան՝ Հակոբը Բաշ է → Հակոբը Բաշուցում ունի:

Քերականութեան մեջ ստորոգյալի անվան տակ հասկացվում է երկու բան՝ ա) ստորոգվող (ենթակային վերագրվող) հատկանիշը կամ, ավելի ճիշտ, ենթակայի վիճակը արտահայտող մասը և բ) այդ վիճակի կայունութիւնը կամ փոփոխականութեան արտահայտող մասը:

Ընդունված է այն ստորոգյալները, որոնց դեպքում եմ և դառնում եմ տիպարային իմաստներն արտահայտված են վերլուծականութեան առաջին աստիճանով (մաքդ է, մաքդ է դառնում), կոչել բաղադրյալ. քանի որ այս դեպքում ենթակայի վիճակն արտահայտող կամ, ինչպէս սովորաբար նշվում է, հատկանիշ ցույց տվող մասը հիմնականում անվանական արտահայտութեան ունի (ածական կամ գոյական անուն, բացառված չէ նաև դերանվանական արտահայտութիւնը), բաղադրյալ ստորոգյալ ունեցող նախադասութիւնները կոչվում են անվանական: Բաղադրյալ ստորոգյալի վիճակացուց կամ հատկանշացուց մասը կոչվում է ստորոգելի, մյուս մասը՝ հանգույց: Եմ և դառնում եմ բայերը, որոնք հանդես են գալիս որպէս հանգույց (ենթական և ստորոգելին միացնող, երկրորդն՝ առաջինին վերագրող), կոչվում են վերացական բայեր: Ինչպէս ստորև կտեսնենք երկրորդաբար իրենց լրացուցիչ իմաստները կարող են կորցնել և իբրև հանգույց հանդես գալ նաև ոչ բուն վերացական բայերը:

Մնացած բոլոր ստորոգյալները, որոնք արտահայտված են ոչ վերացական բայերով, կոչվում են պարզ, իսկ նրանցով արտահայտված նախադասութիւնները՝ բայական: Պարզ ստորոգյալները, ինչպէս կարելի է հեշտութեամբ համոզվել վերևում բերված աղյուսակից, համարժեք չեն. բայական մեկ արժեք ունեցող

են համարվում՝ ա) մի դեպքում մեծանում է, մեծացավ, ցանկանում է, ցանկացավ, մեծացնում է, մեծացրեց տիպի ձևերը, որոնք փաստորեն համարժեք են մեծ է դառնում, մեծ դարձավ, ցանկութիւն ունի, ցանկացավ, մեծ է դարձնում, մեծ դարձրեց ձևերին՝ այն տարբերութեամբ, որ առաջին տիպի ձևերում «դառնալ» «ունենալ», «դարձնել» տիպարային իմաստներն արտահայտված են համադրական-մասնիկավոր, երկրորդ դեպքում՝ վերլուծական-բառային ձևերով, բ) մյուս դեպքում՝ ունի, դարձնում է, դարձրեց ձևերը՝ առանց անվանական ցանկութիւն, մեծ մասերի (թեև մեծ դարձրեց կապակցութեան դեպքում մեծ-ի ստորոգյալին պատկանելու հարցը կարող է վիճելի համարվել, բայց ուսուցիչ դարձրեց կապակցութեան դեպքում ուսուցիչ բառի՝ ստորոգյալին չպատկանելը կասկած չի հարուցում): Իրականում բուն բաղադրյալ պետք է համարվեր ստորոգյալի գրսևորման միայն այն դեպքը, երբ հանգույցն արտահայտված է եմ-ով, բայց հետագա քննութեան մեջ կպահանջ ընդունված կարգը, մանավանդ որ դառնում եմ բայի դեպքում՝ ա) փոխվում է վիճակային ձևերի, բայց ոչ առարկայական եզրերի քանակը և բ) առարկայի վիճակի փոփոխութեան միայն մեկ եզրն է նշվում (փոփոխութեան արդյունքը)՝ C (S₂) → S^t ձևով՝ Հակոբը (ոչ մեծից) դառնում է մեծ: Այսպիսով, իմացաբանական առումով անվանական նախադասութիւնները դենոտատային մեկ եզր ունեցողներն են, ընդ որում այդ առարկայական դենոտատին կարող է հատկացվել մեկ (եմ-ի դեպքում) կամ երկու (դառնում եմ-ի դեպքում) վիճակ: Բայական նախադասութիւնների դեպքում մենք գործ ունենք երկու կամ երեք (հազվադեպ ավելի) դենոտատային եզր ունեցող միավորների հետ, ընդ որում դրանց կարող է հատկացվել մեկ (ունեմ-ի դեպքում), երկու (գործողութիւն ցույց տվող բայերի դեպքում) կամ երեք (պատճառական որոշ բայերի դեպքում) վիճակ:

Ստորոգյալի քննութեան հետ կապված հարկավոր է մատնանշել նրա գրսևորման երկու կարևոր դեպք ևս. ա) ինչպէս նշվել է, կան դեպքեր, երբ անվանական ստորոգյալի ավարտային հնչերանգը և դադարը բացի եղանակային արժեքից ստանում են նաև հանգուցային արժեք. այսպիսի նախադասութիւնները կոչվում են միակազմ անվանական նախադասութիւններ. բ) կան դեպքեր, երբ կերպա-եղանակային իմաստներն արտահայտվում են դիմավոր բայաձևերի միջոցով, իսկ բուն հատկանշա-ստորոգելիական իմաստն արտահայտվում է անորոշ դերբայի միջոցով՝ սկսում

է Բայլել, ուզում է գնալ և այլն. այս տիպի կապակցութիւններն ընկալւում են որպէս մեկ միասնական ստորոգյալ և կոչւում են բարդ ստորոգյալ:

Ինչպէս հայտնի է բայի ձևաբանական կառուցվածքի քննութիւնից, նրա դիմաւոր ձևերի մեջ արտահայտւում են քերականական այնպիսի կարգեր, որոնք բուն բայական չեն, այլ հատուկ են գոյական անվանը և դերանվանը՝ դեմք, թիվ, դաս: Եթե նկատի ունենանք, որ դասը բայի կազմում դեմքի կարգի յուրատեսակ մասնակի դրսևորումն է, ապա կարելի է ասել, որ ենթակայի գործառութիւն ունեցող հիմնական բառատիպերի՝ գոյական անունների և դերանունների հետ դիմաւոր բայնունի հիմնականում երկու ընդհանուր քերականական կարգ՝ դեմք և թիվ: Քանի որ, ինչպէս նշվել է ստորագման և հատկապէս բայասեռի քննութիւնի կապակցութեամբ, նախադասութեան կենտրոնը ենթական է, և ստորոգյալը կոչված է բացահայտելու նրա այս կամ այն վիճակը, ուստի վերջինս, ըստ նախադասութեան կառուցման ստեղծելով կողմի, որոշ կախման մեջ է ենթակայից. այս կախումը հանգեցնում է նրան, որ ենթակայի թվի և դեմքի դրսևորումներին համապատասխան ձևավորւում են բայ-ստորոգյալի կամ ստորոգյալի բայական մասի թիվը և դեմքը: Ենթակայի և ստորոգյալի ընդհանուր քերականական կարգերի՝ թվի ու դեմքի դրսևորումների (եզրերի) համապատասխանութիւնը կոչւում է համաձայնութիւն:

Վերևում ասածները հիման վրա կարելի է սահմանել ստորոգյալի տեսակների և նրա ձևավորման հարցերի քննութեան հետևյալ կարգը՝ ա) միակազմ անվանական նախադասութիւններ, բ) բազադրյալ ստորոգյալ, գ) բարդ ստորոգյալ և գ) ենթակայի ու ստորոգյալի համաձայնութիւնը: Պարզ բայական ստորոգյալը քննվել է խոնարհման կապակցութեամբ, և նրա մասին խոսելը կլիներ ավելորդ:

2. ՄԻԱԿԱԶՄ ԱՆՆԱՆԳՈՒՅՅ-ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միակազմ անվանական նախադասութիւն ասելով պետք է հասկանալ այն գոյականներն ու գոյականական բառակապակցութիւնները, որոնք հանդես են գալիս առանց հանդուցցի, բայց ունեն ստորոգում՝ արտահայտված համապատասխան ավարտական հնչերանգով և դադարով: Այս նախադասութեան մի տեսակն է համարվում նաև կոչականը, սակայն այն չունի բուն անվանական նախա-

դասութիւնների ինքնուրույնութիւնը և փաստորեն հանդես է գալիս որևէ նախադասութեան հաղորդակցային իրադրութեան կողմերից մեկը բացահայտողի, այդ նախադասութիւնը լրացնողի դերում: Միակազմ նախադասութիւնները յուրատեսակ ստորոգելիներ են՝ հանդուցցի ոչ-բառային արտահայտութեամբ. ենթական այս դեպքում կամ անմիջաբար տրված է իրականութեան մեջ որպէս իրական ենթակա, կամ բացահայտ է ըստ կոնտեքստի՝ կից նախադասութիւններից:

Ըստ արտահայտութեան պլանի միակազմ անվանական նախադասութիւնները, ինչպէս նշվել է, բնութագրվում են՝ ա) որոշակի դադարով, որ գրութեան մեջ արտահայտվում է վերջակետով, ընդ որում նախադասութիւնը, ըստ հուղական արժեքի, կարող է կրկնվել երկու կամ ավելի անգամ (սովորաբար երեքից ոչ ավելի). բ) ավարտական հնչերանգով, որ կարող է լինել իջնող («Ահա քաղաքը», «Ամառ կեսօր:»—ԱՎ), կամ բարձրացող-բացականչական («Կոտեթի՜ն, լուսի՜ն, լուսի՜ն անսահման»—ՎՏ, «Յամա՛ք»): Այս նախադասութիւնների գոյականները կարող են հանդես գալ որոշիչ հոգով («Ահա քաղաքը», «Երևանը») կամ առանց հոգի («Ամառ կեսօր»—ԱՎ, «Երևան, Աստաֆյան փողոց»—ՆՁ). կոչականները, որոնք, ինչպէս հայտնի է, միշտ անհոգ են և միշտ շեշտված, կարող են հատկացվել միայն երկրորդ տիպին:

Միակազմ անվանական նախադասութիւնները կարելի է դասակարգել երկու տարբերակիչ հատկանիշով՝ բացականչականութիւն—ոչ-բացականչականութիւն և որոշյալութիւն—անորոշութիւն, որոնք կբացահայտեն հետևյալ շորտ տիպերը (աղյուսակ 18).

Աղյուսակ 18

Հատկանիշներ	Միակազմ անվանական նախադասութիւնների տիպեր			
	Բացականչական	Հուղականբացականչական	Ցուցականորոշական	Գոյանիշ-անվանողական
Բացականչականութիւն	+	+	-	-
Որոշյալութիւն	+	-	+	-

Ընդհանրապէս միակազմ անվանական նախադասութիւնների հիմքում ընկած է առարկայի և նրա անվանման հարաբերութիւնը. առարկան հանդես է գալիս որպէս անմիջականորեն տրված իրա-

կան ենթակա, անվանումը՝ որպես ստորոգելի. շնորհիվ հարաբերության անմիջականության ստորոգումը բառա-մասնիկային հատուկ արտահայտություն չի ստանում: Այս ընդհանուր հարաբերությունը, ինչպես տեսնում ենք աղյուսակից, ստանում է ճանաչողական և գագացական տարբեր դրսևորումներ. 1) իմացական-բացահանչական նախադասությունները («Երևա՛նք», «Հակո՛քը» և այլն) արտահայտում են իմացական գոհունակություն, զարմանք և այլն՝ իմացական ակտի հուզական-զգացական դրսևորում. այլ կերպ ասած՝ առարկայի ճանաչումը հանդես է գալիս որպես անվանում՝ համապատասխան հուզական ներանդավորմամբ. 2) հուզական-բացահանչական նախադասությունները («Քաղա՛ք», «Հրդե՛հ», «Դա՛վ» և այլն) արտահայտում են անմիջաբար տրված առարկայի և երեվոյթի հուզական ընկալում և արտահայտում. ի տարբերություն նախորդի՝ այստեղ առաջին սլանում է ոչ թե իմացական-ճանաչողական, այլ հուզա-զգացական կողմը. 3) ցուցական-որոշական նախադասությունները («Ահա՛ բաղաբը», «Իմ ընկերը» և այլն) արտահայտում են ցուցադրում, մատնացույց են անում որևէ առարկա կամ երևույթ. 4) գոյանիշ-անվանողական նախադասությունները («Քաղաք», «Երևան: Աստաֆյան փողոց», «Ամառ: Կեսօր», «Նամուս», «Պատվի համար», «Ոսկի աքաղաղ» և այլն) արտահայտում են անմիջաբար տրված առարկա, հանդես են գալիս որպես այդ առարկայի անվանում. այստեղ են մտնում զանազան վերնագրերը, ցուցանակները, պիտակները և այլն:

Հակառակ ընդունված կարծիքի՝ մենք միակազմ անվանական նախադասությունների մի տեսակն ենք համարում անորոշ դերբայի հիմքի վրա հանդես եկող՝ անորոշական նախադասությունները, որոնք, ինչպես նշվել է, արդյունք են կրկնակի փոխակերպման. տեղի է ունենում նախ դիմավոր բայի փոխակերպում գոյականի (իր լրացումներով հանդերձ), ապա վերջինիս փոխակերպում ստորոգական միավորի՝ ստորոգման արտահայտման՝ միակազմ անվանական նախադասություններին հատուկ եղանակով (հնչերանդով և դադարով): Սրանք կարող են ինքնին արտահայտել եղանակային այն բոլոր իմաստները, որ հանդես են գալիս անորոշի և միադեմ եղանակային ձևերի զուգորդմամբ՝ «Զծխել» (= «Զի կարելի ծխել»), «Դուրս գրել» (= «Հարկավոր է դուրս գրել») և այլն: Այս կարգի նախադասությունները բնականաբար կարող են ունենալ եղանակավորության առողանական տարբեր արտահայտություններ, որոնք փոխարինում են եղանականիշ բառերին և տվյալ

նախադասություններին հաղորդում եղանակային տարբեր իմաստներ. դրանք լինում են՝ 1) շեշտված-հրամայական՝ «Լո՛ւ՛ն», 2) բացահանչական-ցանկական՝ «Մոտանա՛լ, մոտանա՛լ ամեն ինչ, ամենին մոտանալ»—ՎՏ, 3) հարցական-տարակուսական՝ («Լինե՞լ, թե՞ չլինել»—ՎՇ, «Գնա՞լ») և 4) պատմողական-պատասխանական («Ի՞նչ է մնում մեզ: Քարոզել տնտեսական խնդիրը, քարոզել մարդը»—ՄՆ): Այս տեսակները ուղղանոթյան տարբեր տիպերի իմաստային դրսևորումներն են և ոչ թե անորոշ դերբայների ներքին իմաստային հատկությունները: Քանի որ անորոշ դերբայներ կարող են կազմվել դրեթե բոլոր բայերից (բացի եմ-ից և միակատար կերպի մի քանի այլ բայերից), և քանի որ բայերն արտահայտում են նախադասության մեջ հանդես եկող բոլոր հարաբերությունները, ուստի և անորոշ-դերբայական միակազմ նախադասությունների իմաստային դրսևորումները կարող են բազմազան լինել. նրանք ունեն և՛ բուն անվանական նախադասությունների, և՛ անենթակա (միադեմ) նախադասությունների եղանակային տարբեր տիպերը: Առանց հատուկ առողանության և առողանական հատուկ նշանների անորոշական նախադասություններն արտահայտում են հատկապես հնարավորություն և անհրաժեշտություն:

3. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ ԵՎ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Անվանական նախադասությունը առարկայական (գոյաբանական) առումով յուրաքանչեք նույնաբանություն է, որտեղ հավասարության մեջ է դրվում առարկան ինքն իր հետ: Նախադասությունն այս դեպքում ոչ թե որևէ եղելության (լինի այն իրականացած, իրականացող թե իրականանալի, հավաստի, ենթադրական թե ցանկալի) արտահայտություն է, այլ մտավոր, սուբյեկտիվ-իմացական ակտի դրսևորում: Այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե երկախոսության, այլ մենախոսության հետ, որի դեպքում մտածողը իր ունեցած մտապատկերների և հասկացությունների բազայի վրա փորձում է որևէ բան ինքն իր համար պարզել: Անվանական նախադասության մեջ առկա է առարկայի (կամ առարկաների որոշ՝ ավելի կամ պակաս ընդհանուր խմբի) վիճակի (լինի այն կայուն թե փոխալող) արձանագրում՝ ըստ այդ վիճակը բնորոշող որևէ հատկանիշի: Ըստ սրան անվանական նախադասության մեջ բայական մասը հանդես է գալիս որպես երկու եզրի՝ ենթակայի և ստորոգելի

հարաբերության դրսևորում, ընդ որում առարկայական-գոյաբանական առումով այդ եզրերը նույնն են ($A=A$), սուբյեկտիվ-իմացաբանական առումով՝ տարբեր. այս դեպքում ուշադրության կենտրոնում առարկան է իր որևէ կողմով (հաստիանիշով) կամ հարաբերության մեջ, և նախադասությունը ծառայում է ուշադրության կենտրոնում եղած այդ կողմի կամ հարաբերության ընդգծմանը: Անվանական նախադասության մեջ առկա է հարաբերության երկու կարգի արտահայտություն՝ եմ և դառնում եմ բայական ձևերով, որոնք կոչվում են հանգույց:

Եմ-ը արտահայտում է հավասարության հարաբերություն $A(nm)=Am+[+(n-1)m]$ բանաձևով, որտեղ A -ն առարկան է, m -ը՝ առարկայի հատկանիշը, n -ը՝ այդ հատկանիշների քանակի նշանակումը. բանաձևը ցույց է տալիս, որ անվանական նախադասության մեջ ենթակայի ունեցած հատկանիշների տվյալ քանակից առանձնացվում է մեկը և ընդգծվում՝ Գրիգորը մառդ է, ուսուցիչ է և այլն. հաճախ հավասարության մեջ են դրվում միեկնույն առարկայի տարբեր նշանակումները՝ «Այդ ծաղրածուն էս եմ» (այսինքն՝ այն ծաղրածուն, որի մասին խոսվել է, հենց տվյալ նախադասությունն արտասանողն է): Այն դեպքում, երբ ստորոգելին արտահայտված է ածական որոշով («Այս տերևը դեղին է»), արևոք է հասկանալ ենթակայի նշանակած առարկան տվյալ հատկանիշով («Այս տերևը դեղին տերև է»):

Դառնում եմ հանգույցն արտահայտում է միեկնույն առարկայի՝ վիճակի փոփոխություն՝ նոր հատկանիշի ձեռքբերում $A(nm) \rightarrow A(nm)+m$ բանաձևով. «Գրիգորը դառնում է ուսուցիչ» նախադասության մեջ ցույց է տրվում, որ Գրիգորը ձեռք է բերում մի նոր հատկանիշ, կրում է վիճակի փոփոխություն: Այն դեպքերում, երբ ստորոգելին արտահայտված է որակական ածականի արժեքով (փոխաբերաբար) գործածված գոյականով, «դառնում է +ածական» վապակցությունը կարող է արտահայտվել բայականորեն՝ «Երեխան մեծ է դառնում» = «Երեխան մեծանում է», «Մարմնի անդամները փայտ դարձան» (իմա՝ «փայտի նման անզգայացան») = «Մարմնի անդամները փայտացան»:

Երկկազմ անվանական նախադասությունը հայերենում ունի «ենթակա + ստորոգելի + հանգույց» $A_1 + A_2 + a$ կաղապարային բանաձևը, որտեղ A_1 -ը ենթական է, A_2 -ը՝ ստորոգելին, a -ն՝ հանգույցը՝ Հակոբը ուսանող է, Հակոբը ուսանող դարձավ: Ավելորդ չէ նշել, որ եմ-ը ցույց է տալիս կայուն, ըստ սկզբի և ավարտի շքնութա-

գրվող, տվյալ սահման հանդես եկող հատկանիշ, ուստի գործածվում է միայն ներկայի և անցյալի անկատարի ձևերով՝ Հակոբը ուսանող է, Հակոբը ուսանող էր. մինչդեռ դառնալ-ը կարող է հանդես գալ և՛ անկատար, և՛ կատարյալ կերպերին հատուկ ձևերով՝ դառնում է, դառնում էր, այլև դարձավ, կդառնա, որովհետև հատկանիշի ձեռքբերումը (վիճակի փոփոխությունը) կարող է բնութագրվել ըստ ավարտականության: Այս բոլոր ասվածները հասկանալի են դարձնում, թե ինչու էմ-ին կատարյալ կերպով ձևերում փոխարինող բայաձևերը (եղա, կլինեմ) ստանում են նաև դառնալ բայի ձևերի արժեք՝ «Ես ուսանող կլինեմ» = «Ես ուսանող կդառնամ» = «Ես ուշակորույս եղա» = «Ես ուշակորույս դարձա»:

Եմ և դառնում եմ բայերը հանգույցի դերում կարող են փոխարինվել զանազան այլ կարգի բայերով՝ իմաստային զանազան երանդներով և հավելյալ իմաստներով կամ օտարաբանությամբ: Եմ բայի փոխարեն ուսական. ազդեցություն, հատկապես պաշտոնական փաստաթղթերում, հրապարակախոսության և գիտական գրականության մեջ գործածվում են հանդիսանալ, ներկայացնել, իրենից ներկայացնել, ներկայանալ, հանդես գալ որպես բայերն ու բայական դարձվածքները՝ «Չարենցը մեր օրերի մեծ բանաստեղծն է» = «Չարենցը հանդիսանում է մեր օրերի մեծ բանաստեղծը» = «Չարենցը հանդես է գալիս որպես մեր օրերի մեծ բանաստեղծը» և այլն:

Դառնալ բայի փոխարեն դարձվածաբար և ժողովրդա-խոսակցական ոճով կարող են գործածվել ընկնել, կտրել, կանգնել բայերը՝ դաշող ընկնել, ֆար կտրել, պաշտպան կանգնել և այլն: Դառնալ բայի ժխտական ձևը, որ ցույց է տալիս, թե փոփոխությունը տեղի չի ունեցել, համարժեք է մնալ բային. վերջինս, այսպիսով, փաստորեն համարժեք է շղառնալ ձևին՝ իմաստային թեթև երանգով (չեղարկում է փոփոխության տեղի շունենալը)՝ «Գրիգորը մնում էր նախկին սիրելի բարեկամը»:

Որոշ այլ կարգի բայեր ևս ավելի կամ պակաս շահով կարող են կորցնել իրենց բուն իմաստները և հանդես գալ հանգույցի դերում՝ նստած էր թագավոր = թագավոր էր:

Մի շարք բայեր ունեն «եմ + եղանակիչ բառ» կապակցության արժեք՝ րվալ, երևալ, ձևանալ և այլն, ընդ որում րվալ, երևալ բայերը կասկածի տակ են դնում հաղորդումը՝ անկախ ենթակայի նշանակած առարկայի (անձի) կամքից՝ ըստ հաղորդողի ընկալման, իսկ ձևանալ-ը՝ ենթակայի նշանակած առարկայի (անձի) կամքով՝

նրա հատուկ դիտավորութեամբ՝ «նա կարգին մարդ էր քվում» (= «նա կարծես քե կարգին մարդ էր»), «նա կարգին մարդ էր ձևաւում»:

Անվանական նախադասութեան հատուկ տիպ են ներկայացնում համեմատութեան նախադասութեանները, որոնք, ի տարբերութեամբ մինչև այժմ նկարագրված արամաբանական-սահմանողական տիպի նախադասութեանների, արտահայտում են երկու առարկա-եզրերի որևէ ընդհանուր հատկանիշի գրեթե բացառաբանական նույնությունը կամ տարբերությունը (վերջին դեպքում՝ առավել կամ պակաս լինելը, ծայր աստիճան ներկայացնելը): Այստեղ բնականաբար ուշադրության կենտրոնում եզրերից միայն մեկն է (ենթակայի արտահայտած առարկան), իսկ մյուսը ծառայում է որպես սրա ունեցած հատկութեան պարզաբանիչ՝ համեմատութեան խնդիր՝ «Հակոբը Գրիգորի սրես քաջ է», «Հակոբը Գրիգորից (ավելի) քաջ է», «Հակոբը Գրիգորից նվազ քաջ է», «Հակոբը բոլորից քաջ է (=ամենաքաջն է)»:

Մենք վերևում նշեցինք, որ եմ-ը արտահայտում է յուրաքանչյուր հավասարության հարաբերություն՝ հաղորդողի կողմից ենթակայի այս կամ այն կողմի ընդգծումով: Այստեղից բխում են եմ-ի իմաստի որոշ այլ առանձնահատկություններ. քանի որ այս դեպքում ընդգծվում է առարկայի որևէ կողմը (հատկանիշը, հարաբերությունը)՝ ուստի և առարկան դրանով իսկ՝ ա) մտցվում է առարկաների մի դասի մեջ, որ բնորոշվում է տվյալ հատկանիշով, և բ) տարբերացվում է այլ առարկաներից. «Հակոբը մարդ է» նախադասութեան մեջ Հակոբը հատկացվում է մարդկային հատկանիշ ունեցող առարկաների դասին և տարբերացվում ոչ մարդկային առարկաների դասից. «Հակոբը գեղեցիկ մարդ է» նախադասութեան մեջ Հակոբը հատկացվում է մարդ-առարկաների մեջ մի ավելի նեղ՝ գեղեցիկ մարդկանց դասին և տարբերացվում ոչ-գեղեցիկներից:

Եթե ստորոգելին որոշյալ առարկա է, ապա այդ նշանակում է, որ ենթակայի առարկայական կոնկրետ բովանդակությունը պարզ չէ և պարզվում է ստորոգելի միջոցով. ստորոգելին որոշյալ արժեք է ստանում կամ դերանվան, կամ որոշիչ հոգ ունեցող բառերի միջոցով. այս դեպքում ստորոգելին նշում է խոսողի՝ ենթակայի նշանակած առարկան ճանաչելու աստիճանը՝ «Գրիգորն ո՞վ է» — «Գրիգորն իմ բարեկամն է», «Գրիգորը ես եմ» և այլն:

Ստորոգելի գործառնություն կարող են ունենալ ոչ միայն գո-

յական անուններն ու դոյականական դերանունները (առարկայանիշ բառերը) և դոյականական բառակապակցությունները (առարկայանիշ բառակապակցությունները), այլև դոյականի լրացումները: Վերջիններիս գործածությունը որոշվում է հետևյալ կանոններով.

1) Դերանվանական որոշիչները ինքնին (առանց գոյականի) գործածվել չեն կարող, եթե դուզահեռաբար գոյականական արժեք չեն ստանում՝ հոգով կամ առանց հոգի (այսինքն՝ նրանց հետ միասին առարկան չի ենթադրվում). այս դեպքում՝ ա) ո՞ր, նույն, բոլոր դերանվանական որոշիչները հոգ են ստանում («Քո ասած տունը ո՞րն է», «Այստեղ եղածները բոլորն են», «Բոլորը նույնն են». բ) ի՞նչ, այս, այդ, այն, այլ դերանվանական որոշիչները՝ ոչ («Մախճուհի է» «Քո գործն այս է» և այլն). գ) ողջ, ամեն, մի դերանվանական որոշիչներն ընդհանրապես առանձին չեն գործածվում. դ) ուրիշ-ը սովորաբար անհոգ է գործածվում (մի-ի հետ՝ հոգով՝ «Մա մի ուրիշն է»). ե) ամբողջ-ի հոդառնությունը և ընդհանրապես միայնակ իբրև ստորոգելի գործածվելը անսովոր է. զ) մի-ն իբրև ստորոգելի գործածված հանդիպում է արխատիկ լեզվում՝ «նույն, միևնույն» իմաստով («Ամենայն տեղ մահը մի է» — ՄՆ):

2) Եթե թվական որոշիչները իբրև ստորոգելի դրվում են իրական (ոչ վերացական) առարկա նշանակող ենթակայի հետ, ապա մեկից ութ թվականները հոգ են ստանում, ընդ որում երկու-ն ստանում է երկուս ձևը («Հակոբը դրանցից մեկն էր». «Նրանք երկուսն էին» և այլն). ինը և տասը թվականների ը-ն գործում է որոշիչ հոգի արժեքով («Նրանք տասն էին»), իսկ ավելի բարձր թվականները ոճական նկատառումներով սովորաբար անհոգ են գործածվում («Նրանք քսանվեց էին» և այլն): Վերացական առարկա արտահայտող ենթակայի (հատկապես քիվ, գումար և այլն բառերի) դեպքում թվական որոշիչները սովորաբար հոգ չեն ստանում («Նրանց թիվը երկուս է», «Գումարը ութ է» և այլն): Թանձրացական առարկա արտահայտող ենթակայների դեպքում ավելի սովորական է հաշվական միավորի արժեք ունեցող դանազան բառերի գործածությունը՝ «Նրանք հինգ հոգի են» «Բերածս հինգ կտոր է» և այլն:

3) Ածական որոշիչները կարող են գործածվել և՛ հոգով, և՛ անհոգ. անհոգ գործածության դեպքում հաղորդողը պարզապես ընդգծում է առարկայի հատկանիշը, հոգի առկայության դեպքում ճշտվում է, ինչպես նշվեց, ենթակայի արտահայտած առարկայի բնույթը. համար. «Այս նվերը թանկարժեք է» — «Այս նվերը թանկարժեքն է»:

Մենք ցույց տվեցինք, որ անվանական նախադասությունների դեպքում առկա է միեւնույն դենոտատը (նշանակյալը): Սակայն ստորոգելիի մասում այն սովորաբար արտահայտվում է թերի կերպով, ընդ որում վերականգնման դեպքում ենթական կարող է կըրկընվել կամ փոխարինվել ավելի լայն ծավալ ունեցող գոյականով. «Տերեր կարմիր է» = «Տերեր կարմիր տերեւ է» (իմա՝ «պատկանում է կարմիր տերեւների դասին»): «Հակոբն ուսուցիչ է» = «Հակոբը ուսուցիչ մարդ է» (իմա՝ «սրտականում է մարդկանց հասարակական տվյալ՝ ուսուցիչների, դասին»): «Մարդը մահկանացու է» = «Մարդը մահկանացու առարկա է» (իմա՝ «պատկանում է նյութական առարկաների՝ մահի ենթակա դասին»):

4. ԲԱՐԴ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

Բարդ կոչվում է պարզ կամ բաղադրյալ ստորոգյալի և անորոշ դերբայի զուգորդումը՝ ուզում է գնալ, կառող է գնալ, պարտավոր է գնալ և այլն: Անորոշ դերբայը երբեմն կարող է հանդես գալ տրականի, հազվադեպ նաև բացառականի ու գործիականի ձևերով՝ պատրաստ է գնալու, դադարում է գրելուց, խոսելով է ընկել: Ինչպես տեսնում ենք, ամենից ավելի սովորական է «դիմավոր բայաձև ունեցող ստորոգյալ + անորոշ դերբայ» շարահասությունը. խոսելով է ընկել կապակցությունը ունի դարձվածային արժեք և ավելի շատ հատուկ է խոսակցական լեզվին: Բարդ ստորոգյալի արժեք ունեն նաև դարձվածային-հարադրական զանազան կապակցությունները, որոնք կազմվում են՝ ա) բայահիմքային արժեք ունեցող բառերի (չինեն դրանք առանձին գործածվող թե չգործածվող, պարզ թե բաղադրյալ, գոյական թե ածական) և ածում է, անում է, անցնում է, առնում է, բերում է, գալիս է, գնում է, գտնում է, գցում է, դառնում է, դարձնում է, դնում է, էլնում է, ընկնում է, բողնում է, բռնում է, կենում է, կտրում է, հանում է, ձգում է, մնում է, մտնում է, պրծնում է, ստանում է, վազում է, տալիս է, տանում է, փաշում է, փշում է և այլն բայերի միացություններ՝ անց է կենում, բաց է անում, բացոլտուլի է անում, խայտառակ է անում և այլն. բ) ոչ-բայահիմքային գոյականների, այլև դերանունների, թվականների (չինեն դրանք հոլովված թե ուղիղ ձևով) և ա կետում հիշված ու միշտ բայը բայերի միացություններ՝ աշխարհ է գալիս, ականջ է դնում, գլխի է ընկնում, կանաչին է տալիս, աչքից գցում է, գլխով է անում և այլն. գ) որպես մակբայ և կապ, երբեմն էլ որպես նախածանց

գործածվող առաջ, դեմ, դեն, դես, դուս, ետ, ընդառաջ, հեռու, մեջ, մոտ, ներս, շուրջ, շուտ, վայր (վար), վեր, վրա, ցած բառերի («առաջադիրներին») և շարժում ցույց տվող բայերի միացությամբ՝ առաջ է գալիս, առաջ է գնում, առաջ է ընկնում և այլն. դ) երկու դիմավոր բայերի միացությամբ, որոնք կամ իրար հետ միասին բայական մի նոր՝ դարձվածային իմաստ են արտահայտում, կամ հանդես են գալիս որպես կերպային արժեք ունեցող և բուն հատկանշային բայի կապակցություններ, կամ աստիճանավորում-ուժեղացնում են միեւնույն իմաստը՝ իջնում-բարձրանում է, գրում-վերջացնում է, գնում-հեռանում է և այլն¹⁸:

Այս բոլոր դեպքերում փաստորեն տեղի է ունենում բուն բայական հատկանիշն արտահայտող և կերպային, եղանակային ու այլ կարգի լրացուցիչ իմաստ ունեցող միավորների զուգորդում. այլ կերպ ասած՝ հանդես է գալիս բայական բերականական կարգերի իմաստների վերլուծական-նկարագրական արտահայտության յուրահատուկ եղանակ:

1) Եղանակային իմաստներն արտահայտվում են առաջին հերթին «պարզ կամ բաղադրյալ ստորոգյալ + անորոշ դերբայ» կապակցության առաջին (դիմավոր) մասով՝ ուզում է գրել, ցանկանում է խոսել, կարողանում է գրել և այլն. եղանակային և բայահատկանշային իմաստների այսպիսի տարբերակում առկա է նաև հարկավոր է գրել, անհրաժեշտ է ասել, պետք է նշել տիպի անդամ (միադեմ) կապակցությունների դեպքում՝ այն տարբերությամբ որ առաջին դեպքում ենթական դիտվում է որպես ակտիվ, երկրորդ դեպքում՝ որպես պասիվ կողմ (հմմտ. «Ես ուզում եմ գնալ» և «Ինձ հարկավոր է գնալ»), թեև հնարավոր են արտահայտության հակառակ ձևերը ևս (հմմտ. «Ես պարտավոր եմ գնալ»):

2) Բավականին բազմազան են կերպի արտահայտության ձևերը. ա) անորոշ դերբայ ունեցող բարդ ստորոգյալի դեպքում կերպային իմաստը կարող են արտահայտել դիմավոր բայաձևերը՝ սկսում է փայլել, դադարում է փայլել(ուց), շարունակում է փայլել. բ) երկու դիմավոր բայերից մեկը հարադրական կապակցության մեջ կարող է արտահայտել կերպային իմաստ՝ գրում-վերջացնում է, խոսում-պրծնում է և այլն. գ) բայահիմքային հարադիր ունեցող բայերի դեպքում վերջիններս կարող են կերպային (հատկապես սկսնական կերպի) իմաստ արտահայտել՝ ցավով է բռնվում

¹⁸ Հմմտ. Ա. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 81:

(համտ. ցավում է), վեճի է բռնվում (համտ. վիճում է), հալ է ընկնում (համտ. հալչում է) և այլն:

3) Տխարարային իմաստներից փոխարկականի և ոչ-փոխարկականի հակադրության արտահայտման մասին մենք խոսեցինք սլարդ և բաղադրյալ ստորոգյալների տարբերության կապակցությամբ: Ինչ վերաբերում է անցողականության և անանցողականության հակադրության արտահայտությանը, ապա այն բավականաչափ լայնորեն է ներկայացված հարադրական-դարձվածային արտահայտության երկրորդ և երրորդ տիպերի միջոցով. «բայահիմք + դիմավոր բայ» և «առաջադիր + դիմավոր բայ» կապակցությունների դեպքում այդ հակադրությունն արտահայտվում է դիմավոր բայերի անցողական և անանցողական տիպերի գործածությամբ՝ անց է կացնում և անց է կենում, բաց է անում և բաց է լինում, առաջ է բերում և առաջ է գնում, մեջ է գցում և մեջ է ընկնում և այլն. այս հակադրությունն արտահայտվում է մասամբ միեւնույն բայերի սեռային տարբերակներով (դառնում է—դարձնում է, կանգնում է—կանգնեցնում է և այլն), մասամբ տարահիմք և տարարմատ բայերի զուգորդմամբ՝ կացնում է—կենում է, անում է—լինում է, բերում է—գնում է, գցում է—ընկնում է և այլն:

4) Սեռային իմաստներից բարդ ստորոգյալի զանազան տիպերի մեջ հատուկ արտահայտություն է գտնում պատճառականը, որ հանդես է գալիս տալիս է դիմավոր բայի և անորոշ դերբայի զուգորդությամբ՝ գրել է տալիս, պատմել է տալիս և այլն: Որոշ դեպքերում այս զուգորդումը գրեթե համարժեք է (ա/ե)ցն մասնիկով կազմվող ձևերին (հասկանալ է տալիս—հասկացնում է, խոսել է տալիս—խոսեցնում է և այլն), այլ դեպքերում այն զուգահեռ չունի այդ մասնիկով կազմվող ձևերի մեջ (քաշել է տալիս, բայց ոչ քաշեցնում է, բերել է տալիս, բայց ոչ բերեցնում է և այլն): Ընդհանուր առմամբ պետք է ասել, որ տալիս է դիմավոր բայի և անորոշի զուգորդումները, ի տարբերություն (ա/ե)ցն մասնիկով ձևերի, գրեթե անսահմանափակ գործածություն ունեն. տալիս է ձևի հետ կարող են գործածվել ոչ միայն անանցողական և անցողական, այլև երբեմն նույնիսկ պատճառական ձևերը (խոսեցնել է տալիս): Ի տարբերություն «դիմավոր բայ + անորոշ» տիպի այլ զուգորդումների՝ այս դեպքում սովորական է «անորոշ + տալիս է» շարադասությունը:

Ներգործականի և կրավորականի հակադրությունը բարդ ստորոգյալի տիպերի մեջ հատուկ արտահայտություն չի ստանում:

նշելի է միայն, որ բարդ ստորոգյալի անցողական բայով կազմված բաղադրիչները կարող են հանդես գալ կրավորական ձևով և ամբողջ նախադասությանը տալ կրավորական արժեք՝ անց է կացնում—անց է կացվում, բաց է անում—բաց է արվում և այլն: Բարդ ստորոգյալի՝ երկու անցողական բաղադրիչ ունենալու դեպքում՝ ա) եթե երկու դիմավոր բայերն էլ լիարժեք հատկանիշային բնույթի են, ապա երկուսն էլ ստանում են կրավորականի վ մասնիկը՝ զուգում—զարդարում է և զուգվում—զարդարվում է, գերում—տանում է և գերվում—տարվում է և այլն. բ) եթե երկու դիմավոր բայերից մեկը կերպային արժեք ունի (գրում—վերջացնում է, խոսում—պրծնում է և այլն), ապա ընդհանրապես սովորական չէ կապակցության կրավորական ձևի գործածությունը (լավ չէ՝ գրվում—վերջացվում է, թեև կա գրվում—ավարտվում է և այլն.) գ) եթե մի մասը դիմավոր բայ է, մյուսը՝ անորոշ, ապա միայն անորոշն է կրավորական ձև ստանում՝ ցանկանում է սիրել—ցանկանում է սիրվել, սկսում է գրել—սկսում է գրվել և այլն:

Կարելի է կազմել բարդ ստորոգյալի ընդհանուր մեծակաղապարը՝ մասնակաղապարային և մանրակաղապարային տարբեր դրսևորումներով: Այն կարտահայտվի $a(+b(+c(+d(+e))))$ բանաձևով, որ կունենա պատասա է գրել—վերջացնել տալ նմուշը (օրինակը): Այստեղ a-ն նշանակում է ստորոգելին, b-ն՝ հանգույցը, c-ն՝ անորոշը, d-ն՝ անորոշի կերպային, e-ն՝ սեռային լրացումը. վերջին երեքը ստացվում են դիմավոր ձևերի փոխակերպմամբ, որ կարող է լինել միայն ստորոգելիի՝ որոշ (եղանակային և կերպային արժեք ունեցող) բայերով արտահայտվելու դեպքում. սրանք նույնպես կարող են արտահայտվել դիմավոր ձևերով և դիմավոր ու ոչ դիմավոր ձևերի զուգորդմամբ. համտ. գրել—վերջացնել է տալիս, վերջացնում է գրել(ը), գրում է: Այսպիսով, տարբեր մասնակաղապարներում կարգերի իմաստային արժեքը փոխվում է՝ ըստ ստորոգելիի արժեքի, որ կարող է լինել բուն հատկանիշային (մեծ է, մեծանում է), կերպային (սկսում է գրել), եղանակային (ուզում է գրել), սեռային (գրել է տալիս). տիպարային արժեքները սովորաբար այս դեպքերում կարտահայտվեն անցողական դիմավոր բայերի փոխարինմամբ անանցողականներով, և ընդհակառակն:

Ստորոգյալի մասերից պարտադիր է ստորոգելին (նկատի չունենք նախորդ նախադասության մեջ կրկնված լինելու հետևանքով առաջացող դեղչումը). մնացած մասերը կարող են լինել կամ չլի-

նել բատ հնարավոր 16 տիպերի, ընդ որում որոշ տիպերի զուգակցություններ կարող են լինել պարտադիր, մյուսները՝ ոչ, այսինքն՝ կարող են հանդես բերել մասնակազապարային տարբերություններ:

Իրականում ստորոգյալի բուն կազապարը կարող է լինել միայն եռանդամ՝ «ստորոգելի-հանգուց-անորոշ», բայց վերջինս կարող է աճել (համաժ. c, d, e) դիմավոր բայերի փոխակերպմամբ՝ վերջացնում է գրելը → գրել-վերջացնել. գրել-վերջացնել է տալիս → գրել-վերջացնել տալ:

Բարդ ստորոգյալը որոշ առումով պետք է դիտել որպես դիմավոր նախադասությունների փոխակերպման արդյունք՝ «Ես ուզում եմ, որ նա գնա» (ենթականների տարբերություն) և «Ես ուզում եմ, որ գնամ» (ենթականների նույնություն) → «Ես ուզում եմ գնալ»:

5. ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱՃԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՍԻՆԿԱՐԵԼԻ Ե ՀԱՄԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՍԻՆԿԱՐԵԼԻ Ե

Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունյան մասին կարելի է խոսել բնականաբար միայն այն դեպքում, երբ ենթական համապատասխան բառային արտահայտություն ունի: Այս դեպքում ենթակայի դեմքը և թիվը իրական արժեք են ունենում, իսկ բայի դեմքը և թիվը ստանում են ձևական արժեք՝ կրկնելով ենթակայից հայտնի իմաստները: Ինչպես նշել ենք, գոյականական և բայական կարգերից համընկնում և որոշակի ձևաբանական արտահայտություն են ստանում դեմքը և թիվը, ուստի և համաձայնությունը կատարվում է ըստ դեմքի և թվի:

Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնություն տեղի ունի առաջին հերթին ենթակայի՝ անձնական դերանվամբ արտահայտված լինելու դեպքում. այստեղ անձնական դերանվան առաջին դեմքին համապատասխանում է բայի առաջին դեմքը, երկրորդին՝ երկրորդը, երրորդին՝ երրորդը՝ Ես գնում եմ տուն—Դու գնում ես տուն—Նա գնում է տուն: Ինչպես նշվել է, անձնական դերանունների հետ որպես բացահայտիչ հանդես եկող և համապատասխան դիմորոշ հոդով օժտված բառերը (մե՛նք բոլորս, դու՛ք բոլորդ, ես՝ ուսանողս, դու՝ ուսանողդ) կարող են հանդես գալ և ինքնուրույնաբար. այս դեպքում նույնպես տեղի է ունենում դիմային համաձայնություն՝ Բոլորս պատասխանատու ենք—Բոլորդ պատասխանատու եք: Մնացած բոլոր դեպքերում բայը ձևավորվում է դիմային շեղորոշություն ունեցող երրորդ դեմքով՝ Գրիգորը գնում է, Մլե-

լը վնասակար է, Յուրաբանչյուրը պատասխանատու է և այլն: Այս կանոնից բացառություն չեն կազմում նաև դիմային տարբերակում ունեցող ցուցական դերանունները (սա գեղեցիկ է—դա գեղեցիկ է—նա գեղեցիկ է) և ցուցական ու ստացական դերանուններով ու հոդերով օժտված բառերը. և սա հասկանալի է. բուն ենթական այս բոլոր դեպքերում ոչ խոսողն է և ոչ խոսակիցը:

Իրադրության և խոսքի ոճական նպատակների հետ կապված խոսքի մասնակիցների իրական բաշխումը կարող է շահմունկնել դեմքերի սովորական-քերականական բաշխման հետ. 1) արտահայտվողը (խոսողը, հաղորդողը) կարող է ինքն իրեն դիմել երկրորդ դեմքով կամ իր մասին խոսել որպես օտարի. առաջինը սովորաբար տեղի ունի գեղարվեստական խոսքում (համաժ. Սարոյի մենախոսությունն ինքն իր հետ 2. Թումանյանի «Անուշում»), երկրորդը՝ գիտական աշխատություններում («Հեղինակն այս գրքում նպատակ է դրվել...»): 2) խոսողը խոսակցին ներկայացնում է երրորդ դեմքով («Շատ ուրախ եմ, որ իմ բարեկամն իմ տանն է») = «...որ դու իմ տանն ես». «Ձերը մեծությունը գիտի...» = «Դուք գիտեք»): 3) ժողովրդա-խոսակցական լեզվում, հատկապես հեքիաթներում, երբեմն երրորդ դեմքը դրվում է երկրորդ դեմքով՝ խոսքին կենդանություն տալու նպատակով («Կեցցե՛ս, տղա՛, տալուն պես դու՛րսը կտրում է»):

Միակազմ անենթակա նախադասությունների քննությունից հայտնի է, որ երկրորդ և երրորդ դեմքերը՝ կարող են գործածվել ընդհանրական և անորոշ իմաստով. նշենք, որ նույնիսկ երկրորդ դեմքի դու դերանվան առկայության դեպքում հնարավոր է բայի երկրորդ դեմքի այսպիսի գործածությունը (համաժ. «Ինչ որ ցանես, այն էլ կհնձես») և «Դու կանես, դու էլ կպատժվես»):

Այն դեպքերում, երբ ենթական արտահայտված է տարբեր դեմքի բառերի կապակցությամբ, ստորոգյալի դեմքը որոշվում է ըստ խոսքի մասնակիցների դիմային-հաղորդակցական գերադասությունյան, այսինքն՝ առաջին դեմքի առկայության դեպքում՝ առաջին դեմքով, սրա բացակայության և երկրորդ դեմքի առկայության դեպքում՝ երկրորդ դեմքով՝ Ես և դու գնում ենք—Ես և նա գնում ենք—Դու և նա գնում եք:

Ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը, ի տարբերություն դիմային համաձայնությունյան, երկու դրսևորում ունի՝ 1) ենթակայի ու ստորոգելիի թվային համաձայնությունը (այս դեպքում դիմային համաձայնությունյան մասին խոսք լինել չի կարող)

և 2) ենթակայի ու ստորոգյալի մեջ հանդես եկող դիմավոր բայի (սարգ ստորոգյալի և հանգույցի) թվային համաձայնությունը:

Կարելի է տարբերել ենթակայի և ստորոգելիի թվային համաձայնության երկու դեպք. 1) ստորոգելին գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով չի արտահայտված. այս դեպքում համաձայնություն տեղի չունի՝ Գործը լավ է—Գործերը լավ են. 2) ստորոգելին ուղղական հոլովով գոյական, գոյականաբար գործածված կամ փայլաբան բառախումբ է. հոգնակի թվով կամ բազմակի անդամներով ենթակայի դեպքում ստորոգելին դրվում է եզակի, եթե ենթակայի նշանակած առարկաներն առնվում են միասնաբար, և հոգնակի, եթե առանձնաբար են առնվում կամ ածական որոշիչ ունեն՝ Մենք ամենից առաջ մարդ ենք և Սրանք գրքեր են, Սրանք հայտնի մարդիկ են:

Ենթակայի և դիմավոր բայի համաձայնության մասին կարելի է ասել հետևյալը. եզակի ենթակայի հետ ընդհանրապես դրվում է եզակի և հոգնակի ենթակայի հետ՝ հոգնակի ստորոգյալ (իմա՝ դիմավոր բայ): Սակայն նշելի է հետևյալը. ա) եթե ենթական արտահայտված է եզակի թվով դրված մի քանի համադաս գոյականով, ապա ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով՝ Գրիգորը և Հակոբը գնացին. բ) եթե ենթական արտահայտված է մեկից բարձր թվական որոշիչ ունեցող գոյականական կապակցությամբ, ապա ստորոգյալը անորոշ և եզակի գոյականի հետ դրվում է սովորաբար եզակի (Հինգ մարդ եկավ), հազվադեպ՝ հոգնակի թվով (Ենք մարդ անցնում էին փողոցով). որոշյալ և եզակի գոյականի հետ սովորաբար դրվում է հոգնակի ստորոգյալ (Հինգ հոգին էլ գնացին). գ) հավաքական արժեք ունեցող եզակի գոյական անունների հետ ստորոգյալը դրվում է սովորաբար եզակի թվով՝ Ամանեղենը ցուցադրված է խանութում, Ոսանողությունը լցվել է փողոց. դ) հավաքական իմաստով դերանունների հետ դրվում է հոգնակի ստորոգյալ՝ Բոլորը գնացին, Քանիսն են գնում. ե) ենթակայի հոգնակի թվի՝ հոգնակի ստացող նշանակելու դեպքում ստորոգյալը դրվում է եզակի՝ «Սրտները (= նրանց սիրտը) ցավում է». զ) ժողովրդական-խոսակցական լեզվում իրերի հոգնակի անունների հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ, որ գրական լեզվի նորմաների խախտում է՝ «Իմ գործերը վատ է» (փոխանակ «Իմ գործերը վատ են»), «Վաճառվում է պաղպաղակ և սուրճ» (փոխանակ՝ «Վաճառվում են պաղպաղակ և սուրճ»):

1. ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Խնդիրները և պարագաները ավանդաբար դիտվում են որպես ստորոգյալի լրացումներ: Սակայն այս դեպքում հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալը. 1) խնդրային և պարագայական լրացումներ կարող են ունենալ ոչ միայն ստորոգյալի գործառնությամբ հանդես եկող դիմավոր բայերը, այլև բայի անդամ ձևերը. դիմավոր բայի՝ դերբայի վերածվելու դեպքում նրա խնդրային և պարագայական լրացումները հաճախ նույնությամբ պահպանվում են. նշանակում է՝ սրանք բնորոշում են ոչ թե ստորոգյալը, այլ բայը, խնչպես էլ որ այն հանդես գա՝ ստորոգական թե ոչ ստորոգական գործառնությամբ. 2) խնչպես նշել ենք ածականի բնության կապակցությամբ, շատ ածականներ նույնպես կարող են ունենալ խնդրային և պարագայական լրացումներ. խնդրառնությունն ընդհանրապես ավելի կամ պակաս չափով հատուկ է ոչ միայն բային, այլև ուրիշ խոսքի մասերի. 3) նախադասության կազմում ենթական ու ստորոգյալը հանդես են գալիս որպես մեկ միասնություն, և բայը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ առարկաների տարբեր հարաբերությունների արտահայտիչ. հետևաբար, եթե մենք վերանայք հարցի զուտ քերականական կողմից և բնենք նախադասության իրական-գոյաբանական հիմքերը, ապա կհամոզվենք, որ խնդրային և պարագայական լրացումները հիմնականում վերաբերում են նախադասությանն ընդհանրապես՝ խնչպես ստորոգյալին, այնպես էլ ենթակային. այսպես, օրինակ, տեղի պարագան նշում է ոչ միայն այն տեղը, որտեղ կատարվում է գործողությունը, այլև որտեղ գտնվում է այդ գործողության տեղը՝ ենթական. վերջին հաշվով այն ցույց է տալիս ենթակայի և նրա վիճակային բնութագրման տարածական սահմանափակումը. այս դրույթը չի վերանում դիմավոր բայի՝ դերբայի փոխարկվելու դեպքում. համառ. «Գրիգորը տանը գիրք է կարդում» → «Տանը գիրք կարդացող Գրիգորը». նշելի է նաև, որ որոշ կարգի խնդրային լրացումներ ավելի շատ հակված են դեպի ենթական, քան դեպի ստորոգյալը. համառ. «Հակոբը Գրիգորի հետ միասին նստած էր տանը» նախադասությունը, որտեղ Գրիգորի հետ միասին խնդրային լրացումը ավելի շատ կապված է ենթակայի հետ:

Խնդիրների և պարագաների ուսմունքի երկրորդ թույլ կողմը

այդ երկու հասկացությունների տարբերակման սկզբունքի անհրա-տակությունն է: Սովորաբար նշվում է, որ խնդիրները ցույց են տա-լիս նախադասության հետ կապված առարկաները, պարագաները՝ հանգամանքները¹⁹: Այլ սահմանմամբ խնդիրները դիտվում են որպես թեք հոլովներով կիրառվող գոյականական լրացումներ, պարագաները՝ որպես ստորոգյալի այնպիսի լրացումներ, որոնք արտահայտում են գործողության ձևը, որակական, քանակական առանձնահատկությունները, գործողության կատարման ժամանակը, տեղը, նպատակը, պատճառը, պայմանը²⁰: Իրականում խնդիրների երկու սահմանմամբ էլ, օրինակ, առարկայանիշ-գոյականական դրսևորում ունեցող և հոլովներով ու կապերով ձևավորվող տեղի պարագան պետք է համարվի խնդիր: Մինչդեռ տեղի պարագան պարագա է համարվում միայն այն պատճառով, որ նրա արտահայտած առարկան չի մասնակցում ենթակայի գործողությանը, այլ հանդես է գալիս ենթակայի և նրա գործողության տարածական բնութագրման համար: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ խնդիրները ցույց են տալիս ենթակայի գործողության հետ կապված՝ այդ գործողությանը մասնակցող առարկաներ, պարագաները՝ ենթակայի գործողությունը այս կամ այն կողմից բնութագրող առարկաներ ու հանգամանքներ: Սրանով պետք է բացատրել, որ որպես երկրորդական նախադասություն հանդես է գալիս տեղի պարագան (և առարկայանիշ այլ պարագաներ), արտահայտվում է խնդիրների արտահայտմանը հատուկ միջոցներով՝ հարբերական բառերով և ոչ շաղկապներով (այն տարբերությամբ, որ այստեղ ավելանում է տեղ բառը՝ այնտեղից—որտեղից. հմմտ. նրանից—ումնից):

Վերևում ասվածները վերաբերում էին խնդիրների և պարագաների տարբերակման իմաստաբանական հիմքերին: Իսկ քերականական օբյեկտիվ հիմքեր կա՞ն արդյոք այդ երկու կարգերը տարբերակելու համար: Այս հարցին պատասխանելու համար քըննենք տարբերակման հնարավոր հիմքերը:

1) Բառերի քերականական-իմացաբանական կարգերը (կատեգորիաները) կարելի է տարբերակել ըստ այն բանի, թե նրանք ի՞նչ հարցերի են պատասխանում: Եթե հայտնի են հարցական դերանունների և (լայն առումով) հարցական այլ բառերի խմբերը, ա-

¹⁹ Հմմտ., օրինակ, Գ. Աևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 1947, էջ 37—40:

²⁰ Վ. Առափեյան, Հայերենի շարահյուսություն, Ա. Երևան, 1958, էջ 283 և 331—332:

պա ըստ պատասխանի համարժեքության կարելի է առանձնացնել բառերի խմբեր (կարգեր, կատեգորիաներ): Պատահական չէ, որ Արիստոտելը կատեգորիաները տարբերակում էր հատկապես ըստ հարցերի բնույթի [հմմտ. հայերեն թարգմանությամբ՝ Բանի(ի) — Բանակ, որ—որակ բառերը]: Այս առումով, եթե ըստ գործառույթյան տարբերակենք գոյականական, որոշչային (ածականական) և մակորոշչային (մակբայական) հարցական բառեր (ադերանուններ), ապա խնդրային լրացումները կլինեն գոյականական ո՞վ, ի՞նչ հարցականների անմիջական հարվածների և այդ հարվածների ու կապերի միացությունների, իսկ պարագայական լրացումները՝ կամ ի՞նչ, ո՞ր հարցականների և կարգային (կատեգորիական) պատկանելիություն ցույց տվող բաղադրիչների (պես, քան, չափ, տեղ, ժամանակ և այլն) հոլովածների միացությունների, կամ սրանց փոխարինող և մակորոշչային (մակբայական) գործառույթյուն ունեցող ե՞րբ, ի՞նչու՞ տիպի հարցականների պատասխաններ: Խիստ հատկանշական է, որ ո՞վ և ո՞ր (վերջինս գոյականական գործածությամբ) բառերն ընդհանրապես չունեն ներգոյականի ձևեր, իսկ ի՞նչու՞ ձևը գործածվում է խնդիրների (հմմտ. «Ինչու՞ և նրան կասկածում»), բայց սովորաբար ոչ պարագաների համար. վերջին դեպքում նրան փոխարինում է որտե՞ղ մակորոշչային (մակբայական) հարցականը: Այսպիսով, խնդիրները գոյականական, պարագաները՝ մակորոշչային (մակբայական) հարցականների (ավելի ճիշտ՝ որոշչային ածականական հարցականների ու դրանց միացող ու ամբողջ հարցական խմբին մակորոշչային արժեք տվող խմբերի) պատասխաններ են: Կարելի է ասել, որ խնդիրների և պարագաների տարբերակման հիմնական ցուցանիշը սա է:

2) Խնդիրների և պարագաների տարբերակման համար կարելի է նկատի առնել նաև խոսքի մասային փոխարկելիության շարժանիշը. բանի որ խնդիրներն արտահայտվում են միայն գոյականների շարժանիշով՝ կ՛արգանքները՝ և՛ գոյականներով, և՛ մակբայներով, ուստի կարելի է տալ խնդիրների և պարագաների տարբերակման փոխարկելիության սկզբունքը. եթե նախադասության տվյալ անդամի գոյհատկությունը կարող է կատարել որևէ մակբայ (այն կարելի է փոխարինել մակբայով), ապա մենք գործ ունենք պարագայի հետ, եթե ոչ, ապա առկա է խնդիր: Այսպիսով, խնդիրների և պարագաների տարբերությունը կարելի է որոշել փոխարկման սկզբունքով:

3) Ընդհանուր առմամբ խնդիրները ցույց են տալիս առարկաների, իսկ պարագաները՝ վիճակների հարբերություններ: Այս

պատճառով էլ բուն պարագաները կարող են արտահայտվել առաջին հերթին շաղկապներով և միայն երկրորդաբար հոլովներով ու կապերով. ընդհակառակն, բուն խնդիրները արտահայտվում են առաջին հերթին հոլովներով ու կապերով և երկրորդաբար հարաբերական բառերով: Երկրորդական նախադասությունների դեպքում պարագաների համար տիպական է շաղկապներով, փակ խնդիրների համար՝ հարաբերական՝ բառերով արտահայտվելը: Սակայն այս դեպքում էլ տեղի պարագայի գրականումները միավորվում են խնդիրների հետ՝ ունենալով ձևավորման որոշ յուրահատկություններ՝ ըստ հարցական և համապատասխան ցուցական բառերի համար վերևում տրված ընդհանուր սկզբունքների:

4) Խնդիրների և պարագաների ձևավորման միջոցների՝ հոլովների ու դրանց հարող կապերի բաշխումը բավարար հիմքեր չի տալիս լրացական անդամների այդ երկու խմբերի հստակ տարբերակման համար. ա) քիչ թե շատ որոշակի պարագայանիշ արժեք ունի միայն ներգոյականը, որ ցույց է տալիս հիմնականում տեղ (տեղի պարագա) և ժամանակի շափ, սակայն ներգոյականով կարող են արտահայտվել նաև այնպիսի բառեր, որոնց հոլովական ձևավորումը ձևական բնույթ ունի՝ կապված լինելով բայի խնդրառական պահանջի հետ և հիմք ունենալով հոլովի փոխաբերական գործածությունը. այդպիսի բառերը բայանուններ են (համաձայնել մեկի հետ մի բանում, կասկածել մի բանում, զործակցել մեկի հետ մի բանում և այլն). մնացած բոլոր հոլովները կարող են ձևավորել ինչպես խնդիրները, այնպես էլ պարագաները. հմմտ. «Հակոբը վերցրեց գիրքը» և «Հակոբը մեկ ժամ քայլեց». «Հակոբը նամակ ստացավ Գրիգորից» և «Հակոբը դուրս եկավ տնից». «Հակոբը ձեռքով բռնել է փայտը» և «Հակոբը քայլում էր փողոցով». «Հակոբը դիրքը տվեց Գրիգորին» և «Գլխարկը զրված էր Հակոբի գլխին». բ) կապերը ևս կարող են արտահայտել ինչպես խնդրային, այնպես էլ պարագայական հարաբերություններ. կարելի է ասել, որ այս դեպքում մշակական դեր է խաղում այն հանգամանքը, թե ի՞նչ կարգի բառերի (հիմքերի) հետ են զուգորդվում կապերը (և հոլովները)՝ դերանվանական ու անվանակա՞ն, թե՞ բայական (բայանվանական ու դերբայական), թեև սա էլ ընդհանուր շափանիշ չէ:

5) Խնդիրները և պարագաները ստորոգյալի (դիմավոր բայի) հետ կապված են սերտությամբ տարբեր աստիճաններով. ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, խնդիրների կապն ավելի ուժեղ է, քան պարագաներինը, և որ դիմավոր բայի լրացումների կաղապարում

խնդիրները դիմավոր բայի նկատմամբ ավելի մոտ դիրք են գրավում, քան պարագաները. սակայն բոլոր խնդիրների և բոլոր պարագաների սերտության աստիճանը նույնը չէ. ա) կան պարագաներ, որոնք դիմավոր բայի նկատմամբ ավելի մերձավոր դիրք են գրավում, քան որոշ կարգի խնդիրներ (հմմտ. «Գրիգորը Հակոբից շատ վախեցավ»). բ) կան խնդիրներ, որոնք ավելի շատ կապված են ենթակայի (և երբեմն խնդիրների) հետ, և հետևաբար նրանց դիրքը ավելի շատ որոշվում է ենթակայի, քան դիմավոր բայի նրկատմամբ. դրանք այսպես կոչված «կազմի» խնդիրներն են՝ հետ միասին, փոխաբեն, բացի կապերով արտահայտված («Գրիգորը Հակոբի հետ միասին փողոցից վազում էր տուն»); գ) մակբայներով արտահայտված պարագաները հաճախ ավելի սերտորեն են կապած դիմավոր բայի հետ, քան բառաձևերով և բառախմբերով արտահայտվածները (հմմտ. «Քաղաքում նրանք հարցը լուծեցին» և «Նրանք հարցը տեղնուտեղը լուծեցին»). դ) խնդիրների և պարագաների տեղը հաճախ կարող է փոխվել ըստ տրամաբանական շեշտի. ե) ուղղականով ձևավորված գոյականների դիրքի համար կարևոր է որոշյալության և անորոշության տարբերությունը. զ) ընդարձակ (մի բանի բառով արտահայտված) լրացումները, այդ թվում՝ դերբայական անդամները սովորաբար բերվում են առաջ կամ տարվում հետո՝ նախադասության ամբողջականությունը չխախտելու նպատակով:

Նախադասության լրացական անդամների կապը գլխավորների (տվյալ դեպքում՝ հատկապես ստորոգյալի) հետ կարող է իրականացվել երկու եղանակով՝ առդրություն և կառավարություն: Այս եղանակների ընտրությունը կախված է լրացումների խոսքի-մասնաբանականների դեպքում, որոնք ձևաբանորեն չեն փոխվում, հանդես է գալիս առդրությունը, գոյականների դեպքում, որոնք հոլովվում և կապեր են ստանում, կառավարությունը: Առդրությունը քերականական կախման իրականացման այն եղանակն է, որ հանդես է գալիս շարադասության միջոցով, այսինքն՝ ընդհանուր կաղապարի մեջ լրացումները գրավում են որոշակի դիրք լրացյալի և իրար նկատմամբ՝ «Հիմա կրկին շարժվում է հեռու»: Կառավարությունը քերականական կախման այն եղանակն է, որ իրականացվում է առաջին հերթին լրացումների հոլովական և կապային ձևավորմամբ. կառավարությունը փաստորեն մակաշերտվում է առդրության եղանակի վրա, որ տվյալ դեպքում ստանում է երկրորդական արժեք:

Հայ բերականագիտության մեջ, «առդրության» փոխարեն հաճախ գործածվում է «շարադասություն» տերմինը, իսկ «կառավարության» փոխարեն՝ «խնդրառություն» և «հոլովառություն» տերմինները: Այս տերմիններն անհաջող են. առաջին դեպքում շարահյուսական կապակցության եղանակը շփոթվում է սրա իրականացման միջոցի հետ. երկրորդ դեպքում՝ հասկացությունը նեղացվում է. հայտնի է, որ՝ ա) կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն «խնդրառություն», այլև «պարագասություն» (համառ. «Պատկանում է քաղաքին» և «Բնակվում է քաղաքում»): բ) կառավարությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև «հոլովառություն», այլև որպես «կապառություն»:

Կառավարության կապակցությամբ պետք է նշել, որ այն կարող է լինել գործառական-շարահյուսական և ձևական-ավանդական, ուժեղ և թույլ, պարտադիր և ոչ պարտադիր, միակի և բազմակի (բազմակի տարարժեք և բազմակի միարժեք):

1) Գործառական-շարահյուսական է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացման («խնդրի») հոլովական ձևավորումը անմիջականորեն բխում է նախադասության մեջ նրա ունեցած գործառությունից (պաշտոնից), որոշվում նախադասության ընդհանուր իմաստով. ձևական-ավանդական է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացման հոլովական ձևավորումը պայմանավորված է տվյալ լրացյալի հետ տվյալ լրացման՝ պատմականորեն ավանդված գործածությամբ (համառ. «Գոհ եմ քեզնից» և ռուս. «Доволен тобою», «Վախենում եմ քեզնից» և ռուս. «Боятся тебя», որոնց դեպքում միևնույն խնդիրների հոլովական ձևավորումը տարբեր է): Ձևական-ավանդական խնդրառությունը արդյունք է կամ հնում գործող գործառական-շարահյուսական հիմքի մթազրնման և հատկապես տվյալ հոլովաձևի գործառական իմաստների նեղացման, կամ լրացյալի՝ սովորական հիմքերով արտահայտվելու փոխարեն այլ կարգի հիմքերով արտահայտվելու և, հետևաբար, հոլովական իմաստի լայնացման (սովորականից տարբեր դեպքեր ընդգրկելու):

2) Ուժեղ է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է որոշակի հոլովով կամ կապով ձևավորված խնդիր («Դիմանալ վշախի՛ն», «Ակնածել ավագներից»): Թույլ է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալների հոլովական ձևավորումը ավելի շատ կախված է նրանց գործառությունից, շարահյուսական դերից ու պաշտոնից, այսինքն՝ լրացյալի և

և լրացման զուգորդումը ազատ բնույթ է կրում, և լրացյալը կարող է զուգակցվել տարբեր հոլովներով ու կապերով խնդիրների հետ («Գնալ ընկերներով, աուն, քաղաքից»):

3) Պարտադիր է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացման առկայությունը պարտադիր է, այսինքն՝ լրացյալը չի կարող գործածվել առանց լրացման (եթե, իհարկե, կրկնության կամ ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով չի գեղչվում) (սխեղ մեկին, լցվել մի բանով): Ոչ-պարտադիր (Ֆակուտատիվ) է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում խնդրի առկայությունը պարտադիր չէ (գնալ մեկի հետ): Պարտադիր կառավարությունը սովորաբար ուժեղ է, ոչ պարտադիրը՝ թույլ:

4) Միակի է կոչվում այն ուժեղ կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է մեկ լրացում (քիկնել մի բանի): Բազմակի է կոչվում այն ուժեղ կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է մեկից ավելի՝ տարբեր հոլովներով ու կապերով ձևավորված լրացումներ (լցնել մի բան մի բանով): Երբեմն միևնույն լրացյալը (բայը) կարող է ստանալ տարբեր հոլովներով ու կապերով ձևավորված համարժեք լրացումներ (հարցնել մեկին, մեկից. տեսնել մի բանում, մի բանի մեջ):

Վերևում ասվածների հիման վրա, ըստ կապակցության դասավորման եղանակների ու միջոցների՝ կարելի է սահմանել նախադասության խնդրային և պարագայական լրացումների երեք խումբ՝ 1) մակբայական լրացումներ, 2) հոլովական լրացումներ և 3) կապական լրացումներ: Մակբայական լրացումները միայն պարագայական են, հոլովական և կապական լրացումները կարող են լինել և՛ խնդրային, և՛ պարագայական բնույթի:

Քննենք նախ հոլովական և կապական, ապա մակբայական լրացումները՝ նկատի ունենալով, որ մակբայական լրացումները ծագել են մեծ մասամբ հոլովական ու կապական լրացումների հիմքի վրա, և որ նրանք այդ երկու կարգի լրացումների արտահայտած իմաստների վրա նոր իմաստներ չեն ավելացնում:

2. ՀՈՒՈՎԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ

Հայերենի բոլոր հինգ հոլովները կարող են հանդես գալ որպես նախադասության լրացական անդամների գործառական տարբերիչներ: Հոլովական իմաստների քննության ժամանակ մենք բացահայտեցինք յուրաքանչյուր հոլովի համար նրա անփոփոխա-

կալին իմաստը և միաժամանակ մատնանշեցինք որոշ փոփոխու-
կալին իմաստներ, որոնք համընկնում էին ՝ Այլալ հոլովներով ձևա-
վորված բաների հիմնական գործառնական իմաստների հետ: Այս-
պես, ուղղականի համար մատնանշվեցին ենթակայի, ստորոգելիի,
կոշականի և ուղիղ խնդրի գործառնությունների արտահայտումը,
տրականի համար՝ հատկացուցչի, ուղիղ խնդրի և անուղղակի խըն-
դիրների ու պարագաների տարբեր տիպերի գործառնությունների
արտահայտումը: Այն հանդամանքը, որ ուղիղ խնդրի գործառնու-
թյունը կարող է արտահայտվել ձև ուղղական և՛ տրական հոլո-
վաձևերով՝ ըստ ձևավորվող հիմքերի բնույթի (իր, մե անձ նշա-
նակելու), ցույց է տալիս, որ խնդիրների ու պարագաների ավան-
դական տարբերակումը հենվում է ոչ այնքան քերականական ար-
տահայտության միջոցների, որքան այդ միջոցներով ձևավորվող
միավորների (հիմքերի) դասային պատկանելիության տարբերու-
թյունների վրա: Դեռ ավելին. այստեղ դեր են խաղում նաև բայե-
րի իմաստային տարբերությունները (տարածական փոփոխություն
կամ շարժում ցույց տվող, գործողություն ցույց տվող և այլն) և
ավանդաբար (պատմականորեն) հաստատված կառավարությունը
(վարույթը, խնդրառությունը):

Մի բանի խոսք արդեն քննարկված ստորոգելիի երկակի գոր-
ծառնական արժեքի մասին:

Ստորոգչայի և սրա հետ կապված տիպարային իմաստների
քննությունն ժամանակ մենք տարբերեցինք անվանական նախադա-
սություններին հատուկ տիպարային իմաստներ՝ «եմ» և «դառնում
եմ» և բայական նախադասություններին հատուկ տիպարային ի-
մաստներ՝ «ունեմ» և «դարձնում եմ» («անում եմ»): Սրանցից առա-
ջին երկուսի ժամանակ, ինչպես նշվել է, մենք դործ ունենք առար-
կայական մեկ եզրի հետ՝ իր անփոփոխ կամ փոփոխական վիճակ-
ներով: Հասկանալի է, որ անվանական նախադասությունների դեպ-
քում խոսք չի կարող լինել խնդրային իմաստների մասին, եթե,
իհարկե, միևնույն առարկայի վիճակի փոփոխության տարբեր եզ-
րերը դոչականական դրսևորման դեպքում (հմմտ. «Հակոբը գլու-
ղացուց դարձավ բանվոր») չգիտենք որպես առարկայական եզրեր
և, հետևաբար, խնդիրներ: Այս հարցը հեշտ լուծելի հարց չէ և ավե-
լի մեծ դժվարություններ է հարցում հատկապես «դարձնում եմ»
իմաստի դրսևորման դեպքում, երբ հիշյալ եզրերը կապվում են
ներգործվող (կախյալ, գործողությունը կրող) խնդրի հետ (հմմտ.
«Քաղաքը Հակոբին գլուղացուց դարձրեց բանվոր»): Հայոց լեզվի

Վերջինս ցանկում ընդգրկված են հիմնականում լեզվաբանական հարցերի և լեզվաբանական հարցերի լուծման հարցերը:

Հարցեր	Իրանի անուններ		Մեծանուններ անուններ (նույնպես)	Մեծանուններ անուններ (նույնպես)	Մեծանուններ անուններ (նույնպես)	Մեծանուններ անուններ (նույնպես)
	Տեղանիշ (բառ)	Չափանիշ (միավոր, կառուց)				
Հարցեր	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)
Քերական	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)
Բացասական	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)
Գործարարական	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)	1) ստորոգելիական խնդիր (բառակազմական) 2) անունը ուղիղ խնդիր (բառակազմական) 3) անունը անուղղակի խնդիր (բառակազմական)

շարահայտությունը նախընտրված աշխատություններում երախտային վիճակի դրսևորումը սովորաբար նույնացվում է բացառական հոլովով խնդրի հետ. հանդարձումային վիճակի խնդիրը դիտվում է որպես ներգործվող առարկայի խնդրի մի տարբերակը կամ առանձնացվում է որպես հատուկ («վերածման կամ փոխարկման») խընդիր²¹. նշենք, որ ներգործվող խնդրի և «վերածման» խնդրի միջև առկա է նույն հարաբերությունը, ինչ ենթադրյալի և գոյական ստորագելիի միջև, ուստի կրող առարկայի խնդիրը կարելի է կոչել, ավանդական ձևով, ուղիղ խնդիր, վերածման վիճակինը՝ վերածման ուղիղ խնդիր կամ, ավելի ճիշտ, ստորոգելիական խնդիր:

Գոյական անունների դասային տարբերությունները քննելիս մենք բացահայտեցինք՝ 1) վերացական, 2) անձնանիշ, 3) ժամանականիշ և 4) իրանիշ անունների դասեր: Այս դասերից առաջինի համար ընտրելով հատկապես բայանուններ և անորոշ դերբայներ, իսկ շորորդի համար տարբերակելով իրանիշ, տեղանիշ և շափանիշ բառեր, կունենանք հայերենի հինգ հոլովների հետևյալ գործածական իմաստները (աղյուսակ 19).

Աղյուսակի հիման վրա կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

1) Ընդհանրական բնույթ ունեն միայն ստորոգելիական և ուղիղ խնդիրները. բոլոր հիմքերը կարող են հանդես գալ որպես ստորոգելիական և ուղիղ խնդիրներ, մինչդեռ մնացած դեպքերում լրացումների բնույթը կախված է ձևավորվող հիմքերի բնույթից:

2) Անձնանիշ անունները և տեղանիշ ու շափանիշ արժեք ունեցող իրանունները հանդես են գալիս միայն խնդրային գործածությունում: Որոշ կարգի իրանուններ, եթե նրանց նշանակած իրերը ծառայում են որպես պարունակիչ (տեղ), կարող են ձևավորվել ներգոյական հոլովով, բայց անձնանիշ և բուն իրանիշ անունները որպես տեղի պարագա հանդես են գալիս մեշ կապով:

3) Բայանունները (բայածանց գոյականները) կարող են հանդես գալ ինչպես խնդրային (հաղվաղեպ), այնպես էլ պարագայական (հաճախաղեպ) գործածությունում, որ կախված է լրացյալ բայի բնույթից: Խնդրային գործածությունը լինում է անցողական բայերի դեպքում. այս բայերի հետ բայանունները կարող են հանդես գալ որպես ուղիղ խնդիր և որպես միջոցի անուղղակի խնդիր: Պարագայական գործածությունում բայանունները կարող են հանդես գալ

12 Հմմտ. Վ. Առաքելյան, հիշ. աշխ., Ա, էջ 298:

տրպես նպատակի, պատճառի, հետևանքի, ձևի և հիմունքի պարագաներ. ներգոյական հոլովով դրված բայանունները կարող են հանդես գալ որպես վիճակի տեղի պարագա, որ հավասարազոր է, որոշ նրբերանգով, ժամանակի պարագային՝ «Պործում է երևում» (= «Պործի մեջ է երևում», «Պործի ժամանակ է երևում»): ամենայն հավանականությամբ այսպիսի գործածությամբ է ներգոյականի ում վերջավորությունը վերածվել «անկատար դերբայի» մասնիկի:

4) Մնացած գոյականներից տեղանունները [կամ իբրև այդպիսին (իբրև պարունակիչ) դիտվող իրերի անունները] հանդես են գալիս տեղի, շափանիչ անունները՝ շափի և ժամանականիչ անունները՝ ժամանակի պարագաների տարբեր դրսևորումներով, որոնք հիմնականում հարաբերակից են հոլովական գլխավոր իմաստներին. նշելի է միայն, որ՝ ա) ուղղականաձև տեղի պարագան ցույց է տալիս գործողության ուղղությունը. բ) տրականաձև տեղի պարագան՝ ոչ միայն շարժման հետ կապված հանգման կամ մոտեցման տեղ, այլև դադարի տեղ՝ մակերեսին դառնվելու իմաստի երանգով. մեկ բառով արտահայտված տրականաձև տեղի պարագան երբեմն կարող է հանդես գալ մակբայական արժեքով և նշանակել բուն տեղ՝ տանը. գ) որպես բուն ժամանակի պարագայի արտահայտիչ հանդես է գալիս ուղղականը և ոչ ներգոյականը. վերջինս արտահայտում է ժամանակի որոշ շափ (համտ. «Երեկ եկավ» և «Մեկ ժամում ավարտեց»): դ) տրականը արտահայտում է ոչ թե հանգում, այլ որոշակի ժամանակ («Զմուռնը պատահեց») կամ ժամանակակետ՝ սովորաբար «ժամը (ժամի) + թվական» կապակցությամբ՝ ժամը (ժամի) երեքին. մեկ բառով արտահայտված տրականաձև ժամանակի պարագան հանդես է գալիս մակբայական արժեքով՝ ձմռանը, գարնանը, ինչպես երեկոյան, առավոտյան:

5) Վերևում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ հոլովական բուն իմաստների և նրանց խնդրային ու պարագայական որոշակի գործառական դրսևորումների միջև միշտ չէ, որ առկա է որոշակի համապատասխանություն. այստեղ դեր են խաղում լեզվի պատմականորեն կազմավորված արտահայտությունների և սովորությունները:

Քանի որ բայերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ առարկայական հարաբերությունների զանազան տիպերի անվանումներ, ուստի և որոշակի կախում գոյություն ունի բայի իմաստային տարբեր տի-

պերի, գոյականի իմաստային տարբեր խմբերի և նախադասության անդամների տարբեր գործառությունների (շարահյուսական տարբեր պաշտոնների) միջև: Վերևում մենք քննեցինք հոլովական տարբեր ձևերով հանդես եկող հիմքերի և նախադասության մեջ նրանց տարբեր գործառությունների փոխհարաբերությունը: Մասնավորապես երևաց, որ խնդիրների տարբեր տիպերը հայ բերականության մեջ ավանդաբար առանձնացվում են ըստ հոլովական ձևավորման տարբեր տիպերի, մինչդեռ պարագաների տիպերը որոշվում են գերազանցապես ըստ ձևավորվող հիմքերի բնույթի: Այժմ հարկ ենք համարում խոսել բայի իմաստային խմբերի և բայի հետ կապված խնդիրների ու պարագաների հիմքերի ու դրանց հոլովական ձևերի փոխհարաբերության մասին: Այս դեպքում հարկավոր է հաշվի առնել ամենից առաջ տիպարային իմաստների խմբերը, որովհետև որոշակի կապ կա տիպարային տարբեր իմաստների և հիմքերի իմաստային խմբերի ու հոլովական տարբեր իմաստների միջև: Տիպարային կարգի եզրերի առանձնացման համար մենք հիմք ընդունեցինք անցողականության—անանցողականության (կամ, որ նույնն է, աններակալության—ներակալության) և փոխարկայնության—անփոխարկայնության հատկանիշները. առաջինը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բայի մեջ դրսևորվող առարկայական, երկրորդը՝ վիճակային հարաբերություն: Եթե սրանց միացնենք ներհատություն—ոչ-ներհատություն (ստորոգելի և ստորոգելիական խնդիր ստանալը կամ շտտանալը) հատկանիշը, որ առարկաների դեպքում կդրսևորվի որպես նյութականություն (նյութական կազմ) և տարածականություն, իսկ վիճակների դեպքում՝ որպես վիճակայնություն և ժամանակայնություն, ապա կստացվի բայական ութը խումբ (աղյուսակ 20, էջ 430)²²:

Հոլովական լրացումների համար մենք տարբերեցինք հետևյալ հիմնական գործառությունները.

I. Խնդիրներ. 1) ստորոգելիական խնդիր, 2) ուղիղ խնդիր, 3) հանգման անուղղակի խնդիր, 4) ելակետի (անշատման) անուղղակի խնդիր, 5) միջոցի անուղղակի խնդիր, 6) ուղեկցման անուղղակի խնդիր, 7) վերաբերության խնդիր:

II. Պարագաներ. 1) տեղի պարագա՝ ներգոյական, մակագոյական, ուղղության, ելակետի, անցման տարբերակներով.

22 Յուրաքանչյուր խմբի համար վերցնում ենք մեկական բայ, թեև պետք է նկատի առնել, որ դրանք պայմանական ներկայացուցիչներ են: Այսպիսի տարբերակման դեպքում է-ն երկատվում է, և ունեմ-ին հակադրվում է կա-ն:

Հասկանիչներ	Տիպարային բախտներ							
	Էական (է, հանդիս ու որ-պիս (ոպիս)	Կայական (կա)	Փոխական (դառ-նում է)	Շարժական (շարժ-վում է)	Էանցական (հան-դիս է բերում որ-պիս (ոպիս)	Կարճացական (ստացական (ունի))	Փոխանցական (լավացում է)	Դարձական (դարձում է)
Ներկայություն (անանցողականություն)	+	+	+	+	-	-	-	-
Կայունություն (անփոխարկայնություն)	+	+	-	-	+	+	-	-
Ներհատուկություն (ստորագառություն)	+	-	+	-	+	-	+	-

2) ժամանակի պարագա՝ ներդրական, ելակետային, վիճակատեղի— ժամանակի տարբերակներով, 3) շափի պարագա՝ տարածական, ժամանակի (տևողության), արժեքի (արժեչափի), գերազանցման, միջոցի, ներդրական տարբերակներով, 4) պատճառի, 5) հետև-վանքի, 6) նպատակի, 7) հիմունքի:

Վերաբերության խնդրի և նպատակի ու հիմունքի պարագանե-րի դեպքում մենք փաստորեն դուրս ենք գալիս օբյեկտիվ-դոյաբա-նական գործառույթյունների շրջանակից և մուտք գործում իմացա-բանական գործառույթյունների շրջանակը. վերաբերության խնդիրը արտահայտում է իմացական օբյեկտ, նպատակի և հիմունքի պա-րագաները՝ իմացական (ենթադրելի) հետևանք և իմացական (սուբյեկտիվ կամ հասարակայնորեն սահմանված) հիմք: Առայժմ բացառելով՝ ա) իմացական բնույթի պարագաներն ու խնդիրները, որոնց դեպքում մենք գործ ունենք այլ կարգի հարաբերությունների հետ, բ) ժամանակի ու շափի պարագաների այն տարբերակները, որոնց դեպքում տիպարային իմաստները միևնույն հստակությամբ չեն արտահայտվում, գ) հետևանքի պարագան, որ կախված է են-թակայի բնույթից, քննենք բացերի տիպարային խմբերի և խնդիր-ների ու պարագաների տիպերի փոխհարաբերությունը. (աղյու-սակ 21):

Բախտի տիպա-րային խմբեր	Խնդիրներ						Պարագաներ							
	Էական և ստացական (ունի)	Կայական	Փոխական	Շարժական	Վիճակ	Ս. գիմնյան	տեղի				այլ			
							Ներկայական	Կայական	Պարձական	Պատկեր	Փոխական	Շարժական (անցողական)	Դարձական	
1. Կայական (կա)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
2. Էական (է, հանդիս է գալիս որպես)	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
3. Շարժական (շարժ-վում է)	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4. Փոխական (դառ-նում է)	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+
5. Կայանցական (ստացական) (ունի)	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
6. Էանցական (հան-դիս է բերում որ-պես)	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
7. Շարժանցական (շարժում է)	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8. Փոխանցական (լավանում է)	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+

Աղյուսակի կապակցութեամբ կարելի է նշել հետևյալը.

1) Փոխարկային տիպարի բայերը (և քայական դարձվածքները) պահանջում են ստորոգելի և ստորոգելիական խնդիր:

2) Անցողական բայերը պահանջում են ուղիղ խնդիր՝ լինի այն սրարդ կախման մեջ գտնվող թե ներգործվող (կազմով կամ տարածականորեն փոխվող) առարկա:

3) Բոլոր կարգի բայերի հետ կարող են հանդես գալ ներգոյության տեղի և ժամանակի շափի (տևողության) պարագաները:

4) Շարժական և շարժանցական բայերը կարող են հանդես գալ շարժման ուղղության հետ կապված (ելակետ, հանգման կետ, անցման տեղ) պարագաների, տարածական շափի պարագայի և միջոցի ու ուղեկցման խնդիրների հետ:

5) Փոխական և փոխանցական բայերը կարող են հանդես գալ փոփոխության հետ կապված խնդիրներով (ելակետի, հանգման, միջոցի, ուղեկցման):

6) Շատ բայեր կարող են կապակցվել տարբեր խնդիրների և պարագաների հետ՝ հիմնական իմբերի հատկանիշների զուգակցմամբ. այսպես, տալիս է բայը կունենա «մեկը շարժում է, որ մյուսը ունենա» իմաստը և, հետևաբար հանգման (ով ունենալու է) անուղղակի խնդիր, ստանում է բայը կունենա «(մեկը շարժում է), և մյուսը ունենում է» իմաստը և, հետևաբար, ելակետի (ով շարժել է) անուղղակի խնդիր և այլն:

7) Գառնալ և դարձնել բայաձևերի հետ հանգման անուղղակի խնդիրը չի գործածվում, բայց փոխվել—փոխել, վերածվել—վերածել տիպի բայերի հետ ստորոգելիական խնդիրը փոխարկվում է հանգման ուղղակի խնդրի:

Եթե վերանանք հոլովների ստորոգելիական, խնդրային ու պարագայական կիրառություններից և փորձենք որոշել բայի հուշվական լրացումների կազապարը, այս կատարվի $((((a+)b+)c+)d+)A(+e/b_1)$ բանաձևը, որտեղ A -ն բայն է, a -ն՝ ներգոյականով, b -ն՝ ուղղական-տրականով («հայցականով») c -ն՝ գործիականով, d -ն՝ քայառականով, e -ն՝ տրականով, b_1 -ը՝ ուղղականով լրացումը. e/b_1 -ը (փոխանակման նշանով) ցույց է տալիս, որ տրականով և ուղղականով լրացումները հանդիպում են կազապարային միևնույն դիրքում և այն էլ ոչ միաժամանակ: Ամենից ավելի շատ խնդիրներ (նկատի ունենք նաև թույլ խնդրառությունը) ընդգրկող դարձնել բայը կունենա b_1 -ով («Գործարանում ջուրը մեքենայով հեղուկից դարձնում են պլինդ մարմին»), իսկ նրա համանիշ փոխել և վերածել բայերը՝

տրականով խնդիր՝ գոյաբանական միեկնույն արժեքով ու կազմարային միեկնույն դիրքով («Գործարանում ջուրը հեղուկից մեքենայով փոխում են սլինդ մարմնի»): Շարժել բաշխի դեպքում հանդես կգա $((a+b)+c+d)+A(+b_1)$ տարբերակը («Գործարանում մեքենան վազանով մի արտադրամասից շարժում են մյուս արտադրամաս»)՝ 23. այդ նույնը կարելի է ասել շարունակել բաշխի մասին՝ այն տարբերությամբ, որ տեղի պարագայի ելակետային և հանգստիկետային տարբերակների փոխարեն հանդես կգան ժամանակի համապատասխան տարբերակները՝ ձ-ի դիրքի փոփոխությամբ («Գործարանում աշխատանքը նոր մեքենայով շարունակում են առավոտից երեկո»): Ամենից քիչ՝ միայն ներգոյականով, լրացում կարող է ունենալ կա բայը («Գործարանում կա»): Մնացած բայերը կատանան երկուսից մինչև հինգ պարտադիր և ոչ-պարտադիր լրացում: Այս բոլոր դեպքերում կազմարարի մեջ նկատի չեն առնվում բոլոր բայերի հետ որպես ոչ-պարտադիր լրացում հանդես եկող ժամանակի և ժամանակի չափի պարագաները, որոնցից առաջինը սովորաբար ձևավորվում է տրականով և նախորդում (երբեմն հաջորդում) ներգոյականով լրացմանը («Կեսօրին գործարանում...»), իսկ երկրորդը սովորաբար ձևավորվում է գործիականով ու սովորաբար փոխարինում է գործիականով լրացմանը. այս պարագաների համար առաջնային է մակերայական արտահայտությունը, որ կբննվի հետո:

3. ԿԱՊԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ

Ինչպես տեսանք գոյականական բառակապակցությանը նվիրված ենթաբաժնում, հայերենի կապերը հանդես են գալիս որոշակի հոլովածների հետ: Ի տարբերություն գրաբարի և շատ ուրիշ լեզուների, որոնք ունեն տարբեր հոլովածների հետ գործածվող կապերի մի հատուկ խումբ (նախդիրները), ժամանակակից հայերենում այդպիսի կապեր գրեթե չկան. ճիշտ է, առաջ, դուրս, հետո, ներս, ներքև, վերև կապերը կարող են գործածվել և՛ տրական, և՛ բացառական հոլովածների հետ, բայց այդ գործածությունը գործա-

23 Թեև հայերենում շարադասությունը բավականին աղատ է, բայց կա որոշակի բնական կարգ, որ կարելի է որոշել օժանդակ բայի դիրքով. կթն ավալ խնդիրը իր բնական տեղում է, ապա է-ն գրվում է բայի մոտ (գիրքը տալիս է, տալիս է նրան, գրով գրում է, փողոցում երգում է և այլն), այլպես է-ն շարվում է քնդովից բառի մոտ:

նական հակադրությունների որոշակի շարք չի առաջացնում²⁴. ինչ վերաբերում է իրբև, ինչպես, որպես կապերին, այս դրանք փաստորեն զուրկ են խնդրառությունից. այդ կապերով գոյականները որպես բացահայտիչներ պարզապես համաձայնում են գոյական-բացահայտյալի հետ:

Կարելի էր կարծել, որ ամեն մի հոլովի շուրջ խմբավորվող կապերը այդ հոլովի հետ ունեն որոշակի գործառական ընդհանրություն և պարզապես նրբերանգում ու մանրամասնում են հոլովի գործառական իմաստները: Սակայն իրականում այդպես չէ. այստեղ մենք գործ ունենք մեծ մասամբ պատմական ու ձևական պայմանավորվածության («խնդրառություն») հետ. ժամանակակից հայերենը հակում ունի հնից սկսած կապերի համար պահպանել նրանց ավանդական խնդրառությունը, իսկ նոր կապերը գործածել գերազանցապես տրականի (սրա սեռական տարբերակի) հետ՝ որպես հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցություն: Հատկանշական է, որ ներգոյական հոլովը կապերի հետ ընդհանրապես չի գործածվում, և տեղանիշ կապերը հանդես են գալիս այլևայլ հոլովների հետ:

Ընդհանուր առմամբ ըստ հոլովների հետ ունեցած գործառական հարաբերության կապերը կարելի է բաժանել երկու խմբի. 1) կապեր, որոնց արտահայտած գործառությունները հարաբերակից են հոլովականներին, լրացնում ու մանրամասնում են դրանք, և 2) կապեր, որոնք հանդես են բերում գործառական նոր իմաստներ: Քննենք հոլովների և կապերի գործառական փոխհարաբերությունը ավելի հանգամանորեն՝ կազմարային հաջորդականությամբ:

1) Ներգոյականով ձևավորված բառերը և բառակապակցությունները (կազմարային ա կարգ) ունեն գերազանցապես տեղի պարագայի արժեք: Երկրորդաբար, հատկապես բայանունների դեպքում, միայնակ կամ այլ հոլովածների ու կապական լրացումների հետ միասին, նրանք կարող են հանդես գալ որպես բայի պահանջած լրացում (խնդիր)՝ որոշ դեպքերում բուն ներգոյականի արժեքով («Գտնվում էր քաղաքում»), այլ դեպքում՝ առանց ներգոյականության (տեղի) որոշակի արտահայտության («Մի գործում

24 Ինչպես նշել ենք, առաջի դեպքում առկա է տեղանիշ և ժամանականիշ արժեքների հակադրություն, բայց տեղանիշ արժեքի համար ավելի սովորական է առջև ձևի գործածությունը: Մնացած դեպքում բացառականով գոյականը գործածվում է անփոփոխ կապի, տրականը՝ վերջինիս հոլովվելու դեպքում:

աշակցել»): Երկրորդ դեպքը կրնանք բայերի կառավարությունը (խնդրառությունը) նվիրված հատվածում: Այստեղ կանգ առնենք առաջին դեպքի վրա:

Ոչ խնդրառական դրսևորման դեպքում կաղապարային նմուշի մեջ գործարանում (հմմտ. և գլխին) բառաձևով արտահայտված տեղի պարագան²⁵ կարող է փոխարինվել աղբյուր, աչ, աչ կողմում, առջև (առաջ), առջևում, դիմաց, դուրս, դրսում, (հ)ետևում, կից, կողմում, կողմին, հանդեպ, հանդիման, հեռու, ձախ, ձախ կողմում, մեջ, մեջտեղում, միջև, մոտ, ներս, ներսում, ներքո, ներքև, ներքևում, շուրջը, ստորև, վար, վեր, վերևում, վրա, տակ, ցած կապերով (ետադրություններով) արտահայտված լրացումներով՝ գործարանին աղբյուր, գործարանից աչ, գործարանի աչ կողմում, գործարանի առջև և այլն: Սրանցից աղբյուր, կից. հանդիման կապերը գործածվում են որոշյալ տրականի, աչ կողմում, առջև, առջևում, դիմաց, դրսում, (հ)ետևում, կողմում, կողմին, հանդեպ, ձախ կողմում, մեջ, միջև, մոտ, ներսում, ներքո, ներքև-վում, շուրջը, վերևում, վրա, տակ կապերը՝ անորոշ տրականի, աչ, դուրս, հեռու, ձախ, ներս, ներքև, վար, վեր, ցած կապերը՝ բառականի հետ:

Վերևում բերված կապերի որոշ մասը, սովորաբար այդ կապերի և նրանց խնդիրների հոլովական տարբեր ձևավորմամբ (նույն-նիսկ լրացուցիչ կապերով), ինչպես նաև մի շարք այլ կապեր կարող են հանդես գալ տեղի պարագայի այլևայլ տարբերակները ձևավորողի դերում, ընդ որում՝ ա) շարժում ցույց տվող բայերի ուղղության տարբեր դրսևորումները ցույց տալու դեպքում դրանք հանդես կգան ըստ հոլովների զբաղեցրած կաղապարային տարբեր դիրքերի (հմմտ. «Գրիգորը Աբովյան փողոցով գործարանից գնում էր տուն», բ) որոշ դեպքերում էլ կզբաղեցնեն կաղապարային այն դիրքը, ինչ ներգոյականով արտահայտված տեղի պարագան (հմմտ. «Երեկ փողոցն ի վար աղյուսները վազոններով տանում էին գործարան»):

Իբրև հատուկ տեղի ուղղության կապեր հանդես են գալիս դեպի, ի վար, ի վեր, ուղղությամբ կապերը, ընդ որում դեպի նախադրությունը՝ կարող է միանալ բերված մի շարք կապերի (ինչպես գոյականներին)՝ դեպի առաջ, դեպի վեր, դեպի վար, դեպի աչ, դեպի

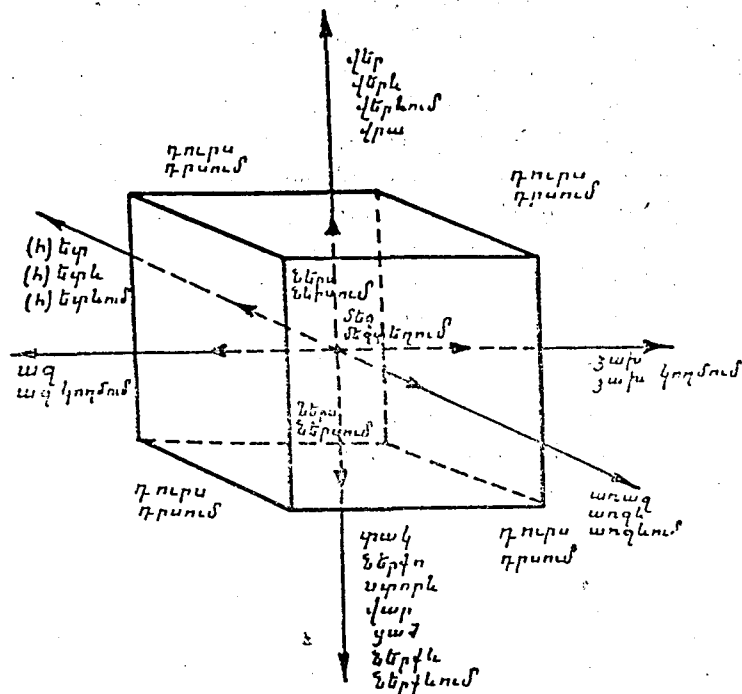
²⁵ Խնդրառությամբ պայմանավորված տեղի պարագան կարող է զբաղեցնել այլ դիրք («Գտնվում է քաղաքում»):

ձախ և այլն (հմմտ. դեպի տուն, դեպի բարձունք և այլն): Նախորդ կապերից որպես ուղղության կապեր գործածվում են՝ աչ, աչ կողմ, առջև (առաջ), դիմաց, դուրս, (հ)ետև, կողմ, կողմ-, հեռու, ձախ, ձախ կողմ, մեջ, մոտ, ներս, ներքև, վար, վեր, վերև, վրա, տակ, ցած՝ ա) բացառականի ձևով (աչից, աչ կողմից, առջևից և այլն), բ) գործիականով (աչով, աչ կողմով, առջևով) և գ) ուղղականաձև կամ դեպի նախադրության զուգորդությամբ՝ նշանակելով ելակետ, անցում և ուղղություն: Կապերի հոլովված և դեպի նախադրությամբ օժտված ձևերը կաղմում են տարածական տարբեր հարաբերություններ արտահայտող շարքեր՝ հար և նման կողկասյան հոլովաշատ լեզուների տարածական-տեղանիշ հոլովների շարքերին:

Եթե նկատի առնենք միայն ներգոյական (շարժման հետ շկայված) տեղի պարագան, ապա կարելի է տարբերել՝ ա) վապեր, որոնք ցույց են տալիս դիրք և բ) կապեր, որոնք ցույց են տալիս տարածական շափ. տարածական շափ են ցույց տալիս աղբյուր, կից, հեռու, մոտ կապերը. կողմին-ը ցույց է տալիս և՛ շափ («մոտ»), և՛ դիրք («աչ կամ ձախ կողմում»): մնացած կապերը ցույց են տալիս տարածական դիրք՝ ըստ երբեք շափման՝ վերև—ներքև, աչ—ձախ (առանց սրանց տարբերակման՝ կողմին), առջև—ետև, ներս—դուրս (դուրս-ը նշանակում է ընդհանրապես բոլոր կողմերը ի հակադրություն ներս-ի) կամ մեջ—կողմ (որևէ մեկ կողմ՝ ի հակադրություն մեջ-ի): Ներգոյականի հետ գրեթե համարժեք է միայն մեջ-ը, բայց այն էլ ցույց է տալիս ոչ թե ընդհանրապես տեղ, ինչպես ներգոյականը, այլ որոշակի սահմանազատված տեղ: Այս բոլոր եզրերի փոխհարաբերությունն կարելի է արտահայտել 2-րդ գծագրով (էջ 436):

Գծագրի կապակցությամբ պետք է նշել հետևյալը.

ա) Կապական զուգահեռ ձևերից՝ ա) վեր, վերևում, ներքև, ներքևում, ստորև, վար, ցած կապերը տարբերվում են վրա և տակ կապերից նրանով, որ արտահայտում են նաև մերձավորության աստիճան՝ տարածության շափ. առաջինները ցույց են տալիս «ոչ-կից», երկրորդները՝ «կից» («վրա ոչ կից» = «վերևում», «տակ ոչ կից» = «ներքևում»). բ) մեջ և մեջտեղում ձևերից առաջինը ցույց է տալիս ընդհանրապես «մեջ»՝ գրեթե համարժեք «ներսում»-ին, մինչդեռ մեջտեղ-ը նշանակում է «կենտրոնում». գ) վեր, վար, ցած, ներս, դուրս, ձախ, աչ, մեջ ձևերը մակբայական գործածությամբ ցույց են տալիս ուղղություն (վեր = դեպի վեր և այլն), ընդ որում

որպես կապեր շարժանիչ բայերի մոտ պահպանում են այդ արժեքը («Գնում է ֆաղափից դուրս»), ոչ շարժանիչ բայերի մոտ գործածվում են որպես ներգոյականի տարբերակ՝ սովորաբար պահպանելով շարժման տեղ ցույց տվող տեղի պարագայի դիրքը («Զորամասը տեղավորված է ֆաղափից դուրս»)։

բ) Եթե զծագրում բերված կապերը կողմնորոշում են մեկ առարկայի դիրքով, ապա միջև, դիմաց, հանդեպ, հանդիման կապերը նկատի ունեն երկու առարկաների դիրքը. միջև-ը ցույց է տալիս երկու առարկաների միջև, դեմ, դիմաց, հանդեպ, հանդիման կապերը՝ իրար ուղղված առարկաներից մեկի դիրքը մյուսի նկատմամբ, ընդ որում դիմաց-ը և հանդեպ-ը սովորաբար ոչ շարժանիչ, հանդիման-ը՝ շարժանիչ, դեմ-ը և՛ շարժանիչ, և՛ ոչ շարժանիչ բայերի դեպքում։

Ընդհանուր առմամբ տեղանիչ անվան տակ միավորված կապերը ցույց են տալիս դիրք, տարածական չափ և ուղղություն, ընդ որում որոշ կապեր կարող են միավորել դիրքի արտահայտությունը տարածական չափի կամ ուղղության հետ. Բացի

առընթեր, կից, մտա, հեռու կապերից տարածական չափ են արտահայտում նաև սկսած, մինչև կապերը, որոնք ըստ իրենց հետ դուրսգործող բաների բնույթի կարող են նշանակել նաև ժամանակի չափ։

Տեղանիչ կապերը ցուցական, այլև անձնական դերանունների հետ գործածվելով արտահայտում են իրադրական տեղ (ի՞նձ մտա, քեզ մտա, նրա մտա, սրա մտա, դրա մտա և այլն)։ Ինչպես որ այս-ը միանալով ժամ-ին՝ այժմ ձևով ստանում է իրադրական ժամանակի մակբայի արժեք, այնպես էլ այստեղ, այդտեղ, այնտեղ բաներն ունեն իրադրական տեղի մակբայների արժեք. այս կողմ, այդ կողմ, այն կողմ կապակցությունների մասերը դեռ գիտակցվում են որպես առանձին բաներ և գրվում առանձին, բայց դրաբարի ընդ այս, ընդ այն ձևերից ծագած բարբառային դեսը, դենը բաները գործածվում են գրական լեզվում (խոսակցական-բարբառային ոճում) մակբայական արժեքով։ Տեղի կապերից շատերը կարող են գործածվել առանց գոյականների՝ որպես մակբայներ՝ ցույց տալով ենթակայի հետ կապված (ներանով կողմնորոշվող) կամ խոսողի հետ կապված (ներանով կողմնորոշվող) տեղ, ուղղություն. հմմտ. «Հակոբը շարժվեց աջ», որտեղ աջ-ը կարող է նշանակել Հակոբի աջ կողմը կամ խոսողի աջ կողմը՝ ըստ խոսքի ընդհանուր իրադրության և կոնտեքստի։

Ներգոյական հոլովով արտահայտված տեղի պարագայի մի տարբերակն է, այսպես կոչված, մակագոյական տեղի պարագան, որ արտահայտվում է տրական հոլովով և ցույց է տալիս վրան անմիջապես գտնվելը՝ «Գլխին դրված էր գեղեցիկ մի գլխարկ», «Բազկաքոռին նստած էր» և այլն։ Ի տարբերություն բուն (ներգոյականով) տեղի պարագայի՝ տրականով տեղի պարագան սահմանափակ կիրառություն ունի՝ դրվելով միայն որոշ բայերի հետ։ Այն կարող է զբաղեցնել նաև տրականով լրացումների կաղապարային տեղը և բուն տեղի պարագայի ազատությունը չունի. հմմտ. «Քաղափում Գրիգորը գնումներ կատարեց»—«Գրիգորը ֆաղափում գնումներ կատարեց»—«Գրիգորը գնումներ կատարեց ֆաղափում» և «Գրիգորը ֆաղկաքոռին նստած էր»—«Գրիգորը նստած էր ֆաղկաքոռին», բայց ոչ «Բազկաքոռին Գրիգորը նստած էր»։ Մակագոյական տեղի պարագան գրեթե համարելի է վրա կապով արտահայտված տեղի պարագային և երբեմն կարող է փոխարինվել նրանով։

2) Կաղապարում ուղղական-տրականով (հայցականով) արտահայտված և որպես և կարգի անդամ հանդես եկող ուղիղ խըն-

դիրը, ի տարբերություն մյուս լրացումների, կապերով չի արտահայտվում: Մասին կապով լրացման՝ որպես ուղիղ խնդիր ձևավորվելու մասին կխոսվի առանձին:

3) Գործիականով լրացումները կարող են հանդես գալ որպես խնդիրներ և պարագաներ. նրանք լինում են՝ ա) միջոցի անուղղակի խնդիր (գործողության միջոցի՝ «Վացնով ջարդեց» և շարժման միջոցի՝ «Վագոնով տեղափոխեց»), բ) ուղեկցման անուղղակի խնդիր («Ընկերներով գնաց»), գ) վերաբերության անուղղակի խնդիր («Նրա գործով մեկնեց»), դ) անցման տեղի պարագա («Քաղաքով անցավ»), ե) չափի պարագա (միջոցի՝ «Հինգ ուրվով գնեց»), տարածության՝ «Կիրմետներով գնում էր», ժամանակի՝ «Ժամերով սպասում էր), զ) ձևի պարագա («Ցավով ասաց»), է) հիմունքի պարագա («Նրա կարգադրությամբ գնաց»), ը) ժամանակի պարագա («Ինչերով հավաքվեցին»):

Սրանցից միջոցի խնդիրը կարող է արտահայտվել ձեռքով, միջոցով, օգնությամբ կապերով, որոնք ծագելով գոյականներից, դրվում են անորոշ տրականի («սեռականի») հետ՝ ինչպես հատկացյալը հատկացուցչի հետ. սրանցից ձեռքով-ը բնականաբար գործածվում է միայն անձնանիշ անունների հետ և այն էլ միայն գործողության միջոց (ոչ շարժման միջոց) նշանակելու համար: Քանի որ միջոցի խնդիրը ցույց է տալիս ենթակայից կախված և ուղիղ խնդիրը կախման մեջ դնող (և՛ կախված, և՛ կախող կամ և՛ ներգործվող, և՛ ներդրող) առարկա, այն կրավորական բայերի մոտ կարող է արտահայտել ներգործողին, այսինքն՝ իրական ենթական («Հակոբի ձեռքով սպանվեց»): այս դեպքում ձեռքով-ն ունի որոշ պատկերավորություն (մասն աճբողջի փոխարեն):

Ուղեկցման անուղղակի խնդրի համար ավելի սովորական է ոչ թե հոլովական, այլ կապական արտահայտությունը: Այդ խնդիրը սովորաբար արտահայտվում է հետ, հետ միասին, հանդերձ կապերով. ընկերներով (գնաց) ձևի փոխարեն կարող են հանդես գալ ընկերներով հանդերձ, ընկերների հետ, ընկերների հետ միասին ձևերը: Դժվար չէ նկատել, որ ուղեկցման խնդիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հավելվող առարկայի, գործողության և այլն նշանակում. գործիականի նով վերջավորությունն ու հանդերձ, հետ, հետ միասին կապերը արտահայտում են հավելում և համարժեք են և-ին՝ այն տարբերությամբ, որ միևնույն հարաբերությունը հանդես է գալիս մի դեպքում համադասությամբ, մյուս դեպքում՝ ստորադասությունամբ (Հակոբը և նրա ընկերները → Հակոբը ընկերներով, ընկերներ-

ով հանդերձ, ընկերների հետ, ընկերների հետ միասին): Հասկանալի է, որ իմաստային առումով ուղեկցման խնդիրը պետք է կապվի բացառման և փոխարինման խնդիրների հետ, որոնք միասին կկազմեն կազմի խնդիրների խումբը: Բացառման (հանման) խնդիրն արտահայտվում է բացառությամբ, բացի, զատ, չհաշված, փոխարինմանը՝ անունով, տեղ, ի տրիտուր, փոխանակ, փոխարեն կապերով. վերջինս կլինի երկու հակադիր եզրերի միասնությունը՝ բացառում և հավելում: Ընտրելով բացառելիության և հավելականության հատկանիշները՝ կունենանք կազմի խնդիրների ու դրանք արտահայտող կապերի հետևյալ փոխհարաբերությունը (աղյուսակ 21).

Աղյուսակ 21

Հատկանիշներ	Կազմի կարգեր			
	Փոխարինում	Բացառում	Հավելում	Համասնություն (անփոփոջ կազմ)
Բացառելիություն	+	+	-	-
Հավելականություն	+	-	+	-

Գործիականով արտահայտված վերաբերության խնդիրը իմաստով տարբերվում է բացառականով կամ մասին կապով արտահայտված վերաբերության խնդրից: Գործիականով վերաբերության խնդիրը կարող է փոխարինվել առնչությամբ, հետ կապված, կապակցությամբ կապերով արտահայտված խնդիրներով՝ գործով (մեկնեց) — գործի առնչությամբ, գործի հետ կապված, գործի կապակցությամբ (մեկնեց): Ի տարբերություն բուն վերաբերության խնդրի՝ սա որոշ դեպքերում կարող է մեկնաբանվել որպես նպատակի պարագա: Վերաբերության գործիականը սովորաբար հանդես է գալիս հարց, զործ բայանունների հետ և այս տեսակետից մոտ է բայանունների հետ գործածվող բուն գործիականին. հմմտ. «Նոսեց այդ հարցի մասին» — «Նոսեց այդ հարցի կապակցությամբ»: Նշենք, որ գործով, հարցով ձևերը կարող են մեկնաբանվել ինքնին որպես կապեր՝ նպատակի պարագայի արտահայտությամբ, ինչպես նպատակով բառը:

Անցման տեղի պարագան կարող է արտահայտվել նաև միջով կապով, որի հարաբերությունը մեջ-ին նույնն է, ինչ գործիական հոլովինը՝ ներգոյականին: Ինչպես նշվել է տեղի պարագայի բն-

նության հետ կապված, անցումը կարող է արտահայտվել տեղի տարբեր դրսևորումներով (միջով, վրայով, կողմով և այլն):

Չափի պարագան կարող է փոխարինվել ավելի, համեմատ, հավասար, մինչև, չափ, չափով, պակաս, քիչ կապերով՝ հինգ ուրբով. հինգ ժամով և այլն — հինգ ուրբու չափ, հինգ ուրբու չափով, հինգ կիրվետարի չափով, հինգ ժամի չափով, բոլորին հավասար, իր ուժերի համեմատ, մինչև հինգ կիրվետար, հինգ կիրվետարից ավելի, հինգ կիրվետարից պակաս (համտ. նաև հինգ կիրվետարով ավելի, հինգ կիրվետարով պակաս՝ այլ իմաստով): Չափի պարագայի դրսևորումները հարաբերակից են կազմի խնդիրների դրսևորումներին՝ համեմատություն մեկնույն եզրերով՝ ըստ 23-րդ աղյուսակի:

Աղյուսակ 23

Հասկանիչներ	Չափի եզրեր			
	Փոխարինման չափ (հինգ ու փոխարեն չորս ու (չափով))	Նվազման չափ	Հավելյալան չափ	Հավասարության չափ
Նվազականություն	+	+	-	-
Հավելականություն	+	-	+	-

Գործիական հոլովով ձևի պարագան սովորաբար արտահայտում է այն հոգեկենդանի, որի մեջ գտնվում է գործողությունը կատարողը՝ ամորով (գնաց), ուրախությամբ (լսեց): Մնացած դեպքերում ավելի սովորական է ձևի պարագայի կապական արտահայտությունը՝ կերպ, կերպով, ձևով, նման, պես կապերով, որոնք ցույց են տալիս տվյալ գործողությանը համատեղ գործողություն. այս կերպ, այս կերպով, միևնույն ձևով, բարեկամի նման, ընկերոջ պես: Այս բոլոր դեպքերում առկա է գործողությունների համեմատությունը ըստ նմանության. առավելության և նվազականության համեմատությունը կատարվում է բացառական խնդրով օժտված ածականների մակբայական գործածությամբ՝ ավելի և ձևով, կերպով բաների հարակցությամբ կամ առանց դրանց՝ թշնամուց (ավելի) վատ (ձևով), ինձնից (ավելի) գեղեցիկ (կերպով): Նմանություն ձևի պարագայի հատկառակ դրսևորումն է «տարբերության պարագան», որ արտահայտվում է ի տարբերություն կապով. համտ.

«Հակաբի նման հս էլ գրեցի» — «Ի տարբերություն Հակաբի և չգրեցի»:

Գործիականով արտահայտված հիմունքի պարագան («Նրա կարգադրությամբ գնաց») կարող է փոխարինվել ըստ, համաձայն, համապատասխան, համեմատ, հիման վրա, (նայած) կապերով արտահայտված լրացումներով՝ ըստ (նրա) կարգադրության, (նրա) կարգադրության համաձայն, կարգադրության(ը) համապատասխան, կարգադրության համեմատ, կարգադրության հիման վրա, (նայած կարգադրության): Հակառակ հիմունքի պարագան, որի դեպքում հիմունքը (պայմանը) և գործողությունը հակառակ հարաբերության մեջ են (հիմունքում ենթադրված գործողությունը չի կատարվում կամ, ընդհակառակն, կատարվում է՝ հակառակ ենթադրության), արտահայտվում է հակառակ, հանդերձ, չնայած կապերով՝ հակառակ կարգադրության (մեկնեց), չնայած կարգադրությանը (եկավ), տեղյակ լինելով հանդերձ (ոչինչ չարեց):

Գործիականով ժամանակի պարագան գրեթե համարժեք է տրականով և ուղղականով արտահայտվող ժամանակի պարագային. համտ. «Ճաշին հավաքվեցին» — «Գիշերը հավաքվեցին» — «Գիշերով հավաքվեցին»:

4) Բացառականով լրացումները ևս կարող են հանդես գալ որպես խնդիրներ և պարագաներ՝ ա) ելակետային անուղղակի խնդիր («Գրիգորից ստացավ»), բ) համեմատության անուղղակի խնդիր [«Գրիգորից (ավելի) մեծ էր»], գ) վերաբերության անուղղակի խնդիր («Գրիգորից բամբասում էին»), դ) պատճառի պարագա («Գլուխը ամորից կախեց»), ե) գերազանցման չափի պարագա («Հինգ կիրվետարից անցավ»), զ) ելակետային տեղի պարագա («Քաղաքից հեռացավ»), է) ելակետային ժամանակի պարագա («Նրեկվանից սպասում էր»):

Ելակետային անուղղակի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից սկիզբ է առնում գործողությունը. ահա թե ինչու՞ կրավորական կառուցվածքի դեպքում իրական ենթական արտահայտվում է բացառական հոլովով («հեղինակային բացառական»): Հատկապես այս վերջին գործածությամբ բացառականով խնդիրը կարող է փոխարինվել կողմից կապով արտահայտված խնդրով՝ բոլորից (սիրված է)՝ բոլորի կողմից (սիրված է)²⁶: Չնայած կապը հանդես է

²⁶ Հատուկ դարձվածային գործածությամբ իրական ենթական կարող է արտահայտվել նաև հանձին(ս) կապով՝ «Հանձին նրա մենք տեսնում ենք այս գործի վեկավարին» — «Նա այս գործի ղեկավարն է»:

գալիս որպես ելակետային անուղղակի խնդրի արտահայտիչ՝ պատճառականությունն ավելի շեշտված դրսևորմամբ՝ «Նրա ձեռքից արտորական էր դարձել»:

Համեմատության անուղղակի խնդիրը կապված է որպես ստորագրի հանդես եկող ածականի հետ և քննվել է բառակապակցությանը նվիրված բաժնում՝ ածականի քննության հետ կապված: Այստեղ նշենք, որ համեմատության բացառականը բաղդատական աստիճանի դեպքում կարող է փոխարինվել էան կապով [«Գրիգորը Հակոբից (ավելի) գեղեցիկ է» — «Գրիգորն (ավելի) գեղեցիկ է, քան Հակոբը»], գերադրականի դեպքում՝ մեջ կապով («Մեզնից ամենախելոքն է») — «Մեր մեջ ամենախելոքն է»): Ինչպես չափի, այնպես էլ որակի դեպքում համեմատությունը կարող է լինել գերազանցություն («ավելի»), նվազականություն («պակաս»), հավասարություն («պես, նման») և փոփոխություն («մերթ—մերթ»)՝ ըստ 24-րդ աղյուսակի:

Աղյուսակ 24

Հատկանիշներ	Բաղդատության կարգեր			
	Փոփոխականության բաղդատական (մերթ ավելի, մերթ պակաս)	Գերադասության բաղդատական (ավելի)	Նվազականության բաղդատական (պակաս)	Նմանության բաղդատական (նման, պես)
Գերադասություն	+	+	-	-
Նվազականություն	+	-	+	-

Վերաբերության խնդրի համար ավելի սովորական է արտահայտությունը ոչ թե բացառականով, այլ առթիվ, մասին, շուրջը, վերաբերմամբ, վերաբերյալ կապերով՝ (խոսում էին) գործից—գործի առթիվ, գործի մասին, գործի շուրջը, գործի վերաբերմամբ, գործի վերաբերյալ: Սրանցից մասին—ը ավելի ընդհանուր բնույթի է, մյուսները հանդես են բերում իմաստային այս կամ այն երանդը: Մասին, վերաբերմամբ, վերաբերյալ կապերը կարող են գործածվել անձերի և իրերի, առթիվ, շուրջը կապերը՝ ոչ-անձերի համար: Բացի սրանցից, խոսակցական-բարբառային ոճով վերաբերական իմաստով կարող են գործածվել վրա, համար կապերը («Մտածում էր իր գործերի վրա», «Դրա համար մի լավ հոգված էր գրելու» — ՀԹ): Վերաբերության խնդիրը լայն առումով նշանի առարկայի (նշանակվողի)՝ իր նշանի հետ ունեցած հարաբերության

արտահայտությունն է. այդ պատճառով էլ այն կապված է իմացական և հաղորդակցական պրոցեսներ կամ վիճակներ արտահայտող բայերի հետ՝ մտածել, խոսել, գրել և այլն: Կարևոր է նշել, որ վերաբերության խնդիրը լրացումների կաղապարում գրավում է այլ դիրք, քան բացառականով ելակետային խնդիրը. վերջինս նախորդում է բային, վերաբերության խնդիրը՝ հաջորդում (համտ. «Նրանից հեռանում էր» և «Նոսում էր նրանից»):

Պատճառի պարագան, սրումաբանորեն շեշտվելու դեպքում, հանդես է գալիս սովորաբար հետևանքով, շնորհիվ, պատճառով կապերի միջոցով. ընդ որում շնորհիվ—ը արտահայտում է միաժամանակ խոսողի դրական վերաբերմունքը տվյալ պատճառական գործողության նկատմամբ՝ «Հակոբի մեկնելու պատճառով (= հետևանքով) նա գործերը չկարողացավ ժամանակին տնօրինել», «Հակոբի աջակցությամբ շնորհիվ գործը զույգը բերեցին»: Ընդհանրապես պատճառի պարագան պետք է ցույց տա մի գործողություն, որ պատճառ է հանդիսացել բայ-ստորոգյալի նշանակած գործողության համար. հետևաբար այն պետք է արտահայտվի բայանվամբ կամ գերբայով: Սակայն երբեմն նշվում է պատճառ հանդիսացող գործողության հեղինակը՝ առանց այդ գործողության մատնանշման՝ «Հակոբի պատճառով գործերը չկարողացավ ժամանակին տնօրինել», «Հակոբի շնորհիվ գործը զույգը բերեցին»: Հետևանքով կապը այս դեպքում չի գործածվում: Ընդհակառակն, խոսակցական-բարբառային ոճով պատճառով կապի փոխարեն կարող է գործածվել երեսից կապը՝ խոսողի բացասական վերաբերմունքի արտահայտությամբ՝ «Հակոբի երեսից գործը չկարողացան ժամանակին զույգ բերել»:

Գերազանցման չափի պարագան դրական լեզվում ունի սովորաբար հոլովական արտահայտություն, թեև կարող է արտահայտվել նաև չափ բառի բացառականով: Ելակետային տեղի պարագայի և ժամանակի պարագայի մասին վերևում արդեն խոսել ենք. զրբանք արտահայտվում են նաև բացառականով ձևավորված կապերով՝ ըստ բերված փոխերի:

6) Ստորագրի կան խնդրի մասին մենք առիթ ենք ունեցել խոսելու ստորոգյալի քննության կապակցությամբ: Այստեղ կանգ կառնենք տրական հոլովով լրացումների կապական դրսևորումների (փոխարկումների) վրա:

Տրական հոլովով ձևավորվում են, բացի ուղիղ խնդրից, որի մասին վերևում խոսել ենք, նաև՝ ա) հանգման անուղղակի

խնդիրը («Հանձնեց Գրիգորին», այլև, ուղղութեան տեղի պարագա-
յի երանգով, «Մոտեցավ բանվորներին», «Մոտեցավ քարին»)։ ք) նպատակի պարագան («Գնաց գործի», «Մեկնեց հանգստանալու»),
գ) հետևանքի պարագան («Պատճառ դարձավ զժողովրդան», «Առիթ
տվեց անբավալիանության»), դ) մահադոյակի տեղի պարագան
(«Նստած էր արոտին»), ե) ժամանակի պարագան («Ժամի մեկին ե-
կավ», գ) արժեքի չափի պարագան («Հինգ ուրլու գնեց»)։

Սրանցից մակագոյական տեղի պարագայի և տրականով ժա-
մանակի պարագայի կապական արտահայտությունների մասին
առիթ ենք ունեցել խոսելու։ Այստեղ կխոսենք տրականի մյուս կի-
րառությունների կապական արտահայտությունների մասին։

Հանգաման անուղղակի խնդիրը հանդես է գալիս ամենաբազ-
մազան իմաստներով, որոնց համապատասխան կարող է փոխա-
րինվել զանազան կարգի՝ հատկապես ուղղություն ցույց տվող
կապերով՝ (պատմել, բերել, հանելի է) Գրիգորին—Գրիգորի հա-
մար. (հառած են) արևին—դեպի արևը, արևի կողմը, արևի ուղղու-
թյամբ. (առնչվում է) Գրիգորին—Գրիգորի հետ։ Քանի որ հայերե-
նում չկա ուղղության հատուկ հոլով, ուղղության հետ կապված
իմաստներն արտահայտվում են մասամբ ուղղականի («հայցակա-
նի»), մասամբ տրականի օգնությամբ։ Տրականին փոխարինող
կապերն արտահայտում են դերագանցապես ուղղություն՝ լինի
այն ֆիզիկական թե հոգեկան առումով. այս դեպքում հանգաման
կապական խնդիրը կարող է արտահայտվել զծով, դեմ, ընդդեմ,
ի (հնացած), ի հաշիվ, ի հեճուկս, ի սեր, ի վնաս, ի փառս, համար,
հանդեպ, հանուն, հօգուտ, նկատմամբ, ուղղությամբ և ի-ով (հ-ով)
կազմվող այլ կապերի օգնությամբ։ Դժվար չէ նկատել, որ այս
կարգի կապերը բացի ուղղությունից արտահայտում են նաև գնա-
հատում. այս առումով զծով, դեպի, հետ, հանդեպ, նկատմամբ,
ուղղությամբ կապերը շեղոք են, իսկ դեմ, ընդդեմ, ի հաշիվ, ի հե-
ճուկս, ի վնաս և ի սեր, ի փառս, համար, հանուն, հօգուտ կապերը
արտահայտում են բացասական և դրական վերաբերմունք։ Տրա-
կան հոլովով արտահայտված նպատակի պարագան վարող է փո-
խարինվել համար, նպատակով արտահայտված կապերով՝ (կան-
չեցին) համոզելու—համոզելու համար, համոզելու նպատակով։
Տրականով արտահայտվող նպատակի պարագան տարբերվում է
տրականով արտահայտվող հանգաման խնդրից նրանով, որ առաջին
դեպքում հարաբերվում է գործողություն արտահայտող բառ՝ բայա-
հիմք (բայանուն կամ անորոշ), երկրորդ դեպքում՝ անձ կամ իր.

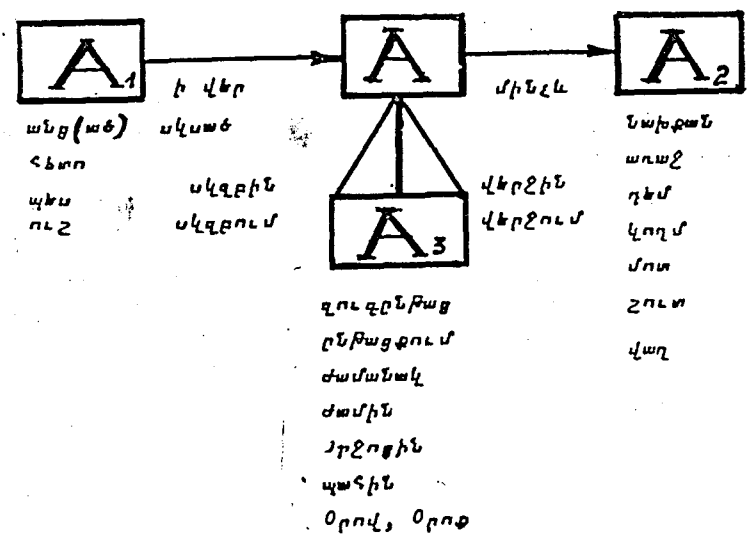
այլ կերպ ասած՝ խնդրի դեպքում մատնանշվում է այն անձը կամ
իրը, դեպի որը, հօգուտ կամ ի վնաս որի կատարվում է տվյալ գոր-
ծողությունը, բայց չի մատնանշվում օգուտի կամ վնասի իրական
բնույթը, մինչդեռ նպատակի պարագայի դեպքում ուշադրության
կենտրոնում է հենց գործողությունը. այս պատճառով էլ բացի հա-
մար և նպատակով կապերից նպատակ ցույց տալու համար կա-
րող են օգտագործվել հանգաման խնդրի համար գործածվող այլ
կապեր ևս՝ ի սեր, հանուն և այլն։

Տրականով արտահայտված հետևանքի պարագան խիստ մաս-
նակի դրսևորում ունի՝ հանդես գալով այն դեպքերում, երբ ստորո-
գելին արտահայտված է պատուառ, հիմունք, առիթ, հիմք տիպի բա-
ռերով, այլև՝ երբ այդ բառերով և բայերով կազմվում են դարձվա-
ծային արժեք ունեցող կապակցություններ՝ հիմք տվեց, առիթ տը-
վեց և այլն. այս դեպքում պատճառը կամ հիմունքը բացահայտ-
վում են բայանվամբ կամ անորոշով արտահայտված՝ որևէ գոր-
ծողություն նկատի ունեցող ենթակայով՝ «Այս արշավանքը առիթ
տվեց ռազմական պատաստություններին»։

Տրականով արտահայտված ժամանակի պարագայի համար,
եթե այն օգտագործվում է բայից համեմատաբար անկախ, ավելի
սովորական է կաղապարի մեջ առաջնային դիրքը. այն կարող է
նախորդել ոչ միայն տեղի պարագային, այլև նույնիսկ ենթակային՝
«Ճաշին նա եկավ»։ Ժամանակի պարագան, բուն ժամանակ ցույց
տալիս, կարող է արտահայտվել, բացի տրականից, նաև, ինչպես
նշել ենք, ուղղականով և գործիականով («Ճաշին նա եկավ»—«Գի-
շերը նա եկավ»—«Գիշերով հավաքվեցին»)։

Կեսուրին, նաշին և համապատասխան գիշերը, ցերեկը բառա-
ձևերը կարող են փոխարինվել նաև մինչև, նախքան նախադրու-
թյուններով և անց(ած), առաջ, դեմ, զուգընթաց, ընթացում, ժա-
մանակ, ժամին, ի վեր, կողմ, հետո, միջոցին, մոտ, շուտ, պա-
հին, պես, սկզբին (սկզբում), սկսած, վերջին (վերջում), ուշ,
օրն հտադրություններով՝ մինչև կեսուր, նախքան կեսուր (նախքան
հավաքվելը), կեսուրից անց (երեք օր անց, երեք օր ան-
ցած), կեսուրից առաջ, կեսուրվա դեմ, աշխատանքին զուգըն-
թաց, կեսուրվա ընթացում (աշխատանքի ընթացում), կեսուրվա
ժամանակ (աշխատանքի ժամանակ), աշխատանքի ժամին, կեսու-
րից ի վեր, կեսուրվա կողմ, կեսուրից հետո, կեսուրվա միջոցին
(աշխատանքի միջոցին), կեսուրվա մոտ, կեսուրից շուտ, կեսուրվա
պահին (աշխատանքի պահին), ավարտելուն պես, կեսուրվա սկզբին

(սկզբում) [աշխատանքի սկզբին (սկզբում)], կեսօրից սկսած, կեսօրից վաղ, կեսօրվա վերջին (վերջում) [աշխատանքի վերջին (վերջում)], կեսօրից ուշ, քաղավորի օրոք (օրով): Ինչպես տեսնում ենք, ոչ բոլոր կապերն են կեսօր տիպի ժամանակային դոչականներ, ոչ հետ գործածվում. ա) նախան նախադրության և ընթացում, ժամանակ, ժամին, միջոցին, պահին, սկզբին (սկզբում), վերջին (վերջում) ետադրությունների համար ավելի սովորական է գործածությունը անորոշի և բայանունների հետ. բ) զուգընթաց կապը, որ արտահայտում է զուգահեռ գործողության համաժամանակություն, գործածվում է միայն անորոշի և բայանունների հետ. գ) պես-ը գործածվում է միայն անորոշի հետ և ցույց տալիս հիմնական գործողությանը մի այլ գործողության անմիջական նախորդում. դ) օրոք-ը գործածվում է անձնանիշ անունների հետ՝ բայանունների (հաղվադեպ՝ անորոշի) ուղեկցությամբ կամ առանց սրանց («Տիգրանի օրոք» — «Տիգրանի թագավորության օրոք» — «Տիգրանի թագավորելու օրոք»): ժամանակային կապերն արտահայտում են նախորդում (մինչև, նախքան, առաջ, կողմ, մոտ), միաժամանակություն (զուգընթաց, ընթացում, ժամանակ, միջոցին, օրոք, այլև, որոշ նրբերանգույ, սկզբին, սկզբում, վերջին, վերջում) և հաջորդում (անց, անցած, ի վեր, հետո, սկսած), ընդ որում ի վեր, սկսած և մինչև կապերը ցույց են տալիս հիմնական գործողության ժամանակի որոշ չափ՝ զնահատված նախորդող կամ հաջորդող գործողության ժամանակով, իսկ սկզբին (սկզբում), վերջին (վերջում) կապերը միաժամանակյա գործողությունը տարբերակում են ըստ սկզբի և վերջի՝ ի տարբերություն ընթացակցության: Այս հարաբերությունները կարելի է արտահայտել 3-րդ դասգրով (էջ 447):

4. ՄԱԿՐԱՅԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ

Մակբայների քննության ժամանակ մենք սահմանափակվեցինք հատկապես արմատականներով և առանձնացրինք տեղանիշ, ժամանականիշ ու շարժականականիշ խմբեր: Եթե նկատի առնենք նաև ոչ արմատական տիպերը, ապա այս խմբերը կարելի է լրացնել ձևի կամ որակական և պատճառ-նպատակային տիպերով: Այլ ձևեր պատճառ՝ մակբայները կխմբավորվեն ըստ մակբայական (մակորոշչային) գործառություն ունեցող հարցական դերանունների խմբերի՝ որտե՞ղ, ու՞ր, ե՞րբ, ո՞րքան (որչա՞փ, ինչքա՞ն, ինչչա՞փ), ինչպե՞ս, ինչո՞ւ: Ըստ այսմ կունենանք՝ 1) տեղի՝ որտե՞ղ, ու՞ր, 2) ժամանակի՝ ե՞րբ, 3) չափ ու քանակի՝ որքա՞ն, ինչքա՞ն, որչա՞փ, ինչչա՞փ, 4) ձևի կամ որակական՝ ինչպե՞ս և 5) պատճառ-նպատակային մակբայներ՝ ինչո՞ւ:

Տեսականորեն հնարավոր է բոլոր կարգի պարագաների համար մակբայական արտահայտություն, բայց հիմունքի և հակառակ հիմունքի պարագաները փաստորեն մակբայներով չեն արտահայտվում: Ինչ վերաբերում է պատճառին և նպատակին, ապա դրանց որոշակիորեն տարբերակված մակբայական արտահայտությունը խիստ հաղվադեպ է. հայերենում բացի հարցական ինչո՞ւ մակորոշչից (մակբայից). երբեք է նշել ամբողջ, ի հենուկ, ջգրու մակբայները:

Ինչպիսի՞ կաղապար են կազմում մակբայների տարբեր տիպերը, և ի՞նչ հարաբերություն մեջ է այդ կաղապարը հոլովներով ու կապերով արտահայտված անդամների կաղապարի հետ: Այս հարցը պարզելու համար նշենք, որ մեր կողմից առանձնացված, այսպես կոչված, տեղանիշ մակբայները՝ առաջ, դուրս, ետ, հետո, մոտ, ներս, վայր (վար), վեր, ցած՝ փաստորեն հանդես են գալիս որպես բայական վերլուծական-բաղադրիչներ՝ առ-, ներ-, առաջա- և այլ ածանցների արժեքով: Հայերեն առաջ գնալ, դուրս գնալ, ետ գնալ, մոտ գնալ և այլն ձևերը հարաբերակից են անգլիական նախադրային (հմմտ. go in, go for, go on և այլն) և ուսուսական նախածանցավոր բայերին (հմմտ. в-ХОДИТЬ, у-ХОДИТЬ, пере-ХОДИТЬ և այլն): Հասկանալի է, որ այս դեպքում բայը և հիշյալ բաղադրիչների կապը պետք է խիստ սերտ լինի (ներանք չեն ընդմիջվի այլ բառերով), և որ փաստորեն այս դեպքում մենք գործ չունենք իսկական տեղի մակբայների հետ: Որպես այդպիսիք կարելի է դիտել կապական լրացումների քննության վապակցությունը նշված՝ ներգոյական արժեքով այն կապերը, որոնք հանդես են գալիս (առանց գոյականի) նաև մակբայաբար՝ առջևում, հետևում, կողքին, ներսում, դրսում և այլն: Այս դեպքում կարելի է որոշել մակբայների հետևյալ կաղապարային բանաձևը՝ (((((a+)b+)c+)d+)e+)A, որտեղ a-ն ժամանակի, b-ն տեղի, c-ն շափ ու քանակի, d-ն պատճառա-նպատակային և e-ն ձևի (որակական) մակբայներն են: Այս կաղապարային բանաձևի համար կարելի է բերել հետևյալ նմուշը (օրինակը)՝ «Հերու դրսում հաճախ ամոթու կուզեկուզ քայլում էր»:

Մակբայների կաղապարային այս բանաձևի վերաբերյալ կարելի է ասել հետևյալը.

1) Այսպես կոչված, ձևի մակբայները միշտ չէ, որ իրոք որակական արժեք ունեն. քանի որ այս մակբայների բնույթը սովորաբար որոշվում է ինչպիսի՞ հարցով, ուստի և այս կարգի (կատեգորիայի) մեջ միավորվում են նաև բուրրովին այլ կարգերի, հատկապես շափ ու քանակի շատ մակբայներ. այսպես, առագ, դանդաղ, մեկ-մեկ, գույզ-գույզ, մեկ-մեկակ, միասին, առանձին-առանձին և այլ մակբայներ դիտվում են որպես ձևի մակբայներ, մինչդեռ դրանք բառի բուն իմաստով շափ ու քանակի և, սրանց հետ կապված, կազմի մակբայներ են: Բուն ձևի մակբայների մեջ պետք է դնել փաստորեն միայն այն մակբայները, որոնք իրոք ձև են ցույց տալիս, այսինքն՝ տարածականորեն ներկայացնելի (գծագրելի) ձև՝ կուզեկուզ, հոտնկայս, շրեֆրաք և այլն՝ ըստ շարժման

ձևի գոյաբանական կարգի ընդհանուր դրսևորումների՝ կոր (շրջանաձև), անկյունավոր (անկյունաձև), ուղիղ-հարթ (ուղղաձև) և այլն: Այս առումով պետք է նկատի առնել, որ ձևը (ուղղություն հետ միասին վամ առանց դրա) պարունակվում է երբեմն բախի մեջ ինքնին. հմմտ. պառկել (ուղղաձև-հորիզոնական դիրք ընդունել), նստել (անկյունաձև դիրք ընդունել), կանգնել (ուղղաձև-ուղղահարթ դիրք ընդունել), խոնարհվել (կորագծորեն թեքվել դեպի ներքև): Իմացականորեն ձևի հասկացությունը տարբեր է որակականություն հասկացությունից. որակական մակբայներ ասելով պետք է հասկանալ որակական ածականներից կազմվող մակբայները կամ մակբայաբար գործածվող որակական ածականները՝ լինեն դրանք ֆիզիկական թե հոգեկան հատկությունների արտահայտիչներ՝ մեծապես, խոբապես, լավ, վատ և այլն:

2) Պետք է հիշել, որ մակորոշիչները, որոշիչների նման, կարող են լինել իրադրական և ոչ իրադրական. իրադրական են հարցական և ցուցական մակորոշիչները (ու՞ր, ե՞րբ, ի՞նչու՞ և այլն, այստեղ, այդտեղ, այսպես, այսպես և այլն), ոչ իրադրական՝ բուն շափաքանակական և, լայն առումով, որակական մակբայները (եթե այս անվան տակ նկատի առնենք ոչ միայն ձևի, այլև պատճառա-նպատակային և, ընդհանրապես երկու վիճակի տարբերակիչ հանդիսացող ու որպես բայի լրացում հանդես եկող մակբայները):

3) Ի տարբերություն գոյականական լրացումների կաղապարի բուն մակբայական լրացումների կաղապարը պարունակում է միայն բային նախորդող անդամներ: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ հայերենի ստորոգյալի համար ավելի բնորոշ է վերջաձիգ դիրքը:

VI. ՀԱՐԱԲԵՐԻՉ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱՆՄԵՐ

1. ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Նախադասության և բայական բառակապակցության քննարկման ժամանակ մենք տեսանք, որ հարաբերական բառերը և բառախմբերը՝ շաղկապները, նախադասության ընդհանուր կաղապարում գրավում են առաջնային դիրք: Սակայն որոշ նկատառումներով մենք նրանց քննարկումը տեղափոխեցինք կաղապարային մյուս կարգերի քննարկումից հետո:

Հարաբերիչ բառերը և բառախմբերը մենք վերցրինք միասնաբար: Սակայն դժվար չէ համոզվել, որ ըստ բաշխման և մանրակաղապարային դիրքի՝ նրանց մեջ կարելի է տարբերել երկու կարգ, որոնք միայն ավանդաբար են միավորվում շաղկապներ անվան

տակի Շաղկապներին մի կարգը ա) կաղապարի մեջ մյուսի նկատմամբ կարող է գրավել առաջնային դիրք (համտ. «Եվ եթե նա հասկանար խնդրի դժվարությունը...»), բ) կարող է հանդես գալ ոչ միայն նախադասությունների, այլև նախադասությունների և բառակապակցության մասերը (անդամները) կապակցողի (հարաբերողի) դերում (համտ. «Ես և Հակոբը դարձանք նրանց ուշադրության առարկան», «Բարձրագագաթ և գեղեցիկ լեռները» և այլն): Վերջին տիպի նախադասությունները և բառակապակցությունները կարող են մեկնաբանվել և հաճախ մեկնաբանվում են որպես այնպիսի երկու (կամ ավելի) նախադասությունների և բառակապակցությունների միացություններ, որոնց՝ շաղկապով շմալվորված մասն ընդհանուր է՝ «Ես դարձա նրանց ուշադրության առարկան» + «Հակոբը դարձավ նրանց ուշադրության առարկան» → «Ես և Հակոբը դարձանք նրանց ուշադրության առարկան». «Բարձրագագաթ լեռները» + «Գեղեցիկ լեռները» → «Բարձրագագաթ և գեղեցիկ լեռները»: Այս կարգի շաղկապները հանդես են գալիս որպես տարբեր մակարդակների և ատիճանների պատկանող միակարգ միավորների հարաբերիչներ՝ ի տարբերություն մյուս կարգի շաղկապների, որոնք միավորվում են միայն նախադասությունները: Առաջին կարգի շաղկապները կոչվում են համադասական, երկրորդները՝ ստորադասական: Այս անվանումները փաստորեն տրամաբանական արժեք ունեն. համադասական շաղկապները ցույց են տալիս միակարգ և միագործառական («համադաս») միավորների, ստորադասական շաղկապները՝ տարակարգ և տարագործառական («ստորադաս») այսինքն՝ լրացում-լրացյալի հարաբերության մեջ գտնվող միավորների հարաբերություններ:

2. ՍՏՈՐԱԳԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

Ստորադասական շաղկապներ են կոչվում այն բառերն ու բառախմբերը, որոնք ցույց են տալիս, թե շաղկապովո՞ղ նախադասություններից մեկը մյուսի ի՞նչ բաց տեղն է լրացնում: Բռն առումով շաղկապները ցույց են տալիս առաջին հերթին բայիմաստների հարաբերություններ, տակայն, — բանի որ բայիմաստները տվյալ դեպքում հանդես են գալիս դիմավոր բայերի ձևով, որոնք ինքնին կամ լրացումներով հանդերձ կազմում են ամբողջական նախադասություններ, — ուստի և ստորադասական շաղկապները հանդես են գալիս որպես նախադասությունների հարաբերիչներ: Ստորադասական շաղկապների իմաստները հարաբերակից են այն կապերի

իմաստներին, որոնք արտահայտում են բայիմաստ ունեցող միավորների (բայանունների և դերբայների) հարաբերությունները դիմավոր բայերի հետ. այս պատճառով էլ ստորադասական շաղկապներով արտահայտված նախադասությունները կարող են փոխակերպվել դերբայական ու բայանունական անդամների, և ընդհանրապես: Միաժամանակ՝ այս նույն հիմունքով ստորադասական շաղկապների արտահայտած իմաստները մեծ մասամբ հարաբերակից են մակբայական իմաստներին: Ստորադասական շաղկապները պարտադրաբար պահանջում են դիմավոր բայի առկայություն, համադասականները՝ ոչ:

Սովորաբար նշում են, որ ստորադասական շաղկապները որպես նախադասության անդամ հանդես չեն գալիս, այլ արտահայտում են միայն ստորադաս նախադասության պաշտոնը, այն, թե ստորադասը գերադաս նախադասության որ՞ անդամին է փոխարինում: Սակայն հետևողական լինելու համար այս դեպքում պետք է նույն: Սակայն հետևողական լինելու համար այս դեպքում պետք է կամ հարաբերական դերանունները չհամարել նախադասության անդամներ, կամ աստիճանական շաղկապների՝ նախադասության անդամներ չլինելու դրույթն ընդունել վերապահությամբ. իսկապես, ի՞նչ տարբերություն կա «Ես մոռեցա նրան, ում վաղուց էի ուզում տեսնել», «Ես ապրում էի այնտեղ, որտեղ արժիվներն էին ուզում տեսնել» և «Ես նրան տեսա (այն ժամանակ), երբ ու (= որ ժամանակ) հույս կտրած վերադառնում էի տուն» նախադասական կապակցությունների սով, որտեղ և երբ ու բառերի գործառական արժեքների միջև:

Ի տարբերություն համադասականների, ստորադասական շաղկապները կրկնավոր չեն լինում, այլ հանդես են գալիս որպես մենաշաղկապներ և չառանդամ զուգաշաղկապներ: Ճիշտ է, երկուսից ավելի ստորադաս նախադասություններ զլխավորի հետ կապելու դեպքում ստորադասական շաղկապը կարող է կրկնվել, բայց սակայնված է ոչ թե այդ շաղկապի, այլ հաղորդման ընդհանուր բնույթի հետ: Ստորադասական շաղկապների այսպիսի կրկնությամբ զգալիված բարդ նախադասությունները հայտնի են «պարբերությ» անվամբ²⁶:

Ստորադասական շաղկապները տարբերվում են նույնիմաստ կապերից նրանով, որ պարտադրաբար դրվում են դիմավոր բայերի հետ, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես նախադասությունների կապակցության արտահայտիչներ: Սակայն կան դեպքեր, երբ կա-

— 26 Հմտ. Վ. Առաքելյան, Հայերենի պարբերություններ, Երևան, 1968:

սերը զործածվում են որպես ստորադասական շաղկապներ: Ժամանակակից հայոց լեզվի նորմաներով որպես ստորադասական շաղկապներ գործածվող կապերը պետք է ստանան որ կամ քե բաղադրիչը (հազվադեպ՝ երկուսն էլ)՝ մինչև—մինչև որ, նայած—նայած քե, չնայած—չնայած որ, ասես—ասես քե, կարծես—կարծես քե, ոնց—ոնց որ (ոնց որ քե), որպես—որպես քե, քան—քան քե, սակայն երբեմն աչդ տեղի չի ունենում. կապերից նախ—քան—ը և փոխանակ—ը որպես ստորադասական շաղկապներ գործածվում են ընդհանրապես առանց որ կամ քե բաղադրիչի. համտ. «ես լուծեցի բոլոր կարևոր հարցերը նախքան Երևանից մեկնելը»— «ես լուծեցի բոլոր կարևոր հարցերը, նախքան Երևանից կմեկնելի»:

Եթե մի կողմ թողնենք կապերի շաղկապային գործածությունները և խոսակցական-բարբառային լեզվին հատուկ ձևերը, ապա ժամանակակից հայերենի համար կարելի է նշել ստորադասական բնութքի հետևյալ միաբառ շաղկապները՝ այսինքն, եք, երբ, քե, քեկուզ, քեպետ, քեև, հետևաբար, հետևապես, որ, որովհետև, որպեսզի, ուստի, ուրեմն: Որոշ վերապահությամբ ստորադասական շաղկապների շարքը կարելի է դասել նաև այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ բառերը (և բայց և այնպես բառախումբը), որոնք հաճախ հանդես են գալիս քեպետ, քեև շաղկապների հետ միասին՝ կազմելով գուրաշաղկապներ:

Բառախմբային ստորադասական շաղկապները սովորաբար հանդես են գալիս քե, որ, և բաղադրիչներով՝ ասես քե, կարծես քե, որպես քե, քան քե, միայն քե, նայած քե, ինչ է քե, երբ որ, հենց որ, մինչև որ, մանավանդ որ, նամանավանդ որ, այնպես որ, չնայած որ, ինչ է որ, ոնց որ, քեկուզ և, քեպետ և, ուստի և, ուրեմն և. հազվադեպ են ուժեղացնող բառ-մասնիկ ու մակբայ բաղադրիչ ունեցող շաղկապները՝ եք միայն, քանի դեռ. ասես (քե), կարծես (քե), որպես (քե) բառերն ու բառախմբերը բառիս բուն իմաստով շաղկապներ չեն, այլ եղանակական բառեր: Ընդհանրապես շաղկապների կազմը ըստ սերման բավականին խայտաբղետ է. բացի բուն շաղկապներից այստեղ տեղ են գրավում կապեր, եղանակական և հարաբերական բառեր, որոնք գրական նորմաներով կարող են շաղկապանալ որ, քե շաղկապների հարադրությամբ, բայց խոսակցական ոճով երբեմն գործածվում են առանց այդպիսի բառերի՝ մինչև, փոխանակ, նայած, ասես, կարծես: Որոշ շաղկապներ էլ սուսցվում են ցուցական հարաբերակցի և հարաբերականի, ցուցական բառի և որ շաղկապի զուգորդմամբ՝ այնպես ինչպես, այն-

քան որքան, այնքանով որքանով, այնչափով որչափով, այնպես որ. ընդ որում առաջին շարքը, ի տարբերություն բուն հարաբերականների, որոնք «ձևի» երկրորդական նախադասություններ են կապակցում, այս դեպքում հանդես են գալիս պատճառական շաղկապների արժեքով. այնպես որ—ի բաղադրիչները կարող են գործածվել նաև որպես հարաբերակցի և շաղկապ (ձևա բայում էր այնպես, որ դեռ տիրը դմբում էր) — «Նա գաղտագողի մոտենում էր տանը, այնպես որ ոչ ոք ոչինչ չէր նկատում»):

Անցնելով ստորադասական շաղկապների բաշխման և, սրա հետ կապված, իմաստային խմբերի քննությանը՝ ամենից առաջ պետք է նշենք, որ՝ ա) որոշ շաղկապների իմաստային արժեքը բացահայտվում է հարաբերակից ցուցական բառերի հետ զրվող այնպիսի բառերի միջոցով, ինչպիսիք են պատճառով (կանի որ—այդ պատճառով), նպատակով (որպեսզի—այդ նպատակով), դեպքում (երև—այդ դեպքում), ավելի (ավելի—քան), այսինքն՝ ակնհայտորեն անկա ևն շաղկապների պատճառական, նպատակային, պայմանական և համեմատական արժեքները. բ) ինքնին և որ, քե շաղկապների օղնությամբ որպես ստորադասական շաղկապներ գործածվող մինչև, նայած, չնայած, ասես, կարծես, որպես, քան գրածովուղ մինչև, նայած, չնայած, ասես, կարծես, որպես, քան բառերի իմաստը հայտնի է կապերի բաշխական և իմաստային բառերի իմաստը հայտնի է կապերի բաշխական և իմաստային քննությունից. դրանք են ժամանակային (ավելի ճիշտ՝ ժամանակաչափային՝ մինչև, մինչև որ. մինչև—ը իբրև կապ գործածվում է նաև տեղանիշ իմաստով), հիմունքի (նայած, նայած քե), հակառակ հիմունքի (չնայած, չնայած որ), համեմատության (ասես, ասես քե, կարծես, կարծես քե, որպես, որպես քե, ոնց որ, ոնց որ քե, քան քե) իմաստները. գ) շաղկապների իմաստների բացահայտման համար նյութ է տալիս նախադասությունների փոխակերպումը դերբայական գարծվածների ու բայանվանական կառույցների, և ընդհակառակն:

Այսպիսով, ստորադասական շաղկապների դասակարգումը և իմաստային տիպերի բացահայտումը կարող է կատարվել առաջին հերթին այն բանի հիման վրա, թե շաղկապների և կապակցական բառերի ու բառախմբերի ի՞նչ կարգերի հետ են նրանք գուրգուրվում, և թե նախադասությունների փոխակերպման ժամանակ ի՞նչ կարգի կապերով են փոխարինվում: Բացի սրանցից, հարկավոր է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, թե ստորադասական շաղկապները դիմավոր բայերի եղանակային ի՞նչ ձևերի հետ են զուգորդվում՝ «եղանակ» բառի լայն տրամով (ոչ միայն բուն եղանակը, այլև հաստատականությունն ու ժխտականությունը): Տեղ

խնայելու նպատակով բերում ենք միայն միաբառ և որ-ով ու բե-
 ուով ուղեկցվող երկբառ շաղկապները. դժվար չէ համոզվել, որ
 մնացած շաղկապները, լինեն դրանք մենաշաղկապներ թե զուգա-
 շաղկապներ, իմաստային նոր տիպեր չեն դրսևորում, այլ մյուս-
 անբնորոշ տարբերվում են պատմական-ծագումնային և ռճական առու-
 մով՝ հանդես գալով որպես համարնիշ. ձևեր: Ստորադասական շաղ-
 կապների՝ բայի եղանակային ձևերի հետ ունեցած բնորոշ զուգոր-
 դելիությունը կարելի է արտահայտել 25-րդ աղյուսակով:

Աղյուսակ 25

Ստորադասական շաղկապներ	Նրանց համար բնորոշ զուգորդելիությունը կզանակային ձևերի հետ					
	Հաստատա-մըխ- տական ձևեր		Բուն եղանակային ձևեր			
	գրում է գրի կգրի	չի գրում չգրի չի գրի	գրում է	գրի	կգրի	գրի՛ր
1. այսինքն	+	+	+	+	+	+
էթե (թե)	+	+	+	+	+	+
եբբ	+	+	+	+	+	+
թե (ոչ չեթե) իմաստով)	+	+	+	+	+	+
թեկուզ	+	+	+	+	+	+
թեպես	+	+	+	+	+	+
թեև	+	+	+	+	+	+
հետևաբար	+	+	+	+	+	+
հետևապես	+	+	+	+	+	+
որ	+	+	+	+	+	+
որովհետև	+	+	+	+	+	+
որպեսզի	+	+	+	+	+	+
ուստի	+	+	+	+	+	+
ուրեմն	+	+	+	+	+	+
քան	+	+	+	+	+	+
2. ասես թե	+	+	+	+	+	+
երբ թե	+	+	+	+	+	+
կարծես թե	+	+	+	+	+	+
միայն թե	+	+	+	+	+	+
նայած թե	+	+	+	+	+	+
որպես թե	+	+	+	+	+	+
քան թե	+	+	+	+	+	+
3. այնպես որ	+	+	+	+	+	+
եբբ որ	+	+	+	+	+	+
հենց որ	+	+	+	+	+	+
մինչև որ	+	+	+	+	+	+
թե որ	+	+	+	+	+	+
չնայած որ	+	+	+	+	+	+
մանավանդ որ	+	+	+	+	+	+
նամանավանդ որ	+	+	+	+	+	+
քանի որ	+	+	+	+	+	+

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը:

1. Ստորադասական բոլոր շաղկապները կարող են զուգորդվել
 բայի հաստատական ձևերի հետ. այսպիսով, բայական հաստա-
 տական ձևերը շաղկապների գործածության սահմանափակումներ
 չեն մտցնում և փաստորեն պետք է հանվեն աղյուսակից որպես
 մեր քննության համար հավելյուրդային ձևեր. նրանք բերվեցին
 այդ բանում համոզելու համար:

2. Եբբ, քան, քան թե, եբբ որ, հենց որ, մինչև որ ստորադա-
 սական շաղկապները, որոնց համար բնորոշ չէ ժխտական ձևերի
 հետ կապակցվելը, պատկանում են երկու իմաստային խմբի՝ ժա-
 մանակային (եբբ, եբբ որ, հենց որ, մինչև որ) և համեմատական
 (քան, քան թե). և սա հասկանալի է. ժամանակի և համեմատության
 ստորադաս նախադասությունները ծառայում են գերադաս նախա-
 դասության մեջ արտահայտված ժամանակի ճշտմանը կամ դե-
 րադասի հետ ունեցած շափաչին առավելության ու նվազականու-
 թյան բացահայտմանը: Հետաքրքրական է նշել, որ որոշ կասկածով
 համապատասխանության հարաբերությունն արտահայտող ասես
 (թե), կարծես (թե), որպես (թե) շաղկապները, ի տարբերություն
 քան-ի և քան թե-ի, կարող են ժխտական ձևերի հետ գործածվել.
 սակայն այս դեպքում ժխտական ձևը փոխարինելի է վիճակահիշ
 դրական ձևով. «Այնպես էր քայլում, ասես թե հաց չէր կերել»
 (= «...ասես թե քաղցած էր»): սա նույնպես հասկանալի կլինի,
 եթե նկատի առնենք, որ այս բառերն ու բառախմբերը եղանակիչ-
 ներ են, որ երկրորդաբար են ձեռք բերել շաղկապական արժեք:

3. Եթե, թեկուզ, որպեսզի, միայն թե, թե որ ստորադասական
 շաղկապները, որոնց համար բնորոշ չէ սահմանական բայաձևերի
 հետ կապակցվելը, արտահայտում են ենթադրական բնույթի գոր-
 ծողություններ՝ պայմանական (եթե, թե որ, թեկուզ, միայն թե)
 և նպատակային (որպեսզի). նշենք որ թեկուզ-ը զուգակցում է
 պայմանականությունը գիշականության (հակառակ հիմունքի) ար-
 տահայտության հետ:

4. Այսինքն, հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուրեմն, այնպես
 որ ստորադասական շաղկապները կարող են գործածվել բոլոր
 եղանակային ձևերի հետ առանց սահմանափակության. այս կամ
 այն եղանակաձևի բնորոշությունը կախված է գերադաս նախադա-
 սության բայեղանակի բնույթից. տեղի է ունենում տվյալ շաղկապ-
 ներով կապված նախադասությունների եղանակային համաձայնու-
 թյուն. սրանք արտահայտում են հետևանքային (այնպես որ), մա-
 կաբերական (արամաբանական հետևության՝ հետևաբար, հետևա-

պես, ուստի, ուրեմն) և մեկնական (բացահայտության՝ այսինքն) իմաստներ:

5. Թեպետ, քեև, որովհետև, մանավանդ որ, նամանավանդ որ, քանի որ ստորադասական շաղկապները չեն զուգակցվում ըզմական բայաձևերի հետ, այլ սահմանական և այսպես կոչված պայմանական (կգրի) տիպի այն բայաձևերի հետ, որոնք հավաստի դործողություն են ցույց տալիս. սրանք պատճառական (որովհետև, մանավանդ, նմանավանդ որ, քանի որ) և զիջական (հակառակ հիմունքի՝ քեպետ, քեև) իմաստներ են արտահայտում. ինչպես նշվեց, քեկուզ-ը զուգակցում է զիջականության և պայմանականության իմաստները, թեև այն սովորաբար դնում են զիջական շաղկապների մեջ:

6. Ըստ բաշխման առանձին խումբ են կազմում քե և որ շաղկապները, որոնք հայտնի են «մեկնական» անվամբ. սրանցով արտահայտված նախադասությունները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասությունների արտահայտած իմացական և զգացական երեւույթների օբյեկտները՝ որ-ը հավաստիաբար, քե-ն կանկածով՝ «Ասաց, թե դնում է» «Ասաց, որ դնում է» «Ձդաց, որ վատանում է» և այլն: Թե-ն և որ-ը արտահայտում են հատկապես ուրիշի խոսքը՝ անուղղակի ձևով, սեփական շարադրանքով: Թե-ն (հազվադեպ նաև որ-ը) ժողովրդա-խոսակցական լեզվում կարող է զուգակցվել նաև հրամայականի հետ՝ համադրելով ուրիշի ուղղակի և անուղղակի խոսքի որոշ առանձնահատկություններ՝ «Ասաց, թե դնա՛»՝ փոխանակ «Ասաց, որ դնամ» և «Ասաց. դնա՛» ձևերի: Նշենք, որ հատկապես ժողովրդա-խոսակցական լեզվում քե-ն կարող է օգտագործվել երե-ի, որ-ը՝ որպեսզի-ի, երե-ի, որովհետև-ի, երբ-ի իմաստներով, այսինքն՝ երկուսն էլ սինկրետիկ ձևով արտահայտում են շաղկապական տարբեր իմաստներ: Գնալով կոպիտ ընդհանրացման ճանապարհով՝ կարելի է ասել, որ որ-ը ստորադասական շաղկապների մեջ կատարում է գրեթե նույն բաղմակի դերը, ինչ և-ը համադասականների մեջ:

Վերևում ասվածների հիման վրա կարելի է կատարել ստորադասական շաղկապների իմաստային դասակարգում:

Ամենից առաջ կարելի է տարբերել շաղկապների երկու խումբ՝ ըստ հաղորդման նշանային, թե օբյեկտային ուղղվածություն.

1. Շաղկապներ, որոնց դեպքում հաղորդումը նշանային ուղղվածություն ունի. այս շաղկապները երկու կարգի են.

1) Մեկնական (որ, քե), որոնք ցույց են տալիս գործողության, որպես հաղորդման օբյեկտի, նշանային ուղղվածությունը,

այսինքն՝ առարկան (տվյալ դեպքում գործողությունը) որպես նշանակվող. մեկնական շաղկապները երկու տիպի են լինում՝ ըստ օբյեկտի հավաստիության (որ) և անհավաստիության (քե). եթե նշանը նշանակներ M-ով, օբյեկտը՝ S-ով, ենթադրական (անհավաստի) օբյեկտը՝ Չ-ով (չբջված S), ապա որ-ի համար կունենանք (M)→S, քե-ի համար՝ (M)→Չ բանաձևերը²⁷:

Ճ) Բացահայտական (այն է, այսինքն), որոնք ցույց են տալիս, տարբեր նշանների՝ միևնույն օբյեկտին վերաբերելը, ընդ որում անժանոթ նշանը բացահայտվում է ծանոթի միջոցով. բացահայտական շաղկապների արժեքը կարելի է ցույց տալ $M_1 \rightarrow S = M_2 (\rightarrow S)$ բանաձևով:

II. Շաղկապներ, որոնց դեպքում հաղորդումը օբյեկտային ուղղվածություն ունի: Այս շաղկապները ևս բաժանվում են երկու խմբի՝ համեմատության և կախման,

1) Համեմատության շաղկապները լինում են բուն (նյութական) և ժամանակային համեմատության. առաջին դեպքում կատարվում է որակական (բովանդակային), երկրորդ դեպքում՝ ժամանակային (ծավալային) համեմատություն: Սրանց հարաբերությունը նույնն է, ինչ առարկաների համեմատության դեպքում բուն համեմատությունը և տեղի համեմատությունը՝ $S_1 \text{ } S_2$ և $S_1 \text{ } \bar{S}_1 (S_2)$ բանաձևերով, որտեղ Ե-ը ցույց է տալիս հարաբերություն, S_1 -ը և S_2 -ը՝ տարբեր առարկաներ, \bar{S} -ը՝ S-ի, որպես նյութական առարկայի, ժխտումը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նյութական առարկայի դեպքում՝ տարածություն, գործողության դեպքում՝ ժամանակ, ընդ որում փակագծերում առնված միավորները ցույց են տալիս կողմնորոշող առարկաներն ու գործողությունները.

$S_1 \text{ } S_2$ —Հակոբը կարծես Գրիգորն է.
Քայլում է, կարծես վազում է.

$S_1 \text{ } \bar{S}_1 (S_2)$ —Հակոբը քաղաքում է (քաղաքի մեջ է):
Երգում է, երբ քայլում է (քայլում = քայլելու «մեջ» = քայլելու ժամանակ).

ա) Բուն համեմատության շաղկապները, ինչպես նշվել է, մեծ մասամբ եղանակիչ և հարաբերական բառեր և բառախմբեր են (ասես, ասես քե, ինչպես, ինչպես քե, կարծես, կարծես քե, ոնց, ոնց որ, ոնց որ քե), մասամբ էլ բուն շաղկապներ (քան, քան քե):

27 Տվյալ դեպքում նկատի չենք առնում քե-ի ոճական գործածությունը որ-ի փոխարեն՝ վերջինս չիրենկու նպատակով. հմտ. «նա ասաց, որ ինքը կհայտնի, քե...»:

սրանք կարելի է խմբավորել առավելության և նվազականության հատկանիշներով՝ ըստ 26-րդ սղյուսակի.

Աղյուսակ 26

Հատկանիշներ	Իմաստային եզրեր			
	Պարբերական (փոփոխական) համադասարանություն	Առավելություն	Նվազականություն	Համադասարանություն
Առավելություն	+	+	-	-
Նվազականություն	+	-	+	-

Համադասարանությունն արտահայտվում է եղանակային բառերից և բառախմբերից ծաղած շաղկապների միջոցով, որոնք մեծ մասամբ ցույց են տալիս կասկած (ասես քե, կարծես քե և այլն), հաղվաղեպ՝ հավաստի համադասարանություն (ինչպես որ):

Անհամադասարանության համեմատությունն արտահայտվում է քան, քան քե շաղկապների և հարաբերակից ավելի, ավելի շատ (առավելություն), ավելի քիչ, ավելի պակաս (նվազականություն) բառերի միջոցով: Պարբերական (փոփոխական) անհամադասարանությունը կարող է արտահայտվել քան, քան քե շաղկապների ու հարաբերակից բառերի և մեկ—մեկ, մերք—մերք և այլն կրկնավոր շաղկապների հարադրությամբ՝ մերք ավելի շատ, մերք ավելի քիչ—քան:

բ) Ժամանակային շաղկապները (երբ, երբ որ, քե չէ, հենց, հենց որ, մինչև որ, մինչև, նախքան, քանի որ, քանի դեռ) արտահայտում են նույն իմաստները, ինչ բայական ժամանակի մասնիկները, միայն թե երկրորդ դեպքում համեմատության եզր է ծառայում խոսելու կամ խոսողի ընտրած պահը, մինչդեռ շաղկապները կողմնորոշվում են դեպի որևէ այլ գործողություն՝ սրա անմիջական մատնանշմամբ. ժամանակային այդ իմաստները կարտահայտվեն նախորդման և հաջորդման հատկանիշներով (սղյուսակ 27, էջ 459):

Թե չէ, հենց, հենց որ, նախքան շաղկապներն արտահայտում են նախորդում, մինչ, մինչև, մինչև որ, քանի դեռ շաղկապները՝ հաջորդում, ընդ որում հաջորդում ցույց տվող շաղկապներից քանի դեռ—ը գործածվում է ժխտականի հետ («Քանի դեռ չի եկել, գնամ»): Քանի—ն սովորաբար արտահայտում է պարբերականու-

Հատկանիշներ	Իմաստային եզրեր			
	Մշտականություն և սարբերականություն	Նախորդում	Հաջորդում	Համադասարանություն
Նախորդում	+	+	-	-
Հաջորդում	+	-	+	-

թյուն («Քանի դեռ է, նրան է տեսնում»): Երբ—ը սովորաբար արտահայտում է համաժամանակություն, բայց ըստ բայական ժամանակների ու կոնտեքստի, այլև ըստ հարաբերակից բառերի ու բառախմբերի (այն բանից հետո, երբ և այլն) կարող է արտահայտել նաև նախորդում ու հաջորդում: Երբ որ—ը սովորաբար արտահայտում է նախորդում, բայց կարող է արտահայտել և համաժամանակություն:

2) Կախման շաղկապներն ավելի բաղմազան են և կարող են խմբավորվել երեք կարգի հատկանիշով՝ ըստ ժամանակի (նախորդում և հաջորդում), ըստ հակադրության (վերջին հաշվով՝ ըստ նախադասության «որակի»՝ հաստատա-ժխտականություն) և ըստ եղանակավորության (ենթադրականություն և հավաստիություն): Այլ կերպ ասած՝ սրանց հիմքում ընկած են համադասական, ժամանակային և նշանային ուղղվածություն ունեցող շաղկապների հիմնական տարբերությունները: Ընտրելով հակադրվող հատկանիշներից մեկական եզրեր, կստանանք կախման շաղկապների հետևյալ իմաստային կարգերը (սղյուսակ 28, էջ 460)²⁸:

Եթե բացառենք հետևանք-հակադրական և նպատակա-հակադրական կարգերը, որոնք հայերենում հատուկ շաղկապային արտահայտություն չունեն (կարող են դրսևորվել նկարագրորեն), մյուսների համար կարելի է բերել հետևյալ բանաձևերը՝ ըստ օբյեկտների, ընդ որում օբյեկտները (տվյալ դեպքում գործողությունները) նշանակվում են տառերով, նախորդայնությունը՝ տառերի դիրքով, ենթադրականությունը տառերի շրջումով և հակադրայնությունը՝ ժխտական նշանով:

²⁸ Կարգերի անվանումների հետ միասին բերում ենք շաղկապների մեկական օրինակներ:

1. ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՊԱԿՅԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հատկանիշներ	Խմաստային եզրեր							
	Ենթադրական-զիջական (րեկտո)	Իրական-զիջական (հակադրական) (րեկտո)	Կատարական-հակադրական (—) (րեկտո)	Հետևանքա-հակադրական (—) (րեկտո)	Պայմանի (րեկտո)	Պատճառի (րեկտո)	Նպատակի (րեկտո)	Հետևանքի (մակարդական) (այլպես որ)
Հակադրանություն	+	+	+	+	-	-	-	-
Նախորդանություն	+	+	-	-	+	+	-	-
Ենթադրականություն	+	-	+	-	+	-	+	-

- ա) Պատճառի—(S₂)→S₂
- բ) Հետևանքի—S₁→(S₂)
- գ) Իրական-զիջական—S₁→(S₂)
- դ) Ենթադրական-զիջական Z₁→(Z₂)
- ե) Նպատակի—(S₁)→Z₂
- զ) Պայմանի—Z₁→(Z₂)

Կախման ստորադասական շղկապները բաշխվում են հետևյալ կերպ.

- ա) Պատճառի՝ մանավանդ որ, նամանավանդ որ, որ, որովհետև, չէ՞ որ, քանի որ.
- բ) Հետևանքի (մակարդական)՝ ա) օբյեկտային՝ այնպես որ, բ) նշանային (դատողական, եզրահանգման)՝ հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուստի և, ուրեմն, ուրեմն և.
- գ) Իրական-զիջական՝ րեպետ, րեպետև, րեև, չնայած, չնայած որ, փոխանակ.
- դ) Ենթադրական-զիջական՝ րեկուզ, րեկուզ և.
- ե) Նպատակի՝ րի՝ ինչ է, ինչ է րե, ինչ է որ, միայն րե, որ, որպեսզի.
- զ) Պայմանի՝ երև, երբ միայն, րե րե որ, միայն րե, նայած, նայած րե, քանի դեռ:

Բայերի կապակցելիական դասակարգում ասելով պետք է հասկանալ բայերի դասակարգումը ըստ նախադասությունը կազմող բառերի և բառախմբերի հետ նրանց ունեցած կապակցելիության, այսինքն՝ ըստ այն բանի, թե նախադասությունը կազմող բառերի ու բառախմբերի ո՞ր տեսակների հետ նրանք կարող են կապակցվել և ո՞ր խմբերի հետ՝ ոչ։ Այս դասակարգումը վերջ ի վերջո հանդում է բայերի իմաստային դասակարգմանը՝ ըստ նրանց բաշխման տիպերի։ Քանի որ ստորոգյալը կազմվում է գերազանցապես դիմաձոր բայաձևերով, ուստի և, բնականաբար, բայերի կապակցելիական դասակարգումը պետք է կատարվի ստորոգյալի քննության հետ կապված՝ սրան նվիրված հատվածում։ Եթե մենք նախադասություն և բայական բառակապակցության քննությունը կատարելիս վերանայինք դրանք կազմող բառերի ու բառախմբերի իրական հաջորդականությունից և ստորոգյալը քննելիք նախադասության վերջում, ապա բայերի կապակցելիական դասակարգումը կկատարվեր հենց ստորոգյալին նվիրված հատվածում՝ մյուս բոլոր տարբերիչ ու հարաբերիչ բառերի ու բառախմբերի՝ արդեն քննված տեսակների հիման վրա։ Սակայն մենք նախ՝ ընդհանուր սկզբունք ենք ընդունել լեզվական միավորների քննությունը կատարել ըստ հայտնի լեզվի կաղապարներում նրանց ունեցած բնական հաջորդականություն և երկրորդ՝ որոշ նկատառումներով հարաբերիչ բառերի ու բառախմբերի քննությունը տեղափոխել ենք տարբերիչ բառերի քննությունից հետո. այսպիսով, ստորոգյալի քննությունը փաստորեն բաժանվում է երկու հատվածի, որոնցից մեկը զբաղվում է ենթակայական քառերի ու բառախմբերի, մյուսը՝ բոլոր մնացած բառերի ու բառախմբերի քննությունից հետո։

Բայերի կապակցելիական դասակարգում ասելով մենք հասկանում ենք բայերի երեք կարգի դասակարգում՝ դասանշային, արժույթային և ընտրությունային։ Բայերի դասանշանային դասակարգումը բայերի խմբավորումն է ըստ ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու։ Բայերի արժույթային դասակարգումը բայերի խմբավորումն է ըստ առարկայանիչ բառերի ու բառակապակցությունների (գոյականների ու գոյականական բառակապակցությունների, այսինքն՝ ենթակայի, գոյականական

ստորագրելի, խնդիրները և գոյակաճանակն պարագաների) հետ նրանց ունեցած կապակցելիությունը: Բայերի ընտրությունը դասակարգումը բայերի խմբավորումն է ըստ մակբայների հետ նրանց ունեցած կապակցելիության:

Բայերի կապակցելիական դասակարգման ժամանակ մենք նկատի չենք առնում նրանց կապակցելիությունը եղանակիչ բառերի ու բառախմբերի և հարաբերիչ բառերի ու բառախմբերի հետ, որովհետև դրանք բայերի գործածության սահմանափակումներ գրեթե չեն առաջացնում:

Եթե մենք բայերը հանգամանալից դասակարգման ենթարկենք հիշյալ երեք հայեցակետով, ապա կունենանք բայերի բոլոր հնարավոր տեսակները. մնացած բոլոր տարբերությունները կլինեն համանշախին արժեքի: Այսպիսով, բայերի իմաստային բովանդակությունը փաստորեն սպառվում է առարկայական հարաբերությունների և դասային ու մակբայական տարբերությունների արտահայտություններով՝ համանշախին և ստուգաբանական զանազան տարբերություններով հանդերձ: Միաժամանակ՝ քանի որ բայերը, ինչպես ցույց է տալիս սեմական լեզուների օրինակը, կարող են ընկնել անվանական բոլոր հիմնական փաստների արտահայտության հիմքում, ապա բնական է կառուցել այնպիսի կաղապար, որն արտացոլի բայական բառակապակցության բոլոր դրսևորումները, և մնացած տարբերություններն ստանալ սերման ճանապարհով: Այս հավանականությունն ավելի կմեծանա, եթե մենք նկատի առնենք ստորոգյալն ավելի լայն առումով՝ դիմավոր բայը, «ածական + օժանտակ բայ» կապակցությունը և անդեմ-եղանակական (պետք է, հարկավոր է և այլն) կապակցությունները, որոնք կապուեն օբյեկտիվ-առարկայական և սուբյեկտիվ-վերաբերողական բոլոր կարգի տարբերությունների արտահայտությունը:

2. ԲԱՅԵՐԻ ԴԱՍԱՆՇԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Բայերի դասանշային դասակարգումը կապված է արժույթային և ընտրությունային դասակարգումների հետ:

Այսպես, արժույթի դրսևորումներից մեկը բայերի կապակցելիությունն է վերաբերության խնդրի հետ («Այսինչ անձի կամ բանի մասին»): Քանի որ մասին կապը ցույց է տալիս նշանի հարաբերությունը դեպի նշանակվող առարկան, այսինքն՝ նշանի և օբ-

յեկտի փոխհարաբերությունը, ուստի և մասին կապով խնդիրներ են ստանում հոգեկան ակտիվ գործողություններ ցույց տվող բայերը, որոնք բնորոշում են բանական էականերին (անձերին): Մասին կապից ավելի լայն շրջանակ է ընդգրկում ու շաղկապ-հարաբերիչը՝ ցույց տալով ոչ միայն իմացություն և հաղորդման, այլև զգայություն և ազդանշանի առարկան, այսինքն՝ բնորոշելով կենդանի արարածներին ընդհանրապես: Այսպես, մասին-ով խնդիր են պահանջում առեմաբանել, առեմախոսել, դատել «դատողություն անել», երագել, զեկուցել, իմանալ, խորհել, խոկալ, խորհրդածել, հաղորդել, հայտնել, տածել, վկայել, տեղեկանալ և այլն բայերը, որոնք արտահայտում են մարդուն հատուկ մտածողական և հաղորդակցական գործողություններ: Այս նույն բայերը մեծ մասամբ մասին-ով խնդրի փոխարեն կարող են ստանալ ու շաղկապով ստորագաս նախադասություններ՝ հաղորդել, ու... , մտածել, ու... տեղեկանալ, ու... և այլն: Սակայն ու-ով նախադասություններ կարող են ստանալ նաև զգայական (զգալ, լսել, տեսնել և այլն) և դիմողական-հրամայողական բայերը (խնդրել, կարգադրել, հանձնարարել, հրամայել, ցանկանալ, ուզել և այլն):

Դասանշային արժեք ունի նաև բայերի ընտրությունային դասակարգումը, եթե մակբայները արտահայտում են առարկայական տարբեր դասերի պատկանող հատկություններ. և այս ոչ այնքան բուն մակբայների, որքան -արար, -ապես, -որեն ածանցներով այն ածականներից և գոյականներից կազմված մակբայների դեպքում, որոնք բնորոշում են առարկաների տարբեր խմբերը: Այսպես, ազնվաբար, բարեկամաբար, զիտակցաբար, ընկերաբար, բռնամաբար, հայրաբար, բարոյապես, գաղափարապես, պաշտոնապես, փառաբանապես, բարեխղճորեն, միամտորեն, անզիտակցորեն և այլն մակբայները բնորոշում են անձերի հատկություններ և, հետևաբար, կարող են գործածվել հատկապես անձերին բնութագրող բայերի հետ. հմմտ. բարեկամաբար ակնարկել, ասել, գրել, դիմել, ընդունել, խնդրել, խոսել, հորդորել, նայել և այլն. միամտորեն ասել, կարծել, մտածել և այլն:

Սակայն բայերի դասանշային դասակարգումը նեղ իմաստով, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, բայի կապակցելիությունն է ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ: Այս առումով բայերի դասակարգումը նման է որոշ զեր կատարող ածականների դասակարգմանը, ածականներ, որոնք կարող են հանդես գալ ոչ միայն

որոշչային, այլև ստորոգելիական գործառությամբ: Բայերի կապակցելիությունը ենթակայի իմաստային տարբեր դասերի հետ՝ նույնական է բայերի դերբայական ձևերի (դերբայական ածականների) կապակցելիությանը գոյականների տարբեր դասերի հետ:

Գոյականները քննելիս մենք տարբերեցինք շորս դաս՝ վերացական, անձնանիշ, իրանիշ և ժամանականիշ անունների: Պահպանելով դասերի քանակը՝ միացնենք վերջին երկուսը և իմաստաբանական-իմացական՝ հիմունքով ավելացնենք կենդանիների («շնչավորների») դասը: Սրանք դիտելով որպես բայական իմաստային խմբերի տարբերիչ հատկանիշներ՝ կունենանք բայերի դասանշային տասնվեց կարգ (տիպ, խումբ) (աղյուսակ 29, էջ 465):

Բայական յուրաքանչյուր կարգի (տիպի) համար բերենք համապատասխան օրինակներ՝ ապագային թողնելով բայերի դասանշային հանդամանակից դասակարգումը (աղյուսակ 30):

Աղյուսակների կապակցությամբ կարելի է նշել հետևյալը.

1. Իմաստային բոլոր կարգերը լեզվական առումով հավասարաթվեք չեն. կան խիստ բազմանդամ խմբեր (միայն մարդկանց, միայն իրերին վերաբերող, մարդկանց և կենդանիներին վերաբերող բայախմբեր), մինչդեռ որոշ խմբեր ներկայացված են կամ հատուկենտ օրինակներով, կամ էլ ընդհանրապես բացակայում են. վերջին հանգամանքը հարկավոր է ճշտել բայերի հետագա հանդամանակից դասակարգմամբ:

2. Բազմադաս (մեկից ավելի դասերի վերաբերող) բայերի մեջ դասանշային տարբեր իմաստների դուրակցումը տեղի է ունենում մեծ մասամբ փոխաբերական ճանապարհով. առանձնապես հաճախակի է անձերին և կենդանիներին վերաբերող բայերի գործածությունը իրեն նկատմամբ՝ շնորհիվ սրանց անձնավորման և շնչավորման:

3. Լեզուների տարբերություններն մի զգալի մասն էլ կապված է բայերի դասանշային կապակցելիության տարբերությունների հետ:

4. Մենք վերցրինք դասային շորս կարգերից մեկական բառեր, բայց կան այս կամ այն դասին պատկանող բառերի ենթակարգերի հետ բայերի կապակցելիության տարբերություններ. այսպես, կենդանիների տարբեր տեսակների անվանումների հետ կապակցվում են ձայնանիշ տարբեր բայեր՝ կովը բառաչում է, ոչխարը մայում է, քոչուրը ծվլում է և այլն:

Բայերի դասանշային կարգեր (տիպեր)

Բայերի դասանշային կարգեր (տիպեր)	1. (Sabcd) V տիպ (զույգումը տակում)	2. (Sabc) V տիպ	3. (Sabd) V տիպ	4. (Sacd) V տիպ	5. (Sbcd) V տիպ	6. (Sabd) V տիպ	7. (Sacd) V տիպ	8. (Sad) V տիպ	9. (Sbc) V տիպ	10. (Sbd) V տիպ	11. (Scd) V տիպ	12. (Sd) V տիպ	13. (Sb) V տիպ	14. (Sc) V տիպ	15. (S) V տիպ	16. Կապակցելիության հատկանիշներ
Անձնանշուն-թյուն (a)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Կենդանանշուն-թյուն (b)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Իրանշուն-թյուն (c)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Վերացական-թյուն (d)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Վարդեր	Չուղորդման տիպեր	Օրինակներ
1	(Sabcd)V	մարդը, կենդանին, իրը, խոսքը մնում են
2	(Sabc)V	մարդը, կենդանին, իրը լողում են
3	(Sabd)V	մարդը, կենդանին, խոսքը հուզում են
4	(Sacd)V	մարդը, իրը, խոսքը էլեկտրականացնում է
5	(Sbcd)V	կենդանին, իրը, խոսքը անձնավորվում են
6	(Sab)V	մարդը, կենդանին ծնվում են
7	(Sac)V	մարդը, իրը ծխում են (ծխով լցնում են)
8	(Sad)V	մարդը, խոսքը բաշարում են
9	(Sbc)V	կենդանին, իրը կրվում են
10	(Sbd)V	կենդանին, խոսքը թռչում են
11	(Scd)V	իրը, խոսքը հնչում են
12	(Sa)V	մարդը մտածում է
13	(Sb)V	կենդանին ստեղծում է
14	(Sc)V	իրը մաշվում է
15	(Sd)V	խոսքը հնչում է
16	—V	— լուսանում է

3. ԲԱՅԵՐԻ ԱՐԺՈՒԹԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Արժույթը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կառավարության (խնդրառության) գաղափարի հետագա ընդարձակումը: «Արժույթ» տերմինը առաջին անգամ օգտագործել է Լ. Տենիերը²⁹ այդ անվան տակ հասկանալով բայի կապակցելիությունը ենթակազի և խնդիրների հետ: Ավելի լայն առումով արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակազի, խնդիրների և պարագաների հետ: Կարելի է ասել, որ արժույթը որոշում է բայի էությունը՝ որպես զանազան կարգի առարկայական հարաբերությունների լեզվական արտահայտություն:

Օգտագործելով «արժույթ» բառը՝ մենք պետք է մի քանի վերապահում անենք. 1) այս գաղափարն առաջ քաշողներն ու օգտագործողները հստակորեն չեն տարբերակում գոյաբանական, իմացաբանական և լեզվական պլանները. այդ է պատճառը, որ խոսում են արժույթագուրկ բայերի մասին՝ նկատի ունենալով ենթակազի լեզվաբերականական արտահայտության բացակայությունը (անգեմ բայեր). ինչպես նշել ենք, այս դեպքում ենթակազն տրվում է անմիջաբար, և հետևաբար, նրա լեզվական արտահայտությունը անհրա-

ժեշտ չի համարվում. ընդհանուր առմամբ պետք է խիստ տարբերություն անցկացնել զործողության իրական մասնակիցների քանակի և բայի ընդգրկած ենթակա-առարկայական եզրերի քանակի միջև, մի բան, որ ոչ միշտ է արվում. այսպիսով, բացարձակ իմաստով արժույթագուրկ բայեր լինել չեն կարող. զրո արժույթի բայերի մասին կարելի է խոսել միայն հարաբերականորեն՝ ըստ քառա-բերականական դրսևորման բացակայության. 2) բայի էությունն է զանազան կարգի հարաբերությունների արտահայտությունը. պետք է տարբերել՝ ա) առարկաների հարաբերությունների ու բ) առարկաների հարաբերությունների (որպես վիճակների) հարաբերությունների արտահայտությունը՝ մի կողմից՝ սրպես իրականության մեջ տեղի ունեցող, տեղի ունեցած և, որոշ իմաստով, հաստատապես տեղի ունենալիք հարաբերության հավաստում (զոյաբանական հիմք) և մյուս կողմից՝ որպես իրականության հիման վրա կատարվող ընդհանրացում (իմացաբանական հիմք). առարկաների հարաբերությունները հանդես են գալիս գերազանցապես ենթակազի և խնդիրների, իսկ առարկաների հարաբերությունների (վիճակների) հարաբերությունները՝ պարագաների միջոցով, ընդ որում բայը կարող է ունենալ սրանց համար իմաստային և բերականական հատուկ դրսևորման եղանակներ. 3) խիստ կարևոր է բայի և նրա լրացումների միջոցով արտահայտվող օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հարաբերությունների տարբերակումը, որ ոչ միշտ է հստակ կերպով անցկացվում:

Ըստ բայի հետ կապվող միավորների բնույթի՝ արժույթը կարող է հանդես գալ որպես՝ ա) ենթակազություն (բառային-բերականական ենթակա ստանալը կամ շատանալը), բ) ստորոգառություն (ստորոգելի կամ ստորոգելիական խնդիր ստանալը կամ շատանալը), գ) խնդրառություն (տարբեր տիպի խնդիրներ ստանալը կամ շատանալը, ընդ որում սրա մի դրսևորումը կլինի անցողալը կամ շատանալը, ընդ որում սրա մի դրսևորումը կլինի անցողալը կամ շատանալը կամ շատանալը) և դ) պարագաառություն (տարբեր տիպի պարագաներ ստանալը կամ շատանալը):

Ըստ բայի հետ կապվող տարբեր բնույթի միավորների քանակի կարելի է տարբերել բայի զրո արժույթից մինչև մի քանի արժույթ, և ըստ այսմ առանձնացնել զրո արժույթի («արժույթագուրկ»), միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ բայեր և այլն: Ստորև կխմբավորենք բայերն ըստ արժույթի նշենք որ անցու-

²⁹ L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959. հմտ. նաև P. Мразек, *Синтаксическая дисрибуция глаголов*, ВЯ, 1964, № 3.

դական բայերը վ-ի օգնությամբ կարող են փոխվել անանցողական- ների և անանցողականները (ա/ն)ցն-ի և տալ-ի օգնությամբ՝ անցո- շականների. բ) այդ բայերը կբերվեն արժույթի այլ դրսևորումներ ունեցող բայերի քննություն ժամանակ, ընդ որում կնշվի նաև դրանց անցողական կամ անանցողական լինելը:

Արժույթի մի դրսևորումը, ինչպես նշվեց, ենթակաառությունն է. ենթակա ստացող բայերը լեզվականորեն անդիմասահմանափակ են (դիմային սահմանափակություն չունեն, այսինքն՝ տեսականորեն կարող են գործածվել բոլոր դեմքերով)³⁰, ենթակա շտապող- ները՝ դիմասահմանափակ (գործածվում են միայն երրորդ դեմքով, որ տվյալ դեպքում չի հակադրվում առաջին և երկրորդ դեմքերին): Այս բայերը հայտնի են միադեմ (միադիմի) անունով և փաստորեն զրո արժույթի են կամ արժույթազուրկ, եթե նկատի շտանենք ոչ սլարտագիր սլարագառությունը: Հայերենում բուն միադեմ բա- յերը մեծ թիվ չեն կազմում՝ ամպել, անձրևել, երեկոյանալ, լուսա- նալ, ձյունել (ձնել), մրնել, ցրտել: Ուրիշ լեզուների միադեմ բայե- րի փոխարեն հայերենում հանդես են գալիս անել, գալ, դնել, ընկ- նել և այլ բայերով կազմվող դարձվածային զուգորդումները՝ ցուրտ անել, շոգ անել, անձրև գալ, ձյուն դնել, շաղ դնել, մուրն ընկնել, կայծակին տալ և այլն:

Բազադրյալ ստորոգյալի և բայական տարբեր տիպի ստորոգ- յալների միջոցով ստեղծվում են կերպա-տիպարային և ոճական զա- նազան տարբերություններ՝ շոգ է—շոգում է—շոգ է անում. տաք է— տաքանում է—տաք է անում. անձրև է—անձրևում է—անձրև է գալիս—անձրև է մաղում. մուր է—մրնում է—մուրն ընկնում է և այլն:

Արժույթի երկրորդ դրսևորումը՝ ստորոգառությունը, արտա- հայտվում է անանցողական բայերի դեպքում ստորոգելի, անցողա- կան բայերի դեպքում ստորոգելիական խնդիր ստանալու մեջ: Ստո- րոգելին և ստորոգելիական խնդիրը հանդես են գալիս գերադանցա- պես ուղղական հոլովով, երբեմն էլ որպես, ինչպես, իբրև կապե- րով³¹: Անանցողական ստորոգառու բայերն են դառնալ, եմ, երևալ,

բվալ, հանդես գալ (որպես), հանդիսանալ, ձևանալ, մնալ, ներկայանալ (իրենից ներկայացնել): Երկրորդաբար, կորց- նելով իրենց հիմնական տարբերակիչ հատկանիշը և վերա- ցական բնույթ ստանալով, իբրև ստորոգառու կարող են հան- դես գալ գալ (երազ է գալիս), զնալ (երբալ) (զբրի է զնում), ընկնել, կանգնել, կտր(վ)ել (առանց վ-ի էլ չեզոք առումով է գործածվում՝ քառ կտրեց), նստել բայերը: Անցողական ստորոգա- ռու բայերն են անվանել, առաջադրել, ասել («անվանել, համարել» իմաստով՝ «քեզ մարդ եմ ասում»), գտնել, դարձնել, դիտել (որ- պես), ընդունել (որպես), կարգել, կարծել, կոչել, համարել, հայ- տաբարել, հաշվել, հաստատել (որպես), հիշատակել (որպես), հի- շել (որպես), հուշակել, հրապարակել (որպես), նշանակել, նշել (որպես): Սրանք վ-ի օգնությամբ կարող են գործածվել որպես ան- անցողական ստորոգառու բայեր:

Այս բոլոր բայերը ցույց են տալիս առարկայի և նրա հատկա- նիշի, առարկայի տարբեր վիճակների, առարկայի և նրա անվանման (որպես առարկայի յուրատեսակ հատկանիշի), առարկայի՝ մի այլ առարկայով փոխարինվելու կամ ներկայացվելու հարաբերություն- ներ, երբեմն էլ առարկայի որպիսության սուբյեկտիվ գնահատում (բվալ, երևալ և այլն):

Բնա ուժեղ և սլարտագիր խնդրառության անանցողական ստո- րոգառու բայերը միարժույթ են, անցողական ստորոգառու բայերը՝ երկարժույթ:

Անանցողական-ստորոգառու բայերի մի դրսևորումն էլ բա- ցարձակ «չեզոքությունն» է՝ այն դեպքը, երբ հատկանիշ արտա- հայտող ստորոգելին մտնում է իր իսկ բայի մեջ՝ տիպարի և կերպի տարբեր դրսևորումներով: Այս բայերը սովորաբար համարվում են միարժույթ, և նրանց համար բնորոշ է համարվում միայն «ենթա- կաառությունը». իրականում «միարժույթ» լինելը բնորոշում է այդ բայերն ըստ «մակերեսային կառուցվածքի» (surface structure), իսկ ըստ «խորքային կառուցվածքի»³² այդ բայերը փաստորեն եր- կարժույթ են՝ բնորոշվելով ենթակաառությամբ և իրենց մեջ ար- տահայտված «ստորոգառությունը». նրանք ցույց են տալիս ենթա-

30 Գործնականում կարող են սահմանափակումներ լինել ըստ բայերի դասա- նշային արժեքի. այսպես, հաշել բառը առաջին դեմքով կարող է օգտագործվել դի- մանաբար կամ փոխաբերաբար:

31 Հայցական իբրև առանձին հոլով դիտողները այս դեպքում կանգնում են անլուծելի դժվարությունների առջև. «Հակոբը մաղ է դառնում» նախադասության մեջ մաղ-ը դիտվում է որպես ուղղական, «Գրիգորը Հակոբին մաղ է դարձնում» նախադասության մեջ՝ որպես հայցական հոլովով ուղիղ խնդիր, ընդ որում, ի

տարբերություն բուն ուղիղ խնդրի, սա և՛ իրի, և՛ անձի դեպքում ուղղականաձև է: Միաժամանակ՝ որպես, ինչպես, իբրև կապերով օժտված բառերի հոլովի որո- շումը դժվարանում է:

32 «Նորբային կառուցվածքի» մեր ըմբռնումը տարբեր է ն. Խոմսկու և ուրիշների ըմբռնումից. այս անվան տակ մենք նկատի ենք առում նախադասության դոյա- բանական-առարկայական հիմքը:

4) Չորրորդ խումբը կազմում են զանազան բնական ձայներ, այլ թվում նաև մարդկանց ու կենդանիների արձակած ձայներ արտահայտող բայերը՝ աղմկել, բառաչել, բզբզալ, գեղգեղել, գռչել, գոգոսալ, դլրդալ, բառանչել, րնդալ, խոխոչել, խոխոսալ, խոմփալ, խրխնջալ, ծվծվալ, կաղկանձել, կարկաչել, կոկոսալ, հաչել, հառաչել, հեծել, հեծեծալ, հեկեկալ, հնչել, դժդժալ, դողաճել, հարհարտել, նղնղալ, նղփալ, նչալ, նոնոսալ, նոնչալ, նոռալ, նովողել, նվնվալ, մոմոսալ, մոնչալ, մրմնջալ, նվալ, նվնվալ, շաչել, շառաչել, շընջալ, շչալ, սոնալ, սրոսալ, սոսալիս, սվալսալ, Բրբմնջալ, Բրբչալ և այլն: Այս բայերը ևս երկրորդաբար կարող են ստանալ բուն խնդիրներ (հատկապես բացառականով) և պարագայական խնդիրներ (տեղի և ժամանակի):

Այժմ անցնենք արժույթի այլ դրսևորումների բնութայանը: Ամենից առաջ խոսենք այն երկարժույթ բայերի մասին, որոնք բացի ենթակայից ստանում են նաև անորոշ դերբայ՝ անփոփոխ ձևով, երբեմն էլ տրական և նույնիսկ բացառական հոլովով՝ արտահայտելով տրպարային, կերպային և եղանակային իմաստներ՝ աշխատել (գրել), դադարել (գրելուց), դանդաղել (գրել), կարողանալ (գրել), հապաղել (գրել), նգնել (գրել), շարունակել (գրել), շտապել (գրել), որոշել (գրել), ջանալ (գրել), սկսել (գրել), վնոել (գրել), փորձել (գրել) և այլն: Զգալի թիվ են կազմում -վ-ով բայերը, որոնք սովորաբար պահանջում են տրականով, երբեմն էլ անփոփոխ ձևով անորոշ դերբայ՝ հարկադրվել (գրելու, գրել), մտադրվել (գրելու, գրել), նպատակադրվել (գրելու, գրել), պատրաստվել (գրելու), պարտավորվել (գրելու, գրել), շարշարվել (գրել), ստիպվել (ստիպված լինել) (գրելու, գրել) և այլն: Առաջին կարգի բայերից մի քանիսը հավասարապես գործածվում են նաև համապատասխան բայանունների հետ, որոնք հանդես են գալիս որպես ուղիղ խնդիր՝ շարունակել (գործը), որոշել (հարցը), սկսել (գործը), վնոել (գործը): Ընդհակառակն, կան անցողական բայեր, որոնք սովորաբար ստանում են բայանունների որպես ուղիղ խնդիր, բայց կարող են դրանց փոխարեն անորոշ դերբայ ստանալ՝ սովորաբար գոյականացված ձևով՝ ք հոդով՝ վերջացնել (գործը, գրելը), դադարեցնել (աշխատանքը, աշխատելը) և այլն: Զբաղվել բայը պահանջում է գործիականով բայանուն-խնդիր, որ կարող է փոխարինվել դերբայով՝ գրադվել աշխատանքով (աշխատելով):

Անորոշի հետ գործածվող բայերը հարաբերակից են եղանակային և կերպային իմաստ ունեցող ածականներին՝ տիպարային և

կերպային տարբերությամբ՝ պատրաստ եմ գրելու—պատրաստվում եմ գրելու, պարտավոր եմ գրել—պարտավորվում եմ գրել և այլն: Այս տիպի ածականները պետք է դիտել որպես ստորոգական ածականներ:

Անանցողական բայերը ըստ ուժեղ խնդրատեսիլյան սովորաբար լինում են երկարժույթ և եռարժույթ: Երկարժույթ բայերն ստանում են (բացի ենթակայից) տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներից որևէ մեկով կամ որևէ կապով խնդիր՝ լինի այն բուն խնդիր թե պարագայական խնդիր՝ եռարժույթ բայերն ստանում են (բացի ենթակայից) երկուական խնդիր՝ հոլովական և կարական խնդիրների տարբեր զուգակցումներով: Ստորև բերենք անանցողական բայերն ըստ արժույթի տարբեր դրսևորումների՝ փակագծերում տալով խնդրառական տարբերակները: Պետք է նկատի առնել, որ եռարժույթ բայերի երկրորդ խնդիրը հաճախ համեմատաբար թույլ է լինում և կարող է զանց առնվել:

1) Տրական հոլովով (հանգման) խնդիր պահանջող երկարժույթ և լրացուցիչ կերպով որևէ այլ հոլովով կամ կապով խնդիր պահանջող եռարժույթ բայեր.

ա) Տրական հոլովով (հանգման) խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա+գիմավոր բայ+տրականով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ակնարկել (— վրա, — ուղ. խ., — տր.)³³, այցելել, անցնել (— գործ., միջով) ապաստանել (— մտ), ապավինել, արձագանքել, բազմել (— մեջ, վրա), բարեկել, գերազանցել (— բցո.), դալել (— դեմ), դիմանալ, դուրել (— ներգ.), երևալ (—, — ստորագ.), երկրպագել (— ուղ. խ.), բազավորել (—, — վրա), բնտեսլանալ (— հետ), քիկնել, քղրակցել (անձի դեպքում՝ — հետ+մասին, շուրջը), իշխել (— վրա), խնկարկել (—), խոբանալ (— բցո.), ծանորանալ (անձի դեպքում՝ հետ), ծարավել (—), կառչել (— բցո.), կարտել, կպչել (— բցո.), կորնել (—), հակասել, համապատասխանել, համբերել (—), համընկնել (— հետ, — ներգ.), հանգել, հանդիպել (— հետ), հաջորդել, հասնել (տեղանիշ բառերի դեպքում՝ — ուղ.), հարմարվել (— հետ+ներգ.), հետամտել (հետամուտ լինել), ձգտել, մտնակցել (օտարաբանությամբ՝ — մեջ), մերձեցալ, միանալ (— հետ), միջամտել, մտնեցալ, նախագահել (—

³³ Փակագծերում բերվող (— վրա), (— մտ), (— բցո.) և այլ նշանակումները ցույց են տալիս, որ տվյալ բայերը կարող են ստանալ տրականի փոխարեն վրաով, մտ-ով, բացառականով և այլ խնդիրներ: (—) նշանը ցույց է տալիս, որ բայը կարող է գործածվել նաև առանց խնդրի (խնդրատեսիլյան բացակայությամբ):

ներդ.), նայել (—վրա), շոգօտորբել, ողջունել (— տր. + համար), պապակել (—), պատասխանել, պատկանել, սիրահարվել, սպառնալ, սպասել վարժվել, վշտակցել (— տր. + ներդ., — հետ + ներդ.), տիրանալ, տիրապետել, տիրել, տոկալ, ցատկել (— վրա), ուղեկցել, ունկնդրել, Բժնել, օտարանալ (բցու.) և այլն:

բ) Տրական հոլովով (հանգման) և ներգոյականով կամ մեջ կապով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + տրականով խնդիր + ներգոյականով կամ մեջ կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ աշակերտել, աջակցել, ապավինել, առարկել, դավանանել, դիմադրել, ընդառաջել, ընդդիմադրել, ընդդիմախոսել, ընդդիմանալ, խանգարել, ծառայել (ծառայություն մատուցել), հականառել, հակառակել, հանոյանալ, հավատալ, հավասարվել, հետևել (փխբ.), հնազանդել, ձայնակցել (— հետ), նորտանալ (փխբ.), նմանվել (— տր. + տրթ.), նպաստել (— տր. + գործ.), ստորանալ (— առջև), ստրկանալ (փխբ.), վերաբերել, վերաբերվել, վնասել (վնաս տալ), վստահել (վստահանալ), օգնել, օժանդակել և այլն:

գ) Տրական հոլովով (հանգման) և համար կապով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + տրականով խնդիր + համար-ով խնդիր» մասնակաղապար)՝ աղաչել, աղոթել, արժանանալ, բարեխոսել, բողոքել (— դեմ կամ վրա + համար), ղիմել, բախանձել, ծափահարել, կարեկցել, նախանձել (— տր. + ներդ.), ներկայանալ, ողջունել, պաղատել, ցավակցել և այլն:

դ) Տրական հոլովով (հանգման) և որպես կապով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + տրականով խնդիր + որպես-ով խնդիր» մասնակաղապար)՝ գծագրվել, երեվալ, պատկերանալ և այլն:

Հաղորդում արտահայտող որոշ կարգի անցողական բայերի ուղիղ խնդիրը կարող է փոխարինվել մասին կապով խնդրով, և այս դեպքում «ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + տրականով խնդիր» մասնակաղապարի փոխարեն հանդես կգա «ենթակա + դիմավոր բայ + տրականով խնդիր + մասին-ով խնդիր» մասնակաղապար՝ զեկուցել հարցը մեկին — զեկուցել մեկին հարցի մասին. այսպես նաև ասել, հաղորդել, հայտնել, տեղեկացնել և այլն:

2) Բացառական հոլովով (անջատման) անուղղակի խնդիր պահանջող երկարժույթ և լրացուցիչ կերպով որևէ հոլովով կամ կապով խնդիր պահանջող եռարժույթ բայեր.

ա) Բացառական հոլովով (անջատման) խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + բացառականով խնդիր + դիմավոր բայ» մասնակաղապար)՝ ակնածել, արքնանալ (—), բաղկանալ, բացակայել, բխել, բռնկվել (—, — գործ.), գազագել, գոյանալ, ելնել (— դեմ), եռալ (—, — գործ.), երկնչել, գայրանալ, զարբնել, զարհուրել, զգուշանալ, զովանալ (—), ընդարմանալ, ընկրկել, քաֆնվել (— ներդ., — բցու. + ներդ.), քուլանալ (—), ժայրքել (—), խորքանալ (— տր.), խորչել, խոռվել, խտնել, խունանալ (—), խուսափել, ծագել, ծլել (—), ծվալ (—, — գործ.), կառչել, կշտանալ, հագնել, հեռանալ (— ուղ., — բցու. + ուղ.), հետադիմել (—), հիասրավիվել (— բցու. + համար), հոգնել (—), հանել, հոսել (—, — բցու., տ. ուղ.), հովանալ (—), ձանձրանալ (—), հայքել (—), նողալ, մազապուրծ լինել, մեկուսանալ (—, — ներդ.), նահանջել, նվաղել (—), շիկնել (—), շլանալ (—), շշմել (—), ոստնել (—), պայքել (փխբ., —), պատկանել, պարտվել (— բցու. + ներդ.), սարսափել, սարսել, սուկալ, վախենալ, վեհերել (— առջև), վշտանալ (—), վրիպել (— ուղ., —), տառապել (—, — համար), փախչել (— տ. ուղ., — դեպի) և այլն:

բ) Բացառական հոլովով (անջատման) և համար կապով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + բացառականով խնդիր + համար-ով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ամաչել, դժգոհել, զզվել, խորհել, խորչել, նեղանալ, նողկալ, շնորհակալ լինել, սառչել (փխբ.), վրեժխնդիր լինել և այլն:

գ) Բացառական հոլովով (անջատման) և վրա կապով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + բացառականով խնդիր + դիմավոր բայ + վրա-ով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ծոբել (—, — տ. ուղղ., — վրա), կարել (—, — տ. ուղղ., — վրա), ցայտել (— տ. ուղղ., — վրա) և այլն:

3) Գործիական հոլովով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + գործիականով խնդիր + դիմավոր բայ» մասնակաղապար)՝ անցնել, ալբել (— ներդ.), արբել, արբենալ, բավականանալ, գոհանալ, զրաղվել, բափանցել, լիանալ, ծվալ (— բցու.), հարբել, հիանալ, հպարտանալ, պարսպել (—, — հետ), պարծենալ, սփանջանալ, տառապել (— բցու.), ուրախանալ (—, — համար), փայլել (փխբ., —) և այլն:

4) Ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + ներգոյականով կամ մեջ կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ամբանալ, աշխատել

«պաշտոնավարել», ապել, արդարանալ, արձանանալ (—), բանակել, գործել, դեգերել, երբեկել, գրոսնել, բախտել, բախնել (— բցո. + ներդ.), բերանալ, խաբխախել (—), ծվարել (— վրա, — տակ), կայանալ, համառել, հավաստիանալ, հերքապահել (—), հիսարափովել (բցո. + ներդ.), հմտանալ (— տր.), հուսահատվել (—), ձմեռել, նախել, հանապարհորդել, նարտարանալ (—), նեմել, մարգարեանալ, մեկուսանալ (— բցո.), մեհանալ, միայնանալ, միանձնանալ, մնալ, շրջագայել (— գործ.), շրջել, պաշտոնավարել (— ներդ. + որպես), պառկել (— տր., վրա, մեջ և այլն), սավառնել, սիգալ, վարանել (— համար), վխտալ, տարակուսել (— համար), տուժել (— բցո.), ցնդել «անհետանալ» («խենթանալ» —, — բցո.) և այլն:

5) Ուղղական («ճայցական») հոլովով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր.

ա) Շարժման տեղի պարագայական խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + շարժման տեղի պարագա» մասնակաղապար)՝ անալարել, արշավել, բարձրանալ (—), զահավիժել (—), զնալ, երթալ, բերանալ, բնկնել. քակախել, ժամանել, իջնել, խուժել, կորչել (վիսբ.), հասնել (— տր.), հեծնել (— տր.)³⁴, մագցել (— վրա), մեկնել («ուղևորվել»), նստել (— տր., — վրա, տակ և այլն), շտապել, չվել, սլանալ, սողսկել (— միջով), սպրդել (— մեջ), սուրալ, վագել (—), ուղևորվել, փախչել (— բցո.), փուրալ և այլն:

բ) Չափի (պարագայական) խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + շափի պարագա» մասնակաղապար)՝ արժեհալ, կշռել, տեղ և այլն:

6) Չանաղան կապերով խնդիրներ պահանջող երկարժույթ և լրացուցիչ կերպով այլ կապերով կամ հոլովներով խնդիր պահանջող եռարժույթ բայեր.

ա) Գեմ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + դեմ կապով խնդիր» մասնակաղապար), որոնք լրացուցիչ կերպով կարող են ստանալ (ճատկապես փոխաբերական առումով) նաև ներդոյական հոլովով խնդիր («ենթակա + դիմավոր բայ + դեմ կապով խնդիր + ներդոյական հոլովով խնդիր») ապստամբել, դավել, դժկամել, դժկամակել, դիմագրավել (— տր. + ներդ.), դիմադրել (— տր. + ներդ.), էլնել, ապստամբել, ըմբոստա-

նալ, ընդլզել խիզախել, ծառանալ, կովել (— հետ), հոխորտալ, հակառակալ (— հետ), հակառակել, համարտակել, մարտնչել, մահառել, մեղանչել, մեհամարտել (—, — հետ), ոգորել, պայքարել, պատերազմել և այլն:

բ) Գեմ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + դեմ կապով խնդիր»), որոնք կարող են ստանալ նաև համար կապով խնդիր («ենթակա + դիմավոր բայ + դեմ կապով խնդիր + համար կապով խնդիր»)՝ բողոքել, զանգառվել, տրտնջալ և այլն:

գ) Համար կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + համար կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ապաշխարել, ավխոսալ, հոգալ (— մասին), ցավել, երկբայել (—, — մասին), երկմտել (—, — մասին) և այլն:

դ) Մասին կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + մասին կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ բանել (ատենաբանել, դատարկաբանել և այլն) (—), ատենախոսել (—), բամբասել (— ուղ. խ.), զանգառվել (— բցո.), դատել «դատողութուն անել», երագել (—, — ուղ. խ.), երկբայել (— համար), երկմտել (— համար), բմբկահարել (—), խոկալ, խորհել, խորհրդածել, հոգալ (— համար), մտածել (—, — ուղ. խ.), վկայել, տեղեկանալ, տրամաբանել (—), շարախոսել (—) և այլն:

ե) Հետ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + հետ կապով խնդիր» մասնակաղապար), որոնց խնդիրը կորչում է, եթե խնդրի նշանակած անձը կամ առարկան արտահայտվում է ենթակայի միջոցով (հոգնակի ձևով կամ և շաղկապով՝ «Ամուսնացալ նրա հետ» — «Նրանք ամուսնացան», «Հակորբ և Գոհարն ամուսնացան»), ամուսնանալ, բարեկամանալ, զահակցել (— տր.), զոտեմարտել (— դեմ), գործակցել (— տր.), եղբայրանալ, զինակցել (— տր.), ըմբշմարտել, ընկերանալ, ըշնամանալ, ծանոթանալ (ոչ-անձի դեպքում՝ տր.), կատակել (—), կենակցել, հաշտվել, մեհամարտել (— դեմ), միանալ (— տր.), մտեմանալ, նույնանալ, շնանալ, պարապել (անձի դեպքում, այլապես՝ — գործ.՝ մի բանով) և այլն:

զ) Հետ կապով և ներդոյական հոլովով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + հետ կապով խնդիր + ներդոյական հոլովով խնդիր» մասնակաղապար)՝ դաշնակցել, զինակցել, համագործակցել, համաձայնել, հարմարվել (տր.), ձայնակցել (— տր. + ներդ.), միարանել, մրցել, մրցակցել և այլն:

է) Հետ և մասին կապերով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ

³⁴ Ոմանք ձի հեծնել արտահայտության մեջ ձի-ն գիտում են որպես ուղիղ խնդիր, բայց հմտ. ա) ձի նստել, բ) ձիուն հեծնել, գ) գրաբար հեծանիմ ի ձի:

բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + հետ կապով խնդիր + մասին կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ գրուցել, խոսել, խորհրդակցել, շղակրատել, շատախոսել (—), վիճաբանել, վիճել և այլն:

բ) Հետ և համար (շուրջը) կապերով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր [«ենթակա + դիմավոր բայ + հետ կապով խնդիր + համար (շուրջը) կապով խնդիր» մասնակաղապար]՝ սակարկել և այլն:

թ) Վրա կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + վրա կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ազդել, ակնարկել (— տր.), աշխատել («գրել»), բռնանալ, գոռալ (—), գրոհել, զարմանալ, բազավորել (— տր., — ներգ.), իշխել (— տր.), խնդալ (—), խոյանալ, ծանրանալ (փխբ.), ծիծաղել (—), կասկածել, հսկել, ներգործել (— վրա + ներգ.), սղրալ (—, — ուղ. խ.), սզալ (—, — ուղ. խ.) և այլն:

ժ) Վրա և համար կապերով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + վրա կապով խնդիր + համար կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ բարկանալ, զայրանալ, շարանալ, ջղայնանալ և այլն:

ժա) Մոտ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + մոտ կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ապաստանել, օրևանել (— ներգ.) և այլն:

ժբ) Մոտ և համար կապերով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + մոտ կապով խնդիր + համար կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ միջնորդել և այլն:

ժգ) Մեջ կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + մեջ կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ բափանցել (փխբ., — տ. ուղ.), խորամուխ լինել, խորանալ (փխբ.), հմտանալ (— ներգ.) և այլն:

ժդ) Առջև կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + առջև կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ խոնարհվել, նսեմանալ, նվաստանալ, սողալ (փխբ.), ստել (—), ստորանալ և այլն:

ժե) Որպես (իբև, ինչպես) կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + որպես կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ աշխատել (—) հանդես գալ, պաշտոնավարել, այլև դիտվել, ընդունվել, ճանաչվել և այլն:

ժզ) Մինչև կապով խնդիր պահանջող երկարժույթ բայեր («ենթակա + դիմավոր բայ + մինչև կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ հարատևել, տևել և այլն:

Անցողական բայերը նույնպես ըստ ուժեղ խնդրառութայն լինում են երկարժույթ և եռարժույթ, ընդ որում խնդիրներից մեկը ուղիղ խնդիրն է. ուժեղ խնդրառություն ունեցող բառարժույթ, հնգարժույթ բայեր սովորաբար շեն լինում: Եռարժույթ բայերի երկրորդ խնդիրը ուժեղ է տրական և բացառական, համեմատաբար թույլ՝ գործիական և ներգոյական հոլովների դեպքում:

Երկարժույթ անցողական բայերը կարելի է բաժանել իմաստային տարբեր խմբերի ըստ սերման, ըստ փոխակերպման որոշ առանձնահատկությունների, ըստ կապակցելիության և, սրա հետ կապված, ըստ ենթարկալի ու օբյեկտի դասային պատկանելիության, վերջապես՝ ըստ օբյեկտի կրած ներգործման բնույթի: Անցողական բայերի իմաստային դասակարգման դեպքում ղանց կանոններ ակնհայտորեն որպես բաղադրյալ գիտակցվող հիմք ունեցող (բարդ, նախածանցավոր և վերջածանցավոր) այն վաղմուծությունները, որոնք կարող են ստացվել սերման սովորական կանոններով:

Անցողական բայերի դասակարգման համար ամենից առաջ նկատի ունենանք սերումը: Ըստ սերման առանձնացնենք նախ այն բոլոր բայերը, որոնք ծագում են գոյականներից և ցույց են տալիս գոյականի նշանակած առարկայի հետ կապված որևէ գործողություն՝ նրանով ազդում և բաղադրում (օժտում), նրանով ստեղծում, նրա օգտագործում որպես պարունակիչ և այլն՝ ածիլել, ակոսել, աղանձել, աղել, ապակել, ապխտել, աստառել, արծաթել, բահել, բանտել, բետոնել, բրել, գայլիկոնել, գետնել, գնդել, դրոշմել, զինել, բամբել, բելել, բերբել, խմբել, ծխել, կեղևել, կն(ե)պել, կոնկել, կարել, համեմել, հիպնոսել, հողել, ձիբել, ձյուրել, նանկել, մոմել, մրել, շղրայել, պայտել, պաստառել, պատնենել, պսակել, ջրել, ռանդել, սածիլել, սանձել, սանրել, տոնել, ցանցել, ցեմենտել, փալանել, փնջել և այլն: Որոշ դեպքերում այս կարգի բայերն օգտագործվում են իրենց նշանակածից ավելի լայն իմաստով և ձեռք բերում փոխաբերական առում. այդպիսին են հնից ավանդված շատ բայեր, որոնք ծագել են գոյականներից և նախնական գործածությունից նեղ իմաստ են ունեցել. համտ. բզել, բռնել, դարմանել, դեղել, կրակել, մաշկել, նկարել, որսալ, պատկերել և այլն: Սրանք ստորև կրենսվեն բուն բայերի մեջ: Բանաստեղծական խոսքում իբրև բայահիմքեր կարող են գործածվել և այլ գոյականներ՝ ասղել, արևել, լուսնել և այլն:

Ըստ սերման երկրորդ խումբը կազմում են այն բայերը, որոնք հիմքերը անկախ գործածվում են որպես ածականներ, և որոնք ցույց

են տալիս ներգործելոց առարկայի կողմից՝ ածականի նշանակած հատկանիշի ձևերը (լրացուցիչ տիպարային տարբերություններ)։ Արանք հարաբերակից են —անալ-ով (երբեմն և —ել-ով) շեղոք բայերին։ Այդպիսիք են բարսել, բեխել, խեղել, խոժոռել, խոտանել, կեղծել (—), կոկել, կրքել, հաստատել, հավաստել, հարքել, մանրել, շապյել, շտկել (<շխտակել), պարզել, պնդել, պրկել, սեղմել, սերտել, ստուգել, սրել և այլն,

Ինչպես անանցողական, այնպես էլ անցողական բայերի խմբավորման շափանիշ կարելի է ընդունել ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ նրանց կապակցվելու կարողությունը։ Այս դեպքում ևս վարելի է առանձնացնել անձերի, կենդանիների, իրենքի և վերացական անունների հետ առանձին-առանձին կամ տարբեր զուգակցումներով կապակցվող բայեր։ Այսպես, մի շարք բայեր ցույց են տալիս հատկապես մարդու (անձերի) համար բնորոշ գործողություններ՝ ամիլել, աղանձել, աղել, անըշել, ապխտել, բետոնել, գայլիկոնել, դատել, զինել, բամբել, բխել և այլն. սրբանց մեջ հատուկ տեղ են գրավում այն բայերը, որոնք ուղիղ խնդրի փոխարեն կամ նրա հետ միասին կարող են ստանալ մասին կապով խնդիր և ցույց են տալիս մարդկային մտածողական և խոսողական տարբեր գործառնություններ՝ խոսել, կարդալ, հատել, մտորել, պատմել, վկայել..., այլև հիշել, մոռանալ և այլն։ Մի շարք բայեր բնորոշում են միայն կենդանիներին՝ արածել, լակել, կտցել, ուռնալ (—) և այլն։ Կան բայեր, որոնք նշանակում են լայն առումով կենդանիներին, այդ թվում և մարդուն, հատուկ գործողություններ՝ զգալ, լսել, տեսնել և այլն։ Անցողական բայերի դասանշային մանրամասն դասակարգումը թողնելով հատկապես այդ հարցին նվիրված մի աշխատություն՝ նշենք, որ հոգեկան տարբեր գործառնություններ արտահայտող բայերը (զգայական, մտածողական, կամային) միավորվում են մի կարևոր հատկանիշով. նրանց օբյեկտը, լինի այն ուղիղ թե՛ մասին կապով արտահայտված խնդիր, կարող է արտահայտվել ու շաղկապով երկրորդական նախադասություններ։ Այդ մասին առիթ ենք ունեցել խոսելու շաղկապների բնութային հետ կապված՝ նկատի ունենալով փոխակերպման որոշակի առանձնահատկություն։

Քանի որ անցողական բայերը անցողական են հենց նրանով, որ պահանջում են ներգործվող օբյեկտ՝ ուղիղ խնդիր, ուստի և նրանց բնութագրման համար կարևոր է օբյեկտի բնույթի հաշվառումը։ Այստեղ մենք նկատի ունենք ոչ միայն օբյեկտի դասային պատկանելիությունը, ինչպես ենթակայի հետ ունեցած կա-

պակցելիությունը բնական, այլև օբյեկտի կրած ներգործման բնույթը։ Այսպիսի դասակարգումը լայն տարածում ունի ավանդական բերականության մեջ, թեև բերականներն այս դեպքում բավարարվում են լոկ ներգործման բնույթի մատնանշմամբ՝ խոսելով ուղիղ խնդրի տեսակների մասին, առանց բայերի համապատասխան դասակարգման։

Ըստ օբյեկտի կրած ներգործման բնույթի կարելի է տարբերել երկարժույթ անցողական բայերի հետևյալ խմբերը.

1. Բայեր, որոնք ցույց են տալիս ֆիզիկական (փոխաբերաբար նաև հոգեկան) ներգործում՝ սովորաբար օբյեկտի հատկությունների, բաղադրության, տարածական դիրքի փոփոխությունների, էրբեմն էլ այդպիսի փոփոխությունների արդելակամբ՝ ամիլել, ամոխել (նաև հոգեպես), ամիլիել (նաև հոգ.)³⁵, այրել, ապակել, ապրխտել, ապտակել, աստատել, ավերել, արածել, արծաթել, բախել, բահել, բանալ, բեկել, բետոնել, բզել, բնդել, բոքել, բուծել, բուծել, բռնել, բռնել, բրզել, բրբել, գայլիկոնել, գետնել, գերել (նաև հոգ.), զգել, զծել, զնդել, զրկել, դարձալ, դարձնել, գեղել (նաև հոգ.), զգնել, զնգնել, զրկել, դարձանել, դեղել, դնգնել, դրոշմել, եփել, զարկել, զեղել, զինել, զոհել, զպել, էտել, ըմպել, ընկնել, բալանել, բամբել, բարքել, բարսել, բափել, բեխել, բեղել, բերքել, բեխել, բխել, բրծել, բրշել, լակել, լարել, լափել, լիզել, լկել, լպտել, լվանալ, խախտել (նաև հոգ.), խայրել, խանձել, խաշել, խաշել, խարտել, խեղդել, խեղել, խզել (նաև հոգ.), խժոռել, խննել, խնդել (նաև հոգ.), խրմբել, խոժոռել, խորովել, խորտակել, խուզել, խցել, խփել, ծալել, ծախսել, ծածկել, ծակել, ծավալել (նաև հոգ.), ծեծել, ծխել, ծծել, կազդուրել, կալսել, կանքել, կաշկանդել, կարել, կեղևել, կեղևեղել, կեղծել (նաև հոգ.), կիզել, կիսել, կլանել, կծել, կն(ե)պել, կմշտել, կնքել, կոծկել, կոկել, կողպել, կոնկել, կոնձել, կուրել, կործանել, կնքել, կոծկել, կոկել, կողպել, կուրել, կացել, կրակել, կրքել, կոփել, կպրել, կոն, կոփել, կսմբել, կտրել, համբուրել, համեմել, (հոգ.), կրծել, կրտել, հալել, հակել, հաղթել, համբուրել, համեմել, հապավել, հատել, հարել «խփել», հարքել, հեղել, հեկել, հերձել, հիմայել, հղկել, հյուծել, հնձել, հողել, հորել, հուզել (նաև հոգ.), հուճցել, ձգել, ձիքել, ձյուրել, ձուլել, ձևել, հանկել, հաշակել, հզվել, նխել, նկել, նղել, նմլել, նմոնել, ննշել, նոնել, մանրել, մաշկել, մարսել, մաքրել, մերել, մզել, մշակել (նաև հոգ.), մոմել, մրել, նորոգել, նվանել, շալակել, շարժել, շեշտել (հոգ.), շլրպյել, շնշել

³⁵ Այստեղ և ստորև հոգ. նշանակում է հոգեպես։

(—), շոյել, շոպել, շտկել (<շիտակել), շիել, որել, որսալ, շոել, պայտել, պաշարել, պաստառել, պատռել, պեղել, պնդել (նաև հոգ.), պսակել, պրկել, պրպտել, ջարդել, ջնջել, ջրել, ռանդել սա-
ծիլել, սանձել, սանրել, սասանել, սեղմել, սպանել, սպառել, սվա-
ղել, սրբել, սրել, սրակել, սլոռել, վառել, վառանել, վարել, վնարել,
վրդովել, տանջել, տաշել, տատանել, տնկել, տոչորել (նաև հոգ.),
ցանցել, ցեմնտել, ցնցել, ցրել, ուղղել, ուտել, փալանել, փակել,
փետել, փամել, փանդել, փերել, փերքել, փերծել, փշտել, փոռել, օրո-
րել և այլն: Հատկանշական է, որ անուններից ածանցված բայերը
պատկանում են հատկապես այս տիպին: Սրանց մի տարատեսակը
պետք է համարել այն բայերը, որոնց օբյեկտը ստեղծվում կամ
ձեռք է բերվում որպես գործողության հետևանք (համտ. վերևում
բերված այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս օբյեկտի վերացումը,
սպառումը, անհետացումը)՝ ածել, գտնել, երկնել, ծնել, կերտել,
հայրայրել, հիմնել, հնարել (հոգ.), նարել, մոգոնել, շինել, ստեղ-
ծել, տպել և այլն: Սրանցից գտնել, կերտել, հայրայրել, հնարել,
նարել, մոգոնել, շինել, ստեղծել բայերը փաստորեն եռարժույթ են
և կարող են բացի ուղիղ խնդրից ստանալ նաև բացառականով
խնդիր:

2) Բայեր, որոնք ցույց են տալիս կամ օբյեկտի կախվածու-
թյուն, ընդօրինակում, զգայում, ցանկալիություն (օբյեկտին ուղղու-
ված նպատակադիր գործողություն), կամ օբյեկտի, որպես վե-
րացական առարկայի (գործողության անվանման), հատկանշում
(բացառում, սկսում, ավարտում, փոփոխություն, ձգտում և այլն)՝
անրջել (— մասին), ախոսալ (— համար), բաղձալ, գիտենալ
(— մասին), գրոհել (— վրա), դատել, դյուրել, դրժել, երագել
(— մասին), երգել (— մասին), զգալ, զննել, ըղձալ, թվել, ժխտել,
իմանալ (— ուղ. խ. + բցո.), լուծել (նաև հոգ.), լքել, խափանել,
խնամել, խնայել, խորհել (—, — մասին), խոսել, խոտանել, խրա-
տել, ծաղրել, ծանակել, կամենալ (— ուղ. խ. + տր.), կատարել,
կարդալ, համրել, հաստատել, հավաստել, հարգել, հեզնել, հերքել,
հիշել (— մասին), հիպնոզել, հղանալ, հուլովել, հուսալ, նանայել,
նառել, մեկնել «մեկնաբանել», մոռանալ (— մասին), մտածել
(— մասին), մտորել (— մասին), մուրալ, նկատել, նկարել, նշա-
նակել, նշել (— մասին), որոնել, որոշել, պահել, պաշտել, պատ-
կերել, պատնենել, պատմել (— մասին), պարգել (— ուղ խ. +
համար), պլշել, պրծնել, սերտել, սիրել, սկսել (— անորոշ),
ստեղծել, ստուգել, վկայել (— մասին, — ուղ. խ. + մասին), վնոնել

տոնել, ցանկանալ (— ուղ. խ. + տր.), ուզել (— անորոշ), ուխտել,
ուռենալ, ուրանալ, փնտրել, փորձել, ֆննել, օրհնել և այլն: Այս
կարգի բայերը մասամբ, փնջպես տեսնում ենք, ընդհանրական
բնույթի են, մասամբ նույն տիպի են, ինչ անորոշ դերբայ պա-
հանջող բայերը, մասամբ արտահայտում են լայն առումով նշա-
նային հարաբերություններ և նեղ առումով՝ հոգեկան զանազան գոր-
ծառնություններ. այս դեպքում զգայում ցույց տվող բայերը (զգալ,
տեսնել, նկատել և այլն) փաստորեն ներկայացնում են ներգործ-
ման առարկան՝ զգայողին, որպես ներգործող: Եթե նկատի առնենք
որ շողկապի հետ կապակցվելու կարողությունը, ապա կարելի է
առանձնացնել հետևյալ բայերը՝ անրջել, բաղձալ, գիտենալ, դրժել,
երագել, երգել, զգալ, ըղձալ, ժխտել, իմանալ, խորհել, խոսել, ծաղ-
րել, ծանակել, կամենալ, կարդալ, համրել, հաստատել, հավաստել,
հեզնել, հերքել, հիշել, հղանալ, հուսալ, նառել, մոռանալ, մտա-
ծել, մտորել, նկատել, նշել, որոշել, պատմել, պարգել, ստուգել,
վկայել, վնոնել, ցանկանալ, ուզել, ուխտել, ստանալ և այլն: Դժվար
է նկատել, որ արանք զգայում, ցանկություն և հոգեկան զանազան
այլ գործառնություններ արտահայտող բայեր են, որոնց համար
որպես օբյեկտ հանդես են գալիս ամբողջական նախադասությու-
ններ:

Եռարժույթ անցողական բայերը կարելի է խմբավորել ըստ
անուղղակի խնդիրների տարբեր դրսևորումների.

1) Ուղիղ խնդրի հետ միասին տրական հոլովով խնդիր պա-
հանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + փոխավոր
բայ + տրական հոլովով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ազուցել, ազ-
բանջել, ազդարարել, ակնարկել, աղաշել (— ուղ. խ. + բցո.),
աղերսել (— ուղ. խ. + բցո.), անել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. + հա-
մար), ապացուցել, ապսպրել, առ(ա)դրել (— ուղ. խ. + հետ), ասել,
ապացուցել, ապսպրել, առ(ա)դրել (— ուղ. խ. + հետ), ասել,
ավանդել, ավետել, արգելել (— տր. + անորոշ), բաժանել «բաշխել»
(բաժանել «անջատել»՝ — ուղ. խ. + բցո.) բաշխել (— ուղ. խ. + մի-
շե), բառնալ (բարձել) (— ուղ. խ. + վրա), բացատրել, բռնադատել,
գամել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.)³⁶, գանգատվել, գրել (— տր. +
մասին), գրավել, գաժել, գուշակել (—, — ուղ. խ. + համար), դասա-
վանդել (— ուղ. խ.), դարսել (— ուղ. խ. + վրա), դրդել, ենթարկել,
զեկուցել (— տր. + մասին), զոհաբերել (— ուղ. խ. + համար).

³⁶ «Տեղի ուղղ.» տվյալ դեպքում նշանակում է «տեղի ուղղական» (ուղղության
տեղի պարագա):

գուգակցել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. + հետ), ընծայել, ընծանել, քա-
խանձել (— տր. + համար, տր. + անորոշ), քարգմանել, քելադր-
բել, քողնել (— ուղ. խ., — անորոշ), լծել (— ուղ. խ. + հետ), խառ-
նել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. + հետ), խոստամալ (— տր. + անորոշ),
խոստովանել, ծախել, կապել (— ուղ. խ. + հետ), կարգադրել (—
տր. + անորոշ), կարկառել (— ուղ. խ.), կիսել (— ուղ. խ.), կտա-
կել, հակադրել, հաղորդել, հայտնել, հանձնարարել, հանձնել, հա-
ռել, հասցեագրել, հատուցել (— տր. + համար), հարցնել (— ուղ.
խ. + բցու.), հեռագրել, հղել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ., — ուղ. խ. +
մտ կամ ետևից), հյուսել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. + հետ), հուշել,
հրամայել (— տր. + անորոշ), ձուլել (— ուղ. խ. + հետ), նեղվել
(— ուղ. խ.), մաղրել, մատակարարել, մատնանշել, մատնել, մա-
տուցել, մերժել, միավել (—, — ուղ. խ. + հետ), մղել (— ուղ. խ. +
անորոշ, — ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), ներշնչել, նկարագրել (— ուղ.
խ.), նվիրաբերել, նվիրել, շնորհել, շնչել (—), պատասխանել,
պատմել (— տր. + մասին), պարգևել, սևեռել (— ուղ. խ. + վրա),
ստորաբաժանել (— ուղ. խ.), վանառել, վերագրել, վերածել, վե-
րավանառել, վերափոխել, տալ, տրոհել, ուղարկել (— ուղ. խ. + տե-
ղի ուղղ., — ուղ. խ. + ետևից), ուղղել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.),
ուսուցանել, փաթարել, փոխարկել, փոխակերպել, փոխել, փռել
(— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), փռոզել, փռել (— ուղ. խ. + վրա) և
այլն: Դժվար չէ նկատել, որ այս բոլոր բայերն արտահայտում են
տալու, հաղորդելու (= նշան տալու), վերածելու, ուղղելու, բաշխե-
լու իմաստներ: Ինչպես մասամբ տեսանք փակագծերում՝ բերված
զուգահեռ ձևերից, այս տիպի բայերին մոտ են այն բայերը, որոնց
հետ ուղիղ խնդրի փոխարեն հանդես է գալիս անորոշը՝ անփոփոխ
ձևով կամ, երբեմն էլ, տրականով՝ առաջարկել, արգելել, բռնադա-
տել, քողնել, բույլատրել, կարգադրել, համոզել, հարկադրել, հոր-
դրել, հրամայել, մերժել, պարտադրել, ստիպել և այլն:

2) Ուղիղ խնդրի հետ միասին բացառական հոլովով խնդիր
պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր
բայ + բացառական հոլովով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ազատել,
ածանցել, ակնկալել, սղաչել (— ուղ. խ. + տր.), աղբսել (— ուղ.
խ. + տր.), անջատել, ապափնել (— ուղ. խ.) առնել, արձակել
(— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), արտագրել, արտածել, արտահանել, ար-
տանկարել, արտատպել (— ուղ. խ. + գործ.), արտափել (— ուղ.
խ. + գործ.), արտրել (— ուղ. խ. + գործ.), բեռնարարել, գանձել,
գերադասել, գծել, գողանալ, գրավել, գանազանել, գավրել, գատել,

գեկուցել (— տր. + մասին), գտել (— ուղ. խ.), ընդունել (— ուղ.
խ.), ընկալել (— ուղ. խ.), ընտրել, ժառանգել, բոցնել (փխր.),
ժողովել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), իմանալ, լսել, լսգել, խնդրել
(— տր. կամ բցու. + անորոշ), կազմել, կախել, կորզել, հայցել, հա-
նել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), հավաքել (— ուղ. խ. + տեղի
ուղղ.), հավիշտակել, հորինել (— ուղ. խ.), ձեռք բերել, մեջբերել,
շահնել, շեղել, շորքել, շանքել, պահանջել (— բցու. + անորոշ), պո-
կել, շոկել, սահմանագատել, սովորել, ստանալ, վանել, վարձել,
վերցնել, վռնդել, վտարել, տարբերել, տեղեկանալ, ուսանել, փրկել,
փողել, փաշել (— ուղ. խ. + տեղի ուղղ.) և այլն: Բացառականով
խնդիր պահանջող անցողական բայերը ցույց են տալիս մի բանի
անջատում մյուսից, այդ թվում նաև նշանի անջատում՝ այս բառի
լայն իմաստով. միացնել, տալ, հաղորդել և վտարել բայերը
տարբերվում են անջատել, ստանալ, իմանալ և ընդունել բայերից
գործողության ուղղությամբ: Բացառականով խնդիր են պահանջում
նաև արդեն հիշատակված գտնել, կերտել, հայրալքել, հնարել,
նարել, մոզնել, շինել, ստեղծել և այլն անցողական բայերը:

3) Ուղիղ խնդրի հետ միասին գործիական հոլովով խնդիր պա-
հանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր
բայ + գործիական հոլովով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ամբար-
կել (— ուղ. խ. + ներգ.), բախտավորել, բավարարել, բեռնավարել,
բեռնել, բնորոշել, բնութագրել, գայրակղեցնել, գերազանցել
(— ուղ. խ. + ներգ.), գերակատարել, զարդարել, զուգել, բովել, լըց-
նել, խոցել, կաշառել, կերակրել, կոծել, կողմնորոշել (— ուղ. խ. +
ներգ.), համակրել, հյուրասիրել, հուսադրել, նեղվել (— ուղ. խ., —
ուղ. խ. + տր.), մխիթարել, նախշել (— ուղ. խ.), ներկել, նշանա-
վորել, շնորհավորել (— ուղ. խ. + համար կամ առքիվ), շրջապա-
տել, ռզեշնչել, ռզևորել, որոզել, ռոզել, շափել, պատել, պատվել,
պարզկապել, պարուրել, պննել, ամփոփել, վարկարկել (— ուղ.
խ.), վարձատրել (— ուղ. խ.), վիրավորել (— ուղ. խ.), վնասել,
տուգանել, տրոհել (— ուղ. խ.), փաթարել, փոխարինել, փաղար-
կել, օժտել, օծել և այլն:

4) Ուղիղ խնդրի հետ միասին ներգոյական հոլովով կամ մեջ-
կապով (բուն և պարագայական) խնդիր պահանջող եռարժույթ բա-
յեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + ներգոյական հոլու-
վով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ամբաստանել, անտեսել, առա-
կել, ափսոսել (— ուղ. խ. + համար), գովել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. +
համար), գտնել (— ուղ. խ. + բցու.), երկրորդել, գետեղել, գրպար-

տել, ընդօրինակել, քաղել, խարել, խանգարել, խծրծել, կանխել, կշտամբել (— ուղ. խ. + համար), կողմնորոշել (— ուղ. խ. + գործ.), հակագործել, համոզել, հանդիմանել (— ուղ. խ. + համար), հետապնդել (— ուղ. խ.), հյուրնկալել, հորդորել (— ուղ. խ.), հուսախար(եցն)ել, մարզել, մեղադրել (— ուղ. խ. + համար), նախատել (— ուղ. խ. + համար), նզովել (— ուղ. խ. + համար), շահագործել (— ուղ. խ.), պախարակել (— ուղ. խ. + համար), պաշտպանել, (— ուղ. խ. + բցո., — ուղ. խ. + ներգ.), պատսպարել, սերմանել, ցանել, տեղադրել, տեղավորել (— ուղ. խ.), ցուցաբերել, փոխարինել և այլն:

5) Ուղիղ խնդրի հետ միասին ուղղական («հայցական») հոլովով կամ մեջ կապով (երբեմն էլ այլ կապերով պարագայական խընդիր՝ տեղի պարագա) պահանջող եռարժույթ բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + ուղղության տեղի պարագա» մասնակաղապար)՝ առաջնորդել, առաքել, արձակել (— ուղ. խ. + բցո.), դնել (— տր. կամ վրա, մտ...), բերել, գցել, խորել, խրել, խցկել, կանչել, կոխել, հավաքել (— ուղ. խ., — ուղ. խ. + ներգ., — ուղ. խ. + բցո.), հրավիրել, հրել, ձգել, մխել, մխրնել, մղել, մուծել, նետել, շարտել, տանել, տապալել, տեղափոխել, ուղարկել (— ուղ. խ. + տր., — ուղ. խ. + ետևից), փոխադրել, փաշել (— ուղ. խ. + բցո.), ֆշել (— ուղ. խ. + բցո.) և այլն:

6) Ուղիղ խնդրի հետ տարբեր կապերով խնդիրներ պահանջող եռարժույթ բայեր.

ա) Մեջ կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + մեջ կապով խընդիր» մասնակաղապար)՝ մեխել (— ուղ. խ. + տր., — ուղ. խ. + տեղի ուղղ.), ներգրավել, ներդրել, ներմուծել, ներփաշել և այլն:

բ) Վրա կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + վրա կապով խընդիր» մասնակաղապար)՝ բարդել, բարձել (բառնալ) (— ուղ. խ. + տր.), դարսել (— ուղ. խ. + տր.), դիգել, խարսխել (— ուղ. խ.), կիտել (— ուղ. խ.), մակագրել, փորագրել, փնել (— ուղ. խ. + տր.) և այլն:

դ) Հետ կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + հետ կապով խընդիր» մասնակաղապար)՝ բաղդատել, գողել, գուգադրել, գուգավորել, գրուցել, լծել (— ուղ. խ. + տր.), խաղալ (— ուղ. դ.), խառնել (— ուղ. խ. + տր.), համակերպել, համեմատել, հյուսել (— ուղ. խ. +

տր.), միավորել, շղախել (— ուղ. խ. + տր.), շղկապել, շղթաչակցել (— ուղ. խ. + տր.), շփոթել և այլն:

դ) Համար կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + համար կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ անիծել, գովել (— ուղ. խ. + ներգ.), դրվատել, կշտամբել (— ուղ. խ. + ներգ.), կորել, նախատել (— ուղ. խ. + ներգ.), նզովել, շնորհավորել (— ուղ. խ. + գործ.), պախարակել (— ուղ. խ. + ներգ.) պատմել և այլն:

ե) Հանդեպ (նկատմամբ, դեպի) լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր [«ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + հանդեպ (նկատմամբ, դեպի) կապով խնդիր» մասնակաղապար]՝ տածել և այլն:

զ) Միջև կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + միջև կապով խընդիր» մասնակաղապար)՝ բաշխել (— ուղ. խ. + տր.):

է) Մասին կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + մասին կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ ասել, գրախոսել, գրել, երգել (— ուղ. խ., — մասին), խորհել (— ուղ. խ., — մասին), մտածել (— ուղ. խ., — մասին), պատմել (— ուղ. խ., — մասին), տեղեկանալ (ուղ. խ. + բցո., — բցո. + մասին) և այլն:

զ) Շարժում (շարժը) կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր [«ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + շարժում (շարժը) կապով խնդիր» մասնակաղապար]՝ դասել:

թ) Մինչև կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + մինչև կապով խնդիր» մասնակաղապար)՝ երկարածգել, հետածգել, շարունակել և այլն:

ծ) Դեմ կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր («ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + դեմ կապով խնդիր»)՝ նյութել:

ժա) Մոտ (կողմին) կապով լրացուցիչ խնդիր պահանջող անցողական բայեր [«ենթակա + ուղիղ խնդիր + դիմավոր բայ + մոտ (կողմին) կապով խնդիր» մասնակաղապար]՝ շարել:

4. ԲԱՅԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒՄԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Բայերի ընտրութեան դասակարգումը, ինչպես նշվել է, բայերի դասակարգումն է ըստ մակբայների տարբեր խմբերի հետ նրանց կապակցելու միջոցով: Հասկանալի է, որ բայերի ընտրութեան համեմատաբար լրիվ դասակարգում կատարելու համար հարկավոր կլինեի ունենալ բայերի և մակբայների ըստ հնարավորին լրիվ ցանկը և սլարոնը դրանց բոլոր հնարավոր զուգակցությունները: Հայերենի համար առայժմ այդպիսի դասակարգում չի կատարված: Այս խնդրի լուծումը մոռնելով ապագային (այն կսահանջի էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենայի օգտագործում)՝ առայժմ բավարարվենք բայերի՝ մակբայական հիմնական խմբերի հետ կապակցվելու հնարավորության քննությունը:

Գոյականական բառակապակցությունների քննության ժամանակ մենք տարբերեցինք արմատական կամ իբրև այդպիսին դիտակցվող մակբայների երեք խումբ՝ տեղանիշ, ժամանականիշ և շարժականականիշ: Բայական բառակապակցության և նախադասության մակբայական լրացումների քննության կապակցությամբ, հաշվի առնելով հարցական բնույթի դերանվանական մակբայների տիպերը և բաղադրյալ մակբայների վերաբերյալ տվյալները՝ մենք առանձնացրինք նաև որականիշ («ձևի») և պատճառա-նպատականիշ խմբեր: Այսպիսով, ստացվեց մակբայների հինգ խումբ՝ 1) տեղանիշ, 2) ժամանականիշ, 3) շարժականականիշ, 4) որականիշ («ձևի») և 5) պատճառա-նպատականիշ: Այս դասակարգումը բնականաբար տրամաբանորեն թերի է, որովհետև նախ՝ ոչ բոլոր պարագաներն են մակբայական արտահայտություն ստանում (հմտ. հիմունքի և հակառակ հիմունքի պարադոքսները), երկրորդ՝ մակբայների դեպքում պատճառի և նպատակի հստակ տարբերակում չի լինում, երրորդ՝ այսպես կոչված շարժականականիշ մակբայների խմբի մեջ դրվում են տարածության ու ժամանակի շարժարտահայտող մակբայները, և այդ առումով հիշյալ խմբերի տարբերակումը դառնում է բավականին տարտամ: Հաշվի առնելով այս բոլորը՝ նպատակահարմար համարենք բայերի ընտրութեան քննությունը կատարել ըստ մակբայների առանձին խմբերի մեջ մտնող ենթախմբերի և հաշվի առնենք նաև մակբայաբար գործածվող ածականները:

Այսպես կոչված տեղանիշ մակբայների մեջ պետք է տարբերել երկու ենթախումբ՝ ա) մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս տեղ կամ

դիրք՝ անկախ ուղղությունից և պատասխանում են որան՝ դ հարցին, բայց սովորաբար ճիշտ գործածության դեպքում, չեն պատասխանում ու՞ր հարցին՝ ներսում, դրսում, առջևում, ետևում և այլն. բ) մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս ուղղություն դեպի մի տեղ, պատասխանում են ու՞ր հարցին՝ ներս, դուրս, առաջ, (ն)ետ, վեր, վար, ընդառաջ, սարն ի վեր և այլն. արամաբանորեն սրանց մեջ պետք է դրվեն նաև որանդի՞ց և որանդից ու՞ր հարցերին պատասխանող մակբայները՝ վերստ:

Այսպես կոչված ժամանականիշ մակբայները բաժանվում են մի քանի խմբի. ա) բուն ժամանականիշ մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս ժամանակային «տեղ» (դիրք), հարաբերակից են բուն տեղի մակբայներին (այն տարբերությամբ, որ տեղի մակբայները ցույց են տալիս տարածական երեք չափում, իսկ ժամանակայինները՝ դժային բնույթ ունեն) և պատասխանում են ե՞րբ (= ո՞ր մամանակ. հմտ. որան՝) հարցին՝ առաջ, հետո, երեկ, այսօր, այժմ հիմա, հերոս, առավոտյան, երեկոյան և այլն. բ) ժամանակային շարժի կամ տեղողության մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս ժամանակի որոշ շարժի տեղողություն և պատասխանում են ու՞ր՞ն՞ ժամանակ, ուր՞ն՞ ժամանակում, ի՞նչ արագությամբ հարցերին՝ արագ, իսկույն, դանդաղ, երկար, ցման, ռուպեպես, վայրկենաբար և այլն. այս մակբայների որոշ տարբերակ պետք է համարել հասանելիության աստիճան արտահայտող արդեն (արդեն հասել է), դեռ, դեռևս (դեռ չի հասել, դեռևս չի եկել) մակբայները. գ) ժամանակային քանակի մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության կատարման քանակն ու պարբերականությունը և պատասխանում են քանի՞ անգամ հարցին՝ երկիցս, երեքս, բազմիցս և այլն, երբեմն, հաճախ, միշտ, երբեմն-երբեմն, մերթնդմերթ և այլն. դ) ժամանակային կարգի մակբայները, որոնք ցույց են տալիս գործողության սկիզբը, ընթացքը, վերջը և պատասխանում են ո՞ր անգամ, քանի՞ երեզ անգամ, ե՞րբ հարցերին՝ սկզբում, վերջում, նախապես, հրեքացս, կրկին, հորից, դարձյալ և այլն: Ինչպես հայտնի է, վերջին երկու տիպի մակբայները սովորաբար դրվում են շարժի ու քանակի մակբայների մեջ, որ յուրովին ճիշտ է: Բուն շարժի ու քանակի մակբայներից այս մակբայների տարբերությունն այն է, որ նրանք կապված են գործողության ժամանակի հետ, միևնույն բուն շարժի ու քանակի մակբայներն արտահայտում են տարածության շարժի և գործողության հետ կապված առարկաների շարժի ու քանակի:

Չափ ու քանակի մակբայների մեջ ևս կարելի է տարբերել մի քանի ենթախումբ. ա) չափի մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս դործողության հետ կապված առարկաների (օբյեկտի տարածության) ընդգրկման չափը և կազմը՝ շատ, քիչ, քիչ-քիչ, համարյա, գրեթե, երե, մոտավորապես, լիովին, ամբողջովին, մասամբ, բացառապես և այլն. բ) աստիճանի մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս դործողության կատարման և ազդեցության աստիճանը՝ հազիվ, հազիվհազ, ուժգին, սաստիկ, ուժգնորեն և այլն. գ) քանակի մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության ենթակայի, երբեմն էլ օբյեկտի քանակը՝ մեկ-մեկ, զույգ-զույգ, փունջ-փունջ և այլն: Չափի ու քանակի մակբայները սովորաբար պետք է պատասխանեն որքան, որքան տարածությամբ, ի՞նչ աստիճանի, ի՞նչ չափով, քանիստ՞ չարցերին, բայց երբեմն պատասխանում են ինչպե՞ս չարցին (ուժգին, հազիվ):

Որականիչ մակբայները կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) ձևի մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս ենթակայի և նրա շարժման ձևը՝ ուղիղ, ուղղակի, ուղղակիորեն, շեղ, շեղակի, ծառուծուծ, կուզեկուզ, հոտընկայս և այլն. բ) հատկանշային մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս ենթակայի և օբյեկտի, ընդհանրապես գործողության հետ կապված առարկաների վարմունքով ու հատկություններով պայմանավորված և տվյալ գործողության համար մասնավորվող հատկանիշներ՝ արտափուտ, ներփուտ, ներհնապես, տեսականորեն, գործնականորեն, գիտակցաբար, բարոյապես, փառաբար, լռչորեն, աշխարհագրորեն և այլն: Որականիչ մակբայները սովորաբար պատասխանում են ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով չարցերին:

Հայերենի պատճառա-նպատականիչ մակբայները թվով խիստ սահմանափակ են, վերաբերում են անձերի կատարած գործողություններին և պատասխանում են ինչու՞, ինչի՞ համար, ինչի՞ց դրոված, ի՞նչ նպատակով չարցերին՝ ամորու, ի հենուկս, ջգրու:

Մակբայների բոլոր խմբերի մեջ կան ժխտական բնույթի բաներ և բառախմբեր (նկարագրական մակբայներ), որոնք գործածվում են միայն ժխտական բայաձևերի հետ՝ ոչ մի տեղ, երբեք, ամենևին, ոչ մի չափով, ոչ մի կերպ, ոչ մի ձևով:

Այժմ ընտրելով մակբայական ամեն մի ենթախմբից մեկական ներկայացուցիչ և բայական տարբեր խմբերից մի քանի ներկայացուցիչ (այնպես, որ ընդգրկվեն բայական իմաստային հիմնական տիպերը)՝ կազմենք բայերի՝ մակբայների տարբեր տիպե-

Նրանց կազմակերպվածությունը մակբայների հետ

Բայեր	Նրանց կազմակերպվածությունը մակբայների հետ												
	բայանի	Հատկանշի	զանգվածային	(պրոմ) խոստ	պրեկտ	սխառոց	պիկնի	միտայ	(Պիտոտո) պրեկտիզաց	կրոնի -կրոնի	պրեկտիզաց	պրեկտիզաց -միտային	տիպի
1. Անանցողական													
(մարդիկ, զրբեր) են կան	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
կանգնած են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
մնում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
չողում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
դուռում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
մեծանում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
աճում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
դալիս են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
դնում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
մպտում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
հառաչում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
տխրում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
2. Անցողական													
(տներ) ունեն	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(տները) գիտեն	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(հարյը) հասկանում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(ամեն ինչ) զգում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(զրանք տներ) են գործնում	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(զրանք) փոխում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
(բարերը) շարժում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
(զրբերը) տալիս են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
(նրանց) հուզում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
(նրանց) սպանում են	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
(նրանց) մեծում են	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-

րի հետ կապակցվելու հնարավորությունը սարգող աղյուսակ (աղյուսակ 31)³⁷։

Աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը․

1) Մակբայների որոշ տիպեր՝ դրսում (տեղի), առավոտյան (ժամանակի), արդեն (հասանելիության աստիճանի), կրկին (ժամանակի կարգի), զույգ-զույգ (քանակի), ընդհանրապես ընտրությանին տարբերություններ չեն առաջացնում։ Ըստ աղյուսակի այս խմբին պետք է հատկացվեն նաև հատկանշային մակբայները (արտահայտես), բայց սա պետք է բացատրել աղյուսակի համար ընտրված մակբայի բնույթով․ այս խմբի մակբայները իրականում բայերի դասանշային գործածության սահմանափակություն ունեն։ հմմտ. Բաջարաբ, մտավորապես, բարոյապես և այլն։

2) Տեղի ուղղության մակբայներն օգտագործվում են միայն տարածական շարժում արտահայտող բայերի հետ՝ լինեն դրանք անցողական, թե անանցողական՝ գալ, գնալ, շարժել, տալ և այլն։

3) Ժամանակային շափի (տևողության) և բանակի մակբայները՝ արագ, հանախ և այլն, բայակերպային սահմանափակություն ունեն․ միակատար և անփոփոխ վիճակ արտահայտող բայերի հետ նրանք չեն գործածվում՝ եմ, կամ, կանգնած լինել, սնալ, ունեմ, գիտեմ և այլն։

4) Ավելի սահմանափակ գործածություն ունեն աստիճանի և ձևի մակբայները՝ ըստ ենթակայի ու օբյեկտի փոխազդեցության շափի և ենթակայի կամ նրա շարժման ձևի։ Առաջին տիպի մակբայների հետ գործածվում են հատկապես ազդեցության բայերը, ձևի մակբայների հետ՝ ենթակայի դիրք և շարժում ու փոփոխություն ցույց տվող բայերը։

5) Պատճառ-նպատակային մակբայների գործածությունը խիստ սահմանափակ է՝ ըստ բայերի դասանշային և կերպային առանձնահատկությունների։

6) Եթե նկատի առնենք միայն շափի և աստիճանի մակբայները, ապա կարելի է սահմանել որոշ աստիճանավորություն․ տևողությունը հատուկ լինելով բոլոր բայիմաստներին, եմ, կամ, ունեմ արժեմ, գիտեմ բայերի մեջ արտահայտվում է որպես կետ, մյուսների դեպքում՝ որպես դիժ (վերջինիս հատուկ տարբերակում-

37 Նկատի ունենալով որոշ մակբայների բնույթը (հմմտ. զույգ-զույգ)՝ բայերը բերվում են հոգնակի երրորդ դեմքով, ընդ որում ստորոգելի և ուղիղ խնդիր ստացող բայերը բերվում են որևէ ստորոգելիի և ուղիղ խնդրի հետ միասին։

ներով՝ ըստ ժամանակի և տարածության շափաչին փոխհարաբե-
րության). ուժգնությունը հատուկ է այն բայերի արտահայտած գոր-
ծողությանը, որոնք ցույց են տալիս որոշ փոխազդեցություն՝ ըստ
գործողության աղբյուրի և օբյեկտի ծախսած էներգիայի: Բացի
սրանցից, ինչպես հայտնի է Տնչաբանությունից, ձայնի հա-
մար այս փրկուսին գումարվում է բարձրության աստիճանի հատ-
կանիչը՝ բարձր խոսել, ննչել, ձայնել, երգել և այլն՝ կապված ձայ-
նի աղբյուրի տատանումների քանակի նշանակման հետ:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՓՈԽԿԱՂԱՊԱՐՈՒՄ

ՀԱՄԱԳԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՄԱԳԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳՐԱՆՎՈՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ինչպես նշել ենք ներածության մեջ, համադասական կապակցությունը կարող է ունենալ բառային և ոչ-բառային արտահայտություն: Համադասական կապակցության բառային արտահայտիչները համադասական շաղկապներն են, ոչ-բառայինները՝ պարզ կցումը և, որոշ վերապահությամբ, զեղչումը՝ համապատասխան առոգանությամբ հանդերձ:

Համադասական չորաքանչյուր կապակցություն, — լինի այն բաների, բառակապակցությունների թե նախադասությունների, — վերջին հաշվով կարելի է դիտել որպես տարբեր քանակությամբ ընդհանուր տարրեր ունեցող կամ ոչ մի ընդհանուր տարր չունեցող նախադասությունների համադասական կապակցություն. համար. «Ես գնեցի մատիտ» + «Ես գնեցի տետր» → «Ես գնեցի մատիտ և տետր». «Ես գնեցի մատիտ» + «Գրիգորը գնեց տետր» → «Ես գնեցի մատիտ, Գրիգորը՝ տետր». «Ես գնեցի մատիտ» + «Ես մատիտով գրեցի դասը» → «Ես գնեցի մատիտ և մատիտով (նրանով) գրեցի դասը» և այլն: Հայ քերականության մեջ ընդունված է՝ ա) ընդհանուր գլխավոր անդամներ ունեցող նախադասությունների միացումը մեկ նախադասության մեջ (այլ կերպ ասած՝ մեկ ենթակայով և մեկից ավելի ստորոգյալներով, մեկից ավելի ենթականերով և մեկ ստորոգյալով, մեկից ավելի ենթականերով և ստորոգյալներով նախադասությունները) կոչել միավորյալ նախադասություն. բ) ընդհանուր երկրորդական (լրացական) անդամներ ունեցող նախադասությունների միացումը մեկ նախադասու-

Յյան մեջ՝ համադաս անդամներով նախադասություն. գ) տարբեր վիճակներ անդամներ (տարբեր ենթականեր և տարբեր ստորոգյալներ) ունեցող նախադասությունների միացումը մեկ նախադասություն մեջ՝ նախադասությունների համադասական կապակցություն:

Համադասական կապակցություն հիմնական միջոցները պարզ հավելումը և համադասական շաղկապներն են. զեղչումը բառիս բուն իմաստով հատուկ եղանակ չէ, այլ այն բանի զրոստումը, որ տվյալ անդամը միացված նախադասությունների համար ընդհանուր է («Ես դնայի տուն, Հակոբը՝ դպրոց»): Նախադասությունների պարզ հավելմամբ կարող են արտահայտվել այն բոլոր իմաստները, որոնք արտահայտում են համադասական շաղկապները. իմաստային տարբերությունները զրոստվում են միավորվող նախադասությունների կազմով և համապատասխան առոգանություններ:

2. ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ

Համադասական շաղկապները, մի շարք այլ միավորների նման, կարող են հանդես գալ և՛ բառերի, և՛ բառախմբերի ձևով. բառախմբերն փրենց հերթին կարող են լինել երկու տիպի՝ մենաշաղկապներ, որոնք հանդիսանում են շաղկապվող միավորներից մեկի մոտ (սովորաբար նրանց միջև), և զուգաշաղկապներ, որոնք հանդիսանում են շաղկապվող միավորներից յուրաքանչյուրի մոտ (սովորաբար նրանցից առաջ): Միաբառային շաղկապներն են այլ, այնքինչ, բայց, էլ, քե, իսկ, կամ, մինչդեռ, նաև, նույնպես, սակայն ու, և: Բառախմբային մենաշաղկապները բաղկացած են բառային շաղկապներից կամ զրանց և ցուցական բառերի միացությունից՝ բայց և, նույնպես և, սակայն և, ոչ քե և այլն: Զուգաշաղկապները լինում են կրկնավոր՝ էլ — էլ, քե — քե, կամ — կամ, ոչ — ոչ, ոչ այն է — ոչ այն է, և՛ — և՛, և տարանդամ՝ ոչ — այլ, ոչ քե — այլ, ոչ միայն — այլև, ոչ միայն — այլ նաև: Միաբառային շաղկապներից էլ-ը և նույնպես-ը զրվում են շաղկապվող միավորներից երկրորդից հետո և ունեն եղանակիչ մասնիկների արժեք. մյուսները զրվում են շաղկապվող միավորների միջև՝ ես և դու, ես կամ դու և այլն: Զուգաշաղկապներից միայն էլ — էլ-ն է զրվում շաղկապվող յուրաքանչյուր միավորից հետո. մյուսները զրվում են շաղկապվող միավորներից առաջ:

Համադասական շաղկապների բաշխումը ինչպես նշվեց, զործառական և մակարդակային տարբերություններ չունի. այդ շաղկապները կարող են գործածվել՝ ա) բոլոր լիմաստ խոսքի մասերի և բ) ոչ միայն բառերի, այլև նախադասությունների շաղկապման համար. այսպիսով, համադասական շաղկապների բաշխման և, հետևաբար, նրանց իմաստի տարբերությունները կապված են ոչ թե առանձին բառերի ու նույնիսկ բառակապակցությունների, այլ նախադասությունների ընդհանուր կարիքների հետ: Դժվար չէ պարզել, որ այստեղ դեր են խաղում շաղկապվող միավորների որակական և քանակական տարբերությունները: Որակական ասելով հասկանում ենք շաղկապվող միավորների հաստատականության և ժխտականության, միասնության և հակադրության տարբերությունները: Քանակական ասելով հասկանում ենք այդ տարբերությունների՝ մեկական թե երկուական զույգերի վրա տարածվելը: Այս հարաբերությունները կարելի է արտահայտել 1-ին աղյուսակով.

Աղյուսակ 1

Շաղկապներ	Շաղկապվող կգրեր		Օրինակներ
	Առաջին կգր	Երկրորդ կգր	
1	2	3	4
1. այլև էլ նաև նույնպես ու և էլ—էլ թե—թե և—և ոչ միայն—այլև ոչ միայն—այլև նաև	+	+	զրեց, այլև գնաց (Գրիգորը, այլև Հակոբը) զրեց, գնաց էլ (Գրիգորը, Հակոբն էլ) զրեց, նաև գնաց (Գրիգորը, նաև Հակոբը) Գրիգորը, Հակոբը նույնպես զրեց ու գնաց (Գրիգորն ու Հակոբը) զրեց և գնաց (Գրիգորը և Հակոբը) զրեց էլ, գնաց էլ (Գրիգորն էլ, Հակոբն էլ) քե՛ զրեց, քե՛ գնաց (քե՛ Գրիգորը, քե՛ Հակոբը) և՛ զրեց, և՛ գնաց (և՛ Գրիգորը, և՛ Հակոբը) ոչ միայն զրեց, այլև գնաց (ոչ միայն Գրիգորը, այլև նաև Հակոբը) ոչ միայն զրեց, այլ նաև գնաց (ոչ միայն Գրիգորը, այլ նաև Հակոբը)
2. (չ) և (չ) (չ) ու (չ) (ոչ) և (ոչ) ոչ—ոչ էլ	—	—	չզրեց և չգնաց չզրեց ու չգնաց ոչ զրեց և ոչ գնաց (ոչ Գրիգորը և ոչ Հակոբը) ոչ զրեց, ոչ գնաց (ոչ Գրիգորը, ոչ Հակոբը) չզրեց, չգնաց էլ

1	2	3	4
էլ—էլ ոչ միայն—այլև			չգրեց էլ, չգնաց էլ ոչ միայն չգրեց, այլև չգնաց (ոչ միայն Գրիգորը, այլև Հակոբը չգնաց)
ոչ միայն—այլ նաև			ոչ միայն չգրեց, այլ նաև չգնաց (ոչ միայն Գրիգորը, այլ նաև Հակոբը չգնաց)
3. բայց միայն թե	+	-	գրեց, բայց չգնաց (Գրիգորը, բայց ոչ Հակոբը) գրեց, միայն թե չգնաց (Գրիգորը, միայն թե ոչ Հակոբը)
(այլ) ոչ թե			գրեց, (այլ) ոչ թե գնաց (Գրիգորը, այլ ոչ թե Հակոբը)
և (ու)			գրեց և չգնաց (Գրիգորը և ոչ Հակոբը)
4. այլ	-	+	չգրեց, այլ գնաց
ոչ—այլ			ոչ Գրիգորը, այլ Հակոբը
ոչ թե—այլ			ոչ թե գրեց, այլ գնաց (ոչ թե Գրիգորը, այլ Հակոբը) չգրեց և գնաց
և (ու)			
5. թե*	±	±	գրե՞ց, թե՞ չգրեց (գրե՞ց, թե՞ գնաց) (Գրիգորը, թե՞ Հակոբը)
կամ			գրեց կամ չգրեց (գրեց կամ գնաց) (Գրիգորը կամ Հակոբը)
կամ—կամ			կամ գրեց, կամ գնաց (կամ Գրիգորը, կամ Հակոբը)
6. այնինչ	+,+	-, -	Գրիգորը գրեց, այնինչ Հակոբը չգրեց (Գրիգորը գրեց, այնինչ Հակոբը գնաց)
իսկ			Գրիգորը գրեց, իսկ Հակոբը՝ ոչ (Գրիգորը գրեց, իսկ Հակոբը գնաց)
մինչդեռ			Գրիգորը գրեց, մինչդեռ Հակոբը չգրեց Գրիգորը գրեց, մինչդեռ Հակոբը գնաց
և (ու)			Գրիգորը գրեց, և Հակոբը չգրեց (Գրիգորը գրեց, և Հակոբը գնաց)

Աղյուսակի հիման վրա կարելի է անել հետևյալ եզրակացու-
թյունները.

1. Կարելի է տարբերել համադասարկ կառուցվածքների երեք
հիմնական տիպ՝ ա) հավելական՝ երկու ենթատիպով՝ դրական-
հավելական կամ միասնություն (+ և +) և ժխտա-հավելական
կամ կրկնաժխտական (— և —). բ) ներհակական՝ երեք ենթատի-
պով՝ սահմանափակական (+ և —), ժխտական կամ փոխարկա-
կան (— և +) և հակադրական (+, + և —, —). գ) տրոհա-

կան կամ երկբայական (\pm և \mp). վերջինս յուրատեսակ միջին
դիրք է զբաղում առաջին երկու տիպերի միջև և, ի տարբերու-
թյուն նրանց, ունի սուբյեկտիվ-եղանակիչ երանգ. խոսողը երկու
կողմն էլ հավասարապես ընտրելի է համարում՝ կամ առաջինը
մերժելի և երկրորդն ընդունելի, կամ ընդհակառակն:

2. Համադասական շաղկապների արտահայտած իմաստները
պատկանում են մեր կողմից առանձնացված ընդհանրական կար-
գերից (կատեգորիաներից) կազմին և ունեն երկու տեսակի
դրսերում՝ գոյաբանական ու իմացաբանական. ա) գոյաբանա-
կան առումով այստեղ պետք է տարբերել՝ որպես վիճակ՝ առկա-
յությունը և բացակայությունը, որպես գործողություն՝ հավելումը,
հանումը, փոխարինումը. բ) իմացաբանական-եղանակային ա-
ռումով պետք է տարբերել՝ որպես վիճակ՝ իմացությունը և անիմա-
ցությունը, որպես գործողություն՝ հաստատումը, ժխտումը և երկ-
բայումը՝ ըստ 2-րդ աղյուսակի.

Աղյուսակ 2

	Վիճակայնություն		Գործողայնություն		
	+	-	+	-	±
Գոյաբա- նական	Առկայու- թյուն	Բացակա- յություն	Հավելում	Հանում	Փոխարկում
Իմացա- բանական	Իմացու- թյուն	Անիմացու- թյուն	Հաստատում	Ժխտում	Երկբայում

3. Համադասական շաղկապների՝ նշված իմաստները պատ-
կանելով կարգի կազմին՝ բնականաբար կարող են արտահայտվել
նաև կապերի օգնությամբ՝ հետևյալ հիմնական փոխակերպում-
ներով՝ ա) «Գրիգորը և Հակոբը» → «Գրիգորը Հակոբի հետ միասին»,
բ) «Ոչ թե Գրիգորը, այլ Հակոբը» → «Գրիգորի փոխարեն Հակո-
բը», որոշ վերապահությամբ նաև գ) «Գրիգորը, բայց ոչ Հակո-
բը» → «Գրիգորը, առանց Հակոբի...», դ) «Ոչ Գրիգորը, այլ Հա-
կոբը» → «Հակոբը, առանց Գրիգորի...»: Տրոհականի դեպքում համա-
դասական կապակցության լիակատար փոխարինում ստորադասա-

կանով արեզի չի ունենում՝ «Գրիգորը կամ Հակոբը» → «Գրիգորի փոխարենն Հակոբը կամ Հակոբի փոխարենն Գրիգորը»: Համադադասական հարաբերության փոխարինումն ստորադասականով հասկանալի կլինի, եթե նկատի առնենք, որ ոչ մի համադասությունն բացարձակ չէ. այն հանգամանքը, որ շաղկապվող կողմերից մեկը նախորդում է մյուսին, արդեն որոշ ստորադասություն մեջ է դնում հաջորդը նախորդի հանդեպ. բուն ստորադասությունն այս փաստի ավելի շեշտված արտահայտությունն է:

4. Բառարկմբային շաղկապները միաբառային շաղկապների համեմատությամբ բաշխական որևէ առանձնահատկություն և նոր իմաստ չեն ավելացնում. նրանք, հատկապես զուգաշաղկապները, ընդգծում, շեշտում և ուժեղացնում են միաբառային շաղկապների արտահայտած իմաստները:

5. Քանի որ մարդկային խոսքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվական միավորների հաջորդական հավելում, ուստի և հավելական շաղկապները, հատկապես և-ը, կարող են հանդես գալ նաև մյուս կարգի շաղկապների դերում կամ նրանց հետ միասին. առաջին դեպքում բուն հարաբերություններն արտահայտվում են շաղկապվող միավորների հաստատական և ժխտական ձևերով. երկրորդ դեպքում և-ը ցույց է տալիս պարզապես խոսքային հավելում:

6. Պետք է տարբերել շաղկապների մի հատուկ խումբ ևս, որ հանդես է գալիս խոսքի նկարագրական, դատողական և այլն մասերը միացնելու, նրանց իրական և տրամաբանական հաջորդականությունը մասնանշելու, երբեմն էլ փոխհաջորդում արտահայտելու համար: Ի տարբերություն նախորդ շաղկապների՝ սըրանք փաստորեն պատկանում են կարգի ընդհանրական կատեգորիային՝ տարածական և ժամանակային համապատասխան գրսելվորմամբ: Այս շաղկապներն են՝ ապա, առաջին — երկրորդ — երրորդ..., նախ — ապա, նախ և առաջ — ապա, նախ — հետո; մեկ — մեկ և այլն:

7. Ժխտա-հավելական հարաբերությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն ոչ — ոչ զուգաշաղկապի, այլև բուն հավելական (գրական-հավելական) շաղկապների միջոցով, որոնք այս դեպքում միանում են երկու (կամ ավելի) ժխտվող մասերի հետ՝ չգրեց և չգնաց: Ոչ — ոչ զուգաշաղկապը փաստորեն ոչ թե շաղկապ է, այլ երկու ժխտվող մասերի ժխտման ընդգծված արտահայտիչ, որ դրանով իսկ ձեռք է բերում շաղկապական արժեք:

8. Եվ, էլ, իսկ և այլ շաղկապներ ունեն նաև եղանակական-

ուժեղացնող մասնիկների դեր, որոնք նույնպես կարող են կապվել տարբեր խոսքի մասերի հետ և իրենց գործառական բնույթով մոտենում են համադասական շաղկապներին. վերջիններս ծագումով հաճախ գալիս են այս կարգի բառ-մասնիկներից (համտ. «եվ դո՛ւ, Բրուտոս», «Ես էլ մարդ եմ», «Հակոբը չկասկածեց իսկ» և այլն):

9. Քանի որ համադասական բուն շաղկապների իմաստները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հարաբերվող միավորների հաստատական և ժխտական ձևերի տարբեր զուգակցությունների նշանակումներ, ուստի և այդ իմաստները կարող են արտահայտվել նաև շաղկապվող միավորների պարզ զուգորդումով՝ անշաղկապ կամ, ինչպես ընդունված է ասել, շարահարական կապակցությամբ: Սա բնականաբար պատմականորեն ավելի վաղ ձև է և այժմ ունի գործառական որոշ տարբերակվածություն՝ ավելի շատ հատուկ լինելով խոսակցական լեզվին. շաղկապական կապակցությունները ավելի հատուկ են գիտական խոսքին:

10. Եթե, ինչպես հարաբերիչ այլ միավորների դեպքում, այս դեպքում ևս համադասական շաղկապները դիտենք հարաբերվող միավորներից մեկի առնչությամբ, ապա կստացվի հետևյալ պատկերը.

1. Հավելական

ա) Միասնություն (զրական-հավելական)

$(A_1) + A_2$ — և Հակոբը

բ) Կրկնաժխտական (ժխտա-հավելական)

$(\bar{A}_1) + \bar{A}_2$ — և ոչ Հակոբը

2. Ներհակական

ա) Մասմանափական

$(A_1) + \bar{A}_2$ — բայց Հակոբը

բ) Ժխտական կամ փոխարկական

$(\bar{A}_1) + A_2$ — այլ Հակոբը

գ) Հակադրական

$(A_1, A_2) + \bar{A}_1, \bar{A}_2 [(A_1, A_2) + B_1, B_2]$ — իսկ Հակոբը զնաց

3. Տրոհական

$(\mp A_1) \pm A_2$ — կամ Գրիգորը

Համադասական հարաբերության մեջ գտնվող անդամների բանաձևը փաստորեն սահմանափակված չէ՝ կախված լինելով

տվյալ բաղադրության բաղադրիչների փրական քանակից: Այս տեսակետից պետք է տարբերել վերջնային և ոչ վերջնային դիրքեր. վերջնային դիրքում (նախադասության վերջում) թվարկումը շատ ավելի քիչ է սահմանափակված, քան ոչ վերջնային դիրքում (հմմտ. «Ժողովին մասնակցում էին Պետրոսյանը, Գրիգորյանը...» և «Պետրոսյանը, Գրիգորյանը... մասնակցում էին ժողովին»): ոչ վերջնային դիրքի դեպքում առկա է նախադասության բաղադրիչների՝ իրարից շատ հեռանալու և դրանով իսկ իմաստի ընկալումը դժվարացնելու վտանգ:

ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՆԹԱՐԱՅԻՆ

ԽՈՍՒՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄ ԵՎ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ

1. ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ՓՈԽԱՆՑՄԱՆ ՀԱՍՎԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փոխակերպման հասկացությունը և «փոխակերպում» տերմինը (transformation, трансформация) լեզվաբանության մեջ նոր չեն: Վաղուց ի վեր հայտնի է, որ միևնույն միտքը կարելի է արտահայտել քերականական տարբեր կառուցվածքներով, տարբեր միջոցներով ու եղանակներով: Դեռևս հին աշխարհում ճարտասանական վարժությունների մեջ լայն տեղ էր տրվում քերականական փոխակերպմանը, իսկ ոճաբանության՝ որպես գիտաճյուղ-ձևավորվելու հետ կապված փոխակերպումը դառնում է այդ գիտաճյուղի առանցքային գաղափարներից մեկը: Կրավորական կառուցվածքի փոխակերպումը ներգործականի, ևերկորդական (ստորագաս) նախադասություններին՝ դերբայական դարձվածների, ուրիշ ուղղակի խոսքին՝ ուղղակի խոսքի և այլն,—այս բոլորը, այսպես կոչված, ավանդական քերականության ամենասովորական գործողություններից են: «Փոխակերպում» տերմինը ևս անհայտ չէ ավանդական քերականությանը: Այսպես Զ. Կ. Նեսֆիլդը իր «Դարձված, քերականություն և համադրություն» աշխատության մեջ, որ 1895 թ. սկսած բազմաթիվ հրատարակություններ է ունեցել, շուրջ երեսունհինգ էջ է նվիրում փոխակերպմանը՝ այն սահմանելով հետևյալ կերպ. «Փոխակերպել մի նախադասություն (sentence) նշանակում է այն փոխել մի քերականական ձևից մյուսի՝ առանց փոխելու նրա իմաստը»¹: «Նախադասությունների փոխակեր-

պում» («The transformation of sentences») անվան տակ նա քննում է, բացի ուրիշ ուղղակի խոսքը անուղղակի խոսքի փոխակերպելու կանոններից, նաև ներգործական և կրավորական, բացականչական և պատմողական («հաստատական»—assertive), հարցական և պատմողական, ժխտական և հաստատական, պարզ և բարդ նախադասությունների՝ իրար փոխակերպելու կանոնները և այլն, ինչպես նաև խոսքի մասերի փոխանցումները՝ համապատասխան վարժություններով:

Ինչպես նշում են ժամանակակից փոխակերպական քերականությունների ներկայացուցիչները, փոխակերպման գաղափարի սաղմը արդի առումով առկա է Պոր-Ռոյալի հայտնի քերականության մեջ:

Ո՞րն է այս դեպքում այն նորությունը, որ բերում է ժամանակակից փոխակերպական քերականությունը: Այդ նորը փոխակերպման գաղափարի ընդլայնման ու ընդհանրացման և ձևականացման մեջ է: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեջ այն ծագել է անմիջական բաղադրիչների մեթոդի սահմանափակությունը հաղթահարելու, լրացնելու և զարգացնելու որոնումների ընթացքում²: Փոխակերպական սերող քերականության բաղադրիչներն են համարվում 1) անմիջական բաղադրիչների, 2) փոխակերպման և 3) ձևահնչության կանոնները: Փոխակերպման մեթոդը լրացնում է անմիջական բաղադրիչների մեթոդը սերման պրոցեսի նկարագրությամբ և շարահյուսական կառուցվածքի ու նրա իմաստային կողմի բացահայտմամբ: Այն հնարավորություն է տալիս սերելու այնպիսի նախադասություններ, որոնք անմիջական բաղադրիչների կաղապարի օգնությամբ չեն կարող սերվել³: Փոխակերպման դեպքում պահպանվում են փոխակերպվող կառուցվածքի միավորները (բառերը) և բաղադրիչների սերման ծառը. կատարվում է քերականական ձևերի փոփոխություն և միավորների տեղափոխություն: Օրինակ՝ ներգործական «Մայրը սիրում է տղային» և կրավորական «Տղան սիրվում է մորից» կա-

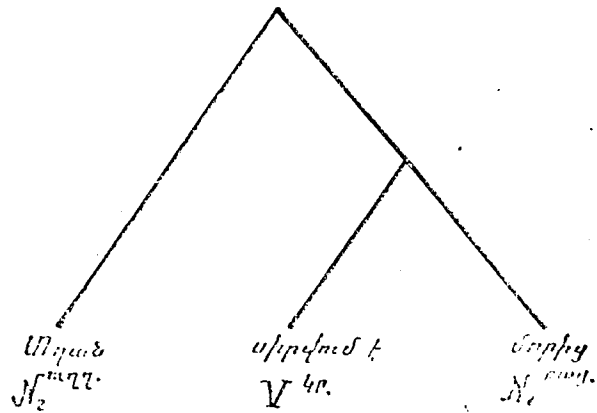
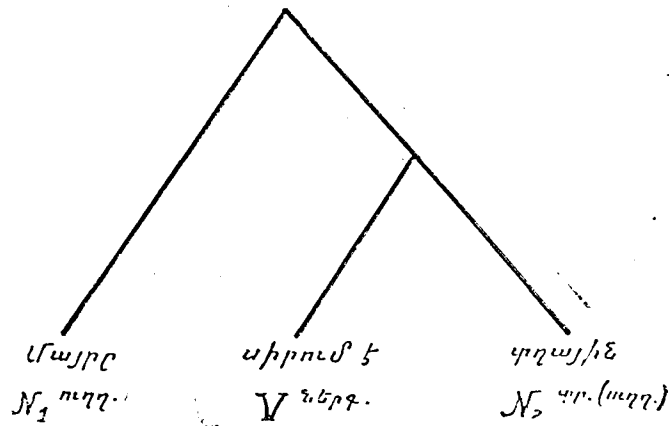
2 Ռ. Բ. Լիգը իր «Ի՞նչ է փոխակերպումը» հոդվածում (ВЯ, 1961, № 3, էջ 70) տերմինի ներմուծումը վերագրում է Զ. Հաոփին, իսկ փոխակերպական քերականության տեղի, դերի և խնդիրների որոշումը (ինչպես այն ընդունված այժմ)՝ Ն. Խոմսկուն: Այսպիսի անտեղյակությունը զարմանալի չէ, և թե նկատի առնենք, որ ինքը Խոմսկին իր որոշ «հայտնագործումների» սաղմերը հետագայում սկսում է գտնել նախորդ շատ հեղինակների մոտ:

3 Հմմտ. Ю. А. Апресян, Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1965, էջ 222—223:

¹ J. C. Nesfield, Idiom, grammar and synthesis, 1932, էջ 296—330:

առուցվածքների սերման ծառերը և բառերը նույնական են, քերականական ձևավորումը և շարադասությունը՝ տարբեր ըստ $N_1^{ուղղ.} + V^{ներգ.} + N_2^{ուղղ.} \rightarrow N_2^{ուղղ.} + V^{եր.} + N_1^{ուղղ.}$ բանաձևերի, որոնք կարելի է արտահայտել բաղադրիչների սերման հետևյալ ծառերով (զծագիր 1).

Գծագիր 1

Փոխակերպական քերականությունը տարբերում է միջուկային նախադասություններ և փոխակերպներ (հմմտ. հետազայում խորքային և մակերեսային կառուցվածքների գաղափարը). առաջինները համարվում են հիմնական (ոչ նշանակիր) միավորներ, որոնց նկատմամբ կիրառվում են անմիջական բաղադրիչների կանոնները, մյուսները՝ ոչ հիմնական (նշանակիր), ո-

րոնք տարբերվում են միջուկայիններից որևէ հատկանիշով, և որոնց՝ միջուկայինների փոխակերպելու վերաբերյալ տրրվում են հատուկ կանոններ: Այսպես, ներգործական կառուցվածքի, սլափողական ու հաստատական նախադասությունները համարվում են միջուկային, իսկ կրավորական կառուցվածքի, հարցական ու ժխտական նախադասությունները՝ փոխակերպներ, և կրկրորդները առաջինների վերածելու համար տրվում են փոխակերպման հատուկ կանոններ: Հարկավոր է նշել, որ միջուկային նախադասությունների փոխակերպներ են համարվում նաև նրանցից սերված գոյականական, ածականական և մակբայական գործածություն ունեցող բառակապակցությունները՝ «Հակոբը տեսնում է» → 1) «Հակոբի տեսնելը» 2) «Հակոբի տեսած», 3) «Հակոբի տեսնելիս»:

Ներկա աշխատության մեջ մենք փոխակերպումը կհասկանանք նեղ առումով և կտարբերենք փոխանցումից: Փոխանցում ենք համարում մի խոսքի մասի այնպիսի անցումը մյուսին, որի դեպքում արտաքին որևէ փոփոխություն չի լինում. հմմտ. սխալ (ածական ←→ գոյական ←→ մակբայ՝ «Սխալն ուղղվեց», «Սխալ գաղափար», «Սխալ է գնում»): Փոխակերպում ենք կոչում՝ ա) խոսքի մասերի այնպիսի անցումները, որոնք կատարվում են արտաքին-բառակազմական հատուկ միջոցներով. բ) նախադասությունների անցումը դերբայական դարձվածների և ընդհակառակն. գ) այնպիսի նախադասությունների փոխադարձ անցումները, որոնք արտահայտում են միևնույն առարկայական իմաստը (որպես անփոփոխակ) և տարբերվում են միմյանցից իմացական-իրադրական հատկանիշներով (ստորոգման հիմնական բաղադրիչներով)՝ հաստատականության-ժխտականության, եղանակավորության և բայասեռի դրսևորումներով:

1. ԲԱՅԻ ՓՈՒՍԱԿԵՐՊՈՒՄ

ա. Բայի փոխակերպում գոյականի (բայի գոյականակա՛ն փոխակերպում կամ գոյականացում)

Գիմավոր բայաձևերի գոյականացումը հաճախում ունի երկու դրսևորում՝ բուն լեզվական և անդրլեզվական. անդրլեզվական փոխակերպումը հատուկ է լեզվաբանության, այդ թվում նաև քերականության, լեզվին, որտեղ խոսվում է լեզվի՝ որպես օբյեկտի մասին:

Անդրլեզվական փոխակերպման ժամանակ դիմավոր բայաձևերը կարող են գոյականացվել անփոփոխ ձևով՝ սովորաբար որոշիչ հոդի հավելմամբ, ընդ որում դրավոր խոսքում բուն բայաձևերը ընդգծվում են կամ առնվում շակերտների մեջ. հմմտ. «Ինաց-ը անցյալ կատարյալի երրորդ դեմքի բայաձև է», «Ինաց բայաձևը գնացի, գնացիր բայաձևերի համեմատությամբ բնութագրվում է դիմային զրո վերջավորությամբ» և այլն:

Այն բարդ է դիմավոր ձևերի լեզվական փոխակերպումը: Այս դեպքում առկա է փոխակերպման երկու դրսևորում՝ բայանվանական և դերբայական. գոյականացած դերբայական բայաձևը հայ քերականության մեջ կոչվում է անորոշ դերբայ, այսինքն՝ դրվում է դերբայների շարքը. ուրիշ լեզուներում անորոշ դերբայը դերբայների շարքը չի դրվում, այլ համարվում է հատուկ բայաձև՝ «անորոշ» (infinitivus) անվանմամբ. հայ հին քերականները այն կոչում էին «աներևույթ»: Բայանվանական և դերբայական բայաձևերի տարբերությունը կերպային բնույթ ունի. դերբայական ձևերի մեջ պրոցեսայնության-տեականության գաղափարն ավելի է ընդգծված. հմմտ. խոսում է → խոսմ և խոսել, գրում է → գրություն և գրել և այլն:

Հայերենի կառուցվածքը, այսպիսով, հնարավորություն է տալիս գրեթե յուրաքանչյուր բայից կազմել բայանվանական և անորոշ-դերբայական ձևեր: Եթե այս առումով տիպաբանական զուգահեռ անցկացնենք հայերենի և այլ լեզուների միջև, կարելի է տեսնել, որ մի շարք լեզուներում (արաբերեն, վրացերեն և այլն) ընդհանրապես բացակայում է անորոշը, մի շարք այլ լեզուներում (ռուսերեն, լատիներեն և այլն) անորոշը չի հոլովվում և այլն: Հայերենի այս առանձնահատկությունը հնարավորություն է տալիս բայական բոլոր ձևերը գոյականաբար գործածելու, որ կարևոր նշանակություն ունի տերմինակազմության առումով:

Վերջին ժամանակներս արևելահայ դրական լեզվում լայն տարածում է ստացել անորոշի փոխարեն բուն գոյական անունների գործածությունը՝ ոչ առանց ռուսերենի ազդեցության: Այս բանը հանգեցնում է վերացական արտահայտության հնարավորությունների ուժեղացման և, հասկանալի պատճառներով, առանձնապես լայն շափեր է ընդունում գիտական և պաշտոնական-գործարարական ոճերում:

Հայերենում բայանունների կազմության ընդհանրական եղանակ չկա: Ծիշտ է, լայն տարածում ունեն -որյուն և -ում ածանց-

ներով բայանունները, բայց դրանցով գոյական անուններ կարելի է կազմել ոչ բոլոր բայաձևերից. հմմտ., օրինակ, բնաձայն բայերը՝ գոգոալ, խշխշալ, վզվզալ, տզզալ և այլն: Ընդհակառակն, կան բայեր, որոնց համար հնարավոր են բայանվանական մեկից ավելի ձևեր՝ գոյականացման և կերպային (տեականության) դրսևորման տարբեր աստիճաններով (հմմտ. ուսմում և ուսում, կերտված և կերտում, ընթերցանություն և ընթերցում և այլն) կամ առանց այդպիսի տարբերությունների (հաղթանակ և հաղթություն, կազմված և կազմություն և այլն):

Մի շարք դեպքերում բայանունները բնութագրվում են զրո վերջավորությամբ, այսինքն՝ լիովին համընկնում են բայական հիմքերի հետ: Այս դեպքերում հաճախ հնարավոր չէ պարզել փոխակերպման ուղղությունը (բայ → գոյական, թե՞ գոյական → բայ), և այդ հարցը (սեռման պատմությունը) պարզելու որոնումները կարող են շատ հեռու տանել: Նշենք միայն, որ՝ ա) -անալ-ով, -ացնել-ով, -ավորել-ով բայերի դեպքում գոյականը ավելի նախնական է, և առկա է գոյականի բայացում՝ ծովանալ, կղզիանալ, շոգիանալ, էվակուացնել, կոպերացնել, դասավորել, կահավորել և այլն. բ) մի շարք բայահիմքեր որպես գոյականներ սովորաբար գործածվում են միայն հատուկ դարձվածային արտահայտություններում ու բառերում՝ առևտուր, ելևէջ, առուփախ և այլն. գ) զուտ նյութական բնույթի՝ իրերի և անձերի, անունները բնականաբար ծագմամբ գոյականներ են, վիճականիչ անունները՝ բայահիմքեր. հմմտ. արծաթ → արծաթել, կնիք → կնքել և այլն, բայց ցատկել → ցատկ, խուզել → խուզ(յ)ալ և այլն: Բանաստեղծական լեզվում ավելի հաճախ է նյութական գոյականների փոխակերպումը բայերի՝ արև → արևել, լուսին → լուսնել և այլն:

Ինչպես հայտնի է, հայերենի բուն (ոչ ժխտական) նախածանցները խոսքի-մասային փոխակերպման գործառություն չեն կատարում: Այդպիսի գործառությունը հատուկ է վերջածանցներին: Բայաձևերի գոյականացմանը ծառայող ածանցից ավելի արդյունավետ (արտահորդական, պրոդուկտիվ) ածանցները ում-ը և ուրյուն-ն են, որոնք երբեմն դուրս են մղում հնից եկող ոչ արդյունավետ ածանցները: Սրանցից ուրյուն-ը միանալով ող-ի հետ կազմում է տեական կերպի բայանուններ՝ ի տարբերություն առանց

4 Հմմտ. Ա. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, I, Երևան, 1962, էջ 79—119.

ող-ի և մի շարք այլ ածանցներով ձևերի՝ հասկացություն—հասկացողություն, խոսք—խոսողություն, մտածություն (միտք)—մտածողություն և այլն:

Բացի ուրյուն-ից (ողություն-ից) և ում-ից որպես բայանվանական կենդանի և արդյունավետ ածանցներ հանդես են գալիս հետևյալները՝ անք, մունք, յունք, ոց, վածք, ույր, ք. սրանցից ույր-ը և յունք-ը ուրյուն-ի բաղադրիչներն են, որ հանդես են գալիս նաև ինքնուրույնաբար: Կերպային առումով ում-ը և ողություն-ը հակադրվում են մյուսներին՝ որպես տեղականները՝ ոչ տեղականներին ու կերպային շեղություն ունեցողներին:

Ոչ տեղական	Տեղական
ուլթյուն	ողուլթյուն
անք	
մանք	
յունք	ում
ույ	
ուլթ	
ք	

Սակայն այս հակադրությունը ոչ բոլոր դեպքերում է հստակորեն հանդես գալիս, և կարելի է ասել, որ բայանուններին, բացի որոշ դեպքերից, հատուկ չէ կերպային հստակ տարբերակումը: Ինչպես նշվել է, ուրյուն-ը և ում-ը համեմատաբար ընդհանրական բնույթ ունեն, մյուսները հանդես են գալիս իմաստային և պատմական ու ձևական դասադաս սահմանափակումներով:

Բայանվանական ածանցների բաշխման հանգամանակից բնույթները թողնելով առանձին ուսումնասիրության՝ այստեղ բավարարվենք մի քանի ընդհանուր դիտողություններով:

1) Ածանցներից յունք-ը և ոց-ը բայանուններ են կազմում հատկապես բնաձայնական բայերից, ընդ որում՝ ա) դրանք երբեմն հանդես են գալիս զուգահեռաբար՝ դղրդյուն—դղրդոց, խշշյուն—խշշոց, խրխնջյուն—խրխնջոց, հունչյուն—հունչոց, մոնչյուն—մոնչոց, շշնջյուն—շշնջոց, վրնջյուն—վրնջոց, քրքմնջյուն—քրքմնջոց և այլն. բ) յունք-ը հանդես է գալիս առանց ոց-ի՝ սովորաբար զրո ածանցին զուգահեռ՝ բառաչ—բառաչյուն, խոխոչ—խոխոչյուն, խրխինջ—խրխնջյուն, կարկաչ—կարկաչյուն, կոկնչ—կոկնչյուն, դողանջ—դողանջյուն, շառաչ—շառաչյուն (շառաչում), շոխնջ—շոխնջյուն, շոխնչ—շոխնչյուն, սոսափ—սոսափյուն, տրտունջ—տրտունջյուն և

այլն. գ) յունք-ը հանդես է գալիս ում-ին զուգահեռ՝ բարախյուն—բարախում, բախյուն—բախում, գոշյուն—գոշում, բնդյուն—բնդում, նարնատյուն—նարնատում, նղփյուն—նղփում, պայրյուն—պայրում, տրոփյուն—տրոփում և այլն, այլ և հնչյուն—հնչում (կերպա-իմաստային տարբերակմամբ):

2) Մունք ածանցը ներկայացնում է զրաբայյան ումն ածանցի հոգնակի ձևը և աշխարհաբարում ստացել է ինքնուրույն արժեք՝ կերտելով բազմաթիվ նոր բայանուններ: Եթե մունք-ը սովորաբար ունի ում-ով զուգահեռ ձևեր՝ զգացում—զգացումնք և այլն, ապա ում-ով շատ բայանուններ մունք-ով զուգահեռներ չունեն: Մունք-ով կազմությունների մի մասը գալիս է հնից, մյուս մասը՝ նորաբանություն է, ընդ որում ում-ի համեմատությունամբ մունք-ի գոյականական-նյութական բնույթն ավելի ուժեղ է. հմմտ. բերում—բերմունք, համոզում—համոզմունք և այլն: Մունք-ով բայանուններին կարելի է հիշատակել ասմունք, արարմունք, զգացմունք, խոստմունք, համոզմունք, հիացմունք, հուզմունք, նախապաշարմունք, շփոթմունք, պահանջմունք (հմմտ. պահանջ, պահանջարկ), պատահմունք, պարապմունք, վարմունք, վերաբերմունք և այլն:

3) Անք ածանցը գալիս է հնից, բայց զգալիորեն ընդարձակել է իր սահմանները՝ արհամարհանք, բաւբասանք, բանդագուշանք, բերկրանք, գուրգուրանք, դավանանք, երգիծանք, զարդարանք, զարմանք, զզվանք, զրկանք, բոբովանք, խանդաղառանք, խնդրանք, խրախուսանք, համակրանք, հարգանք, հեզնանք, հեկեկանք (հմմտ. հեկեկոց), հրապուրանք, մեղադրանք, նողկանք, պատկառանք, պարծանք, սիտիանք, տառապանք, տարակուսանք, տենչանք, վիրավորանք, փաղափշանք, փայլախանք և այլն:

4) Ույր-ը ուրյուն-ից ավելի սահմանափակ կիրառություն ունի, բայց վերջին ժամանակներս ընդարձակել է իր գործածության շրջանակները՝ լայն շարժերով հանդես գալով տերմինակերտման բնագավառում. որոշ դեպքերում այն կազմում է ուրյուն-ին զուգահեռ, բայց գործածությամբ և իմաստով տարբերակված բայանուններ՝ ավանդույր—ավանդուրյուն, սովորույր—սովորություն և այլն. այլ դեպքերում հանդես է գալիս ինքնուրույնաբար՝ ելույր, հատույր և այլն:

5) Ք-ն հանդես է գալիս որպես առաջնային ածանց, որ բայական հիմքերից կերտում է բայանուններ, և որպես երկրորդային ածանց, որ բայական այլ ձևերից, հատկապես դերածականական

ձևերից կերտում է գոյականական ձևեր, այդ թվում՝ բայանվանական արժեքով: Ք-ն առաջին դեպքում կարող է զրվել ինչպես արմատի, այնպես էլ կատարյալի հիմքի վրա (վերջինս՝ ամ, անամ տիպի բայերի դեպքում)՝ արաբ, գով, ել, խնամ, խոս, խոսվ, հե, վազ, և այլն. բնրաց, լվաց, հիաց, սլաց և այլն. րոխբ բայանվան դեպքում այն զրված է ներկայի հիմքի վրա (հմմտ. րոչ-եմ): Որպես երկրորդական ածանց այն գոյականներ է կազմում լի և ված դերբայական ձևերից՝ համապատասխան լրացական իմաստով՝ «անելի բան» և «արված բան» արժեքով՝ գալիք, տալիք և այլն. գրվածք, դարձվածք, քափվածք, կազմվածք, կանոցվածք, մանվանք, շինվածք և այլն. -լիք տիպի կազմությունները երբեմն կարող են ունենալ բայանվանական արժեք (սպառնալիք). անանցողական բայերից կերտված վածք-ով ձևերը սովորաբար նույնպես բայանվանական արժեք ունեն՝ նայվածք, քայլվածք և այլն: Ք-ով կազմված արք բաղադրյալ ածանցը այժմ բավականին լաչն տարածում ունի՝ ինքնուրույնաբար կերտելով բայանուններ՝ գործարք, լուծարք, ստուգարք և այլն:

Բացի հիշյալ բայանվանական ածանցներից, ժամանակակից հայերենը ունի մի շարք անարդյունավետ ածանցներ՝ անակ (հաղթանակ), անդ (եռանդ), եստ (գովեստ), ինք (նախատիք), իստ (հանգիստ), իք (ավետիք, կարծիք), ուկ (շշուկ), ույք (հանույք), ունդ (ծնունդ), ուստ (գալուստ, փախուստ), ուցք (այրուցք, մուրուցք): Այս ածանցներով կազմությունները, բնականաբար, ժամանակակից հայերենը պատրաստի ձևով ժառանգել է հնից, թեև բայի և բայանվան կապը դեռ գիտակցվում է:

Բազմաթիվ դեպքերում բայերից կերտված գոյականները հանդես են բերում դանազան կարգի լրացական իմաստներ՝ ցույց տալով տվյալ գործողությանը բնորոշվող առարկան՝ գործողը, գործիքը, գործողության արդյունքը, տեղը և այլն. 1) արդյունավետ՝ արաբ (խոսվարաբ, նորարաբ), իկ (բացիկ, մարգիկ, մարտիկ, մուրացիկ), ուկ (հեղուկ, քափքովուկ, խաչմերուկ, մնացուկ), արան (լսարան, մարզարան, նստարան), որդ (անցորդ, բաժանորդ, գնորդ, կցորդ, մնացորդ) ոն (գործոն, ծամոն, ջարդոն), ու (այցելու, ծաղրածու, վաշխառու, տաղերգու), ուն (բոչուն, սողուն) և այլն. 2) անարդյունավետ՝ ախ (չաղախ), ածու (ժողովածու, հավաքածու), ածո (բրածո, դրածո, պահածո), աստ (իմաստ), եստ (պահեստ), իլ (կարիլ), ին (պատին, ուտին), որ (բեկոր, կտոր), ուն (բրդուն), ույկ (խաբույկ), ուստ (ելուստ), ուրդ (ժողովուրդ):

Բերված ածանցներից մի քանիսը բայական հիմքակազմ տարրեր են, որոնք գոյականակերտ են դարձել համապատասխան ածականների գոյականական փոխանցմամբ: Այս կարգի գոյականները հատկապես մեծ թիվ են կազմում, և նրանց քանակը գնալով աճում է: Կատարյալի հիմքի աց, ույց մասնիկներով ձևերի՝ ինքնուրույն գոյականական գործածությունը պետք է համարել լրացական իմաստով գոյականների կազմության մի դեպք՝ գոյականական գրո ածանցով, ընդ որում աց-ը հանդես է գալիս նախածանցավոր կազմությունների և բարդությունների դեպքում (աղբատիմաց, նեպլնբաց, տաղասաց և այլն), ույց-ը՝ նաև ինքնուրույնաբար (կառույց, կառամատույց, սառույց և այլն):

Անորոշը կազմվում է բայերի մասնակաղապարային 1-ին դասի (անկատարի) ձևերից՝ մ-ի փոխարկումով լ-ի՝ գրեմ գրել, մնամ — մնալ, տեսնեմ — տեսնել, փախչեմ — փախչել մտեսնամ — մտեսնալ, իմանամ — իմանալ և այլն: Անորոշ դերբայը հորովվում է ու հորովմամբ և շունի հոգնակի ձև. «Գալներդ լինի, գնալներդ չլինի» արտահայտության մեջ հանդիպող ձևերը ոչ թե բուն հոգնակի են, այլ նշանակում են հոգնակի ստացողների՝ գալներդ = ձեր գալը, գնալներդ = ձեր գնալը:

Ժամանակակից հայ բերականության մեջ, ինչպես կիրոպական շատ լեզուների, ադգ թվում նաև ուսուցիչների, բերականություններում, շատ անորոշ դերբայում է որպես բայական հիմնական ձև, և դիմավոր ձևերի բնություն ժամանակ դրանք բխեցվում են անորոշից: Սակայն բուն լեզվական առումով անորոշը չի կարող իսկական հիմնաձև լինել, և պատահական չէ, որ ժողովրդական-խոսակցական լեզվում անորոշ դերբայով ձևերը փոխարինվում են համապատասխան դիմավոր ձևերով՝ «Ուզում եմ գնալ» = «Ուզում եմ գնամ»⁵:

Անորոշ դերբայը պահպանում է բայի ոչ-ստորոգական այն-

5 Այս առումով հետաքրքրական է Լ. Տեսնիերի կարծիքը. «Անորոշը իր էությունը ինչ-որ ճապաղ, փոփոխական և դժվարությամբ որսացվող մի բան է... Անորոշի առկայությունը դեմքի գաղափարի հանդեպ հասցնում է նրան, որ անորոշային նախադասությունը ենթարկվում է բարդ սահմանափակումների, որի հետևանքով նրանից օգտվելը դառնում է անհարմար: Սա է, հավանաբար, պատճառը, որ անորոշ նախադասությունը բավական հազվադեպ է հանդիպում լեզուներում: Այդ սահմանափակումներից խոսափելու միակ միջոցը անորոշային նախադասությունից խուսափելն է»։ L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959, էջ 434.

(բրբռ.) (ելման, վառման), ոտ (երկրորդաբար՝ բայանուններից) (երկշոտ, հավակնոտ), ուշ (վայելուշ, այլև սրտաուշ): -ույց-ը, որ հին հայկական սրտաճառակարնի կազմիչն է, ածականներ կարող է կազմել օբյեկտի անվան ներառմամբ՝ ձագասնույց, վարձահատույց և այլն: Այս նույն ձևով կատարյալի -աց-ը կարող է բաղադրյալ ածականներ կազմել՝ տաղասաց, երկարակյաց, ծովահայաց, մարդատյաց և այլն:

Տարբերում են երեք տեսակի ածականական դերբայներ կամ դերածականներ՝ -ող, -ած և -լի: Մտկայն, ինչպես կտեսնենք, լի-ով կազմությունները չի կարելի դիտել որպես իսկական դերբայական ձևեր, այլ պետք է դնել բուն ածականների մեջ:

Ընդունված է -ող դերբայը կոչել ենթակայական, -ած-ը՝ հարակատար: Այս անվանումները նկատի ունեն դերբայական ձևերի մասնակի դործածությունները և անհաջող են. առաջին դեպքում նկատի է առնվում -ող դերբայի ենթակայական գործածությունը, երկրորդ դեպքում՝ -ած դերբայի կերպա-ժամանակային մասունակի կիրառությունը: Ավելի ճիշտ կլիներ -ող-ը կոչել համընթացական, -ած-ը՝ նախընթացական դերբայներ (դերբայական ածականներ, դերածականներ):

1) Համընթացական դերբայը (դերածականը) կազմվում է հետևյալ կերպ. ա) ե.մ տիպի բայերի դեպքում՝ ող մասնիկը դրվում է այդ եմ-ի փոխարեն՝ խոս-եմ—խոս-ող, բեր-եմ—բեր-ող, քող(ն)-եմ—քող(ն)-ող, տես-ն-եմ—տեսն-ող, հագն-եմ—հագն-ող, փախչ-եմ—փախչ-ող, տան-եմ—տան-ող, դն-եմ—դն-ող. վերցրն-եմ—վերցն-ող. ինեն մայի դեպքում ող-ը դրվում է կատարյալի հիմքի վրա՝ եղ-ա—եղ-ող. բ) -ա-մ տիպի բայերի դեպքում՝ սովորաբար կատարյալի վերջավորությունների փոխարեն՝ մնաց-ի—մնաց-ող, մոտեց-ա—մոտեց-ող, իմաց-ա—ի-մաց-ող, դարձ-ա—դարձ-ող. գամ բայն ունի եկող, տամ-ը՝ տվող ձևը:

2) Նախընթացական դերբայը (դերածականը) կազմվում է վաղակատար դերբայի նման. ա) I խմբի 1, 3, 5-րդ ենթախմբերի դեպքում ած-ը դրվում է կատարյալի եց-ի փոխարեն՝ խոս-եց—խոս-ած, բեր-եց—բեր-ած, քող-եց—քող-ած, տվ-եց—տվ-ած, բ) մնացած դեպքերում՝ կատարյալի վերջավորությունների փոխարեն՝ մնաց-ի—մնաց-ած, տես-ա—տես-ած, հագ-ա—հագ-ած, փախ-ա—փախ-ած և այլն:

Այս դերբայներից առաջինը ավելի հաճախ, քան երկրորդը, գոր-

ծածվում է որպես գոյական և նույնիսկ ձևեր բերում իսկական գոյականի արժեք՝ կորցնելով խնդրառությունը. հմտ կամակ գրողները և հայ գրողները:

Բուն ածականների և դերբայական ածականների տարբերությունները քննելիս մենք կանգ առանք քերականական որոշ կարևորի դրսևորման առանձնահատկությունների վրա: Այստեղ փորձենք պարզել դերբայական ածականների հարաբերությունը բուն ածականների և դիմավոր բայերի հետ փոքր ինչ ավելի հանգամանորեն:

Եթե ածականն առնենք իր համեմատության աստիճաններով, ինչպես որ գոյականական բառակապակցության դեպքում գոյականն առնում էինք իր հորովաձևերով հանդերձ, ապա ածականական բառակապակցության լիակաղապարի համար կունենանք $((((a+) b+) c+) d+) A$ ընդհանուր բանաձևը, որտեղ a-ն ածականի պարագայական խնդիրն է կամ նրան փոխարինող մակբանի պարագայական խնդիրը, c-ն՝ առաջնային լը, b-ն՝ երկրորդային գոյականական խնդիրը, d-ն՝ համեմատության խնդիրը, A-ն ադոյականական խնդիրը, մ-ն՝ համեմատության խնդիրը, Ա-ն ածականը: Լիակաղապարային այս բանաձևի համար կարելի է տալ «Քաղաքում (a) (իր) արարքներով (b) բնակիչներին (c) բոլորից (d) (ավելի) հայտնի (A)» նմուշը:

Լիակաղապարային այս բանաձևը կարող է ունենալ իր մասնակաղապարային բանաձևերը: Այսպես, ածականների մի խումբ նակաղապարային բանաձևերը: Այսպես, ածականների մի խումբ չի կարող ընդհանրապես երկրորդային խնդիր ստանալ՝ «Գյուրջի կարող ընդհանրապես երկրորդային խնդիր ծանոթ (A)»-ցում (a) աշակերտներին (c) բոլորից (d) (ավելի) ծանոթ (A)»-այս նմուշի համար կունենանք $((a+) c+) d+) A$ բանաձևը: Եթե այսպիսի ածականների առաջնային խնդիրը պարտադիր է, ապա ապառախի ածականների առաջնային խնդիրը կարող է լինել $(a+) c+(b+) A$ բանաձևը՝ «Երեկվանից (a) մարդկունները (c) բոլորից (d) (ավելի) լի (A)» նմուշով: Այսպիսի մասնակաղապարային բանաձևեր կարելի է տալ նաև գոյականական խնդիր և համեմատության աստիճաններ շունեցող ածականների համար:

Ածականական բառակապակցությունը ըստ լիակաղապարային բանաձևի կարող է ունենալ 15 տիպ՝ 1 հինգանդամ (ածականը բոլոր լրացումներով), 4 բառանդամ (ածականը երեք լրացումով), 6 եռանդամ (ածականը երկու լրացումով) և 4 երկանդամ (ածականը մեկ լրացումով):

Քանի որ երկրորդային գոյականական խնդիրը հատուկ է խիստ սահմանափակ թվով ածականների, հաննք այն և հիմք ըն-

դունենք $((a+c)d)A$ բանաձևը՝ ածականական բառակապակցության տարածված տիպերը հաշվելու համար: Այս դեպքում կունենանք 7 (միայնակ ածականը նկատի ունենալու դեպքում՝ 8) տիպ (աղյուսակ 3).

Աղյուսակ 3

կապակցության տիպեր	կապակցության տիպերի բանաձևեր	նմուշներ (օրինակներ)
1	A	հայտնի
2	aA	բաղաբույժ հայտնի
3	cA	բոլորին հայտնի
4	dA	բոլորից (ավելի) հայտնի
5	acA	բաղաբույժ բնակիչներին հայտնի
6	adA	բաղաբույժ բոլորից (ավելի) հայտնի
7	cdA	բնակիչներին բոլորից ավելի հայտնի
8	acdA	բաղաբույժ բնակիչներին բոլորից ավելի հայտնի

Աղյուսակի կապակցությամբ հարկավոր է նշել հետևյալը.

1) Պարագայական խնդիրը կարող է հանդես գալ տարբեր հոլովներով կամ ամբողջովին փոխաբերվել մակբայով. այսպիսով, մակբայը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պարագայական խնդրին փոխարինող բառ: Մակբայների տեսակներն էլ պարագաների ամենատարածված տեսակներն են՝ տեղի, ժամանակի, չափի, ձևի:

2) Գոյականական խնդիր ստացող ածականները հատկապես բայահիմքերն են, որոնք առանց հատուկ ձևավորման ունեն դերբայական որոշ արժեք. հմմտ. կարոտ = կարոտած, լի = լցված, գուրկ = գրկված և այլն:

3) Համեմատության աստիճաններ չստացող ածականները կարող են ստանալ պարագայական, բայց ոչ գոյականական խնդիր. փայտյա — երեկվանից փայտյա — վաղուց փայտյա — ամբողջովին փայտյա և այլն:

4) Համեմատության խնդիր կարող են ստանալ և՛ բաղադատական, և՛ գերադրական աստիճանի ածականները, միայն թե առաջին դեպքում խնդիրը պարտադիր է, երկրորդ դեպքում՝ ոչ. այս դեպքում խնդիրը հանդես է գալիս սահմանափակող կամ ընդգծող («ավելադրական») իմաստով՝ մեջ կապով կամ բացառա-

կան հոլովով՝ «Մեք մեջ ամենալավ (մարդը)», «Մեք մեջ լավագույն (մարդը)», «Մեզնից ամենալավ (մարդը)», «Մեզնից լավագույն (մարդը)»:

5) Պարագայական խնդիր կամ մակբայ կարող են ստանալ բոլոր ածականները, ուստի պարագատության կամ մակբայառության հատկանիշը չի կարող հիմք ծառայել ածականների բաշխական խմբավորման համար: Այդպիսի խմբավորման հիմք կարող են ծառայել մյուս երկու հատկանիշները՝ խնդրառությունը և համեմատելիությունը (համեմատության աստիճան և համեմատության խնդիր) ստանալը: Ըստ այս հատկանիշների ածականները կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ (աղյուսակ 4).

Աղյուսակ 4

Հատկանիշներ	Ածականների խմբեր			
	Գերբայատիպ որակական ածականներ	Հատկացական հարմարականներ	Որակական ածականներ	Բաղկացանիշ հարմարականներ
Պարագատություն	+	+	-	-
Համեմատելիություն	+	-	+	-

Գերբայատիպ-որակական ածականներ են կարոտ, տեղյակ, գոն, լի, զերծ և այլն. հատկացական-հարմարական է հիլի. որակական են բարձր, ցած, մեծ, փոքր և այլն. հարմարական են նախ՝ մի բանից կազմված լինելը, երկրորդ՝ մի բան ունեցող կամ չունեցող և երրորդ՝ երկու հնարավորից մեկը ցույց տվող ածականները՝ փայտյա, ամուրի, այբի, ստերչ, որձ և այլն:

6) Ածականները կարող են ստանալ տարբեր հոլովներով և կապերով խնդիրներ. ըստ այսմ խնդիրները կարող են լինել հոլովական և կապական՝ մեզ ծանոթ, ինձնից գոն, խնդրյալմբ լի, մի բանում համառ, ինձ համար անհասկանալի և այլն: Խնդիրները կարող են լինել տրական, բացառական, գործիական, երբեմն էլ ներգոյական հոլովներով, համար, հանդեպ, հետ և այլն կապերով:

Գերբայական ածականները բուն ածականների համեմատության մեջ ունեն քերականական կարգերի դրսևորման հետևյալ ընդհանրություններն ու տարբերությունները.

1. Որակական ածականներին հատուկ՝ համեմատության աստիճանների քերականական կարգը դերբայական ածականներին

հատուկ է միայն մասամբ. նախ՝ համեմատության աստիճանները
էտրոզ են ստանալ միայն այն դերբայական ածականները, որոնք
ծաղոմ են ածականներից՝ հակադրվելով նրանց որպես փոխար-
կային տիպարի ածականները՝ ոչ-փոխարկայիններին՝ մեծ, ավելի
մեծ — մեծացող, ավելի մեծացող, մեծացած, ավելի մեծացած. մնա-
ցած դերբայական ածականները համեմատության մեջ են դրվում
միայն շատ, քիչ մակբայներով կազմված ավելի շատ, ավելի քիչ և
ամենից ավելի շատ, ամենից ավելի քիչ մակբայական դարձվածների
(այդ թվում՝ խնդրատական բառակապակցությունների) օգնու-
թյամբ՝ նստած — ավելի շատ նստած — բոլորից ավելի շատ
նստած. փոխարկային տիպարի դերածականները ևս փոխանակ
անմիջական համեմատական ավելի բառի կարող են համեմատու-
թյան մեջ գրվել նույն ձևով՝ մեծացած — ավելի մեծացած — ա-
վելի շատ մեծացած. բ) փոխարկային դերածականները բուն դերա-
դրական աստիճան չունեն. դրանց փոխարեն հանդես են գալիս ամե-
նից ավելի (շատ), ամենից ավելի քիչ դարձվածները. հմմտ. մե-
ծացած — ավելի մեծամած — ամենից ավելի (շատ) մեծացած
(չկան ամենամեծացած, մեծացածագույն ձևեր):

2) Ինչպես տեսանք բուն ածականների բնութագրից, որա-
կական ածականների սրտը մասին հատուկ է խնդրատությունը, նե-
բառյալ նաև պարագայական խնդրատությունը. այս տիպի որա-
կական ածականները մեծ մասամբ ունեն գրեթե չձևավորված նախ-
ընթացական դերբայի արժեք՝ գուրկ (= գրկված), կախ (= կախ-
ված) և այլն: Իհարկե, սրանց համար խնդրատությունը պետք
է հասկանալ նեղ իմաստով՝ բացառելով ուղիղ խնդիր ստա-
նալը: Ուղիղ խնդիր ստանալու հատկությունը սերտորեն կապվում
է բայասեռի քերականական կարգի վ՛ նիշն ստանալու հատկության
հետ, որ հանդես է գալիս անցողական բայերի դեպքում՝ նամակ
գրող. նամակ գրած (գրող—գրվող, գրած—գրված): Ինչպես
նշվել է, անմիջապես ուղիղ խնդիր չունեցող — ած-ով ձևերը, որ-
պես վիճակի արտահայտիչներ, կորցնում են սեռային հակադրու-
թյունը՝ գրված նամակը — գրած նամակը:

3) Բայական կարգերից տիպարի մասին առիթ ունեցանք խո-
սելու վերևում: Մնացած կարգերից բուն եղանակի կարգը հատուկ
է միայն բայական դիմավոր ձևերին: Ժխտման կարգը հատուկ է և՛
դիմավոր ձևերին, և՛ դերբայներին. վերջիններս սերելով բայահիմ-
քերից և պահպանելով բայահիմքերի հատկանիշները, պահպա-
նում են նաև բայերի ժխտական ձևերի կազմության եղանակը.

նրանց ժխտականը, ի տարբերություն բուն ածականների ժխտա-
կանի, կազմվում է չ նախամասնիկով՝ չգրող, չկարդացող, չգրած,
չկարդացած: Բուն ածականները բայի ժխտական ձևերի կազմու-
թյան ձևը չեն պահպանում. նրանք ստանում են ժխտական ձև ոչ
թյան ձևերի, հարվադեպ նաև (արխատիկ ոճով) ան- ժխտական
բառ-մասնիկի, հարվադեպ — ոչ գեղեցիկ, լայն — ոչ լայն, ընդ-
մասնիկի միջոցով՝ գեղեցիկ — ոչ գեղեցիկ, լայն — ոչ լայն, ընդ-
հատ — անընդհատ, կայուն — անկայուն և այլն. ընդհանուր առ-
հատ — անընդհատ, կայուն է գոյականներից ածական-
մամբ ան- ժխտականը օգտագործվում է գոյականներից ածական-
ների կազմելիս, բայց, ինչպես տեսնում ենք, կարող է նաև ածա-
կաններից ածականներ կազմել⁶: Քանի որ —ա/ն-լի-ով ձևերը
ա) ստանում են բուն դերբայներից տարբեր ժխտականներ,
բ) կազմվում են ոչ բոլոր, այլ սովորաբար սուբյեկտիվ-զգայական
տիպի բայերից (զգալի, ցանկալի, հասկանալի, տեսանելի և այլն),
գ) պահպանում են գրաբարյան կազմությունները ձևերը (անցանելի,
հասանելի, տեսանելի և այլն, այսինքն՝ ժամանակակից հայերենի
համար պատրաստի կերպով յուրացված ձևեր են և դ) սովորական
եղանակով ստանում են համեմատության աստիճաններ, կարելի
է եզրակացնել, որ դրանք պետք է հանվեն դերբայների շար-
քից և կամ դրվեն բուն ածականների մեջ, կամ դիտվեն որպես
առանձին ստորոգելիական ածականների շարք՝ մոտավորապես
ոտուրեն «վիճակի կատեգորիայի» բառերի նման. —ա/ն-լի-ով
ձևերը հանդես են գալիս գերազանցապես որպես ստորոգելի (ստո-
րոգելիական վերադիր)՝ կազմելով յուրատեսակ անդամ ձևեր՝
ցանկալի է, հանելի է, զգալի է և այլն:

4) Քանի որ դերբայական ածականները կազմվում են կեր-
պային ձևերից որևէ մեկից, ուստի և կերպային բուն հակադրու-
թյունը չեն պահպանում. դրա փոխարեն նրանք պահպանում են
բառակազմական կերպայնությունը՝ վազվզել, գողգողալ տիպի
բազմակատար (բազմապատկական) — միակատար (ոչ բազմա-
պատկական) հակադրությամբ, բայց այս կարգի կերպայնությու-
նը երբեմն կարող է հատուկ լինել նաև բայածանց ածական-
ների՝ բեկուն—բեկբեկուն, շողուն—շողշողուն և այլն: Բուն ածա-
կանների կերպային հիմնական տարբերությունն ընդհանրապես
լստ տեսականության շտաբերակված և տարբերակված լինելու մեջ
է. ածականները ցույց են տալիս մշտահատուկ հատկանիշ և կեր-

6 Ոչ-ի և շ-ի իմաստային փոխհարաբերությունը կարելի է բացահայտել գե-
ղեցիկ դառնալ (= գեղեցիկանալ) — ոչ գեղեցիկ դառնալ (= տղեղ դառնալ, տղեղա-
նալ) — գեղեցիկ շղառնալ (= շղեղեցկանալ) ձևերի համեմատությամբ:

պայնորեն չեզոք են, դերբայները բնորոշվում են որոշ տեղականությամբ:

5) Ժամանակային առումով դերբայներին հատուկ է ժամանակային հաջորդականությունը, բայց ոչ բուն ստորոգական (օժանդակ բայի ձևերով արտահայտվող)՝ իրադրական ժամանակի, դեմքի և թվի կարգերը: Ժամանակային հաջորդականությունը բնորոշում է ող-ի և ան-ի տարբերությունը՝ հակառակ ածականների: Ածականները միայն հազվադեպ (ոչ հետևողականորեն) բառակազմական միջոցներով կարող են այդպիսի հաջորդականություն արտահայտել. հմմտ. մսացու անասուն (անասուն, որ նախատեսված է որպես միս օգտագործվելու, այսինքն՝ վերածվելու է մսի):

Այսպիսով, դերբայները բուն ածականներից տարբերվում են ժխտման կարգի ընդհանուր և համեմատության աստիճանների, խնդրառության ու սեռի, հաջորդականության կարգերի մասնակի դրսևորմամբ:

գ. Բայի փոխակերպում մակբայի

(բայի մակբայական փոխակերպում կամ մակբայացում)

Տեսականորեն կարելի է ընդունել բայի մակբայական փոխակերպման երկու դրսևորում՝ բուն մակբայական և դերբայական (դերմակբայական կամ մակդերբայական): Սակայն բայական հիմքերից անմիջապես բուն մակբայներ կազմելը հայերենում տարածված եղանակ չէ. փուր-անակի-ն (փուր-ալ) պետք է համարել ոչ գործուն կազմություն, պատահաբար՝ թերևս ոչ անմիջական սերման արդյունք (հմմտ. պատահ-ական-որեն)⁷:

Որպես մակդերբայական մասնիկ հանդես է գալիս լիս-ը: -լիս տիպի դերբայը բոլոր դեպքերում կազմվում է բայերի կաղապարային 1-ին դասից (անկատարի հիմքից)՝ բուն դիմային վերջավորությունը լիս-ով փոխարինելու միջոցով՝ խոսեմ—խոսելիս, մնամ—մնալիս, մոտենամ—մոտենալիս⁸: -լիս-ով ձևերը

7 Ավելի սովորական է բայանունների գործիականի՝ մակբայատիպ գործածությունը՝ պատահմամբ, դիտմամբ և այլն:

8-լիս-ը ծագում է անորոշից, բայց արդի ըմբռնմամբ հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն ձև:

բնորոշվում են դերբայական ածականների բոլոր քերականական կարգերով, միայն թե չունեն ըստ հաջորդականության իրենց հակադրվող համադրական ձևեր (ինչպես այդ տեղի ունի -ող և -ած ձևերի դեպքում)⁹. -լիս-ը ցույց է տալիս ուղեկցող եղելություն (ձեռք տես նրան գնալիս) և պետք է կոչվի համընթացական (ընթացակցական) դերմակբայ (մակդերբայ): Այն կարող է արտահայտել ինչպես ենթակայի՝ բուն գործողության ուղեկցող («Տուն գնալիս տես նրան»), այնպես էլ ուղիղ խնդրի արտահայտած առարկայի գործողություն (ձեռք տես նրան տուն գնալիս): Հազվադեպ միայն -լիս-ը կարող է արտահայտել անուղղակի խնդրին ընթացակից գործողություն (ձեռք մոտեցա Հակոբին նամակ գրելիս)։ Վերջին դեպքում ավելի սովորական է ժամանակ բառի գործածությունը՝ անուղղակի խնդրը մատնանշող դերանվան հետ միասին՝ «...նրա նամակ գրելու ժամանակ»:

Մակբայական արժեքով գործածվում է նաև անորոշ դերբայի գործիականը՝ գրելով, գնալով և այլն՝ միայն ենթակայի լրացուցիչ գործողությունը նշելու համար՝ «Նա տուն էր գնում քիի տակ խոսելով»: Այս ձևը կարող է ունենալ ըստ հաջորդականության տարբերակված վերլուծական (նկարագրական) տարբերակ՝ -ած լինելով (հմմտ. երգող և երգած), թեև հենց ինքն էլ կարող է արտահայտել, գործածության համեմատ, նախորդող գործողություն՝ «Գրելով նամակը՝ նա գնաց տուն» (ձեռքով գրած լինելով, նամակը գրելուց հետո...): Վերջին ձևն ավելի գործածական է և ոճականորեն գերադասելի:

3. ԳՈՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄ ԵՎ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ

ա. Արտաֆին փոխակերպում

Գոյականական բառակապակցության գլխավոր և լրացական անդամները՝ գոյականական և որոշչային բառերը, կարող են փոխակերպվել ստորոգական ձևերի՝ կազմել բաղադրյալ ստորոգյալ (ստորոգանալ), կամ վերածվել բայական ստորոգյալի (բայանալ): Խոսելով գոյականի բայական փոխակերպման (բայացման)

9 Մինչև հմմտ. երկրորդական բաղադրյալ ձևերը՝ գնացած լինելիս, գնալու լինելիս:

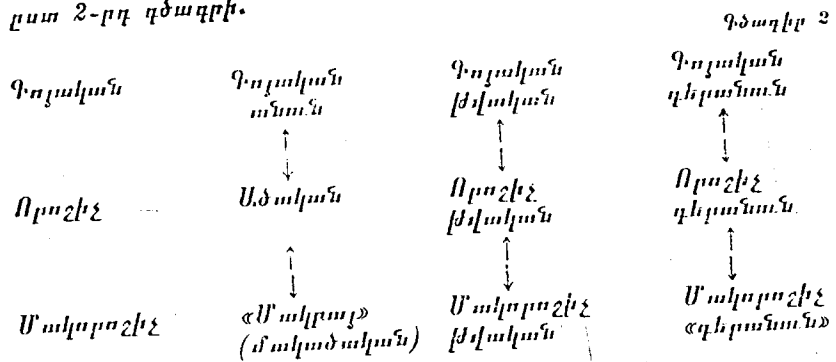
դասույթյուններ: Առաջին դեպքի մասին խոսվել է խոնարհման քննություն մեջ, երկրորդ դեպքի մասին՝ նախադասությունը նվիրված հատվածում, ուստի և այստեղ կանենք մի քանի ընդհանուր դիտողություններ:

Տեսականորեն բոլոր ածականները և թվականական որոշիչները կարող են ստանալ -անալ-ով ձևեր և բայանալ՝ մեծ—մեծանալ, ամալի—ամալանալ, երկու—երկուանալ և այլն: Որոշ կարգի ածականներ և թվականներ բայանում են առանց ան-ի՝ բայական ել ընդդրություն վերջամասնիկների անմիջական հավելմամբ՝ կարմիր—դուրբյան վերջամասնիկների անմիջական հավելմամբ՝ կարմիր—սպիտակ—սպիտակել, երկրորդ—երկրորդել և այլն: Կան ածականներ, որոնք ինքնին բայահիմքեր են և հավասարապես գործածվում են և՛ որպես որոշիչ ածականներ, և՛ որպես բայահիմքեր՝ անշատ—անշատել, զուրկ—զրկել, կախ—կախել և այլն:

Ածականը և ածականական բառակապակցությունը կարող են հանդես գալ որպես ստորոգելի («Հակոբը բարի է», «Հակոբը շատ բարի է») և նույնիսկ կազմել անենթակա նախադասություններ. վերջին կարգի փոխակերպմանն ընդունակ են միայն որոշ տիպի՝ զնահատողական ածականները (հմմտ. «Էլավ է», «Շատ լավ է», «Գեղեցիկ»):

2. Ներքին ՓոխԱկերՊոս և՛ ՓոխԱնՅոս

Գոյականական բառակապակցություն գործառական կաղապարի անդամները՝ գոյականը, որոշիչը (կախյալ անդամ) և մակորոշիչը (երկրորդական կախյալ անդամ), ենթակա ևն փոխանցման և փոխակերպման, ընդ որում այդ պրոցեսները կատարվում են յուրաքանչյուր իմաստային խմբի համար առանձին-առանձին՝ ըստ Ձ-րդ գծագրի:

Հայերենի բառերը գոյականական բառակապակցության երեք կարգի անդամների միջև նույն հատակություն բն բաշխվում: Գործառապես հատակ տարբերակված բառերի կողքին նշանակալից թիվ են կազմում այն բառերը, որոնք միևնույն ձևով կարող են հանդես գալ՝ ա) որպես գոյական, որոշիչ ու մակորոշիչ, բ) որպես գոյական ու որոշիչ և գ) որպես որոշիչ ու մակորոշիչ: Այս երևույթը կարելի է կոչել գործառական համանունություն:

Դերանուններից գործառական համանունություն ունեն որոշ ցուցական և հարցական տեսակներ. այս, այդ, այն, ի՞նչ դերանունները կարող են գործածվել որպես գոյական և որոշիչ, իսկ -բան, -չափ բաղադրիչներով դերանունները (այսբան, այսչափ, որբան և այլն)՝ որպես որոշիչ և մակորոշիչ՝ «Այս ի՞նչ է» և «Այս մարդը», «Ի՞նչ կա» և «Ի՞նչ գործ» «Այսբան մարդ» և «Այսբան գեղեցիկ»: Փողովորդա-խոսակցական լեզվում այսպես, այդպես այնպես մակորոշիչ «գերանունները» կարող են հանդես գալ նաև որպես որոշիչ՝ «Այսպես մարդ» (իսկ «Այսպիսի մարդ»):

Դերանունների մի զգալի մասը, բնութսով լինելով որոշիչ, հոգի օգնությամբ կարող է հանդես գալ որպես գոյական՝ այսպիսի(ն), այդպիսի(ն), այնպիսի(ն), նույնպիսի(ն), մյուս(ը), ո՞ր(ը), որպիսի(ն), ինչպիսի(ն), ֆանիերոդ(ը), ո՞րեերոդ(ը), յուրաքանչյուր(ը), բոլոր(ը), այսինչ(ը), այնինչ(ը), ուրիշ(ը):

Որոշ կարգի դերանուններ էլ գոյականանում են՝ ստանալով հոգ և կրելով հիմքային փոփոխություններ՝ ֆանի—ֆանիսը, ամեն—ամենեմբ, մի—մեկը, ինչ—որ մի—ինչ—որ մեկը, ոչ մի—ոչ մեկը, մի ֆանի—մի ֆանիսը:

Հայերենի քանակական և դասական թվականները գործածվում են որպես որոշիչ. դերանունների նման նրանք կարող են գոյականանալ հոգի օգնությամբ, ընդ որում երկու—ն կրում է նաև հիմքային փոփոխություն. հմմտ. մեկ—մեկը, երկու—երկուսը, երեք—երեքը և այլն, առաջին—առաջինը, երկրորդ—երկրորդը, երրորդ—երրորդը և այլն: Թաշխական թվականները որոշչային գործառությամբ կազմվում են քանակական թվականներից -ական ածանցով (մեկական, երկուական և այլն), իսկ մակորոշչային գործառությամբ հանդես են գալիս քանակական թվականների պարզ կրկնությամբ՝ մեկ—մեկ, երկու—երկու և այլն:

Քանակական թվականները տարբեր ածանցական մասնիկներով և լրացական իմաստներով կարող են գոյականանալ և մակորոշչանալ. Քանակական թվականներից -յակ ածանցով կազմվում

են հավարական, -անոց ածանցով՝ շափական կամ պարունակա-
կան արժեքի գոյականներ, ընդ որում, յակ-ի դեպքում երկու, երեկ,
չորս թվականների համար հանդես են գալիս երկ-, եռ-, քառ-,
-անոց-ի դեպքում երկու թվականի համար՝ երկուս- հիմքերը՝
երկյակ, եռյակ, քառյակ, հնգյակ, վեցյակ և այլն, երկուսանոց,
երեկանոց, չորսանոց, հնգանոց և այլն: Քանակական թվականների՝
-յակ-ի համար բնորոշ հիմքերից -իցս ածանցով կազմվում են
ժամանակա-քանակական մակորոշիչներ՝ երկիցս, եռիցս, այլև
քառիցս, քաղմիցս, -իցս-ով կազմությունները ժամանակակից հա-
յերենում արդյունավետ չեն: Սրանց փոխարեն տարածված են ար-
դեն ածանցի վերածվող -ապատիկ-ով (պատել բայի հիմքից) կազ-
մությունները՝ եռապատիկ, քառապատիկ, հնգապատիկ և այլն,
որոնք, սակայն, ավելի շատ ածականների վրա են դրվում՝ քառա-
պատիկ լավ, եռապատիկ գեղեցիկ և այլն: Անարտադրողական և
ոչ-գործուն են -կիև-ով կազմությունները (կրկին <երկ-կիև, երեկ-
կիև և այլն):

Ինչպես նշվեց, հայերենում կա բառերի մի զգալի քանակու-
թյուն, որ հանդես է գալիս եռակի (գոյական-ածական-մակբայ) և
երկակի (գոյական-ածական, ածական-մակբայ) գործառությամբ:

Եռակի գործառությամբ հանդես եկող, այսինքն՝ գործարա-
պես շտաբերակված բառերի մեջ կարելի է նշել առաջին՝ հերթին
-ա/երեն ածանցով կազմությունները՝ հունարեն, հայերեն, ռու-
սերեն և այլն (համտ. «մի հայերեն կամ մի ռուսերեն», «հայերեն
խոսք», «հայերեն ճիշտ» և «հայերեն կարդաց»): Այս խմբին
պատկանող արմատական բառերի քանակը մեծ չէ՝ սխալ, սուտ,
որոշ վերապահություններ նաև աջ, ձախ, նիշտ, շատ, քիչ, որոնց հա-
մար գոյականական գործածությունը սովորաբար միայն որոշիչ
հոդով է լինում. համտ. «մի այնպիսի սուտ ասաց» «սուտ խոսք»,
«սուտ խոսել» «սուտ հիմար»):

Ավելի մեծ թիվ են կազմում այն բառերը, որոնք գործածվում
են որպես գոյական և որպես ածական: Սրանց մեջ հատուկ տեղ են
բռնում անձերի բնորոշ անունները, որոնք կարող են գործածվել
անկախաբար՝ որպես անձերի տարբեր խմբերի անվանումներ և
դրվել անձանիչ գոյականների վրա՝ աղքատ, այրի, ապստամբ,
բարբառու, գերի, դավաճան, երիտասարդ, ժլատ, լիբ, կախարդ,
հարազատ, որբ, պառավ, սուրբ և այլն: Այս բառերը գոյականա-
կան գործածությամբ ցույց են տալիս ոչ թե հատկանիշներ (այսին-
քն՝ հանդես են գալիս ոչ թե որպես հատկանիշների անուններ), այլ

այդ հատկանիշներով բնորոշվող անձեր: Այսպիսի գործածություն
ունեն նաև կենդանի արարածներին վերաբերող այնպիսի բառեր,
ինչպիսիք են արու, էգ, մատղաշ և այլն:

Հայերենի գրեթե բոլոր ածականները, ստանալով որոշիչ
հոդ, կարող են գործածվել գոյականաբար: Կարելի է տարբերել
այսպիսի գործածության երեք դեպք. ա) ածականները գործած-
վում են որպես հատկանիշների գոյականացված անուններ (այսինքն՝
այնպես, որ կարծես ունեն ուրյուն ածանցը) և պատկանում են վե-
րացական անունների դասին՝ «Բարին, գեղեցիկն ու լավը և շարք,
ազնվն ու վատը հակադիր են». բ) ածականները գործածվում են
ոչ թե հատկանիշներ, այլ դրանք ունեցող անձեր, կենդանիներ, իրեր
նշանակելու համար. անձերին և մասամբ կենդանիների վերաբերող
վերոհիշյալ անունները այս տիպի են. գ) ածականները գոր-
ծածվում են այնպես, որ նրանց մեջ հասկացվում են նախապես այդ
ածականներով գործածված գոյականները՝ առանց նորից կրկնվե-
լու՝ «Մեծ տենյակը կահավորվեց, վաճառը (= փոքր սենյակը)՝ ոչ»:

Համապատասխանաբար հայերենի ածականների նշանակալից
մասը անփոփոխ ձևով կարող է գործածվել նաև մակբայաբար,
ընդ որում մի շարք դեպքերում երկու գործածությունները գրեթե
հավասար դրսևորում ունեն, մյուս դեպքերում գերակշռում է ա-
ծականական գործածությունը. ավելի սովորական է ածականի
մակբայական գործածության դեպքում ձևով, կերպով բառերի կամ
մակբայական գործածության հավելումը. համտ. ամուր, աշ-
արար, ապես, որեն ածանցների հավելումը. համտ. ամուր, աշ-
խույժ, զգույշ, զվարթ, լավ, խիստ, ծուռ, կուշտ, հավասար, վատ
խոսուր և այլն: Գործառական համանունություն ունեն ակի ածան-
ցով կազմությունները՝ հանախակի, հանկարծակի, շեշտակի և այլն
ցով կազմությունները՝ հանախակի, հանկարծակի է հանդես գալիս»):
(համտ. «Հանախակի ելույթներ» և «Հանախակի է հանդես գալիս»):

Ածականները գոյականանում են ուրյուն ածանցով, որ այսպի-
սով, կերտում է հատկանիշի գոյական անուններ՝ վերջավանկային
հնչույթների փոփոխության կանոնների ընդհանրական կիրառու-
թյամբ՝ ազան—ազանուրյուն, աղքատ—աղքատուրյուն, անձուկ—
անձուկուրյուն, առաքինի—առաքինուրյուն, բուր—բրուրյուն, գեր—
գիրուրյուն, գերի—գերուրյուն, բքու—բքվուրյուն, բույլ—բույու-
րյուն, ծույլ—ծույուրյուն, հաստ—հաստուրյուն, մտերիմ—մտեր-
ուրյուն, պիրկ—պիրկուրյուն, փափուկ—փափկուրյուն և այլն:
մուրյուն, պիրկ—պիրկուրյուն, փափուկ—փափկուրյուն և այլն:
Թեև ուրյունը ածականներից հատկանիշի գոյական անուններ կեր-
տելիս ավելի ընդհանրական բնույթ ունի, քան բայերից բայա-
նուններ կերտելիս, բայց այստեղ էլ հանդիպում են ածականներ,

որոնք ուրջուն շեն ստանում, այլ գոյակահանում են սովորաբար սրտշիչ հողի օգնությամբ. այս կարգի ածականներից են հատկապես՝ ա) վերևում նշված՝ երկակի գործառույթյուն ունեցողները՝ խավար, նախանձ, ցամաք և այլն. բ) ա-ով վերջացողները՝ ակամա, աշկարա, արյունըլա և այլն, գ) խոսակցական-բարբառային բնույթի որոշ ածականներ՝ ազիզ, քարքու և այլն: -ուրջուն-ից ավելի քիչ տարածված է -հ-ն, որ գոյականներ է կերտում ոչ միայն բայերից, այլև ածականներից. համառ. լայն—լայնմ (=լայնուրջուն), երկայն—երկայնմ (=երկարուրջուն) և այլն. Բ-ով կազմությունները հատուկ են ավելի շատ խոսակցական լեզվին:

Ածականներից մակբայեր են կերտվում, ինչպես նշվել է, -արար, -ապես, -որեն արդյունավետ ածանցների օգնությամբ, որոնք երբեմն կազմում են զուգահեռ ձևեր՝ ազնվաբար—ազնվորեն, գիտակցարար—գիտակցորեն, վայրկենաբար—վայրկենապես, բուպեարար—բուպեապես և այլն, խոնարհաբար, մտավորապես, ֆաղափականապես, փարբամորեն և այլն:

Այս ածանցները երբեմն կարող են մակբայներ կազմել գոյականներից՝ արտահայտելով «նման, ձևով», «առումով» իմաստները՝ հայրաբար, սուրկաբար, պաշտոնապես, նյութապես, վարպետորեն, բնագործեն և այլն: -ուրջուն և-ական ածանցներով հիմքերի դեպքում մակբայական ածանցները կարող են դրվել անմիջապես հիմքերի վրա՝ կազմակերպություն—կազմակերպական—կազմակերպ(ական)որեն:

Կան սակավադեպ ոչ արդյունավետ ածանցներ, որոնք մակբայներ են կերտում ածականներից (ովի՝ յուրովի, ովին՝ լիովին) և գոյականներից (անց՝ երեսանց, սրտանց, ովի՝ մտավի):

Ե Բ Բ Բ Բ Գ Ե Ն Թ Ա Բ Ա Ժ Ի Ն

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒՍԱԿԵՐՊՈՒՄ

I. ՆԵՐՔԻՆ ՓՈՒՍԱԿԵՐՊՈՒՄ

Նախադասության ներքին փոխակերպումը նախադասության կառուցվածքի այնպիսի փոփոխությունն է, որի դեպքում չի փոխվում նրա առարկայական բովանդակությունը: Ինչպես նշվել է

ստորոգման բննության մեջ, փոխակերպումն ընդհանրապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սուբյեկտիվ ընկալման, հաղորդման բնույթի և վերաբերմունքի տարբերության դրսևորում՝ կառուցվածքային տարբերությունների ձևով. կառուցվածքային այդ տարբերությունները դրսևորվում են (փոխակերպման լայն ըմբռնման դեպքում) բերականական բնույթի միավորների հավելման ու փոխարկման, նախադասության անդամների տեղափոխության և զեղչման ձևով¹⁰: Ի տարբերություն փոխակերպման ընդունված ըմբռնման՝ մենք ելակետային ենք համարում ոչ թե միջուկային նախադասությունները («խորքային» կառուցվածքները), այլ նախադասության առարկայական բովանդակությունը որպես իրականության որևէ հարբերություն: Այս կապակցությամբ՝ ա) հատուկ ուշադրություն շենք դարձնում նախադասության մեջ ընդգրկված բառերի (այդ թվում նախադասության անդամների) բանալի վրա, որ կարող է տարբեր լինել միջուկային նախադասությունների և սրանց փոխակերպների մեջ. բ) շենք պահպանում սերման (կախումների) ծառի ճյուղամեջ. գ) հետևելով լեզվի բնույթին՝ երբեմն դուրս ենք վորման տեսքը. դ) հետևելով լեզվի բնույթին՝ երբեմն դուրս ենք գալիս միևնույն նախադասության սահմաններից և ներխուժում նախադասությունների կապակցության բնադավառը, եթե նախադասության առարկայական բովանդակությունը մնում է նույնը:

Ներքին փոխակերպումը կրնա գրկի փոխակերպման այնպիսի դեպքեր, ինչպիսիք են՝ 1) հարցական և բացականչական նախադասությունների (որպես փոխակերպների) հարբերությունը պատողականներին, 2) ժխտականներին՝ հաստատականներին, 3) մողականներին՝ ներգործականներին, 4) ընդկրավորական կառուցվածքներին՝ ներգործականներին՝ սովորական բնույթի գծով ոչ անդամով նախադասություններին, որոնցում նորույթի կրողը (միջուկային) նախադասություններին, որոնցում նորույթի կրողը ստորոգյալն է: Այս բոլոր տարբերությունները բխում են խոսողի և կոնտեքստից, հաղորդման ներգործուն լինելու կարիքից: Բոլոր դեպքերում էլ խոսողն ինչ-որ բան մղում է առաջին պլան ըստ խոսակցի և խոսքի կարիքների: Նախադասության ներքին փոխակերպման շորս հիմնական դրսևորումներից շորբորդը որոշ հիմք է ծառայում առաջինի և երկրորդի համար: Այս պատճառով էլ

¹⁰ Հավելման, ժխտման (զեղչման), փոխարկման և շրջման (տեղափոխության) եղանակների մասին տե՛ս Գ. Զահուլյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 125—126:

նախ քննենք երրորդ ու չորրորդ, ապա առաջին և երկրորդ տիպի փոխակերպումները:

Բայի ձևաբանական հարադասության և ստորագման քննության ժամանակ մենք ցույց տվեցինք սեռի բերականական կարգի հիմնական բովանդակությունը: Նշվեց, որ այս դեպքում միևնույն առարկայական հարաբերությունը (օրինակ՝ Գրիգորի՝ Հակոբին սպանելու փաստը) հաղորդման պրոցեսում կարող է դրսևորվել եկու կերպ՝ ներգործական և կրավորական ձևերով. առաջին դեպքում իրական կատարողը համընկնում է նախադասության ենթակայի հետ, երկրորդ դեպքում՝ ոչ: Այսպիսով, ներգործական կառուցվածքը իրականության ուղղակի արտացոլումն է, կրավորականը՝ անուղղակի կամ փոխակերպված արտացոլումը: Եթե երկու արտացոլումներն առաջինի համար սահմանենք «միջուկային», երկրորդի համար՝ «փոխակերպ» անվանումները (առաջինն ավելի ճիշտ կլինեք կոչել «անփոխակերպ», intransform), ապա հայերենի ներգործական և կրավորական կառուցվածքների փոխհարաբերությունը կարտահայտվի երկու կերպ (N—դոյական, V—բայ).

1) Իրական ներգործվողի՝ անձ լինելու դեպքում՝

$$a) N_1^{պր} + V^{եր} + N_2^{տ}$$

$$բ) N_2^{պր} + V^{տ} [+ N_1^{տ} (տր. + կողմ)]$$

ա) Գրիգորը սպանեց Հակոբին

բ) Հակոբը սպանվեց [Գրիգորից (Գրիգորի կողմից)]

2) Իրական ներգործվողի՝ ոչ անձ լինելու դեպքում՝

$$a) N_1^{պր} + V^{եր} + N_2^{պր}$$

$$բ) N_2^{պր} + V^{տ} [+ N_1^{տ} (տր. + կողմ)]$$

ա) Գրիգորը գրեց նամակը

բ) նամակը գրվեց [Գրիգորից (Գրիգորի կողմից)]

Բանաձևերը ցույց են տալիս, որ՝ 1) իրական ներգործվողի՝ ոչ-անձ լինելու դեպքում ներգործական կառուցվածքի ենթական և ներգործվող ուղիղ խնդիրը ունենում են հոլովական միևնույն ձևավորումը. 2) կրավորական կառուցվածքի դեպքում ներգործողի արտահայտությունը սարտադիր չէ, և այն կարող է բաց թողնվել վերջին դեպքը մենք կկոչենք «թերի փոխակերպում»:

Բացի այս հիմնական փոխակերպումներից, ըստ հաղորդողի իմացության աստիճանի, անձնական դիտավորությունների (մանրամասն—ոչ մանրամասն, ճիշտ—ոչ ճիշտ) և կոտեքստի՝ միևնույն փաստը կարող է ներկայացվել թերի փոխակերպման

տարբեր աստիճաններով՝ ոչ միայն իրական ներգործողի, այլև ներգործողի և ներգործվողի արտահայտությունների բացառմամբ՝ «Գրիգորը սպանվեց», «Կատարվել է սպանություն» (վերջինս՝ «կատարվել, տեղի ունենալ բայերի դիմավոր ձև-բայանուն» կաղապարով): Եթե այս բոլորին միանում են ընդգծման և վերաբերմունքի (հուղականության) տարբերությունները, ապա հանդես են գալիս «Սպանություն է կատարվել» (ընդգծված), «Սպանություն» (բացականչական) տիպի նախադասությունները:

Հաղորդակցման պրոցեսում հարկ է լինում ունկնդրի ուշադրությունը գրավել նախադասության որևէ անդամի կամ որևէ հատվածի վրա, սաստկացնել այն կամ երբեմն էլ արտահայտել իր համաձայնությունը՝ որևէ հարցում զիջել: Հաղորդողի՝ նախադասության որևէ հատվածի վրա հաղորդակցի ուշադրություն հրավիրելը կատարվում է առդանության (շեշտի), շարադասության և հատուկ բառամասնիկների միջոցով:

Նախադասության անդամի ընդգծումը սովորաբար տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ ունկնդիրը հաղորդման որևէ անդամը չի լսել կամ չի հասկացել և հարց է տալիս. սպասսխանն այս դեպքում լինում է կամ համեմատաբար լրիվ նախադասություն՝ միայն տվյալ անդամի ընդգծմամբ, կամ թերի նախադասություն՝ «(Հակոբը) տվյալ անդամով. հմմտ. ա) «Հակոբը գնացել է տուն»—«(Հակոբը) ո՞ւր է գնացել»—«(Հակոբը) տուն է գնացել», բ) Հակոբը գնացել է տուն»—«Ու՞ր»—«Տուն»:

Նախադասության որևէ անդամի ընդգծումը տեղի է ունենում մի շարք միջոցներով ու եղանակներով, որոնցից հաջորդը սովորաբար մակաշերտվում է նախորդի վրա. 1) տրամաբանական բաբար մակաշերտվում է նախորդի վրա. 1) տրամաբանական շեշտ, որ ստանում է ընդգծվող անդամը. հմմտ. «Հակոբը գնաց շեշտ, որ ստանում է ընդգծվող անդամը. հմմտ. «Հակոբը գնաց տուն» → «Հակոբը գնաց տուն». 2) եմ օժանդակ բայի (հանգույցի), տուն» → «Հակոբը գնաց տուն». 2) եմ օժանդակ բայի (հանգույցի), տուն» → «Հակոբը գնաց տուն». 3) ստորոգյալին հաջորդող անդամի տեղափոխում անդամի նրա տեղափոխում ընդգծվող անդամի մոտ (սովորական՝ միջուկային նախադասության մեջ եմ-ը գրվում է ստորոգյալի բուն մասի մոտ). հմմտ. «Հակոբը գնացել է տուն» → «Հակոբը գնացել է տուն». 3) ստորոգյալին հաջորդող անդամի տեղափոխում ստորոգյալից առաջ. հմմտ. «Հակոբը գնաց տուն» → «Հակոբը տո՛ւն Հակոբը գնաց», «Հակոբը գնացել է տուն» → «Հակոբը տո՛ւն Հակոբը գնաց». 4) ընդգծվող անդամի առաջբերում ու օժտում ու հա-բաբերական դերանվամբ ու օժանդակ բայով, և հաջորդող մասի վերածում ստորադաս նախադասության. հմմտ. «Հակոբը գնացել է տուն» → «Հակոբն է, որ տուն է գնացել».

Գրիգորին» → «Գրիգորին է, որ Հակոբն սպանել է»։ Վերջին տիպի փոխակերպումը քիչ սովորական է սլավոնական և սլավոնական նախադասությունների դեպքում: Բաց թողնելով առաջին տիպը և մյուսների համար ընտրելով մեկական տիպական նմուշ՝ կոնկրետոր ընդգծողական փոխակերպման հետևյալ բանաձևերը (ք-ով նշանակում ենք ստորոգյալի բուն մասը՝ առանց օժանդակ բաժնի)՝

2ա) $N^{պր} + V^{բե}$

բ) $N^{պր} + V^{բ}$

ա) Հակոբը գնում է

բ) Հակոբն է գնում

3ա) $N_1^{պր} + V + N_2^{բե}$

բ) $N_1^{պր} + N_2^{բե} + V$

ա) Հակոբը տեսավ Գրիգորին

բ) Հակոբը Գրիգորին տեսավ

4ա) $N_1^{պր} + V + N_2^{բե}$

բ) $N_1^{պր} + V + N_2^{բե}$

ա) Հակոբը տեսավ Գրիգորին

բ) Հակոբն էր, որ տեսավ Գրիգորին:

Այս կապակցությամբ նշենք հետևյալը. 1) բոլոր դեպքերի թվարկումն ու բանաձևավորումը խիստ մեծածավալ կլինեն, և մենք որոշ ընտրություն ենք կատարում. դրանք կարող են առանձին քննության նյութ լինել. 2) չորրորդ դեպքում եմ-ը ժամանակով համաձայնում է հաջորդող մասին՝ դրվելով՝ ա) ոչ-անցյալ ժամանակների և եմ օժանդակ բայով անցյալ ժամանակների հետ՝ ներկայով՝ «Հակոբն է, որ գրում է (գրել է, պիտի գրի, գրելու է...)»։ բ) մյուս ժամանակների հետ՝ անցյալով՝ «Հակոբն էր, որ գրեց (գրել էր, գրելու էր...)»:

Ընդգծման հետ սերտորեն կապված է այսպես կոչված կամաբերական բառ-մասնիկների գործածությունը, որոնք, ինչպես նշվել է, որոշ քերականներ դնում են մակբայների, ուրիշները՝ եղանակական բառերի մեջ, և որոնք իրականում կազմում են խոսքի-մասային հատուկ խումբ՝ կազապարային և իմաստա-գործառական որոշակի արժեքով. ա) ի տարբերություն եղանակական բառերի՝ այս բառ-մասնիկները երանգավորում են ոչ թե ամբողջ նախադասությունը, այլ նախադասության այս կամ այն անդամը. բ) ի տարբերություն մակբայների՝ նրանք դրվում են ոչ միայն ածականների և բայերի, այլև գոյականների և նույնիսկ մակբայների, այսինքն՝ բոլոր լիմաստ բառերի վրա: Այդ բառ մասնիկներ-

ը, ինչպես նշվել է, կազմի գոյաբանական կարգի սուբյեկտիվ գրսեորումներն են, կազմի կարգի նկատմամբ խոսողի և խոսակցի համաձայնությունն և անհամաձայնության արտահայտիչներ. այս դեպքում շեշտվում է որևէ բանի առկայության և բացակայության անհարժեշտությունը կամ զիջում է արվում խոսակցին որևէ բանի առկայության և բացակայության (մասնակցություն և շմասնակցություն) հարցում (տվյալ միավորն առնվում է ամբողջի հարաբերությամբ): Ըստ այսմ կամաբերական բառ-մասնիկները լինում են երկու տիպի սաստկական-ընդգծողական և զիջական-սահմանափակական:

1) Սաստկական-ընդգծողական բառ-մասնիկներն են անգամ. իսկ, մտնավանդ, մինչև անգամ, մինչև իսկ, նամանավանդ, նույնիսկ, հմտտ. «նույնիսկ ես չկարողացա մասնակցել», «Գրիգորը նույնիսկ գրեց այդ մասին» «նույնիսկ արագ կատարվեց» և այլն:

2) Զիջական-սահմանափակական բառ-մասնիկներն են գեք, գոնե, լոկ, միայն, միմիայն. հմտտ. «Գոնե ես կարողանայի մասնակցել», «Գրիգորը գոնե գրեց այդ մասին», «Գոնե արագ կատարվեց» և այլն:

Կամաբերական բառ-մասնիկների վերաբերյալ հարկավոր է նշել հետևյալը. 1) գոնե-ն ունի ենթադրական երանգ և սովորաբար գործածվում է ըզձական բայաձևերի հետ. մյուս բառ-մասբար գործածվում է ըզձական բայաձևերի հետ. մյուս բառ-մասնիկները եղանակային այդպիսի սահմանափակում չունեն. 2) այն հանգամանքը, որ կամաբերական բառ-մասնիկները կազմի գոյաբանական կարգի գրսեորմանն են ծառայում, նրանց զգալիորեն մոտեցնում է համապատասխան շաղկապներին. այս է պատճառը, որ համադասական շաղկապները հաճախ ծագում են այսպիսի որ համադասական շաղկապները հաճախ ծագում են այսպիսի բառ-մասնիկներից կամ նրանց հետ ընդհանուր են, և վերջիններս հաճախ թվարկվում են շաղկապների շարքում. հմտտ. «Գրիգորն հաճախ թվարկվում են շաղկապների շարքում. հմտտ. «Գրիգորն իսկ ի վիճակի չէ այդ անելու» և «Ես գնացի տուն, իսկ նա՝ դպրոց»:

Ժխտական և հաստատական նախադասությունների հարաբերությունը ձևաբանական է, ուստի և քննվել է խոնարհման կապակցությամբ. նշվել է հատկապես, որ շ-ն դրվում է սլարզ բայաձևերի դեպքում զրանցից, իսկ բաղադրյալ ձևերի դեպքում՝ օժանդակ բայից առաջ, ընդ որում վերջինս փոխում է իր տեղը. այլ կերպ ասած՝ սլարզ ժամանակների դեպքում ժխտումն արտասվում է միայն մասնիկավորմամբ, բաղադրյալների դեպքում՝ մասնիկավորմամբ և օժանդակ բայի տեղափոխությամբ: Այստեղ ավելացնենք, որ ժխտման գրսեորումները հենվում են ընդգծման գրսեորումների վրա, որովհետև ժխտվողը նաև ընդգծվում է:

1. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՓՈՆԱԿԵՐՊՄԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Նախադասության արտաքին փոխակերպումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նախադասությունների փոխակերպումը գոյականական, ածականական և մակբայական բառաձևերի և բառակապակցությունների, որոնք կարող են մտնել բառակապակցությունների և նախադասությունների կազմի մեջ: Նախադասության փոխակերպումը բառաձևի հայերենում համեմատաբար հազվագեղ է և տեղի ունի մեկ բայով արտահայտված անենթակա միակազմ նախադասությունների դեպքում՝ ցրտեց → ցրտելը, (ցրտած), ցրտելիս: Ծառ ավելի հաճախագեղ է նախադասության փոխակերպումը բառակապակցության՝ համապատասխան լրացումներով հանդերձ:

Հնարավոր է նախադասության արտաքին փոխակերպման հինգ դեպք. 1) նախադասությունը հարաբերական դերանունների և շաղկապների օգնությամբ փոխակերպվում է ստորադաս նախադասության, որ բառակապակցության կամ մի այլ («գլխավոր») նախադասության մեջ հանդես է գալիս գոյականի, որոշի (ածականի) և մակորոշի (մակբայի) գործառնությամբ. 2) նախադասությունը վերածվում է դերբայական դարձվածի, այսինքն՝ դերբայով (լրացումներով կամ առանց լրացումների) արտահայտված անդամի, որ բառակապակցության կամ մի այլ նախադասության կազմում հանդես է գալիս գոյականի, որոշի և մակորոշի գործառնությամբ. 3) հնարավոր դերբայական դարձվածի դերբայը դեղվում է, և նախադասությունը վերածվում է գոյականական բառակապակցության՝ կախյալ գոյական անդամով. 4) նախադասությունը վերածվում է բայանվանական գոյականի և ածականի՝ բառակապակցության կամ մի այլ նախադասության կազմում ստանձնելով գոյականին և ածականին հատուկ գործառնություն. նախադասության՝ դիմավոր բայից տարբեր անդամները այս դեպքում հանդես են գալիս սրվես լրացումներ. 5) նախադասությունը վերածվում է բաղադրյալ և հատկապես բարդ գոյականի, ածականի և մակբայի, որոնք բառակապակցության և մի այլ նախադասության մեջ կատարում են համապատասխան սրաշտոններ:

Նախադասության փոխակերպման տարբեր դեպքերը սլաշմանավորված են՝ ա) փոխակերպվող նախադասության անդամների բնույթով ու բանակով. բ) արտահայտությունից ուձական տարբերու-

Հարցական և բացականչական նախադասությունների փոխակերպական բնույթով, ինչպես նշվել է, նույնպես հենվում է ընդգծման վրա: Այս դրույթը ճիշտ է հատկապես հարցական նախադասությունների համար, որոնց մեջ հարցումը սովորաբար վերաբերում է որևէ անդամի, այսինքն՝ ուղեկցվում է հարցվող անդամի ընդգծմամբ: Բացականչական նախադասությունը թեև իր բնույթով այնպիսին է, որ բացականչումը վերաբերում է ողջ նախադասությանը, բայց որոշ դեպքերում ընդգծվում է հատկապես որևէ անդամ: Ե՛վ հարցական, և՛ բացականչական նախադասությունների համար կարելի է տարբերել երկու տեսակ. 1) սովորական, որ կրկնում է միջոցայինի կառուցվածքը՝ հնչերանգային փոփոխությամբ, և բ) փոխակերպային, որի դեպքում տեղի են ունենում նաև կառուցվածքային փոփոխություններ, մասնավորապես բառերի հավելում և տեղափոխություն (նախադասության շարահատության փոփոխություն): Առաջին տեսակը հանդես է գալիս հատկապես սրվես հաղորդման հակադրում (ունակցիա), երբ հաղորդումն ընկալողը իմացածը կրկնում է բացականչողին (զարմանք, կշտամբանք և այլն)¹¹ կամ ուզում է հավաստիանալ: Երկրորդ տեսակը ունի տարբեր դրսևորումներ, որոնք կարող են հանդես գալ ընդգծման տիպի փոխակերպական բանաձևերով:

Հարցական նախադասությունների համար սովորական է հարցումն արտահայտող բառերի նախադաս գործածությունը՝ ընդգծմամբ հանդերձ՝ «Ա՞ղ էր հարկավոր ոչխարի համար» (ՀԽ) (համատ. «Ոչխարի համար հարկավոր էր աղ»): Հարցումը կարող է ուժեղացվել մի՞թե, արդյո՞ք, քե՞ն, ո՞ր հարցական բառերով, որոնցից առաջինը նախորդում է, վերջին երկուսը՝ հաջորդում, իսկ արդյո՞ք կարող է և՛ հաջորդել, և՛ նախորդել, համատ. «Մի՞թե վերջին սյուսնն եմ ևս» (ՎՏ). «Արդյո՞ք զնացե՞լ է» — «Գնացե՞լ է արդյո՞ք», «Գնացե՞լ է, թե՞ չէ», «Գնացե՞լ է ո՞ր»:

Ըղձական տիպի բացականչական նախադասությունների համար սովորական է ստորոդյալի տեղափոխումը ենթակայից առաջ՝ «Կորչի՞ անարդարությունը»: Ընդհանրապես սովորական է ընդգծվող անդամների նախադաս գործածությունը՝ հատկապես ի՞նչ, ինչ՞քան և այլ տիպի բառերի ուղեկցությամբ (համատ. ի՞նչ, ինչքան հարցականները)՝ «Ի՞նչ գեղեցիկ է այս քաղաքը», «Ինչքան շատ են եկողները» և այլն:

¹¹ Զարմանքի դեպքում՝ հարցական-բացականչական հնչերանգով:

թյուններով (ըստ գործառական և անհատական ոճերի, այլև ոճին ներկայացվող ընդհանուր պահանջների), դ) հայերենի բառակազմական առանձնահատկություններով և հնարավորություններով:

Մավալուն նախադասությունների համար սովորական է փոխակերպումը երկրորդական նախադասությունների, ավելի քիչ սովորական՝ փոխակերպումը դերբայական դարձվածների. սրանց համար սովորական չէ փոխակերպումը բայանվանական (դոջական և ածականական) բառակապակցությունների, առավել ևս՝ բաղադրությունների: Նախադասությունների և լրացումների մի շարք տիպեր ունեն նախակերպման տարբեր սահմանափակումներ, որոնց մասին ըստ անհրաժեշտության կրտսվի:

2. ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ (ՍՏՈՐԱԴԱՍ) ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. նախադասությունների ստորադասական կապակցություն (բաղ ստորադասական նախադասություն)

Բայական բառակապակցության կենտրոնական անդամը բայն է, որ դիմավոր ձևով նախադասություն է կազմում: Դիմավոր բայի հետ կապված բոլոր անդամները՝ ենթական, ստորոգելին, խընդիրները և սլարագաները, համապատասխանաբար կարող են արտահայտվել ամբողջական նախադասությամբ, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անկախ նախադասության փոխակերպում կախյալի:

Եթե նկատի առնենք, որ դիմավոր բայի շուրջը կենտրոնացած անդամները կարող են արտահայտվել բառակապակցություններով, որոնք իրենց հերթին կարող են ունենալ նախադասական լրացումներ, ապա կատարյալի զանազան կարգի նախադասությունների զուգակցման բավականաչափ բարդ պատկեր: Իր կազմում որևէ լրացական (երկրորդական, ստորադաս) նախադասություն ունեցող նախադասությունը ընդունված է կոչել բարդ ստորադասական նախադասություն: Մեկից ավելի լրացական նախադասություններ պարունակող նախադասությունը համապատասխանաբար կոչենք հարաբար: Պետք է նկատի առնել, որ հարաբար նախադասությունը բարդ ստորադասականի համեմատությամբ որակական տարբերություն չունի. հարաբերությունների բնույթը նույնն է, ինչ բարդ նախադասություններում, ընդ որում հնարավոր են ամենատարբեր զուգակցումներ. միևնույն նախադասության կազմում կարող են

հանդիպել՝ ա) տարբեր գործառություն ունեցող լրացական նախադասություններ՝ «Իմ ընկերը, որ աչքի էր ընկնում մեծ հետաքրքրությամբ, դարձյալ ճանապարհ ընկավ, որպեսզի նոր քաղաքներ և նոր երկրներ տեսնի». բ) միևնույն գործառություն ունեցող լրացական (համաստորադաս) նախադասություններ՝ «Իմ ընկերը, որ աչքի էր ընկնում մեծ հետաքրքրությամբ, և որին հաղվադես կարելի էր տեսնել միևնույն վայրում, դարձյալ ճանապարհ ընկավ». գ) լրացական (երկրորդական) նախադասությունը լրացնող (երկրորդ կարգի ստորադաս) նախադասություն՝ «Գրիգորյանը երկրորդ անգամ չներկայացավ, որովհետև մոռացել էր, թե խոստացել է ներկայանալ». այսպիսի նախադասությունների գործածությունը խրախուսելի չէ, մանավանդ երբ երկրորդական կարգի ստորադաս նախադասությունը լրացվողի հետ համընկնում է գործառական բնույթով, և հանդես են գալիս կապակցության միևնույն միջոցները: Այն հարաբար նախադասությունները, որոնց երկրորդական նախադասություններն ունեն միևնույն գործառությունը և կրկնվում են պարբերական հաջորդականությամբ՝ ճարտասանական-ոճաբանական նկատառումներով, կոչվում են պարբերություններ¹²:

Ներկա աշխատության ընդհանուր սկզբունքին համապատասխան լրացական նախադասությունների քննությունն սկսենք կապակցության միջոցներից, ապա անցնենք դրանց իմաստալին տեսակավորմանը: Ըստ կապակցության միջոցների կարելի է տարբերել հարաբերական և շաղկապական նախադասություններ: Հարաբերական նախադասությունները կապակցվում են հարաբերական դերանուններով, շաղկապական նախադասությունները՝ շաղկապներով: Մակայն սրանց հստակ տարբերակումը օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի որոշ դժվարություններ է հարուցում. ա) դժվար է որոշակի սահման անցկացնել հարաբերական դերանունների և շաղկապների որոշ տեսակների միջև. եթե հիմք ընդունենք այն սկզբունքը, թե հարաբերական դերանունները նախադասության անդամներ են, իսկ շաղկապները՝ ոչ, ապա, ինչպես նշվել է, դժվար է հիմնավորել որոշ կարգի շաղկապների՝ նախադասության անդամ չլինելը. բ) հայ քերականության մեջ, ոչ առանց հիմնավորման, հարաբերական դերանուններ են համարվում նաև այն հարցա-հարաբերական բառերը, որոնք մակբայական գործառու-

¹² Մանրամասների համար տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի պարբերություններ, 1968:

Յյուն ունեն, այսինքն՝ ոչ միայն ուլ, ինչ, որ, որպիսի, ինչպիսի, որեւորդ, քանիեւորդ բառերը, որոնք հարաբերակից են գոյական և ածական անուններին, այլև որտեղ, ուր, երբ, ինչպես, քանի, որքան, ինչքան, որչափ, ինչչափ բառերը, որոնք հարաբերակից են մակբայներին: Այս առումով հարաբերական «գերանունների» շարքանակն զգալիորեն ընդարձակվում է: Բուն հարաբերական նախադասությունները գոյականական և որոշչային բնույթի են, այսինքն՝ փոխարինում են գոյականներին ու գոյականական բառակապակցություններին և որոշիչներին ու որոշչային բառակապակցություններին: Սակայն հարաբերական «գերանունների» սահմանները՝ հիշյալ տիպի ընդարձակման դեպքում հարկ կլինի հարաբերական նախադասությունների մեջ քննել նաև որոշ կարգի մակբայա-պարագայական բնույթի նախադասություններ: Շաղկապական նախադասությունները գերազանցապես պարագայական նախադասություններ են, այսինքն՝ փոխարինում են պարագայական լրացումներին: Քան և որ շաղկապներով նախադասությունները երկու դեպքում արտաբնական կարծես հանդես են գալիս գոյականական անդամներին փոխարինողների դերում. սակայն իրականում երկու դեպքում էլ առարկաներն առնվում են իրենց բնորոշ հատկությամբ կամ գործողությամբ. Կանք ցույց է տալիս հատկանիշի համեմատություն, որը՝ հոգեկան գործառնության առարկա՝ առնված իր որևէ կողմով. համար. «Նա ավելի գեղեցիկ է, քան ես կարծում էի», «Նա ավելի շատ աշխատեց, քան կարելի էր սպասել», «Նա տեսավ, որ Գրիգորը գալիս է (= Գրիգորի գալը)»:

Բ. Հարաբերական երկրորդական (ստորադաս) նախադասություն

ա. Գոյական հարաբերական նախադասություն

Հարաբերական երկրորդական նախադասությունները, ինչպես նշվեց, գերազանցապես գոյականական և որոշչային, հազվադեպ մակորոշչային գործառնություն ունեն: Գոյականական բնույթի հարաբերական նախադասությունները հարաբերակից են նախադասության և բառակապակցության հոլովական և կապական անդամներին:

Հարաբերական երկրորդական նախադասությունների համար սովորական է ետադաս գործածությունը, բայց կարող են հանդիպել նաև նախադաս և նույնիսկ միջադաս հարաբերական նախա-

դասություններ: Գլխավոր նախադասություններում հարաբերական դերանուններին սովորաբար համապատասխանում են՝ գոյականական նախադասությունների դեպքում նա, այն, նույնը, այն ամենը, այն բոլորը, մակորոշչայինների (մակբայականների) դեպքում՝ այն-ով, երբեմն էլ նույն-ով, այս-ով, այդ-ով բաղադրված ցուցականները՝ այնտեղ, այն ժամանակ, այնքան և այլն. այս-ով, այդ-ով բաղադրված ձևերը սովորաբար հանդիպում են այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասությունը նախադաս է:

Գիմավոր բայի շուրջը կենտրոնացած գոյականներին և գոյական բառակապակցություններին փոխարինող երկրորդական նախադասությունները կարող են կապակցվել ուլ, ինչ, որ հարաբերական դերանուններով: Ի տարբերություն որոշչային (ածականական) հարաբերական նախադասությունների՝ այստեղ ավելի սովորական է ուլ և ինչ հարաբերականների գործածությունը՝ այդ բառերի դասային սովորական տարբերակմամբ (անձ և ոչ-անձ նշանակելու համար): Եթե ուլ և ինչ դերանունների հոլովաձևերը կամ կապական խմբերը՝ ուլ, ում, ումնից, ումնով, ինչին, ինչից, ինչով, ում հետ, ում համար, ինչի մասին և այլն, ցույց են տալիս նրանց դերը երկրորդական նախադասության մեջ, ապա ցուցական բառերի հոլովաձևերը որոշում են երկրորդական նախադասությունների գործառնական արժեքը՝ ո՛ր գոյականներին փոխարինելը: Ըստ այսմ՝ ուլ-ով և ինչ-ով երբեմն էլ ուլ որ-ով, ինչ որ-ով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները կարող են լինել ենթակա, ստորոգելի, ուղիղ խնդիր, անուղղակի խնդիրներ.

1) Ենթակա երկրորդական նախադասություն՝ «Ով կհեղ էր դյուղից հեռու, նա թողել էր հողը խոնավ» (ԵԶ, 2, 81), «Ով չի օրհնում քեզ, սրիկա է նա» (ԵԶ, 2, 49), «Սրիկա է նա, ով հայր է լինում» (ԱԻ, 190), «Ով որ կա, թող դա» (ԵԶ, 2, 173):

2) Ստորոգելի երկրորդական նախադասություն՝ «Ցավն այն է, որ ես սխտեմատիկ կրթություն չեմ ստացել» (ՆԳ), «Քո ստածը նույնն է, ինչ ես ամեն օր կրկնում եմ»:

3) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն՝ «Պար ենք բռնել խելահեղ, Հրդեհում ենք ու վառում. Այն ամենը, ինչ որ կար Հաղարամյա աշխարհում» (ԵԶ, 2, 75). «Ասել է նույնը, ինչ ես ամեն օր կրկնում եմ», «Այլևս չէր ուղում տեսնել նրան, ով երկար ժամանակ իր սրտում թաղվորում էր»:

4) Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություն՝ «Հանձնեց նրանց, ովքեր պետք է փոխադրեին», «Մեղավոր է հենց

նրանով, որ ոչ ոքի տեղակ չի սպահել», «Ձի կարելի նեղանալ նրանից, ով իր արածները չի դիտակցում» և այլն: Հատուկ խումբ են կազմում կապական խնդիր երկրորդական նախադասությունները՝ «Տանջվիր նրա համար, ով արժանի է», «Պատմում էր այն բոլորի մասին, ինչ տեսել էր» և այլն:

Ինչպես մասամբ տեսանք, ով-ի և ինչ-ի դերը երբեմն կատարում է որ հարաբերական դերանունը՝ «Բայց ինչու՞ միայն ես երգեմ, Միայն ես և ոչ թե նրանք, Որ օրերը այս հողմածեծ Գրոհել են անցյալի վրա» (ԵԶ, 2,124), «Ամեն ինչ հաղորդեց նրան, որ ուղարկված էր հատուկ հանձնարարությամբ», «Վաղուց ի վեր հեռացել էր նրանից, որ բոլոր վշտերի պատճառն էր եղել» և այլն:

Այն դեպքերում երբ պարզ նախադասության ստորոգելին արտահայտված է պես, նման, շալի կապերով ձևավորված գոյականներով, ստորոգելի երկրորդական նախադասությունը և զլխավոր նախադասությունը կարող են ձևավորվել այնպես—ինչպես. այնպիսին—ինչպիսին, այնքան—որքան տիպի կապակցական միջոցներով՝ «Այդ բոլորը այնպես չէ, ինչպես դուք հաղորդում եք» (= «Այդ բոլորը ձեր հաղորդածի նման չէ»), «Քո ուղարկածն այնքան չէ, որքան դու խոստացել էիր» և այլն: Ընդհանրապես ստորոգելի կապական տարբեր տեսակները կարող են հանդես գալ ցուցականի և հարաբերականի հետ տվյալ կապերի կամ նրանց համապատասխանող այլ բառերի զուգակցությամբ:

Գոյականից կախված հատկացուցիչ, բացահայտիչ, սահմանափակիչ երկրորդական անխաղասությունների մասին կխոսվի ներկա գլխի՝ գոյականական լրացմանը նվիրված հատվածում:

բ. Որոշիչ հարաբերական նախադասություն

Առարկայանիչ բառերի (գոյականների) ծավալման քննության ժամանակ մենք տեսանք, որ այդ բառերի երկու հիմնական կարգերից գոյական անունները որոշիչ բառեր ստանում են, գոյական դերանունները՝ փաստորեն ոչ. վերջին հանգամանքը մենք բացատրեցինք նրանով, որ դերանունները իրադրական բնույթ ունեն և կամ ինքնին որոշյալ են, կամ ինքնին անորոշ: Այսպիսով պարզվեց, որ բառերի այդ երկու կարգերը իրարից որոշակիորեն տարբերվում են ոչ միայն ձևաբանական փոփոխության առանձնահատկություններով, այլև ըստ կապակցելիության:

Որոշյալին բնույթի երկրորդական նախադասությունների քըն-

նությունից եկատում ենք, որ այս դեպքում կապակցելիական տարբերությունը վերանում է, և գոյական դերանունները ձևեր են բերում որոշիչ ստանալու հատկություն. այս առումով դերանունները որոշող երկրորդական նախադասությունները փոխակերպելի չեն. համար. «Դուք, որ մեր քրտինքն եք կերել Ու հարբել քրտինքով մեր տոթ,—Եկեք, փե կուղեք շինել Մեր վերջին կալից հետո...» (ԵԶ, 2,122), «Ես, որ մարդկանց նախանձի առարկան էի, այժմ դարձել եմ լուկ խղճահարության արժանի մի թշվառական»: Նման դեպքերում որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարելի է համարել բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին համարժեք և փոխակերպել վերջիններին նման՝ համապատասխան բացահայտիչ որևէ բառի (անձ, մարդ, անձնավորություն, մեկը և այլն) հավելմամբ. համար. «Ես՝ մարդկանց նախանձի առարկա եղած մի անձնավորություն...»:

Սակայն եթե գոյական դերանունները կարող են որոշիչ երկրորդական նախադասություն ստանալ, ապա որոշիչ դերանունները (դերանվանական որոշիչները) չեն կարող փոխարինվել որոշիչ երկրորդական նախադասությամբ: Այս դեպքում նրանք հանդես են գալիս որպես հարաբերիչ բառեր կամ հարաբերյալներ՝ անմիջական առարկայական իրադրության մեջ առարկաներ նշանակելու փոխարեն դառնալով այդ առարկաների նշանակումների նշանակիչներ. համար. «Ո՞ր մարդը»—«Այն մարդը, որ գնում էր»:

Այսպիսով, որոշիչ բառերից միայն ածականներն ու թվականներն են, որ փոխարինվում են համապատասխան երկրորդական նախադասություններով:

Ի տարբերություն գոյական անունները լրացնող բառերի, որոնք գերազանցապես նախադաս գիրք են գրավում լրացյալի նկատմամբ, գոյական անունները լրացնող երկրորդական նախադասությունները, խիստ հազվադեպ բացառություններով, լրացյալի նկատմամբ գրավում են հտադաս գիրք: Այս դեպքում նրանք կամ հարում են լրացյալին անմիջաբար (եթե լրացյալը վերջադաս գիրք է գրավում), կամ այլ բառերի միջնորդությամբ. վերջին դեպքում կամ լրացյալն ստանում է այն ցուցականը (երբեմն էլ դրանով բաղադրված մի այլ ցուցական), որ ձևական որոշիչ դեր է կատարում («Ես այն ընկերոջ գիրքը, որ...»), կամ հարաբերյալը կրկնվում է («Ես վերադարձա իմ ընկերոջ տունը, ընկերոջ, որ...»):

Որոշիչ երկրորդական նախադասություններ ներմուծող ամեն-

նից ավելի ընդհանրական դերանունը ուր-ն է: Ժամանակակից հայերենում այն հանդես է գալիս շարահյուսական հետևյալ հիմնական հատկանիշներով. 1) ուր-ը թվով սովորաբար համաձայնում է հարաբերյալի հետ. հմմտ. «Այն մարդիկ (մարդկանց, մարդկանցից...), որոնք (որոնցից, որոնցով...», որպես երկրորդական նախադասության ենթակա հանդես գալիս այն կարող է չհամաձայնել («Այն մարդիկ, որ...»), ընդ որում հոգնակի հարաբերյալի դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը համաձայնում է ոչ թե հարաբերականի, այլ հարաբերյալի հետ, այսինքն՝ զրվում է հոգնակի թվով. հմմտ. «Այն մարդիկ, որ սովորել են շողոքորթել...». 2) ուր-ը դրվում է այն հոլովով, որ որոշվում է երկրորդական նախադասության մեջ նրա կատարած դերով կամ խնդրառական սլահանջով. հմմտ. «Այն մարդիկ, որոնցից երեխաները սովորելու ոչ մի բան չունեն...», «Այն մարդիկ, որոնցով թատրոնները լցված են...» «Այն մարդիկ, որ(ոնք) սիրում են շողոքորթել...» և այլն. 3) ուղղականաձև ու հարաբերականի որոշիչ հոգը փոխան, անկախ փոխառից, կարող է զանց առնվել տձական նկատառումներով՝ «Այն մարդը, որ(ը) սիրում է շողոքորթել...». հոգնակի հարաբերյալի դեպքում ուր-ն ընդհանրապես հոգ չի ստանում. 4) հարաբերյալը կարող է ստանալ այն, նույն այն (այդ), մի ձևական որոշիչները. հմմտ. «Այն մարդը, որ...», «նույն այն մարդը, որ...», «Մի մարդ, որ...». հարաբերյալի կրկնվելու դեպքում այսպիսի ձևական որոշիչ ստանում է երկրորդ հարաբերյալը («ես տեսա Հակոբյանի նկարը, այն Հակոբյանի, որ...», ընդ որում կրկնվող հարաբերյալը կարող է գործածվել ուղղականաձև («ես տեսա այդ մարդու նկարը, մի մարդ, որ...»), կամ փոխարինվել որևէ ընդհանրացնող բառով «ես տեսա Հակոբյանի նկարը, մի մարդ(ու) որ...»]. 5) ու հարաբերականը սովորաբար վերաբերում է որևէ գոյական հարաբերյալի, սակայն երբեմն այն կարող է վերաբերել ստորոգյալին իր բոլոր լրացումներով, այսինքն՝ փաստորեն նախորդող նախադասությանը. այս դեպքում ստորոգյալն առնվում է գոյականացումով, և մենք դործ ունենք յուրատեսակ բնական փոխակերպման հետ, որի միջին օղակը բաց է թողնվում կամ հանդես է գալիս մի բան, մի հանգամանք ընդհանրացնող բառերով. «Գրիգորը դադարեցրեց իր այցելությունները, որ խիստ զարմանալի էր բոլորի համար», «Գրիգորյանը դադարեցրեց իր այցելությունները, մի

բան, որ խիստ զարմանալի էր բոլորի համար». 6) որոշ դեպքերում, երբ հարաբերյալը հարաբերական դերանունից անջատված է հատկացյալով, վերջինս, հակառակ հայերենի շարահյուսության սովորական կանոնի, կարող է առաջ բերվել. «ես տեսավ նկարը մի մարդու, որ...» 7) եթե ուր հարաբերականը երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է տեղի կամ ժամանակի սրարգայի դեր, իսկ հարաբերյալը տեղացույց կամ ժամանակացույց բառ է, այն կարող է փոխարինվել որևէ, ուր, երբ բառերով՝ «Մեկնեց այն քաղաքը, որտեղ անց էր կացրել իր մանկությունը», «Եվ մի գիշեր, երբ Բաղդադը քուն էր մտել Տիգրիսի նոճիածածկ ավերի վրա...» (ԱԽ, 187):

Ուր-ից ավելի մասնավորված գործածություն ունեն որպիսի, ինչպիսի և ուրբան, ինչքան հարաբերականները, որոնցից առաջինները ներմուծում են որակական (ածականական արժեքի), երկրորդները՝ քանակական (թվականական արժեքի) երկրորդական նախադասություններ. սրանցից առաջիններին որպես ձևական որոշիչներ համապատասխանում են այնպիսի (երբեմն էլ այսպիսի, նույնպիսի), երկրորդներին՝ այնքան ցուցականները. «Այսպիսի մարդ էր, որպիսին քիչ է հանդիպում», «Այնքան ճանապարհ գնաց, որքան կարելի է գնալ մեկ օրում»: Երկու դեպքում էլ բուն որակական և քանակական որոշիչները՝ ածականները և թվականները, փոխարինվում են համապատասխան նկարագրական արտահայտություններով: Որպիսի հարաբերականը համաձայնում է հարաբերյալի հետ թվով, ընդ որում, ի տարբերություն ուր-ի, նրա համաձայնությունը պարտադիր է: Որպիսի-ն և ուրբան-ը բուն արժեքով որոշիչ բառեր են, բայց կարող են գործածվել գոյականաբար և հոլովվել. այս դեպքում որպիսի-ի եզակի հոլովաձևերի գործածությունը (որպիսինի, որպիսինից և այլն) հազվադեպ է: Քանի որ որոշիչները ևս կարող են ունենալ իրենց որոշիչները (մակորոշիչները), ուստի և հարկ կլինի տարբերել նաև մակորոշչային տիպի լրացական նախադասություններ:

գ. Մակորոշիչ հարաբերական նախադասություն

Մակորոշիչ («մակբայական» բնույթի) հարաբերական երկրորդական նախադասությունները ունեն երկու կարգի դրսևորում՝ ա) ըստ լրացվող որոշչի՝ որոշյալի նկատմամբ դրաված դիրքի և բ) որոշչի՝ ինչ խոսքի մասով արտահայտված լինելու:

Որոշիչը որոշյալի նկատմամբ սովորաբար գրավում է նախադաս դիրք, սակայն ոճական, տրամաբանական և կառուցվածքային նկատառումներով երբեմն կարող է գրավել ետադաս դիրք: Երկրորդ տիպի որոշիչ՝ նախադասությունում լրացվելու հնարավորություններն ավելի մեծ են. այս դեպքում հնարավոր են երկրորդական նախադասությունների այն բոլոր տեսակները, որոնք կարող են հանդես գալ ածականով արտահայտված ստորոգելի ունեցող նախադասությունների դեպքում. հմմտ. «Իմ ընկերը՝ բարեկիրթ, երբ ցանկանար...», «Իմ ընկերը՝ բարեկիրթ, որտեղ ցանկանար...», «Իմ ընկերը՝ սիրալիր, որպեսզի կարողանա համակրանք շահել» և այլն: Այս երկրորդական նախադասությունները իրականում պետք է դիտել որպես որոշիչ փոխակերպված ստորոգյալի լրացումներ, և բավարարվել ստորոգյալի գործառական փոխակերպման մատնանշմամբ. հմմտ. «Իմ ընկերը բարեկիրթ էր, երբ ցանկանար...» → «Իմ ընկերը՝ բարեկիրթ, երբ ցանկանար...» և այլն: Նման փոխակերպումը առանձին բարդություն չունի. բավական է զեղչել հանդուցք:

Որոշիչը կարող է արտահայտվել, բացի բուն ածականից, նաև դերածականով (ածականական դերբայով): Վերջինս ներկայացնում է դիմավոր բայի փոխակերպման արդյունք և տեսականորեն կարող է ունենալ երկրորդական նախադասությունների՝ բայի համար հնարավոր բոլոր տեսակները: Սակայն այս հնարավորությունը փաստորեն, իրականացնում է միայն որոշիչ դերածականի՝ որոշյալի նկատմամբ ետադաս դիրք գրավելու դեպքում: Այսպիսով, նախադաս որոշիչը, լինի այն արտահայտված բուն ածականով թե դերածականով, նախադասությունում ծավալվելու սահմանափակ հնարավորություններ ունի: Այդ հնարավորություններն ավելի քիչ դուրս կգան, եթե նկատի առնենք, որ ու հարաբերականով և այն ձևական որոշիչով բնութագրվող կապակցությունները՝ մակորոշային կիրառություն չունեն՝ կառուցվածքային սահմանափակության հետևանքով. «Այն գեղեցիկ կիսը, որ...» կառուցվածքում այն-սովորաբար բնութագրում է ոչ թե գեղեցիկ որոշիչը, այլ գեղեցիկ կին բառակապակցությունը. այն-ի շեշտումը այս երկիմաստությունը բավարար չափով չի վերացնում, ուստի և գործնականում այն — ու մակորոշային կառուցվածքները գործածելի չեն:

Նախադաս որոշիչները լրացնող բուն մակորոշիչ նախադաս

սովորությունների բնույթը (ճասկանաբու համար հարկավոր է նկատի ունենալ, որ ածականների վրա դրվող մակբայները գերազանցապես շարժականահանիչ արժեք ունեն: Պատահական չէ, որ հայերենի արժատական բնույթի բուն մակբայները տեղանիչ, ժամանականիչ և շարժականահանիչ տիպերին են պատկանում, ընդ որում առաջին երկուսն ընդհանրական գործածություն ունեն:

Բուն մակորոշիչ երկրորդական նախադասությունները երկու տիպի են՝ համեմատական և շարժականահանիչ: Առաջինը բնութագրվում է Բան, երկրորդը՝ ուժան, ինչքան հարաբերականորեն, որոնց պարտադիր կարգով համապատասխանում են ավելի և այնքան հարաբերյալները. հմմտ. «Ավելի բարի մի անձնավորություն, քան կարելի էր ենթադրել», «Այնքան բարի մի անձնավորություն, որքան կարելի է ենթադրել»: Ինչպես տեսնում ենք, երկու տիպերն էլ փաստորեն ցույց են տալիս հատկություն զրտերման շարժականամատություն՝ ըստ դերադասության և ըստ հավասարության:

Մակբայների բնույթյան ժամանակ մենք տարբերեցինք մակբայական գործառություն նշող հինգ տեսակ հարցական «դերանուններ»՝ 1) տեղանիչ՝ ուժան, ուժան, 2) ժամանականիչ՝ ե՞րբ, 3) շարժականահանիչ՝ ուժան, ինչքան, ուժան, ինչչա՞ն, 4) ձևանիչ կամ որականիչ՝ ինչպե՞ս (ժողովրդա-խոսակցական՝ ո՞նց) և 5) պատճառա-նպատակահանիչ՝ ինչո՞ւ: Բացի ինչո՞ւ-ից, մնացած բոլոր նշված հարցականները կարող են հանդես գալ որպես հարաբերական դերանուններ՝ դիմավոր նախադասության մեջ սովորաբար ունենալով այնտեղ, այն ժամանակ, այնքան, այնպես, այլև նույն տեղում, այն տեղում, նույն ժամանակ, նույն-չափ, նույնպես և այլ ցուցական հարաբերյալները: Ինչու-ն որպես հարաբերական դերանուն հանդես չի գալիս նույնիսկ ու-ի հետ միացած ձևով. ինչու ու շարժական, նոր գրական հայերենի զարգացման վաղ շրջանում գործածության մեջ չի ներկայացրել և ահնհայտ հնարանություն: Այսպիսով, մակորոշային գործառություն ունեցող հարաբերականներով հանդես են գալիս տեղի, ժամանակի, չափ ու քանակի և ձևի (համեմատության) երկրորդական նախադասությունները:

1) Տեղի սլարագա երկրորդական նախադասություն՝ «Եվ վերջին անգամ նայեցինք մենք ետ, Ուր ոչինչ չկար մեզ համար դուրսից» (ԵԶ, 2, 14)¹³, «Այրում էր այնտեղ, որտեղ բախտը նրան մի կտոր հաց էր ուղարկում»:

¹³ Եթե ետ-ը չդիտենք որպես գոյականացված բառ՝ ու-ով որոշիչ նախադասությամբ:

2) Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն՝ «Ուշ իրիկուն էր, երբ մի գյուղ մտանք» (ԵԶ, 2, 15), «Երբ մենք մի վայրկյան հանգստի համար, Կանգնեցինք լեռան ճերմակ զագաթին, — Նայեցի հեռուն» (ԵԶ, 2, 29):

3) Չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություն՝ «Գնաց այնքան, ինչքան մի օրում կարելի է գնալ», «Այնքան ուրախ էր, ինչքան կարող է ուրախ լինել հոգսերից ազատված մարդը»:

4) Չեի պարագա երկրորդական նախադասություն՝ «Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ... գյուղը սլացան մի խումբ կտրիճներ» (ՀԹ), «Միծաղում էր այնպես, ինչպես կարող են ծիծաղել տասնհինգամյա անհոգ պատանիները», «Ինչպես անտառը խշշար, ինչպես ծովը շառաչեր, ինչպես մրրիկը շաչեր — բանակից էտ բազմամարդ Ամբողջ երկիրը զնգաց ու գղբոցաց ձերից-ծեր» (ԵԶ 2, 109), «Եվ հանկարծ, ինչպես հեղեղը հորդի, ահեղ սուրաց վերից-վար արնախում զորքը ցարի» (ԵԶ, 2, 109):

Գ. Շաղկապական երկրորդական (ստորադաս) նախադասություն

Ստորադասական շաղկապների քննության ժամանակ մենք տարբերեցինք նրանց իմաստային հետևյալ խմբերը.

I Նշանային ուղղվածության շաղկապներ՝ 1) մեկնական՝ որ, քե, և 2) բացահայտության՝ այն է, այսինքն.

II Օբյեկտային ուղղվածության շաղկապներ՝ 1) համեմատության՝ ա) բուն համեմատության՝ ասես, ասես քե, ինչպես քե, կարծես, կարծես քե, ոնց որ, ոնց քե (բուն արժեքով եղանակական և հարաբերական բառեր), քան, քան քե (բուն շաղկապներ), և բ) ժամանակային՝ երբ որ, քե չէ, հենց, հենց որ, մինչ, մինչև որ, նախքան, քանի, քանի դեռ. 2) կախման՝ ա) պատճառի՝ մանավանդ որ, նամանավանդ որ, որ, որովհետև, չէ՞ որ, քանի որ, բ) հետևանքի՝ այնպես որ և հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուստի և, ուրեմն, ուրեմն և. գ) իրական-զիջական՝ քեպետ, քեպետ և, քեև, չնայած, չնայած որ, փոխանակ. դ) ենթադրական-զիջական՝ քեկուզ, քեկուզ և. է) նպատակի՝ քե ինչ է, ինչ է քե, ինչ է որ, միայն քե, որ, որպեսզի. զ) պայմանի՝ երբե, երբե միայն, քե, քե որ, միայն քե, նայած, նայած քե, քանի դեռ:

Այս շարադասության շաղկապական երկրորդական նախա-

դասությունները մարտերի է բաժանել երկու խմբի՝ կայուն շարադասությունամբ երկրորդական նախադասություններ և ազատ շարադասությունամբ երկրորդական նախադասություններ: Կայուն շարադասություն ունեն բացահայտության այն է, այսինքն, բուն համեմատության քան, քան քե, ժամանակային քե չէ, պատճառի մանավանդ, որ, նամանավանդ որ, չէ՞ որ, հետևանքի այնպես որ, հետևապես, ուստի, ուստի և, ուրեմն, ուրեմն, և, նպատակի քե ինչ է, ինչ է քե, ինչ է որ շաղկապներով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները, ընդ որում քե չէ շաղկապով ժամանակային երկրորդական նախադասությունը նախորդում է գլխավորին, մյուսները՝ հաջորդում: Պետք է նշել, որ քե չէ-ն երկրորդական նախադասության մեջ վերջադաս դիրք է զբաղում («Տուն մտանք քե չէ, Հայկազը տեղից վեր կացավ»): մյուս բոլոր շաղկապները զբաղում են նախադաս դիրք: Կայուն նախադասություն ունեցող երկրորդական նախադասությունների մեծ մասը արտացոլում է իրական և տրամաբանական երևույթների բնական հաջորդականությունը. բացահայտության, բուն համեմատության, հետևանքի, նպատակի, երկրորդական նախադասությունները այս առումով զբաղում են ետադաս, ժամանակային նախորդում ցույց տվող քե չէ-ով նախադասությունը՝ նախադաս դիրք. միայն մանավանդ որ և նամանավանդ որ շաղկապներով կապակցվող երկրորդական նախադասություններն են, որ հակառակ բնական հաջորդականության, զբաղում են ետադաս դիրք. սա բացատրվում է մանավանդ և նամանավանդ բառերի բնույթով. այդ բառերը, որպես եղանակական բառեր, շեշտում և մասնավորում են նախորդ բառի արտահայտածը («Բոլոր նրան սիրում են, մանավանդ ես»): Սրա հետ կապված՝ մանավանդ որ, նամանավանդ որ, չէ՞ որ շաղկապները փաստորեն արտահայտում են լրացուցիչ պատճառ՝ շեշտված և մասնավորված ձևով՝ «Մենք ստիպված էինք վերադառնալ այդ հարցին, մանավանդ որ արդեն լուծելու հեռանկարներ կային»: Քե ինչ է, ինչ է քե շաղկապները հատուկ են ժողովրդա-խոսակցական լեզվին և սովորաբար շաղկապում են ետադաս երկրորդական նախադասությունները, թեև տեսականորեն վերջիններս մարտի են նախադասության դիրք զբաղելու: Այս շաղկապները կարող են արտահայտել նաև պատճառ. նպատակի արտահայտության դեպքում դիմավոր բայը դրվում է ըզձականով, պատճառի դեպքում՝ սահմանակետով (հմմտ. «Ճամփա ընկավ, քե ինչ է երեխային տեսնի» և «Ճամփա ընկավ, քե ինչ է մարդ է եկել»): Քե ինչ է և ինչ է քե շաղկապների ետադաս

Այս դեպքում մեն գործ ունենք նախադասության գործառական փոխակերպման հետ, որի դեպքում փոխակերպված նախադասությունը հանդես է դալիս բառակապակցության և մի այլ նախադասության որևէ անդամի դերով՝ կազմելով, այսպես կոչված, դերբայական դարձված՝ «Գրիգորը տխրեց» → «Գրիգորի տխրելը (բուրբի վրա ազդեց)»:

Նախադասության՝ դերբայական դարձվածի փոխակերպվելու դեպքում տեղի է ունենում հետևյալը.

1) Նախադասության դիմավոր բայը վերածվում է՝ նոր գործածությունը պայմանավորված անդամ (դերբայական) ձևի՝ գրեց → գրելը, գրած, (գրող), գրելիս:

2) Ենթական ձևավորվում է տրական հոլովով՝ որպես յուրատեսակ հատկացուցիչ, որին հատկացվում է տվյալ գործողությունը՝ Հակոբը գրեց → Հակոբի գրելը, Հակոբի գրածը, Հակոբի գրելիս:

3) Նախադասության մնացած բոլոր անդամները ձևաբանական որևէ փոփոխություն չեն կրում. փոխվում է միայն նրանց շարահասությունը՝ դիմավոր բային ետադասվող անդամները սովորաբար տեղափոխվում են առաջ, թեև որոշ դեպքերում, հատկապես դերբայական դարձվածի՝ վերջնային դիրքի դեպքում, կարող են և հաջորդել. համտ. «Գրիգորը Հակոբին նամակ գրեց վերջին դեպքերի մասին» → «Գրիգորի՝ Հակոբին վերջին դեպքերի մասին նամակ գրելու ժամանակ (գրելիս)»:

4) Դերբայական դարձվածը որպես որոշիչ (ածական) կարող է հանդես գալ միայն այն դեպքում, երբ որոշյալը նախադասության ենթական կամ ուղիղ խնդիրն է. այլ կերպ ասած՝ միայն նախադասության ենթական կամ ուղիղ խնդիրը կարող են որոշվել այդ նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը, մնացած անդամները չեն կարող փոխակերպմամբ դառնալ դերբայական ածականի լրացյալներ: Երբ նախադասությունն ունի ուղիղ խնդիր, այն փոխակերպվում է դերածականական դարձվածի՝ որպես ուղիղ խնդրի լրացում. եթե չունի, այս դերածականական դարձվածը դառնում է ենթականի լրացում. «Ես գիրքը տվեցի Հակոբին» → «Իմ՝ Հակոբին տված գիրքը» (կամ «Հակոբին իմ տված գիրքը»). «Երեխան տանը քնած է» → «Տանը քնած երեխան». «Երեխան փողոցում երգում է» → «Փողոցում երգող երեխան»: Կրավորական կառուցվածքի նախադասության դեպքում նույնպես ենթական է դառնում լրացյալ՝ «Գիրքը իմ կողմից տրվեց Հակոբին» → «Իմ կողմից Հակոբին

տրված գիրքը»: Բնականաբար ներգործական կառուցվածքի նախադասությունը կարող է փոխակերպվել կրավորական կառուցվածքի դերբայական դարձվածի, բայց այս դեպքում պետք է վերականգնել որպես միջանցիկ օղակ կրավորական կառուցվածքի նախադասություն. համտ. «Ես գիրքը տվեցի Հակոբին» (→ «Գիրքը իմ կողմից տրվեց Հակոբին») → «Իմ կողմից Հակոբին տրված գիրքը»:

5) Նախադասության փոխակերպումը լիս-ով մակդերբայական դարձվածի կարող է ունենալ երկու դրսևորում. ա) մակդերբայական դարձվածի ենթական համընկնում է ենթականի, ուղիղ խնդրի կամ, հազվադեպ, անուղղակի խնդրի հետ. այս դեպքում նրա ենթական բաց է թողնվում, և մակդերբայական դարձվածը ցույց է տալիս նախադասության գործողության մասնակիցների լրացուցիչ (ուղեկցող) գործողությունը. համտ. «Գրիգորը բայելիս կիսաձայն երգում էր», «Ես տեսա Գրիգորին բակը մաքրելիս», «Ես հանդիսեցի Գրիգորին բակը մաքրելիս» և այլն. բ) մակդերբայական դարձվածի ենթական չի համընկնում ենթականի ու խնդիրների հետ և դարձվածը սարադայական (ժամանակի պարագայի) կիրառություն ունի. այս դեպքում դերբայական դարձվածի ենթական ընդհանուր կանոնով դրվում է տրական («սեռական») հոլովով. համտ. («Հակոբի տուն վերադառնալիս Գրիգորը բազալից բացակայում էր»):

Տեսականորեն գոյականական բառակապակցության յուրաքանչյուր լրացական անդամ կարող է արտահայտվել նախադասությամբ, և, ընդհակառակն, յուրաքանչյուր նախադասություն կարող է արտահայտվել դերբայական դարձվածով կամ այլ կարգի լրացումով: Սակայն բնական լեզուներում այս բոլոր հնարավորություններն իրականանում են միայն մասամբ:

4. ԳՈՅԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄ

Գոյականական երկու եզրերի հարաբերությունն արտահայտող որոշ կարգի նախադասությունների փոխակերպման ժամանակ դերբայը կարող է զեղչվել՝ ինքնին հասկանալի լինելով կախյալ գոյականի հոլովական ձևավորումից կամ փոխարինվելով կապակցական որոշակի միջոցներով: Այս դեպքում փոխակերպումը հանկանում է ոչ թե դերբայական դարձվածի, այլ յուրատեսակ գոյականական բառակապակցության, որտեղ գլխավոր գոյական անկանական բառակապակցության, որտեղ գլխավոր գոյական անկանական բառակապակցության վերջինս փաստորեն հանդես դամբ լրացվում է մի այլ գոյականով. վերջինս փաստորեն հանդես

է գալիս որոշչի փոխարեն՝ որպես կախյալ անդամ: Այսպիսով, հնարավոր է գոյականական բառակապակցությունների երկու տեսակ՝ մենեզը և երկեզը: Մենեզը գոյականական բառակապակցությունները պարունակում են գոյականական մեկ եզր որպես գլխավոր անդամ՝ լինի այն եզակի թե հոգնակի՝ Այս տունը, Այս երկու գեղեցիկ տները: Երկեզը գոյականական բառակապակցությունները պարունակում են գոյականական երկու եզրեր (լինեն դրանք եզակի թե հոգնակի)՝ կապված լրացական (ստորադասական) հարաբերությամբ՝ Գրիգորի գիրքը, Տիրբան քաղաքը, սխտորով նաշը: Ի տարբերություն մենեզը գոյականական բառակապակցությունների՝ երկեզը բառակապակցությունների գլխավոր բառ կարող է լինել նաև դերանունը:

Մենեզը և երկեզը բառակապակցությունները գտնվում են ազատ հարաբերակցության մեջ, այսինքն՝ դրանցից որևէ մեկի անդամների քանակը կախված չէ մյուսից. երկեզը գոյականական բառակապակցությունների յուրաքանչյուր գոյական անդամը կարող է հանդես գալ որպես մենեզը գոյականական բառակապակցություն, և մենեզը բառակապակցության լրացական անդամները կարող են ունենալ գոյականական լրացումներ (խնդիրներ):

Մենեզը և երկեզը բառակապակցություններ առանձնացնելիս մենք նկատի ենք ունենում լեզվական կողմը՝ անկախ դենոտատների իրական քանակից և փոխհարաբերությունից, այլապես մենեզը գոյականական բառակապակցությունները կարող են լինել բաղմեզը-դենոտատային և բաղմեզը գոյականական կապակցությունները՝ մենեզը-դենոտատային: Այսպես, գոյականներից ածանցված ածականների, այլև խնդրառու ածականների գոյականական մենեզը կապակցությունը փաստորեն նշանակում է երկեզը դենոտատ՝ փայտ սեղան («փայտից պատրաստված սեղան»՝ փայտ և սեղան դենոտատներով), քաղաքական նաշ («թագավորին հատուկ ճաշ»՝ քաղաք և նաշ դենոտատներով). լեզվականորեն փայտ-ն, քաղաքական-ը դիտվում են իբրև սեղան ու նաշ գոյականների հատկանիշներ և դրվում ածականների խմբի մեջ¹⁵: Ընդհակառակն, Տիրբան քաղաքը երկեզը գոյականական բառակապակցությունը նշանակում է մենեզը դենոտատ, այսինքն՝ միևնույն անձնավորությունը:

¹⁵ Մտավորապես նույն լինակն է և խնդրառու ածականների դեպքում. հմտ. գիծով լի տակառ:

Մենեզը գոյականական բառակապակցությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գոյականի բերականական կարգերի ծավալում: Այս տիպի գոյականական բառակապակցության անդամների քանակը սահմանափակված է. մինչդեռ երկեզը բառակապակցությունը, հանդես գալով նոր նախադասության կազմում որպես հարաբերության մեկ եզր և ենթարկվելով նոր փոխակերպության, կարող է դառնալ երկեզը, սա էլ, համապատասխան գործողությամբ, քառեզը և այլն: Երկուսից ավելի գոյականական եզրեր ունեցող այս տիպի գոյականական բառակապակցությունները կոչենք բաղմեզը:

Ըստ սերման բնույթի և ըստ արտահայտության ու բովանդակության պլանների առանձնահատկությունների (ըստ արտահայտության միջոցների ու եղանակների և սրանց արտահայտած իմաստների տարբերության) կարելի է տարբերել երկեզը գոյականական բառակապակցությունների շորս հիմնական տիպ՝ հատկացական, բացահայտական, սահմանափակական և խնդրային: Հատկացական հարաբերությամբ կապված գոյականական եզրերը կոչվում են հատկացուցիչ (կախյալ անդամը) և հատկացյալ (գլխավոր անդամը). բացահայտական հարաբերությամբ կապված եզրերը՝ բացահայտիչ և բացահայտյալ. սահմանափակական հարաբերությամբ կապված եզրերը՝ սահմանափակիչ և սահմանափակյալ. խնդրառական հարաբերությամբ կապված եզրերը՝ խնդիր և խնդրառու:

Բաղմեզը գոյականական բառակապակցությունները կարող են լինել միատիպ, երբ եզրերը կապված են միևնույն հարաբերությամբ («Հակոբի բնակարանի տնայակների դռները»), և տարատիպ, երբ եզրերը կապված են տարբեր հարաբերություններով («Հակոբի ուսուցիչ ընկերը», «Հակոբի ոսկե կազմով գիրքը»):

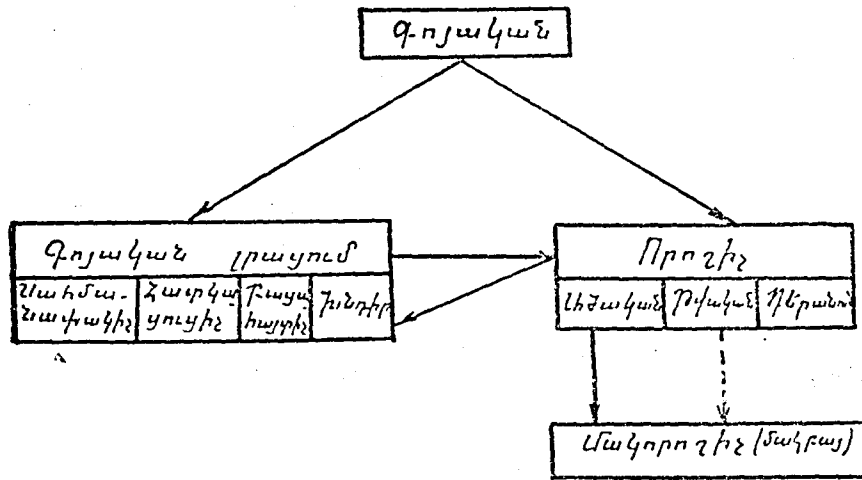
Բաղմեզը գոյականական բառակապակցությունների եզրերի քանակը տեսականորեն կարող է անսահմանափակ լինել, բայց իրականում այն սահմանափակված է ոճի բաղմազանեցման պահանջով և հատկապես մարդու հիշողության տարողությամբ, որ բացառում է միատիպ եզրերի 7±2 քանակից ավելին¹⁶: Բաղմեզը գոյականական բառակապակցության գլխավոր անդամի հղովական ձևավորումը պայմանավորված է տվյալ բառակապակցության ար-

¹⁶ Լմմտ. Յ. Мурадян, Испытание гипотезы В. Инге на материале армянского языка, Ереван, 1968.

տաքին հարաբերություններ, իսկ ներքին հարաբերությունների բնույթը որոշվում է կախյալ անդամների բնույթով: Այս պատճառով էլ երկեզը գոյականական բառակապակցությունների հետագա քննությունը կլինի ոչ այլ ինչ, եթե ոչ կախյալ անդամների տիպերի՝ հատկացուցչի, բացահայտչի, սահմանափակչի և խնդրի բնություն:

Գոյական անվան լրացումների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 3-րդ դժադրով:

Գծագիր 3

Հատկացուցիչ է կոչվում գոյականի այն գոյական լրացումը, որ ձևավորվում է տրական հոլովով (սրա սեռական տարբերակով), որոշիչ հոդ չի ստանում և ցույց է տալիս հատկացչալին պատկանող առարկան: Հատկացուցիչ-հատկացչալ կապակցությունը առաջին հերթին ունեւմ բաշով միացած գոյականական եզրերի փոխակերպման արդյունք է, այս փոխակերպմամբ ենթական վերածվում է հատկացուցչի, ուղիղ խնդիրը՝ հատկացչալի. -ի վերջավորությունը և նրան համարժեք այլ վերջավորություններ ու հերթագայություններ փաստորեն իրենց վրա են վերցնում ունենալու (հատկացական) հարաբերության արտահայտությունը. փոխակերպումը կատարվում է $(N_1^{տր.} + V^{տր.} + N_2^{տր. (անոդ)}) \rightarrow (N_1^{տր. (անոդ)} + N_2)$ բանաձևով՝ «Հակոբը զիրք ունի» \rightarrow «Հակոբի (ունեցած) զիրքը (զրբից, զրբով...)»:

Հատկացուցիչը, ածական որոշչի նման, լրացվող գոյականի նկատմամբ հայերենում գրավում է նախադաս դիրք. ետադաս դիրքում այն հանդես է գալիս կամ բանաստեղծական խոսքում, կամ այն դեպքում, երբ այն պետք է լրացվի երկրորդական նախադասությամբ՝ 1. «...Որ ոսկի արևն Խրանի» (\leftarrow «Որ Խրանի ոսկի արևը») (ԵԶ, 165), 2. «Ես տեսա բնակարանը (այն) մարդու, որ բանաստեղծական իր հանճարով հասավ շքերազանցված վարպետության»:

Թեև հատկացուցիչ-հատկացչալ բառակապակցությունը հիմնականում սերվում է ունեւմ բաշով կապված գոյականական եզրերից, բայց կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ այդ բառակապակցության եզրերը այլ կառույցների փոխակերպման արդյունք են: Գրանցից «տրական հոլովով գոյական-հատկացուցիչ + բայանուն» բառակապակցության մասին մենք առիթ կունենանք խոսելու: Այստեղ կանոններ այն դեպքերի վրա, երբ հատկացուցիչը և հատկացչալը նյութական գոյականներ են, բայց չեն ծագում ունեւմ-ով կատարված կառույցներից: Հնարավոր են մի քանի յայտարար դեպքեր. 1) սերող նախադասության գոյականական եզրերի միջև առկա է «ենթակա + ուղիղ խնդիր» հարաբերություն՝ «Բերազանցապես ծագման և հետևանքի հարաբերությամբ՝ «Թումանյանի երկերը» (\leftarrow «Թումանյանը երկեր է գրել»), «Ճարտարապետի նախագծերը» (\leftarrow «Ճարտարապետը նախագծեր է կազմել») և այլն. 2) սերող նախադասության գոյականական եզրերի միջև առկա է «ենթակա + անուղղակի խնդիր» հարաբերություն՝ «Երկաթի դուռ» (\leftarrow «Գուռը պատրաստված է երկաթից») և այլն. այս դեպքում ավելի սովորական է սերող նախադասության անուղղակի խնդրի հոլովի պահպանումը՝ «Երկաթից դուռ» և այլն. 3) սերող նախադասության գոյականական եզրերի միջև առկա է ենթակայի և պարագայի հարաբերություն՝ «Փողոցի բազմությունը» (\leftarrow «Փողոցում բազմություն կա»), «Հինգ ութու լիթ» (\leftarrow «Զիթն արժի հինգ ութու լի») և այլն:

Եթե հատկացուցիչը և հատկացչալը արտահայտված են ոչ-նյութական գոյականներով, ապա դրանց միջև կարող են հանդես գալ ժամանակի և գործողության («Զմեւում հոդս» \leftarrow «Զմեւը հոդս կա»), պատճառի և գործողության («Սիրո վիշտ» \leftarrow «Սիրուց վիշտ է առաջանում») հարաբերություններ և այլն:

Բացահայտիչը հայերենում լինում է երեք տեսակ՝ սովորական, արոհված և մասնական: Սովորական բացահայտիչը նախորդում է

նից. ամենից ավելի սերտորեն գոյականի հետ կապված են սահմանավակիչը և խնդիրը, որոնք դիրքային տարբերակներ են (իրար հետ չեն հանդիպում), ավելի քիչ սերտորեն՝ բացահայտիչը և ամենից ավելի քիչ սերտորեն՝ հատկացուցիչը: Այս դեպքում էլ պետք է տարբերել լրացյալի նկատմամբ նախադաս և ետադաս դիրք զրավող բացահայտիչներով և խնդիրներով բառակապակցությունները, այլև հաշվի առնել, որ խնդիրների և բացահայտիչների որոշ տիպեր իրար հետ չեն հանդիպում:

Բացահայտիչ ետադաս գործածության դեպքում հատկացուցիչը կամ զրվում է միայն նրա վրա (սերը դեպի հայրենիք՝ մեր հավատամքը), կամ կրկնվում է (մեր սերը դեպի հայրենիք՝ մեր հավատամքը):

Գոյականի գոյականական լրացումները ևս կարող են արտահայտվել երկրորդական նախադասություններ, ընդ որում գոյականական մյուս երկրորդական նախադասությունների համեմատությամբ նրանք հանդես են բերում արտահայտության եղանակի զգալի տարբերություններ: Այս առումով բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը յուրահատուկ դիրք է զրավում: Եթե հատկացուցիչ և խնդիր երկրորդական նախադասությունները լեզվական արտահայտության եղանակներով որևէ տարբերություն չունեն գոյականական մյուս երկրորդական նախադասություններից, ապա բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները երկբնույթ են՝ ըստ հարաբերյալի խոսքի-մասային պատկանելիության:

Գոյական անվամբ արտահայտված հարաբերյալի դեպքում բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը հարում է որոշիչ երկրորդական նախադասությանը՝ շունենալով կառուցվածքային որևէ էական տարբերություն. վերջինիս նման նա հանդես է գալիս այն — ուր կառուցվածքով և բուն որոշիչ երկրորդական նախադասությունից տարբերվում է միայն ստորոգյալի դրսևորմամբ. բացահայտիչ երկրորդական նախադասության ստորոգյալն անպայմանորեն բաղադրյալ է՝ գոյականով արտահայտված ստորոգելիով, մինչդեռ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լինում է բայական կամ «ածական + հանգույց» տիպի ստորոգյալով. հմմտ. «Հակոբը, որ մեր դպրոցի հին ուսուցիչներից մեկն է...» (→ «Հակոբը՝ մեր դպրոցի հին ուսուցիչներից մեկը...») և «Հակոբը, որին բոլորը սիրում են...» (→ «Բոլորի կողմից սիրված Հակոբը...») կամ «Հակոբը, որ շատ բարի էր և շատ համբերատար...» (→ «Շատ բարի և շատ համբերատար Հակոբը»):

Գոյական դերանվամբ արտահայտված հարաբերյալի դեպքում երկրորդական նախադասությունները, ըստ փոխակերպման բնույթի, կարող են մեկնաբանվել՝ ա) կամ որպես գոյականական տարբեր գործառնություններ ունեցող՝ ենթակա, ստորոգելի, խնդիր, պարզա երկրորդական նախադասություններ, եթե հարաբերյալները մեկնաբանվում են որպես ձևական և փոխակերպման դեպքում հանվում են, բ) կամ որպես այդ գործառնությունները կատարող գոյական դերանունների տրոհվող բացահայտիչներ, եթե հարաբերյալները դիտվում են որպես ոչ ձևական, սեքստում ընդգծված են և, հետևաբար, փոխակերպման դեպքում պահպանվում են. հմմտ. «Նրանք, ովքեր ձեռք են բարձրացնում օրենքի վրա...» → «Նրանք՝ օրենքի վրա ձեռք բարձրացնողները...» կամ, պարզապես, «Օրենքի վրա ձեռք բարձրացնողները...»: Եթե ձևական հարաբերյալի լինում, այդ դեպքում փոխակերպման նշված երկվությունը վերանում է, և երկրորդական նախադասությունը բացահայտիչ չի փոխակերպվում. հմմտ. «Ովքեր ձեռք են բարձրացնում օրենքի վրա...» → «Օրենքի վրա ձեռք բարձրացնողները...»:

Հատկացուցիչ և խնդիր երկրորդական նախադասությունների արտահայտության եղանակները գոյականական մյուս երկրորդական նախադասությունների համեմատությամբ, ինչպես նշվել է, որևէ էական առանձնահատկություն չունեն. միակ տարբերությունն այն է, որ այս դեպքում ձևական հարաբերյալի առկայությունը պարտադիր է, ընդ որում այն հատկացուցիչ դեպքում զրվում է տրականով (սրա սևական տարբերակով), մյուս դեպքերում՝ տարբեր հոլովներով՝ ըստ խնդրառու գոյականի պահանջի. հմմտ. «Նրանց ապրելակերպը, ովքեր ողջ կյանքում թափառում են...» (→ «Ողջ կյանքում թափառողների ապրելակերպը...»). «Զգտումը նրան, ինչ կենդանի է և անհրաժեշտ...» (→ «Զգտումը կենսականին և անհրաժեշտին...»): Նշենք, որ գոյականի խնդիրը հայերենում սովորաբար վերջադաս է, և այս դեպքում խնդիր-նախադասության դիրքը չի տարբերվում խնդիր-բառի կամ խնդիր-բառակապակցության դիրքից: Խնդիր երկրորդական նախադասությունների հանդամանալից քննությունն այստեղ ավելորդ է, որովհետև գոյականի խնդրառնությունը պայմանավորված է գերադանցապես այն բայի խնդրառնությամբ, որից նա սերվել է՝ «Զգտել կենսականին և անհրաժեշտին» → «Զգտում կենսականին և անհրաժեշտին»:

5. ԲԱՅԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ (ԳԱՐԶՎԱՄ)

Կարճ նախադասությունները կարող են փոխակերպվել բայան-
վանական (բայագոյականական և բայածականական) դարձվածնե-
րի, որոնք բառակապակցության և մի այլ նախադասության կազ-
մում կարող են կատարել գոյականին և ածականին հատուկ պաշ-
տոններ:

Նախադասության՝ բայանվանական դարձվածների փոխա-
կերպվելու դեպքում գործում են հետևյալ կանոնները.

1) Նախադասության դիմավոր բայը վերածվում է բայանվան
(բայածանց գոյականի և բայածականի)՝ հաղորում է → հաղրա-
նակ (հաղրուքյուն) և հաղրական:

2) Գիմավոր բայի ենթական դառնում է բայադոյականի (բա-
յածանց գոյականի)՝ տրական («սեռական») հոլովով լրացում՝
«Գրիգորը խոսում է» → «Գրիգորի խոսքը»:

3) Եթե դիմավոր բայը անցողական բնույթի է և արտահայ-
տում է ենթակայի և ուղիղ խնդրի հարաբերություն, ապա հայերե-
նի համար հնարավոր է բայագոյականական բնույթի միայն թերի
կամ լրացական փոխակերպում¹⁸. ա) առաջին դեպքում պահպան-
վում է գոյականական եզրերից միայն մեկը՝ երբեմն միայն ենթա-
կան («Գրիգորը հաղթեց Պետրոսին») → «Գրիգորի հաղթանակը».
բայց ոչ «Պետրոսի հաղթանակը». վերջին դեպքում «հաղթանակ»
բառը փոխարինվում է հականիշ «սարտություն» բառով՝ «Պետ-
րոսի սարտությունը»), երբեմն նաև ուղիղ խնդիրը («Մարդիկ սի-
րում են հայրենիքը» → 1. «Մարդկանց սիրը» և 2. «Հայրենիքի
սերը»). բ) երկրորդ դեպքում պահպանվում են երկու եզրերն էլ,
բայց կամ ուղիղ խնդրի խնդրառական բնույթի փոփոխությունը
(արտահայտում կապական խնդրով՝ «Գրիգորը հաղթեց Պետրո-
սին») → «Գրիգորի հաղթանակը Պետրոսի նկատմամբ»), կամ պարզ
բայի փոխարինումով համարժեք հարադրական բայով և համապա-
տասխան փոխակերպումով («Գրիգորը հաղթեց Պետրոսին») → «Գրի-
գորը հաղթանակ տարավ Պետրոսի նկատմամբ» → «Գրիգորի տա-
րած հաղթանակը Պետրոսի նկատմամբ»):

4) Մյուս կարգի խնդիրները բայագոյականական դարձված-

¹⁸ Երկու տերմիններն էլ հեղինակին են. առաջին դեպքի մասին խոսվել
է. երկրորդի անվան տակ, ինչպես կարգվի, նկատի ունենք նոր բառերի հավելու-
մը և խնդրատվյան բացարձակ փոփոխությունը (ուղիղ խնդրի վերածումը կա-
պականի):

ներում սովորաբար պահպանվում են («Գրիգորն այցելեց Հակո-
բին») → «Գրիգորի այցելությունը Հակոբին», «Գրիգորը զեկուցեց
դպրոցի աշխատանքների մասին») → «Գրիգորի զեկուցումը դպրոցի
աշխատանքների մասին» և այլն):

5) Նախադասությունը բայածականական դարձվածի փոխա-
կերպվում է միայն թերի կերպով. այս դեպքում ենթական կամ ու-
ղիղ խնդիրը դառնում են լրացյալ, ածականի փոխակերպված բա-
յը՝ լրացում՝ «Գրիգորը հաղթում է բոլորին») → «Հաղթական Գրի-
գորը». «Մարդն զգայում է օբյեկտը») → «Զգայական (զգայելի) օբ-
յեկտը»: Խնդրառու ածականով ստորոգելի ունեցող նախադասու-
թյունների ածական խնդիրը սովորաբար պահպանվում է՝ «Նա
զոհ է քեզնից» → «Քեզնից զոհ», «Կարասը լի է գինով» → «Գինով
լի կարաս» և այլն:

6. ԲԱՌԱՐԱՂԱԴՐԻՉ

Այն հարաբերությունները, որոնք արտահայտվում են դերբա-
յական դարձվածների միջոցով, ավելի համառոտ ձևով կարող են
արտահայտվել բաղադրյալ գոյականների, ածականների և մակ-
բայների միջոցով. Այս դեպքում ածանցավոր բառերի ածանցները
արտահայտում են դերբայական իմաստներ, իսկ բարդությունը,
բացի բաղադրիչների իմաստներից, նաև լրացական դերբայական
իմաստներ:

Ստորև բերենք որոշ տարածված ածանցներ և ցույց տանք նրանց
արտահայտած դերբայական իմաստները՝ փոխակերպման օրինակ-
ներով.

ուրյուն «լինել». հմմտ. «Քաղաքը մեծ է» → «Քաղաքի մեծ լի-
նելը» → «Քաղաքի մեծությունը»:

անի, ավետ, ավոր, եղ, յա, ոտ, ուն «ունեցող, պարունակող».
հմմտ. «Գևը յոթ դուխ ունի» → «Յոթ դուխ ունեցող դև» → «Յոթդուխանի
դև». «(Այս) ծաղիկը բույր ունի» → «Բույր ունեցող ծաղիկ» → «Բու-
րավետ ծաղիկ». «(Այս) մարդը բախտ ունի» → «Բախտ ունեցող
մարդ» → «Բախտավոր մարդ». «(Այս) մարդը (շատ) ուժ ունի»
→ «(Շատ) ուժ ունեցող մարդ» → «Ուժեղ մարդ». «(Այս) կինը սև
աչքեր ունի» → «Սև աչքեր ունեցող կին» → «Սևաչյա կին». «(Այս)
կենդանին (շատ) բուրդ ունի» → «(Շատ) բուրդ ունեցող կենդա-
նի» → «Բուրդու կենդանի». «(Այս) զգեստը զարդարանք ունի» →
«Զարդարանք ունեցող (զարդարված) զգեստ» → «Զարդարուն
զգեստ»¹⁹:

անոց «(չափի միավոր) պարունակող»։ հմմտ. «(Այս) թղթա-
դրամը երեք սուբլի է պարունակում» → «Երեք սուբլի պարունակող
թղթադրամ» → «Երեք սուբլիանոց թղթադրամ» (կրճատ՝ «երեքա-
նոց»)։

սա «չունեցող (կտրված)»։ հմմտ. «(Այս) մոնկը պոչ չունի
(պոչը) կտրված է» → «Պոչ չունեցող (պոչը կտրված) մուկ» →
«Պոչատ մուկ»։ «Գեմքը գույն չունի» → «Գույն չունեցող դեմք» →
«Գունատ դեմք»։

և, եղեն, յա «պատրաստված, բաղկացած, կազմված»։ հմմտ.
Սեղանը բաղկացած է (պատրաստված է) փայտից» → «Փայտից
բաղկացած (սրտորաստված) սեղան» → «Փայտե (փայտյա)
սեղան»։ «Այս իրը բաղկացած է (պատրաստված է) ոս-
կուց» → «Ոսկուց բաղկացած (պատրաստված) իր» → «Ոսկեղեն
իր»։

ակալ [$<-ա+կալ-(նում)$], ապան «պահող (բռնող, պահպա-
նող)»։ հմմտ. «(Այս) իրը պահում է մոմը» → «Մոմը պահող իր» →
«Մոմակալ (իր)»։ «(Այս) մարդը պահում է աչքին» → «Աչքին պա-
հող մարդ» → «Աչքեպան (մարդ)»։

ական, այլն «առնչվող, վերաբերող, հետ կապված, պատ-
կանող»։ հմմտ. «(Այս) նշանը կասրված է (հանրահաշվի հետ (առնչ-
վում է, պատկանում է հանրահաշվին))» → «Հանրահաշվի հետ կապ-
ված (առնչվող, պատկանող) նշան» → «Հանրահաշվական նշան»։

կանգ շառնելով նախադասության՝ ածանցական կազմություն-
ների փոխակերպվելու այդ դեպքերի վրա՝ խոսենք բարդության տի-
պերի մասին։ Բարդ բառերը ներկայացնում են նախադասություն-
ների լրիվ և թերի փոխակերպման արդյունք։ Ըստ սերման կարելի է
տարբերել բարդությունների մի շարք տիպեր։ Այսպես կոչված
կցական կամ բաղճյուսական բարդությունների դեպքում բարդու-
թյան համար հիմք տված բառակապակցության կամ նախադասու-
թյան բաղադրիչների փոխհարաբերությունը պարզ է, թեև բառ-
կապակցությունը, վերածվելով բարդության, կարող է ձևոք բերել
որոշ լրացական իմաստ։ հմմտ. հոր եղբայր → հորեղբայր, այս
օր → այսօր, առաջ քաշել → առաջքաշում և այլն։

Այսպես կոչված, իսկական բարդությունների բաղադրիչների
փոխհարաբերությունը հասկանալու համար հարկավոր է նկատի
առնել բարդությունների գործառական արժեքը՝ որպես գոյական,

ածական, թե մակբայ հանդես գալը։ Կարելի է ասել, որ նախադա-
սության անդամների դրեթե բոլոր հարաբերությունները ար-
տահայտվում են նաև բարդությունների միջոցով՝ ըստ բաղադրիչ-
ների բնույթի և փոխհարաբերության։

Բարդությունները կարելի է դիտել որպես միջուկային նախա-
դասություններից սերված երկրորդական նախադասությունների,
բառակապակցությունների և դերբայական դարձվածների հետագա
փոխակերպման արդյունք, ընդ որում դերբայական իմաստը սովոր-
աբար ենթադրվում է ըստ բաղադրիչների փոխհարաբերության.
հմմտ. 1) «Հակոբը լրագիր է վաճառում» + «Հակոբը եկավ տուն» →
«Հակոբը, որ լրագիր է վաճառում, եկավ տուն» → «Լրագիր վաճա-
ռող Հակոբը եկավ տուն» → «Լրագրավաճառ Հակոբը եկավ տուն».
«Հակոբը գեղեցիկ դեմք ունի» + «Հակոբը դուր է գալիս կանանց» →
«Հակոբը, որ գեղեցիկ դեմք ունի, դուր է գալիս կանանց» → «Գե-
ղեցիկ դեմք ունեցող Հակոբը դուր է գալիս կանանց» → «Գեղեցիկ-
դեմ Հակոբը դուր է գալիս կանանց»։ «Տունը պատած է պարբս-
պով» + «Տունը քաղաքի ծայրին է» → «Տունը, որ պատած է պարբս-
պով, քաղաքի ծայրին է» → «Պարսպով պատած տունը քաղաքի
ծայրին է» → «Պարսպապատ տունը քաղաքի ծայրին է»։ «Մարդը
ժայռին է» + «Մարդը ձանձրացնում է», → «Մարդը, որ շատ է
խոսում» + «Մարդը ձանձրացնում է», → «Մարդը, որ շատ է
խոսում, ձանձրացնում է», → «Շատ խոսող մարդը ձանձրացնում
է» → «Շատախոս մարդը ձանձրացնում է»։ 2) «Լեռը լանջ ու-
նի» + «Լանջը սրտած է ձյունով» → «Լեռան լանջը սրտած
է ձյունով» → «Լեռնալանջը սրտած է ձյունով»։ «Արևը ծա-
ղում է» + «Արևի ծաղումը գեղեցիկ է» → «Արևածաղը գե-
ղեցիկ է»։ 3) «Հակոբը վազեց» + «Հակոբը (կարծես թե) խելքը
կորցրեց» → «Հակոբը վազեց, (կարծես թե) խելքը կորցրեց» → «Հակո-
բը վազեց խելքը կորցրածի պես» → «Հակոբը խելակորույս վազեց»
և այլն։

Նշենք, որ փոխակերպման բոլոր հնարավորությունները չեն
իրականանում. առկա են կառուցվածքային (այդ թվում՝ եղրերի
բանակի հետ կապված) պատմական, ոճական և արտաբերական
զանազան սահմանափակումներ։ Այսպես, սովորական չեն եռա-
բաղադրիչ բարդությունները, որոշ բայական հիմքեր չեն կարող
որպես բարդության վերջին բաղադրիչ հանդիպել [հմմտ. «Փոստը
տանել» → «Փոստատար», բայց «Սալը հրել» → (չիր)]. կա գրավա-
նառ, հացավանառ, լրագրավանառ և այլն, բայց, արտաբերական
սահմանափակմամբ, ոչ դաշտավանառ, լեռնավանառ և այլն։

19 Ինչպես նշվել է, «ունեցող» իմաստով ածանցի արժեք է ստացել նաև ավ
հոլովական վերջավորությունը՝ համով—համ ունեցող։

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

- Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի բերականություն, Վաղարշապատ, 1906:
Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի հոլովները, Վաղարշապատ, 1908:
Արեղյան Մ., Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում, Վաղարշապատ, 1909:
Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:
Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երևան, 1933:
Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
Աբրահամյան Ա. Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունները, Երևան, 1953:
Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձևաբանություն, Երևան, 1958:
Աբրահամյան Ա. Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, հ. 1, Երևան, 1962:
Աբրահամյան Ս. Գ., Արդի հայերենի պայմանական կամ ենթադրական եղանակը, ԳԱՏ, 1953, № 9:
Աբրահամյան Ս. Գ., Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956:
Աբրահամյան Ս. Գ., Նախադասության տեսակներն ըստ բնույթի ժամանակակից հայերենում, ՀՈՀ, 1, 1960:
Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի բանի հարցեր, Երևան, 1962:
Աբրահամյան Ս. Գ., Չվերջոլո խոսքի մասերը և նրանց բառական ու բերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965:
Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի բերականություն, Երևան, 1969:
Աբրահամյան Ս. Գ., Վերջյան Բ. Հ., Քոսյան Վ. Ա., Հայերեն լեզվի դասադիրքը, Երևան, 1966:
Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1—2, Երևան, 1958—1962:
Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1963:
Աղայան Է. Բ., Բայի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում, ՊԲՀ, 1963, № 3:
Աղայան Է. Բ., Բայակազմությունը ժամանակակից հայերենում, ԳԱՏ, 1963, № 3:
Աղայան Է. Բ. Գրաբարի բերականություն, 1 ա, Երևան, 1964:
Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովները, ՊԲՀ, 1966, № 4:
Աղայան Է. Բ. Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
Աղայան Է. Բ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայոց լեզու, Երևան, 1965:
Անառյան Հ., Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատության մեջ լեզուների, 1—5, Երևան, 1952—1967:

- Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, 1—2, Երևան, 1949—1951:
Անեմյան Վ. Լ., Գրական արևմտահայերենի ձևալորումը, Երևան, 1971:
Այտրեյան Ա., Քննական բերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիլենա, 1866:
Առաքելյան Վ., Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Երևան, 1955:
Առաքելյան Վ., Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957:
Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, 1—2, Երևան, 1958—1964:
Առաքելյան Վ., Հայերենի պարբերություն, Երևան, 1968:
Ասատրյան Մ. Ե., Բայի սևերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1958:
Ասատրյան Մ. Ե., Կա՞ր արդյոք ժամանակակից հայերենում հայցական հոլով, ՍԴ, 1965, № 50:
Ասատրյան Մ., Հին և նոր բանավեճեր ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգի շուրջը, ԲՅՀ, 1968, № 2:
Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա-Բ, Երեվան, 1970—1973:
Ասլանյան Վ., Քանի՞ հոլով ունի արդի հայերենը (գիտական բանավեճ լեզվի ինստիտուտ), ՍՀ, 1966, № 288:
Ասմունգույան Հ. Ա., Հայերենի բայի խոնարհման ձևերի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 2:
Ավդալյան Լ., Գարձյալ հայցականի մասին, ՍԴ, 1966, № 7:
Բախարյան Ա., Քերականություն աշխարհիկ լեզվի, Տփղիս, 1879:
Բաբսեղյան Հ. Խ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
Բաբսեղյան Հ. Խ., Հատուկ անուն, Երևան, 1964:
Բաբսեղյան Հ. Խ., Մ. Աբեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր բնույթաբանությունները, Երևան, 1967:
Գաբրիելյան Գ. Լ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
Գյուլբերդյան Ս. Վ., Բովականը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1964:
Գյուլբերդյան Ս. Վ., Միակզմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1967:
Դադրաշյան Հ., Արևելահայ աշխարհաբարի բերականություն, մասն Ա, Ստուգաբանություն, Թիֆլիս, 1913:
Էլյան Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
Թումանյան Հառ., Համառոտ ստուգաբանություն հայոց աշխարհաբար լեզվի, Թիֆլիս, 1905:
Իշխանյան Ռ., Բայի սևուկ կարգը արդի հայերենում, ԳԱՏ, 1959, № 11—12:
Իշխանյան Ռ., Ուղղակի՞ն թե՛ հայցական, ՍԴ, 1965, № 47:
Իշխանյան Ռ., Հայերենի հոլովման համակարգը կառուցվածքային վերլուծության մեջ, ՀԶԳ, 1968, № 6:
Իշխանյան Ռ., Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:
Լիսիցյան Սա., Ժամանակակից հայերեն լեզվի խոնարհումը, ԵՊՀԳԱ, 19, 1941:
Հառուրդյան Հ. Ա., Անդամ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:
Չազարյան Լ., Բանավեճ, հինգ թե՛ յոթ հոլով, ԵՀ, 1966, № 38:
Չազարյան Ս. Չ., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954:
Չարիքյան Ա. Ս., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954:

Ղարիբյան Ա. Ս., Հայոց լեզվի բերականություն, Երևան 1964:
 Ղարիբյան Ա. և Մարգարյան Ա., Հնդգնդ կամայականություններ, ՍԳ, 1966, № 10,
 Ղափանցյան Գ., Հնդգնդ լեզվաբանություն, Երևան, 1939:
 Մալխասյանց Սո., Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ, Թիֆլիս, 1910:
 Մարգարյան Ա. Ս., Գրգռի հայերենի կապերը, Երևան, 1955:
 Մարգարյան Ա. Ս., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966:
 Մարգարյան Ա. Ս., Հարակատարն ու անցյալի հարակատարը բայական ժամանակ-
 ներ են, ՊՁԲ, 1964, № 2:
 Մելիք-Փանգյան Ն., Աշխարհաբարի բերականություն, Շուշի, 1893:
 Մուրադյան Ա., Հունարան դպրոցը և նրա ստեղծած բերականական տերմինաբա-
 նությունը, Երևան, 1971:
 Մուրվալյան Ա., Հայերենի բայածանցները, ԼիԱԺ, 1, 1946:
 Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի բառալին կազմը, Երևան, 1955:
 Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Երևան,
 1959:
 Նեքսիսյան Գ., Բայի սևոի և կերպի ուսուցումը, Երևան, 1943:
 Շառաբխանյան Պ., Արդի հայերենի հոլովները, ՍԳ, 1966, № 13:
 Շառաբխանյան Պ. և Պիվազյան Է., Արդի հայերենի հոլովների մասին, ՊԲՀ,
 1967, № 4:
 Շլյականև Խլ. Ի., Արդի հայերենի խոնարհման կատեգորիաները, ԼՈՂ, 2, 1964:
 Պալատանյան Սո., Հնդգնդ տեսություն արևելյան նոր դրավոր լեզվի հայոց,
 Թիֆլիս, 1870:
 Պալատանյան Սո., Բերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1874:
 Պապոյան Ա., Տեղաշարժեր հայերենի հոլովական հարացույցում, ՊԲՀ, 1964, № 4:
 Պապոյան Ա., Եվ հայցականի, և սեռականի մասին, ՍԳ, 1966, № 1:
 Պապոյան Ա., Կախյալ շարահարություններ բարդ նախադասությունները արդի հայե-
 րենում, Երևան, 1964:
 Պառնասյան Ն. Ա., Ստորադասական կառուցությունը արդի հայերենի բարդ նա-
 խադասություններում, Երևան, 1961:
 Պառնասյան Ն. Ա., Անշաղկապ բարդ նախադասությունը ժամանակակից հայերե-
 նում, ԼՈՂ, 2, 1964:
 Պառնասյան Ն. Ա., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում,
 Երևան, 1970:
 Պետրոսյան Հ., Գոյականի առումները հայերենում, Երևան 1960:
 Պետրոսյան Հ., Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972:
 Պողոսյան Պ. Մ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հա-
 յերենում, Երևան, 1959:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը XVIII—
 XIX դդ. (գոկտորական դիսերտացիա, ձեռագիր), Երևան, 1955:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Հին հայերենի հոլովման սխեմաներ և նրա ծագումը, Երևան, 1959:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Լեզվաբանության պատմություն, 1—2, Երևան, 1960—1962:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի հոլովները, ՍԳ, 1967, № 4:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967:
 Ջանուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
 Ջոնաթան Թ., Բայի ուսուցման հիմնական հարցերը, Երևան, 1956:

Աևակ Գ., Խոսքի մասերի ուսումները, ԵՊՀԳԱ, 1939:
 Աևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
 Աևակ Գ., Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 1964:
 Վանցյան Գ., Գարոցական բերականություն, Թիֆլիս, 1906:
 Քոսյան Վ. Ա., Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, ՀՊՄԻԳԱ,
 2, 1967:
 Օհանյան Հ. Ա., Ածականը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962,
 Սարգսյան Ա. Ն., Գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը (Ռեկնածուական դիսեր-
 տացիա, ձեռագիր), Երևան, 1970:
 Авакян В. Г., Модальные слова современного армянского языка, авторе-
 ферат кандидатской диссертации, Ереван, 1972.
 Адмони В. Г., Введение в синтаксис современного немецкого языка,
 М., 1955.
 Алексеев М. М. и Колишанский Г. В., О соотношении логических и грам-
 матических категорий, ВЯ, 1965, № 5.
 Аналитические конструкции в языках различных типов, М., 1965.
 Апресян Ю. Д., Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим
 признакам (типам управления), ВЯ, 1965, № 5.
 Апресян Ю. Д., Иден и методы современной структурной лингвистики,
 М., 1966.
 Апресян Ю. Д., Экспериментальное исследование семантики русского гла-
 гола, М., 1967.
 Арамян А. А., Некоторые выводы по дистрибутивному анализу смычных
 литературного армянского языка, ВОН Арм. ССР, 1969, № 5.
 Атаяч Э. Р., Проблемы и методы структурального синтаксиса, Ереван, 1962.
 Атаяч Э. Р., Понятие элементарной синтаксической структуры, Ереван, 1964.
 Атаяч Э. Р., Части речи, их дифференциальные признаки и критерии клас-
 сификации, ТПВПИЯ, М., 1970.
 Ахманова А. С., Основные направления лингвистического структуризма,
 М., 1955.
 Ахманова О. С., Фонология, морфология, морфология, М., 1966.
 Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1966.
 Ахманова О. С., Микаелян Г. Б., Современные синтаксические теории,
 М., 1963.
 Ахманова О. С., Мельчук И. А., Падучева Е. В., Фрумкина Р. М., О точ-
 ных методах исследования языка, М., 1967.
 Базмаджян Р. А., Джанноладян Т. К., Тер-Микаелян Г. М., Об одном ва-
 рианте морфологического анализа и методе его реализации на спе-
 циализированной машине, ПК, 15, 1965.
 Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955.
 Бархударов Л. С., К вопросу о бинарности оппозиций и симметрии грам-
 матических систем, ВЯ, 1966, № 4.
 Бархударов Л. С., Структура простого предложения современного англий-
 ского языка, М., 1966.
 Блумфильд Л., Язык, М., 1968.
 Бондарко А. В., Грамматическая категория и контекст, М., 1971.

- Бромлей С. В., Принципы классификации глагола в современном русском языке, ВЯ, 1965, № 5.
- Будагов Р. А., Литературные языки и языковые стили, М., 1967.
- Вандриес Ж., Язык, М., 1937.
- Виноградов В. В., Русский язык. Грамматическое учение о слове, М., 1917.
- Волоцкая З. М., Молошина Т. Н., Николаева Т. М., Опыт описания русского языка в его письменной форме, М., 1964.
- Вопросы грамматики, М.—Л., 1960.
- Вопросы грамматического строя, М., 1955.
- Вопросы составления описательных грамматик, М., 1961.
- Вопросы теории частей речи, Л., 1968.
- Гладкий А. В., О формальных признаках в лингвистике, ВЯ, 1966, № 3.
- Гладкий А. В., Мельчук И. А., Элементы математической лингвистики, М., 1969.
- Глисон Г., Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959.
- Головин Б. Н., К вопросу о сущности грамматической категории (на материале русского языка), ВЯ, 1955, № 1.
- Головин Б. Н., Заметки о грамматическом значении, ВЯ, 1962, № 2.
- Горнунг Б. В., О характере языковой структуры, ВЯ, 1959, № 1.
- Грамматика русского языка, I—II, М., 1960.
- Грамматика современного русского литературного языка, М., 1970.
- Григорьев В. И., Что такое дистрибутивный анализ? ВЯ, 1959, № 1.
- Григорьев В. И., Статистическое распознавание и дифференциальные признаки фонем, ВЯ, 1964, № 3.
- Гросс М., Лантен А., Теория формальных грамматик, М., 1971.
- Гухман М. М., От языка немецкой народности к немецкому национальному языку, М., 1955.
- Гухман М. М., Понятие системы в синхронии и диахронии, ВЯ, 1961, № 4.
- Данеш Фр., Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии, ВЯ, 1964, № 6.
- Дегтерева Т. А., Пути развития современной лингвистики, М., 1962.
- Дегтерева Т. А., Развитие норм литературного языка, М., 1963.
- Денисов П. Н., Принципы моделирования языка, М., 1965.
- Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф., Развитие языков народов СССР в советскую эпоху, М., 1968.
- Джаукян Г. Б., О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, ТПВПИЯ, М., 1970.
- Джаукян Г. Б., Важнейшие направления научных исследований Института языка АН Армянской ССР, ИАН ОЛЯ, 1972, 2.
- Джаукян Г. Б., О некоторых теоретических вопросах языкознания, ИАН ОЛЯ, 1974, 2.
- Евдошенко А. П., Проблемы структуры языка, Кишинев, 1967.
- Есперсен О., Философия грамматики, М., 1958.
- Ефимов А. И., История русского литературного языка, М., 1954.
- Жинкин Н. И., Механизмы речи, М., 1958.

- Жинкин Н. И. Произнесение слов — концепция глоточного образования слога, IJSLP, I, 11, 1959.
- Жирмунский В. М., Теоретические проблемы советского языкознания, ВАН, 1963, № 7.
- Жолковский А. К., Мельчук И. А., О семантическом синтезе, ПК, 1967.
- Зализняк А. А., Русское именное словообразование, М., 1967.
- Звегинцев В. А., История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, I—II, М., 1965.
- Звегинцев В. А., Очерки по общему языкознанию, М., 1962.
- Звегинцев В. А., Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1968.
- Иванов В. В., Хеттский язык, М., 1963.
- Иванов В. В., Топоров В. Н., Санскрит, М., 1960.
- Исаченко А. В., Грамматический строй русского языка, Морфология, I, Братислава, 1954.
- Исаченко А. В., Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения, ВЯ, 1963, № 6.
- Исследования по общей теории грамматики, М., 1968.
- Кацнельсон С. Д., Содержание слова, значение и обозначение, М., 1965.
- Кацнельсон С. Д., Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.
- Климов Г. А., Фонема и морфема, М., 1967.
- Козлова М. С., Философия и язык, М., 1972.
- Колшанский Г. В., Логика и структура языка, М., 1965.
- Комлев Н. Г., Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969.
- Коротков Н. Н. и Панфилов В. З., О типологии грамматических категорий, ВЯ, 1965, № 1.
- Крашенникова Е. А., Новое в немецкой грамматике, I—4, М., 1960—1965.
- Кузнецов П. С., О принципах изучения языка, М., 1961.
- Кузнецов П. С., Опыт формального определения слова, ВЯ, 1964, № 5.
- Курилович Е. Р., Заметки о значении слова, ВЯ, 1955, № 3.
- Курилович Е. Р., Очерки по лингвистике, М., 1964.
- Кусикьян И. К., Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, М., 1959.
- Макаев Э. А., К вопросу об изоморфизме, ВЯ, 1961, № 5.
- Мельчук И. А., Автоматический синтаксический анализ, Новосибирск, 1964.
- Мельничук А. С., Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма, ВЯ, 1970, № 1.
- Мещанинов И. И., Части речи и члены предложения, М.—Л., 1945.
- Микуш Ф., Обсуждение вопросов структурализма и синтагматическая теория, ВЯ, 1957, № 1.
- Миракян Э. Б., Испытание гипотезы В. Ингве на материале армянского языка, Ереван, 1968.
- Морфологическая структура слова в индоевропейских языках, М., 1970.
- Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963.
- Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.—Л., 1965.

- Мразек Р., Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы, ВЯ, 1964, № 3.
- Мухин А. М., О категории падежа в современном английском языке, ВЯ, 1957, № 2.
- Мухин А. М., Функциональные лингвистические единицы и методы структурного анализа, ВЯ, 1961, № 1.
- Мухин А. М., Понятие нейтрализации и функциональные лингвистические единицы, ВЯ, 1962, № 5.
- Мухин А. М., Функциональный анализ синтаксических элементов, М., 1964.
- Мухин А. М., Структура предложений и их модели, М., 1968.
- Мухин А. М., Модели внутренних синтаксических связей предложения, ВЯ, 1970, № 4.
- Мучник И. П., Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке, М., 1971.
- Новое в лингвистике, 1—5, М., 1960—1970.
- Общее языкознание, 1—3, М., 1970—1973.
- Основные направления структурализма, М., 1964.
- Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, М., 1966.
- О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языка, М., 1960.
- Панфилов В. Э., Грамматика и логика, М.—Л., 1963.
- Петрова Н. В., Пиотровский Р. Г., Слово, контекст, морфология, ВЯ, 1965, № 2.
- Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, 7-е изд., М., 1956.
- Почепцов Г. Г., Конструктивный анализ структуры предложения, Киев, 1971.
- Пражский лингвистический кружок, М., 1967.
- Принципы лингвистического анализа, М., 1966.
- Принципы научного анализа языка, М., 1959.
- Проблемы изучения языка, М., 1957.
- Проблемы общего и частного языкознания, М., 1960.
- Проблемы структурной лингвистики, М., 1963—1972.
- Проблемы языкознания, М., 1957.
- Развитие грамматики и лексики современного русского языка, М., 1964.
- Распэпов И. А., Актуальное членение предложения, Уфа, 1961.
- Рвачев Л. А., Математика и семантика, Киев, 1966.
- Ревзин И. И., Структуральная лингвистика, семантика и проблемы изучения слова, ВЯ, 1957, № 2.
- Ревзин И. И., Модели языка, М., 1962.
- Ревзин И. И., К логическому обоснованию теории фонологических признаков, ВЯ, 1964, № 5.
- Ревзин И. И., Метод моделирования и типология славянских языков, М., 1966.

- Ревзин И. И., Юлдашева Г. Д., Грамматика порядков и ее использования, ВЯ, 1969, № 1.
- Реформатский А. А., Введение в языкознание, М., 1967.
- Реформатский А. А., Из истории отечественной фонологии, М., 1970.
- Рождественский Ю. В., О современном строении языкознания, ВЯ, 1965, № 3.
- Рождественский Ю. В., Типология слова, М., 1969.
- Сепир Э., Язык, М., 1934.
- Серебренников Б. А., Об относительной самостоятельности развития системы языка, М., 1968.
- Смирницкий А. И., Морфология английского языка, М., 1959.
- Сова Л. З., Аналитическая лингвистика, М., 1970.
- Советское языкознание за 50 лет, М., 1967.
- Современная буржуазная философия, М., 1972.
- Соссюр Ф. де-, Курс общей лингвистики, М., 1933.
- Статистико-комбинаторное моделирование языков, М.—Л., 1965.
- Стеблин-Каменский М. И., О предикативности, ВЛГУ, № 20, 1956.
- Степанов Ю. С., О предпосылках лингвистической теории значения, ВЯ, 1964, № 5.
- Степанов Ю. С., Основы языкознания, М., 1966.
- Структурный синтаксис английского языка, Л., 1972.
- Суник О. П., Общая теория частей речи, М.—Л., 1966.
- Теоретические проблемы советского языкознания, М., 1968.
- Тер-Матевосян А., Краткий сравнительный обзор структурных особенностей русского и армянского языков, Баку, 1939.
- Тошьян С. Б., Слогораздел и строение слога в армянском языке, ВЯ, 1969, № 3.
- Трансформационный метод в структурной лингвистике, М., 1964.
- Трубецкой Н. С., Основы фонологии, М., 1960.
- Туманян Э. Г., Превращение артикля в флексию дательного падежа в новоармянском языке, ВЯ, 1955, № 5.
- Туманян Э. Г., Артикли в современном армянском языке, Ереван, 1963.
- Туманян Э. Г., Очерки исторического развития падежных форм новоармянского литературного языка, М., 1962.
- Туманян Э. Г., Армянский язык, «Языки народов СССР». I, М., 1966.
- Успенский Б. А., Структурная типология языков, М., 1965.
- Филин Ф. П., Заметки о состоянии и перспективах советского языкознания, ВЯ, 1965, № 2.
- Филин Ф. П., К проблеме социальной обусловленности языка, ВЯ, 1966, № 4.
- Фрумкина Р. М., Статистические методы изучения лексики, М., 1964.
- Хачатрян А. А., Айрапетян В., Экспериментальное исследование согласных армянского языка, Ереван, 1972.
- Хомский Н., Три модели описания языка, КС, 2, М., 1961.
- Хомский Н., Аспекты теории языка, М., 1972.
- Хэмп Э., Словарь американской лингвистической терминологии, М., 1964.
- Черч А., Введение в математическую логику, I, М., 1960.

- Члены предложения в языках различных типов, Л., 1972.
- Чешко Е. В., К вопросу о падежных корреляциях, ВЯ, 1960, № 2.
- Шанидзе А. Г., Новый взгляд на природу спряжения армянского глагола, ТТУ, 116, V, 1965.
- Шаумян С. К., Проблемы теоретической фонологии, М., 1962.
- Шаумян С. К. и Соболева П. А., Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке, М., 1963.
- Шаумян С. К., Структурная лингвистика, М., 1965.
- Шаумян С. К., Основания порождающей грамматики русского языка, М., 1968.
- Шахматов А. А., Очерк современного русского литературного языка, М., 1941.
- Шендельс Е. И., О грамматической полисемии, ВЯ, 1962, № 3.
- Штелинг Д. А., О неоднородности грамматических категорий, ВЯ, 1959, № 1.
- Щерба Л. В., Избранные работы по языкознанию и фонетике, I, Л., 1958.
- Benveniste E., Problèmes de linguistique générale, Paris, 1966.
- Benveniste E., Fondements syntaxiques de la composition nominale, 1952, LXII, 1, 1968.
- Bloch B., and Trager G. L., Outline of Linguistic Analysis, Baltimore, 1942.
- Bühler K., Sprachtheorie, Jena, 1934.
- Chomsky N., Aspects of the Theory of Language, Cambridge (Mass.), 1965.
- Current Trends in Linguistics. III. Theoretical Foundations, The Hague—Paris, 1970.
- Directions in Psycholinguistics, New York—London, 1965.
- Ebeling G. L., Linguistic Units, 's-Gravenhage, 1960.
- Feydit F., Manuel de langue arménienne, Paris, 1948.
- Fries CH. C. The Structure of English, New York, 1952.
- Gardiner A., The Theory of Speech and Language, Oxford, 1951.
- Godel R., La question des signes zéro, CFS, 1956, 11.
- Godel R., Les sources manuscrites du „Cours de linguistique générale“ de F. de Saussure, Genève—Paris, 1957.
- Godel R., De la théorie du signe aux termes du système, CFS, 1966, 22.
- Godel R., Questions concernant le syntagme, CFS, 1969, 25.
- Groot de A. W., Structurele syntaxis, Den Haag, 1949.
- Harris Z. S., Methods in Structural Linguistics, Chicago, 1951.
- Harweg R., Subjekt und Prädikat, FL, V, 3—4.
- Hill A., Introduction to Linguistic Structures, New York, 1958.
- Hjelmslev L., La catégorie des cas, I—II, 1935—1937.
- Hjelmslev L., Essais linguistiques, Copenhagen, 1959.
- Hockett C. F., A Manual of Phonology, Baltimore, 1953.
- Hockett C. F., A Course of Modern Linguistics, New York, 1958.

- Jakobson R., Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, TCLP, 6, 1936.
- Jakobson R., Russian Conjugation, „Word“, 1948, 4, № 3.
- Jensen H., Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959.
- Kelly L. G., De modis generandi: Points of Contact between Noam Chomsky and Thomas of Erfurt, FL, V, 3—4.
- Kurylowitz J., Le problème du classement des cas, BPTJ, IX, 1949.
- Lamb S., Outline of the Stratificational Grammar, Washington, 1966. Language Today, New York, 1967.
- Malmberg B., Les nouvelles tendances de la linguistique, Paris, 1968.
- Martinet A., A Functional View of Language, Oxford, 1962.
- Martinet A., La linguistique synchronique, Paris, 1970.
- Pike K., Grammatic Theory, GL, 1957, 2.
- Ries J., Was ist Syntax? Marburg, 1894.
- Ries J., Zur Wortgruppenlehre, Prag, 1928.
- Ries J., Was ist ein Satz? Prag, 1931.
- Sørensen H. S., Word-Classes in Modern English, Copenhagen, 1958.
- Tesnière L., Esquisse de syntaxe structurale, Paris, 1953.
- Tesnière L., Eléments de syntaxe structurale, Paris, 1959.
- Togeby K., Structure immanente de la langue française, Copenhagen, 1951.
- Trubetzkoy N. S., Gedanken über Morphologie, TCLP, 1931, 4.
- Trends in European and American Linguistics 1930—1960, Antwerp, 1966.
- Zeichen und System der Sprache, II, Berlin, 1972.

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

- ԱԻ— Ա. Խանակյան, *Ընտիր երկեր*, Երևան, 1948:
 ԱՎ— Ազատ Վշտունի, *Երկեր*, Երևան, 1935:
 ԲԵՀ— Բանբեր Երևանի համալսարանի:
 ԳԱՏ— ՀՍՍՀ դիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր (հասարակական գիտությունների սերիա):
 ԳԹ— Գրական թերթ
 ԵՀ— Երևանի համալսարան:
 ԵԶ— Նդիշե Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 1—5, Երևան, 1962—1966:
 ԵՊՀԳԱ— Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ:
 ԼԻԱԺ— ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու:
 ԼՀԳ— Լրաբեր հասարակական գիտությունների (տե՛ս և ԳԱՏ):
 ԼՈՀ— Լեզվի և ոճի հարցեր (ժողովածու):
 ՀԹ— Հովհաննես Թումանյան, *Երկերի ժողովածու*, 1—VI, Երևան, 1950—1959:
 ՀՊՄԻԳԱ— Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատություններ:
 ՄԿԱ— Ն. Մառի անվան կարիքների աշխատություններ:
 ՄՆ— Մ. Նալբանդյան, *Ընտիր երկեր*, Երևան, 1955:
 ՆԳ— Նար-Նոս, *Երկերի ժողովածու*, 1—3, Երևան, 1953:
 ՊԲՀ— Պատմա-բանասիրական հանդես:
 ՍԳ— Սովետական դարոց:
 ՍԳ— Սովետական գրականություն:
 ՍՀ— Սովետական Հայաստան:
 ՎՇ— Վ. Շեխպիր, *Ընտիր երկեր*, 1—II, Երևան, 1951—1953:
 ՎՏ— Վ. Տերյան, *Երկեր*, Երևան, 1956:
 ВАН — Вестник Академии наук СССР.
 ВЛГУ — Вестник Ленинградского государственного университета.
 ВОИ — Вестник общественных наук АН Арм. ССР.
 ВЯ — Вопросы языкознания.
 ИАН ОЛЯ — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка.
 КС — Кибернетический сборник.
 ПК — Проблемы кибернетики.
 ТИЯ — Труды Института языкознания.
 ТПВПИЯ — Теоретические и практические вопросы преподавания иностранных языков.
 ТТУ — Труды Тбилисского университета (серия востоковедения).

- BSL— Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.
 CFS— Cahiers de F. de Saussure.
 FL— Folia Linguistica.
 GL— General Linguistics.
 IF— Indogermanische Forschungen.
 IJSLP— International Journal of Slavic Linguistics and Poetics.
 REA— Revues des études arméniennes.
 TCLP— Travaux du Cercle Linguistique de Prague.

Բ ՈՒՂ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ	
Առաջաբան	5
Ներածություն	11
1. Հեղվական կազմակերպչական հաստիքային ընդհանրական կազմակերպչական կառուցվածքը	37
2. Հեղվարձանության կառուցվածքը	37

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արտահայտչական միջոցներ	53
----------------------------------	----

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱԲԱԺԻՆ
Հնչարանություն

1. Հնչարանություն (հարացուցային հնչարանություն)	57
1. Հնչարանության տարրերի անվանումները	—
ա. Արտասանական օրգաններ	—
բ. Հնչարանության տարրերակիչ հատկանիշները ըստ ընդհանրական կարգերի	64
2. Հնչարանության հնչարանների դասակարգումը	67
ա. Հնչարանների երկու հիմնական խմբերը՝ բաղաձայններ և ձայնավորներ	—
բ. Բաղաձայններ	69
գ. Ձայնավորներ	75
II. Ծարձակական հնչարանություն	81
1. Բաղաձայնական կապակցություն	—
2. Վանկ	84
III. Վանկերի կապակցություն և փոխկազմակերպում	85
1. Վանկերի կապակցություն և հնչաշղթա	—
2. Հնչարանություն	92

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱԲԱԺԻՆ
Գրաբանություն

1. Գրանշանները որպես արտահայտաբանական համակարգ	96
1. Գրանշանների առանձնահատկությունները	—
2. Գրանշանների բաղաձայնները և տեսակները	98

3. Գրանշանների կազմությունը	101
II. Հնչարանական և գրաբանական համակարգերի փոխհարաբերությունը	112
1. Հնչարանների և գրաբանների փոխհարաբերությունը	—
ա. Քանակական փոխհարաբերություն	—
բ. Որակական փոխհարաբերություն. ուղղագրություն և ուղղախոսություն	114
2. Կետագրական նշանների գործառական արժեքը	116

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱԲԱԺԻՆ
Շարժաբանություն

1. Շարժանշանների առանձնահատկությունները	118
2. Հարաչեղվական (սարալինգվիստիկական) շարժանշանները	121

ԵՐԿՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ
ՁեվԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բառերի խմբերը և կազմությունը	125
1. Խոսքի մասեր	—
2. Բառի կազմությունը	150
ա. Ձևային և նրա տեսակները	—
բ. Ածանցական ձևայիններ	151
գ. Հիմքի հասկացությունը	153

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱԲԱԺԻՆ
Գոյականական բառանների հարացույց (հոլովում)

I. Անվանական հոլովում	161
1. Անվանական բերականական կարգեր	—
2. Թվի կարգը	172
3. Հոլովի կարգը	186
4. Գոյական կարգը	206
5. Առկայացման կարգը	209
II. Գերանվանական հոլովում	—
1. Թվի կարգը	213
2. Հոլովի կարգը	215
3. Գոյական կարգը	217
4. Գեմքի կարգը	218

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱՐԱՌԻՆ

Ստորգական բայանների հաւացույց
(խոնարհում)

I. Համադրական ձևեր	220
1. Բայական և ստորգական կարգեր	220
2. Եղանակի կարգը	—
3. Կերպի կարգը	249
4. Տիպարի կարգը	256
5. Սևտի կարգը	264
6. Ժամանակի կարգը	272
7. Գեմբի և դասի կարգերը	276
8. Թվի կարգը	279
II. Վերլուծական ձևեր	250

ԵՐՐՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՐԱՌԻՆ

Գոյականական բառակապակցություն

I. Գոյականական կարգերի ծավալումը, գոյականական բառակապակցության կառուցվածքը	291
II. Որոշիչ բառեր և բառախմբեր	295
1. Գերանվանական որոշիչ	—
2. Թվական որոշիչ	301
3. Ածական որոշիչ	303
ա. Արմատական ածականները և նրանց կապակցելիությունները	—
բ. Բաղադրյալ ածականներ. համեմատության աստիճանի կարգը	308
4. Որոշչային բառակապակցություններ	312
ա. Որոշչային բառակապակցությունների տեսակները	—
բ. Մակորոշիչ բառեր՝ «մակրայներ»	314
III. Հարարերիչ բառեր և բառախմբեր՝ կապեր	317

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՆԹԱՐԱՌԻՆ

Բայական բառակապակցություն
և նախադասություն

I. Նախադասությունը որպես լեզվաբանական միավոր	332
1. Բայա-ստորգական կարգերի ծավալումը	—
2. Նախադասության բերականական կարգերը	342

3. Շարույթ	353
II. Եղանականիշ բառեր և բառախմբեր	355
1. Եղանակավորություն	—
ա. Եղանակավորության ստորանական արտահայտություններ. նախադասության Եղանակա-ստորանական տեսակները	355
բ. Եղանականիշ բառերի և բառախմբերի տեսակները	359
2. Չախարկություն	363
3. Կոշական	363
4. Հարցուպատասխանական բառեր և բառախմբեր	371
5. Վերաբերողական բառեր և բառախմբեր	379
III. Ենթակա	383
1. Ենթակայի հասկացությունը	—
2. Միակազմ անենթակա նախադասություններ	394
3. Ենթակայական բառեր և բառակապակցություններ	396
IV. Ստորգյալ	398
1. Ստորգյալի հասկացությունը	—
2. Միակազմ անհանգուց-անվանական նախադասություն	404
3. Բաղադրյալ ստորգյալ և անվանական նախադասություն	407
4. Բարդ ստորգյալ	412
5. Ենթակայի և ստորգյալի համաձայնությունը	416
V. Նախադասության լրացական անդամներ	419
1. Խնդիրներ և պարագաներ	—
2. Հոլովական լրացումներ	425
3. Կապական լրացումներ	432
4. Մակրայական լրացումներ	441
VI. Հարարերիչ բառեր և բառախմբեր	449
1. Շղկապների տեսակները	—
2. Ստորադասական շղկապներ	450
XII. Բայերի կապակցելիական դասակարգումը	451
1. Բայերի կապակցելիությունը	—
2. Բայերի դասանշային դասակարգումը	462
3. Բայերի արժութային դասակարգումը	469
4. Բայերի ընտրովային դասակարգումը	488

ՉՐՐՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՓՈՆԿԱՂԱՊԱՐՈՒՄ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՐԱՌԻՆ

Համադասական կապակցություն

1. Համադասական կապակցության բնույթը և գրական տեսակները	495
2. Համադասական շղկապներ	496

Խոսքի մասերի փոխակերպում և փոխանցում

1. Փոխակերպման և փոխանցման հասկացությունները	502
2. Բայի փոխակերպում	505
ա. Բայի փոխակերպում զոչականի (բայի զոչականական փոխակերպում կամ զոչականացում)	—
բ. Բայի փոխակերպում ածականի (բայի ածականական փոխակերպում կամ ածականացում)	512
գ. Բայի փոխակերպում մակբայի (բայի մակբայական փոխակերպում կամ մակբայացում)	520
3. Գոյականական բառակապակցության անդամների փոխակերպում և փոխանցում	521
ա. Արտարին փոխակերպում	—
բ. Ներքին փոխակերպում և փոխանցում	524

Նախադասության փոխակերպում

1. Ներքին փոխակերպում	528
II. Արտարին փոխակերպում	535
1. Նախադասության արտարին փոխակերպման տեսակները	—
2. Երկրորդական (ստորադաս) նախադասություն	536
ա. Նախադասությունների ստորադասական կապակցություն (բարդ ստորադասական նախադասություն)	—
բ. Հարբերական երկրորդական (ստորադաս) նախադասություն	538
ց. Գոյական հարբերական նախադասություն	—
ժ. Որոշիչ հարբերական նախադասություն	540
զ. Մակորոշիչ հարբերական նախադասություն	543
դ. Շաղկապական երկրորդական (ստորադաս) նախադասություն	546
3. Գերբայական անդամ (դարձված)	551
4. Գոյականական լրացում	553
5. Բայանվորական անդամ (դարձված)	562
6. Բառարազադրիչ	563
Գրական ուղղում	566
Համառոտագրություններ	576

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	5
Введение	11
1. Понятие лингвистической модели. Универсальная модель.	—
2. Структура языкознания	37

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ

УЧЕНИЕ О ВЫРАЖЕНИИ

Средства выражения	53
------------------------------	----

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

Фонетика

I. Фонематика (фонология) (парадигматическая фонетика)	57
1. Возможности дифференциации фонем	—
а) Органы речи	—
б) Дифференциальные признаки фонем по универсальным категориям	64
2. Классификация фонем армянского языка	67
а) Две основные группы фонем—согласные и гласные	—
б) Согласные	69
в) Гласные	75
II. Фонотактика	81
1. Сочетание согласных	—
2. Слог	84
III. Сочетание и трансmodellирование слогов	88
1. Сочетание слогов и фонетическая цепь	—
2. Фонетическое изменение	92

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

Графика

I. Письменные знаки как система выражения	96
1. Особенности письменных знаков	—

2. Дистрибуция и виды письменных знаков	98
3. Состав письменных знаков	101
II. Соотношение фонетических и графических систем	112
1. Соотношение фонем и графем	—
а) Количественное соотношение	—
б) Качественное соотношение. Орфография и орфоэпия	114
2. Функциональное значение пунктуационных знаков	116

ТРЕТИЙ РАЗДЕЛ

Кинесика

1. Особенности кинесических знаков	118
2. Паралингвистические кинесические знаки	121

ВТОРАЯ ЧАСТЬ

МОРФОЛОГИЯ

Группы и состав слов	125
1. Части речи	—
2. Состав слова	150
а) Морфема и ее виды	—
б) Деривационные морфемы	151
в) Понятие основы	158

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

Парадигма субстантивных словоформ

(Склонение)

I. Именное склонение	161
1. Именные грамматические категории	—
2. Категория числа	172
3. Категория падежа	186
4. Категория класса	206
5. Категория актуализации	209
II. Местоменное склонение	—
1. Категория числа	213
2. Категория падежа	215
3. Категория класса	217
4. Категория лица	218

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

Парадигма предикативных глагольных форм

(Спряжение)

I. Синтетические формы	220
1. Глагольные и предикативные категории	220
2. Категория наклона	—
3. Категория вида	249
4. Категория залога	256
5. Категория типа	264
6. Категория времени	272
7. Категория лица и класса	276
8. Категория числа	279
II. Аналитические формы	280

ТРЕТЬЯ ЧАСТЬ

СИНТАКСИС

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

Субстантивное словосочетание

I. Развертывание субстантивных категорий. Структура субстантивного словосочетания	291
II. Атрибутивные (определятельные) слова и группы слов	298
1. Атрибутивное местоимение	—
2. Атрибутивное числительное	301
3. Атрибутивное прилагательное	303
а) Непроизводные прилагательные и их сочетаемость	—
б) Производные прилагательные. Категория степеней сравнения	308
4. Атрибутивные словосочетания	312
а) Виды атрибутивных словосочетаний	—
б) Приатрибутивные слова—«наречия»	314
III. Реляционные слова и группы слов—предлоги и послелоги	317

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

Глагольное словосочетание и предложение

I. Предложение как лингвистическая единица	332
1. Развертывание глагольно-предикативных категорий	—
2. Грамматические категории предложения	342

3. Синтагма	353
II. Модальные слова и группы слов	355
1. Модальность	—
а) Просодическое выражение модальности. Модально-просодические типы предложения	355
б) Виды модальных слов и группы слов	359
2. Междометие	363
3. Обращение	368
4. Вопросительно-ответные слова и группы слов.	371
5. Субъективно-относительные слова и группы слов	379
III. Подлежащее	388
1. Понятие подлежащего	—
2. Бесподлежащие односоставные предложения	394
3. Подлежащие слова и словосочетания	396
IV. Сказуемое	398
1. Понятие сказуемого	—
2. Номинативные односоставные предложения	404
3. Составное именное сказуемое и именное предложение	407
4. Сложное глагольное сказуемое	412
5. Согласование сказуемого с подлежащим	416
V. Второстепенные члены предложения	419
1. Дополнения и обстоятельства	—
2. Падежные дополнения	425
3. Предложные дополнения	432
4. Наречные слова	447
VI. Реляционные слова и группы слов	449
1. Виды союзов	—
2. Подчинительные союзы	450
VII. Классификация глаголов по сочетаемости	461
1. Сочетаемость глаголов	—
2. Классификация глаголов по соотносительности с классами.	462
3. Классификация глаголов по валентности	466
4. Классификация глаголов по избирательности	488

ЧЕТВЕРТАЯ ЧАСТЬ

ТРАНСМОДЕЛИРОВАНИЕ

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

Сочинительная связь

1. Характер и способы выражения сочинительной связи	495
2. Сочинительные союзы	496

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

Трансформация и транспозиция частей речи

1. Понятие трансформации и транспозиции	502
2. Трансформация глагола	505
а) Трансформация глагола в существительное	—
б) Трансформация глагола в прилагательное	512
в) Трансформация глагола в наречие	520
3. Трансформация и транспозиция членов субстантивного словосочетания	521
а) Внешняя трансформация	—
б) Внутренняя трансформация	524

ТРЕТИЙ РАЗДЕЛ

Трансформация предложения

I. Внутренняя трансформация	528
II. Внешняя трансформация	535
1. Виды внешней трансформации предложения	—
2. Придаточное предложение	536
а) Подчинительная связь предложений	—
б) Относительное придаточное предложение	538
α) Субстантивное придаточное предложение	—
β) Атрибутивное придаточное предложение	540
γ) Приатрибутивное придаточное предложение.	543
в) Союзное придаточное предложение	546
3. Инфинитивный, причастный и деепричастный обороты	551
4. Субстантивное определение	553
5. Отглагольно-именной оборот	562
6. Компонент слова	563
Литература	566
Список сокращений	576

ԳԱՐԱՆԱԿԱԿՑ ԶԱՅՆՐԵՆԻ ՏԵՍՈՐԻՅԱՆ ՀՊՐԻՆԿՆԵՐԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
 Հրատարակչի, անվ. լեզվի ինստիտուտի
 գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Ս. Գ. ԱՐԱՆՍՅԱՆ
 Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. ՄԱԳԱՆՅԱՆ
 Նկարիչ, Կ. Կ. ՂԱՏԱՂԱՐՅԱՆ
 Տեխն. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓՈՒՅԱՆ
 Սրբագրիչ Ա. Կ. ՋԱՔԱՐՅԱՆ

ԼՁ 05435 Հրատ. 4010 Պատվեր 230 Տպագրանակ 2500

Հանձնված է շարվածքի 11/III 1974 թ., ստորագրված է տպագրության
 21/10 1974 թ., տպագր. 36,75 մամուլ + 4 ցերիկ, որատ. 31,9 մամուլ,
 պայման. 37,12 մամուլ, թուղթ № 1, 60x90/16: Գինը՝ 3 ռ. 43 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, Բարեկամության 24գ:
 Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐՆՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տպագրած է	Պետք է լինի
71	վ. 5	Հնչեցրել է	Հնչեցրել է
73	աղյուսակ	Շփական (Շնչեղ-խուլ) փխթ	Պայթական (Շնչեղ-խուլ) փխթ
81	ն. 10	որդեա էր պուրջը վանկեր	առանձին
98	ն. 14	մակարդակային	աստիճանային
115	ն. 11	գնալ	գողանալ
131	ն. 1	ա, Բ, Ը . . . Գ, Ե, Ը	Ա, Բ, Ը . . . Գ, Ե, Ը
163	ն. 15	նվազականություն	նվազականություն
171	վ. 18-19	որոշակալից (որոշակալից)	առկայացական
178	ն. 4	բարդություն	բարդություն և նիմֆակալություն
208	ն. 12	կապելը	աղբերություն
228	ն. 2-1	կիսակալություն . . . մանու- կազարդանքի	մեծակազարդություն . . . մանրա- կազարդանքի
236	աղյուսակ	Գ-Բ՝	ԳԲ՝
247	ն. 17	բովանդակություն	բովանդակություն հարթ- բուն
258	ն. 8	տիպային	տիպարային
265	ն. 6	ձ-ից	ձ-ից հետո
267	ն. 3	հարբան և նիմֆայից	կատարելից
268	վ. 1	առարկան)	առարկան) որդեա կատարող,
272	վ. 10	հարբան և նիմֆան	կատարողին
299	վ. 14	նիմֆայից (կուրբ)	կատարողից տարբեր մեկը
315	վ. 8	նիմֆայից և	նիմֆայից և
319	ն. 9	յուրանում,	յուրանում, ուրում,
333	ն. վ.	այլ	այլ
342	ն. 12	խիլոյն	խիլոյն
358	աղյուսակ	խնդրառություն	խնդրառություն
398	վ. 9-11	բառակազմություն	բառ կամ բառակազմու- թյուն
417	ն. 15	մանակի կազարդանքին	մանրակազարդանքին
420	ն. 18-17	հարցում	հարց ու պատասխան
422	ն. 18	չորս հնարավոր եզրերից	չորս հնարավոր եզրերից առկա
462	ն. 11	(. . .) առկա է միայն երկու	է միայն երկու (. . .)
466	ն. 5	գրվել	գրվել
467	վ. 14	հանդես է գալիս . . . պա- րագանքի	հանդես է գալիս . . . պա- րագանքի
485	ն. 8-7	բայանուններ	բայանուններ
495	վ. 6-7	օմանակ	օմանակ
498	աղյուսակ	բեկանունական	բեկանունական
499	ն. 8	ենթակազմություն	ենթակազմություն
543	ն. 5	բաղադրիչ	բաղադրիչ
563	վ. 14	բառային և ոչ-բառային	բառային և ոչ-բառային
564	ն. 15	և (ու) (հարկը) չզրկու և	և (ու) չզրկու և զնաց
578	վ. 7	գնաց	կազմի կազմին
		Մակարդանք	Մակարդանք և պարագայական
		բառակազմություն	բառակազմություն
		այլ	այլ
		ԱՐՏԱՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ԱՐՏԱՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1 Համապատասխան փոփոխություն կատարել բովանդակության մեջ 562 և 567 էջերում: